

ЎЗБЕКИСТОН МИЛЛИЙ ЭНЦИКЛОПЕДИЯСИ

Д ҲАРФИ

«Ўзбекистон миллий энциклопедияси»
Давлат илмий нашриёти
ТОШКЕНТ

Ушбу китобдан фақатгина шахсий мутолаа, танишиб чиқиш мақсадида фойдаланиш мумкин. Тижорий мақсадда фойдаланиш (сотиш, кўпайтириш, тарқатиш) қонунан тақиқланади.

Д — ўзбек кирилл алифбосининг бешинчи ҳарфи. Тил олди, портловчи, жарангли ундош товуш. Сўз боши (дара, довон), ўртаси (буғдой, мадат), охири (обод, озод)да кела олади. Сўз охирида келганда «д» товуши жарангсизлашади ва «т» тарзида талаффуз этилади (мас, обод-обот, озод-озот ва ҳ.к.). Бундан ташқари, сўз охирида келган ёндош ундошлардан бири (кейингиси) «д» бўлса, у тушиб қолади (мас, баланд-балан, Самарқанд-Самарқан ва б.). Лекин бу ходиса имло қоидаларида акс этмайди. 1929—39 й.ларда амалда бўлган ўзбек лотин алифбосида ҳам бешинчи ўринда. 1995 й.да қабул қилинган кейинги ўзбек лотин алифбосиш учинчи ўринда бўлиб Dd кўринишига эга. Туркий халқлар, жумладан, ўзбек халқи учун умумий булган ёзувларда бу ҳарф ўзига хос шаклга эга.

золар (кўпинча чарви ва ичак)нинг чов канали орқали ёрғоққа (мояк халтасига) тушиб қолиши, чурранинг бир тури. Чов каналининг кенгайиши ва мояк хусусий пардасининг битмай қолиши оқибатида Д. туғма бўлиши мумкин. Қорин деворининг баъзи соҳасидаги айрим мускулларнинг суст ривожланганлиги, киши озиб ёки семириб кетганда мускул тўқимасининг ёғ тўқимаси б-н алмашиниши сабабли қорин деворининг бўшашиб қолиши ва шу даврда қорин бўшлиғидаги босимнинг ортиши Д. ривожланишига имкон беради. Д.нинг сабаблари маҳаллий ва умумий бўлади. Буларга чов соҳасининг тузилиш хусусиятлари (маҳаллий), оғир юк кўтариш, кабзият, доимо кучаниш (умумий) ва ҳ.к. киради. Ёрғоққа тушган чарви ва ичак қисилиб қолганда (Д. қисилганда) ўз вақтида операция қилинмаса, ичак тугилиши мумкин. Д. қисилиб қолганда тез ёрдам чақириш керак. Д. ҳатто

ДАББА — қорин бўшлиғидаги аъ-

ҳеч безовта қилмаганда ҳам операция қилиш лозим. Беморнинг соғлиги операцияга имкон бермаганда бандаж тақиб юриш тавсия этилади. Олдини олиш: семириб ёки озиб кетишдан сақланиш, оғир юк кўтармаслик, қорин деворини мустаҳкамлайдиган махсус машқлар (врач тавсияси б-н) қилиб туриш керак.

ДАБИР (сўғдча) — мамлакат ҳукмдорининг шахсий котиби. Илк ўрта асрлардан бошлаб манбаларда учрайди. Катта ва кичик маъмурий ҳудуд ҳукмдорларининг маҳкамасида котиб. Самарқандда Афросиёб деворий суратлари орасидаги сўғдча ёзувда котиблар бошлиғи — дапирпат. Д.лар чуқур билимли етук одамлар бўлишган. Улар дин, тарих, адабиётни пухта билиши, ажойиб услубда ёзиши ва воқеани чиройли сўзлар б-н ифода қилиши лозим эди. Д.нинг сифатларини Низомий Арузий Самарқандий ўзининг «Чор мақола» («Тўрт мақола») асарида батафсил баён этган. Ҳукмдорнинг бошқа ҳукмдорлар б-н ёзишмаларининг юқори савияда битилишида Д.нинг масъулияти улкан бўлган.

ДАБИРИЙ - Каттақўрғоний, Мийно (тахаллуслари; асл исми Остонакул Абдушукур ўғли) (1871 — Каттақўрғон ш. яқинидаги Пайшанба қишлоғи — 1939) — шоир, хаттот. Бухородаги Халифа Ҳусайн мадрасасида таҳсил кўрган. Ўз қишлоғи ва Бухоро амири саройида мирзалик қилган. «Ёш бухороликлар»га қўшилиб амир Олимхонга қарши ҳаракатда қатнашган. 1917 й. окт. давлат тўнтаришидан кейин янги усулдаги мактабда муаллимлик қилган, кўҳна қўлёмаларни қидириб топиш б-н ҳам шуғулланган. Ўзбек ва тожик тилларида ижод қилган. Навоий, Фузулий, Бедил ғазалларига мухаммаслар боғлаган. Девон тузган, аммо девони амир кишилари томонидан ёқиб юборилган. Асарларидан намуналар «Баёзи Валий», «Баёзи Маҳдий», «Баёзи Муҳиббий» каби ман-

баларда сақланган. Бизгача 2000 мисра шеърлари етиб келган. Хиромийнинг «Чор дарвеш» достонини ўз қўли б-н кўчириб, муқаддима (шеърый таърих) ва сўнгги сўз б-н Когонда чоп эттирган.

ДАБИРИСТОН — 1) ўрта асрда Ўрта Осиё ва Эрон шаҳарларидаги мактаб. Бундай мактабда болалар озмиқўпми дунёвий умумий маълумот олган, одатда, машҳур шоирларнинг девонларини ўқиб чиққан, ёзиш ва ҳисоблашни ўрганган; 2) подшоҳ ва хонлар хузурида иш юритган мирзахона. Бу ерда махсус котиблар (дабирлар) томонидан давлат мактуби, ҳужжатлари тузилган ва таҳрир қилинган, ҳисобчилар ҳисоб-китоб ишлари б-н шуғулланган.

ДАБУСИЯ, Дабусқалъа — археологик ёдгорлик (мил.ав.3-мил. 19-а.). Зарафшоннинг ўнг қирғоғида, Окдарё ва Қорадарёнинг туташган жойида, Зиёвуддин ш.дан 7 км шим.-ғарбда жойлашган. Арк (1,4 га) кенг хандақ ва шахристон (тахм. 2,2 га) б-н ўралган, атрофи рабод (60 га дан зиёд)дан иборат. Антик давр қадаҳлари (мил. ав.3-а. — мил. 3-а.), илк ўрта асрларга (6—7-а.лар) мансуб тош ва сополдан ишланган буюмлар, сирланган идишлар (9—12-а.лар), тангалар, шиша идишлар ва б. нарсалар топилган. 6—7-а.ларда Буюк ипак йўлида турган Фай давлатининг маркази. Араб халифалигига қарши Сўғдда кўтарилган кўзғолон пайтида (8-а.). Д.да 10 минг кишилик гарнизон булган. 9—12-а.ларда Самарқанддан Бухорога борадиган «шоҳ йўли»да Д. Сўғднинг йирик шаҳри ҳисобланган. 13-а. бошида мўғуллар томонидан вайрон қилинган. 15—18-а.ларга оид тарихий манбаларда қалъа сифатида эслатиб ўтилган. 19-а.да Бухоро амирлигига қарашли Зиёвуддин беклигининг қалъасига айланган. Арк ўрнида бек қалъаси жойлашган.

ДАВАК — дераза ўрнидаги панжарали кўтарма тўсиқ. Хона ичини ша-

моллатишга хизмат қилади. Маҳаллий меъморликца ишлатилган. Ҳоз. биноларда ойнали дераза ва унинг ташқарисидан ўрнатиладиган жалюзи Д. ўрнини эгаллаган.

ДАВАН (хитойча Даюаньдан олинган) — Фарғона водийсидаги қад. давлат. Мил. ав. 2—1-а.лардаги Хитой манбаларида кенг, обод, бой мамлакат — Д. ҳақидаги маълумотлар келтирилган. Д. шаҳар ва воҳа ҳокимларининг эркин иттифоқидан иборат давлат эди. Улуғ ҳукмдор қароргоҳи Гушан (ҳоз. Ўзган ш. деб тахмин этилади)да бўлган. Подшо қокимияти қабила зодагонларидан иборат оқсоқоллар кенгаши томонидан чеклаб қўйилган. Олий кенгаш ҳукмдорни подшоликдан тушириши, ҳатто ўлим жазосига ҳукм қилиши мумкин бўлган. Д. атамаси тарихий адабиётларда мил. 3-а. гача учрайди. Сўнгра Д. ўрнига «Бохань» ва «Полона» (мил. 5-а.) атамалари учраб муаррихлар ушбу атамалар қад. Д. га мое келади деб қайд этиб ўтганлар. Хитойликлар Д. деб номи тохарлар (Тахвар) б-н боғлиқ бўлган мамлакатни аташган деган фикр бор.

Мил. ав. 2-а. охиридаги маълумотларга кўра, Д. аҳолиси 300 минг кишини ташкил қилган, Д.ликлар кўзлари киртайган, қалин соқолли халқ бўлиб, савдо-сотик ишларида мохирликлари б-н ном чиқаришган. Д.да хотин-қизлар иззат-икром қилинган. Д.да етиштирилган «осмон тулпорлари» — арғумоқлар Шарқда машҳур бўлган. Мил. ав. 104—101 й.ларда Хитой аскарлари Д.га икки бор ҳужум қилганлар. 1-ҳужум Хитой аскарларининг мағлубияти б-н тамом бўлган, чунки улар истехкомга айлантирилган қишлоқларнинг қаршилигини синдириш учун ожизлик қилганлар. Хитойликлар 60 минг кишилиқ катта қўшин б-н иккинчи марта ҳужум қилиб, 101 й.да Эрши ш.ни қамал этишган (қ.Эрши мудофааси).

ДАВАО — Филиппиндаги шаҳар. Да-

вао провинциясининг маъмурий маркази. Минданао о.даги Давао бухтасидаги порт. Халқаро аэропорт бор. Аҳолией 1,1 млн. киши (2000). Абака етиштириладиган ва уларга ишлов берилладиган р-ннинг муҳим маркази ҳамда Минданао о.нинг асосий савдо шаҳри. Ёғоч-созлик, озиқ-овқат саноати корхона-лари бор. Д. орқали четга абака, копра ва ёғочтахта чиқарилади.

ДАВАТЦ Лариса Иосифовна (1937, Тяньцзинь ш., ХХР худудида) — график рассом, Ўзбекистонда хизмат кўратган санъат арбоби (1987). Москва рассомлик ин-тида таълим олган (1958—64). 1964 й.дан Ўзбекистонда. Д.нинг маҳорат б-н яратган асарлари кўтарилган мавзулар мазмунини аниқ, очиб бера олиши б-н ажралиб туради: «Қирғизистон» туркуми (гуашь, 1967, 1973), «Кутиш» (1985), «Урушга йўл йўк» триптихи (1986) ва б. оқ-қора, рангли асарлари шулар жумласидан. Ўзбекистан (мас, С. Аҳмад, С. Зуннунова, А. Орипов), Қирғизистон (Ч. Айтматов) ва б. кардош халқлар, шунингдек, чет мамлакатлар (У. Уитмен, АҚШ) мумтоз ёзувчиларининг асарларини бадиий беади. Сўнгги йилларда рангтасвирда ижод қилмоқда («Ёшлиқ хотиралари», «Денгиз чиғаноклари» ва б.).

ДАВИД (David) Жак Луи (1748.30.8, Париж — 1825.29.12, Брюссель) — француз рассоми, инқилобий классицизмнинг етакчи намояндаси. Париждаги Қироллик рассомлик ва ҳайкалтарошлик академиясида (1766—74; 1784 й.дан академик), 1775—80 й.ларда Римда таълим олган. Қад. тарихий мавзулардаги асарларида классицизм хусусиятлари кўзга ташланади («Горацийлар қасамёди», 1784; «Ликторлар Брутга унинг ўғли жасадини келтирмоқдалар», 1789 ва б.). Улуғ француз инқилоби (1789—94)да фаол қатнашган, якобинчилар Конвенти аъзоси бўлган. Қаҳрамон замондошлари киёфасини акс эттирган асарлар яратган («Тўп ўйнайдиган залда қасамёд»,

1791; «Маратнинг ўлими», 1793 ва б.). Термидорианлар тўнтаришидан сўнг инкилобий ҳаракатдан четлашди. Директория йиллари, кейинроқ Империяда Д. Наполеоннинг биринчи расмони бўлган. Кўринишда ёқимли, тантанавор (сарой-боп) асарлар («Наполеон Сен-Бернардан ўтишда», 1800; «Наполеоннинг Жозефинага тож кийдириши», 1805—07 ва б.), ўта нафис портретлар («Мадам Рекамье», 1800 ва б.) яратди. Айни пайтда реалистик портретлари ҳам дунёга келди («Грендль оиласидан ўсмир портрета», 1816 ва б.). Бурбонлар ҳокимиятга қайтиши б-н Брюсселга кетади.

ДАВИДЗОН ҒЎЗАСИ (*Gossypium davidsonii* Kell.) — ёввойи ғўза тури. Геноти D₂d, хромосомалар сони 2n=26. 1873 й.да топилган. Биринчи марта Келлер таърифлаб берган (1912). Мексиканинг Сонора штатида, Қуйи Калифорнияда ва Равилья, Гигедо о.да тарқалган. Д. ғ. кўп йиллик, сергук бута, бўйи 2 м гача. Ҳосил шохлари 2—3 бўғимли. Барглари майда, бутун ёки 1—2 бўлакчали, юраксимон, учи чўзиқ ва ўткир, оч яшил, бахмалсимон. Барг шира беги битта, томир учлари майда, қизил. Гуллари майда, косачасимон, сарик, асосида майда-майда тўқ қизил доғлари бор. Гулёнбарглари юраксимон, 6—8 учли тишчалар бор. Кўсақлари майда, думалоқ, учи ўткир, 3 — 5 чаноқли, тўлиқ очилмайди. Чигити майда, тошдек қаттиқ, 3—4 мм ли қўнғир туқлари чигитга ёпишган. Д. ғ. қурғоқчиликка, шўрга чидамли, серҳосил, битлар ва бактериоздан кам зарарланади. Клош, Армур ғўзалари б-н осон чагишади.

Абдумавлон Абдуллаев.

ДАВИДОВ Пётр Семенович (1900.5.5— 1963.30.3, Тошкент) — актёр. Ўзбекистан халқ артисти (1950). 1918—24 й.лар Самара, 1924—37 й.лар Челябинск, Иркутск, Ашхобод ва б. шаҳар театрларида, 1937 й.дан Горький номидаги Тошкент рус драма театри-

да ишлаган. Энг яхши роллари: Дикой («Момақалдирок»), Каренин («Анна Каренина»), Махмудов («Сотқинлар»), Азизбой («Шарқ тонги»), шаҳар ҳокими («Ревизор»), Раҳимжон («Шоҳи сўзана») ва б. Ижрода юксак маданият, маҳорат, ишонарли талқин Д. ижодига хос.

ДАВИДОВСКИЙ Ипполит Васильевич (1887—1968) — патолог-анатом. Пата-натомияда клиник-анатомик йўналиш асосчиларидан. Тиббиёт ФА акад. (1944) ва вице-президенти (1946—50, 1957—60), Меҳнат Қаҳрамони (1957). Илмий ишлари инфекция касалликлар ва ҳарбий жароҳатлар патанатомияси ҳамда патогенези, тепкили терлама патогенези ва морфологиясига оид.

ДАВЛАТ — мамлакат микёсида жамиятни уюштириш масалаларини ҳал қилиш, унинг ташқи муносабатларини белгилаш ваколатлари бўлган ҳукмрон тузилма. Д. жамиятни ўз қонун-қоидаларига кўра идора қилади, турли тип, шаклларда ташкил топади. Д. тўғрисидаги назария ҳуқуқшуносликнинг муҳим соҳаси ҳисобланади. Д. ва унинг келиб чиқиши, ривожланиш босқичлари, моҳият ва вазифалари ҳақида турлича фикрлар мавжуд.

Д. масаласи ҳақидаги қарашлар, таълимотлар. Д. ҳокимияти ҳамда ҳуқуқий ҳаёт ҳодисалари ҳамма замонларда алоҳида долзарблик касб этиб келган. Д. тўғрисидаги илк тушунча ва қарашлар мил. ав. тахм. 4—3-мингйилликларда Миср, Месопотамия, Ҳиндистон, Хитойда пайдо бўлган. Улар асосан диний-мифологик характерда эди. Авесто таълимотига кўра, ҳокимият, ҳақиқат, адолатлилик 3 ахлоқий-ҳуқуқий асога: эзгу фикр, эзгу сўз, эзгу амалга таянади. Д.нинг вазифаси ёвузликка қар-ши яхшилик, тинчлик ва инсонларнинг бахтлисадатли ҳаётини таъминлашдир. Исломи дини таълимоти бўйича, Аллоҳнинг ўзи олий қонун соҳиби. Унинг талаблари, кўрсатмалари пай-ғамбарлар орқали инсонларга етказилади. Д. бошлиқлари —

подшолар, хонлар худонинг ердаги сояси, вакили ҳисобланади.

Диний-мифологик таълимотлар б-н бирга, кейинчалик Д. тўғрисидаги дунёвий қарашлар, ғоялар ривожланди. Бунда Платон, Аристотель, Форобий, Беруний, Ж.Ж.Руссо, Г.Гроций, Спиноза, Локк, Монтескье, Кант, Жефферсон ва б. катта ҳисса қўшдилар. Бугунги дунёвий Д.ларда ана шу мутафаккирлар таълимотлари муайян даражада ўз аксини топган. Аристотель қам, Форобий ҳам инсонлар ҳаётий зарур масалаларни ечишда ва ўз эзгу орзуларига эришишларида табиат инсонга ато этган ҳуқуқлар (дунёга келиш, яшаш, оила қуриш ва х.к.) асосида Д.га бирлашадилар, деб ҳисоблаган. Д.га жамиятда тинчликни, тартибни таъминловчи, жамиятни идора қилувчи ҳокими-ят сифатида қараган. «Давлат — ҳуқуққа риоя этиш, у умум манфаати йўлида тузилган эркин кишиларнинг мукам-мал иттифоқи» (Гроций), «Д. ҳуқуқий қонунлар ҳимоясида бўлган кўпчилик одамларнинг бирлашмасидир» (Кант). Фарбий европалик олим Ж. Боден «Д. ички ва ташқи сиёсатда мустақилдир», дейиш б-н суверенитет, суверен ҳокимият ҳақидаги фикрни илгари сурган. Француз мутафаккири Ж.Ж. Руссо эса суверенитет халқники деган эди. Т. Гоббс бу хусусда ўзича тавсиф бериб, суверенитет соҳиби бир шахс, давлат бошлиғи ёки бир неча кишилар бўлиши мумкинлигини эътироф этган. У Д. зиммасига «қўл остидагиларга тинч-тотувликни бахш этиш, улар хавфсизлигини таъминлаш юклатилади», деб ёзган. Д. ҳақидаги назариялар қанчалик хилма-хил бўлмасин, Д.нинг ҳамма ерда ташкил топиш ва ривожлана бориш жараёни ўз йўли б-н кечди.

Д.нинг юзага келиши ва тарихий таракқиёти. Дастлабки Д.лар суғориладиган деҳқончилик худудлари — Миср, Месопотамия, Элам (ҳоз. Эрон худудида), Ҳиндистон ва Хитойда бундан 3,5—5 минг йиллар муқаддам вужудга келди. Суғориш шохобчаларини бунёд

этиш б-н меҳнат унумдорлигининг кескин ошиши уларнинг юзага келишига сабаб бўлди. Д.нинг ташкил топиш жараёнида пирамида шаклида бунёд этилган жамият вужудга келди: энг юқорида ягона ҳукмдор (подшоҳ, фиръавн, хон ва қ.к.), куйирокда — унинг энг яқин сафдошлари, маслаҳатчилари (вазирлар, амирлар) турарди. Улардан кейин куйи мартабали амал-дорлар, пирамиданинг асосини эса, қишлоқ жамоалари ташкил этарди. Д. олий ҳукмдор саналиб, жонли-жонсиз ҳамма нарсаларга, барча фуқароларнинг ҳам ҳаёти, ҳам мулкига эгалик қиларди. Жамиятнинг барқарор табиати Д.нинг туб ўзгаришларсиз яшашини таъминлаб келди. Чунончи, қад. Миср Д.и мил. ав. 4—3-минг йилликларда пайдо бўлиб, 30 а.дан кўпроқ яшади. Фарб давлатлари Шарқ Д.ларидан анча кейин пайдо бўлган, бироқ улар анча тез ривожланган. Европа ижтимоий жамиятидаги ўзгаришлар Д.ларнинг янги-янги типларини вужудга келтириб чиқарган.

Ўзбек халқи аждодларининг илк давлатчилиги тарихи анча қадим илдиизларга эга. Буни археология фани ва ёзма манбалар исботлайди. Жумладан, Авесто, ахоманиплар даври миҳсимон ёзувлари ва қад. дунё (Юнонрим) даврига тааллуқли манбаларда бу юртдаги вилоятларнинг номларий, аҳолининг тур-муши, дини, маданияти, ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий тузуми тўғрисидаги маълумотлар б-н танишиш мумкин. Ўзбек халқи аждодларининг илк давлатчилик тизимига ўтиш жараёни мил. ав. 2-минг йилликнинг ўрталарида бошланди. Мил. ав. 7—6-а.ларда Ўрта Осиё худудида энг йирик Д.лар — «Кагга Хоразм» ва қад. Бактрия подшолиғи мавжуд эди. Сўғдиёна ва Фарғона вилоятлари қад. тарихнинг иқтисодий ва маданий ҳаётида муҳим аҳамиятга эга бўлди. Асрлар давомида ўзбек халқи аждодлари чет эл босқинчилари (ахоманийлар, юнон-македонлар)га қарши кураш олиб бордилар. Турли сулолалар даврида сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий жараёнлар ўзгариб турди. Кейинги аср-

лар давлатчилик тарихини ўрганишда ва тадқиқ этишда Беруний, Нарша-хий, Абдураззоқ Самарқандий, Шарафиддин Али Яздий, Бобур, Ҳофиз Таниш Бухорий ва б. муаллифлар асарлари муҳим аҳамият касб этади. Ўрта асрларда ўзбек халқи давлатчилиги тарихида сомониylар, қорахониylар, салжуқийлар сулолаларининг йирик Д.лари вужудга келди. 12-а.нинг ўрталарида хоразмшоҳлар мамлакатни марказлаштиришга ҳара-кат қилдилар, аммо бу жараёнга мўеул истилоси тўсиқ бўлди. Ўзбек халқи давлатчилиги тарихининг янги босқичи Амир Темур ҳукмронлиги даври б-н узвий боғлиқдир. Бу даврда ҳамма соҳа — иқтисодий ҳаёт, меъморлик, ҳунар-мандчилик, илм-фан, санъат юксак даражада ривож топди. Ушбу тарихий анъана Улуғбек даврида давом этди. Кейинги асрларда ўзаро низолар ва ку-рашларга қарамай, ижтимоий-иқтисодий ва маданий ҳаётда янги жараёнларни кузатиш мумкин. 18-а. ўрталарига келиб Ўрта Осиё худудида учта Д. (Бухоро хонлиги, Хива хонлиги ва Кўкон хонлиги) пайдо бўлди. Афсуски, улар ўртасида бирлик бўлмади, сиёсий қара-мақаршилиқлар, ўзаро курашлар авж олди. Бундай вазиятда Ўрта Осиё хонликлари подшо Россияси томонидан истило қилиниб, Туркистон ўлкаси мустамлакага айланди. Шу даврдан бошлаб ўлкада истиқдолга эришиш ва миллий давлатчилиқни тиклаш учун халқ ҳаракатлари бошланди, айниқса, 20-а.нинг 1-чорагида бу кураш ўзининг юқори нуктасига чиқди. Ўзбекистон Д. мустақиллиги эълон қилингунча, ўзбек халқи ўз ҳаётида мана шундай мурак-каб тарихни бошидан кечирди (қ. Ўзбекистон Республикаси).

Турли халқлар ўз давлатчилигининг шаклланиш босқичини ижтимоий, иқтисодий ва тарихий-маданий вази-ятларга боғлиқ ҳолда турли тарихий даврларда босиб ўтдилар. Ер юзида ўз давлатчилигини ҳеч қачон ярага олмаган элатлар ва қабилалар сақланиб қолган бўлиб, уларнинг ижтимоий-иқти-содий

ҳаёти бир неча минг йиллар илгаригидек, уруғ ва қабиланинг маънавий ўлчамлари, уруғ бошлиқларининг обрў-эътибори б-н бошқариб турилмоқда. Цивилизация инсоният маданияти ривожинигина ан-глатиб қолмай, шунингдек, давлатчилик таракқиёти \амдир. Бирок яқин-яқингача ҳукм суриб келган марксча-ленинча таъ-лимотга кўра, Д. синфий характерга эга, ҳукмрон синфларнинг қўлидаги эксплуатация қуроли, жамият ривожлана бориб, пировардида Д. ўз киёфасидан маҳрум бўлади ва давтавал «ярим давлат»га ай-ланиб, кейинроқ (зарураг бўлмаганлиги боис) умуман барҳам топади. Лениннинг «Давлат ва революция» асарида баён этил-ган бу хилдаги «назарий қоида»ларнинг таги пуч эканли-гини жаҳон тарихидаги кейинги воқеалар исботлаб берди. Тари-хий таракқиёт шуни кўрсатдики, инсо-нияг ҳеч қачон ҳоқимиятсиз, Д.сиз яшай олмаган, аксинча том маънодаги Д.нинг ривожланиши жамиятнинг қжсалишига олиб келган. Зотан Д. жамиятда бар-ча синфлар, табакалар ва миллатларни му-росага келтириб турувчи кучдир. У барча бошқа нодавлат ташкилотлардан ўзининг асосий белгилари б-н ва қонунларининг бажарилиши ҳамма учун мажбурийлиги б-н фаркланади.

Д.нинг асосий белгилари. Д.нинг белгилари тўғрисидаги масалани ҳуқуқшунослар турлича талқин қилиб келганлар. Бунда аҳолининг худудий бўлиниши, одамлар устидан раҳбарлик қилувчи ҳоқимият, солиқлар ти-зими алоҳида ажратиб кўрсатилган. Ҳоз. вақтда Д.нинг умумий эътироф этилган қуйидаги асосий белгиларини кўрсатиш мумкин: Д. ўз чегаралари доирасида фуқаролик белгиси бўйича бирлашган бутун жамият, аҳолининг ягона вакили сифатида майдонга чиқади; Д. — суве-рен ҳоқимиятнинг ягона эгасидир; Д. — юридик кучга эга бўлган ва ҳуқуқ норма-ларини акс эт-тирган қонунлар ва улар-га асосланиб чиқарилган ҳужжатларни қабул қидади; Д. — ўз функцияларини бажариш учун зарур Д. органлари ҳамда

тегишли моддий воситалар тизимидан иборат механизм (маҳкама)га, ҳуқуқни муҳофаза қилиш (жазолаш) органлари — суд, прокуратура, милиция, полиция кабиларга, ўз мудофааси, су-веренитети, ҳудудий яхлитлигини ва хавфсизлигини таъминловчи куролли кучлар ҳамда хавфсизлик органларига эга бўлади (к. Давлат хавфсизлик органлари).

Д. типлари ва шакллари. Давлатшунос олимлар Д.ни ўрганишга тарихий жиҳатдан ёндашиб, қад., ўрта аср ҳамда hoz. Д.ларни ажратиб кўрсатадилар. Тарихий ва маданий ривожланиш кўшиб ҳисобга олинадиган бўлса, декончилик б-н шуғулланувчи ва саноат б-н шуғулланувчи (ёки индустриал тараққиётгача, индустриал ва постиндустриал) Д.ларга бўлиниши мумкин. Цивилизация характерига кўра, Д.лар шаркий, ғарбий ва аралаш (оралик) Д.ларга, иқтисодий тараққиёт даражаси бўйича эса, юксак ривожланган, ўртгача ривожланган ҳамда «камбағал» Д.ларга ажратилади. Ҳоз. замонда фанда кенг фойдаланилаётган Д. таснифи куйидагича: тоталитар, авторитар, либерал ва демократик Д.лар. Либерал Д.да фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликлари жамият ҳаётининг барча соҳаларида расман амал қилади, Д. ишларида фуқароларнинг расман иштирокларига йўл қўйилади. Ман этилмаган ҳамма нарсага рухсат этилади, бироқ мавжуд Д. ва ижтимоий тузумни ўзгартиришга йўл қўйилмайди. Тоталитар Д.да ҳамма нарса бир ғояга — «Д. — бу ҳамма нарса, инсон эса — ҳеч нима» деган ғояга бўйсундирилган. Бутун қокимият ҳукмрон элита қўлида бўлиб, бошқалар Д.ни бошқаришдан четлатилган. Авторитар Д.да ҳам ҳокимият тор гуруқ кишилар қўлида бўлиб, шахсий манфаатлар Д. манфаатлари йўлида қурбон қилинади. Сиёсий жабҳада рухсат этилганидан ташқари ҳамма нарса ман этилиши таъминли амал қилади. Демократик Д. фуқароларнинг Д. ва жамоат ишларини бошқаришдаги ҳуқуқларини амалда таъ-

минлайди, шундай иштирокка амалда ёрдам беради. Шахснинг ҳуқуқ ва эркинликлари доираси жуда кенг бўлиб, уларни амалга ошириш таъминланган бўлади. Ижтимоий ҳаётнинг барча соҳаларида қонун б-н тўғридан-тўғри тақиқланмаган ҳамма нарсага йўл қўйилади (к. Демократия).

Д. курилишида Д. шакли қатта роль ўйнайди. Янги Д.лар ташкил топаётганда унинг шакли тўғри танланиши, жорий этилиши муқимдир. Д. шакли бошқарув шакли, Д. тузилиши шакли ва сиёсий идора усули (тартиб, режим) тушунчаларини ўз ичига олади. Д. бошқарув шакли — Д. ҳокимияти ва бошқарувни тузиш ҳамда ташкил этишнинг муайян тартибидир. Бошқарув шаклининг энг қад. ва хрз. кунга қадар ривожланиб келаётган шакли монархия ва республиканку. Монархия кўпроқ Қад. Шарқ, шу жумладан, Турон заминидан ташкил топган Д.лар шакли эди. Монархиянинг ўзи ҳам мутлақ монархия вачекланган монархия кўринишларига эга. Мутлақ монархия Д.ларида Д. бошлигининг ҳуқуқи чекланмаган, ҳокимият муддатсиз, тахт мерос сифатида авлоддан авлодга ўтади, Д. бошлигининг устидан назорат йўқ ва у ҳеч кимга ҳисобот бермайди.

Ўзбекистонда Д. ва ҳуқуқ назари-яси ҳамда тарихининг фан сифатида шаклланиши ва ривожланиши О. Эшоннов, М.Х.Ҳақимов, А.А.Аъзамхў-жаев, Ш.З.Ўразаевниш олиб борган и.т.лари б-н боғлиқ. Жамият тараққиётидаги янги реалликлар Д. тўғрисидаги фанга тамомила янгича ёндашувларни тақозо этди. Д.шунослик, янги ташкил топган Д.лардаги сиёсий тизимлар тарихи ва уларнинг ривожланиши, демократик ин-тлар тузилиши, уларнинг ҳуқуқий Д. ҳаётидаги ўрни ҳолисона тадқиқ қилина бошлади. Жумладан, Ўзбекистон Республикаси Д. мустақиллигининг ҳуқуқий асослари ва демократик жамият барпо этиш муаммолари (А.А.Азизхўжаев), Ўзбекистонда Д. бошқаруви ва Д. ҳокимиятини ташкил этиш масала-

лари (А. Тўлаганов), Д. суверенитети (М.Файзиев), давлат ҳамда қонун чиқарувчи органларнинг тузилиши, фаолият кўрсатиши, ваколатлари муаммоси, уларнинг ижтимоий ва Д. ҳаётидаги роли (З. М. Исломов, С. Д. Ниятуллаев, У. Тожихонов, О.Т. Ҳусанов), ҳуқуқий муносабатлар (Х.Т. Одиқориев), инсон ҳуқуқлари, халқаро ҳуқуқ (А.Саидов), ҳуқуқий парламентаризмнинг ривожланиши (Э.Ҳ.Ҳалилов), ўзбек давлатчилиги тарихи (А.Зиё) бўйича тадқиқотлар олиб борилмақда.

Ад.: Каримов И. А., Тарихий хогирасиз келажак йўқ, Т., 1998; Каримов И. А., Кучли давлатдан кучли жамият сари, Т., 1998; Форобий, Фозил одамлар шаҳри, Т., 1993; Темур тузуклари, Т., 1996; Ник-коло Макиавелли, Государь, М., 1990; Гоббс, Сочинение в 2-х томах, М., 1992; Аъзамхўжаев А. А., Ўзбекистан Республикаси давлат мустақиллигининг ҳуқуқий асослари, Т., 1993; Бобоев Ҳ., Амир Темур ва унинг қарашлари, Т., 1992; Давлат ва ҳуқуқ назарияси (масъул муҳаррирлар: Ҳ.Б. Бобоев, Ҳ.Т.Одилқориев), Т., 2000; Исломов З., Давлат ва ҳуқуқ: умумназарий масалалар, 2000; Саидов А., Тожихонов У., Давлат ва Ҳуқуқ назарияси [2 жилдли], 1-жилд, Давлат назарияси, Т., 2001; История политических и правовых учений, М., 1996; Авесто ва унинг инсоният тараққиётидаги ўрни, Т., 2001; Сағдуллаев А., Аминов Б., Мавлонов Ў., Норқулов Н., Ўзбекистон тарихи; давлат ва жамият тараққиёти, 1-қисм, Т., 2000; Зиё А., Ўзбек давлатчилиги тарихи (энг қадимги даврдан Россия босқинига қадар), Т., 2000; Ўзбекистан давлатчилиги тарихи очерклари, Т., 2001.

Ҳалимбой Бобоев, Олим Ҳусанбоев.

ДАВЛАТ АЙБЛОВЧИСИ - жиноят иши бўйича судланувчига қўйилган айбни судда давлат номидан қўллаб-қувватлайдиган прокурор. Прокурор айбловни қувватлаганда амалдаги қонунларнинг талабларига ва ишнинг

барча ҳолатларини эътиборга олишга асосланган ўз ишончига амал қилади. Д.а. текширишда иштирок этади. Жиноят кодексининг нормаларини қўллаш, судланувчининг ҳара-катларини тавсифлаш, унга жазо турини ва меъёрини тайинлаш тўғрисида қамда суд хал этиши лозим бўлган бошқа масалалар юзасидан ўз фикрини баён қилади. Прокурор суд тергови натижалари асосида судланувчига қўйилган айбловни ўзгартириш зарур, деган ҳулосага келса, бу ҳақда судга асосланган баёнот бериши шарт. Суд муҳокамасида қатнашган прокурор суд тергови маълумотлари судланувчининг айбсизлигидан далолат беради, деган ишончга келса, у айбловдан воз кечиши ва воз кечиш сабабларини судга баён қилиши; айбловнинг мазмунини ўзгартириш ёки айбловдан воз кечиш сабаблари хусусидаги фикрини судга ёзма равишда тақдим этиши шарт. Башарти фуқа-роларнинг ҳуқуқларини ва жамият манфаатларини муҳофаза этиш мақсадлари талаб қилса, даъво кўзгатувчи ёки жабрланувчи томонидан кўзгатилган фуқаровий даъвони қувватлайди. Ўзбекистон Республикасида прокурорнинг суд муҳокамасида иштироки ЖПК ва Прокуратура тўғрисида ЎЗР қонуни (янги таҳрири — 2001 й. 29 авг.) б-н белгиланади (яна қ. Айблов, Хусусий айблов).

ДАВЛАТ БАЙРОҒИ — давлатнинг асосий рамзларидан бири: расмий, бошқа давлатлардан фарқловчи белгиси, эмблемаси. Д.б.нинг тасвири махсус қонун ёки конституция б-н белгиланади. Давлат суверенитетининг рамзи ҳисобланади. У герб ёки бошқа эмблема тасвирланган бир ёки қўп рангли алвондан иборат бўлади (жаҳондаги давлатлар байроқлари тасвири ҳақида тегишли мақолаларга қ.). Д.б. давлат му-ассасалари, элчихоналар, консулликлар, ваколатхоналар, божхоналар ва ҳ.к. биноларида кўтарилди. Миллий бай-рамлар кунлари элчихоналар, ваколатхоналар, консулликлар ўз мамла-

кати байроғини кўтаради. Д.б., шунингдек, маросимлар пайтида, халқаро спорт со-вринлари топшириладиганда ва б. хрлларда ҳам кўтарилади.

Ўзбекистон Республикаси Д.б.нинг схематик ва рангли тасвири «Ўзбекистон Республикасининг Давлат байроғи тўғрисида»ги қонун (1991 й. 18 нояб.) да тасдиқланган. Ўзбекистон Республикаси Д.б. байроқнинг бутун узунлиги бўйлаб тўқ мовий ранг, оқ ранг ва тўқ яшил рангли учта эндан ташкил топган тўғри тўртбурчак шаклидаги матодир. Байроқнинг юқори қисмида ярим ой ва 12 юлдуз тасвири туширилган. Байроқнинг уз. 250 см, кенглиги 125 см га тенг (155-б.даги тасвирга қ.). Ўзбекистон Республикасининг Д.б. халқаро майдонда; ЎЗР расмий делегацияларининг хорижий мамлакатларга сафарлари чоғида, халқаро ташкилотларда, анжуманларда, жаҳон кўргазмаларида, спорт мусобақаларида ЎЗРнинг тимсоли бўлади. Ўзбекистон Республикаси Д.б. ва уни кўтариш б-н боғлиқ тартиб-қоидалар юқоридаги қонунда белгиланган. Ўзбекистон Республикаси Д.б. доимий суратда, жумладан, мамлакат Президентга, Олий Мажлис, Ўзбекистон ҳукумати, халқ депутатлари маҳаллий кенгашлари, ҳокимликлар иш олиб бораётган биноларда, Ўзбекистоннинг расмий делегациялари қатнашаётган халқаро тадбирларда, байрам кунлари — вазирликлар, давлат кумиталари ва муассасалари, корхоналар ва ташкилотлар бинолари, шунингдек, уй-жой биноларида кўтарилади.

«ДАВЛАТ БЕЛГИСИ» ИШЛАБ ЧИҚАРИШ БИРЛАШМАСИ, Ўзбекистон Республикаси Марказий банки ҳузуридаги «Давлат белгиси» ишлаб чиқариш бирлашмаси — Ўзбекистонда давлатнинг турли хужжатлари (паспорт, сертификат, қимматли қоғозлар, банкнотлар ва б.)ни тайёрлайдиган бирлаш-ма. Босма фабрикаси (Англиянинг «Харрисон ва ўгиллари» фирмаси б-н ҳамкорликда қурилган), қоғоз

ф-каси (Германиянинг «Луизенталь» қоғоз фабрикаси б-н ҳамкорликда қурилган) ва Тошкент зарбхонасига эга. Қалбакилаштиришдан ҳимояланган қимматли қоғозлар, паспорт қоғозлари, акциз маркалар учун қоғозлар, пул босиладиган қоғозлар; банкнотлар, сертификатлар, лотерея билетлари, векселлар, чеклар, акциз ва почта маркалари, коллекция ва эсдалик тангалари тўплами, эсдалик нишонлари ва б. ишлаб чиқаради. Бирлашмада мазкур жараёнлар учун барча имкониятлар мавжуд (замонавий техника ва технология, Буюк Британия, Германия, Швейцарияда таълим олган юқори малакали мутахассислар, и.ч.даги умумий хавфсизлик). Унинг илк маҳсулотини Босма фабрикаси берган. Шунингдек, 1994 й. 1 июлдан муомалага киритилган Ўзбекистон Республикасининг миллий валютаси — сўм ҳам мазкур ф-када тайёрланади. Қоғоз ф-каси 1995 й. фойдаланишга топширилган. Зарбхона эса бу тизимдаги янги корхона.

Сулаймон Худойқулов.

ДАВЛАТ БИБЛИОГРАФИЯСИ - мамлакат худудида нашр этиладиган барча матбуот асарларини давлат ҳисобини олиш ва улар ҳақида ахборот бериш. Рўйхат барча нашриётлар ва полиграфия корхоналаридан Библиографик марказга келиб тушадиган мажбурий (контрол) нусха асосида олиб борилади ва давлат миқёсида тўлиқ бўлиши таъминланади. Д.б. тизими универсал манба бўлиб, библиографиянинг бошқа турлари ривожидан асос вазифасини ўтайди: матбуот расмий статистикаси учун маълумот беради, мамлакатдаги маданият, фан ва техника ҳолатини ўзида акс эттиради, унинг кейинги тараққиётига кўмак беради. Д.б. б-н Ўзбекистонда Ўзбекистон Республикаси Миллий китоб палатаси шуғулланади. Янги китобларни рўйхатга оладиган «Китоб солномаси», жур. ва газларда босилган долзарб мавзудаги мақолаларни рўйхатга олувчи «Журнал мақолалари солномаси», тасвирий санъат асарларини

рўйхатга олувчи «Тасвирий нашрлар сол-
номаси» ва б.ни чоп этади.

ДАВЛАТ БОЖИ — давлатнинг мах-
сус ваколатли идоралари (суд, милиция,
фуқаролик ҳолатини қайд этиш бюроси,
хўжалик судлари, нотариал идо-ралар,
суғурта агентликлари ва б.) томонидан
фуқаролар, корхоналар, ташкилот ва му-
ассасалар манфаатлари йўлида хизмат
кўрсатганлик ҳамда юридик аҳамиятга
молик ҳужжатлар (паспорт, турли
гувоҳномалар, сертификат, лицензия
ва б.) берганлик учун ундирадиган пул
йиғимлари. Ўзбекистонда Д.б. ставка-
лари ЎзР Вазирлар Маҳкамаси томони-
дан белгиланади. Республикада Д.б.ни
тўлаш, ундириш ва назорат қилиш ва б.
1992 й. 9 дек.да қабул қилинган ЎзРнинг
«Давлат божи тўғрисида»ги қонунига
мувофиқ амалга оширилади.

ДАВЛАТ БОШЛИҒИ — давлат-
нинг ички ва ташқи ишларига олий
раҳбарликни амалга оширувчи шахс ёки
орган. Монархия бошқаруви шаклидаги
давлатлар (Буюк Британия, Швеция, Япо-
ния)да Д.б. монарх (қирол, подшо, импе-
ратор) бўлиб, унинг ҳокимияти ҳукмрон
хонадон бир вакилидан 2-вакилига
қонунда белгиланган тартибда ўтади.
Республика бошқаруви шакли амалда
бўлган давлатларда кўпинча президент
Д.б. ҳисобланади. У бевосита фуқаролар
томонидан сайланиши (Россия, Франция,
Мексика ва б.), фуқаролар вакиллари
томонидан поғонали асосда сайланиши
(АҚШ, Аргентина) ёки президент сай-
лаш учун ташкил қилинган орган то-
монидан сайланиши (мас, Германия) ёхуд
парламент томонидан сайланиши (Че-
хия) мумкин. Деярли барча давлатлар
кон-ституцияларида Д.б.га жуда кенг ва-
колатлар берилган: у ҳукумат бошлиғини
ва вазирларни тайинлайди, қуроли куч-
лар олий бош қўмондони ҳисобланади,
маҳкумларни афв этиш ва вето ҳуқуқига
эга бўлади, фуқароларни орден ва ме-
даллар б-н тақдирлайди, парламентлар-

нинг сессияларини чақиради ва ҳ.к. Ай-
рим давлатларда унга парламентни ёхуд
унинг қуйи палатасини тарқатиб юбориш
ҳуқуқи ҳам берилган. Парламентар ре-
спубликаларда Д.б.нинг барча ваколат-
ларини унинг номидан ҳукумат амалга
оширади (қ. Президентлик бошқаруви).

Ўзбекистан Республикасида дав-
лат ва ижро этувчи ҳокимият бошлиғи
президентдир. У айни вақтда Вазирлар
Маҳкамасининг Раиси ҳисобланади (қ.
Ўзбекистон Республикасининг Прези-
денти).

**ДАВЛАТ БОШҚАРУВ ШАКЛЛА-
РИ** -қ. Давлат.

ДАВЛАТ БУЮРТМАСИ - давлат
талаби б-н (шартнома ёки келишув асо-
сида) корхона, ташкилот, хўжаликларга
муайян маҳсулот турини белгиланган
муддатларда и.ч. ва етказиб бериш, дав-
лат эҳтиёжлари учун тегишли хизмат-
лар кўрсатиш, шунингдек, и.ч., ноиш-
лаб чиқариш ва и.т. ишларини бажариш
ва б.; иқтисодийётни давлат томонидан
бошқариш (тартиблаш) воситаларидан
бири. Д.б. асосан умумдавлат ва ижти-
мой вазифаларни ҳал этиш, илмий-
техникавий дастурларни бажариш, мам-
лакат мудо-фаасини мустаҳкамлаш ва
иқтисодий мустақилликни таъминлаш,
ижтимоий и.ч.ни ривожлантирувчи энг
муҳим и.т.лар ва илмий ишланмаларни
амалга ошириш, қ.х. маҳсулотлари ет-
казиб бериш, давлатнинг марказлашган
маблағлари ҳисобидан и.ч. ва ижтимоий
сохалар учун янги қувватлар, объектлар
яратиш ва б. мақсадларда берилади. Д.б.
давлат органлари (ташкилотлари) то-
монидан танлов (тендер) асосида жойлаш-
тирилади. Уни бажариш махсус шартно-
ма б-н келишилади ва биринчи навбат-
да ижтимоий эҳтиёжларни қондириш
мўлжалланади. Д.б.ни бажариш корхо-
наларга муайян имтиёзлар яратади, дав-
лат хом ашё таъминоти, иш ўринлари
ва маҳсулот сотилишини кафолатлайди.
Давлат корхонага зарур моддий ресурс-

ларни буюртмачи сифатида етказиб беради ва корхо-надан махсулотни келишилган нархларда харид қилади. Мамлакатлар бозор иктисодиётига ўтиши б-н Д.б. нинг ҳиссаси кескин камайиб боради. Аммо баъзи доиралар (мас, мудофаа, фан, соғлиқни сақлаш, болалар истеъмоли моллари и.ч. ва б.)да Д.б. сақланиб қолади. Мас, ҳоз. Ўзбекистонда к.х. экинларидан фақат пахта ва дон учун (1996 й.дан хўжаликларда етиштирилган пахта толаси ва дон бўйича 50% даражасида) Д.б. сақланиб қолган.

Эрлис Аликулов.

ДАВЛАТ БЮДЖЕТИ — давлатнинг муайян вақт (одатда бир йил) учун мўлжалланган пул даромадлари ва харажатлари мажмуи. Д.б. давлат ихтиёридаги пул фондларининг тақсимланишини билдириб, у давлат молиясининг бош бўғини ҳисобланади. Д.б. таркибан умумдавлат (ёки марказий) бюджет и (мамлакат миқёсидаги умумий даромадлар ва харажатлар йиғиндиси) вамаҳаллий (муниципал) бюджет (худудий тузилмалар — ўлка, вилоят, туман ва ҳ.к. доирасидаги пул даромадлари ва харажатлари) га бўлинади. Икки турдаги бюджетлар нисбати мамлакатнинг ички шароитига боғлиқ бўлади. Давлат жамиятга ижтимоий хизматлар (миллий хавфсизликни таъминлаш, жамоат тартибини сақлаш, атроф-муҳитни ҳимоя қилиш, ночорларга ёрдам бериш, аҳолига бепул ижтимоий хизматлар кўрсатиш ва б.) кўрсатади ва буларнинг барчаси харажат талаб қилади. Бюджет даромадлари солиқлар, солиқдан ташқари йиғимлар, давлат заёмларидан тушган пул, давлат мулк-кини сотишдан ёки ижарага беришдан келган маблағлардан шаклланади. Бюджет даромадининг аҳоли жон бошига ҳисобланган миқдори мамлакатнинг бюджет салоҳияти (потенциали) деб юритилади ва бу бюджет даромадининг умумий ҳажмига ҳамда аҳолининг сонига боғлиқ. Бюджет харажатлари унинг даромадидан ортиб кетса, бюджет тақчиллиги,

яъни камо-мади юзага келади. Камомад миқдори мамлакат ялпи миллим махсулотнинг 3—3,5% га тенг бўлиши меъёрий ҳисобланади. Бюджет камомадининг ғоят ошиб кетиши ва уни даромад б-н таъминлаш мумкин бўлмаганда бюджет харажатлари қисқартирилади. Марказий, маҳаллий Д.б.лари ва Д.б.дан ташқари фондлар (давлатнинг муайян мақсадли фондлари, махсус мақсадли солиқлар, заёмлар, бюджетдан субсидиялар ҳисобига яратиладиган махсус фондлар) йиғиндиси давлатнинг йиғма бюджетини ташкил этади. Д.б., одатда, жорий йилда келгуси йил учун тузилади. Иктисодий бекарорлик шароитида у чорак ёки ярим йилга тузилиши ҳам мумкин. Д.б.ни ҳуку-мат тузади ва юқори қонун чиқарувчи орган (парламент) томонидан тасдиқланади.

Д.б. муайян мамлакатдаги ижтимоий-иктисодий муносабатларни ҳам ифодалайди. Жамиятнинг иктисодий тузуми, давлатнинг табиати ва фаолиятига қараб Д.б. моҳияти, унинг даромадлари ва харажатлари хусусияти ҳамда таркиби турлича бўлади. Саноати ривожланган мамлакатларда давлатнинг иктисодиёт, и.ч., миллий даромадни тақсимлаш ва қайта тақсимлашга фаол аралашуви Д.б. мавқеининг ошишига сабаб бўлади, миллий даромад давлат ихтиёрида йиғилади ва унинг бюджет орқали қайта тақсимланадиган қисми кўпаяди.

Ҳоз. ривожланган мамлакатларда Д.б.нинг асосий қисми солиқлар (фуқароларнинг шахсий даромадларидан ундириладиган шахсий даромад солиғи, иш ҳақи фондига солиқ ва корхоналар, корпорациялар фойдасидан ундириладиган фойда солиғи ва б.) ҳисобига шаклланади (мас, 1987 й.да АҚШда солиқ тушумлари Д.б.нинг 98% ини, Буюк Британияда 96,7% ини, Францияда 91,5% ини ташкил қилди). АҚШ федерал бюджетидан қилинадиган харажатлар орасида «даромадлар даражасини таъминлаш» (кариялар, меҳнатга лаёқатсизлар, ишсизлар, ногиронлар, тиббий ёрдамга

мухтожлар, боқувчисини йўқотган оилалар ва х.к.га ёрдам кўрсатиш) сарфлари 40%, миллий мудофаа харажатлари (28—30%) энг муҳим ўринда туради.

Хоз. даврда оз сонли социалистах мамлакатларда Д.б. даромадларининг асосий қисми давлат сектори (ижтимоий мулк)дан тушадиган маблағлардан, кооперативлар, хусусий корхоналардан, аҳолидан олинадиган турли солиқлардан хосил бўлади ва асосан халқ хўжалигини ривожлантириш ҳамда ижтимоий-маиший тадбирларга сарфланади.

Ўзбекистон Республикасининг Д.б. республика Д.б., Қорақалпоғистон Республикаси Д.б., вилоятлар ва Тошкент ш. маҳаллий бюджетларини бирлашти-ради. Ўзбекистоннинг биринчи Д.б. 1924—25 й.ларда тузилган бўлиб, унинг ҳажми 3,64 млн. сўмни ташкил этган эди.

Ўзбекистонда янги бошланаётган йил учун Д.б. йил якуни (дек. ойининг охири)да ЎЗР Олий Мажлиси сессиясида тасдикланади ва қабул қилинган Д.б. қонун кучига эга бўлади ҳамда амалиётга жорий этилади. Ўзбекистон мустақилликка эришгандан сўнг Д.б.нинг шаклланиш хусусиятлари бошқариладиган бозор иқтисодиётига ўтиш давридаги ўзгаришлар б-н боғлиқ ҳолда борди. Ўзбекистон Республикаси Д.б. даромадларининг мутлақ кўпчилиқ қисми солиқлар ҳисобига олинмоқда.

1995 й.да Ўзбекистонда бюджет ка-момади 3%, 1996 й.да 3,5%, 1997 й.да 2,2%, 2000 й.да ялпи ички маҳсулотнинг 1 % (32,8 млрд. сўм)га тенг бўлди. Амалда бўлган қонунчиликка мувофиқ ташкил этиладиган бюджетдан ташқари жамғармалар (ижтимоий суғурта жамғармаси, иш б-н таъмин-лашга кўмаклашиш жамғармаси, Ка-саба уюшмалари федерацияси Кен-гаши жамғармаси, йўл жамғармаси, Ўзбекистон Республикаси Давлат мулк-ки қўмитаси жамғармаси, минерал хом ашё базасини такрор ишлаб чиқариш фонди, ўзини ўзи бошқариш маҳаллий органла-рининг махсус фондлари)нинг мақсадли

йўналишларини сақлаб қолган ҳолда, 1995 й.дан бошлаб Ўзбекистон Респу-бликасининг бирлашган бюджетига киритилди.

Ўзбекистон Республикаси Д.б.да жами даромадлар ва харажатлар ўзгаришларида ишлаб чиқаришнинг ривожланиши, хўжалиқлар ва аҳоли даро-мадларининг ўсиши асосий аҳамиятга эга. Ўзбекистонда Д.б.ни шакллантириш тартиби Ўзбекистон Республикасининг 2001 й. 1 январдан кучга кирган «Давлат бюджети тизими тўғрисида» қонуни (2000 й. 14 дек.)га мувофиқ олиб бори-лади.

Аҳмаджон Ўлмасов, Эрлис Аликулов.

ДАВЛАТ ВА ЖАМИЯТ ҚУРИЛИШИ АКАДЕМИЯСИ,

Ўзбекистон Республикаси Президенти хузуридаги Давлат ва жамият қурилиши академияси — раҳбар ходимларни тайёр-ловчи ва қайта тайёрловчи, улар малакаси-ни оширувчи ўқув-усулий ва илмий мар-каз. ЎЗР Президентининг 1995 й. 19 апр. фармонида мувофиқ ташкил қилинган. Асосий вазифаси — ҳокимликлар ва бошқарув органлари раҳбар ходимлари, жамоат ташкилотлари ва бирлашмалари, хўжалиқ тузилмалари раҳбарлари, шу-нингдек, ўрта бўғин бошқарув органла-ри, тадбиркорлик тузилмаларининг олий тоифали замонавий мутахассислари ва раҳбарларини ўқитиш, тарбиялаш. Ака-демияда 10 ва 12,5 ойлик тайёрлаш, 3 ой-лик қайта тайёрлаш ҳамда 1 ойлик мала-ка ошириш курслари тузилган, ҳорижий мутахассислар иштирокида эса 5—10 кунлик семинарлар йўлга қўйилган. 3 та ф-т фаолият кўрсатади: 1) давлат ва жа-мият қурилиши; 2) бозор иқтисодиёти асослари ва тамойиллари; 3) давлатла-раро муносабатлар ва ташқи иқтисодий алоқалар. Бу ф-тлар тарқибида 12 та ка-федра иш олиб боради. Ўқув дастурлари АҚШ, Япония, Германия, Франция ва б. мамлакатларнинг таълим тизимлари андозаларига мувофиқ тартибда ишлаб чиқилган. Дастурлар 4 модулдан иборат:

асосий курслар; мутахассислик курслари; инфор­мацион бошқариш тизими; магистрлик диссертациялари лойиҳаларини тайёрлаш ва ҳимоя қилиш. Академия 10 ва 12,5 ойлик курсларини битирувчиларга танлаган мутахассисликлари бўйича магистр дипломи берилади. Кафедраларда кундузги, сиртки аспирантура ва докторантураларда илмий ходимлар тайёрланади. Ўқув жараёнларини ташкил қилиш ишларига республиканинг етук ўқитувчи-проф.лари жалб этилган. Асосий илмий йўналишлар ислохотлар жараёни концепцияларини яратиш, маориф тизимини ислох қилиш учун тавсияномалар ишлаб чиқиш, раҳбар кадрлар тизимини тайёрлашда илмий тавсиялар б-н иштирок этишга қаратилган. Кўплаб хорижий ташкилотлар б-н алоқалар ўрнатилган. Ўқув жараёнларида АКШ, Япония, Германия, Италия, Франция, Россия, Молдова, Эрон, Малайзия, Жан. Корея, Хитой ва б. давлатлар элчихоналарининг раҳбарлари маъруза, суҳбат ўтказадилар ва амалий машғулотларда қатнашадилар. Ўқитувчилар, тингловчилар, аспирантлар, докторантлар ҳамда тадқиқотчиларнинг малака ошириши, тажриба алмашиши учун хорижий давлатлар ўқув юр­тларига юбориш ёки у ерлардан малакали мутахассисларни та­клиф этиш йўлга қўйилган. Академия худудида жойлашган «Конрад Аденауэр», ЎЗР «Устоз» жамғармалари, ТА-СИС, Журналистларни қайта тайёрловчи халқаро жамоатчилик маркази каби ташкилотлар б-н мустаҳкам ҳамкорлик ўрнатилган. Академияга тингловчиларни қабул комиссияси қабул қилади. Мутахассислар тайёрлаш манфаатдор корхоналар, муассасалар, ташкилотлар ҳамда алоҳида шахслар б-н тузиладиган шартнома асосида амалга оширилади. Бошқа давлатлар фуқаролари ҳам шартномага биноан ўқитилади.

Академия хузурида и.т. ва ўқув-усулий муассасаси — Ўзбекистоннинг янги тарихи маркази ташкил қилинган (1996 й. сент.). Марказ 3 жилдли («Тур-

кистон чор мустамлакачилиги даврида», «Ўзбекистон совет мустамлакачилиги даврида», «Мустақил Ўзбекистон тарихи») Ўзбекистоннинг янги тарихи, «Ўзбекистон тарихи: давлат ва жамият тараққиёти» китобларини тайёрлаб, чоп эттирди (2000). Академия нашриёти илмий, илмий оммабоп ва б. турдаги нашрларни, «Жамият ва бошқарув» жур.ни чоп этади, хар 3 ойда бир марта ахборот бюллетенини чиқаради. Академиянинг 25 мингдан ор­тик адабиётлар б-н таъминланган замонавий кутуб­хонаси, компьютер маркази, меҳмонхонаси, тиббиёт бўлими, ресторан, спорт, тренажер заллари бор.

Рустам Жумаев.

ДАВЛАТ ГЕРБИ — давлат рам­зларидан бири. Унда давлатнинг миллийсиёсий, иқтисодий хусусиятлари, ижтимоий ва давлат тузуми, географик ва б. белгилари ўз ифодасини топади. Герб давлат байроқларида, муҳра, расмий бланкларда, муҳим ҳужжат, пул ва давлат заёмларида, баъзи биноларда тасвирланади. Д.г.нинг маз-муни конституция ёки махсус қонун б-н белгиланади (жаҳондаги давлатлар герблари тасвири ҳақида тегишли мақолаларга қ.).

Ўзбекистон Республикаси Д.г.нинг рангли ва оқ-қора тасвири «Ўзбекистан Республикаси Давлат герби тўғрисида»ги қонун (1992 й. 2 июль)да тасдиқланган.

Ўзбекистон Республикасининг Д.г. куйидаги кўринишга эга: тоғлар, дарёлар ва сўл томони буғдой бошоқларидан, ўнг томони эса чаноқлари очилган ғўза шохларидан иборат чамбарга ўралган гуллаган водий узра куёш заррин нурларини сочиб туради. Гербнинг юқори қисмида республика хурлигининг рамзи сифатида 8 бурчак тасвирланган бўлиб, унинг ички қисмида ярим ой ва юлдуз тасвири бор. Гербнинг марказида бахт ва эркесварлик рамзи — қанотларини ёзган Хумо куши кўринади. Гербнинг пастки қисмида республика Давлат байроғини ифода этувчи чамбар лентасининг бан-

тида «Ўзбекистон» деб ёзиб қўйилган. Ўзбекистон Республикаси Д.г. ва унинг тасвирини акс эттириш лозим бўлган ҳоллар, шу б-н боғлиқ тартиб-қоидалар юқоридаги қонунда белгиланган.

ДАВЛАТ ДАРОМАДЛАРИ - қ. Давлат бюджети.

ДАВЛАТ ДЕПАРТАМЕНТИ - АК-Шда ташқи ишлар вазирлиги вазифаларини бажарувчи ташқи сиёсат маҳкамаси (1789 й.дан). Департаментлар ичида Д.д. биринчи ўринда туради. Уни давлат котиби бошқаради. У президент, вице-президентдан кейинги мансабдор шахс ҳисобланади.

ДАВЛАТ ДУМАСИ - 1) Россияда 1906—17 й.ларда қонун чиқарувчи ваколатли муассаса. 1905 й. 17 окт. Манифести б-н таъсис қилинган. 1917 й. 6(19) окт.да Муваққат ҳукумат томонидан тарқатиб юборилган. 2) РФнинг 1993 й.даги конституциясига кўра Федерал мажлис икки палатасидан бири. Депутатларнинг ярми сиёсий партиялар ва ижтимоий ҳаракатлар рўйхатлари бўйича, қолган ярми мажоритар тизимга мувофиқ бир мандатли округлар бўйича 4 йилга сайланади.

ДАВЛАТ ЕР КАДАСТРИ - ернинг табиий, ҳўжалик ва ҳуқуқий ҳолати тўтрисидаги аниқ ва зарурий маълумотлар мажмуи (қ. Ер кадастри).

ДАВЛАТ ЕР ФОНДИ - қ. Ер фонди.

ДАВЛАТ ЗАЁМЛАРИ — бюджети пул тўплаш мақсадида давлат номидан сотиш учун чиқариладиган, давлатнинг қарздорлигини тасдиқловчи қимматли қоғоз. Қарзни қоплаш муддатларига кўра қисқа муддатли (1 йил), ўрта муддатли (2—5 йил) ва узок муддатли (5 ва ундан ортиқ йиллик) Д.з.лари бўлади. Даромадлилигига қараб фоизли ва ютуқли, тарқатилиш жойига қараб мамлакатнинг

ички ва хорижий давлатларга кредит тарзида бериладиган ташқи заёмлар мавжуд.

ДАВЛАТ ИММУНИТЕТИ (дахлсизлиги) — давлатнинг хорижий юрисдикция (судлов ишларини олиб бориш кукуки)дан дахлсизлиги, халқаро ҳуқуқ қоидаларидан бири. Унга кўра, давлат ва унинг органларига хорижий давлат судида даъво кўзғатилиши, давлат мулки ҳисобидан тўлов ундирилиши, мулки хатлаб қўйилиши мумкин эмас.

ДАВЛАТ ИМТИҲОНИ - ЎЗРда олий, ўрта махсус ва касб-хунар ўқув юртларида битирув имтиҳони. Тиббиёт, пед., к.х. ин-глари ва ўрта махсус ҳамда касб-хунар ўқув юртлари, консерватория, маданият ин-глари, жисмоний тарбия ин-т ва ўрта махсус ҳамда касб-хунар ўқув юртларида битирувчилар, одатда, ижтимоий сиёсий фанларнинг биридан ва асосий ихтисосликка тегишли 2—3 фандан Д. и. топширадилар; ун-т, иқтисодиёт ва театр олий ўқув юртларини битирувчилар ижтимоий сиёсий фанларнинг биридан Д. и. топшириш б-н бирга, диплом иши ҳимоя қиладилар.

Олий техника ўқув юртларида Д. и. ўрнига диплом лойиҳаси, бадиий ин-тларда диплом иши ҳимоя қилинади. Д. и.ни олий ўқув юртларининг давлат имтиҳон комиссияси ҳамда ўрта махсус ва касб-хунар ўқув юртларининг давлат ихтисос комиссияси ўтказди. Комиссия таркибига қуйидагилар қиради: раис — муайян ихтисосдаги йирик мутахассис ёки олим (мазкур ўқув юртида ишламайдиган) ва комиссия аъзолари — олий ўқув юртларида: ректор ёки проректор, ф-т декани ёки унинг ўринбосари, кафедра мудири, проф. ва доцентлар; ўрта махсус ва касб-хунар ўқув юртларида — директор (директор ўринбосари), ихтисосликка тегишли фанлардан бир неча ўқитувчи. Д. и.га ўқув режасининг барча талабини бажарган шахслар қўйилади. Д. и.да қўйилган баҳо комиссиянинг ёпиқ мажлисида кўпчилик овоз б-н тасдиқла-

нади. Ўқув юртини битирувчига тегишли мутахассисликни бериш масаласи Д. и.ни топшириш асосида ҳал қилинади.

ДАВЛАТ ЙЎЛ ҲАРАКАТИ ХАВФСИЗЛИГИ ХИЗМАТИ (ЎЗРда) — йўл ҳаракати хавфсизлигини таъминлаш қоидаларига риоя этилиши устидан назорат қилувчи, ҳаракатни тартибга солиб турувчи идора; ЎЗР ички ишлар вазирлиги таркибидаги бош бошқарма. Ўзбекистонда дастлаб 1936 й.да ички ишлар халқ комиссарлигининг Ишчи-Дехқон милицияси бош бошқармаси таркибида «Давлат автомобиль инспекцияси» ташкил этилди. Бу инспекция турли йилларда ГАИ — ДАН (Давлат автомобиль назорати) номи б-н атаб келинди. 2001 й. май ойидан Д.й.х.х.х. деб юритила бошланди. Қорақалпоғистон Республикаси ички ишлар вазирлиги, Тошкент шаҳар ички ишлар Бош бошқармаси ва вилоятлар ички ишлар бошқармалари таркибида йўл ҳаракати хавфсизлиги бошқармалари, шаҳар, туман ички ишлар бошқарма ва бўлимлари таркибида автомобилотransпорт воситаларининг техник ҳолати, улардан фойдаланиш меъёрлари ва қоидаларига амал қилишни назорат этувчи гуруҳлар тузилган. Д.й.х.х.х. ўз фаолиятида «Йўл ҳаракати хавфсизлиги тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикасининг қонуни (1999 й. 19 авг.), ЎЗРнинг Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодекси ва 2001 й. 1 мартдан кучга кирган янги тахрирдаги «Йўл ҳаракати қоидалари»га асосланади. Д.й.х.х.х. зиммасига йўл ҳаракатини тартибга солиш, ҳаракатланиш хавфсизлигини таъминлаш, ҳайдовчи ва пиедалар томонидан «Йўл ҳаракати қоидалари»га риоя этилишини назорат қилиш, жамоат тартибини сақлаш, ички ишлар идораларининг бошқа хизматлари б-н биргаликда жиноятчиликка қарши кураш, автомобилотransпорт воситаларининг техник ҳолати, улардан фойдаланиш қоидаларига амал қилишни назорат этиш, транспорт воситаларини рўйхатга қўйиш, рўйхатдан

чиқариш, ҳайдовчилик гувоҳномалари бериш каби вазифалар юклатилган. Д.й.х.х.х. таркибига олий ва ўрта махсус маълумотга эга бўлган, шунингдек, Ўзбекистон Республикаси ички ишлар вазирлиги Академиясининг махсус ф-тини тамомлаган мутахассислар қабул қилинади.

ДАВЛАТ КАПИТАЛИЗМИ - давлат (ёки давлатлар бирлашмаси) аралашадиган, давлатлаштирилган, давлат томонидан бошқариладиган ва тартибланадиган, давлат ҳомийлиги ва назоратида, давлат белгилайдиган йўналишларда ривожланадиган капитализм. Тарихан Д.к.ни шартли равишда ривожланган мамлакатлардаги Д.к.; тарихан муайян социалистик мамлакатларнинг капитализмдан социализмга ўтиш давридаги Д.к.; хоз. бир неча социалистик мамлакатлардаги Д.к.; постсоциалистик мамлакатлардаги, яъни Шарқий Европа ва собиқ СССРда социализмнинг инкирози натижасида социализмдан воз кечган ва бозор иқтисодига ўтаётган мамлакатлардаги Д.к.; мустамлакачилик асоратидан озод бўлган, ривожланаётган мамлакатлардаги Д.к. каби турларга ажратиш мумкин.

Давлат томонидан иқтисодиётнинг бошқарилиши корхоналарни бевосита рўйхатга олиш, фаолиятини йўналтириш, иқтисодий қонунчилик орқали уларнинг иқтисодий ҳуқуқларини ва фаолият меъёрларини белгилаб қўйиш, белгиланган тартиб-қоидаларнинг бажарилиши, уларга риоя қилинишини назорат қилиш, рағбатлантириш ва жазо чораларини қўллаш, солиқлар, жарималар ва иқтисодий имтиёз қабиладан фойдаланиш, турли ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий-иқтисодий дастурлар тузиш, уларни бажариш бўйича тадбирлар кўриш орқали амалга оширилади.

18-а. ва 19-а.нинг 70-й.ларигача хорижий мамлакатларда якка хусусий капитал, ёлланма меҳнат ва эркин рақобатга асосланган соҳибкорлик ҳукмрон бўлиб, давлатнинг иқтисодиётга аралашуви жуда

паст даражада эди. Сохибкорлар фаолияти асосан бозор томондан бошқарилар эди. Шунинг учун ҳам бу давр оддий, соф, эркин рақобатга асосланган капитализм деб аталади. Бундай шароитда Д.к.нинг энг оддий кўринишлари вужудга кела бошлаган эди. Учар мустақил хўжаликларнинг и.ч. ва тижоратчилик фаолиятини химоялаш (протекционизм), назоратга олиш ва тартиблаш (давлат буюртмалари бериш, товарларни марказлашган тарзда харид қилиш ва б.) тарзида рўй бера бошлади.

19-а. охири ва 20-а. бошларида корпоратив мулкчилик, корпорациялар (акцияли жамиятлар) ва корпоратив хўжалик юритиш ҳукмрон мавқега эга бўлди. Корпорацияларнинг бир қисми монополияларга айлана бориб, эркин рақобат б-н бир қаторда монополистик рақобат пайдо бўлди. Давлатлараро зиддиятлар кучайиб, уларда монополияларнинг кучи ва аҳамияти муҳим роль ўйнай бошлади. Бу жараёнларни таҳдил этган олимлар, капитализмнинг янги жиҳатларига аҳамият бериб, уни империализм, корпоратив капитализм, монополистик капитализм деб ҳам атай бошладилар.

20-а.нинг 1-ярмида монополиялар ва монополистик жараёнларнинг ижобий томонлари б-н бирга, салбий томонлари ва оқибатлари ҳам кўрина бошлади. Ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий қарамақаршиликлар аста-секин кучайди, иқтисодий инқирозлар анча тезлашди ва чуқурлашди ҳамда давлатлараро зиддиятлар ҳам кучайиб 1- ва 2-жаҳон урушлари юз берди. Буларнинг ҳаммаси давлатнинг иқтисодиётга аралашувини, иқтисодиётнинг давлатлаштирилишини, давлат иқтисодиётининг шаклланишини ва бутун иқтисодиётнинг давлат томонидан умуммиллий манфаатларга мувофиқ бошқарилишини ва тартибланишини тақозо эта бошлади. Шу сабабли «капиталистик и.ч.ни давлатлаштириш» тенденцияси кучайди. Саноатнинг муҳим тармоқлари давлат қўлига ва назоратига ўтди. Давлатлар иқтисодиётни ҳисобга

олиш ва назорат этиш бўйича марказлашган аппаратни вужудга келтира бошлади.

Инглиз иқтисодчиси Ж.М. Кейнс «Иш билан бандлик, фоида ва пулнинг умумий назарияси» (1936) китобида давлатнинг иқтисодиётни бошқариши зарурлиги тўғрисидаги ғояни илгари сурди ва асослади. Бу ғоянинг ҳаётга таъсири жуда катта бўлди. АҚШда 30-й.лардаёқ Президент Рузвельтнинг «Янги йўл» сиёсати натижасида, бошқа мамлакатларда 2-жаҳон уруши йилларида ва ундан кейинги даврда капитализм Д.к.га айланди ва шундан бери турли кўринишларга эга бўлган Д.к. сифатида ривожланмоқда.

Д.к. шароитида бозорнинг мавқеи, роли ўз аҳамиятини йўқотмайди; узлуксиз такомиллашиб, тобора инсоний ва маданий-маърифий тус олиб боради. Шу б-н бирга бозор капиталистик иқтисодиётнинг барча муаммоларини ҳал эта олмайди ва ҳатто, унинг салбий томонлари ҳам намоён бўлди. Шу сабабларга кўра капитал ва ёлланма меҳнатга асосланган иқтисодиётни бозор, давлат ва корпорациялар ўзаро биргаликда бошқаради ва ривожлантиради. Давлат бозорни ҳам, корпорациялар фаолиятларини ҳам, жаҳоншумул жараёнларни ҳам бошқариш ва тартиблашга интилади. Буларнинг ҳаммаси ривожланган мамлакатларда Д.к. мавжудлигидан далолат беради.

Ривожланган мамлакатлардаги Д. к. эркин рақобатли капитализмга нисбатан катта фарқларга эга. Д.к.га хос бўлган товарли-бозорли аралаш иқтисодиётта давлатнинг таъсири миқёси жуда кенг ва кучлидир.

Д.к.нинг ҳаракатланиши ва ривожланишида иқтисодиётга оид қонунчилик муҳим ўрин тутди. Мас, мулкий муносабатларни, иш берувчилар ва ёлланиб ишловчилар ўртасидаги муносабатларни, хўжалик фаолиятини, и.ч., савдо, хизмат кўрсатиш, соғлиқни сақлаш, таълим каби соҳалар фаолияти, банк иши, меҳнатга ҳақ тўлаш, харажатлар ва даромадларни ҳисоблаш, солиққа тортиш

ва солиқ ундириш, бозорда истеъмолчи ҳуқуқларини химоялаш кабиларни тартиблаш ва назорат қилиш ҳамда монополистик фаолиятни тақиқлаш ёки чеклашга қаратилган қонунлар қабул қилинган ва улар такомиллаштирилмоқда.

Д. к.га хос муҳим жараён — даромадлар ва бойликларни ижтимоий тотувликни яхшилаш учун кам даромадлилар ва даромадсизлар, камбағаллар ва мулкисизлар фойдасига ҳамда иқтисодиётни мувозанатли ривожлантириш мақсадларида қайта тақсимлашдир. Шу сабабли давлатлар ялли ички маҳсулотнинг анчагина қисмини солиқлар воситасида давлат бюджетига олиб, қайта тақсимлайди, камбағал, кам таъминланган ва таъминланмаган кишиларга трансферт тўловлари — ижтимоий таъминот бўйича маблағлар (нафақалар, ёрдам пуллари) беради.

Солиқлар орқали олинган давлат даромадларининг бир қисми ҳисобига корхоналар қуриш ҳамда хусусий корхоналарни миллийлаштириш орқали и.ч., транспорт, энергетика каби соҳаларда давлат мулки вужудга келтирилди ва ривожлантирилди. Шу б-н бирга баъзи мамлакатларда давлат мулкани қайта хусусийлаштириш йўли б-н иқтисодиёт самарадорлигини оширишга қаратилган сиёсат ҳам амалга оширилмоқда. Энг муҳим тармоқларда ва муайян кўламларда давлат мулкнинг бўлиши объектив зарурдир; ундан самарали фойдаланиш йўллари изланиши ва такомиллаштирилиши умуммиллий эҳтиёж ва мақсадларга мувофиқ келади.

Давлат томонидан қилинадиган бевосита инвестициялар ижтимоий и.ч. ва миллий маҳсулот таркибларини ўзгартиришда давлатнинг кредит сиёсати, давлат томонидан маҳсулот (товарлар) харид қилиниши ва пуллик хизматлар истеъмол қилиниши, иқтисодий ўсишни рағбатлантириш ва таъминлаш ривожланган мамлакатлардаги Д.к.нинг энг муҳим вазифалари ва долзарб муаммолари ҳисобланади.

Ривожланган мамлакатлардаги давлатнинг жуда муҳим вазифаларидан бири иқтисодиётни барқарорлаштириш, иқтисодий-молиявий инқирозларнинг олдини олиш, улардан чиқиш ва иқтисодий ўсишни рағбатлантириш бўйича чоратадбирлар кўришдир. Давлат бошқа мамлакатлар хўжаликлари б-н иқтисодий, савдо ва тўлов балансларини назорат қилади, уларни мувофиқлаштиришга ва фаоллаштиришга ҳаракат қилади. Буларнинг ҳаммаси миллий иқтисодиётнинг барқарорлиги, ривожланишига жиддий таъсир кўрсатади.

Ривожланган хорижий мамлакатлардаги давлатларнинг тобора кўпроқ инсон ва бутун халқ манфаатдорлигини кўзлайдиган ҳамда аҳолининг мутлақ кўпчилиги қўллаб-қувватлайдиган давлатларга айлана бориши, келажакда бу мамлакатлардаги жамиятларнинг, ижтимоий-иқтисодий тузумларнинг умум-демократик ижтимоий жамиятга айланиши кузатилмоқда.

Евросиёдаги собиқ СССР, Марказий ва Шарқий Европада тарихан мавжуд бўлган социалистик мамлакатлар, Осиёдаги собиқ Мўғулистонда капитализмдан социализмга ўтиш даврида ҳал қилувчи тармоқлардаги и.ч., транспорт ва меҳнат воситалари социалистик давлат мулкига айлантирилган бўлиб, Д.к., алоҳида уклад, хўжалик шакли тарзида мавжуд эди.

Бошқа социалистик мамлакатлардаги Д.к. хўжаликлари бирмунча кенгрок иқтисодий эркинликка эга бўлган эди. Бироқ социалистик хўжалик мустақамланиб олгандан кейин уларнинг деярли ҳаммасида Д.к.га барҳам берилди. Бундай кол Шарқий Европада ва СССРда социализмнинг қулашигача давом этди.

Ҳоз. даврда ўзини социалистик ҳисоблаб келаётган мамлакатлар — Хитой Халқ Республикаси, Вьетнам Социалистик Республикаси, Корея Халқ Демократик Республикаси ва Куба Республикасида иқтисодиёт асосан умумлашган

мулкчиликка, марказдан бошқаришга ва режалаштиришга асосланган иқтисодиёт бўлиб қолмоқда. Бироқ уларнинг баъзилари (Хитой, Вьетнам) да жиддий иқтисодий ислохотлар амалга оширилмоқда, бозор иқтисодиётини ҳам шакллантириш сиёсати ўтказилмоқда; мамлакат иқтисодиётида, айниқса, эркин иқтисодий зоналарда, давлат назоратида хусусий ва хорижий капитал фаолиятига, капитал, ёлланма меҳнат муносабатларида эркинлик берилмоқда. Нагжида уларда Д.к.нинг кўлами ва иқтисодий ҳаётга таъсири ўсмоқда.

Бозор иқтисодга ўтаётган собиқ социалистик мамлакатларга хорижий товарлар ва капиталлар жуда эркин, тез кириб келмоқда, баъзи тармоқларда ва

бозорларда қатта ҳукмрон мавқеларга эга бўлмоқда. Козогистонда ҳам қатор муҳим з-длар, ф-калар, конлар, ерлар хорижий капитал мулкига айланиб кетди; қўшма корхоналар анча кўпайди.

Мустақилликка эришиб социализмдан воз кечган собиқ социалистик давлатларнинг баъзилари, мас, Ўзбекистон мустақил тараққиётнинг ўзига хос йўлини танлаб олди. Ўзбекистонда ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиётига асосланган жамият қуриш йўли, бозор иқтисодиётини босқичма-босқич тарзда шакллантириш йўли танланди. Давлат бош ислохотчи сифатида умуминсоний ва миллий кадриятларга асосланган тамоман янги умумдемократик жамият қуриш сиёсатини изчиллик б-н амалга оширмоқда, кўп укладли ва бозор ҳўжалиги тизимини шакллантириш учун зарур барча чоратадбирларни кўрмоқда. Нагжида хорижий капитал иштирокидаги қўшма корхоналар, савдо ташкилотлари, банклар ва ҳ.к. шаклланди, халқаро иқтисодий ва молиявий ташкилотларнинг ваколатхоналари очилди. Пировардида Ўзбекистонда ўзига хос Д.к. уклади вужудга келди.

Кам ривожланган ва ривожланаётган мамлакатлардаги Д.к. миллий давлат томонидан ҳимояланиб, фаолияти тарти-

бланиб турадиган миллий капитализмдан ҳамда миллий давлат белгилаган шарт-шароитларда ёки давлатлараро келишувларга асосланиб концессиялар олиш, ўз корхоналарини қуриш ва қўшма корхоналарда иштирок этиш йўли б-н миллий иқтисодиётга кириб келган хорижий капитал ва қўшма капиталга асосланган тизимдир.

Ривожланаётган мамлакатлардаги Д.к.нинг асосий ва бош мақсади — миллий иқтисодиётни юксалтириш. Ривожланаётган мамлакатлар давлатлари фаолияти, уларнинг ички ва ташқи сиёсати Д.к.ни тез ривожлантиришга қаратилган; бунга эришмоқ учун хорижий капиталдан ва халқаро иқтисодий муносабатлардан кенгрок фойдаланишга ҳаракат қилмоқдалар. Ривожланган давлатлар ва трансмиллий корпорациялар кам ривожланаётган мамлакатларни хом ашё базаси сифатида сақлаб қолишга интилмоқда, хом ашёни қайта ишлаш б-н боғлиқ ифлос ва сермеҳнат и.ч.ни нисбатан паст иш ҳақи тўлаб, худди шу кам ривожланган мамлакатларга жойлаштиришга уринмоқдалар.

Эрлис Алиқулов.

ДАВЛАТ КЕНГАШИ — 1) айрим хорижий мамлакатлар (Франция, Испания, Бельгия, Нидерландия, Люксембург, Эквадор, Греция, Колумбия)да асосий давлат муассасаларидан бири, у ё олий маъмурий адлия органи, ё конституциявий назорат органи, ё бўлмаса баъзи мамлакатларда бир вақтнинг ўзида давлат бошлиғи ҳузуридаги маслаҳат органи ҳисобланади; 2) Швеция, Норвегия, Финляндия, ХХР, Корея Республикасида ҳукуматнинг расмий номи; 3) 1810—1906 й.ларда Россия империясида конун чиқарувчи олий маслаҳат органи.

ДАВЛАТ КОТИБИ — Европа ва Американинг бир неча давлатларида олий давлат амалдорларининг номи. Мас, АҚШда — Давлат департаменти, яъни ташқи сиёсий маҳкамасининг

рахбари; Буюк Британияда — ички ишлар, мудофаа, Шотландия ишлари бўйича ва ш.к. айрим маҳкамаларнинг бошлиғи; Бельгияда Д.к. амалда вазирларнинг ўринбосари ҳисобланади. Мексика ва Лотин Америкасининг бошқа баъзи мамлакатларида вазирлар Д.к. деб номланади.

ДАВЛАТ МАДҲИЯСИ — давлат герби ва давлат байроғи б-н бир каторда давлат расмий рамзи ҳисобланадиган шеърый-муסיқий тантанавор асар, гимн. У асосан тантанали йиғилишлар вақтида, жамият ҳамда муҳим давлат аҳамиятига молик воқеаларни нишонлаш юзасидан ўтказилаётган маросимларда, халқаро спорт мусобақаларида ғолибларни мукофотлаш чоғида ва ҳ.к.да ижро этилади. Ўзбекистон Республикаси Д. м.нинг матни ва муסיқавий таҳрири [Абдулла Орипов сўзи, Мутал (Мутаваккил) Бурҳонов муסיқаси] ЎзРнинг 1992 й. 10 дек.даги қонуни б-н тасдиқланган. Шу қонунда Ўзбекистон Республикаси Д. м.ни ижро этиш б-н боғлиқ талаб ва қоидалар белгилаб қўйилган.

ДАВЛАТ МОЛИЯСИ — давлат иктиёрида пул жамғармаларининг ташкил этилиши, тақсимланиши ва сарфланиши соҳасидаги молиявий муносабатлар. Д.м.нинг маблағлари умуммиллий манфаатлар йўлида сарфланади, давлатнинг функцияларини бажаришга хизмат қилади. Д. м. пул жамғармалари, молия механизми, давлатнинг молиявий институтлари (идоралари) ва молия сиёсатини ўзида мужассамлаштиради. Д. м. таркибан давлат бюджети, маҳаллий (муниципал) бюджетлар, давлат корхоналарининг молияси (уларнинг бюджети), ҳукуматга қарашли маҳсус жамғармалар, давлат кредити (давлат қарз олган ва қарзга берадиган воситалари) каби турларга бўлинади.

Биринчи марта «Д. м.» атамаси 16-а. да Францияда ишлатила бошлади. Ўша даврда Д. м. турли солиқлар тарзида майдонга келди. Йирик давлатларнинг ву-

жудга келиши ва улар харажатларининг ортиб бориши б-н нақд пулга эҳтиёж ўсди, натижада халқдан олинадиган солиқлар, асосан, пул шаклида йиғиб олинадиган бўлди, мажбурий солиқлар ва заёмлар давлат заёмлари б-н алмашинди. Бунинг оқибатида Д. м.нинг мураккаб тизими вужудга келди.

Ҳоз. вақтда давлатнинг иқтисодий ва молиявий сиёсатини амалга оширишда Д. м. катта аҳамиятга эга. У такрор и. ч. жараёнларини таъминлаш, халқнинг моддий ва маънавий турмуш фаровонлигини ошириш, давлат органларини маблағ б-н таъминлаш, мамлакат иқтисодиётини ўстириш, халқ хўжалигини, ижтимоий соҳани молиялаштириш, иқтисодиётни инвестициялаш, аҳолини ижтимоий ҳимоя қилиш, миллий хавфсизликни таъминлаш, давлатни идора қилиш ва б. да етакчи восита ҳисобланади. Мавжуд барча корхоналар ва халқ хўжалиги тармоқлари молияси Д.м. ва молия тизими захираларининг асосий манбаидир.

Аҳмаджон Ўлмасов.

ДАВЛАТ МОНОПОЛИЯСИ - жамиятда муайян иқтисодий фаолиятни амалга ошириш, айрим товарларни и.ч. ёки баъзи товарлар савдоси бўйича давлатнинг ягона эгалик қилиш ҳуқуқи. Айрим мамлакатларда катта фойда берадиган спиртли ичимликлар, тамаки маҳсулотлари, қурол-яроғлар и.ч., пул босиб чиқариш, экспорт ва импорт назорати ва б. Д. м. ҳисобланади. Давлат ўз монополияси бўлган фаолият турини яширин амалга оширишга йул қўймаслик чоратадбирларини кўради. Мас, Ўзбекистон Республикасида давлат мулки ҳисобланадиган ва унинг тасарруфида бўлган, хусусийлаштирилиши ва сотиб олиниши мумкин бўлмаган бойликлар, корхоналар, мол-мулк турлари ҳамда гуруҳлари рўйхати ЎзР Олий Мажлиси қарори б-н (1995 й. 31 авг.) белгилаб қўйилган (қ. Монополия, Монополияга қарши қонунчилик).

ДАВЛАТ МУЛКИ — мулкчилик

шаклларида бири, давлатга қарашли ва унинг уз вазифаларини бажариши учун зарур барча мол-мулклар ва мулккий ҳуқуқлар. Д.м. тушунчаси «давлат» тушунчаси б-н узвий боғланган бўлиб, улар доимо бир-бирини тақозо этиб келади. Ўтмишда Д.м. асосан босқинчилик урушлари ҳисобига кўпайиб борди. Д.м. таркибига иморатлар ва ердан ташқари озик-овқат маҳсулотлари, от-улов воситалари, ем ва б. ҳам кирган. Капитализм даврига келиб турли соҳалар (пул муомаласи, бандлик, ташки савдо, аҳолининг кам таъминланган қатламларини ижтимоий ҳимоялаш, маданият, таълимни ривожлантириш ва б.)да давлат бошқарувчилик вазифасини бажара бошлади. Шунга боғлиқ ҳрлда Д.м. ҳам мактаблар, касалхоналар, пул-кредит муассасалари, элчихоналар ва б. ҳисобига ортиб борди. Ҳоз. ривожланган мамлакатларда давлатга қарашли корхоналар улуши турличадир. Мас, АҚШ, Японияда бу миқдор жуда кам (2% атрофида). Европада ялпи ички маҳсулотнинг 10%дан (Германия) 30%гача (Австрия) бўлган улушини давлат корхоналари ишлаб чиқаради. Уларда 4%дан (Буюк Британия) 20— 25%гача (Австрия, Греция, Франция) иш кучи банд. Давлат корхоналари иқтисодиётда ялпи капитал кўйилмаларининг (Германия, Буюк Британияда) 1/6 қисмини, Францияда 1/3, Австрияда 1/2 қисмини амалга оширади. АҚШда экиладиган ерларнинг 1/3 қисми федерал ҳукумат мулкига қиради.

Жаҳон тажрибасида Д.м. асосан икки йўл б-н пайдо бўлади: давлат бюджет воситалари ҳисобига мол-мулк объектлари ёки давлат корхоналарини барпо этади; давлат хусусий мулкчилик эгаллигида бўлган мол-мулкни қисман ёки тўлалигича миллийлаштириш (национализация)ни амалга оширади. Давлат корхоналари мулки шу тартибда давлат бюджети воситалари ҳисобидан бутун иқтисодиётнинг фаолият курсатиши учун зарур булган серҳаражат инфратузилма корхоналари (коммунал хўжалиги, энер-

гетика, транспорт, алоқа)ни барпо этиш, илмий-техника прогресси б-н боғлиқ айрим капиталталаб тармоқлар (электроника, авиация)ни ривожлантириш, зарар қуриб ишлаётган корхоналарни (мас, кумир саноати корхоналари)ни миллийлаштириш ва б. йўли б-н шаклланади.

Ўзбекистонда Октябрь тунтаришидан бошлаб 20-а.нинг 90-й.лар бошигача — Республика мустақилликка эришгунга қадар шахсий ва кооператив мулкдан ташқари барча мол-мулк Д.м. ҳисобланар эди. Мустақилликдан сўнг мулкчиликнинг ҳамма шакллари — Д.м., аралаш мулк, қўшма корхоналар мулки, жамоа мулки, акциядорлик мулки ва б.нинг дахлсизлиги ва уларнинг ривожланиши учун тенг шароит яратиш қонун йўли б-н мустақкамланди. Шунга кўра мулкчилик муносабатлари Ўзбекистон Республикаси Конституцияси, шунингдек, 1990 й. 31 окт.да кучга кирган «Ўзбекистон Республикасида мулкчилик тўғрисида»ги қонун ҳамда бир қатор қонун ҳужжатлари б-н тартибга солинадиган бўлди. Ўзбекистон Республикасида Д.м. таркиби, турлари қатъий белгилаб қўйилди. Иқтисодий ислохотларнинг етакчи бўғини тарзида мулкни давлат тасарруфидан чиқариш, хусусийлаштириш йўналиши танланди.

Ўзбекистон Республикаси Д.м. республика мулки ва маъмурий-худудий тузилмалар мулкидан ташкил топади. Республика мулкига (ер, ер ости бойликлари, ички сувлар, мамлакат ҳудуди доирасидаги ҳаво ҳавзаси, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси, республика ҳокимият ва идора органлари мол-мулки, республика халқларининг маданий ва тарихий бойликлари, республика бюджети маблағлари, олтин захираси, валюта фонди ва б. давлат фондлари, Ўзбекистон Республикасининг хорижий давлатлардаги мулки, давлатнинг бюджет ёки бошқа маблағлари эвазига яратилган ёки сотиб олинган корхоналар, ташкилотлар, ўқув, илмий, и.т. муассасалари, шунингдек, интеллектуал фаолият натижалари ва б.

киради. Маъмурий-худудий тузилмалар мулки (коммунал мулк) маҳаллий давлат ҳокимияти идоралари мулки, коммунал уй-жой фонди ва коммунал хўжалиги корхоналари, маҳаллий бюджет маблағлари, маданият, соғлиқни сақлаш, халқ таълими муассасалари ва б.дан иборат. Ўзбекистонда Д.м.га бўлган мулкчилик ҳуқуқини халқ номидан Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси, Ўзбекистон Республикаси Президенти ва улар ваколат берган марказий давлат идоралари (вазирликлар) ҳамда маҳаллий ҳокимият идоралари амалга оширадилар. Абдулла Абдуқодиров.

ДАВЛАТ МУЛКИНИ БОШҚАРИШ

- шахслар ва давлат идоралари томонидан қонунчиликда белгиланган ҳуқуқ ва ваколатлар доирасида давлат мулки эгаси (эгаллик, фойдаланиш, тасарруф этиш) вазифаларини бажариш. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ва 1990 й. 31 окт.да қабул қилинган «Ўзбекистон Республикасида мулкчилик туғрисида» қонунига кўра давлат мулкини халқ номидан (маъмурий-худудий тузилма аҳолиси номидан) тегишли халқ депутатлари кенгаши ва улар ваколат берган давлат органлари тасарруф этади ва бошқаради. Мас, ЎЗР мулкини Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси, Ўзбекистон Республикаси Президенти, Ўзбекистон Республикаси ҳукумати ёки улар ваколат берган давлат органлари тасарруф этади ва бошқаради, маъмурий-худудий тузилмаларда давлат мулки (коммунал мулк)га нисбатан мулкчилик ҳуқуқини маҳаллий ҳокимият идоралари амалга оширади. Республика ёки маҳаллий ҳокимият идоралари эгаллигида бўлган мулк хўжалик юритиш ёки жорий бошқариш ҳуқуқи б-н юридик шахсларга берилиши мумкин. Кўпгина ривожланган мамлакатларда давлат корхоналари давлат мулкининг муҳим объектларига киради ва уларни тармоқ вазирликлари бошқаради, Молия вазирлиги назорат қилади. Айрим мамлакатларда Д.м.б. б-н шуғулланадиган мах-

сус вазирликлар таъсис этилган.

Ўзбекистон Республикасида бозор иқтисодиётига ўтиш даврида ислохотларни амалга ошириш давомида 1994 й.да Вазирлар Маҳкамасининг Давлат мулкини бошқариш ва хусусийлаштириш қўмитаси (1992) ҳамда Молия вазирлиги хузуридаги Давлат мулки фонди негизида давлат бошқарув органи — Ўзбекистон Республикаси Давлат мулкини бошқариш ва тадбиркорликни қўллаб-қувватлаш давлат қўмитаси (Давлат мулки қўмитаси) ташкил этилди. Давлат мулки қўмитаси давлат корхоналар ва б. мулкка, корхоналарнинг устав фондидаги давлат ҳиссасига тўғри келадиган акциялар пакети ва пайларга мулкчилик ҳуқуқини амалга оширади. Давлат мулки қўмитаси белгиланган тартибда Ўзбекистон ҳудудидаги ва чет эллардаги Ўзбекистон Республикаси давлат мулки объектларини бошқариш ва тасарруф этиш; давлат сиёсати қонунчилиги асосида давлат корхоналари, кўчмас мулк объектларини ва улар жойлашган ер майдонларини хусусийлаштириши, давлат тармоқ, минтақа бўйича хусусийлаштириш дастурларини ишлаб чиқиш, давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш жараёнларини тармоқлараро ва минтақалараро мувофиқлаштириш; Давлат мулки қўмитасининг худудий бўлинмаларига раҳбарлик; хусусийлаштиришни ва тадбиркорликни қўллаб-қувватлаш ҳамда инвестицияларни жалб этиш соҳасида давлат сиёсатини амалга оширишни таъминлайдиган бозор инфратузилмалари ва муассасаларини барпо этиш ва б. вазифаларни бажаради.

Абдулла Абдуқодиров.

ДАВЛАТ МУЛКИНИ ХУСУСИЙЛАШТИРИШ — давлатнинг ўз ихтиёридаги и. ч. воситалари, мол-мулк объектларини, корхоналар, уй-жой, транспорт воситалари, табиат ресурслари ва б.ни давлат тасарруфидан чиқариши ва фуқаролар, жамоалар, шунингдек, давлатга тегишли бўлмаган юридик шахсларга

бериши ёки сотиши; давлат мулки асосида турли (акцияли, хусусий, оилавий, кўшма, аралаш, корпоратив) мулк шакллари вужудга келтириш. Д.м.х. давлат мулкни келгусида шу мулк негизда хўжалик фаолияти юритувчи ва унинг натижалари бўйича тўлиқ мулккий масъулиятни зиммасига олувчи иқтисодий субъектларга турли шартларда бериш ёки сотиш орқали амалга оширилади ва мулк эгасини ўзгартиришни назарда тутди.

Давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш мулкни бепул бериш, корхонани имтиёзли шартларда сотиш, акцияларни сотиш, корхоналарни ижарага бериш, майда корхоналарни ким-ошиди савдосида сотиш ва б. усулларда амалга оширилади.

Тарихан Д.м.х.нинг ўз табиатига кўра тамомила фарқ қиладиган икки тури шаклланди. Биринчи тур такрор и.ч. механизмидаги ўзгаришлар ва 20-а.нинг 70-й.лари 2-ярмида саноати ривожланган мамлакатлар иқтисодиётида давлат мулки ва давлат тadbиркорлигининг ўрни ва ахамиятидаги ўзгаришлар б-н боғлиқ ҳолда юзага келди.

Саноати ривожланган мамлакатлардаги хўжаликни бошқариш ва иқтисодиётда Д.м.х. кўринишлари ғоявий таъсир, баъзида эса ривожланган мамлакатларнинг ёрдам кўрсатиш шартлари б-н боғлиқ ҳолда, тўғридан-тўғри иқтисодий босимлар туфайли ривожланаётган мамлакатларга ҳам тарқалди. 80—90-й.ларда 80 дан ортиқ ривожланаётган мамлакатларда Д.м.х.нинг турли дастурлари ишлаб чиқилди. Бу мамлакатларда хусусийлаштириш жараёни бозор рақобати мухити амал қилган хусусий сектор ва хўжалик тизимида амалга оширилди.

Хусусийлаштиришнинг иккинчи тури жаҳон социалистик тизими мамлакатлари (Марказий ва Шарқий Европа, Хитой, собиқ Иттифоқ республикалари)да 1989 й.дан бошлаб амалга оширила бошлади.

Хўжалик юритишнинг маъмурий-бўйрукбозлик тизимидан бозор муносабатларига асосланган хўжалик юритиш

тизимига ўтишда хусусийлаштириш алоҳида ўрин тутди. Иқтисодий ривожланган мамлакатлар тажрибаси айнан хусусий мулк иқтисодий усишни ижтимоий ларзаларга йўл қўймай таъминлашни тасдиқлайди.

У ёки бу мамлакатдаги хусусийлаштириш миқёси илгари хусусий секторни миллийлаштириш қай даражада қўлланилганига боғлиқ. Миллийлаштириш усули қисман ўтказилган мамлакатларда (АҚШ, Германия, Япония) хусусийлаштириш кўринишлари кам учрайди. Миллийлаштириш жараёни узок, вақт давом этган мамлакатларда (Буюк Британия, Франция) эса Д.м.х. кенг қўламда амалга оширилмоқда.

Хусусийлаштиришнинг пешқадами бўлган Буюк Британияда Д.м.х.нинг акцияларни текин таксимлаш ва сотиш; хизмат кўрсатиш учун пудратлар; давлат уй-жойларини квартирани ижарага олувчиларга сотиш; рақобатни ривожлантириш мақсадида давлат монополияларидан воз кечиш каби усуллари қўлланилди. Жаҳон тажрибаси давлат мулкни ва унинг вазифаларини тўлиқ ёки қисман хусусий секторга ўтказишнинг 22 усули борлигини кўрсатади. Хусусийлаштириш — узок, муддатли жараён. У Японияда 10 йил, Ғарбий Европада 10—15 йил давом этади.

Бозор ислохотларига ўтишнинг Ўзбекистон моделига кўра мамлакат ва халқнинг иқтисодий, ижтимоий, маънавий, маданий хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда кўп укладли иқтисодиётни яратиш ва хусусийлаштириш дастури ишлаб чиқилган ҳамда амалиётга татбиқ этилмоқда. Шунга кўра Ўзбекистонда, биринчидан, давлат мулки мулкнинг янги эгасига фақат сотиш нули б-н берилиши мумкин. Бу мулк объектларининг тўғри таксимланиши ва улардан самарали фойдаланишни таъминлайди. Иккинчидан, Д.м.х.нинг махсус дастури ишлаб чиқилган ва у босқичма-босқич амалга оширилади. Хусусийлаштириш бўйича барча ишлар изчил, бир тизимда олиб

борилади. Мулкка муносабатдаги узгаришлар жараёни ҳар йили ЎЗР Вазирлар Маҳкамаси томонидан тасдикланадиган хусусийлаштиришнинг давлат дастури ва тармоқ, минтақа дастурлари асосида амалга оширилади. Учинчидан, хусусийлаштириш муаммолари йирик бошқарув ва и.ч. тузилмаларини монополиядан чиқариш, уларнинг таркибидан савдо объектлари ва хизмат кўрсатиш соҳаларини ажратиб олиш, шунингдек, муқобил рақобатчи и.ч. корхоналарини яратиш йўли б-н бирга ҳал этилади.

Ўзбекистонда хусусийлаштириш бир неча босқичда ўтказилмоқда. Биринчи босқичда (1992—93) «кичик хусусийлаштириш» амалга оширилди. Бу даврда уй-жой, савдо ва умумий овқатланиш, аҳолига маиший хизмат кўрсатиш, маҳаллий саноат корхоналари хусусийлаштирилди (хусусий, оилавий, жамоа, акцияли). Кичик хусусийлаштириш натижасида 21800 акциядорлик, 633 жамоа, 18184 хусусий, 661 ижара корхоналари ва б.дан иборат 53902 турли мулк объектлари вужудга келди. Шунингдек, тайёрлов ва қайта ишлаш тармоқларида 25 минг объект ёки улар жами микдорининг 96,7% хусусийлаштирилди. 1993 й.дан енгил, озиқ-овқат саноатлари, транспорт ва қурилиш мажмуаларининг ўрта ҳамда йирик корхоналарини хусусийлаштириш бошланди. Қ.х.даги ислохотлар натижасида дастлаб 715 давлат хўжалиги давлат тасарруфидан чиқарилди, улар негизида 325 жамоа, 296 кооператив, 90 ижара хўжаликлари вужудга келди. Мавжуд чорвачилик объектлари, айниқса паст рентабелли ва зарар кўриб ишлаётган фермалар асосида 735 ёпик турдаги акциядорлик жамиятлари ташкил этилди. Шахсий томорқа ва деҳқон хўжалиklarини ривожлантириш ишлари олиб борилди (680 минг га дан кўпроқ майдон ёки суғориладиган ерларнинг 15% шахсий томорқа ва деҳқон хўжаликлари ихтиёрига берилган). Шундай қилиб, республика иқтисодиётида нодавлат сектори салмокли ўринга эга бўла

борди ва 1993 й.да миллий даромаднинг 35% нодавлат сектори ҳиссасига тўғри келди. 1994 й. 1 янв.гача республикада 1069414 квартира хусусийлаштирилди. Бу хусусийлаштирилиши лозим бўлган квартираларнинг 98,98% ни ташкил этади. Шу б-н «кичик хусусийлаштириш» босқичи тугалланди.

1994—95 й.ларда хусусийлаштиришнинг 2-босқичи амалга оширилди. Бу даврда халқ хўжалигининг барча тармоқларидаги қонун йўли б-н чеклашлар қўйилмаган корхоналар — халқ хўжалигининг базавий тармоқлари бўлган машинасозлик, ёқилғи-энергетик корхоналари, саноат, қурилиш, транспорт, коммунал уй-жой хўжалиги, агро-саноат мажмуининг тайёрлов ва қайта ишлаш корхоналари ва х.к. хусусийлаштирилди. Хусусан, «Ўзбек-нефтьгаз» корпорацияси, энергетика вазирилиги, «Ўзмашсаноат» ассоциацияларининг кўплаб объектлари, шунингдек, транспорт корхоналари (автобус ва таксомотор парклари) давлат тасарруфидан чиқарилди. Бу босқичда 5 минг корхона, жумладан халқ хўжалигининг турли тармоқларида 900 дан кўпроқ ўрта ва йирик корхоналар давлат тасарруфидан чиқарилди.

1996 й.дан Д.м.х.нинг янги — 3-босқичи бошланди. Бу босқич энг йирик корхоналарни хусусийлаштириш, тармоқлар ичида институционал ўзгаришлар, янги хўжалик юритиш тузилмаларини яратиш ва б. назарда тутати (мас, Тошкент авиация и.ч. бирлашмаси очик турдаги акциядорлик жамиятига айлантирилди, тармоқларни бошқаришнинг янги тизими — холдинглар ташкил этилмоқда).

Ўзбекистонда давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш жараёнларини чуқурлаштириш бўйича Давлат дастурига мувофиқ тадбиркорликни қўллаб-қувватлаш ва корхоналарни хусусийлаштирилгандан кейинги даврда катъий ишлашини таъминлаш чоратадбирлари ишлаб чиқилган. Давлат та-

сарруфидан чиқарилган корхоналарни хусусийлаштиришдан кейинги даврда қатъий ишлаши учун махсус инвестиция фондлари ва банклар ташкил этилган, хусусийлаштиришдан келган маблағлар жамғарилиб, улар хусусийлаштирилган корхоналарни ривожлантириш учун сарфланмоқда. Давлатга тегишли акцияларга олинган дивидендлар асосий фондлари янгилаш ва уларни техник қайта жиҳозлашга йўналтирилмоқда.

Ўзбекистонда аҳолининг кам таъминланган қатламларини ижтимоий ҳимоялаш ва тадбиркорларни қўллаб-қувватлаш, корхоналарни экспортбоп ва рақобатбардош маҳсулот ишлаб чиқарадиган қилиб техник жиҳозлашни таъминлайдиган аниқ йўналишли хусусийлаштириш амалга оширилмоқда. Шу йўл б-н мамлакатнинг сиёсий, ижтимоий-иқтисодий барқарорлигини ошириш ҳамда давлат учун таянч бўладиган мулкдорлар синфини шакллантириш асосий мақсад қилиб қўйилган.

Ўзбекистонда Д.м.х.да Европа Иттифоқи комиссияси, «ТАСИС», Жаҳон банки, ЮН ИДО, Германия техника маркази, АҚШнинг Халқаро ривожланиш бўйича Агентлиги ва б.нинг маслаҳат хизматларидан фойдаланилади.

Абдулла Абдуқодиров, Эркин Шодмонов.

ДАВЛАТ НАВ СИНАШ ТАРМОҒИ

- экинларнинг янги навларини ҳар томонлама баҳолаш ва муайян тупроқ-иқлим шароитларида етиштиришга яроқлилигини текшириш мақсадларида ўрганиш ва синаб кўриш тизими. Селекция муассасаларида чиқарилган янги навлар синаш босқичлари яқунланганидан сўнг синаш ишларини давом эттириш учун Д.н.ст.га топширилади.

Д.н.с.т. давлат нав синовини амалга оширадиган давлат нав синаш участкалари мажмуидан иборат. Давлат синови ихтисослаштирилган ташкилотлар томонидан давлат нав синаш участкаларида белгиланган услуб ва муддатларда

(уч йилдан 10—15 йил ва ундан ортиқ) ўтказилади. Д.н.с.т.нинг нав синаш участкалари (база хўжаликлари)да к.х. экинларининг янги ва яхшиланган селекция, маҳаллий ва хорижий навлари ва дурагайларини ҳосилдорлик, технологик хоссалар, маҳсулот сифати, касаллик ва зараркундаларга бардоши бўйича синаш, янги навларни турли агротехника усулларида, тупроқ-иқлим шароитларида синаш, истиқболли навларни и.ч. шароитларида синаш ва уларнинг химояга лаёқатлилиги бўйича давлат синови ишлари ва б. амалга оширилади. Энг яхши навлар баҳолашиб, ажратиб олинади ва Ўзбекистон Республикаси к.х. экинлари навларини синаш Давлат комиссияси томонидан республика ҳудудида экиш учун тавсия этилган к.х. экинлари Давлат реестрига киритилади (к. Нав синаш).

Ўзбекистонда дастлабки нав синаш тармоғининг шаклланиши 1914 й.да Мирзачўл тажриба ст-ясида, Андижон к.х. тажриба ст-ясида ғўза навлари синовидан бошланди (82 сигнал навдан 12 нав танлаб олинган). 1924 й.дан дастлаб собиқ Иттифоқ Ер ишлари халқ комиссарлиги қошида Д.н.с.т. ташкил этилди. 1926 й.дан бу тармоқ Бутуниттифоқ ўсимликшунослик и. т. ин-ти (ВИР) тасарруфига ўтказилди. 1937 й.дан Д.н.с.т. ВИР таркибидан СССР Ер ишлари халқ комиссарлиги (кейин-чалик Қишлоқ хўжалиги ва тайёрлаш вазирлиги)га ўтказилди ва к.х. экинларини синаш давлат комиссияси деб атала бошлади.

1937—89 й.ларда дон экинлари, мойли ва ем-хашак экинлари, техника экинлари, ғўза навларини синаш давлат комиссиялари ёки ягона к. х. экинлари навларини синаш давлат комиссияси ишлади. Шу даврда собиқ Иттифоқ бўйича к. х. экинлари навларини синаш давлат комиссияси ва барча иттифоқдош республикаларда, шу жумладан Ўзбекистонда ҳам мазкур комиссиянинг инспектураси ва нав синаш тармоғи (участкалари) фаолият кўрсатган.

1990 й. бошидан Ўзбекистон Ре-

спубликаси қ. х. экинлари навларини синаш давлат комиссияси ташкил этилди. Ўзбекистонда «Селекция ютуқлари тўғрисида» (1996 и. 30 авг.) ва «Уруғчилик тўғрисида» (1996 й. 29 авг.) қонунлари қабул қилиниши муносабати б-н Д. н. ст. вазифалари ҳам кенгайди. Республиканинг жами вилоятлари туманларида жойлашган 58 нав синаш шохобча (участка-ми фаолият кўрсатди. Д.н.с.т. учун база тарзида танланган хўжаликларда ғўза, қанд лавлаги, буғдой, арпа, маккажўхори, мойли, дуккакки дон, сабзавот-полииз, ем-хашак экинлари, мевали дарактлар, ток, субтропик мевалар ва б.нинг янги навларини синаш ишлари олиб борилади (2001). Д.н.с.т. таркибида 3 лаб. (Тошкент ва Водил кимё-технология, Тошкент технология), 1 нав синаш ст-яси ишлайди (яна қ. Қишлоқ хўжалиги экинлари навларини синаш давлат комиссияси).

Зоир Зиятов.

ДАВЛАТ НАСЛЧИЛИК ЗАВОДИ

— қ.х. ҳайвонларининг маълум бир зоти-ни такомиллаштиришга ихтисослашган олий тоифадаги наслчилик хўжалиги; чорвачиликда бирор зот б-н узок, вақт давомида селекция иши олиб борадиган асосий хўжалик. Ҳар қайси наслчилик з-дида элита ва I класс талабларига жавоб берадиган соф зотли, сермахсул молларнинг подаси бўлиши керак. Наслчилик з-дларида наслчилик ишлари 5—10 йил ва ундан ҳам ортита мўлжаллаб тузиладиган истикбол селекция-наслчилик иши режаси асосида олиб борилади. Д.н.з.нинг асосий вазифаси танланган молнинг зотдорлиги ва маҳсулдорлик сифатларини такомиллаштиришдан, шунингдек, наслчилик хўжаликларига наслдор ёш моллар етиштириб беришдан иборат.

Наслчилик з-дида моллар бир хил танлаш асосида соф зотларни урчитиш усули б-н кўпайтирилади, мавжуд зотлар яхшиланади ва янги, қимматли линия ва оилалар яратилади. Қариндош урчитишни ҳар хил даражада қўллаш б-н биргалликда, зотни тубдан яхшилаш ва янги

зот яратиш мақсадида мураккаб ҳамда қон қуйиш ва чатиштиришнинг бошқа усуллари қўлланилади. Ўзбекистонда 42 та наслчилик з-ди бўлиб, 17 таси қорамолчилик, 18 таси қорақўлчилик, 2 таси қўйчилик, 3 таси йилқиччилик, 1 та эчкичилик ва 2 таси чўчкачилик б-н шуғулланади (2002). Наслчилик з-дларида етиштирилган, ўстирилган ёш моллар ўз подаларини ҳамда бошқа наслчилик хўжаликларининг подаларини тўлдириб боради, энг сермахсул сигирлардан олинган букачалар б-н наслчилик қорхоналарини таъминлайди. ЎзРда наслчиликни ривожлантиришда муҳим ишларни амалга оширган хўжаликлар кўп. Хусусан, Андижон вилояти Қўрғонтепа тумани «Савай» Д.н.з. 1929 й.да ташкил этилган. 1970-й.ларда хўжаликда Австрия, Россиянинг Смоленск вилоятидан келтирилган швиц зотли гунажинларни маҳаллий зебусимон моллари б-н чатиштириш натижасида уларнинг янги қўнғир типни чиқарилди. Хўжаликда кўп йиллик тажрибалар натижасида сермахсул сигирларнинг 28 оиласи яратилган. Республикада турли вилоятларда жойлашган қорамолчилик Д.н.з.да қора-ола, швиц, қизил чўл, бушувез зотлари урчитилмоқда. Уларда такомиллаштирилаётган 12 минг бошдан ортиқ зотли қорамол бор (2002).

Изатулла Эшматов.

ДАВЛАТ НАСЛЧИЛИК КИТОБИ - қ. Наслчилик китоби.

ДАВЛАТ НАСЛЧИЛИК ҚОРХОНАСИ — Ўзбекистонда наслчилик ишлари б-н шуғулланувчи муассаса. Чорвачиликда «Наслхизмат» Республика наслчилик уюшмаси таркибига киради. Тошкент вилояти Қибрай тумани Тузел қишлоғида жойлашган. 1956 й. 28 декабрда Тошкент давлат отчилик қорхонаси (станцияси) ўрнида чорва ҳайвонларини сунъий уруғлантириш ст-яси сифатида ташкил этилган. Асосий вазифаси вилоят, туман наслчилик бирлашмалари,

хўжаликларни сермахсул насли буқалар уруғи б-н таъминлайди. Корхона ўзида боқиладиган қора-ола, швиц, кизил чўл ва б. кора-мол зотлари буқаларидан уруғ олади, унинг сифатини баҳолайди, шиша найчаларга жойлайди ва музлатади. 1968 й.дан уруғлар суюқ азотда (—196°) гранула ҳолида музлатилади ва хўжаликларга етказиб берилади.

ДАВЛАТ НАСЛЧИЛИК НАЗОРАТИ — мамлакат миқёсида чорвачилик соҳасида наслчилик ишларини назорат қилиш мажмуи. Тармоқда ягона илмий-техника сиёсатини амалга ошириш, давлат ва минтақавий дастурларни ишлаб чиқиш ва амалга оширишни ташкил этиш, наслчиликдаги меъёрий ҳужжатлар ва қоидаларни тасдиқлаш, наслдор ҳайвонларни, наслчилик хўжаликлари ва подаларини тегишлича давлат китобида ва давлат реестрида рўйхатга олиш, наслчилик соҳасида селекция, биотехнология ва генетик инженерия усулларини куллаш шартларини белгилаш, наслчиликни давлат йўли б-н рағбатлантириш, селекция мақсадлари учун ноёб зотлар генофондини сақлаб қолиш чоратадбирлари ва б.ни камрайди. Ўзбекистонда Д.н.н. ишлари Республика Вазирлар Маҳкамасининг 1995 й. 12 июлдаги қарори асосида ташкил этилган. Д.н.н.ни Республика Қишлоқ ва сув хўжалиги вазиригининг Чорвачиликда наслчилик ишлари бош давлат инспекцияси ва Қорақалпоғистон Республикаси ҳамда вилоятлар ҳокимликларидаги наслчилик ишлари бўйича давлат инспекциялари олиб боради. Ўзбекистон Республикасининг 1995 й. 21 дек.да қабул қилинган «Наслчилик тўғрисида» қонунини Ўзбекистонда биринчи марта Д.н.н.нинг асосий вазифалари ва ҳуқуқий асослари белгилаб берилган.

Изатулла Эшматов.

ДАВЛАТ ОБЛИГАЦИЯЛАРИ — давлат томонидан чиқарилган қимматли қоғоз тури: Д.о.ни сотиб олувчилар

— аҳоли, фирмалар, банklar ва турли ташкилотлар инвесторлар ҳисобланади. Облигацияларни сотишдан тушган пул давлатнинг даромадини ташкил этади, аммо у давлатнинг қарзига ҳам айланади (қ. Давлат қарзи). Д.о. муайян муддатлар учун чиқарилади. Турли мамлакатларда қисқа муддатли, ўртача муддатли ва узок. муддатли Д.о. мавжуд. Муддати келгач, облигацияларни давлат қайтадан сотиб олади. Д.о. даромад келтирувчи қимматли қоғозлар турига қиради. Даромад шаклига кўра Д.о.нинг ютуқли облигациялар (облигацияларга тегадиган даромад пул ютуғи шаклида бўлгани сабабли унга фоиз тўланмайди), фоизли облигациялар (облигацияларга уларнинг қийматига нисбатан фоиз ҳисобида пул тўланади) вадисконтли облигациялар (облигациялар сотилганда номиналидан пастроқ нарҳда сотилади, улар қайтадан сотиб олинганда номинали

суммасида пул тўланади) каби турлари бор. Д.о. даромадлари олдиндан қатъий қафолатланади.

Д.о. даромадли қоғозлар бўлганидан уларни сотиш, гаровга қўйиш ва капитал сифатида ишлатиш мумкин. Ўзбекистонда 1992 й. 1 июлда 20 йил муддат б-н ютуқли облигациялар чиқарилди (уларни сотиш ва сотиб олиш вақтинча тўхтатилган). Республикада 1996 й.дан дастлабки қисқа муддатли Д.о., 1997 й. март ойдан бошлаб 6 ойлик қисқа муддатли Д.о. чиқарилди (яна қ. Облигация).

Садир Салимов.

ДАВЛАТ РАМЗЛАРИ — муайян бир давлатнинг миллий суверенитетини ифодалайдиган, тарихан таркиб топган алоҳида, энг муҳим белгилари. Улар бевосита халқ, миллат ҳаёти, анъаналари, руҳияти, фольклори, тарихи б-н чамбарчас боғлиқдир. Д.р. мустақил давлатнинг муҳим ташқи белгиларини ўзида мужассамлантиради. Д.р.да халқнинг азалий орзуси, эзгу ниятлари, бугунги ҳаёт мазмуни акс этади. Д.р. конституция ёки махсус қонун б-н белгилаб

қўйилади. Давлат байроғи, давлат герби, давлат мадҳияси, давлат ранглари, давлат бошлиғининг штандарти (байроғи), давлат мухри, давлат шиори асосий Д.р. ҳисобланади. «Ўзбекистон Республикаси» номи, Ўзбекистон Республикаси Конституцияси, ўзбек тили, Ўзбекистоннинг ўз байроғи, герби, мадҳияси, пойтахти (Тошкент шаҳри), Ўзбекистоннинг давлат мукофотлари ва унвонлари, миллий валютаси(сўм), умумхалқ байрамлари мустақил ўзбек давлатининг ёрқин тинчликларидир.

ДАВЛАТ РЕЗЕРВЛАРИ, давлат захиралари — давлат томонидан мудофаа ва эҳтиёт мақсадларида яратиладиган энг муҳим турдаги хом ашё, материаллар, ёқилғи, айрим турдаги машина ва жиҳозлар, озиқ-овқат маҳсулотлари захиралари (қ. Ҳарбий резервлар). Д.р. махсус марказлаштирилган давлат фонди бўлиб, қатъий режага мувофиқ тикланади ва тўлдириб турилади. Д.р. фавқуллодда ҳрлларда фақат ҳукуматнинг махсус қарори ва фармойиши б-н сарфланади. Ўзбекистон Республикаси мустақилликка эришгандан кейингина ўз Д.р.ни барпо этди.

ДАВЛАТ САНИТАРИЯ-ЭПИДЕМИОЛОГИЯ НАЗОРАТИ (ЎЗРда) - давлат санитария-эпидемиология назоратини амалга оширадиган тиббий-профилактик муассаса. Ўзбекистон Республикаси конституциясининг 93-моддаси 21-бандига мувофиқ ташкил этиладиган Давлат назорати ташкилотлари туркумига қиради. Республика Соғлиқни сақлаш вазирлиги давлат санитария-эпидемиология назорати департаментига бўйсунди. Ўзбекистон Республикасининг «Давлат санитария назорати тўғрисида»ги қонунга (1992 й. 3 июль) асосан Д.с.э.н. санитария қонунлари, қоида ва меъёрлари бузилишининг олдини олиш, аниқлаш ва уларга чек қўйишга қаратилган. Ҳоз. республика, вилоят, туман ва шаҳар Д.с.э.н. марказлари фаолият кўрсатади.

Республика Ички ишлар вазирлиги, Мудофаа вазирлиги, Миллий хавфсизлик хизмати, «Ўзбекистон ҳаво йўллари» миллий авиакомпанияси ва «Ўзбекистон темир йўллари» компанияси тизимида ҳам Д.с.э.н. мавжуд. Д.с.э.н. марказлари маъмурий ҳудудларда санитарияга оид ва эпидемияга қарши кураш тадбирларининг ўтказилишини таъминлайди, мулкчиликнинг шаклларида қатъи назар давлат, қўшма, жамоа ва хусусий корхоналар, муассасалар, ташкилотлар, бирлашмалар ҳамда яқка тартибда фаолият кўрсатаётган тадбиркорлар томонидан санитария-гигиена нормаларига риоя қилиниши устидан Д.с.э.н.ни амалга оширади ва санитария-эпидемиологик барқарорликни таъминлаш бўйича тегишли таклифларни тайёрлайди.

ДАВЛАТ СИЁСИЙ БОШҚАРМАСИ (ГПУ) — шўролар давлати хавфсизлигини муҳофаза қилиш мақсадида 1922 й.да Бутун Россия фавқуллодда комиссияси (ВЧК) ўрнига тuzилган. 1923 й.дан — Бирлашган давлат сиёсий бошқармаси (ОГПУ) деб аталади. Бу орган собиқ Иттифокда, жумладан Ўзбекистонда сиёсий қатагонлар уюштирган.

ДАВЛАТ СИРИ — ошкор этилиши тақиқланган, давлат аҳамиятига эга бўлган маълумотлар. Улар махсус рўйхатлар б-н белгилаб қўйилади. Д.с. давлат, ҳарбий ва хизмат сирига бўлинади. Ўзбекистон Республикасининг «Давлат сирларини сақлаш тўғрисида» қонуни (1993 й. 7 май)га қўра, ошкор этилиши республика ҳарбий-иқтисодий имкониятларининг сифат ҳолатига салбий таъсир этиши ёки ЎЗРнинг мудофаа қобилияти, давлат хавфсизлиги, иқтисодий ва сиёсий манфаатлари учун бошқа оғир оқибатлар келтириб чиқариши мумкин бўлган маълумотлар давлат сирини ташкил этади; ошкор этилиши ЎЗРнинг мудофаа қобилияти, давлат хавфсизлиги ва Қуролли Кучлари учун оғир оқибатлар

келтириб чиқариши мумкин бўлган ҳарбий хусусиятга эга маълумотлар ҳарбий сир ни ташкил этади; ошкор этилиши ЎзР манфаатларига зарар етказиши мумкин бўлган фан, техника, и.ч. ва бошқарув соҳасига доир маълумотлар хизмат сирини ташкил этади. Д.с.ни сақлаш бўйича масъулият давлат органлари, корхоналар, муассасалар, ташкилотлар ва бирлашмаларнинг раҳбарлари зиммасига юклатилади. Ўзбекистон Республикасининг ЖКда Д.с.ларини ошкор қилганлик ёки ўзгага берганлик, Д.с. ёки ҳарбий сир ҳисобланган ҳужжатларни, шунингдек, ашё ёки моддаларни йўқотганлик учун жазо белгиланган. Бу хилдаги жиноятлар жосуслик ва давлатга қарши жиноятлардан фарқли равишда кўпинча эҳтиётсизлик, ҳужжатларни сақлаш қоидаларига риоя этмаслик оқибатида содир қилинади. Д.с.ни ошкор қилиш, Д.с. ёки ҳарбий сир ҳисобланган ҳужжатларни йўқотиш оғир оқибатлар келиб чиқишига сабаб бўлса, жазо кучайтирилади.

ДАВЛАТ СОЦИАЛИЗМИ - 1) социализмга буржуа давлатининг ижтимоий-иқтисодий тадбирлари орқали эришиш мумкинлигини тарғиб этувчи реформистик назария. 2) Собиқ социалистик мамлакатларда амалда мавжуд бўлган социализм. Д.с. назарияси 19-а. нинг 2-ярмида Германияда тарқалди. Унинг асосчиси немис иқтисодчиси К. И. Родбертус-Ягцов бўлиб, унинг қарашларига кўра, инсоният жамияти коммунизм сари ривожланиб, ўз йўлида давлатнинг ривожланиш босқичлари ва мулкчилик шакллари б-н белгиланадиган 3 давр («антик давр», «феодализм ва капитализм», «коммунизм»)ни босиб ўтади. «Антик давр» негизини одамга мулкчилик, «феодализм ва капитализм» даврини ерга ва капиталга мулкчилик, «коммунизм»ни меҳнатга ва иш ҳақиға мулкчилик белгилайди. У давлатни жамиятнинг «коммунизм»га эволюцион ўтишини ҳаракатлантирувчи кучи бўлган идеал ташкилот тарзида

талқин қилади. Г. Шмоллер, Л. Брента-но, А. Вагнер, В. Зомбарт ва б. ҳам Д.с. ғояларини тарғиб этганлар. Д.с. асосчилари социализм деганда и.ч. воситалари ва иқтисодийнинг ислохотлар йўли б-н давлатлаштирилишини тушунар эдилар. Шу сабабдан улар 1873 й.даги иқтисодий танглик даврида Пруссия т.й. компанияларини ҳалокатдан қутқариб қолиш учун унинг давлат ихтиёрига олиниши, бож тарифи ўрнатилиши, тамаки монополияси, спиртли ичимликларга солиқ, баъзи либерал ислохотларни социализмнинг амалга оширилиши деб талқин қилган. Д.с. назариясига инкилобий социализм назарияси асосчилари К. Маркс ва Ф. Энгельс қарши чиқиб, социализм фақат социалистик инкилоб, ишчилар синфи ҳокимиятининг ўрнатилиши ва и.ч. воситаларининг деярли ҳаммасини социалистик мулкка айлантириш натижасидагина амалга оширилиши мумкин деган ғояни илгари сурганлар. Бироқ Россиядаги Октябрь тўнтариши б-н бошланган ва 1917—91 й.ларда ўтказилган социалистик эксперимент Маркс ғоялари асосида яримёрти шаклланган социалистик тузум, ўз моҳияти ва табиатиға кўра ҳақиқатдан адолатли демократик жамият бўлмасдан, амалда Д.с.дан иборат эканини кўрсатди. Собиқ Иттифокдаги совет социализми ҳам, ундан нусха олган бошқа мамлакатлардаги социализм ҳам ҳаддан ташқари марказлаштирилган бошқаришга асосланган социализм эди. Мас, Иттифокда и.ч. воситаларининг 90% дан ортиғи давлат мулки эди. Шунинг учун у ҳам ҳақиқий демократик эркин жамият бўла олмади ва пировардида инкирозга учради. Ҳоз. пайтда мавжуд социалистик мамлакатлар (Хитой, Вьетнам)да кенг қўламли демократик ислохотлар ўтказилмоқда. Ғарб мамлакатларидаги социалистик ва коммунистик партиялар, ишчилар партиялари (мас, Германия социал-демократик партияси, Буюк Британиядаги лейбористлар партияси ва б.) социалистик мафкуранинг кўпгина тамойилларидан воз

кечдилар, и.ч. воситаларининг мутлак кўпчилигини марказлаштириш ва давлатлаштириш каби ғоялар бугунги кунда уз жозибасини бутунлай йўқотди. Чунки бундай Д.с. ҳаёт синовидан ўта олмади, лекин демократик социализм ғоялари ҳали ҳам учраб туради. Капитализм ҳам ўзини тўлақонли демократик ва одил жамият сифатида намоиш эта олмаганлиги сабабли, турли мамлакатлар (Германия, Дания, Швейцария ва б.)да янги цивилизацияга, ижтимоий-инсоний тузумга ўтиш — умумдемократик адолатли жамият қуриш, унинг бошқариладиган, ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиётини шакллантириш ғояси вужудга келди ва уни ҳаётга жорий этиш бўйича самарали ишлар қилинмоқда, демократик ва иқтисодий ислохотлар амалга оширилмоқда. Инсон манфаатлари устун бўлган, барча кишилар учун муносиб инсоний ҳаёт таъминланадиган эркин жамият қуриш йўлидан борилмоқда (қ. Бозор иқтисодиётига ўтиш).

Эрлис Аликулов.

ДАВЛАТ СУВ КАДАСТРИ - мамлакатнинг сув ресурслари тўғрисида тартиблаштирилган маълумотлар мажмуи. Д.с.к. жами сувларнинг миқдор ва сифат тавсифлари бўйича ҳисобга олиш маълумотларини, шунингдек, сувдан фойдаланиш рўйхати ва сувдан фойдаланганликни ҳисобга олиш маълумотларини ўз ичига олади (қ. Сув кадастри).

ДАВЛАТ СУВ ФОНДИ, ягона давлат сув фонди — мамлакат ҳудудидаги сувлар (сув объектлари) — дарёлар, кўллар, сув омборлари, бошқа ер усти сув хавзалари ва сув манбалари, каналлар ва ҳовузларнинг сувлари, ер ости сувлари ва музликлар, ички денгизлар, ҳудудий сувлар. Ўзбекистонда сув давлат мулки, умуммиллий бойлик ҳисобланади. Д.с.ф. объектлари аҳолига, корхоналар, муассасаларга ва ташкилотларга фақат фойдаланиш учун берилади. Ўзбекистон ҳудудида давлатдан бошқа

ҳеч ким сув эгаси бўлиши мумкин эмас. Ўзбекистонда сувга доир муносабатлар, аҳоли ва халқ хўжалиги эҳтиёжлари учун сувдан оқилона фойдаланиш, сувни булғаниш, ифлосланиш ва камайиб кетишдан сақлаш, сувнинг зарарли таъсири олдини олиш ва уни бартараф қилиш, сув объектлари ҳолатини яхшилаш тадбир ва тартиб-қоидалари, шунингдек, сувга доир муносабатлар соҳасида корхоналар, муассасалар, ташкилотлар, деҳқон хўжаликлари ва фуқароларнинг ҳуқуқлари конун б-н тартибга солинади.

Ўсимлик ва ҳайвон организмлари таркибига кирадиган, тоғ жинслари, атмосфера ҳавоси ва табиий муҳитдан олинган ҳамда водопровод тизими резервуарларида бўлган сувлар Д.с.ф. таркибига кирмайди. Д.с.ф.ни ҳисобга олиш учун мамлакатда сувларнинг миқдор ва сифат тавсифлари ҳамда улардан фойдаланиш даражасини, шунингдек, сувдан фойдаланишнинг давлат рўйхатини ўз ичига оладиган давлат сув кадастри юритилади.

Д.с.ф.ни тасарруф этишни Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси, Вазирлар Маҳкамаси, маҳаллий ҳокимият ва бошқарув органлари ўз ваколатлари доирасида амалга оширади. Республикада сувдан фойдаланиш соҳасида давлат бошқарувини республика Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги (ер усти сувлари). Давлат геол. ва минерал ресурслар давлат кўмитаси (ер ости сувлари), «Саноат-контехназорат» агентлиги (ер ости иссиқ сувлари ва минерал сувлар) ўз ваколатлари доирасида

олиб боради. Ер усти сувлари сифатини «Бошгидромет», ер ости сувлари сифатини Давлат геол. ва минерал ресурслар кўмитаси, ичимлик сувларини Соғлиқни сақлаш вазирлиги назорат қилади.

Ўзбекистонда Д.с.ф.дан қишлоқ хўжалиги, энергетика, саноат, коммунал хўжалиги таъминоти, баллиқчилик, даволаш ва б. мақсадларда фойдаланилди. Орол денгизи хавзасида сув ресурслари

тикланадиган ер усти ва ер ости сувлари ҳамда қайтма сувлардан ташкил топади. Бу ҳавзадаги энг йирик дарёлар Амударё ва Сирдарёнинг йиллик ўртача оқими 115,6 км³ ни (Амударё — 78,5, Сирдарё — 37,1 км³) ни ташкил этади. Ўзбекистон ҳудудида эса Орол денгизи ҳавзаси дарёлари оқимининг 7% ҳосил бўлади, лекин ҳавзадаги дарёлар йиллик ўртача оқимининг 51,6% истеъмол қилинади. Орол денгизи ҳавзасида ер ости сувларининг тикланадиган умумий ҳажми 34 км³ ни ташкил этади, унинг тасдиқданган ва фойдаланиш мумкин бўлган захираси 12,5 км³ га тенг. Бу захираларнинг деярли 50% Ўзбекистон ҳудудида жойлашган. Ўзбекистон тоғларида 30 дан ортиқ музлик мавжуд. Шунингдек, сув омборларида сув фондининг катта қисми тўпланган. Сугориш ва дренаж тармоқларининг ҳоз. техник ҳолатида республика бўйича ҳар йили 22—П км³ дренаж сувлари ҳосил бўлади, уларнинг 13 км³ дан қ.х. экинларини сугоришда фойдаланиш мумкин. Дренажташлама сувлар б-н ҳар йили 50—62 млн. т тузлар сугориладиган массивлар доирасидан чиқариб ташланади ва улар даре сувлари сифатини ёмонлашувига олиб келади. ҳоз. даврда Амударёнинг ўрта ва қуйи оқимларида сувнинг ўртача шўрланиши даражаси 1,0—1,2 г/л ни, Сирдарёнинг ўрта оқимларида жойлашган вилоятларида 1,5—1,6 г/л ни ташкил этади. Республикада иқтисодиётнинг барча тармоқларида аҳоли жон бошига сувнинг йиллик ўртача солиштира сарфи 2540 м³ ни ташкил этади (Қирғизистонда 1128 м³, Исроилда 345 м³).

Ўзбекистонда сув ресурсларининг 90% суғорма дехқончиликда сарфланади ва 1 га майдонни суғориш учун ўртача 12,5 минг м³ (Исроилда 5,6 минг м³) сув сарфланади. Ўзбекистонда Д.с.ф.га доир ҳуқуқий муносабатлар «Сув ва сувдан фойдаланиш тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикасининг қонуни (1993 й. 6 май) б-н тартибга солинади.

Тоштемир Бекмуродов, Зухра Собирова.

рова.

ДАВЛАТ СУВЕРЕНИТЕТИ - қ. Суверенитет.

ДАВЛАТ ТАСАРРУФИДАН ЧИҚАРИШ — давлат корхоналарини жамоа, ижара корхоналарига, акцияли жамиятларга, масъулияти чекланган жамиятларга, давлатга қарашли мулк бўлмаган бошқа корхоналарга айлантириш. Мулкни Д.т.ч. (ёки хусусийлаштириш) давлат корхонаси асосида хусусий ва аралаш мулк шаклларида вужудга келтиришда намоён бўлади.

СССР парчаланганидан кейин Шарқий Европа ва МДХ давлатларида бозор иқтисодиётига ўтишда Д.т.ч. иқтисодий ислохотларни амалга оширишда бош йўналиш сифатида танланди. Ўзбекистонда мулкни Д.т.ч. иқтисодий ислохотлар борасидаги дастлабки қадамлардан бири бўлди. Самарали, ижтимоий йўналишга эга бўлган бозор иқтисодиётини вужудга келтириш мақсадида давлат мулкни Д.т.ч.нинг ташкилий-ҳуқуқий асослари белгилаб берилди ва улар ЎЗРнинг «Давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш тўғрисида» (1991 й. 19 ноябр.), «Ўзбекистон Республикасидаги корхоналар тўғрисида»ги (1991 й. 15 фев.) қонунларида ва улар асосида чиқарилган бошқа қонун ҳужжатларида ўз аксини топди. Мамлакатдаги мавжуд давлат мулк объектлари тўлиқ ёки қисман давлат тасарруфидан чиқарилиши (ёки хусусийлаштирилиши) мумкин. Ўзбекистонда ер, ер ости бойликлари, сув, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси, бошқа табиий ресурслар, маданият бойликлари, тарихий ёдгорликлар давлат тасарруфидан чиқарилмайди. Давлат ўз тасарруфидан чиқарган хўжалик субъектлари фаолиятига аралашмайди ва мулкчилик шаклларидан қатъи назар уларга хўжалик фаолияти олиб бориш учун тенг ҳуқуқий ва иқтисодий шарт-шароитлар яратиб беради (қ. Давлат мулкни хусусийлаш-

тириш). Корхоналар ўз фаолиятини ва истиқбол режаларини мустақил режалаштиради, давлат эҳтиёжлари учун шартнома асосида маҳсулот етказиб беради.

Абдулла Абдуқодиров.

ДАВЛАТ ТИЛИ — муайян мамлакатда қонун чиқариш, ижроия ва суд ҳокимиятларида иш юритиш учун расмий белгиланган тил. Одатда, кўп миллатли мамлакатларда, мас, Ҳиндистон, Канада, Швейцарияда қайси тил ёки тиллар расмий эканлиги конституцияларида белгилаб қўйилган. Давлатларнинг кўпчилигида расмий тил б-н Д.т. айнан бир хилдир. Фақат айрим мамлакатлардагина расмий тил мақоми Д.т. мақомидан фарқланади. Мас, Швейцарияда конституцияга биноан немис, француз, итальян тиллари — расмий тил; немис, француз, итальян ва ретороман тиллари — Д.т. саналади.

Ўзбекистонда шўролар ҳукмронлиги пайтида Д.т. ҳақида умуман гапириш ҳам мумкин бўлмаган, аксинча ўзбек тилининг ижтимоий ҳдётда қўлланилиши тобора чекланиб қолганди. Жамиятни қайта қуриш маънавий покланишни бошлаб берди. Унинг натижаси ўлароқ «Ўзбекистон Республикасининг давлат тили ҳақида»ги қонун қабул қилинди (1989 й. 21 окт.). Бу қонун ўзбек халқи миллий онгининг ривожланишида, мамлакат мустақиллиги мустаҳкамланишида, маданий мероснинг тикланишида муҳим роль ўйнади. Мазкур қонун қоидалари Ўзбекистон Конституциясида мустаҳкамлаб қўйилди. Конституциянинг 4-моддасига биноан Ўзбекистонда Д.т.— ўзбек тилидир. Қорақалпоғистонда бундай мақом қорақалпоқ тилига ҳам берилган. Мамлакатда юз бераётган реал жараёнлар ва имкониятларни ҳисобга олиб, лотин ёзувига асосланган ўзбек алифбосини узил-кесил жорий этишни босқичма босқич амалга ошириб бориш вазифаси тил ислоҳоти б-н боғлиқ масалаларга зарур тузатишлар киритиш эҳтиёжини туғдирди, республика хали

собик Иттифоқ таркибида бўлган ва маданий-маънавий соҳада ўзига хосликни мустаҳкамлашга интилган бир шароитда қабул қилинган Д.т. ҳақидаги қонуннинг кўпгина моддаларига ўзгартиришлар ва қўшимчалар киритишни тақозо этди. Натижанда 1995 й. 22 дек.да Ўзбекистон Республикасининг Д.т. ҳақидаги қонуни янги таҳрирда қабул қилинди. Ўзбек тилининг Ўзбекистон Республикаси ҳудудида Д.т. сифатида амал қилишининг ҳуқуқий асослари ушбу қонун ва б. қонунлар б-н белгиланади. Ўзбекистон Республикасида Д.т.ни ўрганиш учун барча фуқароларга шарт-шароит яратилади ҳамда миллатлар ва элатларнинг тилларига иззат-ҳурмат б-н муносабатда бўлиш, уларнинг ривожланиши таъминланади. Д.т.ни ўқитиш бепул амалга оширилади (4-модда). Д.т.га ёки бошқа тилларга менсимай ёки хусумат б-н қараш тақиқланади. Фуқароларнинг ўзаро муомала, тарбия ва таълим олиш тилини эркин танлаш ҳуқуқини амалга оширишга тўсқинлик қилувчи шахслар қонун ҳужжатларига мувофиқ жавобгар бўладилар (24-модда). Мамлакатда демократик, байналмилал тамойилларга риоя қилиниб, ҳар бир миллат ва элатнинг эркин ривожланиши, уларнинг тил мустақиллиги ва тенглиги таъминланган. Таълимтарбия ишлари ўзбек тилидан ташқари тожик, рус, козок, корейс, туркман, қирғиз тилларида ҳам амалга оширилади. Миллий марказларнинг фаолияти учун етарли имконият яратилган. Шахсга миллати, ирқи, тили, урф-одат ва анъаналарига қараб бирор имтиёз бериш ёки шу вайдан ҳуқуқларини чеклаш жавобгарликка сабаб бўлади.

Ад.: Абдумажидов Ф., Давлат тили ҳақида (қонунга шарҳлар), Т., 1998.

Ғафур Абдумажидов.

ДАВЛАТ ТУЗИЛИШИ - қ. Давлат.

ДАВЛАТ УЙ-ЖОЙ ФОНДИ - давлатнинг ихтисослаштирилган уйлари (ётоқхоналар, ногиронлар, фахрийлар,

ёлгиз кексалар учун интернат уйлари, меҳрибонлик уйлари ва б. махсус мақсадлар учун мўлжалланган уйлар), шунингдек, давлат ихтиёридаги идоралар, ташкилотлар, турли муассасаларнинг уй-жой бинолари. Д.у.ж.ф. маҳаллий ҳокимият идораларига қарашли ва давлат тасарруфидаги ташкилотлар, корхоналар, муассасалар ва б.га қарашли турар жой фондларидан иборат. Улар ихтиёридаги турар жой фондларига хизмат кўрсатиш вазирликлар, идоралар қошидаги коммунал хизмат кўрсатиш тармоқлари томонидан амалга оширилади.

Ўзбекистонда Д. у.ж. ф.нинг шаклланиши 20-а.нинг 20-й.ларидан бошланди. 1924—90-й.ларда республикада молиялаштиришнинг барча манбалари ҳисобига коммунал уй-жой хўжалигига хизмат кўрсатиш тармоғи барпо қилинди ва жами 250,4 млн. м² уй-жой фонди қурилди (шундан 79,1 млн. м² давлат, жамоат, уй-жой қурилиши ширкатлари уй-жой фонди, 171,1 млн. м² фуқароларнинг шахсий уй-жойи).

Ўзбекистон Республикаси мустақилликка эришгач, иқтисодий эътибор ислоҳ қилиш, бозор иқтисодиётига ўтиш натижасида давлатнинг уй-жой сиёсатида ҳам туб бурилиш ясалди. ЎзРнинг «Давлат уй-жой фондини хусусийлаштириш тўғрисида» (1993 й. 7 май), «Давлат уй-жой сиёсатининг асослари тўғрисида»ги қонунлари қабул қилинди (1996 й. 27 дек.; яна қ. Давлат мулкни хусусийлаштириш, Уй-жой фонди).

Шаҳар ва кишлоқларда замонавий андозадаги бинолар қад кўтарди. Кейинчалик аҳоли турар жойларини яхшилаш учун жуда кўплаб маблағлар сарфланди. Д.у.ж.ф.нинг қарийб 98,8% фуқаролар хусусий мулкка айлантирилди. 1992—93 й.ларда умумий майдони 57,4 млн. м² бўлган 990,6 минг квартира арзон баҳоларда, шу жумладан 18,8 млн.м² бўлган 318,7 минг квартира (маданият, маориф, соғлиқни сақлаш ходимларига) бепул хусусий мулк қилиб берилди.

ДАВЛАТ УРУҒЧИЛИК НАЗОРАТИ давлат томонидан қ.х. экинларининг уруғлик ва нав сифатларини, шунингдек, уруғчилик хўжаликлари, селекция ст-ялари, тайёрлов ташкилотларида юқори сифатли уруғлик етиштириш ишларини назорат қилиш тизими. Д.у.н. идораси экиш учун ишлатиладиган ва савдодаги уруғликнинг экишга яроқчилигини (лаб. шароитида) ва наводрлигини (лаб. шароитида), дала тажриба майдонларида, апробацияни назорат қилиш) текширади. Республикада ғалла, сабзавот, озуқабоп ва мевали экинларнинг элита уруғчилиги б-н навни яратган и.т. ин-тлари, репродукциялар уруғларини етиштириш б-н уларнинг таянч шохобчалари, шунингдек, уруғчилик хўжаликлари шуғулланади. Ўзбекистонда уруғчилик сифатини давлат йўли б-н назорат қилиш ишлари тарихи 1922 й.дан бошланади. Шу даврдан Марказий селекция ст-ясида пахта уруғчилиги назорати йўлга қўйилди. 1934 й.да республикада пахта уруғчилиги ст-яси ташкил этилди. 1965 й.да давлат уруғчилик инспекцияси ва унинг ҳудудий бўлимлари тузилди. Бу инспекция пахта уруғлик фондидан бошқа барча қ.х. экинлари уруғлигини сифатли етиштириш, уруғлик далаларида апробация ўтказиш, уруғлик сифатини аниқлаб, экишга яроқли уруғликка сертификат бериш каби назорат ишларини бажарди.

Республика мустақилликка эришганидан сўнг уруғчилик назоратини жаҳон стандартлари даражасида олиб бориш учун уруғчиликда туб ислохотлар ўтказилди. 1995 й. окт.да Республика пахта уруғчилиги ст-яси негизда Ўзбекистон Республикаси Кишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги ҳузурда қ.х. экинлари уруғлигини сертификатлаш ва сифатини назорат қилиш Давлат маркази — «Ўздавуруғназоратмарказ» ва унинг Қорақалпоғистон Республикаси ва вилоятлардаги марказлари ташкил этилди. «Ўздавуруғназоратмарказ»нинг Тошкент вилояти Қибрай туманида ре-

спубликада экилаётган барча уруғлик партиялари намуналарининг нав софлиги аниқланадиган 9 га дан иборат дала тажриба майдони бор. Ўзбекистонда уруғчилик ва уруғлик сифати устидан давлат назоратини, шунингдек, қимматли навлар генофондини сақлаб қолиш, республиканинг иқлим шароитларига мослашган нав ва дурагайлار яратиш, к.х.ни серҳосил ва юкори сифатли уруғликлар б-н таъминлаш ишлари Ўзбекистон Республикасининг «Уруғчилик тўғрисида»ги (1996 й. 29 авг.) қонуни б-н тартибга солинади.

Шухрат Кўзибоев, Хусниддин Раҳимов.

ДАВЛАТ ХАВФСИЗЛИК ОРГАНЛАРИ — муайян давлат ва ижтимоий тузумни ташқи ва ички таҳдидлардан сақлашга, мамлакат ички ишларига ташқаридан бўладиган аралашувларни бартараф этиш, турли хавф-хатарни олдини олишга даъват этилган идоралар. Улар зиммасига давлатнинг барча фуқароларига ўзини намоён қилиш учун ҳамма шароитларни таъминлаш, уларнинг ҳаётини, эркинлиги ва мулкани ҳимоя қилиш вазифалари юклатилади. Ҳар бир давлатда ўзига хос Д.х.о. ташкил қилинади. Собиқ шўролар даврида (1917—91) Бутун Россия фавқулодда комиссияси (ВЧК), Давлат сиёсий бошқармаси (ГПУ), Бирлашган давлат сиёсий бошқармаси (ОГПУ), иттифок-республика давлат хавфсизлик комитети кабилар тузилган эди. Бу органлар разведка, контрразведка, инқилобий саботажга қарши курашишдан ташқари оммавий катагон сиёсатини амалга оширди, «халқ душманлари»га қарши сиёсий жараёнлар ташкил этди, «аксилнқилобий жиноят» бўйича тергов ўтказиб, сохта суд жараёнлари олиб борди, ўзгача фикрловчиларни таъқиб этди.

Ҳоз. даврда кўпчилик давлатлар учун халқаро терроризм, оммавий қиргин қуроиларининг тарқалиши, халқаро нарқобизнес, халқаро уюшган жиноятчи-

лик, диний радикал экстремизм, этник гуруҳлар ва конфессиялар ўртасидаги можаролар, атроф-муҳитнинг ифлосланиши кабилар хавфсизликка таҳдид манбаи бўлиб колди. 21-а.га келиб бу таҳдидлар бир йўла бир неча давлатларга таъсир эта бошлади. Шунинг учун ҳар бир давлатнинг хавфсизлигини таъминлаш халқаро хавфсизликни таъминлашдан иборатдир.

Ўзбекистон Республикаси ўз мустақиллигига эришгач, ўзининг давлат хавфсизлигини таъминлаш учун республикага нисбатан мавжуд хавф-хатар ва таҳдидларни аниқлаб олди. Мамлакат, шахс, жамиятнинг миллий манфаатлари белгиланди ва уларни ҳимоя қилиш механизми яратилди. Хавфсизликни таъминлашнинг сиёсий, методологик асослари Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислом Каримовнинг «Ўзбекистон ХХI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари» асарида (1997) баён этилган. Давлат хавфсизлигини таъминлашга, ички ва ташқи таҳдидларни олдини олишга қаратилган чоратадбирларнинг устувор йўналишларини белгилаб берувчи «Ўзбекистон Республикасининг миллий хавфсизлик концепцияси» (1997) қабул қилинди. Ушбу концепция асосида шахс, жамият, давлат хавфсизлигини таъминлашнинг ташкилий, ҳуқуқий, сиёсий, иқтисодий, маънавий асосларини босқичма-босқич шакллантиришга киришилди. Хавфсизликни таъминлашнинг ташкилий жиҳатларига давлат органлари томонидан амалга ошириладиган фаолият киради. Бу фаолиятни Ўзбекистон Республикаси Мудофаа вазирлиги, Ўзбекистон Республикаси Миллий хавфсизлик хизмати, Ўзбекистон Республикаси Давлат чегараларини ҳимоя қилувчи кўмита, Ўзбекистон Республикаси Давлат божхона кўмитаси, Ўзбекистон Республикаси Ички ишлар вазирлиги, Ўзбекистон Республикаси Ташқи ишлар вазирлиги олиб боради. Хавфсизликни таъминлашнинг асосий гаранти сифатида ЎзР Президенти фаолият юритади.

Шахс, жамият, давлат хавфсизлигини таъминлашнинг ягона стратегиясини амалга ошириш учун ЎзР Президенти ҳузурида Миллий хавфсизлик кенгаши ташкил қилинган. Хавфсизликни таъминлашнинг ҳуқуқий жиҳатлари аввало ЎзР Конституциясида, шунингдек, мудофаа ҳақидаги доктринада ва юқоридаги ташкилот фаолиятини ҳуқуқий тартибга солувчи қонун ҳужжатларида акс этган. Ўзбекистонда шахс, жамият, давлат хавфсизлигини таъминлашнинг иқтисодий асослари ҳам яратилиб, босқичма-босқич ривожлантириб борилмоқда. Бу бозор муносабатларига асосланган иқтисодий шакллантириш, илғор технологиялар асосида иқтисодий ўсишни таъминлашдан иборат. Хавфсизликни таъминлашнинг ижтимоий жиҳатлари мамлакатда барқарорликни таъминлаш, ижтимоий адолатни амалга ошириш, мулкдорлар синфини шакллантиришда кўринади. Хавфсизликни таъминлашнинг маънавий асослари миллий ғоя ва миллий мафқурани шакллантириш ҳамда амалга оширишдан иборат. Ўзбекистон шахс, жамият, давлат хавфсизлигини таъминлашнинг геополитик жиҳатларини ҳам белгилаб олган. Булар, аввало, халқаро муносабатларнинг тўла ҳуқуқли субъекти сифатида давлатларнинг суверен тенглиги, куч ишлатмаслик ёки куч б-н таҳдид қилмаслик, чегаралар дахлсизлиги, низоларни тинч йўл б-н ҳал этиш, бошқа давлатларнинг ички ишларига аралашмаслик қоидаларига ва халқаро ҳуқуқнинг умум эътироф этган бошқа қоида ва меъёрларига асосланади.

Сайфиддин Жўраев.

ДАВЛАТ ХАРАЖАТЛАРИ - давлатнинг товарлар ва хизматларни сотиб олиш ва трансфертлардан иборат пул харажатлари (қ. Давлат бюджети).

ДАВЛАТ ХАРИДИ — бюджет маблағлари ҳисобига ҳукумат ёки давлат идоралари томонидан сотиб олинган, мамлакатда ёки чет элларда ишлаб

чиқарилган товарлар ва хизматлар. Бундай харид давлат томонидан давлатнинг ўз эҳтиёжлари (мас, ускуна-жиҳозлар, қурол-яроғ сотиб олиш), аҳоли истеъмолини таъминлаш ва давлат захираларини (дон, озиқ-овқат ва б. хариди) яратиш мақсадларида амалга оширилади. Мамлакатнинг ўзида ишлаб чиқарилаётган саноат товарлари ва етиштирилаётган к.х. маҳсулотларини харид қилишда давлат маълум нархлар белгилайди.

ДАВЛАТ ХЎЖАЛИГИ - қ. Совхоз.

ДАВЛАТ ЧЕГАРАСИ — давлатнинг қуруқлик ва сувдаги доирасини белгилайдиган чизик. Бу чизик устидан ўтайдиган вертикал сатҳ шу давлатнинг ҳаво чегараси ҳисобланади. Халқаро ҳуқуққа биноан қушни давлатлар ўртасидаги Д.ч. шартнома тартибида белгиланади. Д.ч.ни белгилаш 2 босқичда амалга оширилади: чегарани делимитация қилиш (Д.ч. йўналишини белгилаш ва уни шартномага илова қилинадиган харитага тушириш) ва чегарани демаркация қилиш (чегара белгилари ёрдамида жойда чегарани белгилаш).

Ўзбекистон Республикаси Д.ч.ни белгилаш, ўзгартириш, ҳимоя қилиш ва қўриқлаш соҳасидаги муносабатлар «Ўзбекистон Республикасининг Давлат чегараси тўғрисида»ги қонун (1999 й. 20 авг.) б-н тартибга солинади. 2000 й. 1 янв.дан қучга кирган ана шу қонунга қура, Д.ч.ни белгилаш ва ўзгартириш ЎзРнинг халқаро шартномаларига асосан ЎзР Олий Мажлиси томонидан амалга оширилади. Д.ч. жойларда аниқ, кўриниб турадиган чегара белгилари б-н кўрсатиб қўйилади. Чегара белгиларининг шакллари, ўлчамлари ва уларни ўрнатиш тартиби қонун ҳужжатлари ҳамда ЎзРнинг халқаро шартномалари б-н белгиланади. Д.ч. орқали шахслар, транспорт воситалари, товарлар, бошқа мол-мулк ва ҳайвонларни ўтказиш белгиланган ўтказиш пунктлари орқали амалга оширилади. Д.ч. орқали ўтказиш пункт-

ларида чегара, бошхона назорати ва назоратнинг бошқа турларини амалга оширувчи ҳудудлар белгиланади ва конун ҳужжатларида назарда тутилган кўшимча режим қоидалари жорий этилади. Д.ч. режимини таъминлаш учун чегара олди зонаси ва чегара олди минтақаси белгиланади. Чегара олди зонаси — Д.ч.га туташ ҳудуднинг бир қисми бўлиб, у Д.ч.га туташ туман, шаҳар, шаҳарча, қишлоқ, овул ҳудуди доирасида белгиланади. Чегара олди минтақаси — чегара олди зонасининг Д.ч. чизиғига бевосита туташ қисми бўлиб, у бевосита Д.ч. бўйлаб, унинг куруклик участкаларида ёки чегара бўйи дарёлари, кўллари ва б. сув ҳавзалари қирғоғи бўйлаб ўтказилади. Д.ч.ни ҳимоя қилиш ва қўриқлаш бўйича махсус ваколатли орган Ўзбекистон Республикаси давлат чегараларини ҳимоя қилувчи қўмитадир. Д.ч. режимига рўя этилишига доир масалаларни ҳал қилиш, чегара низоларини тартибга солиш мақсадида Д.ч.нинг муайян участкаларига мазкур қўмитанинг раиси ЎзРнинг чегара вакиллари тайинлайди.

Шоенбек Каримбоев.

ДАВЛАТ ҚАРЗИ — давлатнинг аҳоли, фирма, ташкилот, банклар, хорижий молия-кредит муассасалари олдидаги қарз мажбуриятлари. Давлат ўз даромадлари б-н харажатларини қоплай олмай қолганда бюджет тақчиллиги пайдо бўлади ва у қарз кўтариш йўли б-н қопланади. Давлат қарзни турли қимматли қоғозлар, облигациялар, заёмлар чиқариб сотиш, молия муассасаси (банк)дан ссуда олиш ва б. усуллар б-н олади. Д.к.нинг тўлов даврига кўра қисқа муддатли ва узоқ муддатли, таркибига кўра ички қарз (давлат мамлакатнинг ўзидаги иқтисодий субъектлардан қарздор бўлади) ва ташқи қарз (хорижий давлатлар, халқаро ташкилотлар ва б.дан қарздорлик) каби турлари бор. Ички қарз ва унинг фоизлари миллий пулда, ташқи қарз ва унинг фоизлари эса эркин алмаштириладиган валютада тўланади.

Д.к.нинг даражаси, яъни қарз юки қарз ва унинг фоиз суммаси йиғиндисини давлат бюджети суммасига нисбати б-н ўлчанади, яъни тўлов мажбурияти бюджетнинг қанча қисмига тенг эканлиги б-н белгиланади. Д.к.нинг ҳаддан ташқари ортиб кетиши иқтисодийни издан чиқаради, халқ турмуш даражасини пасайтиради (чунки қарзни тўлаш учун зарур пул бюджетда соликларни ошириш орқали тўпланади), мамлакатдаги иқтисодий фаолликни сусайтиради. Ташқи қарзнинг кўпайиб кетиши миллий мустақилликка таҳдид солади, ундан қутулиши учун миллий иқтисодийни юксалтиришга кетадиган инвестицияларни қисқартириш ва ҳатто миллий бойликнинг бир қисмини хорижга сотишга ҳам тўғри келади. Вақтида тўланмаган ташқи қарзга кўшимча фоиз тўланади, ундириладиган фоиз қарзга кўшилиб, унинг микдори янада ошади.

Д.к.нинг бўлиши уни бошқаришни тақозо этади, яъни қарзни олиш ва тўлаш б-н боғлиқ муайян чоратадбирларни амалга ошириш лозим бўлади. Қарз ва унинг фоизларини тўлаш учун бюджетдан пул ажратиш Д.к.га хизмат қилиш дейилади. Д.к.ни тўлашдаги шарт-шароитларнинг ўзгариши Д.к. реструктуризацияси дейилади. Реструктуризация юз берганда қарз ҳақининг ўзгариши конверсия дейилади. Қарз тўлаш муддати чўзилганда Д.к. пролонгацияси юз беради. Қарзнинг бир тури бошқасига айланганда, қисқа муддатли қарз узоқ муддатли қарзга айланади ва Д.к.нинг консолидацияси юз беради. Д.к.га ўрин бўлмаслиги учун давлат харажатлари давлат даромадлари даражасида бўлиши лозим. Бунда тақчилликка йўл берилмайди ёки минимал даражага келтирилади (мас, Ўзбекистон давлат ички қарзини оширмаслик учун бюджет тақчиллиги ялпи ички маҳсулотга нисбатан 1997 й.да 2,2% га, 2000 й.да 1% га келтирилди).

Аҳмаджон Улмасов.

ДАВЛАТ

ҚИММАТЛИ

ҚОҒОЗЛАРИ - бюджет камомадини қоплаш мақсадларида ҳукумат ёки маҳаллий ҳокимият идоралари номидан чиқарилган ва албатта ҳукумат томонидан кафолатланган қимматли қоғозлар. Амал қилиш муддатларига кўра турлари: қисқа муддатли облигациялар — хазина векселлари (бир ҳафтадан 1 й.гача), ўрта муддатли — ноталар (1 йилдан 5 йилгача), узоқ муддатли — бонлар (5 йилдан ортик). Яна аҳоли жамғармаларини жалб қилиш мақсадларида чиқариладиган жамғарма бондлар, сертификатлар сингари Д.қ.к. ҳам мавжуд. Д.қ.к. исталган вақтда тўлов учун тақдим қилиниши мумкин, бироқ муддати тўлмаган қимматли қоғозлар учун тулов фоизи паст бўлади.

ДАВЛАТ ҚЎМИТАЛАРИ (ЎЗРда) - умумдавлат вазифаларни бажарадиган соҳалараро давлат бошқаруви марказий идоралари. Д.қ. тегишли тармоқ муассасалари фаолиятини мувофиқлаштиради ва назорат қилади. Д.қ. тармоқдаги аҳвол учун масъул ҳисобланади. «Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси тўғрисида»ги қонун (1993 й. 6 май) ва Вазирлар Маҳкамасининг тегишли қарорлари Д.қ.нинг ҳуқуқий ҳолатини белгилаб берган. Қонунга кура, Д.қ. фаолияти устидан назоратни Вазирлар Маҳкамаси амалга оширади. Д.қ.га раислар раҳбарлик қилади. Раислар тегишли қўмита вазифаларини бажариши учун шахсан масъул ҳисобланади. Ҳар бир қўмитада ҳайъат тузилади, ҳайъат қарорлари, одатда, раис буйруқлари б-н амалга оширилади. Д.қ. раислари Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси таркибига киради. Д.қ. раислари Ўзбекистон Республикаси Президентга томонидан лавозимга тайинланадилар ва лавозимдан озод этиладилар, кейинчалик бу масала Олий Мажлис тасдиғига киритилади (яна қ. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси). Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитасининг райсини Ўзбекистон Республикаси

Олий Мажлиси ЎЗР Президентининг тақдимига мувофиқ тайинлади ва вазифасидан озод этади.

Ўзбекистон Республикаси Д.қ. (2002 й. июл):

Ўзбекистон Республикаси Давлат мулкни бошқариш ва тадбиркорликни қўллаб-қувватлаш давлат қўмитаси;

Ўзбекистон Республикаси Давлат солиқ қўмитаси;

Ўзбекистон Республикаси Давлат божхона қўмитаси;

Ўзбекистон Республикаси Ер ресурслари давлат қўмитаси;

Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси;

Ўзбекистон Республикаси Давлат геология ва минерал ресурслар қўмитаси;

Ўзбекистон Республикаси Давлат архитектура ва қурилиш қўмитаси;

Ўзбекистон Республикаси Давлат жисмоний тарбия ва спорт қўмитаси;

Ўзбекистон Республикаси Давлат чегараларини химоя қилувчи қўмита;

Ўзбекистон Республикаси Монополиядан чиқариш ва рақобатни ривожлантириш давлат қўмитаси.

ДАВЛАТ ҲОКИМИЯТИ ВАКИЛЛИК ОРГАНЛАРИ — фуқароларнинг давлат ва жамият ишларини бошқаришдаги иштирокининг вакиллик шакли. Д.х.в.о. вакиллик хусусияти уларнинг сайлов йўли б-н ташкил этилиши, масалалар жамоа томонидан эркин муҳокама асосида ҳал қилинишидан, ошкораликдан, давлат ҳокимияти ва бошқарув органлари, улар сайлайдиган, тасдиқлайдиган ёки тайинлайдиган мансабдор шахслар вакиллик органи олдида масъул бўлишидан ва ҳисоб бериб туришидан, қонунийликдан, фуқароларни давлат ишларини бошқариш ишига кенг қўламда жалб этишидан, жамоатчилик фикрини доимо ҳисобга олишидан иборат. Ўзбекистон Республикасида Д.х.в.о. таркибига олий вакиллик органи — Олий Мажлис ва маҳаллий вакиллик органлари — ҳоким бошчилик қиладиган вилоят,

туман ва шаҳар халқ депутатлари Кенгашлари киради.

Олий Мажлис фуқаролар томонидан ҳудудий сайлов округлари бўйича кўп партияли сайлов асосида 5 й. муддатга сайланадиган 250 нафар депутатдан иборат. 18 ёшга етган фуқаролар Олий Мажлисга сайлаш, 25 ёшга етган фуқаролар сайланиш ҳуқуқига эга. Депутатлар ўз сайловчиларининг, депутатликка номзод қилиб кўрсатган тегишли сиёсий партия ёки Д.х.в.о.нинг вакили ҳисобланади. Олий Мажлисининг ҳуқуқий мақоми ЎЗР Конституцияси 5-бўлим 18-бобида, Ўзбекистон Республикасининг Олий Мажлис тўғрисидаги конституциявий қонунида (1994 й 22 сент.) ва Олий Мажлис регламента да белгилаб берилган.

Маҳаллий вакиллик органларига депутатлар 5 й. муддатга 18 ва ундан юқори ёшдаги фуқаролар томонидан сайланади, сайланиш ҳуқуқи 21 ва ундан юқори ёш қилиб белгиланган. Маҳаллий давлат ҳокимияти органларининг ҳуқуқий мақоми ҳамда ваколатлари ЎЗР Конституцияси 5-бўлим 21-бобида ҳамда «Маҳаллий давлат ҳокимияти тўғрисида»ги қонунда (1993 й. 2 сент.) белгиланган (яна қ. Ўзбекистон Республикаси Олий мажлиси).

ДАВЛАТ ҲУҚУҚИ — муайян давлатнинг ижтимоий тузуми, давлат тузилиши асослари ва давлат ҳокимияти органларининг ташкил этилишини, инсон ва фуқароларнинг асосий ҳуқуқлари, эркинликлари ва бурчларини ҳамда сайлов тизимини белгиловчи ва тартибга солиб турувчи ҳуқуқий нормалар йиғиндиси. «Давлат ҳуқуқи» атамаси б-н бир қаторда конституциявий ҳуқуқ атамаси қўлланилиб келинмоқда, уларнинг предмети ва тадқиқот объектлари бир хил бўлганлиги боис синоним сифатида тушунмоқ керак. Бундан ташқари давлат ҳуқуқи уч маънода: ҳуқуқ тармоғи, фан ва ўқув курси сифатида қўлланилади.

Ўзбекистон Республикаси Д. х. — Ўзбекистон Республикаси ҳуқуқ тизи-

мининг етакчи тармоғи ҳисобланади; унинг нормалари давлат ва жамиятнинг иқтисодий, ижтимоий ва сиёсий асосларини, давлат ҳокимиятини амалга ошириш ҳамда жамият, давлат ва шахс орасидаги муносабатларни ташкил этувчи ижтимоий муносабатларни ўрнатади, ривожлантиради ва ҳуқуқий тартибга солиб туради. Шу боис Д. х.нинг асосий принциплари, қоидалари ва нормалари ҳуқуқ тизимининг бошқа тармоқлари (жиноят, жиноят-процессуал, фуқаролик, фуқаролик-процессуал, маъмурий, хўжалик, меҳнат ҳуқуқи ва ш.к.)ни белгилаб беради. Ўзбекистон Республикаси Д. х.нинг бош манбаи Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси ҳисобланади. Д. х. манбаларини Қорақалпоғистон Республикасининг Конституцияси, шунингдек, давлат-ҳуқуқий мазмунга эга бўлган ёки давлат-ҳуқуқий муносабатларни тартибга соладиган нормаларни ўз ичига олган конституциявий ва оддий қонунлар, Президент фармонлари ва қарорлари, Олий Мажлис регламенти, низомлар, Вазирлар Маҳкамасининг қарорлари, маҳаллий ҳокимиятнинг қарорлари, Ўзбекистон Республикасининг бошқа давлатлар б-н тузган битим ва шартномалари ташкил этиши мумкин. Жамиятдаги муносабатларни Д. х. нормалари б-н тартибга солиш натижасида келиб чиқадиган муносабатларни давлат-ҳуқуқий муносабатлар деб аталади. Давлат-ҳуқуқий муносабатларнинг иштирокчилари давлат-ҳуқуқий муносабат субъектлари деб аталади. Ўзбекистон Республикасида давлат-ҳуқуқий муносабатларнинг асосий субъектлари қуйидагилардан иборат: давлат сифатида Ўзбекистон Республикаси; Ўзбекистон Республикасининг халқи; Ўзбекистон Республикаси фуқаролари, чет эл фуқаролари ва фуқаролиги бўлмаган шахслар; Қорақалпоғистон Республикаси; Ўзбекистон Республикасининг давлат органлари (Ўзбекистон Республикаси Президенти, Олий Мажлис, Вазирлар Маҳкамаси, судлов органлари, вазирликлар, давлат кўмиталари, барча

поғонадаги халқ депутатлари Кенгашлари ва ҳокимликлар); депутатлар ва уларнинг уюшмалари; сайлов комиссиялари; жамоат бирлашмалари; фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари ва б.

Ўзбекистонда Д. х. фанининг ривожланиши асосан 20-а.нинг 20-й.ларидан бошланди ва мустақиллик йилларида кенг қамров олди. Ўзбекистонда ҳуқуқий демократик давлат қурилиши ва фуқаролик жамияти шакллантирилиши, давлат ҳокимиятининг ташкил этилиши ва фаолиятининг такомиллаштирилиши, инсон ҳуқуқлари ва эркинликларининг таъминланиши, сиёсий тизимнинг эркинлаштирилишига доир О. Эшонов, А. Аъзамхўжаев, Ш. Ўразаев, А. Тўлаганов, А. Азизхўжаев, З. Исломов, Ҳ. Бобоев, О. Ҳусанов, Р. Қаюмов, Х. Одилқориев, Э. Халилов, У. Тожихонов, А. Саидов, М. Файзиев, С. Султонов каби ҳуқуқшунос олимларнинг ишлари эътиборга лойикдир.

Абдужаббор Тўлаганов.

ДАВЛАТБОЙ — энг эртапишар ёзги қовун нави. Шакли узунчоқ, уз. 20—22 см, оғирлиги 1,7—2,5 кг га боради. Сирти текис, тўр б-н қопланган, тўрланиши ўртача. Туси оч сарғиш, пўсти қаттиқ. Этининг қалинлиги 3,5—4 см, оқ, карсиллайди, сершира. Таркибида 3,4—7%, айримларида 9,1% канд ва 11,1% гача қуруқ модда бор. Уруғхонаси ўртача, уруғдонлари уруғхонанинг ярмидан камроғини эғаллайди. Уруғи униб чиққанидан сўнг 64—68 кунда пишади. Ҳосилдорлиги 180—200 ц/га. Тошкент атрофидаги туманларда экилади.

ДАВЛАТГА ҚАРШИ ЖИНОЯТЛАР, Ўзбекистон Республикасига қарши жиноятлар — ЎЗР суверенитета, ҳудудий дахлсизлиги, хавфсизлиги, мудофаа салоҳияти, Ўзбекистон Республикасининг конституциявий тузумига, иқтисодиётига, ижтимоий-сиёсий барқарорлигига тажовуз қилувчи ўта оғир жиноятлардан ҳисобланади. Бу жи-

ноятлар учун ЎЗР ЖК махсус қисмида жавобгарлик белгиланган бўлиб, улар душман томонига ўтиш, жосуслик, давлат сирларини чет эл давлатига етказиш, Ўзбекистон Республикасига қарши душманлик фаолияти олиб боришда чет эл давлатига ёрдам кўрсатиш, Ўзбекистон Республикаси Президентининг ҳаёти ва соғлиғига, Ўзбекистон Республикасининг конституциявий тузумига тажовуз этиш, яъни Ўзбекистон Республикасининг амалдаги давлат тузумини. Конституцияга хилоф равишда ўзгартиришга, ҳокимиятни босиб олишга, қонуний равишда сайлаб қўйилган ёки тайинланган ҳокимият вакиллари ҳокимиятдан четлатишга, Ўзбекистон Республикаси ҳудудий яхлитлигини Конституцияга хилоф тарзда бузишга очикдан-очик даъват қилиш ёки бундай мазмундаги материалларни тарқатиш, қўпоровчилик, давлат сирларини ошқор этиш ва давлат сири ёки ҳарбий сир ҳисобланган ҳужжатларни йўқотишга қаратилган ҳаракатларда ифодланади.

Жиноят қилиш пайтида 16 ёшга тўлган ақли расо шахслар Ўзбекистон Республикасига қарши жиноятларнинг субъектлари бўла олади. Аммо давлатга хоинлик қилишнинг субъекти фақат ЎЗР фуқароси, жосуслик жиноятининг субъекти фақат чет эл фуқароси ва фуқаролиги бўлмаган шахслар, давлат сирларини ошқор қилиш ва давлат сири ёки ҳарбий сир ҳисобланган ҳужжатларни йўқотиш жиноятларининг субъекти давлат сири ёки ҳарбий сир ҳисобланган ҳужжатлар ишониб топширилиб қўйилган шахслар бўлади. Қолганларининг субъектлари эса ҳар қандай шахс бўлиши мумкин.

Мамажон Усмоналиев.

ДАВЛАТГАРАЙ — Қрим хонларининг номи. Д.- Г.1 (?—1577) — хон (1551 й.дан). Туркия султонининг вассали. Польша ва айниқса Россияга тез-тез ҳужумлар уюштириб турган. 1552 й. рус қўшинларининг Қозонга қилган юришига тўсқинлик қилишга ҳаракат қилган.

Ливон уруши пайтида Д.-Г.1 Польша кироли б-н иттифоқ тузиб, Россияга бир неча бор йирик юришларни амалга оширган. 1569 й. туркларнинг Астрахонга қилган ҳарбий юришида иштирок этган. 1571 й. баҳорида 120 минг кишилиқ кўшин б-н Рус давлатига ҳужум қилиб, май ойида Москвага ўт қўйган, лекин 1572 й. қайтадан юриш қилганида руслардан мағлуб бўлган. Д.Г.П (?—1724) - Салимгарай ўғли; бир неча марта тахтни эғаллаган (1699—1724). Қрим хонлигидаги ички зиддиятлар (нўғайлар исёни, ака-ука Ғозигарай, Қоплонгарайлар б-н бўлган адоват) туфайли унинг мавқеи мустаҳкам бўлмаган.

ДАВЛАТЛАРНИНГ ҲУҚУҚИЙ ВОРИСЛИГИ — бир давлат ҳуқуқлари ва мажбуриятларининг бошқа бир давлатга ўтиши. Д.х.в. масаласи қуйидаги ҳолларда юзага келади: 1) ижтимоий-иқтисодий формация ўзгаришига олиб келган ижтимоий инқилоб содир бўлганда; 2) миллий озодлик кураши натижасида янги мустақил давлатлар пайдо бўлганда; 3) аввалги давлат ҳудудида — бир неча давлат ташкил топганда ҳамда икки ёки бир неча давлат бирлашуви натижасида янги давлат вужудга келганда; 4) ҳудудий ўзгаришлар рўй берганда. Д.х.в. янги давлатлар учун: халқаро шартномаларни қайта кўриб чиқиш, уларни бекор қилиш, халқаро ташкилотларга аъзо бўлиш, хусусий мулкни давлат мулкига айлантириш, мулкнинг ҳуқуқий ворислигини таъминлаш каби масалаларни қайтадан ҳал қилишни тақозо этади. 1978 й.да Давлатларнинг шартномаларга оид ҳуқуқий ворислиги тўғрисида Вена конвенцияси қабул қилинган эди. 1983 й.ги Вена конвенцияси эса давлат мулки, давлат архивлари ва давлат қарзларига оид Д.х.в. асосий қоидаларини белгилаб берди.

ДАВЛАТМАНДБЕК Камолиддин-бек ўғли (7—1922.4.8) — кўрбоши, Шарқий Бухорода босқинчи кизил ар-

мия қисмларига қарши истиқлолчилик ҳаракати раҳбарларидан. Бухоро амирлиги даврида Балжувон беги, девонбеги, лашкарбоши бўлган. Балжувон ва Шеробод бекликларида катта ер-мулки бўлган. Амир Олимхон қизил кўшинга қарши курашда амирлик Кўшинига Иброҳимбек ва Д.ни лашкарбошилар қилиб тайинлаган (1920). Д. Шарқий Бухоронинг Балжувон, Конкурд, Чўғон минтақаларида қизил армияга қарши мустақиллик байроғини кўтарган, 1921 й. бошида унинг кўшини таркибида 5000 дан ортиқ йигит бўлган. 1921 й. 12 авг.да Балжувонда Бухоро халқ республикаси ҳукуматининг фавқулодда мухтор вакили Отаулла Хўжаев б-н Д. кўрбоши ўртасида шартнома имзоланди. Унга кўра, янги Бухоро ҳукумати томонидан Шарқий Бухородаги йирик кўрбошилар Д. ва Султон Эшон Балжувон ва Фарм инқилобий кўмиталарининг раиси қилиб тайинланган. Д. Бухоро кудудидан кизиллар кўшинининг олиб кетилиши, Бухоро республикасининг мустақиллиги амалда қарор топиши учун изчил кураш олиб борган. Анвар Пошо 1921 й. нояб.да Бухорога келгач, Д. унинг лашкари сафига қўшилган. 1922 й. бошларида Д. йигитлари Душанба атрофидаги Ҳисор ва Балжувон, шунингдек, Кўлобда кизил аскар қисмлари устидан ғалабаларга эришган. 1922 й. 4 авг.да Балжувон яқинидаги Обидара кишлоғида кизил аскарлар б-н бўлган машҳур жангга Д. Анвар Пошо б-н бирга ҳалок бўлган.

Ад.: Ражабов Қ. К., Мустақил Туркистон фикри учун мужодалалар, Т., 2000; Туркестан в начале XX века; к истории истоков национальной независимости, Т., 2000; Мухаммад Али Балжувоний, Тарихи нофеий (фойдали тарих), Т., 2001. Қаҳрамон Ражабов.

ДАВЛАТОВ Соли Болтабоевич (1932.23.9, Хоразм вилояти Ҳазорасп тумани) — хужжатли кино реж. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби (1982). 1965—93 й.лар

Ўзбекистон ҳужжатли ва илмий-оммавий фильмлар киностудиясида реж. Фаолиятини хаваскор сифатида бошлаб, «Аму соҳилида» ҳужжатли фильмини (1964, Республика кўригида 1-ўрин берилган) суратга олган. Энг яхши фильмлари: «Икки орден», «Жон Анджионим», «Ўзбек атласи», «Чириётган хотира», «Беруний», «Ал-жабр — алгебра», «Ҳамид Олимжон», «Сурхон тонги» (Рига кинофестивалида Бош соврин олган, 1985), «Ерга меҳр», «Наврўз келганда», «Йўқотгач, қуёнамиз» ва б.

ДАВЛЕТОВ Фарход Каримович (1957.24.11, Хива) — хонанда, Ўзбекистон халқ хофиси (2001), Қозоғистонда хизмат кўрсатган артист (1995). Ёқимли, жозибали, кенг кўламли овоз соҳиби. Тошкент давлат маданият ин-тини тугатган (1985). Хонандалик санъати сирлари ва Хоразм мақом йўлларини Ўзбекистонда хизмат кўрсатган артистлар Ю. Жабборов, Р. Курбонов ва айниқса, Р. Жумониё'зовлардан урганган. 1980—91 й.лари Хива туманидаги турли ашула ва рақс ансамблларида етакчи хонанда, бадий раҳбар, Хива ш.даги 2 - маданият уйи директори. 1991 й.дан Хива тумани 2- кишлок маданият уйи ҳамда «Феруз» мақом ансамблининг бадий раҳбари. Репертуаридан асосан «Рост», «Дугоҳ», «Сегоҳ.» каби Хоразм мақом йўллари ва суворалари ўрин олган. Қозоғистонда ўтказилган Ўзбекистон маданияти ва санъати декадаси қатнашчиси (1995), Голландияда гастролда бўлган (1996). Республика мақом ижрочиларининг танлови лауреати (3- ўрин, 1987), К. Отаниё'зов номидаги Республика танлови ғолиби (1987).

ДАВЛАТШОҲ САМАРҚАНДИЙ (тўлиқ исми Давлатшоҳ ибн Алоуддавла Бахтишоҳ ассамарқандий) (тахм. 1436/37—95) — ўзбек шоири, адабиётшунос ва давлат арбоби. Отаси Шохрухнинг нуфузли амирларидан бўлган. Д.С. замонасининг йирик олими Фазлуллоҳ

Самарқандий қўлида таҳсил кўрган. 1480 й.гача сарой хизматида. Умрининг охирларида сарой ва ҳарбий хизматларни тарк этиб, ижод б-н шуғулланган. Туркий ва форсийда ёзган. Д.С.га шуҳрат келтирган йирик асари «Тазкират уш-шуаро»дир («Шоирлар тазкираси», 1486 й.да ёзиб тугалланган). Тазкиралар Алишер Навоийга бағишланган бўлиб, жуда куп илмийтарихий манбалар асосида яратилган. Асар муқаддима, етти боб (табақа) ва хотимдан ташкил топган. Муқаддимада асарнинг ёзилиш сабаблари ҳамда Лабид (7-а.), Мутанабий (915—965), Абу Аъло ал-Маарий (973—1058) каби 10 нафар мумтоз араб шоири ҳақида ёзилган, асосий бобларда эса 10—15-а.ларда Мовароуннаҳр, Хуросон ва қўшни мамлакатларда яшаб ижод этган 150 дан ортиқ шоир ва олимлар фаолияти тадқиқ этилиб, уларнинг таржимаи холи ҳақида маълумот ва асарларидан намуналар келтирилган. Тазкиранинг хотима қисмида Д. С б-н замондош бўлган Жомий, Навоий, Хожа Афзалиддин Муҳаммад, Амир Аҳмад Сухайлий, Хожа Шаҳобиддин Абдулла Марварид ҳамда Хожа Осафийлар ҳақида маълумот берилган. Тазкира 10—15-а.лардаги адабий жараён, унинг намояндалари ҳаёти, ижодини ҳамда маданий, илмий ва тарихий шароитни ўрганишда муҳим манба. «Тазкират уш-шуаро» Ҳиндистон (1887, 1924), Англия (1901), Техрон (1958, 1960) да тўлиқ нашр этилган. Айрим қисмлари рус, инглиз, француз, немис, турк, ўзбек тилларига таржима қилиниб, чоп этилган. Д. С. ижодини ўрганиш 15-а.да Алишер Навоий томонидан бошланган. Кейинроқ инглиз (Браун Э.), немис (Хаммер), форс (Муҳаммад Аббосий, Муҳаммад Рамазоний, Аҳмад Гулчин Маоний), рус (Э.Е. Бертельс), ўзбек (Н. Маляев, Б. Аҳмедов) олимлари Д. С ижодини ўргандилар.

Ад.: Навоий А., Асарлар [15 жилдли], 12-ж., Т., 1966; Аҳмедов Б., Давлатшоҳ Самарқандий, Т., 1967.

ДАВЛЕТМУРАТОВА

Замира

(1955.21.6, Нукус) — Ўзбекистон халқ артисти (1992). Ленинград академик хореография билим юртини тугатган (1975). 1975 й.дан Алишер Навоий номидаги опера ва балет театрида балет артисти. Мария («Бокчасарой фаввораси») унинг сахнадаги илк образидир. Энг яхши роллари: Фригия («Спартак»), Медора («Корсар»), Жизель Ў. Давлетова. Убике ролида («Келин»), («Жизель»), Тахмина («Рустам ҳақида дoston»), Сухани («Севги тумори»), Тўмарис («Тўмарис»), Хоним киз («Хоним киз ва безори»), Одетта-Одилия («Оққуш кўли»), Аврора («Уйқудаги гўзал»), Раймонда («Раймонда»), Лайли («Лайли ва Мажнун»), Ширин («Севги афсонаси»), Комди («Икки дил дostonи»), Шаҳризода («Минг бир кеча») ва б.

Д. ижоди романтик йўналиши, ҳис-ҳаяжонга тулалиги, мушаквийлиги, яратган образлари тўлақонлилиги, меҳр-муҳаббат б-н йўғрилганлиги, рақс ҳаракатлари орқали қаҳрамонининг ички ва ташқи кечинмаларини томошабинга моҳирона етказа билиши б-н ажралиб туради.

ДАВЛЕТОВА Ўрозгул (1923.20.4, Тўрткўл тумани) — Ўзбекистон халқ артисти (1969). 1938—41 й.лар ва 1952—94 й.лар Бердақ номидаги Қорақалпоқ мушакли театрида, 1941—47 й.лар Тўрткўл ёш томошабинлар театрида, 1947—50 й.лар Тўрлжўл к-з—с-з театрида актриса, 1950—52 й.лар Қорақалпоқ давлат филармониясида яккахон хонанда. Энг яхши роллари: Гулчехра («Аршин мол олон»), Насиба («Оғрик тишлар»), Дорина («Тартюф»), Сарвиноз («Қирқ киз»), Эмилия («Отелло»), Жумагул («Қорақалпоқ кизи»), Анор («Оналар») ва б. Д. лирик, драматик ҳамда характерли роллар устаси бўлиб, айниқса қорақалпоқ аёллари образини дадиллик, фаоллик, хушчақчақлик, ҳазил-мутуййбага мойиллик б-н, миллий руҳда, алоҳида маҳорат б-н яратади. Бердақ номидаги Қорақалпоғистон Давлат мукофо-

ти лауреати (1983).

ДАВЛЕТШИН Муҳаммад Габдулгалимович (1923.11.11, Оренбург ш.) — психолог олим, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1975), психология фанлари д-ри (1972), проф. (1972). Низомий номидаги. Тошкент педагогика ин-тини тугатган (1952). 1956 й.дан шу ин-тда катта ўқитувчи, кейинчалик доцент, ўқув ишлари бўйича проректор (1957—68), психология кафедрасининг мудирини (1968—2001), кафедра проф. (2001 й.дан).. Илмий ишлари умумий, педагогик психология, ёш психологияси, ижтимоий психология муаммоларига бағишланган. «Шухрат» медали б-н тақдирланган (1994).

Ас: Ижтимоий психология муаммолари ва уларни одамлар билан ишлашда қўллаш, Т., 1990; Қадимги Шарқ давлатларида психологик фикрларнинг ривожланиши, Т., 1995.

ДАВОЛАШ БАДАН ТАРБИЯСИ - тиббиёт бўлими; касалликларни даволаш ва олдини олишда жисмоний машқлар ва табиий омилларни, шунингдек, физиотерапия ва массажни биргаликда қўллаш. Механотерапия, меҳнат билан даволаш ва даво массаж» Д.б.т.нинг таркибий қисмидир. Д.б.т. куч-қувватни тикловчи даво; уни тўғри қўллаш беморнинг тез соғайиб кетишига, иш қобилиятини тиклашга ва уни фаол меҳнатга қайтаришга ёрдам беради. Д.б.т.га турли жисмоний машқлар: гимнастика (анча жўн ва беморга мое), спорт (чанғида ва пиёда сайр этиш, сузиш ва б.) ва очик ҳавода ўтказиладиган ўйинлар (волейбол, теннис, баскетбол) киради. Махсус танланган машқлар Д.б.т.нинг асосий воситасидир. Жисмоний машқларни бажариш ва организмни чиниктиришда табиий омиллар — сув, ҳаво ва куёшдан фойдаланилади. Д.б.т. ҳаракат фаолияти пасайган, кам қувват, узоқ вақт бетоб ётган беморларга буюрилади. Д.б.т. операциядан кейинги организмни тиклаш даврида, акушерлик-

да, нафас, овқат ҳазм қилиш, юрак-томир, нерв системаси, таянч-ҳаракат аъзолари, ривожланиш нуқсонлари ҳамда моддалар алмашинувининг бузилиши б-н боғлиқ касалликларни даволашда қўлланилади. Д.б.т.ни фақат даволоччи врач буюради, машғулотлар Д.б.т. бўйича мутахассислар томонидан олиб борилади.

ДАВОНИЙ Жалолоддин (тўла номи Жалолоддин Муҳаммад ибн Асад асиддикий аддавоний) (1427 — Давон кишлоғи, Эрон — 1502) — шарқ олими, файласуфи. Ёшлигидан илм-фанга, хусусан фикхшуносликка қизиқади. Мактабни битиргач, Шерозга келиб мадрасада таҳсил кўради. Сўнг Шероз ш. қозиси этиб тайинланади. Қозиликдан истеъфога чиққач, мударрислик қилади. Умрининг охирида ўз кишлоғига қайтиб, илмий иш б-н банд бўлади.

Д. Эрон, Ҳиндистон, Ироқнинг кўп шаҳарларида бўлиб, олим ва шоирлар б-н учрашди. Форобий, Ибн Сино, Насриддин Тусий ва б.нинг дунёқарашини ўрганди, Темур ва теурийлар даврида яшаган мутафаккирлар асарларидан унумли фойдаланди. У фалсафа, ахлоқшунослик, мантиқ, фикх, фалакиёт, риёзиёт ва ҳандаса фанлари муаммоларини тадқиқ қилиб асарлар ёзди. Бу асарларида инсон ва унинг камолоти, илм-фан ва унинг жамиятдаги ўрни, касб-ҳунар, юксак инсоний фазилатларни эгаллаш ҳақида фикр юритди. Д.нинг асосий асарлари: «Ахлоқи Жалолий», «Рисолат-ул-хуруф» («Ҳарфлар ҳақида рисола»), «Рисолайи исботи вожиб» («Заруриятнинг исботи ҳақида рисола»), «Рисола ул-муфрадот» («Моддалар ҳақида рисола»), «Рисолайи фи тавжих улташбиҳ» («Мажоз талқини ҳақида рисола»), «Рисола дар элм ун-нафс» («Руҳшунослик тўғрисида рисола»), «Тарикати тарбият ул-авлод» («Болаларни тарбиялаш усули») ва б. Д.нинг форс ва араб тилида битилган кўлёзма ҳамда тошбосмада босилган рисолалари дунёнинг кўп кутубхоналарида, шу жумладан Ўзбекистон

ФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик ин-тида сақланади.

ДАВОС — Швейцариянинг шарқий қисмидаги шаҳар, тоғ иқлимли курорт. Шарқий Альп тоғларида 1550 м дан зиёд баландликда жойлашган. Туризм, қишки спорт ўйинлари маркази. Аҳолиси 11 минг кишидан ортиқ. Д.да куёшли кунлар кўп бўлади, шамол бўлмайд, куёш радиацияси кучли. Қиши мўътадил юмшоқ (янв.нинг ўртача т-раси —7°), ёзи салқин (июлнинг ўртача т-раси 12°); йиллик ёгин қарийб 900 мм. Д.да тиббиёт ва баланд тоғ иқлими курорти ин-ти, қор ва кўчкиларни тадқиқ қилиш миллий ин-ти, санаторий, пансионат, меҳмонхона, театр, спорт иншоотлари ва б. бор. Шаҳарда ҳар йили Бутунжаҳон иқтисодий анжумани ўтказилади. 1992 й.дан бошлаб бу анжуманларда Ўзбекистон Республикаси вакиллари ҳам иштирок этмоқда.

ДАВР — 1) жамият тараққиетида муҳим воқеа, ҳодиса юз берган, ҳукм сурган ёки ўзига хос хусусияти б-н ажралиб турадиган маълум вақт оралиғи (мас, тош Д.и, жез Д.и, темир Д.и ва ҳ. к.); 2) киши ёки кишилиқ ҳаётида маълум вақт, йиллар; 3) такрорланувчи жараённинг ҳар бир такрорланишида бошланишидан то охиригача ўтадиган вақт ёки бирор тугал жараён давомидаги вақт оралиғи. ДАВР (геол.) — геологик системани ташкил қиладиган тоғ жинслари (қатлами)нинг ҳосил бўлишига кетган геологик вақт. Геологик бўлим (эпоха)ларга бўлинади. Бир неча Д. эратема (эра)ни ташкил этади (қ. Геохронология).

ДАВР (муסיқада) — 1) Ўрта аср Шарқ муסיқа назариясида усул, ритмик тузилма маъносини билдирувчи тушунча; 2) даврия — Европа муסיқа тахлилида тугал ёки нисбатан тугал муסיқий фикрни баён қилувчи шакл тузилмаси. Одатда муסיқа асарининг бошланғич қисми, ёхуд бирор парчасини ташкил қилади. Ўхшаш (хатто такрорланувчи) жумла-

лардан иборат бўлиб, кейинги мусика жараёнида ривож топади. Баъзан, бутун мусика асари (прелюдия, романс каби кичик пьесалар) бир Д. б-н чегараланади (яна қ. Мусика шакли).

Ад.: Вахромеев В., Музиканинг элементар назарияси, 2-нашри (махсус муҳаррир Т. Фафурбеков), Т., 1980.

ДАВРАКАШЛИК — тўқув корхоналарида пишилган ипакни даврага ўраб тандалаш. Д. б-н шуғулланувчи уста давракаш деб аталади. Қадимда давралаш давра, кумхона, панжа воситасида олиб борилган. Сунъий ипак ва табиий ипакни давралаш бир-биридан сал фарқ қилади. Мас, вискозани давралашда унинг иплари ёзилиб кетади. Шунинг учун у чориға эмас, ғалтакка ўралади ва ипларнинг учлари бирлаштирилиб, сўнг даврага ўралади. Ҳозир атлас тўқиш корхоналарида ипак давралаш иши асосан машиналарда олиб борилади.

ДАВРАПОЯ — 1) давралар қаторидан тузилган безак, шакл; 2) давра равоннинг шокиладор бўлақларидан ташкил топган тури. Кириш токи (арки)нинг умумий номи. Д. пештокига жимжимадор безаклар ишланади. Баъзан кунгурали, гулчамбар нусха нақш битилган тоқилар, ён қирралари ва чеккасига безак ишланган гумбазсимон ёки ярим айлана шаклидаги эшик ва ойналар ўрни ҳам Д. дейилади.

Тиллақори мадрасаси пештокидаги даврапоя безаги.

ДАВРАҚ — қад. оғирлик ўлчов бирлиги. Ибн Синонинг «Тиб қонунлари» асарида келтирилган жадвалда 1Д. = 1020 г деб берилган. Шарқ мамлакатларида қўлланилган.

ДАВРИЙ КАСР — рақамларининг бир қисми чексиз такрорланадиган чексиз ўнли каср. Мас, $3,19272727\dots$; бу касрни қисқача $3,19(27)$ каби ёзиш мумкин, яъни давр деб аталувчи чексиз такрорланадиган рақамлар қисми қавс ичи-

га олинган (бу мисолда «даврдга 27» дейилади). Агар Д. к.нинг даври вергулдан кейин дарҳол бошланса (мас, $5,767676\dots$), бундан каср соф Д. к. дейилади, агар вергулдан кейин давр олдида рақамлар бўлса (мас, $4,21666\dots$), бундай каср аралаш Д. к. дейилади. Ҳар бир рационал сон (яъни оддий каср) ни ўнли каср б-н тасвирланганда ҳамма вақт чекли ўнли каср ёки Д. к. ҳосил бўлади. Ҳар бир Д. к.ни оддий касрга айлантириш мумкин (яъни у бирор рационал сонга тенг).

ДАВРИЙ ФУНКЦИЯЛАР - аргументга бирор (нолдан фаркли) сонни, яъни функция даврини кўшганда қиймати ўзгармайдиган функциялар. Мас, $\sin x$ ва $\cos x$ — даври 2π га тенг бўлган Д. ф., чунки x ҳар қандай бўлганда ҳам $\sin(x+2\pi)=\sin x$ ва $\cos(x+2\pi)=\cos x$ Д. ф. табиатшуносликда, айниқса, турли тебранма жараёнларни ўрганишда кўп ишлатилади.

ДАВҚУР — зардўзликда кенг тарқалган нақш мужассамоти, хошия нақш. Кийим (ёқаси, енг учлари ва б.) чети хошия нақш б-н айлантириб тикилиб, қолган жойлари очиқ қолдирилади. Кийимнинг орқа елка қисмига турунж шаклида безак кашта («тавқ») тикилади. Хошия — нақш турли кенгликда (кенг, ҳашамдор ёки ингичка) бўлиб, ўсимликсимон («шаш барг»), «барги хазон», «бодом», «кўш бодом» ва б.) ва хандасий (юлдуз, айлана, кошин ва б.) шакллардан тузилади. Бахмалдан қурок қилинади, тошлар қадалади. Д. да турли безак чоклардан фойдаланилиб, буюмининг бадиий қиммати оширилади.

ДАГЕР (Daguerre) Луи Жак Манде (1787.18.11, Кормейзан-Паризи, Сена ва Уаза — 1851.10.7, Брисюр-Марн) — француз рассоми ва ихтирочиси, фотография ихтирочиларидан бири. Биринчи диораметт яратган (1822). Ж. Н. Ньепс тажрибаларидан фойдаланиб биринчи бўлиб ёруғлик сезгир модда сифатида ку-

муш иодидини қўлаб ўчиб кетмайдиган тасвирларни олиш усули — дагеротипия-ни ишлаб чиққан (1839).

ДАГИР (форс.) — абр нақшли ярим ипак газлама. Д. икки тепкили қўл дўконда тўкилади. Танда ипла-ри абр-банди усулида майдагуллар б-н нақшланади, аркоғига қора ип қўшилади. Д.дан чопон ва бошқа кийимлар, кўрпакўрпачалар тайёрланади. Турли жойлар-да турлича — шоларқоқ, олчинбар, пош-шойи ва б. номлар б-н аталади. Д. 20-а. нинг 60-й.ларигача Фарғона водийсида ишлаб чиқарилган.

ДАГОМЕЯ (Dahomey) — Бенин дав-латининг 1975 й. дек.гача бўлган номи.

ДАДАБОВ Акрам Дадабоевич (1908, Хўжанд — 1988.12.8. Тошкент) — селекционер олим, Ўзбекистон ФА мухбир аъзоси (1966), Ўзбекистонда хиз-мат кўрсатган фан арбоби (1968). Тош-кент қишлоқ хўжалиги ин-тини тугатган (1934). 1934—66 й.ларда ҳоз. Ўзбекистон ғўза селекцияси ва уруғчилиги и.т. ин-тида илмий ходим, бўлим мудири, селек-ционер, директор. Ўзбекистон Қишлоқ хўжалиги ФАнинг вице-президенти (1957—61), ЎЗР Қишлоқ хўжалиги ва-зирининг фан бўйича ўринбосари (1966—72). 1972 й.дан Ғўза селекцияси ва уруғчилиги и.т. ин-тида маслаҳатчи. Дағал, пишиқ ва қалта толали, курғоқчилик ва касалликларга чидамли С-7059, С-7010, С-7068, С-7055, эртапи-шар ва барги тез тўкиладиган, 42% гача тола берадиган С-8230, С-8232, С-8257 ва б. ғўза навларини яратди. Илмий ишлари янги ғўза навларини яратиш муаммола-рига бағишланган.

Ас: Методы выведения и размноже-ния новых сортов хлопчатника, Т., 1969 (Н.Г. Симонгулян б-н ҳамкорликда).

ДАДАЕВ Қахрамон (1936.15.12, Тошкент) — созанда (доира), Ўзбекистон халқ артисти (1977). Глиэр номидаги Ре-

спублика мусиқа мактаби, Ҳамза номи-даги Тошкент мусиқа билим юртида таъ-лим олган. Доира ижрочилик анъанала-рини Ўзбекистонда хизмат кўрсатган ар-тист Т. Иноғомов ва Ғ. Иноғомовлардан ўрганган. Тошкент хореография билим юрти (1953—54), Ўзбек давлат эстрада-си (1954—57), «Баҳор» ракс ансамбли (1957—97)да созанда, мазкур ансамбль ташкилотчиларидан. М. Турғунбоева, И. Оқилов, Е. Барановский ва Қ. Мирка-римовалар б-н «Учрашув», «Ҳаваскор», «Салом» каби хореографик компози-циялар ҳамда «Пилла», «Занг», «Катта ўйин», «Ларзон», «Чўпон», «Фарғонача», «Фарғона рубойиси», «Бухороча», «Хо-размча» каби ўнлаб рақсларни сахнага қўйиш ва яратишга катта ҳисса қўшган. Айниқса, ўзига хос тарзда, бир йўла 2—3 доирада яқка ижро этган «Ўзбек доира усуллари» туркуми, катта арти-стик маҳорат б-н ижро этган доира ўйин («Ҳаваскор», «Кўғирчоқ» каби)лари машхур. Т. Сайфиддинов, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган артистлар ака-ука Ис-ломовлар, Ҳ. Расулов, Ҳ. Азимов ва б. Д. шогирдларидир. 80 дан ортиқ мамла-катларда гастролда бўлган. 6-Жаҳон ёш-лар фестивали лауреати (1957, Москва), собиқ Иттифоқ Давлат мукофоти лауре-ати (1973). Д. ҳақида «Ўзбектеелефильм» студиясида «Қахрамон Дадаев чалади» номли фильм суратга олинган (1983, реж. Ш. Бизатов).

ДАДАМУҲАМЕДОВ Фасиҳиддин Фуломович (1953.26.5, Тошкент) — зар-гар, Ўзбекистон Республикаси халқ, уста-си (1998). Тошкент санъат ин-тини тугат-ган (1975). Уста заргар Н. Холмашовдан хунар ўрганган. 1985 й.дан «Усто» бир-лашмасида заргар-уста, 2000 й.дан ху-сусий устахонасида меҳнат қилади. Д. ижодида миллий заргарлик услубини тиклади, анъаналарини уйғунлаштирди ва ривожлантирди, шабака, зиғирак, қолипаки, босма усулларида буюмлар яратди: зирак, узук, билагузукдан иборат «Бозбанд», «Панжара тумор», «Уч кўза»

ва б. тўпламлар, тиллақош, зебигардон, узук, зирак ва б. тақинчоклар; буюмлар бе­загида ўсимликсимон нақшларни кенг қўл­лайди. Д. яратган буюмлардан на­муналар республика ва чет мамлакатлар (АҚШ, Англия, Франция, Исроил, Рос­сия, Польша ва б.) музейлари, хусусий тўпламларда сақланади.

ДАДРА ВА НАГАРҲАВЕЛИ - Ҳиндистондаги иттифокдош худуд. Арабистон денгизи соҳилида. Майд. 0,5 минг км2. Аҳолиси 220,4 минг киши (2001). Маъмурий маркази — Силва­са ш. Ҳиндистон я.о.нинг шим.ғарбий қисмида, Махараштра ва Гужарот штат­лари оралигида жойлашган. Асосан қ.х. махсулотлари етиштирилади. Саноат тармоқлари ҳам қ.х. махсулотларини қайта ишлашга ихтисослашган. Силва­сада пальма толаси ишлаб чиқарилади. Меъморий ёдгорликларидан Португа­лия мустамлакачилик даврида европа­ча қурилган биноларнинг баъзилари сақланиб қолган.

ДАЖБОГ — рус-славян мифологи­ясида Куёш ва ўт-олов маъбуд, Сварог ўғли (шундан Д.нинг бошқа исми — Сварожич олинган). Рус йилномаларида жуда кўп марта (биринчи марта 980 й.да, князь Владимир Киевда маъбудларга, жумладан Д.га саждагоҳлар қурган пайт­да) қайд этилган. Йилномага кўра Д. қад. туркийларнинг куёш тангриси Хорсу б-н айнан тенглаштирилган. Д.нинг этимоло­гияси тўғрисида турли хил талқинлар мавжуд. Баъзи фикрларга кўра у гот­ларнинг «даг» («кун»), славянларнинг «дождь» ва «дажб» (яъни иссиқлик ва неъматлар берувчи маъбуд) сўзларидан олинган.

Ф. Дадамухамедов ясаган «Бозбанд» тўплами (1993).

«Игорь полки жангномаси»да рус халқи «Д.нинг набираси» деб номланган.

ДАЖЖОЛ (араб. — алдамчи, фириб­гар) — ислом динига кўра, қиёмат ол­

дидан пайдо бўладиган ва диндорларни худо кўрсатган тўғри йўлдан оздирадиган бир кўзли одамсимон махлук. У ёвузлик тимсоли сифатида эзгулик тарафдорлари б-н жанг қилиб, охир-оқибатда мағлуб бўлиши ҳақида ривоятлар бор.

ДАЖЛА — Туркия ва Ироқдаги дарё, қисман Сурия худудидан ўтади. Уз. 1850 км, ҳавзасининг майд. 375 минг км2. Туркиянинг жан.шарқидаги тоғлардан бошланади. Ал-Курн ш. яқинида Фурот дарёси б-н қўшилгач, Шатт ул-Араб деб аталади ва Форс қўлтиғига қуйилади. Энг йирик иромқлари: Катта Заб, Ки­чик Заб ва Диала. Юқори оқими, асосан тоғлар орасидан, ўрта ва қуйи оқими Ме­сопотамия текислигидан ўтади. Қишда Месопотамияга ёққан ёмғирдан, баҳорда тоғлардаги қор ва музларнинг эриши­дан тошади. Ўртача сув сарфи Бағдод ш. яқинида 1240 м3/сек, максимал сув сарфи 10000 м3/сек, минимал сув сарфи 150 м3/сек. Ёғин кам ёғиши, буғланиш ва суғоришга сарфланиши натижасида қуйи оқимида суви анча камайиб кетади. Дарё кўплаб лойқа, кум, шағал оқизиб келади. Қуйилиш жойидан Бағдод ш.гача (сув кўпайганда Мосул ш.гача) кема катнайди. Д.нинг Бағдод ш.дан жан.даги водийсида жойлашган бир неча йирик қўл унинг сувини бир меъёрда оқишини таъминлайди. Д. сохилларида Диёрбакир (Туркия), Мосул, Бағдод (Ироқ) ш.лари жойлашган. Сув омбори бор. Д. ва Фурот дарёлари оралиғи қад. цивилизация мар­казларидан бўлган (у ерда мил. ав. Бобил, Оссурия, Шумер ва Аккад каби йирик давлатлар жойлашган эди).

ДАЗМОЛ — газлама, кийим-кечак, қўнчилик махсулотлари ва б.га иссиқлик ишлови бериш (қиздириб силлиқлаш) учун мўлжалланган асбоб. Уй-рўзгорда, маиший хизмат корхоналарида, тикув­чилик ф-каларида, кўн з-дларида ишла­тилади. Рўзгорда ишлатиладиган Д.нинг кумир ёки ўгин чугида қиздириладиган, плита устига қуйиб қиздириладиган

ва электр хиллари бор. Ҳозир, асосан, электр Д. ишлатилади. У металл асос, копкак, қиздириш элементи (спираль) ва шнурдан иборат. Баъзи электр Д.лар иссиқлик даражасини узгартирадиган (терморостлагичли) (мас, 700 Вт — 1000 Вт ли) қилиб ишлаб чиқарилади. Баъзи Д.ларда дазмолланадиган жойни ҳўллаб турадиган сув «қосача» бўлади. Тикувчилик ф-калари, маиший корхоналарда махсус

(оғирроқ ва қувватлироқ) Д.лар ва дазмоллаш пресслари ишлатилади. Кўнчиликда ишлатиладиган Д. 90—100° гача қиздириладиган плита ва унга терини қисадиган роликдан иборат.

Д. қадимдан маълум. 11-а.да Ўрта Осиёда Д. андавага ухшаш темир асбоб бўлиб, уни ўтда қиздириб, кийимнинг чок ва баҳяларини бостирганлар, сиртини силлиқлаганлар. Кейинчалик, олов Д. пайдо бўлган. У пайтларда Д.ни утук (отук) деб аташган (М. Кошгарий «Туркий сузлар девони», Т., 1960). Ҳозир ҳам Хоразм, Самарқанд вилоятларида халқ Д.ни утук деб юритади.

ДАЙКА (инг. dike ёки duke — тўсик, тош девор) — интрузив магматик жисм, параллел текисликлар б-н чегараланиб, бўшлиқлардаги жинслар орасида ётади. Д. купинча қаттиқроқ жинслардан тузилганлиги ва атрофдаги жинсларнинг нураб ёки ювилиб кетиши натижасида жойларда деворга ўхшаб кўтарилиб қолади. Д. эффузив ва интрузив жинслар ёки чуқур магма ўчоқларига боғлиқбўлган алоҳида минтакаларни юзага келтиради. Д. бир марказдан чиққан радиал ва ҳалқа кўринишларида ҳам бўлади. Баъзан Д. ноёб фойдали қазилмаларни топишда белги ҳисобланади. Чатқол-Курама, Молгузар, Қизилқум ясси тоғлари ва б. тоғларда учрайди.

ДАЙМЁ — ўрта асрларда Япониядаги йирик мулкдор князлар. «Д.» истилоҳи 11-а.да пайдо бўлиб, йирик мулкдорларни англатган. 14—15-а.лардан 16-а.

охиригача Д.лар марказий ҳокимиятдан мустақил бўлишган. Токугава сёғунлари хукмронлиги даврида (1603—1867) мамлакат бирлаштирилгандан сўнг, Д.га ерларида олинадиган шоли ҳосили камида 10 минг коку (1 коку = 150 кг) га етган йирик мулкдорлар мансуб бўлишган. Князликлар иқтисодий ва маъмурий сиёсий бириклар ҳисобланиб, ички ишларда Д. тўла ҳокимиятга эга эди. Лекин ҳукумат Д.лар устидан ҳар томонлама назоратни кучайтириб, уларнинг ерларини қисқартирган. 1867—68 й.лардаги тугалланмаган буржуа инқилобидан сўнг, Д. 1869—71 й.ларда ўз ерларидан маҳрум бўлишган, князликлар урнига префектуралар барпо этилган. Д.ларга катта пул миқдорида тоvon туланган, Д.ларнинг бир қисми йирик помешчикларга (мулкдорларга), айримлари — акционерлар ва саноатчиларга айланган. Сарой зодагонлари (кугэ) б-н бирга Д.лар (1884 й.да) олий зодагонлар — кадзokuни ташкил этган, у 1890—1945 й.ларда Япония парламентидаги пэрлар палатасида катта имтиёзларга эга булган.

«ДАЙМЛЕР-БЕНЦ АТ» - етакчи немис автомобиль концерни. 1926 й.да Готтлиб Даймлер ва Карл Бенц томонидан Германиянинг Штутгарт ш.да ташкил этилган. Асосан енгил ва юк автомобиллари, оғир юк тортувчи тягачлар, кичик ва катта йўловчи автобуслар, микроэлектроника, авиааппаратлар, авиадвигателлар ва б. ишлаб чиқаради. Мерседес-Бенц АГ (енгил ва юк автомобиллари и.ч., савдо ва автосервис), Даймлер-Бенц Индустри — «АЕГ» (микроэлектроника, дизель куч агрегатлари, автоматлаштириш учун техника, телемеханика воситалари ва б.), Даймлер-Бенц Аэроspэйс — «Даза» АГ (авиация, космонавтика, ҳарбий ва фуқаро сунъий йўлдошлари тизими ва б.) ва Даймлер-Бенц Интер Сервис — «Дебис» (молиявий хизматлар кўрсатиш, сугурта, маркетинг хизмати, коммуникация ва алоқа хизмати, халқаро савдо, кўчмас мулк менежменти) компаниялари кон-

церн таркибига киради. Бразилия, Аргентина, АҚШ, Хитой, Туркия, Испания, Италия сингари дунёнинг 23 давлатида ўз корхоналарига эга.

1993 й. «Мерседес-Бенц АГ» компанияси б-н ҳамкорликда Ўзбекистонда юк автомобиллари ишлаб чиқарадиган «Хоразм ишлаб чиқариш бирлашмаси» кўшма корхонаси ташкил этилди. 1996 й. Тошкент ш.да «Д.-Б.АГ»нинг Мар-казий Осие бўйича ваколатхонаси очилди. 1998 й. «Д.-Б.АГ» Американинг гигант корпорацияси «Крайслер» б-н кўшилиши натижасида дунё автомобилсозлигида етакчи компания «Даймлер-Крейслер» ташкил этилди. Йиллик савдо обороти 124 млрд. немис маркаси. «Д.-Б.АГ»нинг дунё бўйича корхоналарида 300 мингдан ошдиқ ишчи-хизматчи ишлайди (1998).

Хамид Азизқориев.

ДАЙР УЗ-ЗУР (араб. Фириб моностири) — Сурия Араб Республикаси шарқидаги шаҳар. Дайр уз-Зур муҳофазасининг маъмурий маркази. Фурот дарёсининг ўнг соҳилида, Ҳалабдан Ироққа боровчи автомобиль йўли устида. Аҳолиси 133 минг киши (1994). Савдо-транспорт пункти. Пахтачилик р-нининг маркази. Аэропорт, иссиқлик электр ст-яси ва шакарқанд зди бор.

ДАЙР УЛ-БАҲР - Қад. Миср (Фива яқини)да қоялар этагида (водий бўйлаб) жойлашган меъморий мажмуа. Фиръавн Ментухотеп I хотирасига қурилган эҳром (мил.ав. 21-а.) колоннадалар б-н ўралган, йирик пирамидали, деворлари бўртма тасвирлар б-н безатилган (хайкалтарошлар Ирғисен ва ўғли Сенусерт)хароба қолдиқлари сақланган. Водий орқали эҳромга бориладиган узун йўл (уз. 1200 м, эни 32 м) чети девор ва хайкаллар б-н тўсилган. Малика Хатшепсут хотирасига қурилган эҳром (мил. ав. 16—15-а.лар, меъмори Сенмут) 3 айвонли колоннадалар б-н ўралиб, зина-поялар орқали боғланган. 200 дан ортиқ хайкаллар ва бўртма тасвирлар б-н без-

атилиб, ерига қумуш ва олтин тўшалган.

ДАЙРИЙ Тошкандий (16-а. 2-ярми — Тошкент — 17-а. бошлари) — шоир. Ҳаёти ва ижоди ҳақида Мутрибийнинг «Тазкират уш-шуаро» («Шоирлар тазкираси») асарида маълумот берилган, шеърларидан намуналар келтирилган. Абдол сулшон (16-а.нинг 2-ярми) саройида хизмат қилган, унга атаб шеър ва касидалар ёзган. Шеърлари турли баёзларда сақланган.

ДАЙСУНХОН (1422-52) - ойрат хони (1439 й.дан). Д. даврида ҳамма мўғул ерларини Ойрат хонлиги қўл остида (қиска муддатга) бирлаштиришга эришилган; бу бирлаштириш жараёнида муҳим ролни Д.нинг 1-вазир Эсен ўйнаган. Тахт ворислиги ва Хитойга нисбатан сиёсий муносабат масалалари бўйича Д. ва Эсен ўртасидаги келишмовчилик оқибатида қуролли жанжал келиб чиққан, натижада Д. ўлдирилган, Эсен эса бир оз вақт ўтгач, ўзини буюк хон деб эълон қилган.

ДАКАНА — аёллар рўмоли; одатда қора ёки оқ сатиндан тайёрланади ва соч фарқини беркитиб, сочни тутиб туришга хизмат қилади. Кўпроқ ўрта ёшли ва кекса аёллар катта (кўпинча оқ доқа) рўмол тагидан ўрайдилар. Айрим жойлар (Фарғона водийси)да дурра, дуррача ҳам дейилади.

ДАКАР — Сенегал пойтахти. Фарбий Африканинг муҳим саноат, транспорт ва савдо-молия марказларидан. Яшил Бурун я. о.да, муҳим денгиз йўллари кесишган ерда жойлашган. Иқлими субэкваториал; янв.нинг ўртача т-раси 22°, июлники 28°. Йиллик ўртача ёғин 572 мм. Аҳолиси 2 млн.киши (1998), 90% африкаликлар; европаликлардан асосан французлар яшайди.

Д.ни 1857 й.да французлар қалъа сифатида бунёд этган. 1895—1960 й.ларда Франция мустамлакаси Сенегалнинг, 1904—59 й.ларда Франция Фарбий Афри-

касининг маъмурий маркази. 1960 й.дан Сенегал пойтахти.

Д. ва унинг атрофида мамлакат саноат корхоналарининг 80% жойлашган. Саноат корхоналари асосан қ. х. маҳсулотларини қайта ишлайди. Д.да ер ёнғоқ ёғи ишлаб чиқарувчи йирик 3-длар мавжуд. Балиқ консерва, пиво ва ун 3-длари, тамаки, гугурт, йигирув ва тўкимачилик ф-калари, кемасозлик, нефть, цемент, совун ва кимё корхоналари, иссиқлик электр ст-яси бор. Йирик денгиз порти. Д. орқали четга ер ёнғоқ ва унинг ёғи, фосфат чиқарилади. Аэропорти халқаро аҳамиятга эга. Д.да ун-т (1950), политехника ин-ти, Африкани ўрганиш ин-ти, Пастер ин-ти, санъат мактаби, ун-т кутубхонаси, музейлар, театр, хайвонот боғи ва б. бор.

ДАККА, Дҳака (ҳосилдорлик маъбудаси номидан) — Бангладеш пойтахти. Ганг-Брахмапутра дарёси дельтасидаги порт. Мамлакатнинг ва Дакка вилоятининг маъмурий сиёсий, иқтисодий, маданий ва диний маркази. Аҳолиси 3,8 млн. киши (шаҳар атрофи б-н 7,4 млн., 1998).

Д. Бенгалиянинг энг кўхна шаҳарларидан, 1608—1717 й.ларда унинг пойтахти. 17—18-а. бошларида хунармандчилик ва савдонинг дунёдаги энг йирик марказларидан бўлган. Д.да ишланган муслин (юпқа газлама), кашта, олтин ва кумушдан ясалган буюмлар кўп мамлакатларда, жумладан Европада ҳам машҳур бўлган. Англия истилосидан кейин (18-а.) Ҳиндистонга Англиядан кўплаб газламалар келтирила бошлагач, маҳаллий хунармандчилик ва савдо инқирозга учради. 20-а. бошида Д. миллий озодлик ҳаракатининг марказларидан бири бўлди. 1906 й.да Д.да мусулмонлар лигаси тузилди. Покистон давлати ташкил топгандан сўнг Д. 1947—1971 й.ларда Шарқий Покистон (Шарқий Бенгалия)нинг маъмурий маркази, 1971 й. дек.дан, Шарқий Бенгалия озодликка эришгандан сўнг вужудга келган Бангладеш Халқ Республикасининг пойтахти.

Д.— муҳим транспорт йўллари тугу-

ни. Халқаро аэропорт бор. Д. ва унинг атрофи, Нараянганж ш. б-н бирга, мамлакат шарқий қисмининг асосий саноат р-нидир. Мамлакатдаги ип газлама, жун, озик-овқат, кимё, металлсозлик, ойна, кўн саноатларининг асосий қисми Д.да жойлашган. Д.нинг кўхна қисмида Лал Бағх калъаси, Сат Гумбаз масжиди, Катта бозор (17-а.), «Юлдузлар масжиди» (18-а.); Янги шаҳар қисмида ун-т, Янги масжид, Санъат ин-ти, Миллий кутубхона, ҳукумат идоралари ва б. бор.

ДАКЛАР — қад. шим.-фракий кабилалари, Дунайнинг шим.дан Карпат тизма тоғлари этакларигача ёйилиб яшаганлар. Децебал (Д. йўлбошчиси) даврида Д.нинг мардона қаршилиқ кўрсатишларига қарамай, 89, 101—102, 105—106 й.ларда улар яшаётган худудлар римликлар томонидан босиб олинди. Дакция провинциясига айлантирилган.

ДАКОТА (ўзларини шундай атайдилар), дакотасиу — АҚШ ва Канададаги сиу гуруҳига мансуб индейс халқи (Жан. ва Шим. Д., Миннесота ва Небраска штатларидаги резервацияларда яшайди. АҚШда — 10 минг киши, Канадада — 3 минг киши. Диндорлари — асосан, христианлар (протестантлар ва католиклар), анъанавий диний эътиқодлар ҳам мавжуд. Хокасиу тил оиласига мансуб дакота тилида сўзлашади. Баъзи тадқиқотчиларнинг фикрича, дакота тили туркий тилларга қардош бўлган. Мас, туркий тиллардаги «ичув», «ичмоқ» — ісу, ютув, «ютмоқ»

Дакота қабиласининг тотем белгиси — аждархо.

— Yuta, «эш» (бирор ишда эш, шерик бўлмоқ) — ichi, «мен» — «mi», «икки»

— ik ва б. Д. қабиласининг тотем белгиси — аждархо сурати ҳоз. Қозон ш.нинг герби б-н айнан бир хил бўлиб, ундан ташқари у Волга булғорлари зарб этган тангаларда акс этган. Шунингдек, у рамз сифатида қад. туркий халқлар, жумладан, Ўрта Осиёдаги туркий халқлар

орасида ҳам маълум бўлган. Дларнинг хунларга алоқадор бўлиши мумкинлиги ҳақида Л.Н. Гумилёв ҳам фикр билдирган (яна қ. Индейслар).

Ад.: Каримуллин А. Г., Прототюрки и индейцы Америки. По следам одной гипотезы, М., 1995.

ДАКРИОАДЕНИТ (юн. dakryon — ёш ва aden — без) — кўз ёши безининг яллиғланиши. Кўпинча бир томонлама бўлади. Д.нинг ўткир ва сурункали хиллари бор. Д. инфекцион касалликлар (грипп, тепки, ангина, қизамиқ ва б. касалликлар) натижасида пайдо бўлиб, бунда юқори ковокнинг чакка соҳасида оғрик, шиш, кизариш кузатилади. Баъзан шиш оқибатида без жуда катталашиб, кўз тирқиши торайиб, кўз соққасини бурун ва ички-паст томонга суриб қўяди. Беморнинг боши оғриб, тинкаси қуриydi, т-раси кўтарилади, кулоқ олди лимфа безлари шишиб, ушлаганда оғриydi. Яллиғланиб шишган ёш беzi камданкам ҳолларда ёрилиб, йиринг чиқади ёки ёш безининг абсцессга олиб келади. Сил, захм каби умумий касалликлар оқибатида келиб чиккан сурункали Д. кам учрайди. У аста-секин бошланади, кўз соққаси олдинга ёки пастга, ичкарига силжийди. Д.га сабаб бўлган асосий касалликка даво қилинса, яллиғланиш йўқолиб кетади. Беморни фақат врач даволайди. Маҳаллий (қуруқ иссиқ, УВЧ) ва умумий даво: антибиотик ва сульфаниламид препаратлар тавсия этилади. Ёш безининг йиринглаши рўй берса, жаррохлик усули қўлланилади.

ДАКРИОЦИСТИТ (юн. dakryon — ёш ва kystis — халтача) — кўз ёши халтачасининг яллиғланиши. Ёш халтачасини бурун бўшлиғига туташтириб турадиган йўлнинг бекилиб қолиши сабаб бўлади. Бунда кўз ёши бурунга равон ўтмайди, кейинчалик бутунлай ўтмай қолади. Бу йўлнинг бекилишига кўпроқ бурун бўшлиғи ва унинг атрофида жойлашган бўшлиқлар шиллиқ пардалари-

нинг яллиғланиши сабаб бўлади. Ўткир, сурункали ва чақалоқлар Д.и фарқ қилинади. Бемор кўзининг ёшланиши ва йиринг чиқишидан шикоят қилади. Пастки ковокнинг бурун томони шишади, кизаради. Кўп ёш оқади, йиринг чиқади. Халтачада тўлланиб қолган ёшга бирор инфекция тушса, халтачанинг шиллиқ пардаси яллиғланиши мумкин (сурункали Д.). Яллиғланиш халтача деворидаги тўқималарга ўтиб кетса, ўткир ёки флегмоноз Д. пайдо бўлади. Ўткир Д.да беморнинг боши оғриб, т-раси кўтарилади, умумий аҳволи оғирлашади. Ёш халтачасининг устидаги тери шишиб, кизаради, бурун ва ияк томонга тарқалиши мумкин.

Чақалоқлар Д. и ёш-бурун каналининг бурунга очиладиган жойида бўладиган парданинг бола туғилгунча сўрилмай қолиши (тўсик борлиги) натижасида вужудга келади; клиник белгилари сурункали Д.га ўхшаб кетади.

Беморни врач даволайди. Ўз вақтида уни келтириб чиқарувчи сабаб баргараф этилиши лозим. Баъзан жаррохлик усули қўлланилади — дакриоцисториностомия қилинади, яъни ёш халтачаси б-н бурун бўшлиғи туташтирилади. Ўткир Д.да антибиотик ва сульфаниламид препаратлари яхши наф беради. Агар ёш халтачасининг флегмонасида флюктуация пайдо бўлса, уни очиб йиринги чиқарилади. Ўткир яллиғланиш белгилари йўқолгандан сўнг операция қилинади. Чақалоқлар Д.и ёш халтачасини массаж қилиш, ёш оқиш йўлларини зондлаш, катетерлаш ва ювиш б-н тузатилади; булар наф бермаса, ички (эндонозал) ёки дакриоцисториностомия операцияси қилинади.

ДАКТИЛО... (юн. daktylos — бармоқ) — қўшма сўзлар таркибий қисми бўлиб, ўзи қўшилиб келган сўзга қўлга оидлик маъноси ифодасини беради. Мас, дактилография, дактилология.

ДАКТИЛОГРАФИЯ (юн. дактило... ва ...графия) — бармоқлар ёрдамида

ифодаланадиган ёзув. Саводи бўлган кишининг кар ёки кар-кўрлар б-н дактилология, Брайль шрифти, имо-ишора тили каби усуллардан ташқари ёрдамчи муомала қилиш воситаси. Кар, кар-кўр б-н мулоқот қилишда сўзлар оддий ҳарфлар б-н қўл кафтига бармоқлар ёрдамида ёзилади. Агар кар, кар-кўр кишининг оғзаки нутқи ривожланмаган бўлса, у ҳам ўз фикрини суҳбатдошининг қўл кафти ёки бошқа текис сатҳ (стол усти, китоб мукрваси, тахта ва б.)га бармоқлари б-н ёзиб ифода этади.

ДАКТИЛОЛОГИЯ (юн. дактило... ва ...логия) — нутқ шакли; ўзига хос тарзда қўл бармоқлари ёрдамида гаплашиш. Муайян алифбодаги ҳар бир «арф»ни ифодалаш учун бармоқларга турлича шакл берилади. Д.да бир ёки иккала қўл бармоқларидан фойдаланиш мумкин (асосан ўнг қўл бармоқларидан фойдаланилади). Д. кар, кар-соқовларнинг осон ва тез сўзлашувига имкон беради. Кар ва кар-соқовлар Д. белгиларини кўзи б-н қабул қилади. Кар болалар учун боғча ва мактабнинг бошланғич синфларида Д.дан асосий ўқитиш воситаси сифатида, шу мактабнинг юқори синфларида эса ундан ёрдамчи ўқитиш воситаси сифатида фойдаланилади. Кар-соқовларга таълим беришда Д. бирдан-бир муомала воситасидир.

ДАКТИЛОСКОПИЯ (юн. daktylos -бармоқ, skopeo — қарайман) — қўл бармоқлари учидagi тери изларига қараб, шахсни аниқлаш усули. Бу излар ариқча ва дўнгалак шаклидаги нозик чизиклардан иборат бўлиб, ёйсимон, сиртмоқли ва гажакдор нақшлар ҳосил қилади. Улар ҳар бир шахсда ўзига хос, бошқаларда қайтарилмайдиган, умрбод ўзгармайдиган, зарарланса қайта тикланадиган хусусиятларга эга. Д.дан бир ярим асрдан буён деярли барча мамлакатларда жинойтчиларни рўйхатга олиш ва қидириб топиш воситаси сифатида фойдаланилади.

ДАЛА АПРОБАЦИЯСИ, дала экинлари апробацияси — навдор экинлар, мевали дарахтлар ва резаворлар ҳосилининг уруғлик сифатида фойдаланишга яроқлилигини аниқлаш, навдорлик сифатини белгилаш, уруғчилик қоидаларининг бажарилишини текшириш. Апробация ўтказиш Ўзбекистонда давлат тадбирига киради. Дала экинлари апробацияси далада (Д. а.) ва дон омборхоналарида (маккажўхори сўталари омбор апробацияси) кузатиш ёки танлаб кузатиш ва апробация материални таҳлил қилиш б-н ўтказилади. Ҳар бир экин тури учун ўзига хос Д.а. усули ишлаб чиқилган. Бунда экиннинг етилиши, муддати, навдорлиги, серҳосиллиги ва зараркунанда ҳамда касалликларга чидамлилиги эътиборга олинади. Д. а. учун апробациячи агроном бошчилигида маҳсус гуруҳ ёки алоҳида комиссия тузилади. Энг аввал ҳар қайси далада қандай нав (уруғлик) экилгани тегишли хужжатларга қараб аниқланади. Навнинг тозалигини аниқлаш учун майдон диагонали бўйлаб ҳар ердан ўсимлик намуналари олинади. Намунадаги асосий навга оид ўсимликлар саналиб, улар жами ўсимликларга нисбатан неча фоизни ташкил этиши, касаллик ва зараркунандалардан, бегона ўтлар, карантин ўтлардан тозалиги аниқланади. Мас, пахтачиликда Д. а. ғўзанинг 1-, 2- ва 3- репродукциялари экилган майдонларда ўтказилади. Агар бу репродукциялар экилган майдонлардан режадаги уруғлик пахтани тайёрлаш имконияти бўлмаса, тўртинчи ва сўнги репродукцияли майдонларда ҳам Д. а. ўтказилади. Янги навлар ва уруғи камчил навдор ғўзалар ҳам апробация қилинади. Д. а.га қадар пахта далалари зараркунанда ва касалликлардан тозалигига қараб 4 гуруҳга бўлинади: мутлако тоза далалар; гоммоз б-н 5% гача, вилт б-н 10% касалланган далалар; гоммоз ва вилт б-н 20% касалланган далалар; 20% дан кўпроқ касалланган далалар. Уруғлик пахта ҳар қайси гуруҳ далаларидан алоҳида тери-

либ, пахта куригиш-тозалаш заводларига ҳам алоҳида топширилади.

Д.а. натижаларига асосан далолатнома тузилади. Апробация далолатномаси тайёрланадиган уруғнинг миқдори ва сифатини кўрсатадиган расмий ҳужжат ҳисобланади.

Абдурахим Эрматов.

ДАЛА ИШЛАРИ СИФАТИНИ БАҲОЛАШ, технологик бракераж — тупроққа ишлов бериш, экинларни парвариш қилиш ва ҳосилни йиғиб олишдаги иш сифатининг технология талабларига мувофиқлигини аниқлаш. Барча агротехнология тадбирлари циклини ўз вақтида ва сифатли қилиб ўтказиш қ.х. экинларидан юқори ҳосил олишнинг асосий шартидир. Тупроққа ишлов беришнинг қуйидаги усуллари назорат қилинади ва баҳоланади: ер ҳайдаш, экиш, культивация, анғизни юза юмшатиш ва бороналаш ишлари сифати. Ернинг ҳайдалиш чуқурлиги ва шудгорнинг текислиги, ҳайдалмай қолиб кетган жойлар бор-йўқлиги, ҳайдалган ернинг ўйдим-чуқурлиги ёки бир текислиги, тупроқнинг юмшаш, майдаланиш даражаси, экин қолдиқларини, бегона ўтларни, ўғитларни кўмиш ва тупроқ

қатламини ағдариш; культивация ва юза юмшатишда тупроққа ишлов бериш чуқурлиги ва текислиги, бегона ўтларни тўла йўқ қилиш, бороналашда ер юзасини юмшатиш ва текислашнинг сифати текширилади. Диаметри 5 см дан зиёд кесаклар 20% дан ёки 1 м² даги катта кесаклар сони 10 донадан ортмаса, ишлов сифати яхши деб ҳисобланади. Қатлам кўтарилиши 3—4 см дан ортмаслиги керак. Экиш сифати кўрсаткичлари унинг ўз вақтида ўтказилганлиги, хатоси йўқлиги, уруғларнинг қаторларга бир текис тушиши, қаторнинг тўғрилиги ва қатор ораларининг бир хиллиги ва б. экиш сеялкаси ишлаб турганда баҳоланади. Бу баҳо экин униб чиққандан кейин тасдиқланади. Майсалар кийғос униб чиққан бўлса, экиш сифати яхши, ниҳоллар сийрак

(20% гача) бўлиб қолса, экиш сифати қониқарли, сийраклик кўп бўлиб (20% дан ортиқ) ва қатор оралари кенглиги ҳар хил бўлиб қолган бўлса экиш сифати қониқарсиз деб ҳисобланади. Бундай экинлар бракка чиқарилади ва қайта экилади. Қатор ораларига ишлов бериш сифатига иш органларининг ўтиш зонасидаги бегона ўтларни тўла йўқ қилиши, ўсимликнинг шикастланиш даражаси, тупроқ юзасидаги кесакларнинг майда-йириклигигача қараб баҳо берилади. Тупроққа тўғри ишлов берилганлигини кўрсатадиган мезонлар — 0,1 мм дан 10 ммгача бўлган кесакларнинг 40% гача бўлиши, 50 мм ва ундан катта кесакларнинг бўлмаслигидадир. Бунга эришиш учун қатор ораларига суғоришдан кейин ишлов берилади. Вегетация даврида суғориш сифати эгатнинг бошидан то охирига қадар тупроқ қатламининг бир текис намланганлигига қараб баҳоланади. Ҳосилни йиғиб-териби олиш деҳқончиликдаги ишларнинг яқунловчи палласидир. Йиғим-терим ишлари энг қулай қиска муддатларда, нобудгарчиликка йўл қўймай ўтказилиши керак. Мас, пахтачиликда терим гўза тупларидаги кусакларнинг 55—60% очилган вақтда бошланса, машина очилган пахтанинг камида 80%ни териби олса, машина ерга тўкиб-гушириб юборадиган кўсаклар ҳар қаторда 2—3 м масофада қули б-н биттадан бўлса, пахта терими сифатли ҳисобланади. Ерга тўкилган пахта миқдори ҳосилнинг 2% дан ортмаслиги керак. Ҳар тупда очилган пахтани териби олиш 75% дан кам бўлганда териш қониқарсиз ҳисобланади.

Дала ишлари сифатини бош пудратчилар, агрономлар, ўзаро текшириш бригадалари текширадилар.

ДАЛА ИҲОТА ЎРМОНЗОРЛАРИ - экинзор, далалар чегаралари бўйлаб барпо қилинадиган дарахтзорлар, иҳота дарахтларинчт бир тури. Д.и.ў. ер усти сув оқимини тўсиб, тупроқни эрозиядан сақлайди, унинг сув, ҳарорат ва озик ре-

жимларини яхшилайти, шамол тезлигини пасайтиради, далаларда қорни узок муддат саклаб қолиб, тупроқ унумдорлигини оширади, қурғоқчилик ва қуруқ шамоллар таъсирини камайтириб, экин майдонларининг иқлимий ва гидрологик шароитларини яхшилайти, қ. х. экинлари ҳосилини оширади. Д.и.ў. назарий асослари ва ташкилий шакллари ва б. б-н агроўрмон мелиорацияси шугулланади.

Ўрта Осиёнинг суғориладиган ерларида биринчи Д.и.ў. 30-й.ларда барпо қилинди. Мирзачўл ва Марказий Фарғона ерларида 1957 й.дан режа асосида ихота дарахтлари экила бошланди. 1990 й.га келиб ЎзРда Д.и.ў. 40 минг га дан ортиқ майдонни ташкил этди.

Д.и.ў. асосий ва ёрдамчи турларга бўлинади. Асосий Д.и.ў. шамол энг кўп эсадиган йўналишга перпендикуляр ҳолатда, ёрдамчилари эса асосий минтакага перпендикуляр ҳолатда жойлаштирилади. Ўрмон минтакаларининг мелиоратив таъсири уларнинг шакли ва тузилиши (конструкцияси)га боғлиқ бўлади. Конструкцияси бўйича Д.и.ў. 3 асосий турга бўлинади; шамол ўтказмайдиган (зич) конструкцияли ихотазор (ости ва усти бир хил зич, шамолни деярли ўтказмайдиган мураккаб кўп ярусли дарахтзор); панжарасимон ўрмон ихотазорлари (бутун вертикал профили бўйлаб сийрак ораликлар б-н бир текис бўлинган 2 ва 3 ярусли дарахтзорлар; шамол оқими дарахтзор орасидан ўта олади); қисман шамол ўтказувчи ихотазорлар (юқори қисмида шох-шаббалар зич, пастки қисми эса дарахт таналари ўртасида ораликлар мавжуд бўлиб, бал. 2,5—3,5 м). Д.и.ў. параметрлари муайян майдоннинг шамол ҳаракати кўрсаткичларига қараб белгиланади. Мас, Ўзбекистон 3 ўрмон мелиорацияси р-нига бўлинади; шамол ҳаракати кучли (шамолнинг такрорланиши йилига 60 кунгача, тезлиги 15 м/с дан ортиқ; максимал тезлиги 30 м/с ва ундан ҳам юқори); ўртача (кучли шамолнинг такрорланиши йилига 10—15 кун; максимал тезлиги 25 м/с); кучсиз

(тезлиги 15 м/с дан ошқ бўлган шамол, йилига 3—7 марта) ҳудудлар.

Биринчи гуруҳга мансуб ҳудудда бутун профилнинг 25—35% микдорида шамол ўтказувчи панжарасимон ихотазор, иккинчи гуруҳ ҳудудларда 40—50% микдорида шамол ўтказувчи панжарасимон ихотазор, учинчи гуруҳ ҳудудларда эса қисман шамол ўтказувчи ихотазорлар самаралидир. Лалмикор ерларда бу кўрсаткичлар тегишлича: 45—55%, 50—60%, 70—75%. Далаларни кучли шамоллардан ўрмон ихотазорлари яхши муҳофаза қилади. Кучли шамол эсадиган, суғориладиган ҳудудларда асосий ихотазорлардаги дарахт қаторлари сони 3—4, ўртача шамол зонасида 3, кучсиз шамолли ҳудудларда 2 та бўлиши мақсадга мувофиқ. Ёрдамчи ихотазорлар эса 2 қатордан иборат бўлади (лалмикор ерларда зоналарга мувофиқ ҳолда 5—6, 4—5, 4 қатордан иборат бўлади). Кучли шамол зонасидаги суғориладиган ерларда асосий ихотазорлар ўртасидаги масофа 250—350 м, ўртача зонада 300—400 м, кучсиз шамоллиларда эса 400—500 м; ёрдамчи ихотазорлар оралиғи 800—1000 м.

Суғориладиган ерларда Д.и.ў. тез ўсадиган ва хўжаликка фойдали бўлган дарахт турларидан барпо қилинади (эман, чинор, Болле тераги, қора терак, оқ акация, қоратол, заранг, шумтол, тут ва ш.к.), шўр тупроқларда тузга чидамли дарахтлар экиш тавсия қилинади (қайрағоч, шумтол, оқ акация, Болле тераги, тут, айлант — сассиқ дарахт, наъматак ва б.). Дарахтлар ҳудуд шароитини ҳисобга олиб ишлаб чиқилган маҳсус усулларда парвариш қилинади. Д.и.ў. экинларнинг ҳосилини оширишга имкон беради. Д.и.ў. химоясидаги далалар ҳосилдорлик • химояланмаган ерлардагига Караганда 8—10 ц/га юқори бўлади. Д.и.ў. кузда ёки баҳорда чуқур ҳайдалган тупроқда барпо этилади. Парваришланишнинг агротехник (тупроқни юмшатиш, бегона ва ёввойи ўтлардан тозалаш, қасаллик ва ҳашаротларга қарши кураш)

ва ўрмончилик (куруган ва касалланган шох-шаббаларни киркиш илдиз бачкиларини олиб ташлаш ва б.) усуллари қўлланади.

Абдушукур Хоназаров.

ДАЛА НАМ СИҒИМИ — қ. Тупроқ нам СИҒИМИ.

ДАЛА СИЧҚОНЛАРИ (Microtinae) -хомяклар оиласининг кенжа оиласи, баъзан алоҳида оила сифатида каралади. Танасининг уз. 10—12 см, баъзи турлари 36 см гача. Курак ва озиқ тишлари доимо ўсиб туради. Шим. ярим шардаги барча китъалар ва оролларда тарқалган. Йил давомида фаол ҳаёт кечиради. Кўпчилиги колония бўлиб яшайди. 43 тури маълум. Д.с.га лемминглар, ондагралар, кўрсичқонлар, кулранг Д.с, сув сичқонлари ва б. киради. Асосан ўсимликларнинг ер устки қисми б-н озиқланади, баъзи турлари озиқ ғамлайди. Кўпчилик турлари туляремия, лептоспироз ва б. касалликлар микробларининг табиий ташувчиси ҳисобланади ёки экинларга зиён келтиради. Ондатралар ва сув сичқонлари муйнаси учун овланади.

ДАЛА ТАЖРИБАСИ — дала шароитида и.ч. шароитларига яқинлаштириб ўтказиладиган экспериментал агрономик тадқиқот; экин етиштиришнинг барча шароитларини ҳисобга олган ҳолда тажриба майдонида ўтказилади. Бундай тажрибаларда экинларни етиштиришнинг у ёки бу омиллари ҳамда усул-амаллари ва бу омилларнинг биргаликдаги таъсири чуқур ўрганилади. Д.т.да айрим омилларни батафсил ўрганиш аксарият тадқиқотнинг бошқа усуллари б-н биргаликда олиб борилади. Д.т. агрономия фани ютуқдарини қ.х. амалиёти б-н мустаҳкам боғлайди. Д.т. услубиёти қ.х. ишлаб чиқаришининг замонавий даражасига мос бўлиши керак. Чунки тажрибанинг илмий қиммати ва и.ч. га жорий этилиши шунга боғлиқ. Д.т. да ўсимликлар ҳосили микдорини ҳисобга

олиш, тажрибада ўрганилаётган шароитлар ёки экинларга таъсир кўрсатиш усуллари б-н ҳосил миқдори ва сифати ўртасидаги боғланиш аниқланиши шарт. Тажриба фенологик кузатувлар б-н бирга олиб борилади.

Д.т. қисқа муддатли, кўп йиллик ва узок муддатли бўлиши мумкин. Қисқа муддатли тажрибалар 3 й.дан 10 й.гача, кўп йиллик тажрибалар 10—15 й., узок муддатли тажрибалар 50 ва ундан ортиқ йил давом этади. Куп йиллик ва узок муддатли бир ёки кўп омилли доимий тажрибалар экинларни етиштиришда қўлланиладиган янги технологик усулларнинг тупроқдаги сув-физикавий, кимёвий ҳамда биологик жараёнларга, тупроқ унумдорлиги, экин ҳосили ва унинг сифатига қандай таъсир курсатиши ва қандай оқибатларга олиб келишини чуқур ўрганишга имкон беради. Пайкалнинг катта-кичиклиги ва такрорийлик Д.т.нинг аниқлигини белгилаб берадиган муҳим омиллардир.

Суғориладиган шароитларда агротехника тажрибалари, одатда, камида 4 марта такрорийликда ўтказилади, маълумотларни математик таҳлил қилишга имкон берадиган аниқ натижалар олишга эришилади (қ. Тажриба такрорийлиги).

ДАЛА ТАРИХИ ДАФТАРИ, темир дафтар, алмашлаб экиш далалари тарихи дафтари — хўжаликнинг агроишлаб чиқариш хужжати; алмашлаб экишдаги ҳар бир даланинг тарихи ва хўжаликнинг деҳқончилик маданиятида эришган ютуқлари акс этади. Дафтарда жами ер фонди майдони, экин майдонлари таркиби, тупроқлар таснифи, тупроқни ишлаш усуллари, ўғитлаш тизими каби маълумотлар йилма-йил қайд этиб борилади. Дафтар деҳқончиликни илмий асосланган усулда олиб борилишини назорат қилиш имкониятини беради.

ДАЛА ЧУМЧУҒИ (Passer montanus L.) — чумчуксимонлар туркуми тўқимачилар оиласига мансуб

қушларнинг бир тури. Вазни 20—25 г. Бошқа чумчуксимонлардан бошининг энса қисми қўнғир, оқ рангли чаккасида қорамтир доғлари ҳамда қанотларида иккитадан оқиш йўли бўлиши б-н фарқ қилади. Евросиёнинг деярли ҳамма жойида тарқалган. Асосан ўтроқ яшайди, фақат ареалининг шим. қисмидан қишда жан.роққа кўчади. Буталар орасига, боғлар ва хиёбонлардаги дарахтлар танаси ёки ердаги ёриқларга уя куради, унга 4—8 та (одатда 5—6 та) оқ ёки қулаган майда қорамтир доғли тухум кўяди. Д.ч. шим. худудларда ҳашаротлар б-н озикланиб бирмунча фойда келтиради. Аммо деҳқончилик ривожланган худудларда пишиб етилган донли экинлар ва меваларни еб қатта зиён етказиши. Сони кўп бўлган жойларда Д.ч.га қарши кураш олиб борилади.

ДАЛА ШПАТЛАРИ — Ер пўстида энг кўп тарқалган, қарқасли силикатлар кичик синфига мансуб жинс ҳосил қилувчи минераллар гуруҳи. Ер пўсти оғирлигининг 50% ини ташкил этади. К, Na, Са, Ва алюмосиликатларнинг изомерф қоришмалари. Тахм. 60% магматик, 30% метаморфик жинсларда, 10% кумтош ва конгломератларда учрайди. Рангсиз, таркибида учрайдиган гематит қўшимчаларга қараб оч қулаган, оқ, яшилроқ (альбит, анортит), оч пушти, қизил (ортоклаз), яшил (амазонит) бўлади. Қаттиқлиги 6—6,5. Зичлиги 2,6—2,8 г/см³. Д.ш. кимёвий таркибига кўра 3 гуруҳга: натрий-кальцийли — плагиоклазлар; ишқорли (калий-натрийли) — санидин, ортоклаз, микроклин, анортоклаз ва б.; кам учрайдиган калийбарийли — гаалофанларга бўлинади. Д.ш. моноклин (гиалофан, ортоклаз) ва триклин (плагиоклаз, анортоклаз, микроклин) сингониясида кристалланиб, шакллари бир-биридан кам фарқ қилади. Кўпинча пластинка, призма (ортоклаз, микроклин, гиалофан) кўринишида бўлади. Д.ш.да қўшалок кристаллар кўп учрайди. Калий-натрийли Д.ш. оддий

қўшалоклар, натрий-кальцийли (плагиоклазлар)да мураккаб қўшалоклар ҳосил қилади. Санидинда Si ва Al тартибсиз, микроклинда тартибли жойлашган. Юқори т-рада кристалланадиган калий-натрийли Д.ш. тартибланган. Плагиоклазлар юқори (Si, Al тартибсиз жойлашган) ва паст т-рада (Si, Al тартибли) кристалланади ва шунингдек, оралик турлари бўлади. Д.ш. тоғ жинсларини таснифлашда асос бўлиб хизмат қилади. Тоғ жинсларининг муҳим турлари: интрузив — гранитлар, сиенитлар, диоритлар; эффузив — андезитлар, базальтлар; метаморфик — гнейслар, сланецлар асосан Д.ш.дан ташкил топган. Чўкинди жинсларда Д.ш. минерал бўлақлари учрайди. Ойдаги тоғ жинсларида (ой базальтлари, габбро, анортозитлар) фақат плагиоклазлар аниқланган. Д.ш. таркибининг кенг вариациялига туфайли геологик-петрографик тадқиқотларда муҳим роль ўйнайди. Саноат аҳамиятига эга бўлган йирик кристаллари пегматитларда кварц, кўпинча слюдаларнинг йирик кристаллари б-н бирга учрайди. Ўзбекистоннинг ғарби (Кетмончи, Лолабулоқ, Лангар) ва РФнинг шим.-ғарбида пегматитлар кўп. Амазонитнинг машҳур конлари РФдаги Ильмень тоғларида, товланувчи плагиоклазлар Уралда, қорамтир лабрадоритлар Украинада топилган. Д.ш.нинг нураши нағижасида каолин конлари, тропик, субтропик иқлим шароитида латерит маҳсулотлари вужудга келади. Д.ш.нинг чиройли товланадиган ой тоши, авантюрин, Лабрадор, амазонит хиллари безак буюмлари тайёрлашда, айрим хиллари электр изоляторлар, фарфор ва цемент, ойна-шиша тайёрлашда ишлатилади.

ЛЛ.Ҳамрабоев И. Ҳ., РажабовФ. Ш., Петрография асослари, Т., 1984.

ДАЛА ҚАНДАЛАСИ (*Lygus pratensis* L.) — ҳаммахўр ҳашарот; Д.қ.нинг қатталиги 3,5—4 мм, ранги яшил, қора нақшлари, қанотининг устки қисмида, кўкрагининг ост томонида доғлари бор. Танаси чўзиқ, тухумсимон. Личинкаси

кичиклиги ва қанотсизлиги б-н вояга етган қандаладан ажралиб туради. Тухуми 1 мм. Қанд лавлаги (ниҳоллари ва уруғи), дуккакли ўтлар, кўпчилик толали, мойли, доривор, сабзавот ва манзарали ҳамда ғалла экинларига катта зарар келтиради. Зарарланган шона, гул ва майда тугунчалар батамом тўкилиб кетади, зарарланган кўсақларда ботик қора доғлар пайдо бўлади, майда кўсақларнинг шакли кинғир-қийшиқ бўлиб, толаси етилмай вақтидан олдин очилади (ҳосил 60% гача камайиши мумкин). Д. қ. етук ҳашарот ҳолатида турли ўсимлик қолдиқлари остида кишлайди. Мавсумда 3—4 марта насл беради.

Кураш чоралари: эрта баҳорда далани бегона ўтлардан тозалаш, кузда эса зараркунанда шувокда тўпланишини ҳисобга олиб, қандалага қарши тегишли препаратларни қўллаш, эҳтиёж туғилганда Д. қ.га қарши децис, супер-зипак, цимбуш, циракс ёки фостак препаратларидан бирини белгиланган меъёрда қўллаш тавсия этилади.

ДАЛА ҒОЗИ (*Anser fabalis* Latham) — ғозсимонлар туркуми ўрдақлар оиласига мансуб қушларнинг бир тури. Вазни 2,75—4,5 кг. Бошқа ғозларга нисбатан кўпроқ қуруқликка мослашган. Ерда енгил юради ва тез югуради, сувда яхши сузади ва шўнғийди. Д.ғ. Европанинг ҳамма худудларида тарқалган. Ўзбекистонда учиб ўтиш даврида учрайди. Ғарбий Европа, Ўрта денгиз ва Қора денгиз сохилларида ҳамда Ўрта Осиёда (Зарафшон водийсининг қуйи қисмида) кишлайди. Сув яқинидаги қуруқ жойларга, оролларга уя қуради. Уяга 3—6 (одагда 3—5 та) тухум қўяди. Тухумларни модаси тахм. 25 кун босади. Д.ғ. очиб чиққан жўжаларни йиртқич қушлардан хавфсизроқ жойга кўчиради. Жўжалари 1,5 ойда учирма бўлади. Йилига бир марта туллайди. Шу даврда кўп миқдорда овланади.

ДАЛАЙЛАМА [мўғулча далай —

сўнгсиз (донолик) ва лама] — Тибетдаги ламаизм руҳонийлари бошлиғининг унвони. 1391 й.да жорий этилган. Биринчи Д.-л., ривоятга кўра, 1351 й.да туғилган. Ламаизмда Д.-л. тирик худо сифатида диндорлар орасида катта эътиборга эга. У ўлганда олий ламалардан тузилган махсус комиссия янги туғилган тибетлик чақалокдар орасидан Д.-л.нинг илоҳий моҳияти мужассам бўлган гўдакни кидириб топади. У монастырга жойланиб, махсус тарбияланади. Ҳоз.— 14-Д.-Л. Тен-зин Гьятсо.

ДАЛАЙНОР, Хулуьчи — Хитойнинг шим.-шарқидаги қўл, Ички Монголиянинг шим.да. Майд. 1100 км². Чук. 6—9 м, сув сатҳининг бал. 539 м. Қўлга қуйиладиган сувнинг миқдорига қараб, унинг майдони ўзгариб туради. Д.га Керулен ва Орчун-Гол дарёлари қуйилади. Д. сувининг сатҳи кўтарилган вақтларда сув Лойка номли ирмоқдан оқиб чиқиб Аргунь дарёсига қуйилади. Д.нинг қирғоқлари паст, ясси, суви чучук, балик кўп.

Д'АЛАМБЕР (D' Alembert) Жан Ле-рон (1717.16.11 - Париж - 1783.29.10) -француз маърифатпарвари, математики ва файласуфи. Париж ФА аъзоси (1754). 1751-57 й.ларда Д. Дидро б-н биргаликда «Энциклопедия»ни нашр қилган. Мат., гидродинамика, астрономия, физика фанларини ривожлантиришга ҳисса қўшган. Механикада динамика масалаларини статика усуллари б-н ечиш унинг номи б-н аталади (қ. Д'Аламбер принципи). Бу принципнинг мумкин бўлган силжишлар принципи б-н мантикий бирлашиши — Д'Аламбер — Лангранж принципини ташкил этади. Моддий системалар ҳаракатининг дифференциал тенгламаларини тузиш қодаларини ифодалаб берган. Сайёраларнинг ўз орбитасидан четга чиқиши назариясини асослаган. Илмий ишлари дифференциал тенгламалар, қаторлар назарияси, алгебрага оид. Д. дунёкарашига дуализм ҳос. Д. фалса-

фада сенсуализм мавкеида туриб, моддий оламдаги предмет ва ходисаларнинг объектив мавжудлигини ва уларнинг сабабий боғликлигини эътироф этган.

Д'АЛАМБЕР ПРИНЦИПИ - динамиканинг асосий принципларидан бири. Д. п.га асосан, моддий система нукталарига қўйилган фаол куч икки куч йиғиндисидан, яъни моддий система нукталарига тезланиш берувчи ва акс таъсир этувчи куч б-н мувозанатдаги кучлар йиғиндисидан иборат бўлади. Фаол куч, акс таъсир этувчи куч ва шу кучлар вужудга келтирган инерция кучларининг қўшилишидан иборат кучлар системаси ҳар доим мувозанатда бўлади. Бундай системаларга статиканинг ҳамма тенгламаларини татбиқ қилиш мумкин. Д. п. кинетостатиканинг асоси бўлиб, динамика масалаларини статика усуллари б-н ечиш йўллари кўрсатади.

Д'АЛАМБЕРЛАНГРАНЖ ПРИНЦИПИ — механиканинг асосий принципларидан бири; ҳар қандай идеал боғланишли механик системалардаги ҳаракатларнинг хусусиятини аниқлайди ва шу системаларга тегишли динамик, статик масалаларни ечиш усуллари беради. Ж. Д'Аламбер ва Ж. Лангранж номи б-н аталади.

Д.—Л. п.га асосан, ҳар қандай идеал боғланишли механик системаларнинг ҳақиқий ҳаракати учун вақтнинг ҳар бир лаҳзасида барча фаол ва инерция кучларининг бажарган элементар ишлари йиғиндиси нолга тенг.

ДАЛАЧИЛИК — дехқончиликнинг асосий тармоқларидан бири; кўпинча бир йиллик техника, дон, сабзавот-полиз, озуқа (ем-хашак) экинларини етиштириш тизими. Суғорма дехқончилик зоналарида бугдой, ғўза, картошка, маккажўхори, беда, дуккакли дон ва б. экинлар дала экинлари ҳисобланади.

ДАЛАЧОЙ (*Hypericum L.*) — дала-

чайдошлар оиласига мансуб ўт ёки чала буталардан иборат ўсимликлар туркуми. 200 га яқин тури бор, кўпчилиги Ўрта денгиз ҳудудларида ўсади. Ўзбекистонда 3 тури бор. Улар чойчўп, далачой, чойўт, кизилпойча деб юритилади. Дларнинг барглари оддий, яхлит, кўпчилиги қарамақарши жойлашган. Гули — рўваксимон тўпул, сарик, икки жинсли. Косачабарглари кўпинча ярмисигача қўшилган. Чангчилари кўп, ўзаро туташган. Уруғчиси битта, 3—5 уяли. Меваси кўсакча. Ўзбекистоннинг адир ва тоғли ҳудудларида Д.нинг *H. perforatum L.* деган тури кўп тарқалган. Июнь—сентябрда гуллаб уруғлайди. Таркибида ошловчи моддалар, эфир мойлари ва С витамин бор. Халқ табобатида (меъда-ичак касалликларида ва қон аралаш ич кетганда) ишлатилади.

ДАЛВ (араб.) — 1) ун икки буржнинг бири; Жадий ва Хут буржлари ўртасида жойлашган; 2) шамсия йил ҳисобида Ун биринчи ойнинг арабча номи (21 янв.—21 фев. даврига туғри келади).

ДАЛВАРЗИН КАНАЛИ - Сирдарёнинг ўнг соҳилидаги суғориш канали. Асосий шохобчалари б-н (Сул, Ўнг, Хасёз) биргаликдаги уз. 67,5 км, шундан магистрал канал уз. 11,5 км. Сув ўтказиш имконияти 45 м³/с. 1930 й.да қурилган. Суғориш майд. 53,2 минг га, шундан 33,2 минг га Ўзбекистонда (Тошкент вилояти), 20 минг га Тожикистонда. Каналга сув Фарҳод ГЭСнинг юқори бьефидан ўзи оқиб чиқади. Д.к. асосан пастҳам жойлар буйлаб қазилган. Д.к.нинг ўнг шохобчаси Ўзбекистон ва Тожикистон чегараси бўйлаб, жан.дан шим.га қараб оқади. 1929—30 й.ларда қурилган. Ўз. 35 км. Сув ўтказиш имконияти 18 м³/с. Сул шохобчанинг уз. 21 км. Бошланиш қисмида (2 км) сув ўтказиш имконияти 26 м³/с, ундан қуйида 16 м³/с.

ДАЛВАРЗИН ЧЎЛИ - Тошкент вилоятидаги чўл, Сирдарёнинг ўрта оқими

соҳили б-н Мўғултоғ ва Олтинтепа тоғлари этаклари оралиғида жойлашган. Рельефи гил ва кумлардан таркиб топган паст-баланд текисликдан иборат. Январнинг ўртача т-раси -1° , июлники 30° . Совуқ булмайдиган кунлар 210 кун. Д. ч.нинг нам ўтлоқ тупроғида чиринди кўп. Марказий қисми оч тусли каштан тупроқдан иборат. Кум, шўрхок ва шағалли ерлар ҳам учрайди. Шим. ва шарқий қисмидаги тоғ олди Какаялар С Насос станциялари «—Г Гидроузеллар қия текисликларининг тупроғи серунум бўз тупроқ. Д. ч. баҳорда бошоқли ҳар хил ўсимликлар, жумладан рангўт, кўнғирбош б-н қопланади. Ушбу ҳудудда Сирдарёнинг ўйги кирғоғидан бошлаб шарқ томон 4 та аккумулятив терраса мавжуд бўлиб, бал. 350 м дан 275 м гача ўзгаради. 4-терраса энг қад. бўлиб, жан.да Юқори Далварзин каналининг бош қисмида айрим жойлардагина қолдиқ ҳолда учрайди, 3-террасаси қатта ҳудудни эгаллайди, унинг эни жан.да 16 км, шарқий чегараси Далварзин капали ўзани бўйлаб йўналган. У шим. томон давом этиб, Чаноқ қишлоғи яқинида Оҳангарон дарёсининг 3-террасаси б-н туташади. 3-терраса қуйида жойлашган 2-террасадан бал. 10—15 м бўлган қиялик б-н аниқ ажралиб туради. 3-террасанинг юзаси текис бўлиб, дарё томон бир оз қияроқ. Шим.да текислик кум тепалари, кум марзалари ҳамда ботиқлар б-н мураккаблашган. 2-терраса чўлнинг шим. ғарбида яхши ифодаланган, эни 14 км. Юзаси текисроқ, шунингдек, дарёнинг тақасимон қолдиқ ўзанлари учрайди. Уларнинг баъзилари ҳозир кўл. 1-терраса камбар (1,5—2 км), дарё ўзани бўйлаб жойлашган, юзаси тўлқинсимон текисликдан иборат.

Террасалар қалин лёсс, кумоқ, кумлоқ, шағал тош ва кумнинг ўзаро аралашмасидан тузилган. Дағал жинсларнинг қалинлиги 50—60 м. Террасаларда ётқизикларнинг литологик таркиби водий бўйлаб жан.дан шим. томон ўзгариб, кумлоқ, кумоқ ва гилнинг салмоғи ортиб

боради. Шу сабабли грунт сувларининг сатҳи ҳам жан.да 10 м дан шим.да 1—2 м гача (Далварзин кўли ва ботқоқликларда). Қуйи террасаларда Фунг сувлари сатҳи асосан 1—2 м да жойлашган. Сувнинг минераллашув даражаси ҳам жан.дан шим. томон ортиб боради (ҳар литрда 1—3 г дан 10—12 г гача ва ундан ортиқ).

Д.ч.нинг асосий қисми ўзлаштирилиб, деҳқончиликда фойдаланилмоқда. Ўртўқли ва Қумли ташлама коллекторлари зовур сувларини йиғиб Сирдарёга ташлайди. Юқори террасаларда суғориладиган бўз, бўз-ўтлоқ ва ўтлоқ-бўз, қуйи террасаларда эса суғориладиган ўтлоқ, айрим жойларда ботқоқ (Сирдарё бўйларида) тупроқлар мавжуд. Тупроқларнинг грунт сувларини ер юзига яқин бўлган жойларида шўрланиш юқори.

Асом Рафиқов.

ДАЛВАРЗИНТЕПА — сўнги жез даврига мансуб қишлоқ харобаси (мил. ав. 10—8-а.лар). Чуст маданиятининг энг йирик ёдгорлиги. Андижон вилоятининг Ойим қишлоғи яқинидан топилган. Д.нинг 6000 м²га яқин қисми очилган (1966). 2,5 м дан 3,5 м гача маданий қатлам 3 қурилиш қаватига бўлинади. Ҳар бир қаватидан уй-жой қолдиқлари, жез қуйиш устахоналари, ғалла ўралари, меҳнат қуроллари топилган. Бироқ уйлар кам очилган ва етарли ўрганилмаган. Маданий қатламда ташландиқ уй-жойлар ўрнида ён томони б-н ғужанак ҳолда ётган бир қанча мурдалар, кўп миқдорда алоҳида суяклар топилди. Булар Д.да яшаган қишлар антропологик жиҳатдан европеоид ирққа мансуб бўлганлигини кўрсатади. Аҳолининг асосий машғулотидеҳқончилик ва чорвачилик бўлган. Донни қайта ишлаш учун ёрғучоқдан фойдаланилган. Топилган ҳайвон суяклари аҳоли уй ҳайвонларининг барча турини парвариш қилганлигини кўрсатади. Д.да жез қуйиш иши анча ривожланган. Жездан қилинган ўроқ, искана, бигиз, игна, найза, ўқнинг уч қисми ва зеб-зийнат буюмлари учрайди. Д.дан топилган темир

пичоқ ва темир парчалар қад. Фаргона аҳолиси металл б-н анча эрта таниш бўлганлигини кўрсатади. Топилмалар орасида тўқимачиликнинг анча тараққий этганлигидан дарак берувчи материаллар (жез игна, бигиз, урчуқ ва б.) бор.

ДАЛВАРЗИНТЕПА — қад. шаҳар харобаси. Сурхондарё вилояти Шўрчи тумани маркази — Шўрчи ш.дан 10 км шим.-шарқда жойлашган. Майд. 47 га. Д. 2 қисмдан: қудратли мудофаа девори (қалинлиги 10 м.гача) б-н ўраб олинган шоҳ сарой қалбаси ва шаҳарнинг ўзидан иборат. Шаҳар ҳам мудофаанинг истехкомли тизимига эга бўлиб, бу ерда аслзодалар, хунармандлар, кулоллар, савдогарлар ва рухонийлар истиқомат қилишган. Ўзбекистон санъатшунослик илмий тадқиқот ин-тининг санъатшунослик экспедицияси Д.да 1962 й. дастлабки текширув ишларини ва 1967 й.дан буён мунтазам археологик қидирув ишларини олиб боради. Душанба ш.да «Кушонлар даврида Марказий Осиё» мавзуда ўтган халқаро симпозиуми (1968) да экспедиция топилмалари (ҳайкаллар, кулолчилик буюмлари, шаҳар мудофаа иншоотларини ўрганиш натижалари ва х.к.) асосида Кушон подшолигининг дастлабки пойтахти Д.ўрнида бўлган, деган фараз олдинга сурилган эди. Мил. ав. 2-а. охири — 1-а.ларда ҳоз. Д. ўрнида кичик манзилгоҳ пайдо бўлган. Кушон подшоларидан Канишка даврида Д. шаҳар сифатида шаклланган. Мил. ав. 1-а. охири — мил. бошларида Шим. Бактрия ҳудудида Д.дан бошқа бунчалик йирик шаҳар манбаларда қайд этилмаган. Шаҳар ҳудудида уни бир қанча маҳаллаларга ажратган шоҳқўчалар, шунингдек, торқўчалар бўлган. Кенглиги 12 м.га яқин шоҳ қўчалардан бири бадавлат фуқароларнинг уйларида иккитасига (дала белгиси: ДТ-5 ва ДТ-6) бориб такалади. 1972 й. экспедиция шу уйлarning бирдан вази салкам 36 кг чамаси келадиган олтин безаклардан ва ёмбилардан иборат ноёб хазинани ва фил суягидан

ишланган, дунёда энг қад. бўлган шахмат доналарини топди (қ. Далварзинтепа хазинаси). Бадавлат фуқароларнинг маҳалласидан ташқари шаҳарда, арққа (қўрғонга) яқин ерда хунармандлар ва кулолларнинг уйлари жойлашган. Шу ерда кўп хонали уй, кулолчилик буюмларини қуришиш май-дончаси ва 11 хумдон очилди. Қад. шаробпазлар яшаб, ишлаган уйлар ва мусалласхоналар шаҳарнинг қарши томонида жойлашган. Д.нинг шим.-ғарбий қисмидан Кушон маъбудаларидан бирига бағишланган ибодатхона топилган. Шаҳар девори ташқарисида эса будда ибодатхонаси ва аслзодалар дафн этилган дахма топилди. Асосий шоҳқўчалардан бири ўтган шаҳар марказида будда мажмуаси — улугвор ҳайкаллари бўлган ибодатхона қад кўтарган (дала белгиси: ДТ-25). Мил. 3-а. охири — 4-а. бошларида Кушон подшолиги эфталийлар томонидан забт этилгандан кейин Д. вайрон қилиниб ҳаёт фақат унинг бир қисмидагина (ҳоз. қалъа (ҳисор) шоҳ саройи ўрнида) сақланиб келган.

Араблар истилосидан сўнг шаҳар батамом вайрон қилиниб, ҳаёт Д.дан 10 км чамаси шарққа, Будрочтепа ўрнига қўчган. 1989 й. Д.ни ўрганишда янги босқич бўлди — Ўзбекистон санъатшунослик экспедицияси б-н Япониянинг Токиодаги Сока ун-ти ва Кашихарадаги Археология ин-тининг проф. Кюдзо Като раҳбарлигидаги экспедицияси камкорликда иш олиб боришмоқда. Марказий Осиё буддавийлик тарихини ўрганиш, буддавийлик персонажлари иконографияси, шакарсозлик жараёнининг ўзига хос жиҳатлари ва қонуниятлари, давлатчиликнинг шаклланиши, Буюк ипак йўли излари, Кушонлар давридаги диний эътиқодларнинг ўзаро таъсири ва улар Бактрия-Тохаристон санъатида акс эттирилиши япон ва ўзбек олимлари олдидаги энг долзарб илмий муаммолар қаторида туради.

Лй.:Дальверзинтепе [Коллектив], Т., 1978; Пугаченкова Г. А., Ртвеладзе Э. В.,

Дальверзинтепе — Кушанский город на юге Узбекистана, Т., 1978; Ртвеладзе Э., Великий шелковый путь. Энциклопедический справочник, Т., 1999.

Баходир Турғунов.

ДАЛВАРЗИНТЕПА ХАЗИНАСИ

— Далварзинтепа шахристонӣ (Сурхондарё) дан топилган хазина. Ўзбекистан санъатшунослик экспедицияси томонидан топилган (1972). Д. х. — 2 балдоқли сопол кўзача (ярим метр чуқурликда оғирлиги 36 кг) даги хар хил олтин буюмлардан иборат. Олтин буюмлар сони 115 та, улар ёмбилар, билагузуклар, олтин шодалар ва б. тақинчоқлардир. Хазина подшо амалдорлари, бойларга хар хил тақинчоқлар тайёрлаб берадиган заргарга тегишли бўлса керак. Чунки баъзи тақинчоқлар жуда оғир, ҳатто битта билагузук 872 г соф олтиндан иборат. Айниқса нозик дид б-н ишланган турли шаклдаги билагузук ва зирақлар, кизғиш рангли қимматбаҳо тошга ўйиб ишланган, эркак тасвири туширилган бўйин тақинчоғи, тилла ипчалардан тўқилган ва 5 қатор тизилган шода диққатга сазовордир. Олтин шода тақиладиган қисмининг иккала томонига 10 тадан ортиқ феруза ва ёқут тошлар қадалган. Хазинадаги тўғри бурчак шаклида тайёрланган ёмбилар катта илмий аҳамиятга эга. Уларнинг жами 21 та, аммо 10 тасида қад. кхарошти ёзуви битилган. Д. х. палеографик жиҳатдан мил. 1-а.га тўғри келади. Д. х.нинг энг қимматли томони унинг антик дунё давр санъати қаторида тутган ўрнидир. Гарчи Д. х.даги айрим тақинчоқлар Афғонистон, Ҳиндистон, Покистондаги тақинчоқларга ўхшаб кетсада, аммо уларнинг Шим. Бактрия, яъни хоз. Ўзбекистоннинг жан. ҳудудларида яшаган қўли гул усталар томонидан тайёрланганлиги шубҳасиздир. Д. х. топилмаси аждоқларимизнинг қўшни халқлар ва мамлакатлар б-н қадимдан савдосотиқ ва маданий алоқада бўлганлигидан дарак беради.

ДАЛЕН (Dalen) Нильс Густав (1869.30.11, Стенсторп — 1937.9.12, Стокгольм) — швед ихтирочи-муҳандиси. Цюрихдаги Политехника ин-тини тамомлаган. Газ турбинаси ва б. машиналар қурилмаларини такомиллаштирган. Маёқлардаги алангани коронғида автоматик ёқиш ва тонг ёришган пайтда ўчириш қурилмасини ихтиро қилган. Нобель мукофоти лауреати (1912).

ДАЛЁНСОЙ (юқори оқимида Саримсоқлисой) — Тожикистон Республикаси Ўратепа туманидаги сой. Сирдарёнинг чап ҳавзасидаги Каттасойнинг ўнг ирмоғи. Туркистон тизмасининг шим. ён бағридан оқиб тушадиган 10 га яқин ирмоқлари бор. Уз. 26 км. Д. мавсумий қор, ёмғир сувларидан тўйинади. Ўртача йиллик сув сарфи 150 л/сек. Ёз ва кўзда кўпинча қуриб қолади.

ДАЛИЛ — суд ишларида исботланиши лозим бўлган ҳолатларни тасдиқлайдиган ёки инкор этадиган турли фактик маълумотлар. Д. судда ҳақиқатни аниқлаб, одилона қарорга келиш учун ягона асосдир. Ўзбекистон Республикасида Д. фуқаролик, хўжалик, маъмурий ва жиноят ишларини юриштишга оид қонунлар б-н белгиланган тартибда тўпланиши, текширилиши ва баҳоланиши шарт. Д. фуқаролик ишларида тортишувчи тарафларнинг талаб ва эътирозларини асослашга, жиноят ишларида жинойи воқеа юз бергани, уни содир этган шахс қимлиги, жиноят мақсади, айбилик даражаси, етказилган зарарнинг миқдори тўла ва аниқ белгиланишига хизмат қилади. Д.ларни фақат ваколатли давлат органлари ва мансабдор шахслар тўплайди. Тергов ва суд иштирокчилари Д. тақдим этиши, уларни ишга қўшиш ҳақида илтимос қилиши мумкин. Д. сифатида даъвогар ва жавобгарнинг судланувчи, жабрланувчи ва гувоҳларнинг кўрсатувлари, турли ҳужжатлар, ашёвий далиллар ва эксперт хулосаларидан фойдаланилади.

ДАЛЛАС — АҚШ жан.даги шаҳар, Техас штатида. Тринити дарёси бўйида. Аҳолиси 1188 минг киши (2000). АҚШ нинг пахтачилик ва чорвачилик р-нлари чегарасида жойлашган. Транспорт йўллари нинг муҳим тугуни. АҚШ жан. даги йирик савдо-молия ва нефть-газ саноати маркази. Д.да нефть саноати ва пахта тозалаш корхоналари учун ускуналар ишлаб чиқарилади. Нефтни қайта ишловчи, кимё (совун, синтетик кир ювиш воситалари и. ч.), озик-овқат, пахта тозалаш, ип газлама, тикувчилик корхоналари бор. Самолётсозлик, автомобилсозлик, радиоэлектроника, авиаракета саноати, двигателлар, к. х. машиналари, совиткичлар и. ч. ривожланган. Д.— йирик пахта бозори. Ун-т (1911), халқаро аэропорт, музей ва театрлар бор. Д.га 1841 й.да асос солинган. 1856 й.дан шаҳар. Д.да 1963 й. 22 ноябрда АҚШ президенти Жон Ф. Кеннедига суикасд уюштирилган.

ДАЛЛОЛ — 1) Шарқ мамлакатларида савдо-сотик ишларида харидор б-н сотувчи ўртасида воситачилик килувчи, молга нарх қўйиб, уларни битиштирувчи киши. Хизмати учун муайян ҳақ олади. Ўзбекистонда чорва моллари бозорларида ҳозир ҳам фаолият кўрсатади; 2) биржа воситачиларининг умумий номи (к., Брокер, Воситачи, Дилер, Маклер ва б.).

ДАЛМА ТИЗМАСИ — Ҳисор тизмаси тармоғи, Сурхондарё вилоятининг шим.-шарқидаги Узун тумани худудида жойлашган. Уз. 10 км га яқин, камбар. Ўртача бал. 2500—2800 м, энг баланд нуқтаси 3360 м. Асосан кристалли жинслар, кумтош, гранит, сланецлардан таркиб топган. Тизма шим.-шарқдан жан.-ғарбга чўзилган. Тоғ чўкқилари киррали, камбар ва қоятошлардан иборат, тоғ ён бағирлари тик (15—45°). Тоғ этаклари эса кўчиб тушган тош, харсанг уюмлари, тўкилмалар б-н банд. Тоғ водийлари энсиз (0,2—0,3 км), баъзи жойларда дара

шаклида. Иқлими континентал, вертикал зоналик мавжуд. Қор кўчкилари бўлиб туради. Ёғиннинг энг кўп қисми баҳорда тушади. Ёз қисқа, иссиқ ва қуруқ, окт.дан бошлаб қор ёғиши мумкин. Ёғин миқдори 700—800 мм. Д.т.дан булоқлар, серсув сойлар бошланади. Тупроғи тоғ жигарранг тупроқ, баланд тоғ оч кўнғир ўтлоқи-дашт тупроқлар. 1500—3000 м баландликда буталар (наъматак, учқат, зирк ва б.), кенг баргли дарахтлар (заранг, олма, нок, олча, дўлана, ёнғоқ ва б.), арча ўсади. Хайвонот дунёси ҳам хилма-хил. Д.т. Ўзбекистоннинг ғоят хушманзара, шифобахш табиат ғўшаларидан биридир. Хўжаликда асосан яйлов сифатида фойдаланилади.

ДАЛМАЦИЯ — Хорватиядаги тарихий вилоят, қад аҳолиси — далматлар (номи шундан) ва б. 6—7-а.ларда славяндар келиб ўрнашган. 9-а.да Хорват давлати, 12-а. бошларида Венгрия таркибига кирган. 12—15-а.лар бошида ўрта аср шаҳар коммуналари (Задар, Сплит, Дубровник, Котор ва б.) гуллаб яшнаган. 1420—1797 й.ларда Д. (Дубровникдан бошқа) Венеция қўл остида бўлган (16-а.да Д.нинг ички вилоятлари Туркия тасарруфига ўтган), 1797—1918 й.ларда Австрия таркибида (1805—13 й.ларда Франция қўл остида, 1809—13 й.ларда Иллирия провинциялари таркибида). 1918 й.дан Д. (Задар ва Италия томонидан эғалланган баъзи ороллардан ташқари) Серблар, Хорватлар ва Словенлар кироллиги (1929 й.дан Югославия) таркибида. 1941 й. фашист босқинчилари томонидан ташкил қилинган кўғирчоқ «Мустақил Хорватия давлати» таркибига киритилган. 1945 й.дан Д. Черногория (жан. қисми) ва Хорватия таркибида.

ДАЛМАЦИЯ ОРОЛЛАРИ - Адриатика денгизидаги архипелаг, Болкон я. о. қирғоқлари яқинидаги 1000 дан ортиқ қатта-кичик (Крк, Брач, Црес, Хвар, Корчула, Вис ва б.) ороллардан иборат. Майд. 2500 км². Хорватия тар-

кибида. Д.о. курукликни денгиз суви босиши натижасида вужудга келган. Д.о. оҳақтошлардан тузилган, карст кенг тарқалган. Пасттоғлар (500—700 м) кўп. Қиш ойларида ўртача т-ра 5°, ёзда эса 20—25°. Йиллик ёғин 500—1000 мм, асосан қиш ва кузда ёғади. Д. о.га Ўрта денгиз типидagi ўсимликлар хос. Тоғ ён бағирларида ва водийларда узум, зайтун ва цитрус мевалар етиштирилади. Қўй боқилади ва балиқ овланади. Туризм ривожланган. Корнат ва Млет миллий парклари ташкил этилган.

«ДАЛОИЛ УЛ-ХАЙРОТ» («Яхши амалларга ҳужжат») — далоилхонада ўқилган асосий китоб. 15-а. да мусулмон ақоидшуноси Муҳаммад ибн Жазулий (?—1466) араб тилида ёзган. Муҳаммад (сав)га атаб ўқиладиган саловат ва мадҳиялардан иборат. 7 қисмга бўлинган бўлиб, ҳар бир қисм ҳафтанинг маълум кунда ўқишга мўлжалланган. Китобда мусулмонларга тавсия этилган кундалик саловат айтиш услублари кўрсатиб берилгани учун диндорлар ундан мунтазам фойдаланадилар. Унинг шарҳлари ва туркий тилга қилинган таржималари ҳам мавжуд.

ДАЛОИЛХОНА (араб, далоил — далиллар) — Ўрта Осиёнинг йирик шаҳарларидаги диний мактаб. Д.га саводи чиккан болаларгина қабул қилинган. Унда дастлаб (тахм. 1—2 ой) болаларга Қуръоннинг айрим сура ва оятлари, сўнгра асосий китоб — «Далоил ул-хайрот» ёдлатилган. Д.да ўқиш муддати аниқ белгиланмаган. Қобилиятли, хотираси кучли талабалар китобни 2—3 ой давомида ёд олганлар. Уни тугатганларнинг айримлари ислом динининг тарғиботчиси бўлишган.

ДАЛОЛАТНОМА — муайян шаклда тузилган расмий ёзма юридик ҳужжат. Д.лар норматив ҳужжатлар (улар умумий ҳуқуқ меъёрларини белгилайди), индивидуал ҳужжатлар (улар аниқ ҳолларга

тааллуқли бўлади, мас, муқофотлаш тўғрисидаги ҳужжатлар, суд қарорлари) ва шарҳловчи (қонунларни расмий изоҳлашга оид) ҳужжатларга бўлинади. Қонунда кўзда тутилган тартибда тузилган, муайян ҳуқуқий оқибатларни келтириб чиқарадиган турли ҳужжатлар ҳам (мас, фуқаролик ҳолати ҳужжатлари) Д. деб аталади. Ўзбекистон Республикаси ФКнинг тегишли моддасида қуйидаги фуқаролик ҳолати ҳужжатлари давлат томонидан қайд этилиши кераклиги кўрсатилган; 1) туғилиш; 2) ўлим; 3) никоҳ тузилганлиги; 4) никоҳдан ажрალიш. Мазкур Д.лар фуқаролик ҳрлати Д.ларини ёзиш идоралари ва фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари (Фуқаролар йиғини)да юритилади.

Қонунда назарда тутилган тартибда тузилган ҳамда муайян юридик оқибатларни юзага келтирувчи турли хил бошқа ҳужжатлар ҳам Д. ҳисобланади. Улар муассаса ёки айрим шахслар фаолияти б-н боғлиқ бирон-бир бўлиб ўтган (содир бўлган) воқеа, ходиса, иш-ҳаракатни ёки мавжуд ҳолатни тасдиқлаш, унга гувоҳлик бериш мақсадида бир неча киши томонидан тузилади. Бундай Д.лар деярли барча ҳолларда пул маблағлари ва моддий бойликларга боғлиқ бўлади, бинобарин улар кўпроқ тадбиркорлик, молия-хўжалик фаолиятида, ҳисобкитоб, олди-сотди ва савдо соҳаларида кенг қўлланади. Улар тегишли тафтиш ўтказилгандан кейин, раҳбарлик алмашинаётганда, моддий бойликларни бир хусусий ёки юридик шахсдан иккинчисига ўтказишда, қуриб туғалланган иншоотларни қабул қилишдан олдин ва кейин, машина ва усқуналарнинг янги нусхаларини синовдан ўтказиш чоғида, кимматдор буюмларни ҳисобдан ўтказиш ёки ҳисобдан чиқаришда, товарларни миқдор ва сифат бўйича қабул қилиб олишда, бахтсиз ходисалар ёки табиий офатлар оқибатларини текширишда, суд-тергов ишлари ва тиббиёт соҳасида, ходимларнинг моддий, яшаш шароитла-

рини ўрганишда ва б. ҳолларда тузилади.

ДАЛОН — усти берк йўлак. Одатда, бўйи энига нисбатан бир неча марта узунроқ бўлади. Ўзбек халқ меъморлигида, кўпинча ҳовлининг ичкари ва ташқари қисмлари ўртасида ўтиш жойи — йўлак сифатида қурилган. Хоразм вилоятида кенг тарқалган.

ДАЛЬ Владимир Иванович [адабий тахаллуси — Казак Луганский; 1801.10 (22).11, Луганск ш.— 1872.22.9(4.10), Москва] — рус лексикографи, этнограф ва ёзувчи. Петербург ФА мухбир аъзоси (1838), фахрий акад. (1863). Дерпт (ҳоз. Тарту) ун-ти тиббиёт ф-тини тугатган (1829). Асосий асари — «Жонли великорус тилининг изоҳли луғати» (1—4 жилдлар; 1863—66) 200 мингга яқин сўзни ўз ичига олган. Д. биринчи бўлиб рус тили шеваларини таснифлади («Рус тили лаҳжалари ҳақида», 1852). «Рус халқи мақоллари»ни тўплаб нашр этди (1861—62). Унда 30 мингдан ортиқ мақол, матал ва қочирим гаплар жамланган. Булардан ташқари, Д. қисса, ҳикоя, очерк ва эртаклар муаллифи.

Ас: Полное собр. соч., т. 1 — 10, Санкт-Петербург, 1897—98; Толковый словарь живого великорусского языка, т. 1—4, М., 1981; Пословицы русского народа, М, 1957.

ДАЛЬТОН (Dalton) Жон (1766.6.9, Иглсфилд, Англия,— 1844.27.7, Манчестер) — инглиз кимёгари ва физиги. Атомистик назария асосчиси. Лондон Қироллик жамиятининг аъзоси (1822 й.дан), Д. газлар хоссаларини ўрганиб, газларнинг парциал босими қонунини (1801), газларнинг эрувчанлиги парциал босимига боғлиқлигини (1803), кимёнинг асосий қонунларидан бири — қаррали нисбатлар қонунини (1803) аниқлаган. Д. кимёвий элементларнинг биринчи нисбий ат. м.лари жадвалини тузган (1803), метеорология масалалари б-н ҳам шуғулланган. 1794 й.да илк бор кўриш

нуқсонини — ранг ажрата олмаслик (дальтонизм) ҳақида ёзган.

ДАЛЬТОНИДЛАР ВА БЕРТОЛЛИДЛАР — ўзгармас таркибли кимёвий бирикмалар (дальтонидлар) б-н ўзгарувчан таркибли кимёвий бирикмалар (бертоллидлар)ни ифодалаш учун 1912— 14 й.ларда Н.С. Курнаков киритган терминлар. «Дальтонидлар» термини Ж. Дальтон хотираси учун, «бертоллидлар» термини эса К.Л. Бертолле хотираси учун тақлиф этилган. Одатдаги кимёвий бирикмаларнинг кўпчилиги дальтонидлардир; уларнинг таркиби таркиб доимийлиги қонунига ва қаррали нисбатлар қонунига жавоб беради. Металл тизимларда, шунингдек, оксидлар, сульфидлар, карбидлар, гидридлар ва б. ўртасида бертоллидлар ҳосил бўлиш ҳодисалари кашф этилган (қ. Металлидлар, Физик-кимёвий анализ).

ДАЛЬТОНИЗМ — ранг ажрата олмаслик. Инглиз олими Ж. Дальтон шу касалликка чалиниб, уни тасвирлаб берган, касаллик номи ҳам шундан келиб чиққан (қ. Ранг ажрата олмаслик).

ДАЛЯНЬ, Дайрен — Хитойнинг шим.-шарқидagi шахар, Ляонин провинциясида, Сарик денгизнинг Даляньвань қўлтиғи соҳилидаги порт (кж ортиб-тушириш йилига 50 млн. т.). Льюшунь ш. б-н бирга Льюда маъмурий р-ни таркибига кирган. Аҳолиси 5,4 млн. киши (1998). Балиқ овлаш базаси. Ташқи савдонинг муҳим марказларидан. Металлсозлик ва машинасозлик (кемасозлик), металлургия (пўлат эритувчи з-д), электроника, қурилиш, озиқ-овқат корхоналари бор.

Д. 19-а. биринчи ярмида баликчилар кишлоғи бўлиб, аввал Циннив, 1860 й.дан Д. деб аталган. 1898 й.даги конвенцияга биноан Россия бу ҳудудни Хитойдан ижарага олгач, Дальний деб ном олади ва шахар қурилади бошлади. Д. 1904 й.дан 2-жаҳон уруши охиригача Дайрен номи б-н японлар қўл остида бўлди. Рос-

сия-Хитой шартномасига биноан Хитой ҳукумати 1945 й. 14 авг. дан Д.ни эркин порт деб тан олди. Порт барча жиҳозлари б-н Россияга ижарага берилди. 1950 й. 14 фев.даги Россия-Хитой битимида биноан Д. порти жиҳозлари б-н ўша йили Хитойга кайтарилди. Д.да тиббиёт, политехника, ва б. олий ўқув юртлири бор.

ДАМ **Хенрик** (Henrik) Карл Петер (1895.21.2 - 1976.24.4) - даниялик биокимёғоси. Дания фанлар Кириллик жамияти аъзоси (1948 й.дан). Копенгаген политехника ин-ти проф. (1941). Асосий ишлари стеринлар, К ва Е витаминлари биокимёси, шунингдек, ёғларга оид. Жўжаларда холестерин метаболизмини ўргана туриб, К витаминни ва қон ивишида бу витамин ролини аниқлаган (1929). Уни ажратиб олиш ва тозалаш усулларини ишлаб чиққан (1928—30), шунингдек, тиббиёт амалиётида қўлланиш йўллари кўрсатиб берган. Нобель мукофоти лауреати (1943).

ДАМ (форс— нафас) — 1) хунардандчиликда — ўчоққа ҳаво ҳайдайдиган гармонсимон мослама. Д. ва осма Д. деган хиллари бор. Катта-кичиклиги ва ўрнатиладиган қасқонлари (гардишлари) сони (2—11 та) га кўра турли қасқонларда турли Д. ишлатилади: 2 қасқонли заргарликда, 3 қасқонли анжомсозликда, 5 қасқонли пичоқсозликда, 6 қасқонли дегрезликда ва б. Булар заргар дами, пичоқчи дами, мискар дами, темирчи дами деб ҳам аталади. Ўрта Осиде Д. жуда қадимдан ишлатилиб келинган. У 11-а. ёзма ёдгорлиги «Девону луғотит турк»да кўрук, 15-а. адабиётида, хусусан, Алишер Навоий асарларида ҳоз. Д. тарзида учрайди. Д. ҳозир ҳам қўлланилади; 2) пичоқ, кетмон, теша ва б. шу каби асбобларнинг тиғи.

ДАМ БЕРИЛГАН ШУДГОР - кезде ва баҳорда ҳайдалиб, шудгор қилинган, муайян муддат экин экилмаган дала;

тупроқ ҳосилдорлигини табиий тиклаш воситаси тарзида қўлланилган агротехник тадбир. Д.б.ш. тупроқлари юмшатиш ва бегона ўтлардан тозаланган ҳолда сақланган, натижада бундай шудгор тупроғида ўсимлик учун озик моддалари тўпланган. Ҳоз. замонавий интенсив деҳқончилик тизимида деярли қўлланилмайди.

ДАМ ОЛИШ, хордик чиқариш — чарчоқни ёзадиган (к. Чарчаш), кучкуватни аслига келтирадиган, иш қобилиятини тиклашга ёрдам берадиган фаолият ёки ором ҳолати. Меҳнат ва Д.о. одамнинг ўқиш, и.ч. ва б. фаолиятлари б-н узвий боғланган. Етарли дам олмаслик — иш қобилиятининг пасайиши ва ҳатто йўқолиши, организмнинг ҳимоя кучи сусайиши, турли касалликлар пайдо бўлишига сабаб бўлиши мумкин. Меҳнат ва Д.о.ни тўғри ташкил этиш саломатлик ва иш қобилиятини узоқ вақт сақлаб қолишга имкон беради.

Физиологик маънода Д.о. — фаолиятнинг алоҳида ҳолати бўлиб, бунда ишламай турган хужайралар ўз нормал таркибини тиклайди. Д.о.нинг аҳамиятини И.М. Сеченов ва б. физиолог олимлар исботлаб берган. Уйқу Д.о.нинг энг таъсирли тури бўлиб, уйқу пайтида биринчи навбатда мия хужайраларида тикланиш жараёни жадал боради. Бир хил ишдан бошқасига ўтиш, ақлий фаолиятни енгил жисмоний меҳнат б-н навбатлаш чарчоқни йўқотади; бу ҳам Д.о.нинг ўзига хос тури ҳисобланади. Оғир жисмоний ёки ақлий меҳнатдан кейин иш қобилиятини мумкин қадар тезроқ тиклаш учун пассив Д.о.ни (гаммоила тинч ҳолатда) актив Д.о. б-н навбатлаш лозим.

Д.о.нинг 3 тури (кундалик, бир ҳафталик ва йиллик Д.о.) мавжуд. Кундалик Д.о.га иш куни давомида қисқа муддатли танаффусларда бажариладиган и.ч. гимнастикаси киради. Овқатланишга ажратилган вақтнинг бир қисмини тоза ҳавода ўтказиш мақсадга мувофиқдир. Кундалик Д.о. тиникиб ухлаш б-н яқун-

ланади. Ҳафтада 5 кун ишлаб 2 кун Д.о. соф ҳавода узокрок бўлиш, спорт б-н шуғулланиш имконини беради. Йиллик Д.о. таътил давомида таъминланади. Йиллик меҳнат таътилида табиат кучоғида бўлиш, ҳаво ва куёш ванналари организмни чиниқтиришда ниҳоятда фойдали. Оқилона Д.о. тартиби кўпгина омиллар, хусусан, меҳнат шароитлари, кишининг ёши ва б.га қараб танланади.

ДАМ ОЛИШ КУНЛАРИ - ҳар ҳафталик узлуксиз дам олиш кунлари. Ўзбекистон Республикасида барча ходимларга 5 кунлик иш ҳафтасида ҳафтада 2 дам олиш куни, 6 кунлик иш ҳафтасида эса, 1 дам олиш куни берилади (ЎЗР Меҳнат кодекси, 129-модда). Умумий дам олиш куни яқшанбадир. Д.о.к.да ишлагиш тақиқланади. Иш берувчининг фармойиши бўйича айрим ходимларни Д.о.к. ишга жалб этишга алоҳида ҳоллардагина, жамоа шартномасида, агар у тузилмаган бўлса, иш берувчи томонидан касабга уюшмаси кўмитаси ёки ходимларнинг бошқа вакиллик органи б-н келишиб белгиланган асослар бўйича ва тартибда йўл қўйилади. Айрим тоифа ходимларга дам олиш куни бериш учун алоҳида қоидалар белгиланган. Қонун бўйича ногиронларни, хомиладор аёлларни ва 14 ёшга тўлмаган (16 ёшга тўлмаган ногирон) боласи бор аёлларни, шунингдек, вояга етмаган ёшларни Д.о.к. ишга жалб этишга йўл қўйилмайди. Дам олиш кунини бошқа кунга қўчириш ёки иш куни деб эълон қилиш ЎЗР Вазирлар Маҳкамаси ваколатига қиради.

ДАМ ОЛИШ УЙЛАРИ - дам олиш режими муайян тартибга солинган соғломлаштириш муассасалари. Д.о.у. махсус тиббий кузатув ва давога муҳтож бўлмаган соғлом кишилар учун мўлжалланган. Шу жиҳатдан минерал сувлар, шифобахш балчиқ б-н даволаниладиган ва физиотерапия қўлланиладиган санаторийлардан фарқ қилади (айни вақтда Д.о.у.да дам олаётганларга зарур

бўлганда тиббий ёрдам кўрсата оладиган тиббиёт ходими бўлади). Д.о.у.да дам олувчилар учун иқлимий, гигиеник ҳамда маданий-маиший хизмат кўрсатиш шароитлари, шунингдек, тўла-тўқис овқатланиш тарзи эътиборга олинади. Д.о.у. умумий (катталар учун), махсус (оилавий, ёшлар учун) бўлиши мумкин. 2 кунлик, 12 кунлик ва 15 кунлик Д.о.у. кенгтарқалган. Уларнинг айримларида (палатка, лагерь) дам олиш туризм б-н қўшиб олиб борилади. Пансионатлар ва дам олиш базалари ҳам мавжуд.

Биринчи дам олиш уйи Тошкент яқинидаги Яланғоч қишлоғида ташкил этилган (1934) бўлиб, пойтахт и.ч. корхоналарининг илғорлари дам олишига мўлжалланган. Ўзбекистонда 1-колхозчилар дам олиш уйи Тошкент вилояти Қибрай туманида очилган (1947).

Д.о.у.га йўлланмаларнинг купи касабга уюшмаси томонидан ижтимоий сугурта маблағлари ҳисобига бепул ёки имтиёзли нархда берилади. Д.о.у.да маълум режимга риоя қилинади, дам олувчилар кўпроқ вақтни очик ҳавода (экскурсияда, спорт б-н шуғулланиб) ўтказадилар, уларга соғлом кишиларга мўлжалланган овқатлар берилади.

Ўзбекистонда Қумушкон, Сўқок, Сумча, Хўжакент, Хондиза, Самарқанд, Фарғона каби мавсумий ва доимий Д.о.у. бор (2002).

ДАМ СОЛИШ — қ. Азайимхошшк, Дуохонлик.

ДАМАН ВА ДИУ — Ҳиндистоннинг ғарбий қисмидаги иттифокдош ҳудуд. Камбей қўлтиғига қираверишда, унинг ҳар икки соҳилида жойлашган. Даман Гужарот штати б-н чегарадош. Диу Катхиявар я. о.нинг жан.да жойлашган орол бўлиб, кўприклар орқали материк б-н боғланган. Майд. 112 км², аҳолиси 158 минг киши (2001). Маъмурий маркази — Даман.

1509, 1521 ва 1531 й.ларда португаллар гужаротлар қалъаси бўлмиш Диуни

босиб олишга ҳаракат қилишган. 1535 й.да Гужарот ҳокими Баҳодир қалъани португалларга топширди, чунки бунинг эвазига португаллар Гужаротни бобурийлардан озод қилишга ёрдам беришга ваъда қилдилар. Бирок бу ёрдам амалга ошмаганлиги учун Баҳодир яна Диуни қайтариб олишга ҳаракат қилган, акшо португаллар томонидан ўлдирилган. 1558—59 й.ларда португаллар Диу қаршида Камбей қўлтиғи соҳилида жойлашган Даманни босиб олдилар. Миллий озодлик ҳаракатлари тўфайли бу ҳудуд 1961 й.да португаллардан озод қилинди ва марказий ҳукумат томонидан идора қилинадиган бўлди, унга Гоа, Даман, Диу иттифоқдош ҳудуд мақоми берилди. 1987 й.да Гоа алоҳида штат мақомига эга бўлди ва ўша вақтдан Даман ва Диу ҳам алоҳида маъмурий бирлик.

Иқтисодида қ. х. етакчи ўрин тутлади. Умумий суғориладиган экин майд. 51,7 минг га (24,4 минг га — Даманда, 27,3 минг га — Диуда). Қ. х. асосини боғдорчилик (манго, банан, кокос ёнғоғи ва б.) ташкил этади. Маккажўхори, нўхот, буғдой, шакарқамиш, дуккакли ўсимликлар етиштирилади. Ҳудудда қарийб 550 та кичик саноат корхоналари мавжуд бўлиб, улар Риганвада, Дабел, Бхимпур ва Кодайя ш.ларида жойлашган. Аҳолининг бир қисми балиқ овлаш ва уни қайта ишлаш б-н шуғулланади.

ДАМАНЛАР, жиряклар (Nugacoidea) — йўлдошли сут эмизувчилар туркуми. Танасининг уз. 30—60 см, вазни 1,5—4,5 кг. Ташқи кўриниши кемирувчиларга ўхшасада, филогенетик жиҳатдан хар-тумлиларга яқинроқ. Устки лаби айри, олдинги оёқлари 4, кейинги оёқлари 3 бармоқли бўлиб, туёқсимон тирноқлар б-н қопланган. Олдинги курак тишларининг орқа томонида эмали бўлмайди ва доим ўсиб туради. Ҳоз. Д. битта оилага мансуб бўлган 2—3 уруғ (7—12 тур)дан иборат. Африкада ва Осиёда (Арабистон ярим оролидан Суриягача) тарқалган.

Ўрмонларда якка-якка ва тоғларда 4,5 минг м гача баландликда колония бўлиб яшайди. Ерда ёки дарахтда ҳаёт кечирадиган серҳаракат, асосан, ўтхўр ҳайвонлар. Йилда бир марта 1—3 тадан болалайди. Гўшти учун овланади.

ДАМАНХУР — МАР даги шаҳар. Мамлакатнинг шим.да, Нил дарёси дельтасида, Искандария ш.дан 50 км жан. да жойлашган. Бухайра муҳофазасининг маъмурий маркази. Аҳолиси 212,2 минг киши (1996). Муҳим т. й., автомобиль ва сув йўллари тугуни. Савдо-хунармандчилик, озик-овқат ва енгил саноат марказларидан. Тўқимачилик саноати корхоналари, ёғ з-длари, пахта тозалаш, гугурт, гилам тўкиш ф-калари, театр бор.

«ДАМАЧИ» АКЦИЯДОРЛИК ЖАМИЯТИ — ЎзРдаги дастлабки ташкил қилинган балиқчилик хўжаликларидан бири. Тошкент вилояти Зангиота туманида жойлашган. 1941—46 й.ларда ташкил этилган ва 1946 й.дан иш бошлаган. 1994 й.гача балиқ боқиладиган «Дамачи» балиқчилик к-ти, 1994 й.дан очик турдаги акциядорлик жамияти, 12 семиртириш ҳовузи, 6 ўстириш ҳовузига ва 1 тутилган балиқлар сакланадиган ҳовузга эга. Жами майдони 550 га; шундан 249 га майдонни балиқ, боқиладиган ҳовузлар ташкил этади. Гектаридан 35—37 ц, баъзи ҳовузлардан 40 ц гача балиқ овланади. Йилига 600—650 т балиқ етиштирилади. Хўжаликда тутилган балиқ махсус «Тирик балиқ» автомашиналарида Тошкент вилояти шаҳарлари ва Тошкент шаҳар савдо шохобчаларига жўнатилади. Хўжаликда дудланган балиқ етказиб берадиган махсус цех ишлайди. Хўжаликнинг поғонали қилиб қазилган ҳовузларида коллектор ва ҳ.к. экинларидан бўшаган окова сувлардан фойдаланилади.

Жаҳонгир Ҳошимов.

ДАМАШҚ (араб.— Димишқ; тари-

хий номлари — Шом, Дамаскус) — Сурия Араб Республикасининг пойтахт шаҳри. Дамашқ муҳофазасининг маъмурий маркази. Барада дарёси водийсида, 690 м баландликда жойлашган. Иқлими субтропик, янв.нинг ўртача т-раси 7—8°, июлники 26—27°, йиллик ёғин 227 мм. Аҳолиси 3 млн. киши (1998), кўпчилиги араблар; шунигиндек, арман, курд, черкас, грек ва б. ҳам яшайди. Қад. да Миср, Фаластин, Ироқ, Арабистон я.о.га карвон йўллари Д. орқали ўтган. Д.нинг беш минг йилдан ортиқ тарихи бор. Қадимда у Тимаски, Темасги, Димаска, Каранаски деб ҳам юритилган. Ўрта аср тарихчилари уни «Дунё жаннати», «Шарқ жаннати» деб аташган. Миср фиръавнлари (мил. ав. 16-а.), оромийлар (мил. ав. 10-а.), оссурийлар (Оссурия, мил. ав. 132), бобилликлар (мил. ав. 604), форслар (мил. ав. 538), македониялик Искандар (мил. ав. 332), Рим империяси (64 й.), Византия (5—7-а.лар), араб ва турклар Д.ни бир-бир эгаллаб ўтганлар. Д. умавийлар даври (661—750)да халифалик маркази бўлган. Бу вақтда шаҳарда хашаматли қасрлар, масжидлар қурилган. Мовароуннаҳр ва Шарқнинг йирик файласуфи Абу Наср Форобий Дамашқ мадрасаларида дарс берган. Д.да аббосийлар, тулунийлар (9-а.), фотимийлар (10-а.), салжуқийлар (11-а.) ҳукмронлик қилган. 1260 й.да Д. мамлуклар, 1401 й.да Амир Темур тасарруфига ўтган. Мамлуклар даврида (13—16-а.ларда) Д. — савдо ва хунармандчилик (мато, қурол-аслаҳалар и. ч., заргарлик буюмлари тайёрлаш) ҳамда исломнинг таянч марказларидан бўлган. 1516 й.дан 1918 й.гача Усмонийлар салтанати таркибида бўлган. 1918 й. 1 окт. да Ҳижоз кўмондони амир Файсал аскарлари Д.ни эгаллади. Сурия 1920 й.да Франция мандатлигига ўтгач, Д.га француз аскарлари бостириб кирди. Шу сабабдан шаҳар четдаги Майсалун деган жойда каттик жанг бўлди; 1943 й.да Сурия мустақилликка эришгач, Д. унинг пойтахти бўлиб қолди.

Д.— йирик савдосаноат ва молия мар-

кази, муҳим транспорт йўллари тугуни. Халқаро аэропорт бор. Мамлакатдаги кўпгина шаҳарлар ҳамда Байрут, Аммон ва Бағдод ш.лари б-н т. й. ва ҳаво йўллари; Европа, Осиё ва Африка б-н халқаро ҳаво йўллари орқали боғланган. Шаҳарда тўқимачилик, гилам тўқиш ф-калари, совунгарлик, фармацевтика, электрокабель, цемент, ойна з-длари, озиқ-овқат, автомобиль ремонт, тикувчилик, бўёқ, кўнчилик корхоналари; мис, олтин, қумушга бадиий ишлов бериш, қурол-аслаҳа тайёрлаш устaxonалари ва б. бор. Машинасозлик ва металлсозлик саноати ривожланмоқда. Д. аҳолиси миллати ва динига қараб маҳаллаларга бўлинган. Шаҳарда Дамашқ ва Араб академиялари, Сурия ун-ти (1923), Шарқ мусиқаси ин-ти, Олий педагогика ва Олий политехника билим юртлари, Ҳарбий академия, Миллий музей (1919), Шарқ турмуши музейи, бутун Шарққа машҳур бозор ва расталар, кутубхоналар, театрлар ва б. бор. Меъморий ёдгорликлардан араб-ислом маданияти дурдонаси бўлмиш Умавийлар масжиди (705—715 й.лар), Сулаймония масжиди ва б. сақланган.

ДАМАШҚ ПОДШОЛИГИ - Суриядаги қад. давлат. Оссурия-Бобил ва Миср манбалари ҳамда Библияда кўпроқ тилга олинган. Д. п.ни мил. ав. 11 — 10-а. бошларида оромийлар тузган. Мил. ав. 10-а. бошларида Исроил подшолигига бўйсунган, кейинчалик мустақил бўлиб ажралиб чиққан. Шох Табриммон ва Бен-Адад I (мил. ав. 914—880) даврида Сурия (Шом), Фаластинни ҳам ўзига қаратиб олган. Д.п. бир неча давлатлардан иборат иттифокқа раҳбарлик қилган. Шох Ғазаил (мил. ав. 844—804) даврида Д.п. Оссурияга бож тўлаб турган. Мил. ав. 8-а.да Д. п. қудратли давлатга айланган. Бу вақтда унга Суриядаги 17 подшолик бўйсунган, оссурияликлар ҳужумига бардош бера олган. Лекин ички зиддиятлар ва қўшни давлатларнинг ҳужумлари туфайли Д. п. Оссурия давлатининг вилоятига айланиб қолган (мил. ав. 732).

ДАМАШҚ ПЎЛАТИ — юқори сифатли гулдор куйма пўлат. Ўрта асрларда асосан қилич ясашда ишлатилган. Ёруққа солиб қаралганда «хол ташлаб» товланиб туради. Суриядаги Дамашқ ш. номидан келиб чиққан, чунки шу ерда бундай пўлат и. ч. ривожланган эди (к. Пўлат).

ДАМАШҚ ХАЛИФАЛИГИ - Умавийлар ҳукмронлиги даври (661—750)да Араб халифалиги (пойтахти — Дамашқ) нинг адабиётларида учрайдиган номи.

ДАМБА, кўтарма — дарё ўзани ва қайирларида сув йўлини тўсиш ёки оқим йўналишини ўзгартириш учун қуриладиган тупроқ кўтарма кўринишидаги гидротехника иншооти. Д. босимли ва босимсиз турларга бўлинади.

Босимли ёки ихота Д. соқилдаги пасттекисликларни сув босишдан сақлаш учун дарё, канал, сув омбори ва ш.к.нинг қирғоқларини кўтариш (тўсувчи-ҳимоя Д.) ва босимли гидротехника иншоотларини қирғоқ б-н туташтириш (туташтирувчи Д.) мақсадларида барпо этилади. Ўрта Осиё дарёлари тез оқиши ва ўзани тез-тез ўзгариб турганлиги сабабли аксарият қирғоқ Д.лари баъзида кўшқават қилиб қурилади. Мас, Амударёнинг қирғоқлари тез-тез ювилиб турадиган қуйи оқимида бал. 1,5—3 м, уз. қарийб 900 км бўлган ҳимоя Д.си барпо этилган. Бу кўтармалар, айниқса ёзги тошқин (25—30, баъзида 45 кунгача) ва кишки музлар тикилиб қоладиган (10—20 кун) даврларда сувнинг кучини қайтаради (қ. Дейгиш). Босимсиз Д.лар ўзани тартибга солиш ва тўғрилаш, сув олғич ва сув ўтказгич иншоотлар ишини яхшилаш мақсадида оқим йўналишини ўзгартириш учун қурилади. Улар сувга кўмилиши ёки кўмилмаслиги мумкин. Оқим йўналишига нисбатан жойлашишига кўра қўндаланг ёки бўйлама Д.га бўлинади. Д., асосан, маҳаллий қурилиш

материаллари — кум-тупроқ, тош, тупроқ, шох-шабба ва ш.к.дан барпо қилинади. Д.лар кўпинча тош-тупроқдан ясалади, механизацияни қўллаш қулай ва қурилишни узлуксиз олиб бориш мумкин бўлгани учун бу Д.лар нисбатан тез битади. Д. уйма, ювма (сув оқизиб келтирган чўкиндиларни гидромеханизация воситаларини қўллаб, қирғоққа уйиш) ва комбинациялаштирилган (пастки қисми ювма ва устки қисми уйма) усулда қурилади.

Амин Муҳамедов.

ДАМГАР — қад. темирчилик устaxonасида босконни босиб (дам бериб), оловни авжлантириб турадиган хизматчи. Д.лик касби ҳозир ҳам бор.

ДАМДАМ ЧАШМА — юқори палеолит ва илк жез даврига оид манзилгоҳ. Катта Болхон тоғининг жан. ён бағри (Туркменистон) даги дара ғорларидан топилган. Икки ғори ўрганилган. Уларнинг ҳар бири бир неча маданий қатламдан иборат. 1-ғор (Д—I) дан призма шаклидаги нуклеус, чақмоқланган тош бўлақлари, тош пичоқ, бигиз, азил типидagi қисқич, йўнувчи тош қурол (қуйи қисмидан) ва чақмоқтош қуроллар, ҳайвон суяқлари, сопол синиқлари (юқори қисмидан) топилган. 2-ғор (Д-II) 23 маданий қатламни ўз ичига олади. Энг пастки қатламларида фақат тош қуроллар (қисқич, ўроксимон ранда, нуклеус, парма, пичоқ ва пардозланган қисқичлар) топилган. Юқори қатламларида меҳнат қуроллари чиққан, пардозланган чақмоқтош қуроллари ва суяк игналар 4 қаватдан кўп топилган. I—3 қаватларда тош қуроллар б-н бирга сирти силликланиб, уч бурчакли, ўйма ва тўғри чизикли нақшлар солинган сопол идишлар ҳам учрайди.

ДАМДИНСУРЭН Цэндийн (1908.14.9, Шарқий аймақ — 1986) — монгол ёзувчиси, жамоат арбоби, олим. Монголия ФА ҳақиқий аъзоси (1961). Монголия Ёзувчилар уюшмасининг

раиси (1953—58). «Рад этилган қиз» киссаси (1929) монгол насрида биринчи йирик асар бўлиб, унда монгол хотин-қизларининг 20-а. бошларидаги оғир тақдири ҳақида ҳикоя қилинади. «Менинг сочлари оқарган онагинам» (1934), «Ғалати тўй» (1966) каби асарлар муаллифи. Адабиётшунослик ва тилшуносликка оид илмий ишлари бор.

ДАМИНОВ Турғунпўлат Обидович (1941.25.4, Тошкент) — педиатр-инфекционист олим, Ўзбекистон ФА акад. (2000), Ўзбекистонда хизмат кўрсатган врач (1980), тиббиёт фанлари д-ри (1986), проф. (1987), ТошТИни тугатган (1964). Болалар юкумли касалликлари кафедраси ассистенти, доценти (1969-82), мудири (1982— 84), Ўзбекистон Соғлиқни сақлаш вазирлиги педиатрия и.т. институти директори (1984— 90), 1-ТошТИ ректори (1990 й.дан). Д. болаларда учрайдиган гепатитнинг давомли ва сурункали хиллари шаклланишини клиник-патогенетик нуқтаи назардан ўрганди. Болаларда учрайдиган В вирусли гепатитнинг давомли хилини самарали даволаш усулини ишлаб чиқди ва амалиётга татбиқ этди. Кўпинча чақалоқлар ўлимига сабаб бўладиган нафас йўллари касалликлари белгиларини аниқлади. 1997 й.дан Ўзбекистон Олий Мажлиси депутати. Ўзбекистон «Адолат» социал-демократик партияси (СДП) Сиёсий кенгашининг биринчи котиби (1995 й.дан). «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» бош таҳрир хайъати аъзоси (1997 й.дан). Польша тиббиёт фанлари академияси акад. (1999). «Дўстлик» ордени б-н мукофотланган (1997).

ДАМКЎЛ — Марказий Фарғонанинг шим. қисмидаги ботқоқлик. Ғарбдан шарққа 20 км гача, шим.дан жан.га 6—8 км га чўзилган. Сўх-Шоҳимардон суғориш системаларининг ташландиқ сувларидан ҳосил бўлган. Аллювиал ётқизиклардан лой, қум кўп. Ўтлоқи ботқоқ, ўтлоқи ва торфли тупроқлар

тарқалган. Д.да қиёқ ўсиб ётади. Ботқоқлик қуритилиб шоли, полиз экинлари, пахта экилмоқда.

ДАМЛАШ, димлаш — таом пиширишдаги жараён. Баъзи таомлар пишгандан сўнг яна маълум муддат дамланиб меъерига етказилади. Бунда овқатли идиш буғ чиқмайдиган қилиб жипс беркитилади, ё жуда суст оловда ёки қизиган ўчоқ таптида, ёхуд ўчоқдан олинган ҳолда дам едирилади. Мас, ош Д., чой Д., ва ш.к. Дамланганда масаллик қайнашдан тўхтаб, унда эриган турли фойдали неъматлар бир-бири б-н кимёвий қўшилади ва янада лаззатлироқ бўлади. Иссиқ овқатларнинг барчасини, ҳатто суюқ ошларни ҳам Д. тавсия қилинади. Иссиқ сомсанинг устига қалинроқ нарса ёпиб, дамлаб қўйилса, ўз бўғи таъсирида хамири юмшайди.

ДАМЛИ ОРКЕСТР МУСИҚАСИ - к. Ҳарбий мусика.

ДАМЛИ СОЗЛАР — к. Пуфлама мусика , чолғулари.

ДАМЛИ СОЗЛАР ОРКЕСТРИ - к. Пуфлама созлар оркестри.

ДАММАМ — Саудия Арабистонидаги шаҳар. Шарқий вилоятнинг маъмурий маркази. Аҳолиси 600 минг кишидан зиёд. Форс қўлтиғидаги порт. Мамлакатга келтириладиган юкнинг 70%и шу порт орқали ўтади. Арриёд — Даммам т. й.нинг охириги ст-яси. Кимё, пўлат эритиш, ойна-шиша, қоғоз, цемент саноати корхоналари, ун-т бор. Балиқ овланади.

Д.— Форс қўлтиғи газ-нефть ҳавзасининг газ-нефть кони (1938 й.да очилган) маркази.

ДАМНО (лот. damnum — зарар) — 1) пулнинг номинал қиймати ва жорий курс бўйича ҳисобланган қиймати ўртасидаги фарқ; 2) банк муассасаларининг комиссияга топширилган векселларни инкасса-

лаш, яъни шу векселлар бўйича нақд пул олиш б-н боғлиқ харажатлари.

ДАМОВАНД — Эльбурс тоғларидаги ўчган вулкан. Бал. 5604 м (Эрондаги энг баланд чўкки). Д. ён бағирларидан иссиқ газ, шифобахш балчик ва олтингургуртли булоқлар чиқиб ётади. Чўккисида унча катта бўлмаган музликлар бор.

ДАМОДАР — Ҳиндистондаги дарё. Уз. 580 км, ҳавзасининг майд. 20 минг км²дан ортиқ. Чхота-Нагпур платосидан бошланиб, Ҳиндганг текислигининг шарқий қисмидан оқади, Ганг дарёси дельтасида унинг тармоғи — Хугли дарёсига қуйилади. Ёз ва куз ойларида тўлиб оқади. Ўртача сув сарфи 330 м³/сек. Қуйи оқимида кема қатнайди. Д. ҳавзасида ГЭС, сув омборлари, суғориш каналлари қурилган. Д. водийси Ҳиндистоннинг муҳим индустриялашган (иссиқлик электр ст-ялари, қўмир қазиб олиш, металлургия, машинасозлик) р-нларидан бири.

ДАН ТИЛИ — данлар тили. Герман тиллари гуруҳининг Скандинавия (Шим. Германия) шоҳобчасига киради. Даниянинг расмий тили бўлиб, унда 5,0 млн. га яқин киши сўзлашади. 16—19-а.ларда Д.т. Норвегияда ҳам расмий ва сўзлашув тили бўлган. Тарихда Д.т.нинг 3 даври фаркланади: умумскандинавия асос тили (3—9-а. лар), эски Д. т. (9—16-а.лар) ва янги Д. т. (16-а. дан кейинги давр). Д.т.даги қад. ёзма ёдгорликлар «руник» ёзувда бўлиб, 9-а.га тааллуқия. Бу вақтга келиб эски Д. т. бошқа скандинав тиллардан фарқ қила бошлаган. 18-а.га келиб, хоз. адабий Д.т. шаклланди. Адабий Д.т. зеланд диалекти асосида юзага келган. Ҳоз. адабий Д.т. учун аналитик қурилиш хос, фонетикасида чўзиқ ва қисқа унлилар мавжуд (10 жуфт). Ундошлар фақат қисқа. Грамматикасида отлар бирлик ва кўпликда келади, умумий ва қаратқич келишигида турланади. Гап қурилиши учун 2 таркиблилик ва асосий бўлақлар

— эга ва кесимнинг аниқ ўринга эгалиги хос. Янги сўзлар турли сўз ясовчи қўшимчалар, шунингдек, сўзларни қўшиш йўли б-н ясалади. Ёзуви латин алифбоси асосида.

ДАНА (Дэна) Жеймс (1813.12.2, Ютика, Нью-Йорк штати — 1895.14.4, Нью-Хейвен, Коннектикут штати) — америкалик геолог ва минералог. Нью-Хейвен ун-тининг проф. (1855—92). 1837 й.да минералларнинг кимёвий таркибига асосланган таснифни ишлаб чиққан. 1873 й.да Д. «геосинклиналь» ва «геоантиклиналь» терминларини таклиф этди. Д. Ер пўстидаги йирик буқилмалар ва бурмалар Ернинг совиши натижасида Ер пўстининг қисқаришидан ҳосил бўлади деб ҳисоблаган. Органик дунёнинг тадрижий ривожланишида эмпирик принципни илгари сурди. Бундай тушунчалар хоз. фақат фан тарихи учунгина аҳамиятли.

ДАНАЙЛАР — Юнонистоннинг Арголида вилоятида яшовчи қад. юн. қабилалари, Гомер асарларида Д. Троя уруши катнашчилари бўлиб, айёрлик қилиб (ёғочдан ясалган Троя оти ёрдамида) Трояни олганлар; шундан «данайлар ҳадяси» деган, яъни қабул қилувчилар учун ҳалокатли бўлган ҳадяни англлатувчи ибора келиб чиққан.

ДАНАК — этли мева орасидаги уруғни ўраб олган ёғочланган қобикли қисм (эндокарп). Шафтоли, гилос, олча, олхўри, тоғолча, ўрик ва б. меваларда бўлади.

ДАНАК ШЎРАК, шўрданак - қовурилган ўрик данаги, қад. тамадди. Данақлар бир хафта давомида совуқ сувга ивитилгач, хандонписта каби оғзи очилади. Данақ иссиқ намақобда яна уч кун ивителиди. Сўнгра қуритилиди ва туйилган гилбўта б-н бирга қозонда қовурилади. Д. ш. Самарқанд, Бухоро ва б. вилоятларида кўп тайёрланади.

ДАНАКЛИ МЕВА ДАРАХТЛАРИ

- раъногулдошлар (атиргуллилар оила-си)га мансуб, меваси данакли кўп йил-лик ўсимликлар. Уларга ўрик, шафтоли, олхўри, олча (олволи), гилос, тоғолча, жийдадошлардан жийда ва б. киради. Д.м.д. Ўзбекистоннинг деярли ҳамма вилоятларида бор. Д.м.д. уруғли мева да-рахтларита қараганда эртароқ гуллайди, 3—4 йилда ҳосилга киради, одатда ҳар йили ҳосил беради, данагида, мас, ўрик мағзида 60% га қадар ёғ бўлади.

ДАНАНГ — Вьетнамнинг марказий қисмидаги шаҳар. Куангнамдананг провинциясининг маъмурий маркази. Аҳолиси 382,6 минг киши (1990-й.лар ўрталари). Жан. Хитой денгизининг Дананг бухтаси соҳилидаги йирик порт (Хошиминдан кейин 2-ўринда). Транс-порт йўллари тугуни. Савдо маркази, озиқ-овқат ва енгил саноат, механика, ка-учук и. ч., пластмасса, қурилиш матери-аллари, ип ва ипак газлама корхоналари, музей бор. Д. яқинидан кўмир ва олтин казиб олинади.

ДАНБУРИТ — бор силикатларининг кичик синфига мансуб минерал. Кимёвий формуласи $\text{Ca}[\text{B}_2\text{Si}_2\text{O}_8]$. АҚШнинг Дан-бури кони (Коннектикут штати) номидан. Ромб сингонияли. Кристаллари призма шаклида. Қаттиклиги 7—7,5. Зичлиги 3,0 г/см³. Ранги сарғиш, оч жигарранг, корамтир ва рангеиз. Скарнларда дато-лит, аксинит, пироксен ва гранатлар б-н бирга, чўкинди тоғ жинсларида эса до-ломит, ош тузи, гипс, ангидрит, гидро-борацит, котоитлар б-н бирга учрайди. Ўзбекистонда Курама, Олай тоғлари ва Ҳисор тоғининг жан. этакларида учрай-ди. Қ.х.да микроэле-ментли ўғит сифати-да ишлатилади. Германия (Бранденбург), Швейцария, АҚШ (Нью-Йорк штати), Мексика, Япония, Россия (Приморье ўлкаси)да топилган.

ДАНГ — 1) оғирлик ўлчови ёки пул

бирлиги. Улуғбек академиясининг на-мояндаларидан Ғиёсиддин Жамшид ал-Коший (Кошоний) ўзининг «Арифметика калити» асарида ўрта асрлардаги Ўрта Осиё ва Эрон халқларининг оғирлик ўлчови ва пул бирлиги бўлган Д., тассуж ва ашоир атамаларидан каср сонларни ифодалашда фойдаланган. Бунда динор-ни 1 га тенг деб олинса, Д. 1/6 га, тассуж 1/24 га, ашоир 1/96 га тенг бўлган. Чун-ки бир Д. олтин б-н ўлчанса 1/6 динор-га, кумуш б-н ўлчанса 1/6 дирҳамга ва ихтиёрий оғирликдаги 1/6 мисқолга тенг. Тассуж Д. б-н қуйидагича боғланган: 1 тассуж 1/4 Д. = 1/24 динор, дирҳам ёки мисқол. 1 ашоир 1/4 тассуж = 1/16 Д. = 1/96 динор, дирҳам ёки мисқол; 2) рус тилидаги «деньга» сўзининг ўзаги шу «данг» дан олинган, дастлаб у пул бир-лиги бўлиб, 1/2 тийин ёки 1/16 олтинни билдирган. Д. кўпгина адабиётларда, мас, Мирзо Улуғбекнинг «Тўрт улус тарихи», Б. Аҳмедовнинг «Тарихдан сабоқлар»ида донг кўринишида ҳам учраб туради.

ДАНГАЛНИШИН (форс.) - Турки-стон хонликларида бўлган рутба (даража, унвон). Д. асосан жанрларда қаҳрамонлик кўрсатган ботирларга берилган. Д. хон-нинг маслаҳатчиларидан бўлиб, унинг суҳбат ва йиғинларида қатнашган, ҳақ гапни хондан ва б.дан тап тортмай, дан-гал айта олган.

ДАНГАНА, дангона — 1) ўтмишда ярим ўтроқ ва ўтроқ ўзбек чорвадорла-ри ўртасида кенг тарқалган урф-одат. Ёз фаслида якка оилада сўйилган мол гўштини узок сақлаш қийин бўлган. Шу туфайли Д. ёзги яйловга чиққан маълум бир овул кишилари ўртасида ўтказилган. Д. да кўпинча ҳар бир хонадонда навбат б-н қўй сўйилган. Сўйилган қўйнинг гўшти, калла-почаси катта қозонга со-линиб шўрва пиширилиб, ҳар бир қўшни чорвадор оилага шўрва ва гўшт тенг тақсимланган; 2) шерикликка бирор ти-рик молни (от, сигир, туя ва ш. к.) ўзаро тақсимлаш.

ДАНДАНА (форс, дандон) — 1) кад. мискарликда — мис бўлақларини бир-бирига улаш усули. Бўлақлар бирининг кемтикларига (тишларига) иккинчисининг кемтиклари киритилиб жипслаштирилган ва кавшарланган. Бу усул ҳозир ҳам қўлланилади; 2) темирчиликда — (ўчок) нинг дам чиқариб, металлни киздирадиган жойи (Андижон, Марғилонда); 3) меъморликда — гиштарни қира қилиб териб ҳосил қилинадиган безак усули, кунгура. Бу усулдан ҳовуз ва гулзор чеккаларини, биноларнинг юқори қисмлари (карнизлар) ни безашда фойдаланилади. Турар жойларда пойгоҳ (оёқ кийимлари ечиладиган махсус жой) ҳам Д. усулида гишт б-н атрофдан ажратилган. Деворлар тепасидаги Д. деворни қор-ёмғирдан ҳимоя қилган; 4) деҳқончиликда — узунасига олинадиган ариқча (қ. Жўяк). Тишли мола (сихмола) ҳам Д. деб аталади.

ДАНДАНАКОН — Марв ш.дан 33 км жан.-шарқ (ҳоз. Тошработ шаҳарчаси ўрни)да ўрта асрлардан қолган шаҳар харобаси. Олд Осиёдан Жан.-Шарқий Осиёга борадиган кад. савдо йўли устида жойлашган. Археологик қазилма ва ёзма манбаларга қараганда, Д. 9—11-а.ларда анча ривожланиб, мустақкам иморатлар ва қалин мудофаа девори қурилган (10-а.). Д. ёнида 1040 й. 23 майда Масъуд Ғазнавий б-н салжуқ султони Тўғрулбек ўртасида бўлиб ўтган жанг тарихда машхур (қ. Данданакон жанги). Мақдисий Д.да нақшлар (ўймақорлик, ганчкорлик) б-н безатилган ҳашаматли бинолар борлигини ёзади. Д. салжуқийлар давлатининг ташкил топишида муҳим роль ўйнаган. 1158 й.да у ўғузлар томонидан вайрон қилинган, аста-секин ташландиқ ҳолга тушиб қолган.

ДАНДАНАКОН ЖАНГИ - салжуқийлар б-н ғазнавийлар ўртасидаги жанг. Маҳмуд Ғазнавий Мовароуннаҳрга даъво қилиб, қорахонийлар б-н рақобатда

бўлган йилларда ўғуз туркманларидан бўлган салжуқийларнинг бир гуруҳига Шим. Хуросон (хусусан, Марв вилояти) да жойлашиб яшашига рухсат берган эди. Салжуқийлар кўчманчи чорвадорлар бўлгани учун яйловларга эгалик қилиш учун кураш бошлаганлар. Масъуд Ғазнавий даврида салжуқий беклар ғазнавийларнинг солиқ сиёсатига қарши исён кўтаришган. Масъуд бошчилигидаги ғазнавийлар кўшини исёни бостириш учун Марв воҳаси томон юрган. Жазирала иссиқца чўлдан ўтаётган ғазнавийлар кўшини очлик, ташналик ва б. кўплаб қийинчиликларга дуч келади. Салжуқийлар кад. дашт тактик усулини қўллаб чўлдаги қудуқларга ўлимтикларни ташлаб, кўмиб ташлашган. Бунинг устига ғазнавийлар кўшинига чекка-чеккадан ҳамла қилиб рақибларини тинкасини қуритган. 1040 й. 23 майда Масъуд кўшини салжуқийлар ҳамлаларини қайтариб Данданакон номли кичик шаҳарқалъа деворлари остига етиб келган. Қалъа аҳолиси ғазнавийларга гарчи сув берсада, қалъанинг ягона дарвозасидан киришга йўл қўймайди. Масъудга ҳамроҳ бўлган амалдор ва лашкарбошилар унга Данданаконда дам олиш лозимлигини маслаҳат беришган. Бироқ султон қалъадан 5 фарсах олисликда бўлган сув ҳавзаси томон ҳаракат қилишни буюрган. Воқеа иштирокчиси бўлган тарихчи Байҳақийнинг ёзишича, «Қачонки ҳукмдор у ердан қўзғалгач, кўшин тартиби бузилган, сарой ғулумларидан 370 таси шер тасвири бўлган нишонлари б-н туркманларга қўшилдилар». Салжуқийлар ўғруққа ташланиб, қимматбаҳо буюмлар, қурол-яроғлар, отларни ташмалаб кета бошлайди. Улар ўзларига қўшилган султон ғулумлари б-н биргаликда Масъуд қароргоҳига шиддатли ҳужум қилишган. Султон атрофида қолган оз сонли ғулумлар қаттиқ қаршилиқ кўрсатган, бироқ мағлуб бўлиб қочишга мажбур бўлганлар. Масъуд ўзини бетўхтов таъкиб этиб келаётган рақиб хамлаларини қайтариб қолган-қутган

қўшини б-н Марваррудга, у ердан эса Ғазнага қайтиб келган. Султон Масъуд Ғазнавийни Д. жда мағлубиятга учраши ғазнавийлар давлатининг инқирози бошланганидан ва янги давлат туғилганидан далолат берган. Худди жанг майдонининг ўзида чодир ўрнатилиб, Тўғрулбек султонлик тахтига ўтиради.

Фахриддин Ҳасанов.

ДАНДАРИЙЛАР — мил. ав. 1-минг йилликда Кубаннинг қуйи ҳавзаси ва Азов денгизининг жан.-шарқий қирғоғида яшовчи меот қабилалари гуруҳининг эронийча номи. Дастлаб Гекатей (мил. ав. 6-а.), кейин Страбон, Плутарх томонидан айтиб ўтилган. Грек ёзувларидан ҳам маълум. Мил. ав. 4-адан Боспор подшолиги таркибида. Д.нинг маркази — Соса ш. Д. жасур йўлбошчилари Олфак бошчилигида Митридатнинг Римга қарши курашида (мил. ав. 74—63) уни қўллаб-қувватлашган. Д.нинг кейинги тақдири номаълум. Сарматлар б-н аралашиб кетган бўлишлари эҳтимолдан холи эмас.

ДАНДИ — Буюк Британиянинг шим.-шарқидаги шаҳар, Шотландияда. Тейсанд р-нининг маъмурий маркази. Аҳолиси 167 мингдан зиёд киши (1990-й. лар охири). Шим. денгизнинг Ферг-оф-Тей қўлтиғидаги порт, т. й. тугуни. Жут саноатининг йирик маркази. Кемасозлик, электротехника, тўқимачилик машина-созлиги, соатсозлик, электроника, полиграфия, кимё, озиқ-овқат саноати ва металл қуйиш корхоналари; ун-т бор. 15—18-а.ларга оид меъморий ёдгорликлари сақланган.

ДАНДИБОЙ САҒАНАСИ - сўнгги жез даврига мансуб сағана (мил. ав. 2-минг йилликнинг 2-ярми — 1-минг йилликнинг боши). Қарағанда (Қозоғистон) ш.дан 60 км жан.-ғарбда, Шербой-Нур дарёсининг ўнг қирғоғида жойлашган Дандибой овулидан топилган. Сағана мурабба шаклли тош девор б-н ўралган бир қанча қабрлардан иборат. Қабрлар

анча чуқурликда, тўртбурчак шаклда; деворлари харсанг тош бўлақларидан тикланган, усти ёғоч ғўлалар б-н ёпилган. Улардан қўлда ясалган қадахсимон сопол идишлар, пайконлар, суяк тугмалар ва тош куролларнинг турли хиллари топилган. Идишларнинг сирти силликланган, ранги сарғиш, тирнаш усулида геометрик шаклда нақш солинган. Д. с. ёдгорлиги Андроново маданияти — Қорасуқ маданиятига ўтиш даври хусусиятларини акс эттиради.

ДАНДОН (форс— тиш) — 1) филнинг тиши ёки суягидан ясалган пичоқ дастаси. Ўйма нақшлар, қимматбаҳо тошлардан «кўзлар» қадаб безатилади; 2) қандолатнинг бир тури. Обаки Д. деб ҳам аталади.

ДАНЖУА (Denjoy) Арно (1884.5.1, Ош, Жер департаменти — 1974.27.1) — француз математиги, Париж ҒА аъзоси (1942), Париж ун-ти проф. (1922). Собиқ Иттифок ҒА хорижий аъзоси (1971). Асосий ишлари ҳақиқий ўзгарувчининг функциялари назариясига оид. Прimitив функция (қ. Бошланғич функция) ҳақидаги классик масаланинг тўла ечимини берган. Ўзи топган янги тушунча — интеграл Д. интеграли деб аталади. Комплекс ўзгарувчининг функциялари назарияларига, квазианалитик функцияларга, топологияга оид асарлар муаллифи.

ДАНИЛОВА Римма Ивановна (1906.16.1, Саратов — 1984.5.10, Тошкент) — патанатом, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан ва техника арбоби (1961), тиббиёт фанлари д-ри (1951), проф. (1951). ТошТИни тугатган (1936). 1950 й.дан Тошкент врачлар малакасини ошириш ин-ти патанатомия кафедраси мудири. Сил касаллигида, кимёвий моддалардан захарланганда, атеросклерозда ички секреция безларидаги морфологик ўзгаришларга оид и. т. ишлари олиб борган.

ДАНИТОЛ — к.х. экинлари зараркунандаларга қарши қўлланиладиган инсектицид-акарицид, синтетик пиретроидлар гуруҳига мансуб. Д. экинлари асосий зараркунандалардан ҳимоя қилишда бир қатор сўрувчи қашаротлар (шира, трипе, окканот, қандала) ва зарарли каналарга, сохта ва чин калқондорларга ҳамда кўсак кургига қарши 1—2 л/га меъёрида сарфланади. Боғларда ҳам Д. бирийўла сўрувчи ва кемирувчи зараркунандаларга қирғин келтиради. Д.нинг таъсир этувчи моддаси (фенпропатрин) ишлов берилган ғўза майдонларида 25 кундан кейин парчаланиб кетади.

ДАНИЯ (Danmark), Дания киролиги (Konqeriqet Danmark) — Европанинг шим.-ғарбидаги давлат, Ютландия я. о.нинг катта қисмини ва унга яқин ороллар гуруҳи (Зеландия, Фюн, Лолланн, Фальстер ва б.)ни ўз ичига олади. Майд. 43043 км² (Гренландия ва Фарер о.ларидан ташқари); Аҳолиси 5,33 млн. киши (2000). Пойтахти — Копенгаген ш. Маъмурий жиҳатдан 14 амт (вилоят) га, амтлар эса коммуналарга бўлинади. Копенгаген ва Фредерикеберг ш.лари мустакил маъмурий бирликка ажратилган бўлса ҳам, аммо амтларга тенглаштирилмаган. Ички мухториярдан фойдаланувчи Фарер о.лари ва Гренландия о. Д. киролиги таркибига киради.

Давлат тузуми. Д. — конституцияли монархия. Амалдаги конституцияси 1953 й. 5 июнда қабул қилинган. Давлат бошлиғи — кирол (киролича, 1972 й.дан киролича Маргрете II). Қонун чиқарувчи ҳокимиятни киролича б-н фолькетинг (бир палатали парламент) амалга оширади. Фолькетинг 179 депутатдан иборат. Улар умумий тўғри ва яширин овоз бериш йўли б-н 4 й. муддатга сайланади. Ижроия ҳокимиятни кирол (киролича) амалга оширади. У бош вазир ва ҳукумат аъзоларини тайинлайди ҳамда лавозимидан озод этади.

Табиати. Д. худуди кенг баргли ур-

монлар зонасида жойлашган, ер юзаси текислик. Энг баланд жойи Ютландия я. о.даги Айер-Бавнехой тепалиғи (172 м). Тўртламчи даврда ер устини қоплаган музликнинг излари сақланиб қолган. Ютландия я. о. ва б. оролларнинг сохилларида қўлтиқлар ва бўғозлар кўп. Д.да қазилма бойлиқлар оз. Каолин, бўр, нефть, торф, қўнғир кумир, газ ва туз конлари бор. Иқлими мўътадил денгиз иқлими, ёзи салқин, баҳор ва юз фасллари узок, давом этади. Киши қумшоқ. Фев. да ўртача т-ра 0°, июлда 15—16°. Йиллик ёгин 600—900 мм. Ёгиннинг кўп қисми кузда ёғади, баҳорда ва ёзда ёгин кам бўлади. Тез-тез туман тушади. Дарёлари жуда қисқа (энг каттаси Гудено, 158 км). Кичик оқар қўл кўп. Мамлакат ғарбининг тупроғи подзол, шарқиники қўнғир ўрмон тупроқлардир. Бу ерларда деҳқончилик қилинади. Денгиз сохилларида ўтлоқи аллювиал тупроқ, карбонат жинсларда эса карбонатли қўнғир тупроқлар пайдо бўлган. Худудининг 10% га яқини ўрмон б-н банд. Қарағай, қорақарағай, қорақайин ва дуб ўрмонлари бор. Бу ўрмонларда ёввойи хайвонлардан оху, асил ва чипор буғу, элик, тийин, тустовуқ учрайди. Сохилларда парранда кўп. Йирик кўриқхоналари: Хесселё, Ворсе.

Аҳолисининг 98% данлар; немислар ва фризлар ҳам бор. Аҳолининг ўртача зичлиғи бир км² га 114 киши. Аҳолининг 84,9% шаҳарларда яшайди. Расмий тили — дан тили. Диндорларнинг 91% — лютеранлар. Йирик шаҳарлари: Копенгаген, Орхус, Оденсе, Ольборг.

Тарихи. Д. худудида одам қадим замонлардан бери яшаб келган. 5—6-а.ларда бу ерга данлар қабиласи келиб жойлашган ва 8-а.да улар Д.даги асосий қабилага айланган. Мамлакат номи шу қабила номидан келиб чиққан. Д. давлати 9—10-а.ларда шаклланган. 11-а. бошларида Буюк Кнуд I ҳукмронлиғи даврида Англия ва Норвегия Д.га қисқа вақт қарам бўлиб турди. Вальдемар I (1157-82), Кнуд VI (1182-1202) ва Вальдемар II (1202—41) киролик қилган даврларда

Д. давлати бирмунча мустахкамланган. Скандинавия давлатлари орасида Д. иктисодий тараққий этган ва сиёсий жиҳатдан кучли бўлган. 1380 й. Д.-Норвегия унияси (иттифоқи) тузилган. 1397 й. (Маргарита даврида) барча Скандинавия давлатлари Кальмар униясига мувофиқ Д. қиролигига қўшилди.

16-а.нинг 2-ярмидан йирик хусусий ер эгаллиги ривожлана бошлади. Д. Болтиқ ва Шим. денгиз савдо йўлида муҳим географик ўрин эгаллагани туфайли моддий жиҳатдан бирмунча фонда кўрар эди. Болтиқ денгизида ўз хукмронлигини мустахкамлаш ва Швецияни унинг таркибида ушлаб туриш мақсадида Д. б-н Швеция ўртасида кўп марта бўлиб ўтган урушлар Д.нинг мағлубияти б-н тугаб, Болтиқ, денгизида Швеция хукмрон бўлиб олди. 17-а.га келиб Д.да дастлабки ихтисослашган қирол мануфактуралари пайдо бўлиб, улар давлатнинг ўқ-дори, қурол-аслаҳа ва ҳарбий анжомга бўлган эҳтиёжини қондириб турди.

1660 й. Д. давлати меросий монархия деб эълон қилинди. Фредерик III (1648—70 й.ларда идора қилган) томонидан эълон қилинган қонун (1665) Д. абсолют монархияга айланганини юридик жиҳатдан тасдиқлади. Ригсрод (йирик феодаллар органи) бекор қилиниб, ригсдаг (табақа вакиллари мажлиси) ҳам чакирилмайдиган бўлди. Мамлакатни марказлаштириш мақсадида бир қатор тадбирлар амалга оширилди. 1751—70 й.ларда ҳукуматга бошчилик қилган граф Бернсторф утказган меркантилизм сиёсати Д.нинг хўжалик аҳволини оғирлаштирди.

Наполеон урушларида Франция томонида урушда қатнашган Д. мағлубиятга учраб, бирмунча ҳудудидан ажралди ва хўжалигига катта зарар етди. 1840 й. миллий либерал партия тузилди (1870 й. тарқатиб юборилди). 1849 й. июнь конституциясига мувофиқ Д. икки палатали чекланган монархияга айланди. Шу йили йирик ер эгалари манфаатини ҳимоя қилувчи консерватив партия (Хойре пар-

тияси) тузилди. 1848—50 й.лардаги Д.-Пруссия ва 1864 й.ги Австрия-Д. урушларидан сўнг Д. Шлезвиг, Гольштейн ва Лауэнбургдан ажраб, ягона миллий давлатга айланди. 70-й.ларда Хойре партияси б-н Венстре партияси ўртасида сиёсий ҳокимият учун бўлган курашда қишлоқ сармоядорлари манфаатини ҳимоя қилган Венстре партияси ғалаба қозонди.

19-а. охири — 20-а. бошларида рўй берган сиёсий ва ижтимоий узгаришлар 1915 й.ги конституцияда ўз аксини топди. 1-жаҳон урушида Д. бетараф турди.

1930-й.лардаги жаҳон иктисодий бўҳрони Д. иктисодиётига катта салбий таъсир этди. 1940 й. апр.да Германия Д.ни босиб олди ва уни ўзининг озик-овқат базасига айлантirdи. 1942—43 й.ларда мамлакатда қаршилик кўрсатиш ҳаракати авж олди. 1943 й. сент.да қаршилик кўрсатиш қаракатининг раҳбар органи ҳисобланган Озодлик кенгаши тузилди. 1945 й. 5 майда мамлакат тўла озод қилинди. Д.— 1945 й.дан БМТ аъзоси. 1949 й. 4 апр.дан Шим. Атлантика пакти (НАТО) аъзосидир.

Миллий байрамлари — 16 апр. — Қиролича туғилган кун (1940), 5 июнь — Конституция куни (1849). ЎЗР б-н дипломатия муносабатларини 1992 й. 25 янв.да ўрнатган.

Асосий сиёсий партиялари ва касаба уюшмалари. Венстре, сўл либерал партия, 1870 й.да тузилган; Консерватив халқ партияси, 1916 й.да тузилган; Тараққиёт партияси, 1972 й.да асос солинган; Радикал сўл партия, 1905 й.да тузилган; Д. социал-демократик партияси, 1871 й.да асос солинган; Социалистик халқ партияси, 1959 й.да тузилган; Христиан халқ партияси, 1970 й.да асос солинган; Марказ демократлари партияси, 1973 й. тузилган; Д. халқ партияси, 1995 й.да ташкил этилган. Д. касаба уюшмалари марказий бирлашмаси, 1898 й.да тузилган бўлиб, Халқаро эркин касаба уюшмалари конфедерацияси, Европа касаба уюшмалари конфедерацияси ва Шим. Европа касаба уюшмалари кенга-

шига киради.

Хўжалиги. Д. юксак даражада ривожланган индустриал-аграр мамлакат бўлиб, бошқа давлатлар б-н кенг иктисодий алоқа боғлаган. Хусусий сармоя устунлик қилади. Ялпи миллий маҳсулотнинг 30% давлат секторига тўғри келади. Ялпи ички маҳсулотда саноат ва қурилишнинг улуши 26,4%, қишлоқ, ўрмон хўжалиги ва балиқчиликнинг улуши — 3,5%. Ялпи маҳсулотнинг 40% дан кўпроғи четга сотилади.

Саноатида нефть, табиий газ, каолин қазиб чиқариш катта ўрин олади. 2-жаҳон уруши (1939—45)дан кейин машинасозлик саноати ривож топди. Кимё саноати, нефтьдан турли маҳсулотлар и. ч. ҳам ривожланган. Ёқилғига бўлган эҳтиёжнинг бир қисми четдан келтириладиган нефть ва нефть маҳсулотлари ҳисобига қондирилади. Саноатда майда ва ўрта корхоналар кўп. Кемасозлик алоҳида ўрин тутади; энг йирик саноат марказлари: Копенгаген, Оденсе, Хельсингёр, Наксков. Машинасозликнинг бошқа тармоқлари асосан кема дизеллари, цемент ва озиқ-овқат саноати учун асбоб-ускуналар, электр мотор, трансформатор, радиоприёмник, телевизор, магнитофонлар ишлаб чиқаради (асосий марказлари Копенгаген, Оденсе). Кимё саноати доридармон, фосфатли ва азотли ўғитлар, синтетик смола ва пластмассалар и. ч.га ихтисослашган. Тўқимачилик, трикотаж ва тикувчилик саноатининг асосий марказлари Ютландиянинг шарки ва шим.да жойлашган (Вайле, Хернинг, Выборг ва б.). Мамлакатнинг турли жойларида озиқ-овқат, хусусан сут ва гўшт саноати корхоналари барпо этилган. Йилига ўртача 30 млрд. кВт-соат электр энергия ҳосил қилинади. 90-й.ларнинг ўрталарида нефть қазиб олиш энг юқри даражага етди (7 млн. тонна).

Қишлоқ хўжалиги Д. иктисодиётининг энг маҳсулдор тармоғи ҳисобланади. Мамлакатда 80 мингга яқин фермер хўжалиги бор. Улар юксак ҳосилдорликка эришадилар ва

маҳсулотнинг асосий қисмини чет элларга сотадилар. Д. худудининг 70% (3 млн. га) к. х.да фойдаланилади Қ. х. товар маҳсулоти умумий қийматининг 90% ини чорвачилик беради. Аҳоли жон бошига сут, ёғ ва гўшт етиштиришда дунёда олдинги ўринлардан бирини эгаллайди. Дехқончилиги юқори даражада механизациялашган. Чорвачиликда қорамол, чўчка боқилади, паррандачилик ривожланган.

Транспорти. Т. й. узунлиги 3 минг км дан ортиқ, ундан 2470 км электрлаштирилган. Автомобиль йўллари уз. 71 минг км. Асосий порти — Копенгаген. Ташқи савдоси ялпи ички маҳсулотнинг 37% ини ташкил этади. Четга асосан машина ва асбоб-ускуналар, қ.х. ва озиқ-овқат саноати маҳсулотлари чиқаради. Ташқи савдодаги асосий мижозлари: Германия, Швеция, Буюк Британия. Пул бирлиги — Д. кронаси.

Маорифи, маданий-маърифий ва илмий муассасалари. Д. маориф тизимининг илк бўғини — болалар боғчалари. 6 ёшдан болалар учун 9 й.лик мажбурий таълим жорий этилган. Бошланғич мактабларда ўқиш муддати — 7 й., кичик ўрта (реал) мактабларда 3 й., юқори ўрта мактаб (гимназия)ларда 3 й., хунар-техника билим юртларида 1 — 3 й. Болаларнинг 90% бепул давлат мактабларида таълим олади. Олий ўқув юртларига гимназия аттестатлари асосида танлов йўли б-н қабул қилинади. 5 та ун-т, 3 та техника ун-ти, 20 га яқин ин-т ва коллежларда олий маълумот берилади. Йирик олий ўқув юртлари: Копенгаген (1479 й.да асос солинган) ва Орхус (1928 й.да асос солинган) ун-тлари, Д. муҳандислик академияси, Копенгаген техника ун-ти. Илмий муассасалари: Дания киролиги фанлар академияси (1742 й. Копенгаген ш.да ташкил этилган, 210 дан ортиқ аъзоси бор), Нафис санъат академияси (1754 й.да асос солинган), Дания киролиги техника фанлари академияси (1937 й. Лингби ш.да ташкил этилган, 580 дан ортиқ аъзоси, 25 и.т. ин-ти ва ассоциация-

лари бор), 20 дан кўпроқ и. т. муассасалари ва б. Кутубхоналари: Копенгагендаги Қироллик ва Муниципал, Орхусдаги давлат ва ун-т кутубхоналари ва б. Музейлари: Копенгагендаги миллий қироллик нафис санъат музейи, Қироллик денгиз музейи, Оденседаги Х. К. Андерсен уй-музейи ва б.

Матбуоти, радиоэшиттириши ва те-лекўрсатуви. Д.да нашр этиладиган йирик газ. ва жур.лар: «Информашон» («Ахборот», кундалик газ., 1943 й.дан), «Ню даг» («Янги кун», кундалик кечки газ.), «Политикен» («Сиёсат», кундалик газ., 1884 й.дан), «Экстра бладет» («Фавкуллода газета», кундалик газ., 1904 й.дан), «Биллед бладет» («Суратли ҳафтанома», ҳафталик суратли жур., 1938 й.дан), «Ню политик» («Янги сиёсат», ойлик жур., 1967 й.дан).

Ритсаус бюро — Д. ахборот агентлиги 1866 й.да тузилган. Д. радио ва телевидениеси расмий равишда мустақил ҳисобланса ҳам, амалда ярим давлат ташкилотидир. Мамлакатдаги барча радиоэшиттириш ва телекўрсатувларни Д. радиоси давлат ташкилоти назорат қилади.

Адабиёти. Қадим замонлардан Д.да бой оғзаки халқ ижодиёти пайдо бўлган. Дастлабки ёзма ёдгорликлар 12-а.да лотин тилида яратилган. Саксон Грамматикнинг «Данларнинг ишлари» тарихий асари (12—13-а.лар) маълум. 13—14-а.ларда дан тилида яратилган асарлар, чет тиллардан қилинган таржималар тобора кўзга ташлана бошлади. К. Педерсен (1480—1554) нинг халқчил ижоди, «Библия»ни таржима қилишидан адабий тилининг ривожига асос солди. 18-а. адабиётида маърифатпарварлик ғоялари кенг тарғиб қилинди. Л. Хольбер ўтқир ҳажвиялари б-н шуҳрат қозонди. 19-а. бошларида А. Эленшлегер, Н. Ф. Грундтвиг, С. С. Бликер, К. Винтер каби романтиклар дехқонлар турмуши ва табиат гўзалликларини тасвирладилар. 19-а.нинг 30-й.лари адабиётига реализм унсурлари кириб келди. Бир ёки икки пардали (кичик) комедия жанри ривожланди,

психологик таҳлил чуқурлашди. Бу даврда Ханс Андерсен эртаклари шуҳрат қозонди.

40-й.ларда ижтимоий зиддиятларнинг чуқурлашуви сиёсий лирика ва сатиранинг ривожига таъсир этди. 70-й.лар адабиётида реализм чуқурлашди. Машхур реалист ёзувчи Е. П. Якобсен «Нильс Люне» романида киборларнинг фожиали тақдирини психологик асослади. Х. Драхман, К. Гьеллеруп, Э. Брандес каби реалист адиб ва шоирлар йирик асарлар яратдилар. 1-жаҳон уруши даври (1914—18) адабиётида «гноумид авлод» кайфиятлари пайдо бўлди. 20-а.нинг 20—30-н.ларида реалистик проза юксалди. Х. Р. Кирк, Э. Кристенсен, К. Беккер, Х. Хердаль, М. Клитгор, Х. Понтоппидан, Й. Йенсен романларида меҳнаткашлар ҳаёти ҳаққоний акс этди, 30-й.ларда, кейинроқ Қаршилик кўрсатиш ҳаракати даврида (1940-45) М. Андерсен-Нексе, Х. Шерфиг, Х. Р. Кирк, Мартин Нильсен каби ёзувчилар ижоди фашизмга қарши рух касб этди, улар қамоқ ва концлагерларда ҳам курашни давом эттирдилар. Урушдан кейинги йилларда Х. Вульф, Т. Дитлевсен, Х. Л. Йенсен реалистик асарлар ёзишди, 60—80-й.ларда адабиётга кириб келган ёзувчилар янги шакллар излашди, воқеликни фалсафий идрок этишга интилишди.

Меъморлиги. Д. ҳудудида қад. меъморий даврга (мил. ав.) хос санъат ва меъморий ёдгорликлар (Треллеборг, Аггерсборг қалъаларининг харобалари ва б.) мавжуд. Д.да ягона қироллик тузилиб (10-а.), христианлик қабул қилинган, дастлаб ёғочдан, 11-а. урталарида эса тошдан ибодатхоналар қурилди. Роман даврида (12-а.—13-а. боши) хоч шаклида собор ва қалин деворли черковлар солинди. Готика даврида (13-а.—16-а. 30-й.лари) Роскилл ва Оденседа йирик ибодатхоналар, қалин, баланд девор ва минорали қасрлар барпо этилди. 16—17-а.ларда ренессанс таъсирида безатилган саройлар, жамоат ва турар жой бинолари қуриш анъана бўлди. 18-а. 1-ярмида

бинолар барокко услубида, 2-ярмида эса классицизм услубида қурила бошлади. 19-а. охири — 20-а. бошида миллий романтизмга хос бинолар яратилди. К.Ф. Харсдорф Д. классицизмнинг атокли намоёнасидир. 20-й.ларда неоклассицизм, 30-й.ларда эса функционализм (Х. Кампман, В. Лауритсен каби меъморлар) услуби тарқалди. 2-жаҳон урушидан кейин Копенгаген, Оденсе, Рённе каби шаҳарлар қайта тикланди. 60—90-й.ларга келиб кўп (8—12) каватли турар жойлар қурилди. Уй-жой ва саноат зоналарини, қатнов йўлларини қулай жойлаштиришга, кўкаламзорлаштиришга қатга эътибор берилди.

Тасвирий санъати. Д. худудидан тош, жез, темир даври маданият ёдгорликлари топилган (каҳрабо ҳайкалчалар, уруш ва ов манзараларининг тошга ўйилган тасвирлари, қурол-яроғлар, зийнат буюмлари, қумуш идишлар, олтин тангалар ва б.). Роман даври (12—13-а.лар) монастырлари нақшлар б-н безатилган. Готика даври (13-а.—16-а. бошлари) соборларидаги нақшларда реалистик элементлар мавжуд. 15-а. нинг 2-ярмида Д.га Германия, Нидерландия, Франциядан кўплаб рассом ва усталар кўчиб келди. Копенгагенда Бадиий академия ташкил этилиши (1754) ва классицизм тараққиёти Д. миллий рассомлик мактабининг ташкил топишига олиб келди. 19-а. 1-ярмида рассомлик санъатида К. В. Эккерсберг ва унинг издошлари К. Кёбке, В. Бендс ва б. ижодидида лиризм, вокеликнинг бевосита тасвири кучли бўлди. 20-а. бошларида Д. санъатига фовизм, кубизм, 30-й.лар ўргаларидан импрессионизм ва абстракционизм каби турли оқимлар кириб келди. Реализм руҳида ижод этувчи О. Руде, Х. Енсен, Х. Бидstrup каби рассомлар ижоди абстракционизм ва б. модернистик оқимларга қарама-қарши турди. Неоклассицизм тамойиллари асосида ижод этувчи рассомлар ҳам бор. Кейинги йилларда маиший ва сиёсий мавзулар рассомларни кўпроқ қизиқтира бошлади.

Муסיкаси. Европада энг кад.лардан.

Д. худудидида мил. ав. 4-а.га оид пуфлама муסיка чолғуси топилган. 12-а.гача миллий муסיка ижоди жанрлари қаҳрамонлик эпоси, маросим кўшиқлари, ракс куйлари б-н чекланган. 12-а.дан профессионал диний муסיка, 15-а.дан дунёвий муסיка намуналари, 17-а.дан муסיқашунослик асарлари пайдо бўлди. 18-а. охиридан Д. муסיкаси ўзига хос миллий хусусиятга эга бўлган. Ф. Кунценнинг дастлабки миллий операси «Хольгер Данске», И. Шульцнинг миллий характердаги зингшпиллари француз хажвий опера унсурларини ўзига сингдирди. Миллий симфонизм бунёдкори Н. Гаде ҳамда замонавий компо-зиторлик мактаби асосчиси К. Нильсен номлари Европа муסיка маданияти тарихи саҳифаларидан муносиб ўрин олган. 20-а. 1-ярмида муסיка марказлари — Д. концерт жамияти, Д. муסיқачилари уюшмаси, композиторлари уюшмаси, Филармония жамияти, Д. радиосининг хор ва оркестри ташкил этилди. Д.да 5 консерватория, 10 симфоник оркестр, Муסיка тарихи музейи (1898 й.дан), «Дания муסיка нашриёти» (1871) бор. Йирик муסיка марказлари — Копенгаген, Оденсе.

Театри. Қад. Скандинавия кўшиқчилари — скальдлар ижодидида театр санъати учкунлари бўлган. Ўрта асрларда Д.да мистерия, масҳарабозлик, ибодат маросимлари, одоб руҳидаги ибратомуз томошалар оммалашди, мактаб ўқувчилари турли спектакллар кўя бошлади. Профессионал театр эса, 18-а. нинг 20-й.ларида вужудга келди. 1722 й. Копенгагенда «Данлар саҳнаси» номи биринчи миллий театр тузилди. 1770 й.дан бу театр «Дания кирилининг театри» деб юритила бошлади. Театр саҳнасидан Л. Хольберг комедиялари, Й. Эвальднинг драмалари, жаҳон классикаси пьесалари кенг ўрин олди. Й. Л. Хейберг, Н. П. Нильсен, Й. К. Рюге, А. Нильсен, И. Л. Фистер кабилар 19-а. етакчи актёрларидир. 20-а. бошида натуралистик ва декадентлик пьесалари кўп қўйилиши Д. театрини таназзулга

олиб келди. Лекин 20-й.ларнинг охиридан «Ишчилар театри», «Ижтимоий театр», «Бетти Нансен театри»да классик ва чет эл илғор муаллифлари пьесаларининг қўйилиши б-н Д. театри янги босқичга кўтарилди бошлади. 2-жаҳон урушидан сўнг қаршилик кўрсатиш характери қаҳрамонларининг жасоратини акс эттирувчи ва долзарб масалаларга бағишланган асарлар сахналаштирилди. Опера ва балет ривожлана бошлади. Актёрлар Копенгаген давлат драма мактабидан тайёрланади.

Киноси. Миллий кинофильмлар 1897 й.дан ишлаб чиқарила бошланди, бир неча хужжатли ленталар суратга олинди. 1910-й.ларда Д. кинематографияси дунёга танилди. 1903 й.да «Катл» бадий фильми (реж. Л. Эльфельт) яратилди, 1906 й.да Копенгагенда «Нордиск» киностудиями ташкил этилди. «Арслон ови» (1907, реж. ва актёр В. Ларсен) дастлабки халқаро муваффақият келтирди. «Ажал рақиси», «Вильгельм Телль», «Хамлет» каби машҳур асарлар сахналаштирилди, комедия ва мелодрамалар суратга олинди. 1-жаҳон урушидан кейин кинофильмлар и.ч. камайди, асосан саёз, сийқа мусиқали кинокомедиялар яратилди. 2-жаҳон уруш йилларида оилавий муаммолар ва тарихий воқеаларни тасвирловчи фильмлар экранлаштирилди. «Каламушлар б-н жанг», «Бугдой хавф остида» номли хужжатли ленталарда курашга чорловчи пинҳона ғоялар акс эттирилди. Урушдан кейин илғор кинореж.лар Д. қаршилик кўрсатиш характери, болалар тарбиясига, ижтимоий иллатларни ҳажв қилишга асосий эътибор бердилар. Х. Карлсен, П. Кьерульф-Шмидт, Э. Баллига, Л. ва С. Грэнлюкк, Н. ва К. Рифбьерг каби реж.лар яратган фильмларда чуқур драматик конфликт ва ижтимоий муаммолар ҳам акс этди. Д.да хужжатли ва қисқа метражли фильмлар айниқса шуҳрат қозонди. 60—90-й.ларда кўнгиш очар ҳажвий фильмлар кўпроқ яратилди. Копенгагенда киномузей, киномактаб бор. Йилига 25 тўла метражли, 50 қисқа

метражли фильм ишлаб чиқарилади.

Ўзбекистон — Д. муносабатлари. Икки мамлакат ўртасида «Инвестицияларни ўзаро қимоялаш ва рағбатлантириш тўғрисида»ги ва ЎЗР б-н Европа Иттифоқи ўртасида «Шериклик ва ҳамкорлик тўғрисида»ги битим асосида ўзаро савдо-иқтисодий алоқаларни ривожлантириш йўлга қўйилди. 2000 й.да икки мамлакат ўртасидаги товар айланмаси 7,8 млн. АҚШ долларини ташкил этди. Ўзбекистон Д.дан ёғоч буюмлар, доридармон, қанд-шакар, қандолат маҳсулотлари, какао, спиртли ва спиртсиз ичимликлар, ғалла ва ёрма, механик асбоб-ускуна, кимёвий маҳсулотлар, пойабзал, ўйинчоқлар сотиб олади. Бунинг эвазига Ўзбекистон сайёҳлик ва юк ташиш соҳасида хизмат кўрсатади. Ўзбекистон Д.га қайта ишланган сабзавот ва мевалар, озиқ-овқат маҳсулотлари, ҳўл мева ва ёнғоқ юборади, турли хизматлар кўрсатади. ЎЗР ҳудудида Д. сармоядорлари иштирокидаги 6 корхона, шу жумладан Д. сармояси 100% бўлган 2 корхона ишлаб турибди. Ўзбекистонда Д.нинг «Ново Нордиск» ва «Йорк рефрижерейшн» компанияларининг ваколатхоналари очилган.

ДАНИЯ БЎҒОЗЛАРИ (Болтик денгизи бўғозлари) — Скандинавия ва Ютландия я. о.лари орасидаги бўғозлар. Кичик Бельт, Катта Бельт, Эресунн (Зунд), Каттегат ва Скагеррак бўғозларини ўз ичига олади. Бу бўғозлар энг тор жойининг эни тегишлича: 0,5 км; 3,7 км; 10,5 км; 60 км ва 110 км. Д. б. Болтик денгизини Шим. денгиз б-н боғлайди.

ДАНЛАР, данияликлар (ўзларини данскере деб атайдилар) — халқ. Даниянинг асосий аҳолиси (5 млн. кишига яқин). Шунингдек, Швеция, Норвегия, Германия, АҚШ, Канада ва б. мамлакатларда яшайдилар. Умумий сони 5,6 млн. киши (1990-й.лар ўрталари). Европеоид иркига мансуб. Дан тилида сўзлашади. Диндорлари, асосан, люте-

ранлар, протестантлар, католиклар ҳам бор. Қадимда Даниянинг хоз. худудида герман қабилалари (кимврлар, ютлар, англлар, сакслар) жойлашган; 5—6-а.ларда Жан. Шведиядан герман қабилаларидан бўлган данлар бостириб кирган. 6—8-а.ларда бу қабилаларда ибтидоий тузум парчаланиш жараёни содир бўлган; 10—11-а.ларда улардан ягона дан элати вужудга келган; илк давлат тузилган. 19-а.да дан миллати шаклланган. Анъанавий машғулотлари — деҳқончилик ва чорвачилик, шунингдек, хунармандчиликнинг темирчилик, заргарлик, кулолчилик, ёғоч ўймакорлиги, каштачилик, гилам тўкиш ва б. турлари ҳам ривожланган.

ДАНТЕ Алигъери (Dante Alighieri) (1265.5, Флоренция - 1321.14.9, Равенна) — италян шоири. Қад. дворян наслдан. Дастлабки «Янги ҳаёт» (1292) асари севгилиси Беатричегга бағишланган сонетлардан ва насрий лавҳалардан иборат. 90-й. лар охирида хукмрон гвельфлар партияси «оқлар» ва «қоралар»га ажралиб чиққач, Флоренцияда ҳокимият «қоралар» қўлига ўтади. Ўша пайтда Римда бўлган «оқлар» вакили Д.нинг мол-мулки мусодара этилиб, ўзи ўлимга хукм этилади. Шундан кейин Д. Флоренциядан чиқиб кетади (1302) ва умрининг охиригача дарбадарликда яшайди, сиёсат б-н шуғулланмайди. Д. фалсафий руҳдаги «Базм» (1308), «Монархия ҳақида» (1313), «Ер ва сув ҳақида» (1320) рисо-лаларида гуманистик қарашларни илгари суради, даврнинг муҳим ижтимоий-ахлоқий муаммоларига жавоб излайди. Жумладан, «Монархия ҳақида» асарида Д. бутун жаҳрн монархиясини ер юзидаги одамларнинг фаровонлигини таъминлайдиган адолатли давлат шакли сифатида химоя қилади.

«Комедия» Д. ижодининг чўққисидир (1307—21). Кейинроқ бу достон «Илохий комедия» деб ҳам юритилган. Д. вафотидан сўнг қўшилган «илохий» сўзи шоир ижоди мухлислари томонидан асарнинг бадиий жиҳатдан юксаклигини ифода-

лаш учун қўлланилган. Достон 3 қисм («Дўзах», «Аъроф», «Жаннат») дан иборат. Ҳар бир қисмда 33 та қўшиқ бор. Достон Д.нинг шоир Вергилий етакчилигида у дунёга саёҳати тарзида ёзилган. Бу шакл Шарқ обидаси «Мерожнома» сюжетини эслагаети. «Комедия» анъанавий диний сюжет асосида бўлсада, ундаги гуманизм мағзини реал дунёдаги инсонлар ҳаёти ташкил этади. Д. асарда инсоният тарихининг турли даврларида яшаган кишиларнинг мураккаб фалсафий қарашлариға муносабатини билдиради. «Комедия»нинг «Дўзах» қисмидаги 4-қўшиқда жаҳоннинг буюк донишмандлари Демокрит, Фалес, Гераклит, Эвклид, Птолемей, Гиппократлар қаторида Шарқнинг улуг мутафаккирлари Ибн Сино ва Ибн Рушдлар тилға олинади. Қўшиқда қад. Турон подшо-сининг қизи, афсонавий балиқ танли саркарда аёл Семирамида, Миср маликаси Клеопатра фаолиятиға муносабат билдирилади. «Аъроф»да массагетлар маликаси Тўмарис қахрамонлиги тасвирланган. «Илохий комедия» бадиий юксак бўлиши б-н бирға, кишилик жамияти тараккиётида йиғилган билимларнинг бой хазинасидир. Д. Шарқ ва Ғарб тафаккури меваларини омухта этган. Муаллиф Шарқ донишмандлари Ибн Сино, Аҳмад Фарғоний, Абу Машъар, Муҳаммад Хоразмий ва б.нинг асарларидан фойдаланган.

Д. италян адабий тилининг яратувчиси хисобланади. Унинг достони услубида оддий халқ тили олий табақа кишилари тилиға хос тантанаворлик, рангбаранглик ва драматизм б-н уйғунлашиб кетган. Д. ўз давридаги ижодкорлардан фаркли ўлароқ бутун италян миллати номидан гапириб, унинг асрий орзу-армонларини ифодалаган. Шунинг учун ҳам уни ўрта асрнинг сўнгги шоири ва айни пайтда, янги даврнинг биринчи шоири, дейишади. Д. ижоди италян адабиёти ва бутун Европа маданияти тараккиётиға катта таъсир кўрсатди. Шоир ижоди адабиётшунос олимлар то-

монидан кенг тадқиқ этилган. Д. асарлари жаҳон халқларининг кўпгина тилларига таржима қилинган. «Илоҳий комедия» достонининг «Дўзах» қисми ўзбек тилида Абдулла Орипов таржимасида нашр этилган (1978).

Ас: Божественная комедия, М., 1961.

Ад.: Голенищев-Кутузов И., Творчество Данте и мировая литература, М., 1971; Комилов Н., Ибн Сино ва Данте, Т., 1983; Сулаймонова Ф., Шарқ ва Ғарб, Т., 1997; Комилов Н., Тафаккур карвонлари, Т., 1999.

Нажмиддин Комилов.

ДАНУНИЙЛАР, дануна - Миср ва Сурия худудига мил. ав. 13—12-а. ларда кириб келган «денгиз халқлари» дан бири, данайлар б-н айнан деб ҳисобланади. Мисрдан 12-а.да суриб чиқарилган. Д. Кичик Осиёнинг жан.-шарқида ва Кипр о.да жойлашганлар. Мил. ав. 9-а.да Шарқий Киликияда Д. давлати бўлган. Туркиядаги Қоратепа тоғидан (Жайхон дарёси бўйида) 1946 й.да Д. подшохи — Азитавадднинг битик тоши топилган.

ДАНУНИЙЛАР ДАВЛАТИ - Кичик Осиёнинг жан.-шарқидаги Адан водийсида жойлашган қад. давлат (мил. ав. 1-минг йилликнинг бошлари). Д. д. маркази Қоратепа тоғи атрофида бўлган. Д. д.нинг энг гуллаган даври — Азитавадд подшолик қилган йиллар (мил. ав. 9-а.нинг 2-ярми) га тўғри келади. Мил. ав. 8-а. охирларида Осурия подшоси Саргон II Адан вилоятини ўзига бўйсундирган. Д. д. да хетт ва финикия маданияти ва ёзувлари устувор бўлган.

ДАНФИГАНКЕТ, Динвагиқад (сўғдийча — муқаддас дин ибодатхонасининг жойи) — ўрта асрларга оид шаҳар ўрни. Шарқ географларининг маълумотига қараганда, у Шош вилоятининг маркази Бинкатдан 5 фарсах (35—40 км) узоқликда халқаро карвон йўли устида жойлашган. Д. харобалари хоз. Ни-

ёзбоши қишлоғи яқинидаги Йўғонтепа деган жойда жойлашган бўлиб, атрофи девор б-н ўралган тўғри бурчакли қалъа ва шахристондан иборат. Унда хунармандларнинг катта гу-зари бўлган. Д. 6—7-а.ларда шаҳар холига келган ва 9—12-а.ларда гуллаш даврини бошдан кечирган. Мўғулларнинг талончилик ҳужуми натижасида 13-а. бошларида шаҳар вайронага айланган.

ДАНҒАРА — Фарғона вилоятидаги шаҳарча (1979 й.дан). Данғара тумани маркази. Туманнинг жан.-шарқида жойлашган. Д. номи «дон ғарами» сўзидан деган ривоят бор. Д. Қўқон ш.дан шим. да, яқин т. й. станцияси — Қўқон (8 км). Аҳолиси 8,8 минг киши (2000). Консерва зди, тикувчилик ф-каси, автокорхона, касалхона, поликлиника, дорихона, маданият саройи, умумий таълим мактаблари, лицей, кутубхона, таъмирлаш, қурилиш ташкилотлари, савдо шохобчалари мавжуд. Д.дан Тошкент — Қўқон—Ўш—Қашқар автомобиль йўли ўтган.

ДАНҒАРА ТУМАНИ — Фарғона вилоятидаги туман. 1939 й. 10 фев.да ташкил этилган (1962 й. 24 дек.да Поп тумани б-н бирлаштирилган. 1970 й. 7 дек.да қайта тузилган). Д. т. вилоятнинг Бувайда, Учкўприк, Ўзбекистан, Фурқат туманлари, Қўқон ш., Наманган вилоятининг Поп тумани, Тожикистон Республикасининг Ашт тумани б-н чегарадош. Майд. 0,45 минг км². Аҳолиси 122,4 минг киши (2000). Д. т.да 1 шаҳарча (Данғара), 8 қишлоқ фукарolari йиғини (Мулқобод, Найманча, Оқжар, Сабан, Тайпок, Чинобод, Қияли, Ғалаба) бор. Маркази — Данғара шаҳарчаси.

Табиати. Д. т. рельефи асосан текислик. Унинг жан.-ғарбий қисми Сўх ёйилмасининг шим.-ғарбий чеккасида, шим.-ғарбий қисми эса Сирдарёнинг биринчи ва иккинчи террасаларида жойлашган. Тўртламчи даврнинг гил, кумоқ ва кумлари тарқалган. Туманнинг шим.-ғарбида бархан, дўнг кумлар бор.

Иқлими континентал иқлим. Ёзи иссиқ, киши бирмунча юмшоқ. Июлнинг ўртача т-раси 26,8°, янв.ники —2,2°. Вегетация даври 220 кун. Йилига ўртача 110 мм ёгин тушади. Баҳор ва кузда кучли «Кўкон шамоли» эсади. Д. т.да Наймансой, Октепасой, Урганжи ариқлари бор. Туман ҳудудидан Сирдарё оқиб ўтади. Сирдарё суви Абдусамат ва Олхамак насос ст-ялари орқали чиқарилади. Артезиан ва дренаж кудуқлари ёрдамида ер ости сувларидан ҳам фойдаланилади. Тупроқлари асосан сугориладиган ўтлоқ, кумли ўтлоқ ва шўрхоқлардан иборат. Ёввойи ўсимликлардан кумликларда саксовул, қандим, юлғун, пасткамликларда янтоқ, шувок, оқбош, шўрхоқларда корабароқ, балиқкўз, тўрғайўт, Сирдарё сохилларида турангил, тол, чингил ва б. ўсади. Ёввойи ҳайвонлардан чиябўри, тулки, бўри, тўқай мушуги, кемирувчилар, қушлардан чумчуқ, ҳинд майнаси, тўрғай, ўрдақ, қашқалдоқ, кирғовул ва б. яшайди.

Аҳолиси, асосан ўзбеклар, шунингдек, тожик, татар, рус ва б. миллат вакиллари ҳам яшайди. 1 км2 га ўртача 272 киши тўғри келади. Аҳолининг 90% дан кўпроғи кишлоқларда истиқомат қилади.

Хўжалиги, асосан пахта етиштиришга ихтисослашган. Пиллачилик, ғаллачилик, боғдорчилик, чорвачилик, балиқчилик, асаларичилик ривожланган. Қ. х.да фойдаланиладиган ерлар майд. 32,5 минг га. Д. т.даги жамоа ва шахсий хўжаликларда 13 минг қорамол, 16 минг қўй-эчки, 15 минг парранда боқилади. 6 саноат корхонаси, 10 қурилиш-таъмирлаш ташкилоти, 2 автокорхона, 9 савдо ва тайёрлов шохобчаси, бўрдоқчилик базалари, ўрмон ва балиқчилик хўжаликлари мавжуд. 1997 й.да Сойшилдир тикувчилик ф-қаси, Данғара консерва 3-ди ишга туширилди. 330 дан ортиқ кичик корхонада турли маҳсулотлар ишлаб чиқарилади. Д. т.да 1 жамоа хўжалиги, 5 ширкат мавжуд.

Д. т.дан Тошкент—Ўш—Қашқар, Қўкон—Хўжанд, Қўкон —Наманган, Қўкон—Жомашуй автомобиль йўллари

ўтган. 40 га яқин умумий таълим мактаби, 2 коллеж бор. Д. т.да 6 маданият саройи, 53 кутубхона, 67 соғлиқни сақлаш муассасаси, 6 касалхона мавжуд. 1941 й.дан «Ғалаба» туман газ. чиқади (адади 5496).

ДАО (хитойча «дао» — қонун, йўл) — қад. хитой фалсафасининг муҳим тушунчаларидан бири. Дастлаб «йўл», «тариқат» маъносини, кейинчалик фалсафада табиатнинг «йуллари»ни, унинг қонуниятларини билдирган. Даосизмнинг асосий тушунчаси. Қонинотнинг бош сабабчиси, унинг сирли қонунияти; ақл б-н билиб, сўз б-н ифодалаб бўлмайдиган, лекин қамма нарсада мавжуд бўлган ҳаётий бутунлик. Д. — ҳамма нарсанинг асоси. Дунё — Д. нинг «гавдаланиши»дир.

ДАОСИЗМ (дао сўзидан) — 1) қад. хитой фалсафасидаги йўналишлардан бири; дао ҳақидаги таълимот. Мил.ав. 6—5-а. ларда вужудга келган. Асосчиси Лао-цзи ҳисобланади, унинг ғоялари «Дао дэ цзин» китобида баён этилган. Д. вакиллари — мил. ав. 4— 3-а.ларда яшаган Ян Чжу, Инь Вэнь, Чжуан-цзи. Д.га кўра, табиат ва инсон ҳаёти «илохий самовий қонун»га боғлиқ эмас, балки нарсаларнинг табиий йўли, қонуни — «дао»га асосланади. Ян Чжу фикрича, ҳаётнинг табиий қонунлари — «дао»га риоя қилиш инсонга «ўз табиатини бутунликда сақлаб қолишга» имкон беради. Д. дунёдаги ҳамма нарсаларда қарамақаршилиқлар кураши ётади, улар ўзгаришда, ҳаракатда: «бир хил нарсалар кетиб, бошқа хил нарсалар келади, баъзи нарсалар гуллайди, баъзилари сўнади», деб ҳисоблайди. Д. таълимотида инсонга ўзидаги мажбурият ва бурч кишанларини улоқтириб ташлаб, табиатга яқин бўлган ҳаётга қайтиш даъвати бор.

2) Хитойда тарқалган 3 диндан (конфуцийчилик, буддизм б-н бир қаторда) бири. Д. фалсафий таълимоти асосида пайдо бўлган. 1—3-а.ларда вужудга кел-

ган. Чжан Даолин асос солган (2-а. нинг 1-ярми). Д. урф-одатлари анимизмга ва сеҳргарликка ишонишга асосланган. Конфуцийчилик, буддизм элементлари ҳам бор. Д. динида 3 худо — Шанди, Лао-цзи ҳамда дунёнинг яратувчиси Пань гу бошчилигида худолар пантеони шаклланган. 5-а.дан Д. диний таълимоти, маросимлари расмийлашган ва давлат дини бўлиб қолган. 12-а.га келиб Д.нинг адабиётлар тўплами — «Дао цзан» вужудга келди. Д. бошқа динлар каби кўплаб секталарга ажралиб кетган. Д. кохинлари шахннинг ахлокий ўз-ўзини такомиллаштириш ғоясини тарғиб қилиб, диндорларга узоқ умр кўришнинг муайян усулини ҳам таклиф қиладилар, бу усул пархезни, жисмоний машқлар тизими ва б. ни ўз ичига олади. Айни вақтда кохинлар ёвуз рухларни ҳайдаш, фол очиш б-н ҳам шуғулланади. Кейинчалик Д. Хитойда ўзининг илгариги мавқеини йўқотиб ўрнини бошқа динларга бўшашиб берган. Ҳозир унинг тарафдорлари нисбатан озчиликни ташкил қилади.

ДАРА — кўупинча тоғли худудларда қаттиқ туб жинсларни дарё ювиши натижасида ҳосил бўладиган тор ва чуқур, тик ён бағирли водий. Унинг ён деворлари узоқ муддатгача тик ҳолатда бўлади. Водий энига секин ўсади ва, одатда, чуқурлиги энидан орғиб боради. Д. баъзан ер юзаси ёрилганда тектоник йўл б-н ҳам вужудга келади. Каньон ва дарбандан фарқли равишда туби қисман дарё ўзани б-н банд бўлади. Ўзбекистоннинг турли р-нларида водий, сой, сойлик, танги деб ҳам аталади.

ДАРАЖА — 1) математикада — бири-бирига тенг бир неча сон (ёки ифода) нинг кўпайтмаси. Аналитик функциялар назариясида асоси ва курсаткичи комплекс сонлардан иборат бўлган Д. қаралади (яна қ. Муавр формуласи). 2) термометр, барометр ва б. асбоблар шкаласидаги бўлинмалар; т-ра, бурчак ўлчовлари (яна қ. Градус).

ДАРАЖАЛИ ФУНКЦИЯ - $y=x^\circ$ кўринишдаги функция.

ДАРАЖАЛИ ҚАТОРЛАР - қ. Қаторлар.

ДАРАИ ГАЗ, Дерезегез, Дараи Жаз — ўрта асрларда Афғонистоннинг шим. да мавжуд бўлган қад. тоғли туман ва шаҳар. Балхоб дарёси воҳасида, Балхдан 5 фарсах (1 фарсах — 6—7 км) жан. да жойлашган. 10-а.да бу тоғлар Жабал Кўҳ номи б-н машҳур эди. «Д. Г.» атамаси қадимдаги афсонавий Газистон мамлақати номидан олинган. Ривоятларга кўра, афсонавий Рустам Семурғ берган қамон дастасини Исфандиёрта шу ердан туриб улоқтирган. 17-а. га оид «Субхонқулинома» асарида қам Д. Г. тарихи афсонавий даврларга бориб тақалади. 17-а.да Д. Г. воҳаси Айни Искандария (Искандар булоғи) номи б-н машҳур қатта чашма бор эди. Бу чашма яқинидаги, атрофи сув б-н ўралган баландликдаги макбарага гўё Александр (Искандар Мақдуний) дафн этилганмиш. Хитой манбаларига кўра, Д. Г. воҳасида илк ўрта асрларда Киётчи мулки жойлашган, Сюань Цзаннинг ёзишича, унинг иклими совуқ, лекин ери жуда унумдор бўлиб, ўсимлик ва мевалар оз, лекин сабзавот ва бугдой мўл-кўл эди. Аҳолиси сержаҳл ва бешафқатлиги б-н ажралиб турган. 7-а. да бу ерда 10 та будда монастири, 300 га яқин роҳиб бўлган. Ўрта асрларда Д. Г. воҳасида шу номда бир шаҳар бор эди, кўплаб қишлоқлар унга тобе эди. 11-а.да Д. Г. Ғазнавийлар шикоргоҳи ва ҳарбий қароргоҳи бўлиб, унда икки мингдан зиёд туркий ва хиндлардан иборат отлик қўшин урнашган. Д. Г. воҳаси 16—17-а.ларда ҳам Балх вилояти ҳарбий кучларининг тўпланиш ери ва бош ҳарбий қароргоҳ ҳисобланиб, у ерда ҳукумат қўшинларининг доимий турар жойлари жойлашган. Бу ердаги Оқжилға яйловининг кенглиги 2 фарсахга (12—14 км) етган. Балх аҳолиси ёз

фаслида шу ерда дам олган.

Ад.: Ахмедов Б., История Балха, Т., 1982; Камалидинов Ш.С., Историческая география Южного Согда и Тохаристана по арабоязычным источникам IX — начала XIII вв., Т., 1996.

ДАРАКЧИ — қад. Шарқ давлатлари армияларида махсус топширикларни адо этадиган ва турли хабарларни етказиб турадиган шахс, разведкачи. Д.лар савдогар, қаландар, туякаш қиёфасида узок ўлкаларга бориб, чет мамлакатларнинг ҳарбий қудрати, урушга тайёргарлиги, чет эл айғокчилари, ўз мамлакатидан қочган сиёсий айбдорлар ҳақида дарак топиб келиб, ҳукмдорларга етказганлар. Ибн Арабшоҳнинг таъкидлашича, Амир Темур Д.лар хизматидан жуда унумли фойдаланган. Д.лар чор-атрофда бўлаётган ҳодисалардан Соҳибкиронни хабардор этганлар. Бозорлардаги нарх-наволар, қишлоқ ва шаҳарлардаги вазият ҳақида муттасил ахборот йиққанлар. Ғаним томонга жўнатилган Д.лар ёвга тегишли йўл, сўқмоқ, нотекис жойларнинг сурати (чизмаси)ни келтириб, мудофаа истехкомларининг қайси ҳудудда жойлашгани, уларнинг номлари, ҳукмдорлари, лашкарбошилари, улуғлари, фозиллари, бойлари, камбағаллари тўғрисида батафсил маълумот б-н қайтганлар (яна қ. Айғокчи, Айёр, Бозаргон).

«**ДАРАКЧИ**» — ўзбек ва рус тилларида чиқадиган ҳафталик ахборот газ. Илк сони 1999 й. март ойда Самарқанд ш.да чоп этилган. «Д.» қисқа муддатда оммалашиб, мамлакатдаги энг кўп нухали газ.га айланди. Унда ёшлар мавзуси, уларнинг дунёқарашини, ўй-фикрларини, халқаро микёсдаги воқеаларни, спорт хабарларини ёритишга катта ўрин берилади, жиддий мавзудаги муаммоли мақолалар ҳам кенг ёритилади. Газ. тахририятининг ҳатлар, ахборот ва спорт, танлов бўлимлари бор. «Интернет» орқали жаҳон ахборот тармоғига улан-

ган. Адади 200 мингдан зиёд (2002).

ДАРАЛИТОҒ — Калиф-Шеробод қатор тепалари (грядаси)нинг бир қисми, Шеробод даштига туташган. Сурхондарё вилоятида. Энг баланд жойи 823 м. Д. Талхобдахана дарасидан (жан.-ғарбдан) Шўрбулоққача 30 км га чўзилган. Бўр даврининг гил, қумтош, алевролит ва мергелларидан, палеогеннинг қумтош ва оҳақтошларидан тузилган. Палеогеннинг оҳақтошлари (бухоро яруси) Д.нинг ўқ қисмига тўғри келади. Оҳақтошлар зич ва қаттиқ бўлганлиги туфайли сувайирғич қисмида қалқонсимон рельеф шакллари вужудга келган.

Д.нинг жан.-шарқий ён бағри анчатиқ. Қурук сойлар б-н кучли парчаланган ва вақтинча оқар сойларнинг про-лювиал текисликлари тоғ олдида кенг ҳудудни эгаллаган. Дағал тўқ бўз тупроқларда шувоқ, биюргун, шўра, гулхайри, оккурай, қўнғирбош, ранг ва б. эфемерлар кенг тарқалган, баҳор ва кузда пичан ўриб олинади. Д. яйлов чорвачилигида фойдаланилади.

ДАРАХТ — тана ва шохлари ёғочланган кўп йиллик ўсимлик. Д.лар бўйига қараб 3 гуруҳга: 1) 35 м дан баланд (чинор, терак, қора қайин, қарағай); 2) 25—35 м (қайрағоч, ёнғоқ, оқ қайин, тол, қатранғи); 3) 25 м гача (заранг, четан, шумурт ва б.) бўлинади. Мевали Д.лар ҳам шаклига қараб 3 гуруҳга: 1) шохшаббаси кўп, баланд бўлиб ўсадиган (нок, гилос, ёнғоқ, олманинг айрим навлари); 2) танаси кўримсиз, илдиз бачкиларидан ҳам кўпаядиган бўйи паст (шафтоли, олманинг пакана хиллари, олча ва олхўрининг айрим турлари ва б.); 3) биринчи ва иккинчи гуруҳ оралиғидаги ўрта бўйли Д.лар (олма ва ўрикнинг кўпчилик хиллари ва навлари, нок, олчанинг айрим турлари)га бўлинади. Д.ларнинг доим яшил ва баргларини ҳар йили кузда тўқадиган хиллари ҳам бор. Доим яшил Д. барглари вақт-вақти б-н тўкилиб, ўрнига янгиси чиқаверади.

Д.лар ёши уларнинг кесилган тўнкасидан ёки ўсиб турган илдиз бўғзидан (пармалаб олинган ўзагигача), ёғочлигидаги йиллик ҳалқалар сонига, шунингдек, Д.ларнинг ташқи белгилари (баргининг ранги, танасининг шакли, пўстлогининг туси ва тузилиши)га қараб аниқланади. Мас, катта ёшдаги игна баргли дарахтлар баргининг ранги очроқ, ўсишдан тўхтаган дарахтнинг шох-шаббаси юмалоқ телпак гумбаз шаклида, танасининг пастки қисми ёрилган, калин, ўлик пўстлоқ тўқималари б-н қопланган, баъзан пояси сиртида яшил, сариқ ва б. тусли буклоқлар пайдо бўлади. Ёш дарахтлар тик усади, шох-шаббаси чўзиқ конуссимон, пўстлоғи силлик, ялтироқ, игна баргли дарахтлар барги серсув, тўқ яшил. Дарахтларни ўғитлаш ёки ҳосил беришини тўхтатиш б-н ҳаётини узайтириш мумкин. Шафтоли дарахти 15—20, саксовул 50—60, терак 70—80, ток 100, тол 300, хандон писта 350, тут ва ёнғоқ 400, қарағай, шумтол, заранг 700—1000, чинор 1000, эман 2000, шамшод 3000, ма-монт дарахти 6000 йил яшайди.

ДАРАХТ — нақш тури ва мужас-самоти. Амалий безак санъатида кенг тарқалган. Бадий буюмлар безаги (каштачилик, читгарлик, кулоллик, наққошлик ва б.)да қўлланилади. Жумладан, тошкентлик кулоллар Д.ни лаганларнинг ўртасига чизишади, Самарқанд, Ғиж-дувон, Риштон, Шаҳрисабзда бу нақш ҳошия безакларида кенг ишлатилади.

ДАРАХТ БАҚАЛАР (*Dendrobates*) — думсиз амфибиялар туркумининг уруғи. Тўмтоқбош бақалар оиласига мансуб. Бўйи 3—3,5 см. Териси ранг-баранг, чиройли. Тери безлари суюк заҳар чиқаради. Асосан ўрмонлар ва сув бўйларида яшайди. Умрининг кўп қисми курукликда ўтади, сувга кам тушади. Д. б.нинг Марказий ва Жан. Америкада тарқалган 10 та тури бор. Бўёкчи, яъни ола бақ,а (*D. tinctorius*)нинг заҳари жуда

ўткир бўлиб, катта йиртқич ҳайвонларни ҳам бир неча минутда ўлдиради.

ДАРАХТ БУТАШ - қ. Буташ.

ДАРАХТ ЕЛИМИ, гумми - кўпчилик дарахт ва буталар пўстлогининг шикастланган жойидан оқиб чиқадиган қотувчи шира, полисахаридлар комплекси (қ. Ақоқиё, Гуммиарабик, Елим оқиш).

ДАРАХТ ҒЎЗА — Ҳиндихитой ғўзаси.

ДАРАХТЛАРГА ШАКЛ БЕ-РИШ - боғдорчилик ва манзарали боғдорчиликда қўлланиладиган агро-технологик усуллардан бири, дарахт ва буталар шох-новдаларини буташ, сий-раклатиш, қискартириш йўли б-н уларни муайян бир кўринишда ўстириш. Д.ш.б. дарахтнинг ҳаво, ёруғликдан яхши баҳраманд бўлиши, озиқ моддаларнинг ҳосилли новдаларда тўпланиши, ҳосилдорликни ошириш ва мевалар сифатини яхшилашга имконият яратади. Шакл берилмаган дарахтлар кам яшайди ва кам ҳосил беради. Дарахтни ўстириш шакли жойнинг тупроқ-иклим шароит-ларига, мева тури ва навининг биологик хусусиятларига қараб танла-нади. Даст-лабки шакл бериш ишлари кўчатзорнинг иккинчи даласида бошланади, сўнгра боғда 6—8 йил давом эттирилади.

Дунё мамлакатлари боғдорчилиги-да Д.ш.б.нинг ғоят хилма-хил турлари қўлланилади. Ўзбекистонда мева да-рахтларининг кўпчилигига паст танали (асосий тана бал. 50—70 см) қилиб шакл берилади, нагижада мева дарахтлари ҳосилга эрта қиради, уларни парвариш қилиш, буташ, зараркундаларга қарши кураш, ҳосилни йиғиб-териш олиш осонлашади. Хиёбонларга, йўлларнинг четларига ўтказиладиган дарахтларга баланд танали (150—200 см), анжир, анор, кўпгина паст бўйли пайвандтаг да-рахтларга асосан бута (тана бал. 50 см) кўринишида шакл берилади.

Марказий тана ва асосий шохларнинг жойлашишига қараб Д.ш.б. поғонали, сийрак поғонали, косасимон, бутасимон ва б. бўлиши мумкин. Поғонали шакл (олма, гилос, нок ва б. қўлланилади) да асосий шохлар танада поғоналаб жойлаштирилади, поғонада 3—5 тадан шохбўлади. Сийрак поғонали шаклда (кўпчилик мева турлари учун қабул қилинган) дарахтда 5—8 та асосий ва 1—2 кўшимча шохлар қолдирилади. Косасимон шаклда кўчат бокқа ўтказилиши б-н танадан чиққан 3—5 та шох 20—30 см узунликда қолдирилади, марказий тана қиркиб ташланади. Бу шаклда кўпроқ шафтоли, олча ўстирилади. Бутасимон шаклда (илдиздан ривожланадиган ўсимликлар — анор, анжир, туркман олмаси, смородина, малина ва б.) марказий тана бўлмайди, илдиздан 2—3 та мустақил тана ва улардан шохшабба чиқарилади, таналар қариганидан кейин илдиздан чиққан янги тана б-н алмаштирилади. 1970-й.лардан бошлаб Ўзбекистонда Италияда (проф. Бальдо-сари) кашф этилган сунъий шакл бериш усулларидан бири — пальметта шакли (паст бўйли пайвандтаглардаги мева дарахтлари — олма, нокни шохшаббага ясси шакл бериб, сўри ёки симбағазларда ўстириш) синаб кўрилди, лекин сермехнатлиги туфайли кенг ёйилмайдди. Д.ш.б.нинг асосий тизимлари расмда берилган. Токка шакл бериш ҳақида ток мақоласига қ.

Ад.: Рибаклов А. А., Остроухова С. А., Ўзбекистон мевачилиги, Т., 1967; Собиров М., Томорқа бовдорчилиги, Т., 1991.

Султон Холназаров.

ДАРАХТЛАРНИ СИЙРАКЛАШ - қ. Буташ.

ДАРБАНД — РФ нинг Доғистон Республикаси жан.-шарқдаги шаҳар. Каспий денгизи бўйидаги порт. Т.й. станцияси. Аҳолиси 82 минг киши (1992). Д. — Доғистоннинг йирик sanoat марказларидан бири. «Электросигнал», металл сил-

ликлаш станоклари 3-длари, озиқ-овқат (жумладан вино тайёрлаш, мева консервалаш), жун йигириш ва гилам ф-калари, театр, ўлкашунослик, тарих-меъморлик музейлари бор. Д.дан Грознийга нефть қувури ўтказилган.

Д. 438 й.да тоғ ён бағридаги тепаликка қурилган Норинкалға ҳарбий истеҳкоми сифатида вужудга келган. Кейинроқ қалъадан денгизгача параллел қурилган 2 ноёб тош девор оралиғида шаҳар кенга ёборди. Хусрав I Ануширвон б-а. ўрталарида қурдирган бир неча дарвозали, минорали деворлар Кавказ тоғлари б-н денгиз оралиғидаги камбар (3 км) йўлакни шим. ва жан.дан тўсиб турган ва ўрта асрларда муҳим ҳарбий-стратегик аҳамиятга эга бўлган.

Д.да уйлар тошдан қурилган. Кейинроқ бозор майдонида жоме масжиди барпо қилинган. Д. номи 7-а.дан бошлаб учрайди. 627 й. қалъани хазарлар эгаллаган. Шаҳар 7—9-а.ларда Араб халифалигига кирган ва мусулмон оламининг энг чекка қалъаси ҳисобланиб, Каспий денгизи соҳилидаги йирик порт шаҳар сифатида маълум бўлган. Ташқарига зиғир газлама ва рўян чиқарилган. 10-а.да султонлик пойтахти. 13-а.да мўғуллар вайрон қилган. Бу даврда шаҳар мўғулча Қахлага, туркча Темир Қапиғ деб аталган. Тўхтамишхон Д.да ўз номидан танга зарб қилдирган. Амир Темур Тўхтамишхонга қарши урушганда ва орқага қайтишда Д.да бўлган (1395—96). Шаҳар 15-а. ўрталарида тушкунликка учраган. 1509 й.дан Эрон таркибида, 1578—1606 й.ларда Туркия таркибида бўлган; Эрон шоҳи Аббос даврида денгизда тош минора қурилган. 1722 й.да Россия босиб олган, 1735 й.да яна Эронга ўтган. 1747 й.дан Дарбанд хонлигининг пойтахти. 1765 й.дан Куба хони Фатхалининг қароргоҳи. 1796 й. Д.ни яна Россия эгаллаган, 1806 й. қайта босиб олган. Д. эски ва янги (19—20-а.ларда қурилган) даҳадан иборат. Меъморий ёдгорликларидан Жоме масжиди мажмуоти (8—14-а.лар) ва Мадраса (15—19-а.лар), Ми-

норали масжид (14—19-а.лар), Қирқлар масжиди (17-а.), қад. қарвонсаройлар, равоқ гумбазли ҳаммомлар (17—18-а.лар), хон мақбараси (18-а.), Норинқалъа қолдиқлари, деворнинг айрим қисмлари ва б. сақланган.

Ад.: Хан-Магомедов С. О., Дербент, М, 1958.

Абдуқаюм Абдурахимов.

ДАРБАНД (форс, дар — эшик, дара; банд — мустаҳкам, берк, тугун, тўсик) — 1) икки тоғ орасидан, дарадан ўтган йўл. Сурхондарё вилоятидаги Бўзгалахона дараси Дарбанди оҳанин (қ. Дарвозаи оҳанин) деб аталган. Доғистон Республикасидаги Дарбанд ш. номи ҳам Д. сўздан олинган; 2) эски адабиётларда: чегара, ҳад, баъзан қалъа, чегарадаги истехком.

ДАРБАНД ДЕВОРЛАРИ - Дарбанд ш. (Доғистон Республикаси) ва қалъасини ўраб олган 2 қад. тош девор харобаси. Деворларидаги пахлавий ёзувларига кўра, мил. 567 й.да бино этилган. Жан. томондаги девордан 4 дарвозаси ва 3 буржи бўлган кичик бир киём сақланиб қолган. Шим. томондаги девор эса 3 дарвозаси ва 30 буржи б-н қарийб тўла сақланган. Деворларнинг уз. 40 км дан ортиқроқ, ўртача бал. 6,5 м бўлган. Д. д. ғарб томондан Норинқалъа истехкомига бориб уланади.

ДАРБАНД ХОНЛИГИ - Жан. Доғистонда 1747—1813-й.ларда мавжуд бўлган хонлик. 1796 й. Д. х. қудуди рус қўшинлари томонидан эгалланган. 1813 й.ги Гулистон тинчлик шартномасига биноан узил-кесил Россия таркибига қўшиб олинган.

ДАРБАНДИЯ, Дарбанди — Шим. Озарбайжондаги тарихий вилоят. Ширвон ҳукмдорлари сулоласи (1382—1538). Сулола асосчиси — Иброҳим I, унинг аждодлари Дарбанд ш.нинг ҳокимлари бўлган (сулола номи шун-

дан олинган). Иброҳимнинг ворислари — ширвоншоҳлардан Халил (Халилulloҳ.) I (1417—62) ва Фаррух-Йосор (1462—1501) даврида Ширвон ўз мустақиллигини сақлаб қолган. Сафавийлар давлатининг кучайиши оқибатида ширвоншоҳ Шайхшоҳ (1502—24) 1519 й.да ўзини сафавийларга вассал эканлигини тан олган. 1538 й. Эрон шоҳи Таҳмасп I қўшинлари Ширвонни эгаллаб, ширвоншоҳ Шохрухни тутиб, қатл этган. Ширвон ҳукмдори этиб Таҳмаспнинг укаси Алқас Мирзо тайинланган.

ДАРБОЗИЙ, дарбози — хона синчкори шифти тузилишининг фазовий ҳажмли бир тури. Бир неча устма-уст погонадан ташкил топган мураккаб ҳовузақли шифт. Бунда ёғоч хариларни турли шаклда териб, асоси тўртбурчак ва кўпбурчакли пирамида шаклида юк-ррига қараб торайиб борувчи гумбазсимон шифт ҳосил қилинади, тепасидан ёруғлик ва ҳаво учун тешик — туйнук қрлдирилади. Д. усулидаги гумбазсимон шифтлар тоғлик жойлардаги биноларда кўпроқ учрайди.

ДАРБОН (форс— дарвозабон, эшик соқчиси) — 1) ўрта асрларда Ўрта Осиёда эшик ёки дарвоза соқчиси, дарвозабон. Кўрғон, қалъа ёки шаҳар дарвозалари белгиланган вақтда Д.лар томонидан очилган ёки ёпилган. Д.лар дарвозадан кирувчи ёхуд чиқувчиларни назорат қилган. Дарвоза олдида кишилар, от-аравалар тўпланиб қолишининг олдини олган. 2) Бухоро амирлигида сарой хизматчиси; Бухоро ҳаётини зимдан кузатиб, пойтахт хавфсизлигини таъминлаб турувчи ҳарбий қисм ва тегишли қурол-яроғлар мутасаддиси (бошқарувчиси). Д. ихтиёрида зиндон ёки Арқда қамалган маҳбуслар ҳам бўлган; амирлик учун хавфли ҳисобланган жинойтчиларни сўроқ қилган. Д. тўпчибоши ёки «тўпчи бошийи Арқи олий» ҳам деб аталиб, қушбеги б-н иккаласи ҳар қандай вазиятда ҳам Арқни тарқ этмасликлари лозим

бўлган.

ДАРВЕШ АЛИ (15-а.) — шоир, хатот, табиб. Форс тилида ижод қилган. Муаммо, қасида ва рубойлар ёзган. Шеърлар девони ҳали топилмаган. Навоий «Мажолис ун-нафоис»да Д.А. ҳақида «...табобатка машғулдур ва бу фаннинг хозик ва моҳирлари анинг табъин таъриф қиладурлар. Муолижасин ҳам кўрганлар уқодурлар. Табъи ҳам яхшидур. Аммо муаммога кўпрак машғулдир», дейди. Д. А. Жомий «Бахористон»и, Навоий «Чор девон»ининг 1-ва 2-китобларини, Муҳаммад Тоҳир Ғаззолининг «Маърифат ул-мазоҳиб» рисоласини настаълиқ хатида кўчирган. Бу дастхатлар Ўзбекистан ФА Беруний номидаги Шарқшунослик ин-ти қўлёзмалар фондида сақланади (инв. № 2227, 4007, 7701, 3376).

ДАРВЕШ МАНСУР (15-а. Сабзавор) — шоир ва адабиётшунос. Яхё Себак ҳамда ўз даврининг тасаввуф олими Ҳофиз Али Жомийдан дарс олган. Аруз илми ва илми бадеъ бўйича Навоийнинг устози. Аруз ҳақида 2 рисола ва қасидаси бор. Шеърлари ишқий ва фалсафий мавзуда. «Мажолис ун-нафоис», «Радойиф ул-ашъор» (Фахри Хиротий), «ҳабиб ус-сийар» (Хондамир) асарларида шеърларидан намуналар сақланган. Навоий «Мажолис ун-нафоис» асарида Д. М. ижодига юксак баҳо берган.

ДАРВЕШ МУҲАММАД (15-а.) — миниатюрачи расом. Мусаввир Шоҳ Музаффар ва Камолиддин Бехзоднинг шоғирди. Ҳиротда, кейинчалик Ҳиндистонда яшаб ижод қилган. У кўчириб безаган Саъдийнинг «Гулистон» асари қўлёзмаси Эрон давлат кутубхонасида сақланади. Шоғирди Мирзо Муҳаммад Ҳайдар «Тарихи Рашидий» асарида устозининг асарлари (мас, Найзасининг учиди шерни кўтариб турган суворий) ҳақида тўхталиб ўтган.

ДАРВЕШ МУҲАММАД ибн Дўстмуҳаммад Бухорий (16-а.) — хатот, ҳуснихат назариётчиси. Форс тилида битган «Фавойид ул-хутути» («Хатлар фойдалари») рисоласининг 4 нусхаси ЎзФАШИ жамғармасида (инв. № 2617, 2606, 2383, 9038) сақланади. Асар 2 қисмдан иборат бўлиб, 1-қисмида ёзувнинг пайдо бўлиши, хат усули яратувчиларининг таржимаи холи, араб ёзувининг 14 хил усули ва уларнинг келиб чиқиши, атамалар ва уларнинг этимологияси ҳақида маълумот берилган; 2-қисмида хат турларидан сулс, тавке, райҳон, насх, рико, губор ва б. усулларининг тавсифи ва ёзилиш қоидалари баён қилинган ҳамда ҳар бир ҳарфнинг ёзилиш қоидалари тушунтирилган. Мазкур рисола Марказий Осиёда яратилган ҳуснихат санъати ҳақидаги энг муҳим қад. асарлардан.

ДАРВЕШ МУҲАММАД ТАРХОН (?-1496) — теурийлардан Султон Аҳмад Мирзо (1451—94) нинг нуфузли амири, йирик ер эгаси. Ўрда Буғо Тархоннинг ўғли. Бухоро ҳокими. Арғин қабиласидан. Султон Аҳмад Мирзо ва Султон Маҳмуд Мирзонинг тоғаси бўлган. Алишер Навоий Самарқандда таҳсил олаётган пайтда (1466—69) Д.М.Т. унга ҳомийлик қилган. Самарқанд ёнида Д.М.Т. нинг чорбоғи бўлган. Бобур ва Биноий берган маълумотларга кўра, тарихчи Муҳаммад Солиҳ 15-а. 90-й.лари ўрталарида Д.М.Т. хизматида бўлган. Султон Аҳмад Мирзо вафоти (1494) дан сўнг Д.М.Т. Бойсунгур Мирзо б-н Султон Али Мирзо ўртасидаги тахт учун курашда иштирок этиб, Бойсунгур Мирзо томонидан асир олиниб, қатл этилган. Бобур «Бобурнома»ла Д.М.Т. ҳақида «Мирзо қошида барча беклардин улуғроқ ва мўътабарроқ бу эрди. Мусулмон, одми ва дарвешваш киши эрди. Ҳамиша мусхаф китобат қилур эрди. Шатранжни бисер ўйнар эди, яхши ўйнар эди. Қуш илмини хўб билур эди, қушни хўб солур эди», деб ёзади.

ДАРВЕШ МУҲАММАД ТОҚИЙ (15-а. 2-ярми — 16-а. бошлари, Ҳирот) — машҳур ҳаттот, настаълиқ хати устаси. Алишер Навоий ва Абдурахмон Жомий б-н ҳамсӯхбат бўлган, уларнинг асарларини чиройли настаълиқ хатида кўчирган. Д.М.Т. кўчирган қўлёзма китоблар: Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик ин-тида Ҳусайн Воиз Кошифийнинг «Лубоб ул-албоб» (Раками — 2227, 1477 й.да кўчирилган), Алишер Навоийнинг учта терма девони (Р—3479, 4007, 7701; 15-а. охири — 16-а. бошлари), Абдурахмон Жомийнинг «Баҳористон» (Р—3376/1, 15-а. охири), Муҳаммад Тоҳирий Ғаззолийнинг «Маърифат ул-мазоҳиб» (Р—3376, 1502 й.) асарлари; Санкт-Петербургдаги Салтиков-Шчедрин номидаги оммавий кутубхонада Низомий Ганжавийнинг «Хамса»си (Дорн 338, 1482 й.), Истанбулдаги Тўпкопу саройи кутубхонасида Алишер Навоийнинг ҳаётлигида тартиб берилган мўътабар «Куллиёт»и (26 асарни ўз ичига олган, 802 варакдан иборат) расми қўлёзма китоби (Р-808, 1497—1500 й.лар) сақланади.

ДАРВЕШАЛИ (15-а. ўртаси — 16-а. боши) — Балх ҳокими (1482—90). Алишер Навоийнинг укаси. Навоий вазиралик вақтида (1472) унинг китобдори бўлган. 1482 й. амирлик унвони берилади ва у Султон Ҳусайн Бойқаронинг вояга етмаган ўғли Иброҳим Ҳусайн номидан Балхни идора қила бошлаган. Д. Мажидидин ва унинг тарафдорлари томонидан Алишерга қарши қилинаётган бўҳтон ва адолатсизликлардан норози бўлиб, 1490 й. Ҳисор ҳокими Султон Маҳмуд куткуси б-н Султон Ҳусайн Бойқарога қарши бош кўтарган. Султон Ҳусайн Бойқаро Навоийга «агар Дарवेशали ярашса, уни ўзимга энг яқин киши қиламан, ҳеч қандай жазога мустаҳиқ қилмайман», деган бўлсада, Д. тавба қилиб келганда, уни султон фармонини қалбакилаштиришда айблаб, зиндонга солдирган. 1494 й. Д. Маккага ҳажга боришга руҳсат олади.

Қайтиб келгач, 1498 й. Султон Ҳусайн Бойқаро, ўғли Марв ҳукмдори Абул Муҳсин Мирзо ҳузурига Д.ни элчи қилиб жўнатади. Навоий вафотидан (1501) сўнг Д. Бобур хизматига ўтади. 1511 й.да Бобур Самарқандни олганда Д. у б-н бирга бўлган. Унинг шундан кейинги тақдири номаълум.

ДАРВЕШХОН, Дарвеш султон (?—1578 й.дек.) — Тошкент ва Туркистон ҳокими (1556—78). Шайбонийлардан. Бароқхон (Наврўз Аҳмадхон)нинг тўнғич ўғли. Суюнчхўжахоннинг набираси. Укаси Бобо султон б-н биргаликда Мовароуннаҳрда ҳукмрон бўлиш учун Бухоро хони Искандархон ва Абдуллахон II га қарши урушлар олиб борган. Хусусан, 1557 й. Илонўтти мавзеида Абдуллахон б-н жанг қилган, унда Абдуллахон Д.га ёрдамга ошиққан Бобо султон қўшинини Д. б-н бирлашишига йўл қўймай, уларни алоҳида-алоҳида енгган. Д. бу мағлубиятдан сўнг бир мунча вақтгача Абдуллахон б-н иттифоқликда бўлган, жумладан, Абдуллахон II нинг Хуросонга қилган юришида (1567) Д. ўз биродари (укаси) Тоҳир султонни кўп қўшин б-н ёрдамга юборган. Бироқ Бобо султон Абдуллахонга бўйин эгмай қурашни давом эттирган, у 1578 й. кишида Тошкентда исён кўтариб Д.ни қатл этган. Бундан хабар топган Абдуллахон Д.нинг ўчини олиш баҳонасида Тошкентга юриш қилиб, Чирчиқ жангида (1579 й. 18 апр.) Бобо султон қўшинини тор-мор келтирган. Бобо султон Туркистонга қочиб кетган.

Манба: Ҳофиз Таниш Ал-Бухорий, Абдуллонома, 1- ва 2-китоб, Т., 1999-2000.

Ад.: Аҳмедов Б.А., История Балха, Т., 1982; История Узбекистана, т.3, Т., 1993; Материалы по истории казахских ханств XV—XVIII веков, Алма-Ата, 1969.

ДАРВИН (Darvin) Чарлз Роберт (1809.12.2, Шрусбери ш. - 1882.19.4, Лондон яқинидаги Даун кишлоғи) — ин-

глиз табиатшуноси, ҳайвон ва ўсимлик турларининг табиий танланиш йўли б-н келиб чиққанлиги ҳақидаги эволюцион таълимот асосчиси (қ. Дарвинизм). «Бигл» кемасида табиатшу-нос сифатида дунё сәъҳатига чиқиб (1831—36), зоология, ботаника, геол., палеонтология, антропология ва этн. соҳасида кузатишлар олиб борди. Шу кузатишлар асосида биол. ва амалий селекциянинг замонавий ютуқларига асосланиб органик дунё эволюциясининг асосий омилларини очиб берди. Д. «Турларнинг келиб чиқиши» асарида ҳайвон ва ўсимлик турларининг келиб чиқиш, ривожланиш сабабларини ва атроф муҳитга мосланишини таҳлил қилди. «Одамнинг пайдо бўлиши ва жинсий танланиш» асарида (1871) одамнинг маймунсимон аجدодлардан келиб чиққанлигининг биологик ва ижтимоий шарт-шароитларини илгари сурди.

ДАРВИН — Австралиянинг шим. қис-мидаги шаҳар. Шим. ҳудуднинг маъмурий маркази. Аҳолиси 88,1 минг киши (1999). Тимор денгизи соҳидаги порт. Шоссе ва т. й. орқали Порт-Огаста ш. ва мамлакат жануби б-н боғланган. Халқаро аэропорт бор. Етакчи саноат тар-моғи — озиқ-овқат саноати (гўшт ва балиқ консерваси и.ч.). Тахта тилиш корхоналари, авиация ва т.й. устахоналари мавжуд. Аҳолининг бир қисми балиқовлаш б-н шуғулланади. Д. яқинидан мис рудаси олинади. Шаҳарга 1869 й.да асос солинган ва инглиз олими Ч. Дарвин номи б-н аталган.

ДАРВИНИЗМ — органик дунёнинг тарихий ривожланиши тўғрисидаги Ч. Дарвин асос солган илмий дунёқараш. Дарвин кўрсатишича, ирсий ўзгарувчанлик ва табиий танланиш эволюциянинг асосий ҳаракатлантирувчи кучлари ҳисобланади. Ўзгарувчанлик организмлар тузилиши ва функциясида янги белгиларнинг ҳосил бўлишидан иборат. Ирсият орқали бу белгилар наслдан наслга ўтади. Яшаш учун кураш ту-

файли муҳит шароитига энг яхши мослашган белгига эга бўлган индивидлар яшаб, насл қолдиради, яъни табиий танланиш юз беради. Табиий танланиш натижасида янги турлар пайдо бўлади. Шунинг б-н бирга организмларнинг ташқи муҳитга мосланиши нисбий хусусиятга эга. Дарвин ишларидан мустасно тарзда инглиз биологи А. Уоллес ҳам худди шундай фикрга келган. Д.нинг ривожланиши ва тарғиб қилинишига инглиз табиатшуноси Т. Гексли (1860 й.да «Д» терминини тақлиф этган), немис олимлари Ф. Мюллер ва Э. Геккель, рус олимлари ака-ука А.О. ва В.О. Ковалевскийлар, ота-бола Н.А. ва А.Н. Северцовлар, И.И. Мечников, И.И. Шмальгаузен ва б. катта қисса қўшган. 20-а.нинг 20—30-й. ларида классик Д.нинг генетика фани ютуқлари б-н уйғунлаштирилиши туфайли синтетик эволюцион таълимот шакллана бошлади. Д. яхлит таълимот сифатида биол.да революцион бурилиш ясади; креационизм, витализм ва ламаркизмга зарба берди; 19-а.нинг иккинчи ярмида табиий ва ижтимоий фанлар ва умуман маданиятнинг ривожланишига катта таъсир кўрсатди. Шунга қарамаздан Дарвин тириклигидаёқ эволюцияда табиий танланишни инкор этувчи ёки унинг таъсирини чеклашга ҳаракат қилувчи турли оқимлар пайдо бўла бошлади. Эволюциянинг асосий муаммолари бўйича баҳслар замонавий биол. фанида ҳам давом этиб келмоқда.

ДАРВИШ Маҳмуд (1941.13.3, Акка ш. яқинидаги Барва қишлоғи) — фаластинлик араб шоири, жамоат арбоби, журналист. Ёшлиги Хайфада ўтган. Фаластин халқи озодлиги ҳақидаги шеърлари учун исроиллик тажовузкорлар томонидан бир неча бор камалган. 1971 й.да ватанидан чиқиб кетишга мажбур бўлган. Қоҳира, Байрутда яшаган. Ижоди асосан ватан озодлиги учун кураш мавзуида («Қанотсиз қушлар», «Зайтун барглари», 1961; «Фаластинлик ошиқ», 1966; «Туннинг охири», 1969; «Одатдаги ғамгин

кунлар», 1973; «Овоз», 1980 ва б.). Шейрлари ўнлаб хорижий тилларга, жумладан, ўзбек тилига ҳам таржима қилинган. Д. «Нилуфар» халқаро адабий мукофоти лауреати (1969).

ДАРВИШ АҲМАД ҚОНУНИЙ (15 а., Самарқанд) — созанда (қонун, чанг, рубоб), хонанда, бастакор. Машхур Ҳофиз Кичик, Султон Аҳмад Нойи қабилар б-н бирга кўпроқ Хўжа Аҳрор йигинларида ижод этган. Машқлари Самарқанд мусиқа шинавандаларига кучли таъсир қилган. Халқ сайилларида фаоллик кўрсатгани учун Хўжа Аҳрор томонидан қимматбаҳо совғалар б-н тақдирланган.

ДАРВИШ БЎЗГАЛА Самарқандий (16-а.нинг охири — Самарқанд — 17-а.нинг боши) — созанда, хонанда, бастакор. Амир Али Акбар Самарқандийнинг таникли шогирдларидан. Мақом йўлларида кўплаб савт, амал, пешрав ва талкин яратган. Дарвишали Чангий ўзининг мусиқа рисоласида Д. Б.нинг юксак маҳорат соҳиби эканлигини бир неча бор қайд қилади.

ДАРВИШ МАҚСУД АНДИЖОННИЙ (15-а.нинг охири, Андижон — 16-а., Бухоро) — созанда, бастакор. Ахийи Ҳиравийнинг шогирди. Мусикий истеъдоди Ҳиротда камолга етган. Шайбонийхон Ҳиротни олгач (1507), Ҳофиз Ушшоқий, Хожа Бобойи Чангий, Хожа Ҳамзайи Тошкандий, Ҳофиз Мироқий Бухорий ва Ҳофиз Боқий Рўдий сингари машхур санъаткорлар б-н бирга Д.М.А.ни ҳам Бухорога олиб кетган. Дарвишали Чангийнинг мусиқа рисоласида Д.М.А. — Жомий газалларига кўпгина савт ва нақшлар басталаганлиги қайд қилинган.

ДАРВИШ ШАЙХИМ ҚАЛАНДАРИЙ (15-а.нинг охири, Ҳирот — 16-а., Балх) — созанда, хонанда, бастакор. Дарвишали Чангий ўз рисоласида унинг хушовозлигини юксак баҳолаган. Д.Ш.Қ. «Наво

даштининг хушхон булбули» номи б-н машхур бўлган. Шайбонийлардан Кисри Қора Султон Ҳиротни ишғол этгач, Д.Ш.Қ. Балхга кўчган (1506). Балх ҳокими Пирмуҳаммад Султон Сеғоҳ йўлидаги нақшларига мафтун бўлиб, унинг шукратига шухрат кўшган. Д.Ш.Қ. асарларига устод Абдуллоҳ Нойи, Ҳофиз Қонуний, Устод Илёс Нойи, Устод Поёндаий Қобузий, Устод Муҳаммад Сурнойи, Устод Ўзбек Гижжакий ва б. ҳам юқори баҳо беришган.

ДАРВИШАЛИ ЧАНГИЙ (тўла исми: Дарвиш Алийи Чангий ал-Ҳоконий ибн Мирзо Али Чангий ибн Абдулалӣ Қонуний ибн Хўжа Абдулло Муҳаммад Марварид; 16-а., Ҳирот — 17-а.нинг 20-й.лари, Бухоро) — мусикашунос, бастакор, созанда, ҳофиз ва шоир. Ёшлигидан мусикага қизиқиб, Хожаяғий Жаъфар Қонуний, Али Дўст Нойи, Амир Масти Қобузий, Хасан Кавкабийлардан таълим олган. Мовароуннаҳр ва Хуросон маданият марказлари (Бухоро, Балх, Андижон, Кеш, Самарқанд каби шаҳарлар)да яшаб ижод қилган. Шейрларини Чангий таҳаллуси б-н ёзган. Бир қанча қасида, ғазал, рубоийлари ва «Рисолаи мусикий» асарлари бизгача етиб келган. «Рисолаи мусикий»нинг 1-нусхаси, 1572; 2-нусхаси «Тухфатус-сурур» («Шодлик армуғони») номи б-н ҳам машхур, тахм. 1611, Ўзбекистон ФА Шарқшунослик интида сақланади, инв. №№ 449, 468. Мазкур рисола 16—17-а.лар мусиқа маданиятининг асосий манбаи сифатида қатта илмий аҳамиятга эга. Форс тилидаги 12 бобдан иборат бу қўлёзма Жомий ва Кавкабий рисоалари ҳамда Хусайн Охун, Имом Кулий Удий, Зайтун Гижжакий каби мусиқа устодларининг асарларидан тўпланган маълумотлар асосида ёзилган. Муаллиф Амир Хусрав Дехлавийнчиг мусикий қарашларини ҳам ўз асарига киритган. Унда 16—17-а.лардаги мусиқа ҳаёти, бастакорлик санъати, мусиқа соэзлари, мусикий-назарий (Ўн икки мақом, ийкоъ ва б.) ва ижрочилик масалалари

ўзининг ифодасини топган. Рисоланинг тарихий боблари адабий тазкиралар услубида ёзилиб, Мовароуннахр ва Хуросон мусиқа арбобларининг таржимаи холи, афсонавий ва тарихий шахслар (подшоҳ Бахром ва Дилором Чангийдан бошлаб, Фирдавсий, Рудакий, Амир Темур, Мирзо Улуғбек, Алишер Навоий, султон Хусайн Бойқаро ва ўзининг хамасрлари)га бағишланган. Д.Ч. улуғ бастакор сифатида нақш, амал, савт, пешрав шаклидаги куйлар яратган.

Ад.: Семёнов А.А., Среднеазиатский трактат по музыке Дервиша Али (XVII в.), Т., 1946.

Дилбар Рашидова.

ДАРВИШЛИК - к. Қаландарлик.

ДАРВОЗ ТИЗМАСИ — Помирнкнг ғарбий қисмидаги тизма. Обихингов, Панж ва Ванч (Панж ҳавзаси) дарёлари оралиғида. Шим.-шарқдан жан.-ғарбга 200 км чўзилган, шим.-шарқда Фанлар академияси тизмасига туташ. Д. т. палеозой ва мезозойнинг оҳақтош, кумтош, гилли сланец, конгломерат, шунингдек, кристалли сланец ва гранитларидан таркиб топган. Тизманинг шарқий қисми баланд (6083 м), тепаларида музлик кўп. Музликларнинг умумий майд. 420 км², айрим музликларнинг уз. 12—15 км. Тизманинг ғарбий қисми паст (3000—3700 м) бўлиб, ён бағирларида дашт ўсимликларидан шўра-шувок, чалов-шувок-бетага, айрим жойларда дарахт ва буталар ўсади. Шим. ён бағирларида зарангзор, ёнғокзор, жан. ён бағирларида арчазор, бодомзорлар бор. 3500—3700 м дан юқорида субальп ва альп ўтлоқлари учрайди. 4200—4500 м дан юқори қисмлари доимий қор ва музликлар б-н қопланиб ётади. Бу ерларда архар ва бурама шохли такалар яшайди.

ДАРВОЗА — шаҳар, қалъа, сарой, кўрғон, ҳовли ва б.нинг кириш жойига ўрнатиладиган катта эшик, қопқа. Қадимда Ўрта Осиё шаҳарларининг

атрофи қалъабанд мудофаа деворлари б-н ўралган бўлиб, бир нечтадан Д.лари (мас, Тошкентнинг 12 та, Бухоронинг 11 та, Хиванинг 10 та Д.си.) бўлган. Д.лар одатда арча, кайрағоч дарахтлари ёғочидан ясалиб, усти темир хошия б-н қопланган, турли зулфинлари бадиий нақшлар б-н безатилган. Д.ларнинг юқори қисми кўпинча панжарали бўлган.

ДАРВОЗА — тоғларнинг сертепа ерларидаги тор йўлак, водий. Темир дарвоза (Темир қапиғ), Дунай дарёси водийсидаги қисик ва б. Дарёларнинг оқимиға кўндаланг тоғларни кесиб ўтиши натижасида ҳосил бўлади. Баъзан тектоник ёриқларда вужудга келади. Шундай жойлар, одатда, гидротехник иншоотлар (ГЭС, сув омбори, шлюз ва ш.к.) қуриш учун қулай (яна қ. Дарбанд).

ДАРВОЗАБОН — шаҳар, қалъа, сарой кабилар эшигини кўриқловчи шахс (қ. Дарбон).

ДАРВОЗАИ ОҲАНИН, Дарбанди оҳанин, Оҳанин дарвозаси — ўтмишда Ўрта Шарқ мамлакатлари, хусусан, Мовароуннахрдаги бир қанча шаҳарларнинг мудофаа деворларидаги, шунингдек, тор тоғ дараларидаги темир дарвозаларнинг форсча номи (яна қ. Темир қапиғ).

ДАРВОЗАХОНА, далон — маҳобатли қалъабанд иншоотларда, уй-жой меъморлигида кўча (ташқари)ни ҳовли б-н боғловчи усти берк махсус хона. Ён тумонларида супача ёки охурлар бўлиши мумкин. Қадимда шаҳар ва қалъа деворларига уйғунлаштириб қурилган. Унда соқчи, дарвозабон ва б. учун махсус хоналар ва атрофий кузатиш учун миноралар қурилган. Ўрта аср шаҳар Д.си ташқарисида карвонсарой, бозор ва ҳаммомлар жойлашган (қ. Боғча дарвоза, Куш дарвоза, Тош дарвоза). Жамоат бинолари (мадраса, масжид ва б.)да Д. пештоқли, миёнсаройли қилиб қурилган.

Қишлоқ кўрғонлари Д.си олдида кўпинча ховуз, кудук, чорбоғлар бўлган.

ДАРВОЗАҚИРЛИКЛАР ЧАЙ-ЛАСИ - Зарафшон дарёсининг куйи ҳавзасида неолит даври (мил. ав. 4-3-минг йиллик)да яшаган овчи қабилаларининг манзилгоҳи. Ў. Исломов томонидан очилган (1961). Бир неча маданий қатламдан иборат. Чайлалардан бирининг бурчакларидан 4 қаттагина чуқурча (устунлар урни) топилган. Чайланинг эшиги шарққа — кўлга қараган, ўчоқлар ташқаридаги майдонда бўлган. Чайлалар энгил ишланган бўлиб, 81 м² майдонни эгаллаган, унда 30—35 кишидан иборат бир уруғ жамоаси жойлашган. Топилган ҳар хил ҳайвон ва қуш суяклари Д.ч.да одамлар ов б-н шуғулланганини кўрсатади. Кундалик ҳаётда тошдан ясалган қуроллар муҳим роль ўйнаган. Чақмоқтошдан микролит пичоқ, қирғич, бигиз, ёғоч йўниш қуроллари, уқ-ёй учлари, пармалаш қуроллари, болға ва тош болталар, қимматбаҳо тошлардан тумор ва мун-чоқлар тайёрланган. Дарвозақирликларнинг сопол идишлари анча мустаҳкам, ости ясси, тухумсимон шаклда бўлиб, сиртига турли хил нақшлар солинган. Д.ч. ёдгорликлари баъзи хусусиятлари б-н Хоразмдаги Калтаминор маданиятига ўхшаб кетади.

ДАРГОМИЖСКИЙ Александр Сергеевич (1813.2.2, Тула губерняси — 1869.5.1, Петербург) - рус композитори, Россия композиторлик мактаби асосчиларидан. Д. асарларида ижтимоий, ҳажвий ва лирик-фалсафий мавзулар илгари сурилган. «Сув парией» (Пушкиннинг шу номли асари асосида, 1855) операсида янги — халқчил-психологик муסיкий драматургия юзага келди. «Тош меҳмон» операсида мазкур жанрнинг ислохоти давом эттирилган. Д.нинг романсларида янги шакллар ривож топди: лирик-драматик монолог, баллада, ҳажвийтанқидий ва маиший мавзулардаги қўшиқ ва б. Вокал услубини янгилаш йўлида Д. речитатив

ифодавийлигини ҳар бир сўз маъносидан келиб чиққан ҳолда бойитган. Д.нинг романс, қўшиқ ва опералари, симфоник оркестр учун яратилган «Ялмоғиз кампир» ҳажвий фантазияси Ўзбекистонда кенг ижро этилмоқда.

ДАРГОХ, даргах - 1) бўсаға, остона, уй ва ховли-жой, макон; 2) ўрда, қаср, сарой.

ДАРД ТИЛЛАРИ - тиллар гуруҳи. Афғонистон, Покистон ва Ҳиндистоннинг туташ худудларида тарқалган. Д.т. хинд-эрон тиллари таркибига киради, хинд ва форс тилларига нисбатан оралиқ тиллар ҳисобланади. Учта кичик гуруҳга ажралади. Улар орасида кенг маълум бўлганлари — кашмири, шина, кўҳистон тиллар гуруҳи (шарқ, кичик гуруҳ); кховар, қалаша, пошшойи, тирахи, гавар, вотипури ва б. (марказий кичик гуруҳ); ашкур, прасун, вайгали, кати, дамели (ғарбий кичик гуруҳ, кўпинча кофирий деб юритилади). Фонетикасида консонантлик устун. Нафас чиқариш б-н талаффуз этиладиган (ғарбий кичик гуруҳдаги 4 тил бундан мустасно), димоғда талаффуз этиладиган ва баъзиларида юмшоқ талаффуз этиладиган ундош товушлар мавжуд. Ёзуви фақат кашмири алифбоси асосида.

ДАРД ТУТИШИ - туғруқ бошланганидан далолат берадиган белги; кўзи ёрийдиган аёл Корин пастида ва бел соҳасида маълум вақт оралиғида қайта-қайта такрорланадиган ва тобора кучаядиган оғриқ сезади, бунда бачадон қисқараётган бўлади. Д. т. дастлаб суст бўлиб, анча вақтдан кейин такрорланади, аёлни айтарли безовта қилмаслиги ҳам мумкин (ушоқ дард). Кейинроқ бориб бачадон қисқаришлари мунтазам такрорланиб туради; бир қисқариш б-н иккинчи қисқариш ўртасидаги давр камаяди, ҳар 5—6 мин.да такрорланиб туради ва ҳар бир қисқариш узокроқ (30-40 сек.) давом этади(чор дард). Дард тутганда бачадон бўйни очилади, бу хомиланинг туғилиши

учун зарур шартлардан бири. Д. т. - ихтиёрдан ташқари бўлади, аёл уни қайтара олмайди.

ДАРДАНЕЛЛИ БЎҒОЗИ (туркча Чаноққалъа бўғози, юн. Геллеспонт - Геллар денгизи) - Европа (Болкон я. о.) б-н Осиё (Кичик Осиё я. о.) ўртасидаги бўғозлардан бири. Мармар ва Эгей денгизларини қўшиб туради. Д. б. аслида дарё водийси бўлиб, курукликнинг чўкиши натижасида денгиз бўғозига айланган. Уз. 120,5 км, эни 1,3—27 км, чуқ. 29—153 м. Қирғоқлари қумтош, оҳақтошлардан таркиб топган бўлиб, сийрак ўсимлик б-н қопланган. Шим.-шарқдан жан.-ғарбга оқадиган юза оқим Мармар денгизидан чучукрок (шўрлиги 25,5‰) сув олиб кетади, тезлиги 2-6 км/соат. Жан.-ғарбдан шим.-шарққа оқадиган сув ости оқими Эгей денгизидан шўр (шўрлиги 38,5‰ о гача) сув келтиради. Д. б.нинг Европа соҳилида Гелиболу, Осиё соҳилида Чаноққалъа портлари жойлашган (Д. б.нинг халқаро-хуқуқий ва иктисодий ахамияти ҳақида Қора денгиз бўғотзлари мақоласига қ.).

ДАРЁ - табиий ўзанда доимий ёки мавсумий оқадиган ва дарё ҳавзасидаги ер усти ва ер ости сувлари ҳисобига тўйинадиган сув оқими. Д.ларни куруклик гидрологиясининг дарелар гидрологияси бўлими ўрганади.

Ҳар бир Д. нинг манбаи ва денгиз, кўлга қўйиладиган ёки бошқа Д. б-н қўшилиб кетадиган жойи — мансаби бўлади. Манба сувайирғичга яқин жойлашган бўлади.

Бевосита океан, денгиз, кўлга қўйиладиган ёки қумга сингиб кетадиган Д. бош Д. ҳисобланади, бош Д. га қўйиладиган Д. — ирмоқ деб аталади. Бош Д. барча ирмоқлари б-н бирга дарё системасини ҳосил қилади. Д.лар кўпинча кўл, ботқоқлик, булоқ ва музликлардан бошланади. Мас, Ўрта Осиёдаги Панж, Вахш, Зарафшон ва Норин каби Д.лар музликлардан, РФдаги Нева, Свирь, Ан-

гара сингари Д.лар кўллардан, Беларусия, Украина, Ғарбий Сибирдаги аксарият Д.лар ботқоқликлардан бошланади. Курук ва иссиқ иқлимли ўлкалардаги Д.лар кўпинча суви буғланиб ва қумга сингиб тугайди ёки ҳамма суви суғоришга сарф бўлади, жумладан Ўрта Осиёдаги Д.ларнинг айримлари маълум бир жойга қўйилмасдан тугаб қолади (Зарафшон, Қашқадарё, Чу ва Туркменистондаги Д.лар). Д. системаси ўзининг сувини йиғиб оладиган куруклик юзаси сув йиғиладиган майдон деб аталади. Ер сиртининг Д. системаси жойлашган ва б. сувайирғичлар б-н чегараланган қисми Д. ҳавзаси дейилади (қ. Дарё ҳавзаси).

Ўзбекистондаги Д.лар, асосан, тоғлардаги қор ва музликлардан ҳамда ёмғир сувларидан тўйинади. Ўзбекистон худудини кесиб ўтувчи энг катта сув артериялари бўлмиш Сирдарё ва Амударё камда уларнинг ирмоқлари Ўзбекистондан ташқарида бошланади. Ўзбекистоннинг йирик Д.лари: Норин, Қорадарё, Сўх, Чирчик, Зарафшон, Сурхондарё, Қашқадарё, Шерободдарё. Уларнинг кўпчилиги фақат ўрта ва қуйи оқимида Ўзбекистон худудидан ўтади (жадвалга қarang).

Ўзбекистондаги ва Ўзбекистон худудини кесиб ўтувчи дарёларнинг асосий гидрологик кўрсаткичлари

Дарё ва сойлар	Умумий узунлиги (км)
Амударё	1415
Дашноболдарё	58
Жарсой (Қашқадарё ирмоғи)	64
Жинчиларё	52
Зарафшон	877
Зоминсув	58
Исфайрамсой	122
Исфара	107
Катта Уралдарё	100

Кичик Ўраларё	114	сокин оқмади, илонинг ёки маълумлирининг
Кобарниҳон	387	11600 ва 9,780
Кўғартсой	105	Текислик 1570 лари 1010
Кўксуй (Чатқол ирмоғи)	60	кум, гиёҳ эткизликлар
Майдонтол	50	саёзлик 47, тираклар 4,75
Норин	578	саёзлик 5900 ва 48400
Ойгаинг	72	Амударё оёва Сирдарё урғу
Оқбура	156	оқимида, 2540 куйилиш жойи
Оқдарё (Зарафшон ирмоғи)	154	оқимида, 2540 куйилиш жойи
Оқжарсой (Анжиримсой)	51	дельталар вужудга келадиган
Оқсув (Қашқаларё ирмоғи)	104	дан ажратилган тармақлар
Оқтепасой	77	кўшилди
Охангарон	233	кўшилди
Писком	73	айрилиши
Почтаотасой (Намангансой)	130	1443
Сангардакларё	106	Ер шарни юзасидан лар
Сангзор	198	таксимланган
Сирдарё	2212	сувайирлар — оқим чегаралари
Сумсарсой	86	11900
Сурхондарё	175	Ернинг 3500 ш сувайиргичи
Сўх	124	юзасини 10 асосий 840
Танхоздарё	93	1910
Тентаксой	126	Арктика оқим Атлантика ва
Туполондарё	112	океанлардан боради
Тўйсинсой	76	Тинч 1100
Ўтом	68	Тинч 1470
Ўжаикок (Халкажарсой)	91	хавзаларга бўлиб туради
Чирик	161	14900, 10990
Чолаксой	76	минтақада Д.лар зикр бўлиб
Чортоқсой	67	йирик 4,5 мазонка, кенга
Шероболдарё	177	2950
Ширинсой	108	тропик 780 ва мўйил
Шоҳимардон	112	айниқса 300 гли р-н
Яккабоғдарё	99	Қояли 1180
Қашқаларё	378	Қояли 1180
Қораларё	180	эританга ёки жаладан
Қоратоғдарё	99	2430
Қумларё (Қалкамасой)	103	мас, Қозғистоннинг текислик
Ҳовасой	96	Д.лар оқим тезлиги бир
Ҳузорларё	86	дан (текислик Д.сида) 6

Д., одатда, рельефнинг чўзиқ пастликларида — водийларда оқади, унинг энг паст қисми ўзан, дарё суви кўпайганда ўзандан чиқиб босиб кетадиган водий тубининг ўзанга туташ қисми эса кайир ёки кайир террасаси дейилади. Ўзанларда чуқур ва саёз жойлари алмашилиб боради. Ўзаннынг энг чуқур жойлари — фарватер, оқим тезлиги энг катта бўлган жойлари эса тезоқар жой дейилади. Д. ёки Д.ларнинг айрим қисмлари баландликлари фарқининг узунлигига нисбати Д. нишаблиги дейилади.

Рельефга боғлиқ равишда тоғ Д.си ва текислик Д.сига бўлинади. Тоғ Д.си нишаби қатталигидан, тор водийларда тез (кучли) оқади, ювши жараёни ҳам кучли бўлади. Ўрта Осиё Д.лари асосан тоғ Д.ларидир. Текислик Д.лари кенг ўзанда

(тоғ Д.сида) ўзғариб туради. Сув сатҳи кўтарилиши б-н оқим тезлиги, одатда, чуқур жойларда кўпаяди ва саёзликда камаяди. Д.да сув т-раси иссиқ мавсумда ҳаво т-раси б-н деярли бир хил, Д. музлаган пайтда қарийб 0° бўлади.

Д.ларда музлаш ходисалари куруклик худудининг тахм. 1/4 қисмида, асосан Шим. ярим шарда кузатилади. Д.лар РФда даставвал Шим.-Шарқий Сибирда (сент. охирида), кечроқ Европа қисмининг жан.-ғарбида ва Ўрта Осиёда (дек. охири — янв. бошида) музлайди. Энг калин муз қоплами Шарқий Сибирь Д.ларида (муз калинлиги ўртача 1,5—2 м) кузатилади ва 9—10 ой мобайнида сақланади. Тоғ Д.ларида оқим тез бўлганлигидан муз қатлами ҳосил қилмайди, кўпгина Д.ларда қишда шовуш оқади.

Д. да сув сатҳининг тебраниши сув сарфининг ўзгариши б-н боғлиқ. Сув

сатҳи ва сув сарфи ҳамда уларнинг тебраниши — сув режимининг асосий тавсифидир.

Д.лар — Ерда сув айланишит муҳим восита. У курукликда чучук сувни тақсимлайди ва Дунё океанига кайтаради. Д.ларнинг Дунё океанига жами йиллик оқими қарийб 42 минг км³.

Д.нинг тўйиниш манбалари — ёгин, қор қоплами, баланд тоғ қорлари ва музликлар, ер ости сувлари. Тўйиниш хусусиятларига кўра, Д.нинг асосий сув режими фазаларга: тўлинсув даври, вақтинча сув тўлиб оқиши ва камсув даврига бўлинади.

Тоғ Д.лари алоҳида сув режимига эга. Уларнинг тўйиниши ва серсувлиги баландлик минтақалари қонуниятларига боғлиқ. Ўрта Осиё Д.лари асосан тоғлардаги қор ва музликлардан сув олади. Карст шакллари ривожланган жойларда баъзан ер остида оқиб, яна юзага чиқадиган Д. ҳам бор.

Д. эрозия (емириш) ишларни бажаради. Ўзан ва қайрида дарё оқимлари, сув йиғиш майдонида эса юза сувлари оқими тупроқни ювади. Д. сувининг лойқалилиги турлича. Ўрта Осиё Д.лари суви нисбатан лойка (1 м³ сувда 200—300 г дан 1—5 кг гача лойка бор).

Д. оқими чучук сув ресурсларининг муҳим манбаидир (қ. Сув ресурслари). Д. оқимлари келиб чиқиши ва хўжалик аҳамиятига кўра 2 қисмдан: ер ости оқими ва ер юзаси оқимидан иборат. Ер ости оқимидан йил давомида фойдаланиш мумкин. Ер юзаси оқимини сув омборлари ёрдамида тартибга солиб фойдаланилади.

Д.нинг флора ва фаунаси бентос, планктон ва нектондан иборат. Д. тубининг тузилишига қараб қар хил дарё туби ҳайвонлари учрайди. Д.нинг секин оқадиган қисмида юксак сув ўсимликлари учрайди. Сувўтлар ва тошлар орасида кўплаб майда жонзотлар яшайди. Эркин сузадиган планктонларга ярим микроскопик ва микроскопик ҳайвонлар (майда қисқичбақасимонлар,

коловратка) ва сувўтлар (фитопланктон) киради. Нектонга оқимга қарши суза оладиган баликлар мансуб. Д.ларнинг куйи қисми ва уларнинг дельталари балиққа бой. Д. да сув омборлари барпо қилиш планктонларнинг сонини оширди. Тўғон ва гидроузеллар қурилиши овладиган ўткинчи балиқларнинг (айниқса лососсимон ва осётрсимонлар) табиий миграциясига тўсқинлик қилади ва кўпайишига ҳалақит беради. Д.ларнинг саноат ва хўжалик оқова сувлари б-н ифлосланишига ёғоч чиқиндилари, шунингдек, минерал ўғитлар ва захарли қимёвий моддаларнинг кўшилиши ҳам салбий таъсир курсатади. Ер шаридаги кўпчилик Д.нинг (айниқса Шим. Американинг шарқи ва Ғарбий Европадаги) суви саноат ва хўжалик чиқиндилари б-н ифлосланган. Сув ресурсларидан оқилона фойдаланиш мақсадида қонуний, техникавий ва санитария-гигиена чоратадбирлари кўрилмоқда (қ. Табиатни муҳофаза қилиш).

Д. қадимдан аҳолини ичимлик суви ва саноатни сув б-н таъминлаш, табиий ва чана (қишда) йўли, мунтазам янгиланиб турадиган гидроэнергия манбаи, ботқоқ ерларнинг сувини қочиришда коллектор вазифасини ўтаб келган. Д.лардан анчагина балиқ овланади. Д. қайирлари ўтлоқ, тупроғи унумдор бўлиб, кўпинча полиз экинлари экилади. Д. водийлари бўйлаб асосий ер усти транспорт йўллари (т. й. ва автомобиль йўллари) ўтади, Д. бўйида жуда кўп шақар ва шаҳарчалар жойлашган. Д. суви сув ресурсларининг асосий манбаидир.

Ад.: Шульц В. Л., Реки Средней Азии, ч. 1-2, Л., 1965; Шульц В. Л., Машрапов Р., Ўрта Осиё гидрографияси, Т., 1969; Баратов П., Маматқулов М., Рафиқов А., Ўрта Осиё табиий географияси, Т., 2002.

Фазлиддин Ҳикматов.

ДАРЁ ЁТҚИЗИҚЛАРИ - қ. Аллювий.

ДАРЁ НИШАБЛИГИ - дарё манбаси

(бошланиш жойи) б-н мансаби (қуйилиш жойи) ёки муайян қисми суви юзаси баландликларининг фарқи. Баландликлар фарқининг дарё узунлигига нисбати нишаблик дейилади. Д.н. 1 км узунликка нисбатан ўлча-нади; текислик дарёлари учун 1 км га бир неча см, тоғ дарёлари учун 1 км га бир неча м ни ташкил қилади. Мас, дарёнинг бошланиш жойи баландлиги б-н қуйилиш жойи баландлиги орасидаги фарқ 200 м. Дарёнинг уз. 100 км, нишаблиги 200 м : 100 км = 2 м/км бўлади.

ДАРЁ ОҚИМИНИ ТАРТИБГА СОЛИШ — дарёдан оқаётган сувни вақт давомида ва халқ хўжалиги эҳтиёжларига кўра қайта тақсимлаш. Муайян даврда оқимни табиий дарё режимига нисбатан кўпайтириш ёки камайитиришдан иборат. Бунга дарёда сув талабга нисбатан кўп бўлганда уни сув омборларида вақтинча тўплаш, истеъмол табиий оқимдан юқори бўлганда жамғарилган сувни сарфлаш йўли б-н эришилади. Сувни йиғиш ва чиқариш циклининг давомийлигига қараб Д.о.т.с. кўп йиллик, мавсумий, ҳафталик ва суткалик бўлади. Суви кам дарёлар оқимини серсув дарёлар ҳисобига кўпайтириш мақсадида кўп йиллик тартибга солиш қўлланилади; мавсумий тартибга солишда сув йил давомида фаслларга қараб қайта тақсимланади. Ҳафта ва суткалик Д.о.т.с. сувни истеъмол қилишнинг ҳафта ва сутка давомида ўзгаришига боғлиқ бўлиб, гидроэнергетика ва сув таъминоти мақсадлари учун хизмат қилади.

Ўрта Осиёда сўғориш учун асосан Д.о.т.с.нинг кўп йиллик ва мавсумий турларидан фойдаланилади. Д.о.т.с. графиги биринчи навбатда сўғоришнинг, сўнгра гидроэнергетиканинг сувга бўлган талабини ҳисобга олиб тузилади. Сувни тартибга солувчи ҳажм (омбор) сифатида ўзанли ва тўлдириладиган сув омборлари (ёки уларнинг каскади)дан, кўллар ва айрим қулай шароитларда ер ости сувларининг сувли қатламларидан фойдалани-

лади. Ўрта Осиёда Сирдарё (ҳавзасида Тўхтағул, Чордара, Қайроққум, Чор-вок ва б. сув омборлари мавжуд), Амударё (ҳавзасида Норак, Таллимаржон, Жан. Сурхон, Чимқўрғон, Туямўйин ва б. сув омборлари қурилган) оқимлари халқ хўжалиги эҳтиёжларига жавоб берадиган даражада тартибга солинган.

Тоштемир Бекмуродов.

ДАРЁ СИСТЕМАСИ — муайян дарё ҳавзасида бир-бирига қўшилиб борувчи дарёлар мажмуи. Асосий дарё ва унинг 1-тартибли, 2-тартибли ва ҳ.к. ирмоқлардан ташкил топади. 1-тартибли ирмоқлар бевосита асосий дарёга қуйилади, 2-тартибли ирмоқлар 1-тартибли ирмоқларга қуйилади. Йирик дарёларда 20 тагача тартибли ирмоқлар бўлади. Д.с. энг узун ва серсув бўлган асосий дарё номи б-н аталади. Мас, Сирдарё системаси, Волга системаси.

ДАРЁ СУВЧАНЛИГИ - дарёда муайян вақт (декада, ой, мавсум, йил, бир неча йил) давомида ўртача кўп йиллик кўрсаткичлар (норма)га нисбатан оқиб ўтган сув миқдори. Д. с. абсолют (м³/с, л/с, км³/йил) ёки нисбий (нормага нисбатан % ёки модуль коэффициент) бирликларда ифодаланади. Д. с. ҳақида маълумот қ. х.ни сув б-н таъминлаш системасидаги энг муҳим элементдир (қ. Агрометеорология: хизмат кўрсатиш). Сувчанликнинг ўзгариши дарё ҳавзасининг сув ва иссиқлик балансини белгилувчи метеорологик омилларнинг даврийлигига боғлиқ. Д. с.га ёғин миқдори, унинг йиллар ва баландлик зоналари бўйлаб тақсимланиши; куёш радиациясининг интенсивлиги; ҳаво ҳарорати; тупроқ қатламининг ҳолати ва б. омиллар таъсир этади. Бу омилларнинг мавсумий даврийлиги Д. с.нинг йил давомида ўзгаришига, йиллар бўйлаб даврийлиги эса турли сувчанлик йилларининг алмашинувиға сабаб бўлади.

Ўрта Осиёда дарёлар, асосан тоғлардан бошлангани сабабли ҳавзанинг

баландлиги ошган сари Д. с камайиб боради. Доимий музликлар ва қорликлар эриши ҳисобига ҳосил бўлувчи Д. с. турғун, ёмғирлардан ҳосил бўлувчи Д. с эса кўпроқ ўзгарувчан бўлади. Дарё йиллик оқимининг ўзгарувчанлиги вариация коэффиценти орқали (Cv) аникланади. Музлик-қорликларда ҳосил бўлувчи дарёлар (Вахш, Зарафшон) учун Cv-0,10—0,15, қорлик-музликлардан сув оладиган дарёлар (Чирчик, Норин, Кофарниҳон) учун 0,15—0,25, қорлик ва қор-ёмғирлардан тўйинадиган дарёлар (Охангарон, Келес) учун 0,25 ва ундан катта. Соё ва жилғаларнинг йиллик оқимлари учун Cv 1 дан ҳам катта бўлиши мумкин.

Оқим ҳосил қилувчи жараёнлар инерцияси туфайли турли сувчанлик-ка эга бўлган йиллар цикллarga гуруҳланади. Серсув, ўртача сувли ва камсув цикллари мавжуд. Цикллар сувчанлик давомийлиги ва унинг ўртача кўрсаткичлардан оғиш катталигига қараб фаркланади. Мас, Амударёда 10 йиллик, Норин дарёсида 2—3 ва 10—11 йиллик, Чирчик дарёсида 5—6 йиллик даврийлик кузатилади. Сувчанлик бўйича экстремал йилларда музлик-қорлик ҳамда қорлик-музликлардан ҳосил бўлувчи дарёлар оқими нормадан 30% ва ундан кўпроқ, қор-ёмғир ҳамда ёмғирлардан тўйинадиган дарёлар оқими 50—60% фарк қилади. Турли дарёлар оқимининг ўзгаришлари айрим йилларда ўзаро мувофиқ келиши ёки мувофиқ келмаслиги синхронлик ёки асинхронлик тушунчаси б-н ифодаланади. Ўрта Осиёдаги Д. с ўзгаришларидаги максимал мувофиқлик сувчанлик бўйича экстремал йилларда кузатилади. Мас, сув энг кам бўлган 1974 й.да Амударё ва Сирдарё хавзасининг ҳамма худудида оқим нормадан жуда кам бўлган. Турли хавзаларда Д. с.нинг ўзгариб туришидаги номувофиқлик дарёларни хавзалараро оқиши тақозо этади.

Тоштемир Бекмуродов.

ДАРЁ ТРАНСПОРТИ — транспор-

тнинг асосий турларидан бири; табиий (дарё, кўл) ва сунъий (канал, сув омбори ва б.) сув хавзалари орқали юк ва йўловчи ташийди. Вазифасига кўра, бир қанча давлатлар ўртасида ташки савдо алоқаларида юк ташишга хизмат қилувчи магистрал дарё йўлларида (мас, Дунай, Одер, Рейн, Амур, Парагвай ва б.), мамлакат ичида йирик минтақалараро (мас, Янцзи, Волга, Миссисипи), ички худудий алоқаларга хизмат кўрсатадиган маҳаллий (худуд ичида) Д.т. турлари мавжуд. Д.т. кемалари фойдаланиш мақсадларига кўра транспорт, техник ва ёрдамчи кемаларига бўлинади. Транспорт кемалари таркибига йўловчи, палубасида қуруқ юк ташувчи, трюмига суюқ юк тулдириладиган ёки палубасида маҳсус бақлар ўрнатилган суюқ юк (нефть, нефть маҳсулотлари) ташувчи, сурувчи ва шатакчи кемалар қиради. Техник флот да дарёлар тубини чуқурлаштирувчи снарядлар, сув йўлларини созлашга хизмат кўрсатадиган ёрдамчи кемалардан фойдаланилади. Ёрдамчи кемалар га таъмирлаш устахоналари, сузувчи магазинлар, кемалар, паромлар, кум ва шағал қазиб оладиган жиҳозлар ва б. қиради. Д.т.да буғ, ёнилғи, электр энергияси, газ двигателлари ёрдамида ҳаракат қиладиган кемалар (пароход, теплоход, электроход) ҳамда баржа ва соллардан фойдаланилади. Д.т.да юк ва йўловчиларни ташиш қуруқликда ҳаракат қилувчи транспортга нисбатан анча арзон (автомобиль транспортига нисбатан 3—5 марта).

Юк ва йўловчиларни манзилга етказишда Д.т.дан фойдаланиш қадимдан маълум. Милоддан минг йиллар илгари Месопотамия (Дажла ва Фурос дарёлари) ва Миср (Нил дарёси)да эшакли ва хатто, елканли кемалар ишлатилган.

Дунёда дарё йўлларининг умумий уз. 550 минг км га яқин. Европада Д.т. бир-мунча яхши ривожланган. Мас, Польшада Одра, Висла дарёлари, Германияда Куйи Одер, Ўрта Эльба ва б., Венгрияда Дунай, Тиса, Кёрёш, Францияда Рейн, Россияда Волга дарёларида

юк ва йўловчи ташувчи кемалардан кенг фойдаланилади. Шунингдек, АҚШ, Бразилия, Канада ва б. давлатларда ҳам юк ташишда Д.т. муҳим аҳамиятга эга.

Ўрта Осиёда қадимдан Амударё ва Сирдарёда қайиқлардан транспорт тури сифатида фойдаланилган. 18-а.да Россиянинг бошқа мамлакатлар б-н савдо муносабатлари Ўрта Осиёда дарё транспортининг ривожланишига катта таъсир кўрсатди. Жаҳон бозорида рус хом ашёси (ёғоч, дон, каноп, момик) ва Россия орқали ўтадиган шарк товарлари (чай, ипак, пахта ва б.) га талаб ортди. 1847 й.га келиб Орол денгизининг шим. қирғоғи ва қуйи Сирдарёни эгаллаган Россия русларнинг таянч пунктларини кўриқлаш ва янги ҳудудларни ўрганишга мўлжалланган Орол харбий флотилияси тузди.

Амударёда буг б-н юрадиган кемаларнинг узлуксиз қатнови 1873 й.дан йўлга қўйилди (шу йилнинг апр.да Орол денгизидан Нукус ш.гача биринчи кема юрди). 1877 й.да дарёнинг Чор-жўйгача бўлган қисми ҳам ўрганилди, сув йўли узайтирилди. 1887 й.га келиб

Россиянинг Ўрта Осиёдаги сиёсий ва иқтисодий мавқеини мустаҳкамлаш мақсадида Амударё харбий флотшяси ташкил этилди (Амударё харбий флотилиясини ташкил этиш тўғрисидаги қарор 1893 й.дасидикланган). 1913 й.да флотилияда 8 пароход, 14 баржа бўлиб, улар гарнизонларга хизмат кўрсатиш, Тўртқўлдан Термизгача бўлган масофага доимий почта, йўловчи ва юк ташишни йўлга қўйишга мўлжалланган эди. 1923 й.да Амударё харбий флотилияси национализация қилинди ва «Ўрта Осиё пароходчилиги» акциядорлик жамиятига айлантирилди.

Кема ва қайиқлар қатнайдиغان сув йўлларининг умумий уз. 887 км эди. Ўша даврда Ўрта Осиё сув йўлларида умумий юк ортиш қуввати 7 минг т бўлган 20 кема ва 50 баржа, умумий юк ортиш қуввати 24 минг т бўлган 1500 қайиқбор эди. 1923 й.да бошқарув идораси Тош-

кентда жойлашган Ўрта Осиё пароходчилик бошқармаси тузилди (1934 й.да бошқарма Чоржўйга кўчирилди, 1956 й.дан Ўрта Осиё пароходчилиги собик Иттифок Денгиз флоти вазирлиги ихтиёрига ўтказилди).

1930 й.да Тошкентда денгиз техникуми очилди (1939 й.да Чоржўйга кўчирилган). Хоразм воҳаси, Қорақалпоғистон, Тожикистон, Туркменистон дарё транспорти 50-й.ларнинг 2-ярмигача бу ҳудудларнинг иқтисодий ривож-жида муҳим ўрин тутди. 1950 й. Термизда дарё порти очилди, 1952 й.да Хўжайлида кема таъмирлаш зди қурилди. Амударё сохилларида янги Шарлавук, Тўртқўл, Беруний, Қоратов, Хўжайли бандаргоҳ (пристан)лари фойдаланишга топширилди. 1980 й.га келиб Ўзбекистонда сув йўлларининг умумий уз. 2800 км га етди. Амударёда Панж (Тожикистон) бандарго-қидан Мўйноққа қадар пароходлар қат-нови амалга оширилди.

Дарё сувининг қамайиши ва Орол денгизининг қуриб бориши натижасида сув йўллари кескин қисқарди, аммо шунга қарамай 1980 й. Д.т.да 1420 минг т юк ташилди.

1991 й.да Ўрта Осиё республикалари мустақилликка эришганларидан кейин Ўрта Осиё пароходчилиги бошқармаси мулки Туркменистон, Ўзбекистон, Тожикистон ўртасида тақсимланди. 1994 й. 11 майда Ўзбекистон Республикасида жойлашган дарё флоти бўлинмаларини бошқариш тартиби қайта ташкил этилди. Ўрта Осиё пароходчилигининг Ўзбекистондаги мулки ва бўлинмалари негизида «Термиз дарё флоти», «Хоразм дарё флоти», «Қорақалпоғистон дарё флоти» и. ч. бирлашмалари ташкил этилди (1995). 2001 й. июнь ойдан Ўзбекистон автомобиль ва дарё транспорт агентлиги (1998)нинг Кемачилик инспекцияси бўлими флотнинг техник ҳолати ва сув йўлларининг ҳолатини назорат қилиш ишларини олиб боради.

Республикада Термиз дарё пор-

ти, Шарлавуқ, Тўрткўл, Беруний, братов, Хўжайли бандаргохлари, Амударё орқали Тўрткўл — Хонқа, Чалиш — Беруний сузма кўприклари, Хўжайли кема таъмирлаш зди бор (2001). Термиз дарё порти йилига 2 млн. т дан ортиқ юкни қабул қилиш — жўнатиш қувватига эга, Афғонистоннинг Ҳайратон бандаргохи орқали экспорт-импорт юкларини етказиб бериш халқаро ахамиятга молик. Республика дарё флотига 200 дан ортиқ теплоход, шуниингдек, баржалар, землесослар, су-зувчи экскаваторлар, порт кранлари ва б. ёрдамчи кемалар техника воситалари бор. Республикада сув йўлларининг умумий уз. 1000 км га яқин. Халқ хўжалиги юклари асосан Термиз — Ҳайратон, Шарлавуқ — Тўрткўл, Хўжайли — Тўрткўл, Хўжайли — Беруний, Қоратов — Тахиатош йўналишларида ташилади. Ўзбекистоннинг порт ва бандаргохлари т.й.лар б-н боғланган.

Баҳром Сориёв.

ДАРЁ ФЛОТИ — қ. Дарё транспор-ти.

ДАРЁ ШОХОБЧАСИ - 1) сув ҳавзаларини (кўллар ёки кўл б-н дарё, онда-сонда дарёни кўл б-н ёки икки дарёни) ўзаро туташтирувчи қисқа канал (наҳр). Шохобча, одатда, табиий ўзанда вужудга келади. Туташтирувчи шохобча Айдар кўллари, Ориноко дарёси системаси (Жан. Америка)да мавжуд; 2) дарёнинг ороллар б-н бир неча тармоққа бўлинишидаги майда, иккинчи даражали ўзанлари.

ДАРЁ ҚИСҚИЧБАҚАЛАРИ – ўн оёкли қисқичбақасимонлар туркуми 2 оиласининг умумий номи (*Astacidae* ва *Parastacidae*). Танасининг уз. 6—30 см, айрим турлари (Мадагаскар Д. қ.) 80 см гача. Африкадан ташқари мўътадил иқлимли ҳудудларнинг дарё ва сойларида ҳамда ғор сувларида учрайди. Кенг бармоқли (*Astacus astacus*) ва ингичка бармоқли Д. қ. (*A. leptodactylus*) кенг

тарқалган. Кенг бармоқли Д. қ асосан Европа дарёларида (мас, Болтиқ денгизи ҳавзасида); ингичка бармоқли Д. қ. Қора, Азов, Каспий ва Орол денгизлари ҳавзаларида учрайди. Оқадиган дарёлар ва сойларда яшайди. Ингичка бармоқли Д. қ. сувўтлар, касал сув ҳайвонлари б-н озикланади. Сувнинг саёз қисмида яшайди. Ўрғочиси кузда 50—200 дона тухум қўяди, тухумларни урғочиси қорин оёқларига илаштириб олиб юради. Д. қ.нинг айрим турлари ейилади.

ДАРЁ ҲАВЗАСИ — нам саклайдиган жинсларни ўз ичига олган ер юзасининг бир қисми, ундан сув алоҳида дарё ёки дарё системасига оқади. Д. х.ни кўпинча дарёнинг сув йиғиш ҳавзаси дейилади. Ҳар бир дарё ҳавзаси ер усти ва ер ости сув тўплаш ҳавзаларини ўз ичига олади. Ер усти сувлари ер юзасининг бир қисмини эгаллаб, ундан сув дарё системасига ёки аниқ бир дарёга оқади. Ер ости сувлари ғовак ётқизиклар қатламини ҳосил қилиб, ундан сув дарё тармоқдарига боради. Ер усти ҳавзаси ҳудуди б-н ер ости ҳавзаси ҳудуди бирига тўғри келмайди. Д. х.нинг ер ости сувлари чегарасини аниқлаш қийин бўлганидан бирон дарёга оқар сувлар тўпланадиган ҳудуд шу дарё ҳавзаси дейилади. Д. х. бир-биридан сувайирғичлар б-н ажралиб туради. Д. х. майдони турлича: Амазонка ҳавзаси дунёда энг катта ҳавза бўлиб, 7180 минг км², Амударёники эса 465 минг км².

ДАРЁ ҲАРБИЙ ФЛОТИЛИЯСИ - дарё ҳарбий кемалари ва дарё кирғоғидаги махсус ҳарбий қисмлар бирлашмаси. Вазифаси — душманнинг дарё кемаларига қарши курашда ёки жангда кирғоқдаги қўшинларга ёрдамла-шиш, халқ хўжалиги мулклари ҳамда ҳарбий юкларни кўриқлаш, давлатнинг дарё чегарасини муҳофаза қилиш. Д. х. ф. таркибига турли дарё ҳарбий қисмлари: ҳар хил қайиқ ва кемалар, зирҳли катерлар, махсус ҳарбий кемалар, денгиз, ер ва

хаво артиллерия батареяси ва б. киради. Д. х. ф. Россияда дастлаб 18-ада тузилган. 1733—34 й.ларда тузилган Дон флотилияси турк кўшинларига қарши жангда иштирок этган. 1771 й. тузилган Дунай ҳарбий флотилияси Измаил қалъасини босиб олишда қатта ёрдам қилган. Азов, Каспий, Оқ денгиз, Волга, Дон, Амударё, Амур ва б. ҳарбий флотилиялари фуқаролар уруши давридаги жангларда иштирок этганлар. Иккинчи жаҳон уруши йилларида Д. х. ф. Волга бўйлаб Сталинград ва Дон fronti кўшинларига озиқ-овқат, кийим-кечак, доридармон ва қурооллар етказиб турган (яна қ. Амударё ҳарбий флотилияси).

ДАРЁЛАР ГИДРОЛОГИЯСИ - қуруқлик гидрологиясининг бўлими. Дарёлар, уларнинг ўзани ва ҳавзаларидаги сув оқими ва оқизикларнинг гидрологик режимини ўрганadi. Д. г. дарё ўзанининг ҳолатини, табиий омиллар — Ер сирти ҳолати (геологик тузилиши, рельефи, ўсимлик қоплами, тупроқ шароити) ва иқлими (атмосфера ёғинлари, ҳаво ҳарорати) ҳамда инсон фаолияти б-н боғлиқ бўлган омилларнинг оқимга таъсирини ўрганadi. Д.г. ўзан жараёнлари, ўзан оқими динамикаси, дарёларнинг т-ра режими, музлаш ҳодисалари, минераллашув даражаси, шунингдек, дарёларнинг сув режими элементларини олдиндан айтиш — башорат қилиш б-н шуғулланади (яна қ. Гидрология).

ДАРЁЛАРНИ ҲАВЗАЛАРАРО ОҚИЗИШ — халқ хўжалиги мақсадларида серсув дарё хавзаларидаги сувнинг бир қисмини камсув дарё хавзаларига ўтказиш; сув ресурсларини ҳудудий қайта тақсимлаш. Муайян минтақа ва мамлакатларда дарёларнинг нотекис жойлашганлиги Д.х.о.га зарурат туғдиради. Орол денгизи ҳавзасининг асосий дарёлари Амударё (Зарафшон, Қашқадарё, Мурғоб, Тажан ва б.) ва Сирдарё (Норин, Чирчиқ, Арис ва б. ирмоқлари б-н) сувлари бутунлай суго-

риш ва яйловларни сув б-н таъминлаш учун сарфланади. Ҳавзанинг ўз сув ресурсларидан тўла ва самарали фойдаланиш йўлларини излаш б-н бирга 80-й.лар бошларида кўшни серсув Кара денгизи (Обь ва Енисей дарё хавзалари) ҳавзаси сувларини Орол денгизи ҳавзасига окизиш ғоялари ўртага қўйилди ва лойиҳа ишлари бажарилди. Ҳоз. шароитда сув ресурсларини бир ҳавза ичида қайта тақсимлаш бўйича етарли тажриба тўпланган. Жумладан, Орол денгизи ҳавзасида дарё сувининг бир қисмини камсув дарёларга окизишга имкон берадиган йирик сув магистраллари қурилди: Қорақум капали (Амударё сувининг бир қисмини Мурғоб, Тажан ва Атрек дарё хавзаларига етказиб беради); Аму-Бухоро машина канали (Амударё-Зарафшон); Қарши машина канали (Амударёқашқадарё); Аму-Занг канали (Амударё-Сурхондарё) ва б. (қ. Дарё оқимини тартибга солиш).

Дарёлар сувини бир ҳавзадан бошқасига окизиш техника нуқтаи назаридан сув ресурсларини қайта тақсимлашнинг бирмунча мураккаб усули ҳисобланади. Д.х.о.нинг экологик ва мелиоратив оқибатлари ҳар томонлама пухта тадқиқ қилиниши лозим. Сув ресурсларини ҳавзалараро окизиш (қайта тақсимлаш) схемалари бўйича и.т. ва лойиҳалаш, техника-иқтисодий ишларни и.т. ин-тлари бажаради.

Тоштемир Бекмуродов.

ДАРЁНИНГ ИККИГА АЙРИЛИШИ, Дарёлар бифуркацияси — дарё ёки дарё водийсининг 2 тармоққа бўлиниши, улар кейинчалик бирлашмайди ва турли хавзаларга қуйилади. Д.и.а. кўпинча ясси сувайирғичларни ер устки сувлари ювиши натижасида вужудга келади; тўлинсув даврида бир ҳавзадан иккинчи ҳавзага сувнинг кўп қу-йилиши натижасида мавсумий Д.и.а. кузатилади. Д.и.а. айниқса Ориноко дарё системаси (Жан. Америка)да кузатилади.

ДАРЗАНГИ — Ўзбекистоннинг жан.даги қад. шаҳар харобаси (мил. 1 — 13-а. боши). Сурхондарё вилоятидаги Банди-хонсой (Кўкжара)нинг Сурхондарёга қуйилиш ерида, Қумкўрғоннинг ғарбидаги Жалоир қишлоғи яқинида, Термиздан 62 км масофада жойлашган. Шаҳар харобалари 50 га майдонни эгаллайди. Араб географларининг берган маълумотларига кўра, Д. аҳоли зич яшайдиган гўзал шаҳар бўлиб, атрофи хандак б-н ўраб олинган, жоме масжиди бозорлар орасида жойлашган, шаҳар аҳолиси «Чағониён дарёси» су-видан ичган, шунингдек, шаҳар четидан яна бир бошқа дарё ҳам ўтган. Д. аҳолиси асосан тўқимачилик б-н машғул бўлиб турли хил либослар тикишган, шунингдек, пичоқ қинлари, тасмалар, намат, гиламлар и. ч. б-н машхур бўлишган. Д.да чекка ўлкаларга чиқариш учун жундан махсус «чайдам» матоси тайёрланган, унинг кўриниши юпка кигизга ўхшаш бўлиб, у жун аёл ёхуд ёмғирпўш вазифасини ўтаган (Махмуд Кошғарий).

Шаҳар харобасидан чиққан археологик топилмалар тўқимачилик Кушон подшолиги давридан бошлаб Д. аҳолисининг анъанавий машғулоти бўлиб келганлигини тасдиқлайди.

Ад.: Камалиддинов Ш. С, Историческая география Южного Согда и Тохаристана по арабоязычным источникам IX — начала XIII вв., Т., 1996.

ДАРЗИ БОШИ (форс. - чок) - Бухоро хонлигида хон саройида кийим тикувчилар бошлиғи. Мирза Бади девоннинг «Мажмаа ул-арком» (Молия девони қўлланмаси) асарида (18-а.)да Д. б. бошқа сарой лавозимлари каторида кўрсатиб ўтилган.

ДАРИ ТИЛИ — ғарбий, шарқий эронийлар (форслар, афгонлар ва б.) адабий тили. 9-а. охирлари ва 16-а. бошларида ҳоз. Эрон, Афғонистон, Озарбайжон, қисман Марказий Осиё ва Шим.-Ғарбий Ҳиндистон ҳудудларида тарқалган.

Шарқнинг кўп шоирлари, хусусан Рудакий, Ҳофиз, Шерозий, Умар Хайём, Носир Хисрав, Бедил, Низомий Ганжавийлар шу тилда ижод қилган. Буюк ўзбек шоири Алишер Навоий Д.т.да ёзган шеърларидан девон тузган («Девони Фоний»). Д.т.ни форсий дари, форсий деб ҳам атаганлар. Д.т. эроний бўлмаган халқлар томонидан ҳам ри-вожлантирилди ва такомиллаштирилди. Шунга кўра, у байналмилал — халқлараро алоқа тили тавсифига эга бўлди. 15-а. 2-ярмидан бошлаб Д.т. сиёсий ва б. ижтимоий сабаблар б-н дифференциацияланди, 20-а.га келиб 3 кўринишга эга бўлди (форс адабий тили — Эронда; тожик адабий тили — Тожикистонда; адабий Д.т. — Афғонистонда). Ҳоз. Д.т. Афғонистондаги икки расмий тилнинг (пушту тили б-н бир қаторда) бири. Бу тил аввал «Афғонистоннинг форс тили» ёки «форси-кобули» деб аталган.

ДАРИК — қад. Эрон олтин тангаси. Д.нинг пайдо бўлишини ахоманийлар подшоси Доро I (мил. ав. 522—486) номи б-н боғлайдилар. Бир Д. (оғирлиги 8,4 г) 5,6 г оғирликдаги 20 та кумуш танга қийматига тенг бўлган. Доро III Кодоман даврида (мил. ав. 336—330) икки хисса оғирликдаги Д.лар (16 г) чиқарилган. Д.ларга кенг бичимли шарқ кийими ва кунгурали тож кийган, камон ва найза ушлаб турган жангчининг тасвири туширилган. Бундай тангаларнинг мамлакатимиз ҳудудидан топилиши Ўрта Осиё б-н Эрон ўртасида қадимдан савдо алоқалари мавжудлигини кўрсатади.

ДАРИО (Dario) Рубен (тахаллуси; асл исм-шарифи Феликс Рубен Гарсиа Сармьенто; 1867.18.1, Метапа — 1916.6.2, Леон) — Никарагуа шоири, журналист. Узоқ вақт Европада яшаган. «Эпистолалар ва шеърлар. Биринчи оҳанглар» (1885) номли илк тўплами романтик руҳда. «Мовийлик» (1888), «Мажусийлик қўшиқлари» (1896) шеърӣй тўпламлари ҳамда замонавий ёзувчилар тўғрисидаги

«Буюклик» (1893) эсселар китоби америкалик испан тилли адабиётга янги модернизм руhini олиб кирган. Д. ижодига француз адабиётда мавжуд бўлган парнас оқими кучли таъсир кўрсатган. «Умр ва умид кўшиқлари» (1905) шеърӣ тўпламида ижтимоӣ мавзу асосӣ ўринни эгаллайди. «Дайди кўшиқ» (1907) тўпламидаги кўпгина шеърлари хаётга мухаббат рухи б-н суғорилган. Замондошларини маънавий изланишларини, рухий азоб-укубатларини ҳаққоний акс эттирган Д. шеърят ислохотчиси сифатида испан тилли Америка адабиёти тараққийига муносиб улуш қўшган. 20-а. 80-й.ларида Лотин Америкаси адабиётини жаҳон миқёсига олиб чиққан. Г. Г. Маркес, Х. Кортосар, Х. Рульфо каби ёзувчилар Д. ижодидан унумли фойдаланишган.

ДАРЛИНГ (юкори оқимида — Баруон) — Австралиядаги дарё, Муррей дарёсининг ўнг ирмоғи. Уз. 2740 км. Ҳавзасининг майд. 650 минг км² (баъзи маълумотларга кўра 410 минг км²). Нью-Ингленд тизмасининг ғарбий ён бағирларидан бошланиб, қуйи оқимида чала чўлдан оқади. Д. серирмоқдарё, унга Пару, Уоррего, Маккуори ва б. ирмоқлар қуйилади. Дарёнинг сув сат-хи баъзан 6—8 м кўтарилади. Ўртача сув сарфи 42 м³/сек. Ёз ойларида қуйи оқими куриб қолади ва ўзанида қўллар вужудга келади. Дарё тўлиб оққанда Бёрк ш.дан қуйи оқимигача кемалар катнайди. Суғоришда фойдаланилади.

ДАРЛИНГТОНИЯ (Darlingtonia californica) — саррацениядошлар оиласига мансуб кўп йиллик ҳашаротхўр ўт. Калифорниянинг Сьерра-Невада ботқоқликларида ўсади. Барглари найси-мон кўзачага ўхшайди, учи олабула, қайрилган, балиқ думига ўхшаб кетадиган рангдор ортиғи бор. Баргининг ички сирти пастга қараган туклар б-н қопланган, уларнинг орасида ширадонлар бор. Ширага келган ҳашарот барг

ичига тушса, ташқарига чиқа олмай, нобуд бўлади, чиритувчи бактериялар таъсирида парчланади; парчаланишдан ҳосил бўлган маҳсулотларни барг сўриб олади.

ДАРМАНА (*Artemisia cina*) — қоқидошлар (мураккабулдошлар) оиласига мансуб ўқ илдизли чала бута. Бўйи 40—70 см. Пояси сершоҳ, қизғиш. Барглари икки қарра патсимон қирқилган. Гуллари кичик саватчаларда 3—6 тадан жойлашган. Сентда гуллаб, октда уруғ беради. Жан. Қозогистонда дарё бўйларида, сойлар, текисликлар ва тоғ этакларида ўсади. Д. экилади ҳам. Эндигина очила бошлаган тўпгулидан сантонин (C₁₅H₁₈O₃) олинади. Тўпгули ва баргларида эфир мойи (1,5—3%), бетаин, холин, бўёқ моддалар, олма ва сирка кислоталар бор. Тўпгулининг дамламаси ҳамда сантонин гижжаларни туширишда фонда беради. Д. дан олинган эфир мойи (дарминол) хар хил микробларни ўлдирувчи антисептик дори сифатида, ревматизм ва асаб касалликларини даволашда ишлатилади. Бу мойдан олинадиган гвайазулен нафас қисиши, ревматизм, экзема каби касалликларни даволашда ва рентген нурларидан қуйганда қўлланилади.

ДАРМОН ШЎРВА — халқ табобатида кам қувват одамлар, дармонсизланган беморларга пархез буюриладиган суюқ овқат. Асосан парранда — хўроз, жўжа, қирғовул, бедана ва б. илвасинлардан тайёрланади. Қозонга совуқ сув қуйиб, пат ва чавоқлардан тозаланган парранда бутунлиғича солинади, қайнаб чиққач, кўпиги олиниб, пиёз солинади, суёт оловда милдиратиб қайнатилади. Шўрвага туз, зираворлар, ошқўқлар, пиёз, тўғралган қизил сабзи, картошка, помидор, чучук қалампир ҳам солиш мумкин. Жўжа, бедана 1 соат, хўроз эса 2—2,5 соат давомида пиширилади (қ. Шўрва).

ДАРМОНДОРИ — қ. Витаминлар.

ДАРОЗЛИК — к. Гигантизм.

ДАРОИМ — Тохаристоннинг жан. даги Бадахшонда жойлашган тарихий туман. Илк ўрта аср Хитой манбаларида у Химотало мулки номи б-н машхур. Стань Цзанннг ёзишича, у Кишмдан шарқда жойлашган, худуди бутунлай тоғлардан ташкил топган, аҳолиси баджаҳл, бешафкат, туркийларга ўхшаб кийинишган. Иқлими совуқ бўлса ҳам, ерлари унумдор. Аёллар ўзига хос бош кийим кийган. Бу ерда бир қанча қалъалар бўлсада, аҳоли ўтовларда яшаб, кўчманчи ҳаёт тарзи кечиришган. Д.нинг биринчи подшоси саклараш бўлиб, унга кўп халқлар тобе эди. Туркий қавмлар б-н кўшничилик унга кучли таъсир қилган, натижада Д. аҳолиси уларнинг куп одатларини ўзлаштириб олган. 20-а. бошида бу ту-манда 27 та кишлоқ мавжуд эди, уларнинг аҳолисини тожиклар, қарлуқлар, белужлар ва ҳазоралар ташкил этган; аҳоли деҳқончилик б-н машғул бўлиб, кўп микдорда бугдой етиштирган.

Ад.: Камалиддинов Ш. С, Историческая география Южного Согда и Тохаристана по арабоязычным источникам IX — начала XIII вв., Т., 1996.

ДАРОЙИ, доройи — эртапишар жайдари узум нави. Оқ ва пушти (кизил) хиллари бор. Тупи ўртача усади. Оналик гули ривожланган. Барги ўртача, уч бўлакли, кам кертикли, тўқ яшил, сирти силлиқ Оқ Д.нинг узум боши ўртача (200—250 г), кенг конуссимон, шингиллари зич. Ғужуми ўртача, тухумсимон, ок-кўкиш, қарсиллайди, этдорлиги ва мазаси ўртача, пусти қалин. Июль охири — авг. бошларида пишади. Таркибида 15—19% қанд бор. Гектаридан 100—200 ц ҳосил беради. Қизил Д. узум бошининг катталиги 350—400 г, ғужуми йирик. Ранги тўқ пушти, таркибида 18—20% қанд бор. Ҳосилдорлиги 200 ц/га боради. Ҳосил сифати ва микдори жиҳатидан Чилла-ки узум навига нисбатан анча

устун. Д. новдалари 12—18 кўз қолдириб кесилиб, суғориладиган ерларда устирилса, яхши ҳосил беради. Совуқка, зам-буруғ касалликларига чидамсиз. Ўзбекистоннинг Тошкент, Самарқанд, Бухоро, Фарғона вилоятлари, қўшни давлатларда ўстирилади.

ДАРОМАД — кенг маънода қирим бўлган ҳар қандай пул маблағлари ёки пул қийматига эга бўлган моддий бойликларни олиш, иқтисодий субъект уз фаолияти натижасига кура оладиган пул ва товар — моддий тушум. Д. пул ва моддий шаклга эга бўлиб, уларнинг йиғиндиси жами Д.ни ҳрсил қилади. Д. эгалик нуктаи назаридан аҳоли Д.и, корхона (корпоратив) Д.и ва давлат Д.ига бўлинади. Аҳолига тегадиган Д. иш ҳақи, фойда, фоиз, рента, дивиденд шаклларига эга (қ. Аҳоли даромадлари, Давлат бюджети, Ялпи миллий маҳсулот).

ДАРОМАД (мусиқада) — 1) муқаддима, дебоча, умуман асарнинг бош қисми, бўлаги; 2) мақом шўъбаси, шунингдек, унинг шаклига мутаносиб чолғу ва ашула асарларининг 1-бошлангич тузилмаси, хати. Сархат деб ҳам юритилади; 3) мақом шўъбалари орасидаги баъзи супоришлар. Улар навбатдаги шўъба учун муқаддима ҳисобланади. Мас, Даромади Насри Ушшок, Даромади Дугоҳи Ҳусайний ва х.к.

ДАРОМАД ДЕКЛАРАЦИЯСИ - молия ёки календарь йилида фуқаролар (жисмоний шахслар) томонидан солиққа тортиладиган жами даромадлари кўрсатилган ва давлат органларига тақдим этиладиган хабарнома. Жаҳондаги барча ривожланган мамлакатларда мулк декларацияси б-н бир қаторда жорий қилинган.

Ўзбекистонда «Ўзбекистон Республикаси фуқароларидан ва фуқаролиги бўлмаган шахслардан олинадиган даромад солиғи тўғрисида» (1991 й. 15 фев.) қонунига кўра, ўзининг асосий иш жой-

идан четда даромад топган жисмоний шахс Д.д.ни ҳисобот йилидан кейинги йилнинг 1 апр.дан кечиктирмай ўзининг истиқомат жойидаги солиқ органига тақдим этиши шарт. Тамом бўлган календарь йилида фақат асосий (хизмат, уқиш) жойида меҳнат вазифаларини бажаришдан даромад олган жисмоний шахслар шу йил учун олинган даромадлари хақида Д.д. тақдим этмайдилар.

Муддатида тақдим қилинмаган Д.д. учун ёки нотўғри маълумотлар берилиб даромадлар яширилганда фуқаролар белгиланган тартибда жавобгар бўладилар.

ДАРОМАД СОЛИҒИ — молия йилида солиқ солинадиган даромадга эга бўлган жисмоний шахслар (фуқаролар)нинг солиқ солинадиган жами даромадларидан, юридик шахслар (ташкилотлар, хўжаликлар, корхоналар ва б.)нинг солиқ солинадиган жами даромади (фойдаси)дан ундириладиган тўғри, умумдавлат солиғи. Буюк Британияда 1842 й.дан, Японияда 1887 й. дан, Германияда 1891 й.дан, АКШда 1913 й.дан, Францияда 1914 й.дан жорий қилинган. Собиқ СССРда 1922 й. 16 нояб.даги Декретга кўра даромад-мулк солиғи деган умумий ном б-н жорий қилинган ва 1924 й.дан Д.с.га айлантирилган ҳамда 1991 й.гача ишчи ва хизматчиларнинг маошидан табақалашган шкала бўйича ундирилган (100 сўмдан 8 сўм 20 тийин, 100 дан юқори суммадан 13% микдориди). Ўзбекистон Республикасида Д.с. ундириш тартиби 1998 й. янв.дан амалга киритилган Ўзбекистон Республикасининг Солиқ кодексига мувофиқ олиб борилди. Кодексга кўра юридик шахсларнинг солиқ солинадиган жами даромади (фойдаси)га 26 фоизлик ставка бўйича солиқ солинади (2001). Савдо ва умумий оқатланиш корхоналари даромад (фойда) солиғи, кўшилган қиймат солиғи, экология ва б. солиқлар ҳамда йиғимлар ўрнига бюджетга ялпи даромад солиғи тўлайдилар (22—50% даражасида). Жисмоний шахсларнинг жами йиллик

даромадларига солиқ солиш мақсадида энг кам иш ҳақининг микдори йил бошидан эътиборан ортиб борувчи якун тарзида (ошиб борувчи ставкаларда) ҳисобланади, энг кам иш ҳақининг тўрт баравари микдоригача даромад суммасининг 13%, энг кам иш ҳақининг саккиз бараваригача 23%, 8 баравари микдоридан (+1 сўм) ва ундан юқори бўлган суммадан 33% ни ташкил қилади (1 авг. 2001). Д.с. ундиришда солиқ тўловчилар учун бир қатор чегирмалар ва имтиёзлар назарда тутилган (яна қ. Солиқлар).

Раҳматжон Абдуллаев.

ДАРОМАДЛАРНИ ИНДЕКСЛАШ, даромадлар индексацияси — истеъмол буюмлари нархлари даражасига мувофиқ турли аҳоли тоифаларининг номинал даромадлари (иш ҳақи, нафақа, стипендия, пенсия ва б.)ни давлат томонидан мунтазам ошириш; аҳолини инфляциядан ижтимоий ҳимоялаш тадбирларидан бири. Нарх-наво индекси тирикчилик учун зарур товарлар мажмуи — озиқ-овқат, кийим-кечак, уй-рўзгор товарлари, хизматлар бўйича ҳисобланади (қимматбаҳо буюмлар, автомашина, биллур ва б. нодир товарларга қилинадиган харажатлар бу ҳисобга кирмайди). Биринчи навбатда энг кам даромад олувчи ва даромади белгили бўлган аҳоли тоифалари даромадлари индексланади.

Ўзбекистонда бозор ислохотларига ўтиш даврининг дастлабки босқичида (1991—96) ҳукумат аҳолини бозор иктисодиёти шароитида ижтимоий ҳимоялаш давлат дастурини ишлаб чиқди ва амалиётга жорий эта бошлади. Унга кўра, аҳоли турмуш тарзининг пасайиб кетиши олдини олиш мақсади-да 1992—95 й.ларда ҳар йили 4 мартадан, 1996—98 й.ларда ҳар йили 2 мартадан Д.и. ўтказилди, даромадлар 20—50% гача индексация қилинди. Ўзбекистонда иш ҳақи тариф тизими орқали табақалаштирилиб, турли касблар ва иш турлари учун иш ҳақи тўлашнинг ягона разрядлари белгиланган. Нархлар ўсиши б-н минимал

иш ҳақида даражаси (1-разряд) ҳамда барча разрядлар улар ўртасидаги нисбат сақланган ҳолда ошириб борилади. Мас, 2001 й. 1 авгдан бошлаб иш ҳақининг минимал даражаси 3430 сўм қилиб белгиланди. Д.и. мамлакатда инфляция суръатлари 20% гача бўлган тақдирдагина Самара бериши мумкин.

Садири Салимов

ДАРПАРДА — 1) дераза пардаси; 2) панжара шаклидаги ёғоч дарча. Д. ўтмишда дераза кўзи ўрнида ишлатилган, ундан хона ичига ёруғлик ва ҳаво кириб турган. Қишда эса совуқ кирмаслиги учун Д.га ёғланган қоғоз ёпиштириб қўйилган.

ДАРРА — 1) 20-а. бошларигача Туркистондаги хонликларда тан жазосига ҳукм этилганларни жазолаш учун ишлатилган қамчиннинг бир тури. Эни 4—5 см ли 2—3 қават қайиш тасмадан тикилиб дастаси ёғочдан ишланган. Баданга қаттиқ тегсин учун тасмалар орасига кум солиб тикилган; 2) болалар ва ўсмирлар ўртасида ўтказиладиган даррасолди ўйинида ишлатиш учун эшиб, икки қават қилиб буралган белбоғ ёки рўмолча.

ДАРРАНДАЛАР — сут эмизувчиларнинг иккинчи номи. Баъзан Д. термини фақат йиртқич ҳайвонларга нисбатан қўлланилади.

ДАРРАНДАЧИЛИК - тери (мўйна) олиш мақсадларида кимматбаҳо мўйнали ҳайвонларни боқиш; чорвачилик тармоғи. Д.да ноёб мўйна берадиган кумушранг-қора тулки, шимол (кутб) тулкиси, қоракузан (норка), сувсар (соболь), нутрия (сув каламуши), ондатра, қундуз ва б. ҳайвонлар катакларда боқиб, етиштирилади. Кўпгина мамлакатларда саноат асосида ишлайдиган махсус Д. фермалари ва хўжаликлари ташкил қилинган. Улар товар (мўйна) етиштириш ва наслчилик ишлари б-н шуғулланадиган хўжаликларга бўлинад

(мас, Россияда табиий мутациялар асосида рангли қоракузаннинг 40 га яқин типи, наслчилик ишлари натижасида кимматбаҳо йирик қора сувсарлар зоти яратилган). Ўзбекистонда 20-а. нинг 70-й.ларидан бошлаб Д. соҳасида Куйи Амударёда ва Сурхондарё вилоятида ҳаваскорлар томонидан ва матлубот жамиятлари ҳузуридаги кичик фермаларда ондатра, қундуз, нутрия, тулки, қоракузан боқилади.

Д. тармоқ сифатда Россия, АҚШ, Канада, Дания, Швеция, Норвегия, Финляндия, Болтиқбўйи мамлакатлари ва б.да ривож топган.

Адиба Аҳмаджонова.

ДАРРАСОЛДИ, дуррасолди - болалар ва ўсмирлар ўйини. Ўйинга қатнашувчилар давра куриб ўтирадилар. Бир киши эшилган белбоғ (дарра)ни қўлига ушлаб, давра атрофида айланади ва дар-рани ўтирганлардан бирининг орқасига билдирмай ташлаб кетади, ўзи эса жой топиб ўтириб олишга ҳаракат қилади. Ўтирган одам орқасига дарра ташланганини сезиб қолса, ўрнидан тез туриб, даррани олади ва дарра ташловчини қувлайди, етиб олса дарра б-н уриб, даврани айлантириб чиқади, даррани унга бериб ўз ўрнига ўтиради. Дарра ташлаган киши жой топиб ўтириб олишга улгурса, даррала одам давра айланишини давом эттириб, даррани бошқа бировнинг орқасига ташлайди. Мабодо киши ўз орқасига дарра ташланганини билмаса, унда дарра ташловчи уни уриб даврани айлантиради ва даррани унга бериб, ўзи унинг ўрнига ўтиради. Ўйин шу зайлда давом этади.

ДАРС — мактаб таълимнинг асосий ташкилий шакли. Д. муайян миқдордаги доимий ўқувчилар таркиби б-н қатъий тартибда уюштириладиган ва аниқ мақсадга йўналтирилган дидактик тадбирдир. Д. — инсоният томонидан минглаб йиллар мобайнида орттирилган ҳаётий тажрибаларни ўқувчиларга

жуда қисқа вақтда ўргатишнинг энг самарали усули. Таълимнинг Д. шакли Туркистонда узоқ замонлардан буён қўлланилиб келган. Д.ни ташкил этиш ва унинг самарадорлигини таъминлашда ўқитувчининг ўрни бекиёс бўлган. Туркистон мактабларида таълимнинг ташқи шаклий жиҳатларига эмас, балки моҳиятига ҳам эътибор берилган. Чунончи, ўқувчиларнинг тайёрлигини аниқлаш, уларни гуруҳларга ажратишда болаларнинг ёши ва мактабда қанча вақт ўқиганлигига эмас, балки ўтилган машғулотларни нечоғли ўзлаштирганликларига таянилган. Туркистон мактабларида таълимнинг Д. шакли бўлганлиги б-н машғулотларни синфдарс тизими тарзида уюштириш тажрибаси бўлмаган. Шунингдек, Д.нинг давомийлиги, предметларнинг ўринлашуви, кундалик машғулотларнинг микдори сингари таълимий чегаралар ҳар бир ўқитувчининг узи томонидан белгиланган. Д. кад. туркий маориф тизимида олий ва ўрта таълим бўғинларини ифода этган Мадраса таълимида ҳам асосий иш шакли ҳисобланган. Мадрасаларда Д. белгиланган муайян тартиб асосида уюштирилган. Айни вақтда, Мадраса Д.ларида талабаларнинг мустақил ўзлаш-тиришларига катта эътибор қаратилган. Қад. таълим муассасалари учун Д.нинг жамоа ва индивидуал шакллари крри-шиклиги хос бўлган.

Д. таълимнинг жамоа бўлиб амалга оширилиш тарзи сифатида ижтимоий аҳамият касб этади. Шунингдек, Д. мактаб ёшидаги болаларни ялпи ўқитишни осонлаштиради, уларни жамоа сифатида тарбиялашга ҳисса қўшади, болаларда ижтимоий фаоллик ва муомала маданиятининг шаклланишига қўмаклашади. Д.да ўқув машғулотларининг индивидуал, гуруҳий ва умумсинф шакллари уйғунлашади.

Ҳар қандай жамиятда Д. жамият томонидан таълим олдига қўйилган вазифаларни бажариш учун хизмат қилади. Д.нинг вазифалари таълим жараёнининг

қонуниятлари ва муайян жамиятнинг комил шахс борасидаги тушунчалари б-н қатъийлашади.

Янгиланаётган педагогик тафаккур талабларига кўра замонвий Д. ўқув муассасасининг мулкый мансублигидан қатъи назар куйидаги хусусиятларга эга бўлиши лозим: таълимнинг тарбиявий мақсадларга бўйсундирилганлиги, ўқувчини комил шахс сифатида шакллантиришга йўналтирилганлиги, илмийлиги ва изчиллиги, тарбияланувчининг фаоллиги ва мустақиллигини таъминлашга қаратилганлиги, инсонпарварлик йўналишига эгаллиги, тизимлилиги, билимларни онгли равишда ўзлаштиришга қаратилганлиги, амалий аха-миятга эгаллиги ва ҳ.к.

Замонавий таълим тажрибасида бир Д. учун белгиланган стандарт вақт мавжуд. Бу вақт таълим муассасаларининг табиати, таълимнинг босқичлари ва ўқувчилар имкониятидан келиб чиқиб, 45, 40, 35 ва 30 мин.ни ташкил этади.

Таълим тизимида Д. ва уй вазифаси муносабатлари ўта муҳим саналади. Замонавий таълим тизимининг турли босқичларида ўқувчиларга уй вазифаси берилиши ёки берилмаслиги, унинг микдори сингари жиқатлар ўқув муассасаларининг низомларида акс эттирилади.

Пед. фани ва амалиёти учун Д.нинг таркиби масаласи ҳам муаммоли. Узоқ вақт давомида ҳар бир Д. янги мавзунинг баёни, уни ўқувчи хотирасида мустақкамлаш, билимларни амалиётда қўллаш каби қисмлардан иборат бўлиши шарт деб ҳисоблаб келинган. Ўқув жараёни мантиқан бундай қатъий таркибни талаб этмайди. Д. ва мактаб тажрибаси бу тизимни маъқулламади. Ўқув жараёнида Д.ни ташкил этишнинг олдиндан белгилаб қўйил-маган ва ҳамма учун мажбурий бўлмаган ҳар хил йўллари қўллаш мақсадга мувофиқдир. Олинган билимларни амалиётда қўллаш ҳамиша мавзунини мустақкамлашнинг манбаи бўлиб келган ва бу масалани Д. таркибида алоҳида кўрсатишнинг ҳожати ҳам йўқ. Бир неча

Д.ни янги мавзунинг баёнига бағишлаш, айримларини лаб. топширикларини ба-жаришга ажратиш ҳам мумкин. Муҳими, ўтилатган мавзу ўқувчилар томонидан ўзлаштирилиб, уларда кўникма пайдо бўлиши ва бу кўникмаларни амалиётда қўллаб малакага айлантира билишларидир.

Д. таркиби масаласи Д.ни таснифлаш, яъни типология б-н боғлиқ. Педагогик адабиётларда Д. мазмунга, дидактик максадга, ўтти йўлларига, таълим жараёнининг хусусиятлари ва унинг қисмларига кўра тасниф қилинган. Одатда, Д. кириш, янги билим бериш, мустаҳкамлаш, кўникма ва малакаларни шакллантириш, билимларни амалиётда қўллаш, назорат қилиш ва аралаш каби турларга бўлинади. Таълим тажрибасида бир Д. жараёнида бир ёки бир неча Д. турлари умумлаштирилган ҳолда иш олиб бориладиган аралаш Д. кўп учрайди. Д. ўқув жараёнининг ёл-ғиз шакли эмас. Турли синфларда факультатив машғулотлар, семинар, ўқув конференциялари, баҳслар, муаммоли Д.лар, амалий ишлар, устахонада ишлаш каби Д.лар мавжуд.

Козокбой Йўлдошев.

ДАРСЛИК — муайян фанга доир билим асосларини маълум тартибда баён этадиган ва юқори маънавий-ғоявий, илмий услубий савияда ёзилган китоб; ўқув адабиётининг асосий ва етакчи тури. Д.лар 2 асосий гуруҳга бўлинади: ўқувчилар учун Д.лар ва талабалар учун Д.лар. Ўзбекистонда ўқувчилар учун мўлжалланган Д.лардан умумий ўрта таълим мактаби, ихтисослаштирилган мактаб, академик лицей, касб-хунар коллежи, махсус таълим мактаблари ва махсус интернат мактабларнинг ўқувчилари; талабалар учун нашр этилган Д.лардан олий ўқув юртлири талабалари мустақил ҳамда ўқитувчилар раҳбарлигида фойдаландилар.

Д.лар муайян фанга оид асосий факт, илмий тушунча, қонун ва назариялар

мазмунини тегишли ўқув юртининг дастури ҳажмида таълим вазифалари ҳамда ўқувчи (талаба)ларга мос тарзда очиб беради. Д.лар таълимтарбия вазифаларининг имкони бор даражада хал этилишига, яъни билимнинг мунтазам, мустаҳкам ва онгли ўзлаштирилишига, ўқувчи (талаба)ларда фаннинг муайян соҳасига қизиқиш уйғотишга, уларда илмий тафаккурнинг таркиб то-пишига ёрдам беради. Д.нинг тили ра-вон ва тушунарли бўлиши, ўқувчилар нутқининг ўсишига ёрдам бериши лозим.

Д.лар тарихи қадим замонлардан бошланади. Шарқда, хусусан Фурот ва Дажла дарёлари оралиғида яшаган қад. шумерлар даврида сопол тахтачаларга битилган матнлар мил. ав. 2-минг йилликка оид бўлиб, улар «қўлланма» ва «дарёликлар» вазифасини ўтаган. Кейинчалик бошқа шарқ халқларида, улардан кейин эса қад. дунёда папирус ёки пергаментга битилган қўлёзма ўқув китоблари вужудга кела бошлаган ва улар маълум бир соҳага, касбга ўргатиш учун асосий манба вазифасини ўтаган. Китоб нашр этиш иши юзага келгач, Д.лар ҳаммабоп бўла бошлади. Пед. ва психология фанларининг тараққиёти б-н Д.ларнинг мазмуни ва методик тузилиши тобора мукамаллашиб борди.

Ўрта Осиёни Россия босиб олгунга қадар бу ерда мавжуд бўлган мактаб ва мадрасалардаги таълимтарбиянинг асосий мазмуни ислом таълимотини ўргатишдан иборат бўлган ва уларда араб, форс, эски турк тилларида ёзилган диний китоблар Д. вазифасини ўтаган. Бу Д.лар Қуръон оят ва сураларидан, бошқа диний китобларнинг турли қисм ва парчаларидан иборат бўлган. Мактабхоналарда «Ҳафтияк», «Чор китоб» ва б. китоблар ўқитилган. Мадрасаларда ҳам мусулмон диний қоидалари тўплами — «Аввали илм» (форс тилида савол-жавоб тарзида тузилган), араб тили грамматикасига оид «Бидон», «Қофия» каби қўлланмалардан фойдаланилган. Баъзи мадрасаларда талабалар қад. китобларни мустақил ўқиб

ўрганиши натижасида геогр., астрономия, тиббиёт ва б. фанларга оид айрим маълумотлардан хабардор бўла борганлар, мумтоз шоирларнинг асарлари б-н танишганлар.

Ўрта Осиё Россия томонидан босиб олингандан кейин рус методистлари таъсирида маҳаллий тилларда мактаб Д.лари яратила бошланди. 19-а.нинг 70-й.ларидан Тошкентда рус ва рус-тузем мактаблари учун айрим Д.лар нашр этилди. 1875 й. А. А. Терентьевнинг «Русская азбука для школ Средней Азии» («Ўрта Осиё мактаблари учун рус алиф-боси»), 1885 й. В. П. Наливкиннинг «Азбука для русско-мусульманских школ оседлого населения Туркестанского края» («Туркистон ўлкасидаги ўтроқ аҳолига мўлжалланган рус-мусулмон мактаблари учун алифбо») Д.лари пай-до бўлди. 1887 й. В. П. Наливкиннинг «Терма китоб» номи б-н ўзбекча-тожикча хрестоматияси, 1896 й. унинг «Туркистон вилоятининг Тошканд шаҳридаги семинария деган мадрасада ўқийдурган терма китоб» асари нашр қилинди. 1898 й.дан С. М. Граменицкийнинг 3 қисмдан иборат «Книга для чтения» («Ўқиш китоби») китоби қўлланила бошланди.

20-а.нинг бошларида янги усул мактабларининг айрим муаллимлари ҳам ўз иш тажрибаларини умумлаштириб, ўқув китоблари туза бошлашди. Мас, 1902 й. Тошкентда Саидрасул Саидазизовнинг «Устоди аввал» алифбеси, 1903 й. Алиасқар Калининнинг «Муаллими соний» хрестоматияси, Рустамбек Юсуфбек ўғлининг «Таълими аввал» ва «Таълими соний», Абдулла Авлонийнинг «Биринчи муаллим», Ҳамза ва б.нинг ўқув қўлланмалари босилиб чиқди. Лекин физика, геом. сингари кўпгина фанлардан ўзбек тилида Д.лар йўқэди. Окт. тўнтаришидан кейин барча фанлар юзасидан Д.лар тузиш ишига жадал киришилди. Мас, Шокиржон Раҳимийнинг 1919 й.да чиқарилган «Совға» алифбеси, М. Қодиров ва б.нинг 1920 й.да катта ёшли кишилар учун чиқарилган «Катта-

ларга ўқиш» алифбеси, И. Ҳусанхўжаев ва Ф. Эргозиевнинг мактаб ёшидан ўтган ўсмирлар учун чиқарилган «Ўсмир» алифбеси, озарбайжон тилидан ўзбекчага таржима қилинган «Ҳандаса», «Физика» китоблари, В. Флеровнинг 1918 й.да «Ясное утро» («Мусаффо тонг») номи б-н чиқарилган икки ўқиш китоби, Е. Д. Поливанов ва Л. И. Пальминнинг «Мак» («Лолақизғалдоқ») номли ўқиш китоби, К. А. Воскресенская, Н. П. Архангельский, О. Ф. Топольскаяларнинг Ўрта Осиёдаги русча бўлмаган мактаблар учун «Мак» номи б-н чиқарилган биринчи русча алифбеси, шунингдек, мазкур муаллифларнинг Ўрта Осиёдаги 1-босқич мактаблар учун чиқарилган «Маленький туркестанец» («Ёш туркистонлик») ўқиш китоби Окт. тўнтаришидан кейинги дастлабки даврларда чиқарилган Д.лар ва ўқув қўлланмалари жумласидандир. О. Шарафиддинов ёзган «Алифбе» 1938 й.дан 1970 й. гача 1синф ўқувчиларининг асосий ўқув қўлланмаси бўлиб келди. 1970/71 ўқув йилидан мазкур муаллифнинг Қ. Абдуллаева б-н ёзган янги «Алифбе» китоби қўлланила бошлади.

Ўзбекистон мустақилликка эришгач, таълим муассасаларида қўлланилаётган Д.ларни қайта ишлаш борасида катта ишлар олиб борилди. 1997 й.да қабул қилинган ЎЗРнинг «Таълим тўғрисида»ги қонуни, «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури» ҳамда ЎЗР Вазирлар Маҳкамасининг 1998 й. янв.да қабул қилинган «Узлуксиз таълим тизimini дарсликлар ва ўқув адабиётлари билан таъминлашни такомиллаштириш тўғрисида»ги қарори муҳим аҳамиятга эга бўлди. Етук мутахассислар томонидан бир қатор Д.лар мазмунан қайта ишланди. Жумладан, тарих, адабиёт, геогр., мат.дан янги мазмундаги Д.лар жорий этилди. Шу давргача умумий ўрта таълим тизимининг ўқув режасида бўлмаган ўқув фанлари (табиёт, одобнома)дан оригинал Д.лар яратилди. Таълим амалиётига «Алифбо», «Табиатшунослик»дан муқобил Д.лар татбиқ этилди.

Ўзбекистонда Д.лар нашр этиш иши кенг йўлга қўйилган. Д. тайёрлашга ихтисослашган «Ўқитувчи», «Ўзбекистан», «Меҳнат», Ибн Сино номидаги нашриётлар, «Шарқ» нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси ва б. нашриётлар Д.лар нашр этади. 2000 й. Ўзбекистонда 375 номда 14 млн.406,6 минг нусхада Д. нашр этилди.

Аскарали Сулаймонов.

ДАРСОНВАЛИЗАЦИЯ - юкори кучланишли ва юкори частотали ўзгарувчан токни даво мақсадида қўллаш; шу усулни тавсия этган (1891) француз олими д'Арсонваль номи б-н аталган. Умумий (индуктотерапия) ва маҳаллий Д. фарқ қилинади. Газ б-н тўлдирилган шиша электрод бемор баданида у ёқ-бу ёққа сурилади, бунда бемор бадани б-н электрод ўртасида кичик учкун разрядлар хосил бўлиб, теридаги нерв охирилари ни қитиқлайди. Айни вақтда терида бир оз иссиқлик пайдо бўлади, қон томирлари рефлектор йўл б-н кенгайди. Д. тўқималарнинг озикланишини яхшилаб, оғриқни қолдиради. Д.да тўқималарда маълум физик ва кимёвий ўзгаришлар рўй беради. Умумий Д. қон босимини кўтаради, мия томирлари тонусини барқарорлаштиради, моддалар алмашинувини яхшилайди ва ҳ.к. Маҳаллий Д. қон томирлар тонусини оширади, моддалар алмашинувини тартибга солиди, тўқималар озикланишини яхшилайди, лимфоцитларнинг ҳимоя фаолиятини кучайтиради ва б. Периферик қон айланиши бузилганда, яъни қўл ёки оёқ, томирлари торайиб, тўқималар озикланиши ўзгариши нагжасида эт увишиб, худди чумоли юраётгандек сезилганда бу усул (маҳаллий Д.) қўлланилади. Невроз ва юрак томирлари спазми оқибатида, юза нервлар чигаллари, гипертония касалликларига ва оғриқ б-н ўтадиган б. касалликларга даво қилишда Д.дан фойдаланилади. Д. терининг озикланишини яхшилаши сабабли бир қанча тери касалликларини даволаш, косметикада ажин

тушиши, шунингдек, соч тўкилишининг олдини олишда жуда қўл келади.

ДАРУН (форс— ичкари, ички) — Самарқанд деворининг ички томонига жойлашгани сабабли Абдидарун мажмуаси (яъни ичкаридаги Абди мозори) дейилган.

ДАРХАН — Монғолия шим.даги шаҳар. Аймақ ҳукукига тенглаштирилган алоҳида маъмурий бирлик. Харагўл ва Ширингўл дарёлари оралигида. Аҳолиси 72,6 минг киши (1999). Катталиги ва иқтисодий аҳамияти жиҳатдан Улан-Батордан кейин 2-ўринда туради. Транс-Монғолия т. й. магистралининг муҳим пункти. Д. 1960 й.гача кичик бир қишлоқ эди. 60-й.ларда хорижий давлатлар ёрдами б-н Д.да Шарингўл кўмири конларини ўз ичига олган са-ноат-энергетика комплекси барпо этилди. Цемент ва темир-бетон панеллари з-длари, пўстин-мўйна ф-каси, озик-овқат корхоналари, уй-қурилиш к-глари, иссиқлик электр ст-ялари бор.

ДАРХОН, Тархон (мўғулча — темирчи, косиб, озод киши) — Чингизхон ва унинг ворислари томонидан ҳукмрон синф вакилларига, оддий халқ орасидан чиқиб, ҳокимларга алоҳида хизмат кўрсатган кишиларга берилган унвон. Д.лик имтиёзига эга бўлган киши ҳар қандай солиқ ва мажбуриятлардан озод қилинган, улуғ хон хузурида бўлиш ҳуқуқидан ҳам фойдаланган. Ундан ташқари, Д.лар жиноят қилиб қўйганда ҳам, бундай жиноят 9 марта содир бўлгунча жавобгарликка тортилмаган. Д.лик мўғуллар, темурийлар ва шайбонийлар даврида Мовароуннаҳр ва Яқин Шарқда кенг тарқалган эди.

ДАРХОН ЖАНГИ (1865 й. 8 май) — чор Россияси қўшинлари б-н Тошкент мудофаачилари ўртасида содир бўлган жанг. Генерал М. Г. Черняев бошчилигидаги рус қўшинининг Тошкентни

эгаллаш учун йўлга чиққанидан хабар топган тошкентликлар зудлик б-н мудофаага ҳозирланади. Султон Саидхон ва Алимкул 7 майда эрталаб Тошкентга етиб келиб, мудофаага бошчилик қилади. Тошкентликлар қароргоҳи Мингўриқдаги Афросиёб тепалигида жойлашган бўлиб, у ерда шахар химоячилари иштирокида ўтказилган машваратда Алимкул нутқ сўзлайди. Тошкентнинг обрўли зодагонлари курашни моддий жиҳатдан қўллаб-қувватлашга тайёр эканликларини билдириб, шаҳардаги барча отуловларини Тўйтепада қолдирилган Қўкон қўшинининг юк-аслаҳаларини ташишга сафарбар қилади. Мингўриқ лашкаргоҳида сарбозлардан илғор (авангард) қўшин тузилади, унга Дашти Қипчоқдаги чингизийлардан бўлган султон Кенесари Қосимовнинг ўғли Сиддиқ тўра қўмондон (муқаддам улжайш) этиб тайинланади ва айни вақтда у Қўкон қўшини сипоҳсолори этиб кам тасдиқланади. Сиддиқ тўранинг укаси Арслон тўра эса сардор (дуғлат, арғин ва б. кўчманчи қабилаларнинг йигитларидан ташкил топган барча отлик қўшинлар қўмондони) этиб белгиланади. Сўнг, Фарғонадан келган ғозийлар жанговар машқ қилишга киришади. 8 май, эрта тонгда Тошкент дарвозалари очилиб, Эшонкул додхо мадрасаси муллаваачалари, уламолари Мингўриқка йўл олишади. Улар ўзларини ғозий деб эълон қилиб, қароргоҳда — Султон Саидхон ҳузурда қолади. Шу пайт русларнинг пиёда ва отлик отряди Шўртепадан йўлга чиқиб, Салор бўйига етиб келгани ҳақида хабар келади. Шунда Алимкул зудлик б-н қўшинни сафлайдида, улар б-н Қўкон дарвозаси ёнидан ўтиб, Тархонсайёд (ҳоз. Дархон) ариғи томон йўл олади. Алимкул қўшинида 36 тўп бўлиб, уларга тўпчибоши Ҳиндистоний ва ҳинди Бажи юзбоши раҳбар эди. Бундан ташқари, қўшин таркибида хабаш ғуломлардан иборат енгил қуролланган жангчилар, эгнига оҳанпўш (темир совут), зирхпўш (пўлат совут), ойнапўш

(кўзни камаштирадиган ялтироқ металл парчалар б-н копланган совут), бошига дубулга ёки кулохпўш (учли мўйна қал-пок) кийиб олган аскарлар ҳамда узоққа отар милтиқлар б-н қуролланган ўқчи-отликлар отрядлари бўлиб, бу отрядларнинг ҳар бири эгарларга ортилган, юриб кетатуриб отишга мўлжалланган икки замбаракка ҳам эга эди. Алимкул қўшини тезда Тархонсайёдга етиб келиб, Дархонариқнинг ўнг соҳили (қоз. Ниёзбек ва Пушкин кўчаси яқини)га жойлашади. Мухаммад Солиҳнинг ёзишича, руслар уларни кўргач, тўплардан ўққа тутиб, ҳужумга ташланади. Алимкул ҳам ўт очиб, қарши ҳужумга ўтишга буйруқ беради. Руслар бардош бера олмай, Салорга, сўнг унинг ортига чекинади. Алимкул қўшини эса уч тарафдан ҳужум қилиб, русларни аввал Назарбек кўрбоши кўрғончасига, сўнг Аличак ва Олтинтепа йўлига ва у ердан Шўртепага сиқиб чиқаради. Руслар ўзининг Шўртепадаги қароргоҳига етгачгина Алимкул қўшини таъқибдан қутулади. Кейин Алимкул зафар ноғоралари садоси остида қўшин б-н Дархон бўйига қайтади. Тошкент аҳли ғолибларни катта шодиёна ва туҳфалар б-н кутиб олади. Яна қ. Тошкентнинг бо-сиб олиниши (1865).

Ад.: Соколов Ю., Ташкент, ташкентцы и Россия, Т., 1965; Каримов Ш., Шамсутдинов Р., Туркистон Русийё босқини даврида, Андижон, 1995.

Машхура Шарипова.

ДАРХОНАРИҚ (қад. номи Тархон Сайёд ариғи)— Тошкент вилояти ва шаҳридан ўтувчи Салор каналининг ҳоз. темир йўл кўпригидан юқорироқда ўнг қирғоғидан бошланувчи канал. 1950-й. лар охирида юқори ўзани текислаб юборилгач, қолган қисми Оқкўрғон каналининг чап шохобчасига айлантирилди. Асосан шим.-шарқдан жан.-ғарбга томон оқади. Бош қисми Оқкўрғон кўчаси бўйлаб ўтган. Уз. 3,1 км. Сув сарфи 0,155 м³/сек. Мирзо Улуғбек шаҳар тумани худуди орқали ўтади. 1972 й. таъмир-

ланди. Суви оқовалар б-н ифлосланган. Д.да 3 қайнама (дюкер), 7 кувур-кўприк, 9 тармоқ бор.

ДАРЧА — халқ меъморлигида кичик эшик ёки дераза тури. Ҳовлиларда кўшимча эшик вазифасини ҳам ўтаган. Меҳмонхона, турар жойларда хона ичига ёруғлик тушишига, ҳаво кириб туришига хизмат қилган. Кўп ҳолларда дераза вазифасини ўтаган Д.ларнинг юзаси кўпинча панжара б-н тўсилган. Ҳозир ҳам баъзи биноларда меъморий безак сифатида қўлланилади.

ДАРЪЕН БЎЗОСИ - Қариб денгизининг жан.-ғарбида, Колумбия ва Панама сохиллари бўйида. Уз. 165 км, чуқурлиги қирғоқ яқинида 70 м, очик қисмида 1200—2000 м. Сувининг ўрта-ча т-раси 26°, шўрлиги 36‰О. Қуруқлик ичкарасига 100 км гача кириб борган жан.даги тор қисми Ураба қўлтиғи деб номланган.

ДАРҒИН ТИЛИ — дарғинлар тили. Доғистон тиллари гуруҳига мансуб. Доғистон худудидаги 5 туман (Ақушин, Дахалаев, Қайтоғ ва б.) ҳамда б. туманлардаги баъзи қишлоқларга тарқалган. Д.т. да тахм. 300 мингга яқин киши сўзлашади. Кавказ (иберий-кавказ) тиллари Доғистон шохобчасига киради. Бир-биридан кескин фарқ қилувчи диалектларга эга. Мас, ақуша, ураха (бошқача аталиши хюрка), цудахан, сирха, мунра, кубача, қайтоғ (хайдоғ). Сўнги икки диалектга баъзан мустақил тил сифатида ҳам қаралади. Адабий Д.т.га ақуша диалекти асос бўлган. Фонетикаси юмшоқ танглай ва кичик тил иштирок этадиган, томоқ ва бўғиз ундошлари мавжудлиги б-н фарқланади. Лексикасида туб сўзлардан ташқари бошқа (араб, форс, туркий, рус) тиллардан ўзлашган сўзлар кўпгина. 20-а. 20-й.ларигача ёзувга эга бўлмаган, дастлаб араб графикаси асосидаги ёзув қабул қилинган, сўнг лотин (1928—38), ундан кейин (1938 й.дан бошлаб) кирилл алифбоси асосидаги ёзувга ўтилган.

ДАРҒИНЛАР — Доғистон Республикасида яшайдиган халқ. Умумий сони 280,4 минг (1990-й.лар ўрталари). Дарғин тилида гаплашади. Ҳозир Д. ўз таркибига қайта ва кубачи этнографик гуруҳларини сингдириб бормоқда. Д. ўзларини дарган, кайтағлар — хайдак, кубачилар — урбучан деб атайдилар. Д. ҳақидаги дастлабки ёзма маълумотлар 9-а. араб муаллифларининг асарларида учрайди. Д. тоғли туманларда чорвачилик, тоғ олди минтақаларида боғ-дорчилик б-н шуғулланади. Ҳунармандчилик (асосан мискарлик) тараккий қилган. Диндорлари ислом динининг сунний мазҳабига эътиқод қиладилар.

ДАРҒОМ КАНАЛИ — Зарафшон дарёсидан сув оладиган қад. канал. Равотхўжа қишлоғи яқинидаги тўғондан бошланиб, Улус чўлигача давом этади. Тарихий манбаларда каналнинг мил. ав. 5—4-а.ларда қазилганлиги қайд қилинган. Клавдий Птолемей тузган картада (2-а.) Д. к. «Даргоманий» дейилган. Қадимда каналнинг бош тўғони бир неча марта хароб бўлган. Новларига қўрғошин ётқизилган бош тўғон 1220 й.да Чингизхон томонидан буздирилган. 18-а. даги сув тошқинлари тўғонни бир неча марта ювиб кетган. 20—30-й.ларда бош тўғон қайта тикланди, сув тақсимловчи кўшимча тўғонлар қурилди. Д. к. Янги Дарғом, Эски Дарғом ва Айланма Дарғом каналларини ўз ичига олади. Қашқадарё вилоятига Д. к.дан сув Эски Ангор канали орқали берилади. Самарқанд ш.га сув Шовдар ва Боғи шамол тақсимлагичлари орқали олинади. Умумий уз. 100 км. Сув ўтказиш имконияти — 125 м³/с. Д. к.да Хишров, Ертешар, Таллиғулон 1 ва Таллиғулон 2 гидроэлектр ст-ялари қурилган. Янги Дарғом Эски Дарғомга (бош қисмидан 11 км наридан) қуйилади ва каналнинг сувини кўпайтиради. Унинг уз. 10,5 км, 600 м масофада канал туннель бўйлаб ўтади. Айланма Дарғом канали Қашқадарё вилоятига 45 м³/с

сув бериш зарурати туфайли қурилган. Бу канал Бош тўғоннинг сўл ростлагичи орқали Янги Дарғом б-н умумий сув олиш ҳавзасига эга ва 20,5 км дан сўнг Эски Дарғомга куйилади. Самарқанд вилоятининг Ургут, Самарқанд, Пастдарғом туманларидаги 67,5 минг га, Қашқада-рё вилоятининг Чирокчи, Шаҳрисабз, Яққабоғ, Қамаш, Китоб туманларидаги 50 минг га ер суғорилади.

Тоштемир Бекмуродов.

ДАРҒОН (араб.— тўғон, дамба, тўсиқ ва б. нинг кўплиги) — ўрта аср шаҳар харобаси. Ҳазораспел 130 км жан.-шарқда, Амударё бўйидан 3—4 км масофада жойлашган. Д. мўғуллар истилосига қадар йирик шаҳар (50 га) бўлган. Макдусийнинг ёзишича, Д. пойтахт — Журжониядан сўнг Хоразмнинг энг йирик шаҳри ҳисобланиб, катта жоме масжиди бўлган. Жанубий Туркманиспел археология-комплекс экспедицияси томонидан ўрганилган (1954). Худудида Дарғон ота макбараси (14-а.) бор. Амударё кечувларининг энг асосийларидан бири Д. ёнида бўлган. Д. дан ҳозирда Дарғон қалъа, Оққалъа ёхуд Кўҳна қалъа номлари б-н машҳур қалъа харобаси сақланиб қолган. Унинг майдони тахм. 6 га, атрофи қалин (2,60 м), бал. 8 м паҳса девор б-н ўралган.

ДАРҲАМ — зардўзликя мураккаб мужассамот тури. Буюм юзаси заминдўзи — гулдўзи усулида ифодали юза ҳосил қилиб тикилади, бунда ажойиб ранглар ўйини ва тилла жилоси ҳосил бўлади. Хилма-хил чоклар ва рангли замин (бахмал) буюмни янада бойитади. Д. бой ва ҳашамдор буюмлар (мас, Бухоро амирининг кийимлари)га мўлжалланган. Бу мужассамотни малакали усталаргина бажара олган. Д.да асосан ўсимликсимон нақш қўлланилади, айрим ҳолларда чизиклар б-н бўлинган майдонда ромлар ҳосил қилинган, уларга ўсимликсимон гуллар ҳам киритиб бойитилган. Бундай уйғунлик анъанавий бўлиб, тарихи

12—13-а.ларга бориб такалади. Даврлар давомида гул и ва тикилиш усули мураккаблишиб борган, ижроси мукамаллашган.

ДАСТА — 1) буюм ва асбобларнинг ушланадиган қисми; 2) бир ўрам, бир тутам маъносини ҳам англатади (бир Д. гул, бир Д. қоғоз); 3) торли созларнинг чап қўл б-н ушланадиган қисми (гриф). Танбур, сато, дутор, рубоб сингари анъанавий созларнинг Д.лари нисбаган узунрок бўлиб, уларга ичак ёки ип пардалар боғланади. Айримлариға ёғоч, суяк пардалар ҳам елимлаб ёпиштирилади ёки сим, металл пардалар ўрнатилади. Ижрочи Д.нинг пардаларига бармоқлар б-н босиб, тор товушларининг паст-баландлигини ўзгартиради. Ёғижак, дўмбира каби созларнинг Д.си пардасиз. Бундай чолғуларда товушларнинг ўрни созанданинг бармоқлари б-н мусика укуви орқали топиб босилади; 4) мусика асари ижрочилари гуруҳи — айни ансамбль.

ДАСТА — ипак қурти пилла ўраши учун сўкчакка бостириладиган ўсимлик ва б. материаллардан тайёрланадиган боғлам. Д. паст бўйли, тикансиз, майда баргли, сертук ўтлар (мингбош, оқбош, сариқбош, шувок, қарғатирноқ ва б.) дан тайёрланади. Ўт сояда қуритилгач, ҳовол қилиб боғланади. Д.ни похол, қоғоз, картон, каноп, сим, капрон ва б. материаллардан ҳам тайёрлаш мумкин. Бир қути уруғдан чиққан қуртлар учун ўт Д.дан 350 ёки похол Д.дан 150 дона қўйилади.

ДАСТАК — 1) пойабзал (кавуш, туфли) нинг ён қисми; 2) этик ва ботинканинги қўнж б-н тагчарм орасидаги орқа (товон) қисми. Уч қават (юз, охирчўп ва астар) бўлиб, бир-бирига сирач б-н ёпиштирилади; 3) эгар олдинқошининг тирсаги (ўртароқ қисми).

ДАСТАКИ МАШИНАЛАР, механикавий асбоблар — мотори (двигате-

ли) ичига ўрнатиб кетиладиган ва қўлда ишлатиладиган технологик машиналар. Асосий Д. м. жумласига пармалаш, сил-ликлаш-ялтиратиш машиналари (ас-боблари), механик арралар, қайчилар, болгалар киради. Д. м. юритмаси пнев-матик (ҳаволи), электрик, гидравлик (суюқликли) ва б. бўлиши мумкин. Д. м.ни оператор (малакали ишчи) ишлата-ди. Моторсиз Д. м. (мас, арра, ранда, пар-ма ва б.) дастаки (қўлда ишлатиладиган) куруллар деб аталади.

ДАСТБАНД (форс— қўл ва тугун) — 1) ашула ва чолғу куйлар туркуми-да таълифий қисм, сарбанд (бош куй) нинг синоними; 2) «Сақил ул-аввал» («бирламчи оғир, вазмин») давр (усул) ининг кўринишларидан бири; 3) ўрта аср мусика рисолаларида дастоннинг муқобили, яъни создаги муайян парда маъносида ишлатилган.

ДАСТГОҲ — 1) ишланадиган буюм-ларни маҳкам ушлаб турадиган мосламалар, баъзан эса механизациялашган асбо-блар ва б. керак-яроқлар б-н жиҳозланган иш столи. Чилангарлик, дурадгорлик, тунукачилик ва б. Д.лар бўлади; 2) стан-ногнинг эски номи.

ДАСТГОҲ — хайкалтарошликда думалок ёки мурабба шаклда айлана-диган тахта тағлиги бўлган уч оёкли ёғоч мослама. Хайкалтарош ишлаши жараёнида Д. устига хайкал қобирғаси ўрнатилади.

ДАСТГОҲ — 1) Эрон мумтоз мусиқасида мақомот тизимини ташкил этувчи синкретик жанр. Д.ларнинг тар-киби Ўн икки мақом мажмуаси неги-зида шаклланган бўлиб, ҳозирда Шур, Мохур, Ҳумоюн, Сегох, Чоҳоргоҳ, Наво ва Рости-Панжгоҳ каби асосий мақом йўлларидан иборат; 2) Озарбайжон мум-тоз мусиқасида муғом йўлларининг му-камал (тўлиқ) шакли ифодаси.

ДАСТГОҲ САНЪАТИ - тасвирий санъатянинг мустақил аҳамиятга эга бўлган тури. Асарлар бевосита дастгоҳ (мольберт, хайкалтарошлик дастгоҳи) ёрдамида яратилгани учун шундай ном-ланади. Тарихи антик даврдан бошла-нади (қад. хайкаллар ва б.). Уйғониш даврида янада ривожланди, 19-а.дан кенг тарқалди, 20-а.да мазмунан бой-иди, тасвир имкониятлари кенгайди. Ўзбекистонда Д. с 19-а.нинг 40-й.ларида пайдо бўла бошлаган, 20-а.нинг 20-й.ла-ридан ривожланди (мас, Ў. Тансиқбоев, Б. Ҳамдамий, Ш. Ҳасанова, И. Икромов ва б.нинг асарлари).

ДАСТКАРД, Дасткарт (пахлавийча; арманча — дастакерт) — Парфия давла-ти, Сосонийлар Эрони ва Арманистон-да (тахм. 5-а.гача) хусусий ёки подшога қарашли бўлиб қуллар томонидан ишлов бериладиган ер-мулк. Д. деб қўл меҳнати б-н ишлов берилган алоҳида ер участка-си ҳам аталган; пахлавий манбаларида Д. қишлоқлар (деҳ), яъни қишлоқ жамоала-ридан, арман манбаларида эса қишлоқ жамоалари (шэн) дан алоҳида қайд этиб ўтилган. Ўрта Осиёда Д.га меҳнат фаоли-яти жиҳатидан посира тўғри келади.

ДАСТЛАБКИ ТЕРГОВ - судгача тергов йўли б-н далил тўплаш. Д.т. да-вомида жиноят ва жиноятчини аниқлаш, ишни тўғри ҳал этиш учун аҳамиятли бўлган ҳдмма ҳолатлар бўйича далил-лар йиғилади ва текширилади, муайян шахсни жиноятни содир қилганликда айблов масаласи ҳал этилади. Суриш-тирув ўтказилган ишлар бўйича Д.т. су-риштирув тугаллангандан кейин олиб борилади. Ўзбекистон ЖПК бўйича, Д.т. мажбурий бўлиб, у барча жиноят иш-лари бўйича ўтказилиши шарт. Д.т.ни прокуратура, ички ишлар органлари ва миллий хавфсизлик хизмати терговчи-лари олиб боради, уни прокурорлар қам ўтказиши мумкин. Жиноят қаерда содир этилган бўлса, жиноят иши ўша туман (шаҳар) терговчисининг терговига те-

гишли бўлади. Терговчи жиноятларнинг олдини олиш ва уларни фoш этиш учун жамоатчиликни жалб қилишга ҳақлидир. Шу мақсадда у жамоат бирлашмалари, жамоалар ва аҳолига жиноят иши учун аҳамиятга молик маълумотлар ҳақида хабар қилишни, кидирилаётган шахслар ёки нарсалар турган жойни кўрсатишни сўраб, мурожаат этади. Жамоат бирлашмалари ва жамоалар терговчининг илтимосига кура, айрим тергов ҳаракатларида иш-тирок этиш учун ўз ораларидан холислар, таржимонлар, мутахассисларни тавсия қилишлари мумкин, уларга нисбатан тегишли процесс иштирокчиларининг ҳуқуқлари ва бурчлари тўғрисидаги қоидалар тўлиқ татбиқ этилади. Д.т. бошланишида терговчи жиноят ишини кўзгатиб, уни ўз иш юритувига олади ва бу ҳақда иш кўзгагилганлиги тўғрисидаги қарорга ёзиб қўяди. ЎзР ЖПКга биноан, Д.т. жиноят иши кўзга-тилган кундан бошлаб, икки ойдан ош-маган муддатда тамомланиши лозим.

ДАСТЛАБКИ УРУҒЧИЛИК - к. Бошланғич уруғчилик.

ДАСТЛАБКИ ҚАМОҚ — эҳтиёт чораси сифатида қамокда (ҳибсда) сақлаш. Айбланувчи, судланувчи содир этган, ЎзР ЖКда назарда тутилган оғир ёки ўта оғир жиноятнинг хавфлилиги туфайли у суриштирувдан, дастлабки терговдан ва суддан яшириниши мумкин, деган ўринли тахмин ҳам мазкур чорани танлаш учун асос бўлиши мумкин. Эҳтиёт чораси сифатида қамокқа олиш ЖКда 1 йилдан ортик (алоҳида ҳолларда — 1 йилдан ошмайдиган) муддатга озодликдан маҳрум этиш тарикасида жазо бериш назарда тутилган жиноятларга дойр ишлар бўйича; фақатгина ушлаб турилган, гумон қилинаётган шахсга ёки айбланувчи тарикасида ишда иштирок этишга жалб этилган шахсга нисбатан турли муддатлар белгиланиб қўлланилиши мумкин.

ДАСТМОЯ — майда савдо муомаласида амал қилувчи айланма маблағ; савдо-сотик ишларида айлантириб туриладиган, фойда келтирадиган дастлабки асосий маблағ. Илгари косиблар қўлидаги айланма маблағ (хом ашё, материаллар олиш учун ишлатилувчи маблағ) ҳам Д. дейилган. Товар-пул муносабати кенгайиб, айрим косиб ва майда савдогарлар бойиб кетса, улар қўлидаги Д. йирик маблағ — капитал (сармоя)га айланади.

ДАСТОН (форс.-араб.— бармоқ ўрни, босқич, парда) — 8—9-а.ларда чолғу созларининг дастасида бармоқ босиладиган жой (яардо)ларнинг номи. Форобий «Мусиқа ҳақида катта китоб» асарида ўз даври мусиқа амалиётида қўлланилган пардалар номини келтирган. Мас, Д. ассаббоба (кўрсаткич бармоқ пардаси), Д. вусто (ўрта бармоқ пардаси), Д. бинсир (номсиз бармоқ пардаси), Д. хинсир (жимжилоқ бармоқ пардаси) ва б. 13—14-а.ларда Д. ўрнига мақом атамаси ишлатилган.

ДАСТОРБАНД (форс, дастор — сала ва банд — боғламоқ) — подшоҳ ёки хоннинг салласини ўраб қўядиган хизматкор. Бу хилдаги лавозим Бухоро хонлигида бўлганлиги 18-а. манбаларида қайд этилган. Д. олий ҳукмдорнинг яқин ва ишончли аъёнларидан ҳисобланган.

ДАСТОРБОШ (Tanacetum) — қоқидошлар оиласига мансуб кўп йиллик ўтлар туркуми. Ўзбекистонда 2 тури: оддий Д. (T. vulgare) ва тоғ Д. (T. pseudoachillea C.) учрайди. Оддий Д. бўйи 150 см гача бўлган сершоҳ ўсимлик. Барглари патсимон, бандли ва бандсиз. Гуллари сариқ, қалқонсимон тўпгул. Меваси — писта. Тўпгули таркибида эфир мойи, алкалоидлар, флавоноидлар ва б. моддалар бор. Тўп-гулининг дамламаси ва порошоги гижжа ҳайдашда, гепатит, ан-гиохолит ва ичак касалликларини даволашда ишлатилади.

ДАСТОРГУЛ (*Bellis perennis*) - кокидошлар оиласига мансуб кўп йиллик ўт. Пояси 10—15 см, учи гул сават-чалари б-н тугайди. Барглари поянинг остки қисмида жойлашган. Гули оқ, оч қизил ва пушти. Ўзбекистонда суғориладиган ерларда ўсади. Ёввойи ҳолда Европада, Россияда, Кавказда, Кичик Осиё ва Шим. Америкада учрайди. Манзарали ўсимлик сифатида ҳам экилади. Д. эрга баҳордан кузгача гуллаб туради. Д. таркибида эфир мойи, сапонинлар, ошловчи моддалар, антоксантин, шилимшиқ ва органик кислоталар бор. Халқ табобатида ўпка касалликларида, кон кетганда ва терига тошмалар тошганда қўлланилади.

ДАСТУР — 1) бирон-бир фаолият, ишнинг мазмуни ва режаси; 2) сиёсий партиялар, ташкилотлар, алоҳида арбоблар фаолиятининг асосий қоидалари ва мақсадлари баёни; 3) ўқув фани мазмунининг қисқача изоҳи; 4) театр, концертлар ва б. томошаларда чиқиш навбатлари, ижрочилар, иштирок этувчи шахслар рўйхати.

ДАСТУРХОН — 1) таом тановул қилиш учун тўшаладиган махсус мато; 2) турли таом, мева-чева ва ноз-неъмат тузаб қўйилган стол; 3) тўй, байрам ва б. меҳмондорчиликка меҳмон олиб борадиган совға, таом. Мас, палов тайёрлаш учун зарур масаллик, яъни ошнинг хоми; сомса, қанд-курс, патир, қатлама, нон ва б.

ДАСТУРХОНИЙ — эртаги олма нави. Р. Р. Шредер номидаги Боғдорчилик, узумчилик ва виночилик и.-т. ин-тида Ёзги (Персик летний) навини нав ичида чанглатиш йўли б-н чиқарилган. Дарахти ўртгача катталиқда, кенг шохшаббали. Кўчати ўтқазилгандан сўнг 5—6-йили ҳосилга киради. Апр.нинг ўрталарида гуллайди. Меваси ўртгача катталиқда (120—200 г), пусти оч яшил, сарғиш, эти оч новвот ранг, ўртгача сув-

ли, ширин-нордонрок, 20 йиллик дарахтларидан 400—500 кг гача ҳосил олинади. Июль ойининг охирларида пишади. Узоқ жойларга жўнатишга яроқли. Ўзбекистоннинг барча зоналарида экиш учун тавсия этилган.

ДАСТУРХОНЧИ - 1) тўй ва б. маросимларда дастурхон ишларини бошқарадиган аёл. Д.ликка аёллар маҳалладаги чаққон, пазанда, ишбилармон аёлни сайлаб қўядилар (баъзи шаҳар маҳаллаларида тайинланади). Д. ни Самарқанд, Бухоро ва Қашқадарё вилоятларида қайвони, ходим деб ҳам аташади. Асосан, иссиқ овқат тайёрлаш ва тортиш, тўйдан сўнг идиш-товокни саранжомлаш ишларини ҳам бажаради, тўй ёки бошқа маросим (мас, аза) турига қараб Д. нинг алоҳида хизмати бор; 2) Туркистон хонликларида сарой хизматчиларидан бири. Улар саройга келган меҳмонларни кутиб олиш, уларнинг олдига дастурхон ёзиб, таом келтириш, кузатиб қўйиш ишларини бошқариб туришган.

ДАСТХАТ, автограф — 1) шахснинг ўз қўли б-н ёзган ёзуви, имзоси; 2) муаллифнинг асл (ўз қўли б-н ёзган) қўлёзмаси.

ДАСТШҲЙ, дашшу — қўл ювишда ишлатиладиган рўзғор буюми. Қўқонда дашшу, Андижон, Фарғона, Наманганда чилопчин деб аталади. Д. 3 қисмдан — думалоқ ясси (баъзан кунгурали) палла, сувдон ва шабакали (панжарасимон) қопқоқдан иборат. Д.ларнинг шакли ва ясалиш усули бир хил, лекин улар турлича безатилади. Асосан мис, сопол, тунукадан ясалган. Д. қадимда обдаста (офтоба) б-н бирга қўшиб сотилган. Бухоро, Тошкент, Фарғона водийси, Хоразмда Д. минокорлик, совоткорлик услубида гирих, ислимий нақшлар, айрим ҳолларда тасвирлар б-н безатилиб, ҳар хил қимматбаҳо тошлар қадалган, рангли сургичлардан фойдаланилган. Шахрисабз, Қаршида мис Д.ларга оқ

калайи қоқлаб турли мис безаклар кадалган. Д. намуналари республика музейларида сақланади.

ДАТОЛИТ (юн. *dateomaj* — бўламан ва *lithos* — тош) — минерал, оролсимон силикатлар кичик синфига мансуб борсиликат. Кимёвий формуласи $\text{Ca}[\text{ВОН}(\text{SiO}_4)]$, таркибида 21,8% B_2O_3 (борат ангидрид) бор. Моноклин сингонияли; донадор кристаллар ва зич агрегатлар, окма, радиал шуълалари ажралмалар ҳолида учрайди. Ранги оқ, оч яшил, сариқ, сарғиш-яшил. Шишадек ялтирок. Қаттиклиги 5—5,5. Зичлиги 3,0 г/см³. Гидротермал жараёнда ҳосил бўлади. Ўзбекистонда Қурама тоғларидаги скарнларда бор. Хорижда Россия (Шим. Урал, Приморье), Тожикистон, Германия (Шварцвальд), Норвегия, АҚШ (Пенсильвания штати), Японияда топилган. Д. бор рудалари таркибига киради.

ДАТЧИК (русча), бирламчи ўзгартиргич — ўлчанаётган физик катталик (босим, т-ра, электр кучланиш, силжиш ва б.)ни узатиш, унга ишлов бериш ва қайд қилиш учун сигнал (одатда, электр сигнал)га айлантириб берадиган восита. Ўлчаш, сигнал ёки ростлаш қурилмалари тизимининг муҳим қисми; сезгир элемент текширилаётган миқдорлар (босим, т-ра, тезлик, ёруғлик кучи, электр токи, кучланиш ва б.) таъсирини сезади. Иши электр қаршилиги, сиғим, индуктивликка, шунингдек, назорат қилинадиган механик, акустик, иссиқлик, электр, оптик, магнит катталиклари таъсир этганда электр юритувчи куч (э. ю. к.) ҳосил бўлишига асосланган Д.лар (сиғим датчиги, индуктив Д., индукцион Д. ва х. к.) кенг тарқалган. Электр занжирларида контактларнинг уланиб-узилишига асосланган Д.лар (контакт датчиги) ва электр машина Д.лари ҳам бор. И.ч. жараёнларини автоматлаштириш ва и.т. ишларининг амалий қис-мини бажаришда ишлатилади. Д. автоматика ва телеме-

ханика қурилмаларининг муҳим қисми ҳисобланади.

ДАУГАВА — Ғарбий Двина дарёсининг Латвиядаги номи.

ДАУГАВПИЛС — Латвиядаги шаҳар, Даугава дарёсидаги пристань. Т.й. тугуни. Аҳолиси 14,8 минг киши (2000). Кимёвий тола ишлаб чиқарувчи бирлашма, электр асбоблар, ҳаракатлантирувчи занжир и.ч. заводлари, енгил, озик,-овқат, қурилиш материаллари саноати корхоналари, мебель кти бор. Пед. ин-ти, бадий-ўлкашунослик музейи, театр мавжуд. Д.га 1275 й. Динабург кальаси сифатида Ливон ордени асос солган, 1656—67 й.ларда Борисоглебск. 1893 й.дан Двинск, 1920 й.дан Д. деб аталган.

ДАУГМАЛЕ — шаҳар харобаси (милоднинг бошлари — 12-а.). Рига ш. яқинида, Даугава дарёси бўйида жойлашган. Уй-жой, хўжалик бинолари, устахоналар қолдиқлари топилган.

ДАУЛЕТОВ Абатбай (1942.20.9, Кегейли тумани Халқобод қишлоғи) — қорақалпоқ тилшуноси. Ўзбекистон ФА акад. (1995), Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1992), проф. (1992), филология фанлари д-ри (1994). Қорақалпоғистон давлат педагогика ин-тини тугатган (1964). Қорақалпоғистон давлат ун-тида кафедра мудири (1978 — 85; 1996 й.дан), декан (1985—96). Илмий ишлари қорақалпоқ адабий тили фонетикаси масалаларига бағишланган («Қорақалпоқ тилида вокализм», 1976; «Қорақалпоқ тилида сингармонизм», 1993 ва б.). Д. олий ўқув юртлари ҳамда ўрта мактаб ўқувчилари учун қорақалпоқ тилига оид дареликлари муаллифи. «Қорақалпоқ тилининг имло луғати» (1986)ни тузишда қатнашган.

ДАУН КАСАЛЛИГИ - туғма олигофрениaning бир шакли, бунда боладаги акли норасолик б-н бирга унинг ташқи

киёфаси ҳам ўзига хос кўринишда бўлади. Д. к.ни биринчи бўлиб инглиз врачлари Л. Даун тавсиф этган (1886). Касаллик ирсий табиатга эга бўлиб, кам учрайди; бунга асосан хромосома тўпламида ортикча хромосомалар бўлиши (21-жуфт) сабаб бўлади, шунинг учун ҳам баъзан касаллик трисомия деб юритилади. Д. к.га йўлиққан болалар нафақат рухий, балки жисмоний жиҳатдан ҳам заиф ва турли инфекцион касалликларга мойил бўлади. Беморларни асосан меҳнат б-н даволаш, махсус мактабларда ўқитиш лозим.

ДАУНИНГ-СТРИТ (Downing Street)

-Лондон марказидаги кўча. Д.-с. да Буюк Британия бош вазири қароргоҳи, шунингдек, Ташки ишлар вазирлиги ва Ҳамдўстлик ишлари бўйича вазирлик идораси жойлашган. Мажозий маънода — Британия ҳукумати.

ДАФН МАРОСИМИ

— мархумни кўмиш б-н боғлиқ бўлган маросим ва урф-одатлар. Д. м. инсоният пайдо бўлганидан буён географик муҳит, ижтимоий ҳаёт ва кишиларнинг имкониятлари, шунингдек, табиий-илмий тасаввурларига ва дунёқарашига боғлиқ ҳолда ўзгариб борган. Бундан 40—18 минг йил олдинги палеолит давридаёқ Д. м. ошқора лийн тупе олган. Кейинчалик Д. м. ҳар бир диннинг таркибий қисми ҳисобланган лийн маросим ва урф-одатлар б-н қоришиб кетган. Д. м. ҳамма халқларда ўзига хос расм-русумларга, қоидаларга эга. Мас, славянларда вафот этган киши б-н видолашув 3 кунгача давом этади, мархум қабрга тобут б-н қўйилади. Ҳиндуизм динига эътиқод қилувчи халқларда, мас, хиндларда мархум жасадини махсус гулханда қуйдириб, қулини дарёга ташлайдилар. Дафн гулхани мархумнинг ўғиллари ёки энг яқин қариндошлари то-монидан ёқилади. Кейинчалик гулхан ўрнида мархумга бағишланган маросимлар ўтказилади. Парсизм (зороастризм) га эътиқод қилувчи Жан. Осиёдаги бир қанча халқлар мархумнинг жасади-

ни махсус минорадахмаларга қўйиб, кузғунларга едирадилар (шундай дахмалар Бомбай ш.нинг ғарбий чеккасида ҳозир ҳам бор).

Ўзбекларда Д. м. қатта йиғин ҳисобланади. Мархумнинг бошини қиблага қаратиб ётқизиб қўядилар. Кўзлари очиқ қолган бўлса, юмиб қўядилар, энгагини боғлайдилар, оёқларининг бош бармоқларини бирлаштириб боғлаб қўядилар. Мархумнинг қариндошлари узок-яқиндан йиғилиб келгунга қадар (баъзан бир кеча-кундузгача) қутилади. Махалла, қишлоқларга дафн соати тўғрисида хабар берилади. Яқин қариндошлар йиғилишади, уйдагилар ҳар бир янги келган қариндошларга қўшилиб дам-бадам мархумга мадҳ айтиб, унинг фазилатларини гапириб йиғлашади. Д. м., одагда, бомдод, пешин ёки асрга мўлжалланади. Махсус ювувчи (ғассол, мурдашўй) мурдани сартахтада ювиб (ғусл), оқ мато (махсус доқа) дан қилинган қафанга ўрайди. Д. м. қатнашувчилари йиғилиб бўлгач, майит тобутга олинади. Тобут эшикдан эмас, балки деразадан оёқ томони б-н чиқарилади. Масжидда ёки мархумнинг ховлисида жаноза маросими ўтказилади. Мархумни фақат эркаклар кўтариб, ховлидан кўчага (агар мархум ёш бўлса амакилари ёки акалари, кекса бўлса ўғиллари ёки энг яқин қариндошлари) чиқаришади. Кўчада шоти сингари ёғоч анбар устига тобутни қўйиб, тўрт киши елкасига кўтаради (мархумнинг ёши ва жинсига қараб анбар мотам пардаси — кекса эркакларга оқ сурп, аёлларга — оддий мурсак, паранжи; йигитларга қизил рангли ёки духоба мато, жувон-қизларга духоба паранжи ёки қизил духоба мато б-н ўраб қўйилган), қолган кишилар тобут ортидан боради. Бошқалар уларга қўмақлашади. Тобуткашлар тез-тез алмашилиб, тезликда қабристонга олиб борилади. Қабристонга боргач, тайёрлаб қўйилган гўр олдида мархум тобутдан олиниб, қафанга ўралган ҳрлда гўрковга узатилади, гўрков уни гўрга юзини қибла

(ғарб) га қара-тиб ётқизиб қўйиб чиқади (аксарият якин қариндош-уруғларни махсус ажратилган жойга — хилхонага кўмиш одати ҳам бор). Ўлик гўрга қўйилгач, кишилар гўрков тутган кетмонга бир сикимдан тупроқ ташлаганлар. Гўрков тупроқни мархумнинг боши остига тўккан. Сўнгра гўрнинг оғзи беркитилиб, тупроқ тортилган. Дафн тугаганидан сўнг гўрков ёки бошқа киши Д. м. қатнашувчиларига мурожаат қилиб, ўликнинг номини айтиб: «Қандай одам эди», деб сўрайди, ҳозир турганлар эса «яхши одам эди» деган жавобни берадилар. Бу сўроқ ва жавоб фақат эркакларга тааллуқли (хотинлар эрининг ихтиёрида бўлгани учун, хотинларга яхши ёки ёмон деб баҳо беришга эрдан бошқа ҳеч кимнинг ҳақи йўқ). Шундан кейин гўрков ҳамма келганларга раҳмат айтиб, тарқалишга руҳсат беради. Баъзан дафнга келганларга пул, рўмолча, сочик, совун, кийимлик улашилади, бу одатни хайрот, исқот деб атайдилар. Мозорга борганлар мархумнинг уйига келиб фотиҳа ўқиб тарқаладилар.

Очил Бўриев.

ДАФНА — юнон мифологиясида дарё худоси кизи. Аполлон уни севиб қолиб, таъқиб этган, Д. отаси — дарё худоси Пенейдан ёрдам сўраган. Пеней Д.ни лавр дарахти (дафна)га айлантириб қўйган. Д. ҳақидаги афсона назмда (Овидийнинг «Метаморфозалар» асари), тасвирий санъат ва ҳайкалтарошлиқда (Н. Пуссен, Л. Бернини ва б.) ўз ифодасини топган.

ДАФНА, лавр — лаврдошлар оиласига мансуб доим яшил дарахт ёки буталар туркуми. Барги кетма-кет, калин, тўқ яшил, усти ялтироқ, Гули оқишсарик. Меваси қора ёки кўк, данакли, бируруғли. Асл Д. ваканар Д. тури бор. Асл Д. кўпроқтарқалган. Ўрта денгиз атрофи ва денгиздаги оролларда ёввойи ҳолда ўсади. Ўзбекистоннинг Сурхондарё вилоятида, Кавказ ва Қримнинг

Қора денгиз соҳилларида, Озарбайжонда ўстирилади. Қуритилган барги зиравор сифатида ишлатилади (қ., Дафна япроғи).

ДАФНА ЯПРОҒИ — дафна дарахтининг қуритилган барги, хушбўй хидли зиравор; Таркибида 3% гача эфир мойи бор. Пазандачиликда ишлатиладиган Д. я. тўқ яшил, оч яшил рангда, калта бандли, мазаси тахирроқ. Суюқ ва қуюқ овқатларга, шўрваларга солинганда (суюқ овқатларга овқат пишишдан 5 мин. олдин, қуюқ овқатларга 10 мин. олдин) ўзига хос таъм ва хушбўйлик беради, соус ва маринад ва тузламаларга қўшилади; ғоз, ўрдак, балиқ гўштлири, шунингдек, уринган гўштлар ҳидини йўқотишда, консерва ва қандолатчилик саноатида ишлатилади. Тузлашда 100 кг қарамга 3—4 дона япроқ ишлатилади. Тиббиётда жигар ва талок шишларида фойдаси катта, қуланж (ич қотиши)да ҳам истеъмол қилинади.

ДАФНИЯЛАР, сув бургалари (Daphnia) — баргоёклилар (баъзи манбаларга биноан шохдормўйловлилар) туркумига мансуб қисқичбақасимонлар уруғи. Танасининг уз. 1—3 мм. Танаси орқа ва ён томонидан шаффоф икки тавақали чиганок б-н қопланган, бо-шининг олд томони ўрдакнинг тумшугига ўхшаб кетади. Бошида иккитадан йирик фасетқаси ва оддий кўзи бор. Аненнулалари майда, кучсиз. Антенналари икки шохли бўлиб, асосий ҳара-кат органи ҳисобланади. Д. об-ҳаво қулай шароитда партеногенез хусуси-ятига эга. Бир неча ўн тури кутбдан ташқари ҳамма ерда учрайди. Д. чучук сув хавзаларида балиқларнинг асосий озиғи, айрим паразит чувалчанглр учун эса оралиқ хўжайин ҳисобланади.

ДАФТАР — 1) тикилган, муковаланган, ёзиш ёки расм солиш учун тайёрланган бир неча варақли тоза қоғоз; 2) Ўрта Осиё хонлиқларининг давлат девонларида олиб борилган қиримчиким ёзувлари. «Дафтари олий» деб ҳам юритилган. Д. га вилоятлар, амлок ва

кишлоқлар бўйича давлат даромадлари ва харажатлари ёзиб борилган. Д. узун қоғоз ўрамларидан иборат бўлиб, пой-гир ёки тумор деб ҳам аталган ва халқдан ниҳоятда сир тутилиб, дафтардор (хонли-қлар девонларида қиримчиқим ёзувлари-ни олиб боровчи ва Д. ни ўзида сақловчи сарой хизматчиси) қўлида сақланган.

ДАХАУ (Dachau) — фашистлар Германиясининг Дахау ш. (Мюнхен яқинида) атрофидаги 1- концентраци-ей лагери. 1933 й.да ташкил этилган. Фашистлар режимига қарши кишилар ҳамда коммунистлар сақланган. 2-жаҳон урушида немис фашистлари оккупация қилган ҳудуддаги кишиларни оммавий қамаш марказига айланган. Д. 100 минг маҳбусга мўлжалланган. 70 минг киши қийнаб ўлдирилган. 1960 й.да Д. да ҳалок бўлганларга ҳайкал ўрнатилган.

ДАХЛСИЗЛИК ҲУҚУҚИ - қ. Ди-пломатик иммунитет. Депутатнинг дахл-сизлиги.

ДАХМА — 1) қабр устига ўрнатилган меъморий иншоот, мақбара. Баъзи юқори табақали кишилар қўмиладиган алоҳида бино, ҳовлилар ҳам Д. дейилган. Улар қимматбаҳо, мустақкам тошлардан иш-ланиб, гўзал ва нафис нақшлар б-н без-атилган. Самарқанддаги Амир Темур мақбарасит Амир Темур авлодлари учун, Қўқонда Қўқон хонлари хонадони учун (қ. Дахмаи шоҳон) Д.лар бор. Бундай Д.лар бошқа жойларда ҳам учрайди; 2) Зардуштийликда ер устига ишланган ва бир неча жасад қўйилган иншоот. Бу дин-га кўра ўликни тупроққа кўмиш мумкин бўлмаган, шу сабабли минора шаклидаги махсус Д.лар қурилган. Унда ўлик гўшти хайвонларга «ем бўлгач», гўштан тоза-ланган суяқлари остодон (оссуарий)лар-га солиниб, наус деган бошқа иншоотга ўтказилган. Эроннинг Кермон вилояти-да ва Бомбайда яшовчи зардуштийлар ханузгача минора шаклидаги ўз Д.ларига эга.

ДАХМАИ ШОҲОН (шоҳлар дахма-си) — Қўқон ш.даги меъморий ёдгорлик. 19-а.нинг 20-й.ларида қурилган. Қўқон хонлари хонадонларига тегишли шах-слар Норбўтабий ва унинг авлодлари дафн этилган ҳазира. Дахмага ғарбдан пештоқ (9,4х11,7 м) орқали кирилади. Пештоқнинг икки томонида буржлар ишланган, сиркор ғишт ва кошин безак-ли қилиб терилган. Пештоқ сатҳининг ён томонлари тўқ зангори рангдаги жуфт қалампир тасвирлар б-н бе-затилган. Ўрта қисмига зангори, яшил ва оқ ко-шиндан саккиз қиррали юл-дузлар, те-пасига қизил, қора ва яшил рангли йўл-йўл чизиклар туширилган. Равоқ тепа-сида қизил, пушти, яшил, зангори ва оқ рангдаги олтибурчак ва ромб шакллари тасвирланган. Мақбара эшиги ўйма ўсимликсимон нақш ва арабий ёзувлар б-н уйғунлаштирилиб нафис безатил-ган. Мақбара гумбазли, ички деворла-ридаги дарчаларнинг биридан томга, иккинчисидан масжидга ўтилган. Учин-чиси эса очик турган. Ички қисмидаги катта равоқлар б-н дарча равоқларининг ораликларидаги ғиштлар тик, гажак-лар эса тўлқинсимон қилиб терилган. Мақбара ёнида айвонли масжид (7х6,8 м) икки ус-тунли бўлиб, унинг тўсинли шифти 4 катакка бўлинган, бўяма нақш б-н безатилган. Д.ш.да хоннинг онаси-га атаб қурилган Модарихон мақбараси яхши сақланган.

ДАЦИТ (лот. Dacia — Дакия) — нор-дон эффузив тоғ жинси. Гранодиорит ва кварцли диоритларнинг эффузив тури. Д. палеозой (Урал), мезозой, кайнозой (Кавказ) давридаги вулканлардан отилиб чиққан. Шунингдек, Д. кейинги пайтда Камчаткадаги вулкан лаваларидан ҳам ҳосил бўлган. Ўзбекистонда Чатқол-Қурама, Ҳисор тоғларида тарқалган. Д. бор жойда алюминий, олтин, мис, по-лиметалл конлари бўлиши мумкин. Д. қурилиш материали.

«ДАШНАКҶУҶИОН» (арманча «Иттифок») — арман миллатчилари партияси. 1890 й.да Тифлисида тузилган. Туркистонда маҳаллий аҳолига қарши қирғинлар уюштирган (1918—19). Аъзолари ўзларини «дашноқлар» деб аташган. Дастлаб «Д.» дастурида террор ва қуролли ҳаракат йўли б-н Буюк Арманистон давлатини барпо этиш кўзда тутилган. 20- а. бошларида Кавказда арманлар б-н туркий халқларни бири-бирига қарши кўзгатиб, миллий низоларни кучайтиришда машғум роль ўйнаган. Турк-арман қирғини (1915) сабабчиларидан бири бўлган. Шу қирғиндан сўнг дашноқларнинг бир қисми Туркистонга келиб ўрнашган. 1917 й.ги кескин сиёсий ўзгаришлардан кейин «Д.» Арманистонда ҳокимиятни эгаллади (1918 й. май — 1920 й. нояб.). Қаре вилояти ва Эриван губернясида муслмонларни оммавий қирғин қилди (1920 й. сент.).

Большевиклар Туркистонда зўравонлик б-н совет режимини ўрнатгач, «Д.» партиясининг қуролли дружиналаридан ўлкадаги миллий қучларга қарши қурашда фойдаланди. Дашноқлар 1918 й. фев.да қизил аскарлар б-н биргаликда Қўқон ш.да оммавий қирғин ўтказди (қ. Туркистон мухторияти). Умуман 1918—19 й.лар давомида Фарғона водийсида истиқлолчиларга қарши қураш никоби остида тинч аҳолидан 35000 кишини қириб ташлаб, мол-мулкни талонтарож этди. Турор Рискулов, Саъдулла Турсунхўжаев, Низомиддин Хўжаев каби раҳбар ходимларнинг қатъий талаби натижасидагина Туркистон МИК 1919 й. 16 июлдаги буйруғи б-н «Д.» партиясини тарқатиб юборди ва дашноқ дружиналарини қуролсизлантирди (яна қ. Истиқлолчилик ҳаракати). «Д.» Арманистоннинг ўзида ҳам тақиқланди (1921), аммо хорижда ўз фаолиятини давом эттирди. 1990-й.лардан «Д.» Арманистонда ошқора фаолият кўрсата бошлади.

Ад.: Ўзбекистоннинг янги тарихи, 2-китоб [Ўзбекистон совет мустамлакачилиги даврида], Т., 2000; Ражабов Қ. К.,

Мустақил Туркистон фикри учун мужодалалар, Т., 2000; Туркестан в начале XX века: к истории истоков национальной независимости [Коллектив авторов], Т., 2000.

Қаҳрамон Ражабов.

ДАШНОБОД — Сурхондарё вилояти Сариосиё ва Узун туманларидаги сой, Тўполондарёнинг чап ирмоғи. Ҳисор тизмасининг тармоғи — Қолдирга тоғининг жан.-ғарбий ён бағридан оқиб тушувчи 60 га яқин ирмоқнинг қўшилишидан ҳосил бўлади. Бошланишида Сулпасан, юқори окимида Обизаранг, ўрта окимида Лабоб ва қуйи окимида Д. деб аталади. Уз. 58 км, ҳавзасининг майд. 330 км². Д. қор-ёмғир ва булоқ сувларидан тўйинади. Ўртача сув сарфи 3,67 м³/сек. Тулин сув даври март — июнда кузатилади, сувининг 85—90% шу ойларда оқиб ўтади. Д.да сув апрелда кескин кўпайиб (ўртача сув сарфи 12,3 м³/сек), окт.—ноябрда камаяди, баъзан қуриб қолади. Баҳорда кўпинча сел тошқинлари кузатилади ва дарё суви 84,5 м³/сек.гача ортади. Д.дан Обизаранг, Шарғун, Дашнобод, Сўфи-ён кишлок экинзорлари суғорилади.

ДАШТ — қора ва каштан тупроқларда чим ҳосил қилувчи ғалла гулли ўт ўсимликлари ўсадиган зонал ландшафт типи. Шим. ва Жан. ярим шарларда қуруқликларнинг ички қисмларидаги мўътадил ва субтропик минтақаларда дашт зоналарини ҳосил қилади. Евросиёда бу зона Ўрта Дунай пасттекислигидан бошланиб, Украина, Россиянинг Европа қисми жан.дан ўтиб, Қозоғистон орқали Олтой тоғ этақларида чўзилган. Хитойнинг шим.-шарқиди ҳам катта майдонни эгаллаган. Шим. Америкада материкнинг ўрта қисмида Кордильера тоғларига параллел равишда шим.дан жанубга чўзилган. Жан. Америкада 30°—40° кенгликлар орасида Анд тоғ олди текисликларида жойлашган. Австралиянинг жан.-ғарбий ва жан.-шарқий қисмларида, Янги Зеландияда ҳам мавжуд. Турли

жойда турли ном б-н аталади: Венгрияда пушта, Украина ва Россияда степь, Шим. Америкада прерия, Жан. Америкада пампа деб юритилади. Д. зонаси асосан текисликларда жойлашган. Иқлими чўлга нисбатан сернамроқ, йиллик ёғин микдори 400—500 мм. Ёзда чулдагидек жазирама иссиқ бўлмайди, лекин ёғин кам ва ёз иссиқ булганлигидан Шим. ярим шардаги Д. зонасининг жан.да тупроклар бир оз шўрланган бўлиб, аста-секин чала чўлга ўтади. Асосий ўсимлиги чалов, бетага, чиллакоёқ ва б. чим ҳосил қилувчи ўт ўсимликлари. Дарахт, бута (хусусан, йирик бута) учрамайди. Ҳайвонлари асосан кеми-рувчилар, туёқлилар; йиртқичлар ҳам куп. Д. тупроклари жуда унумдор булганлигидан деярли ҳамма жойда ҳайдалиб, экинзорларга айлантирилган. Аҳоли яшайдиган ерлардан узокроқ, деҳқончилик учун ноқулай жойларда Д. ландшафтлари сақланиб қолган.

Д. термини дала, овлоқ жой, чўл маъноларида ҳам қўлланилади. Эронда — Эрон ясси тоғлигидаги тошлоқ чўл жойлар Д. дейилади. Туркманлар куруктошлоқ ерни, арманлар кенг, текис, очик жойни (Арарат текислиги) Д. дейишади. Араб сайёҳи Ибн Баттута Қрим я. о. билан Итил (Волга) дарёси оралигидаги ерларни Д. деб атаган. У «дашт ям-яшил, гуллаган худуд, унда тоғ ҳам, тепа ҳам, бирорта дўнг ҳам йўқ» деб ёзган.

Ўзбекистонда Д.лар текислик ерларда йўқ. Фақат тоғлардаги баландлик минтақасида мавжуд. Д.лар денгиз сатҳидан 500 м ва 1200—1300 м баландликлар орасида бугдойик ва ҳар хил ўт, эфемерлар ўсадиган минтақани ҳосил қилади. Тупроғи тўқ бўз ва жагиранг тупроқлар. Баландроқ бўлгани учун қишда қор қоплами сақланиб туради. Қиш ва баҳорда ёғин кўпроқ бўлади. Лалмикор деҳқончилик ва боғдорчиликда кенг фойдаланилади. 1300—3000 м баландликда тоғ ўрмон-ўтлоқди Д. минтақаси жойлашган. Бу минтақадаги барг тўқувчи ўрточа курук дарахтзор ва бутазорлар орасида турли хил ўт ўсувчи Д. май-

донлари учрайди. Бу минтақа Фарбий Тяньшан, Туркистон, Зарафшон, Ҳисор тоғларида бор. Бу минтақадан экстенсив тоғ мевачилигида (ёнғоқ, хурмо, анжир, уноби, олма) ҳамда қўй ва эчки, йилқи боқишда фойдаланилади. Бу минтақа яхши рекреация зонаси ҳам ҳисобланади.

ДАШТ ЗОНАЛАРИ — табиий ландшафтларида кўп жойни даштлар эгаллаган табиат зоналари. Шим. ва Жан. ярим шарларнинг мўътадил ва субтропик минтақаларида тарқалган. 1) мўътадил минтақаларнинг дашт зоналари. Иқлими курук, континентал иқлим, сувайирғичлари ўрмонсиз. Қоратупроқ, тўқ каштан ва каштан тупроқларда ўтсимон, кўпроқ бошокли ўсимликлар ўсади. Евросиё, Шим. Америка худудларида яққол кўзга ташланади, Жан. Американинг жан.да ҳам учрайди. Д. з. юзасида жами куёш радиациясининг қўлами йилига 500—580 кж/см² (120—140 ккал/см²), радиация баланси 145—190 кж/см² (35—45 ккал/см²). Мўътадил иссиқ, ёғин кам, қуёшли ёз кам қорли совуқ қишга тез ўтади. Шим. ярим шарда июлнинг ўрточа т-раси 20—24°, янв.ники 0° дан — 30° гача (Ўрта Сибирнинг жан. ва Марказий Осиёда). Йилига 200 мм дан 400 мм гача ёғин тушади. Қурғоқчилик бўлиб туради. Қишда қор бўронларига, ёзда эса гармсел (суховей) ва тўзонга айланадиган кучли шамоллар бўлиб туради. Даре кам, сув микдори мавсумга қараб кескин ўзгариб туради. Ғовак, лёссимон жинсларнинг кенг тарқалганлиги жарлар ҳосил бўлишига, табиий ўсимлик қопламанинг кескин камайишига олиб келади. Қоратупроқлар гумус ва карбонатларга бой бўлгани учун унумдор. Тўқ каштан ва каштан туп-роқларда гумус кам, шўртоб бўлганидан унумдорлиги паст. Д. з. нинг асосий қисми ҳайдалиб экинзорларга айлантирилган. Табиий ўсимликлардан бо-шоклилар б-н чалов, бетага, чиллак-оёқ, қўнғирбош Забайкалье ва Марказий Осиё даштларида, бизон ўти, дарахтсимон ўсимликлар Шим.

Американинг прерияларида сакланиб қолган. Айрим жойларда буталар, дарё кайирларида ўрмонлар учрайди. Баҳорда эфемер ва эфемероидлар усади. Евросиё Д. з.нинг ғарбида қарсоқ тулки, бўри, сичқон, дашт олақузани, бўрсик, юмронқозик, кўрсичқон, кўшоёк, шарқида жайран, даур кирпичи ва б., Шим. Америкада бизон, бурама шохли антилопа, дашт бўриси, юмронқозикнинг бир неча тури, Қозоғистонда дашт бургути, тўрғай, судралиб юрувчилардан дашт қора илони, калтакесак, сарик қоринли чипор илон, чўл бақаси яшайди.

Шарқий Европа текислигида қўриқ даштлар фақат қўриқхоналарда қолган. Қурғоқчилик кўп булганлигидан, сув ва шамол эрозияси туфайли дехқончилик мелиорацияга муҳтож. Даштларнинг табиий ландшафти Жан. Сибирининг ботикларида ва Марказий Осиё тоғларида яхши сакланган; 2) суб-тропик минтақаларнинг дашт зоналари — икклими қуруқ иссиқ, табиий ландшафтларда ўт ва

бута ўсимликлари ўсади. Асосан 25° ва 40° ш. к. ва ж. к.лар орасида жойлашган. Шим. Америкада Калифорния водийсида, Колорадо платосида, Буюк текисликларнинг жан. қисмида, Мексика тоғлигининг ички қисмида учрайди. Жан. Америкада Лаплата пасттекислигининг ва Анд тоғ олдиларидаги пампаларла, Австралияда — материкнинг жан. ва жан.-ғарбий қисмидаги текисликларда, Закавказьеда Кура-Аракс пасттекислигининг тоғ олди қисмларида учрайди.

Д. з. юзасида жами қуёш радиациясининг кўлами йилига 580—790 кж/см² (140—180 ккал/см²), радиация баланси 210—290 кж/см² (50—70 ккал/см²). Қиши илиқ, қорсиз, энг совуқойнинг ўртача ҳаво т-раси 5—12°, онда-сонда совуқуриш кузатилади. Ёзи иссиқ, энг иссиқ ойнинг ўртача т-раси 20—25°, вегетация даврини 3—4 ойгача қисқартирадиган тез-тез кучли қурғоқчилик бўлади. Йилига 500—600 мм ёғин тушади, материкларнинг

шарқида максимум ёғин ёзда, ғарбида эса қишда бўлади. Ер устки оқимлари кам, дарёлари камсув, қурғоқчил мавсумларда кўпинча қуриб қолади. Тупроқларида темир ва алюминий оксидлари кўп. Тупроқларнинг минераллашиш жараёнлари мавсумий бўлиб, қурғоқчил даврда тўхтайдиган ёки кескин камайдиган. Кўп жойларда шўрланган тупроқлар шаклланади. Табиий ўсимликлар таркибида чимли бошоқликлар, айрим жойларда буталар учрайди. Дарё водийлари ўрмонзор. Дарёлар оралигида баъзан даратхзорлар учрайди. Ҳайвонот дунёсида кемирувчилар, тез чопар туёқликлар, шунингдек, судралиб юрувчилар, ҳашаротлардан тўғриканотлилар учрайди. Хўжалиги яйлов чорвачилиги ва дехқончиликка ихтисосланган.

ДАШТ СУСТКАШИ (*Blaps halophila* Fisch.) — қора танли қўнғизлар оиласига мансуб қўнғиз. Танасининг уз. 17—25 мм, қора рангда. Мўйловлари олд-кўкрагининг асосига етмайди. Ўрта Осиёнинг дашт зоналари, Россиянинг Европа қисми, Ғарбий Сибирда тарқалган. Қўнғизи ва личинкаси қишлайди. Катталиги 2 мм ча, овал шаклидаги тухумини (йилига 500 га яқин) тупроққа қуяди. Тухум қўйиш баҳор ва ёз бўйи давом этади. Личинкаси авг. ойида ғумбакка айланади (бу давр 2—3 ҳафта давом этади). Д. с.нинг қўнғизлари учмайди, бироқ қўланса хидли суюклик ажратиб, секин судралиб юради. Урғочилари ўсимлик қолдиқлари орасида (2 йилча) яшаб, бегона ўтлар б-н озикланади. Тупроқда яшовчи қўнғизлари ва личинкалари турли қ. х. экинлари, жумладан, ғўза ва беда майсаларига, айникса, қурғоқчилик йиллари, зарар келтиради.

Қураш чоралари: қатор ораларига ўз вақтида сифатли ишлов бериш, 10% ли базудин (40 кг/га) солиш, экин майсаларига сумицидиннинг 20% ли (0,4 кг/га) ёки деционнинг 2,5% ли эмульсияланувчи концентрати (0,3 кг/га)ни пуркаш.

Нажмиддин Маҳмудхўжаев.

ДАШТИ КАВИР — Эрон тоғлигининг шим.-шарқидаги чўл. Уз. қарийб 500 км, эни 250 км чамасида. Майд. 55 минг км². Бал. 600—800 м ли қатор берк ботикдан иборат. Ботикларда тақирлар, шўрхоқлар, қуриб қоладиган шўр ботқоқликлар ва кўллар бор. Кўп қисмида ўсимлик деярли ўсмайди. Ёзда ер юзаси қалинлиги бир неча см ли оппоқ туз қатлами б-н қопланади. Баҳорги нам-гарчиликда бу ерларда юриб бўлмайди. Чўлнинг шим. чеккасида йирик воҳалар бор.

ДАШТИ ЛУТ — Эрон тоғлигининг марказий қисмидаги чўл. Уз. 550 км, эни 100—200 км. Баландлиги, асосан, 500—600 м. Чўлда берк ботик кўп. Энг баланд жойи 2992 м. Кўп қисми тошлоқ ва гил тупроқли; шўрхоқлар ҳам учрайди. Чўлнинг жан. ва шарқидаги бал. 200 м гача бўлган қум тепаларида саксовул, жузғун ва б. ўсади. Чўлнинг чеккаларидагина учрайдиган воҳаларда хурмо етиштирилади, сув танқис.

ДАШТИМАРҒО — Афғонистоннинг жан.-ғарбдаги чўл, Ҳилманд ва Хаш-руд дарё водийлари оралиғида. Майд. 150 минг км². Бал. 500—700 м. Дор дарёсининг қуриган ўзани кесиб ўтади. Иқлими субтропик; ёғин йилига 50—100 мм. Ер юзасининг кўп қисми тошлоқ ва гил тупроқли, баъзи жойларида шувоқ ва бояличлар ўсади. Жан.-ғарбида қум тепалари бор, улар оралиғи эса тақир ва шўрхоқлардан иборат. Яйлов чорвачилиги ва туячилик б-н шуғулланилади. Чўлнинг чекка қисмида воҳалар учрайди.

ДАШТИ ҚИПЧОҚ, Қипчоқ дашти — Сирдарёнинг юқори оқими ва Тяньшаннинг ғарбий ён бағридан Днепр дарёсининг қуйи оқимида қадар ёйилган даштларни 11 — 15-аларга оид араб ва форс манбаларидаги номи. «Д.Қ.» атамасини дастлаб Носир Хисрав (11-а.) кўллаган. Бу даврда қипчоқлар Иртиш

дарёси сохилларидан ғарбга томон кўчиб (1030 й.) Хоразмга кўшни бўлишган ва хоз. Қозоғистон ҳудуди, шунингдек, жан.-рус даштларини эгаллашган. Д. Қ. аҳолиси шарқ манбаларида — қипчоқлар, рус солно-маларида — половецлар, Византия хроникаларида — куманлар, венгер манбаларида кунлар деб аталган. Д. Қ. 2 қисм — Шарқий ва Ғарбий қисмдан иборат бўлиб, Ёйик (Урал) дарёси уларнинг чегараси саналган. Ғарбий қисм Ёйик ва Итил (Волга) дарёсидан то Днепргача бўлган худуддан иборат бўлган. 13-а-да Д. Қ.ни мўғуллар босиб олиб, тарихда Жўжи улуси номи б-н машҳур Олтин Ўрда давлатини барпо этганлар. 14-а. бошларида Жўжи улуси 2 қисмга бўлиниб кетган. Д. Қ.нинг шарқий қисмида Оқ Ўрда ташкил топган. Д. Қ.нинг ғарбий қисми рус йилномаларида «Половецлар ери» номи б-н учрайди. 14-а. 60-й.ларидан шарқий Д. Қ. «Ўзбеклар мамлақати», унинг аҳолиси эса «ўзбеклар» деб атала бошланди. 15-а.нинг 20-й.дан бошлаб шарқий Д. Қ.да Абулхайрхон ва унинг қариндош-уруғлари ҳукмронлик қилган. Д. Қ.нинг асосий аҳолиси кўчманчи ва ярим ўтrock бўлиб, чорвачилик ва овчилик, дарё ва кўл ёқаларида яшаган аҳоли дехқончилик, шаҳарлари (Сарой Боту, Сарой Берка, Ўрда Бозор, Сигноқ, Арқук) даги аҳоли эса ҳунармандчилик ва савдо-сотик б-н шуғулланган. 16—18-а.ларда Мовароуннаҳр тарихшунослигида «Д. Қ.» атамаси унинг шарқий қисми (хоз. Қозоғистон) ни англатган.

Ад.: Кляшторный С.Г., Султанов Г.И., Казахстан. Летопись трёх тысячелетий, Алма-Ата, 1992; Мурад Аджи, Полян половецкого поля. М., 1994.

ДАШТИ ҚИПЧОҚ ЎЗБЕКЛАРИ - қадимдан Дашти Қипчоқнинг шарқий қисмида кўчиб юрган туркий-мўғул қабилалари. Арлот, баҳрин, бурқутяр, дўрмон, ийжон, хитой, қарлуқлар, можор, қипчоқ, қиёт, кўнғирот, қурловут, мангит, наймам, нукуз, тангут, уйғурлар, маркит, кўшчи, ўтарчи, жот, чимбой, кенагас, уй-

шун, тубойи, тоймас, эчки, туман-минг, шодбахтли, шунқорли ва б. қабилалар 13-а. охири ва 14—16-а.ларда ўтган Шарқ тарихчилари томонидан умумий бир ном б-н «ўзбек» деб аталган. Ҳамдуллоҳ Қазвиний (1281 — 1350) нинг «Тарихи гузида» («Танланган тарих») асарида Олтин Ўрда хони Ўзбекхонта тобе ерлар ва халқлар ҳақида фикр юритилади ва бу қабилалар «ўзбекиён» («ўзбекилар»), улар кўчиб юрган ерлар, яъни Шарқий Дашти Қипчоқ эса «мамлақати ўзбек» («ўзбек мамлақати») деб кўрсатилади. «Ўзбек» атамасини қабилалар уюшмаси ва шу қабилаларга қарашли ерларнинг номи сифатида Ўзбекхон даврига қадар ҳам қўлланилган. Мас, Мирзо Улуғбек ўзининг «Тарихи арбаъ улус» («Тўрт улус тарихи») номли тарихий асарида, Ўзбекхоннинг ҳокимият тепасига келиши зикрида, «ўзбек улуси унга берилди», деб ёзади. Рўзбекхон «Меҳмонномаи Бухоро» китобида Д. Қ. ў. 3 тоифадан: шайбонийлар (Шайбон улусига кирган ўзбеклар), қозоклар ва манғитлардан ташкил топганлигини кўрсатади. Шайбон улуси, манбаларнинг маълумотларига кўра, 1238 й.да ташкил топган ва Урал тоғининг этакларидан Тобол ва Сарисув дарёларигача бўлган ерларни ўз ичига олган [унинг жан. чегараси Орол денгизининг шим. соҳили, шим. чегараси эса Чинги Тура (Тура)да бўлган]. Манғит улуси Эмба б-н Ёйиқ дарёлари оралиғидаги ерларга жойлашган. Манғитлар 15-а.нинг 30 й.ларида Абулхайрхонта бўйсундилар. Қозоклар атамаси этноним сифатида 1446 й.дан бошлаб пайдо бўлди. Оқ Ўрда хони Ўрусхон авлоди бўлган султонлар: Гирайхон (Кирайхон) ва Жонибек 15-а.нинг 40-й.ларида Абулхайрхонга бўйсуннишдан бош тортиб, ўз тарафдор-тобелари б-н Чу ва Егтисув воҳасига қочиб кетдилар ва орадан кўп ўтмай Қозоқ хонлигига асос солдилар (1465 й.). Абулхайрхондан қочиб кетган бу қабилалар тарихда «ўзбек-қозоқ» номини олдилар.

Д. Қ. ў. асосан чорвачилик б-н шуғулланган, воҳаларда қисман

деҳқончилик қилишган. Д. Қ. ў. фақат Ўзбекхон замонида ислом динини қабул қилганлар, лекин уларнинг урф-одатларида маъжусийликнинг айрим ало-матлари сақланиб қолган. Кейинги асрларда Д. Қ. ў. Ўрта Осиё ва Шарқий Туркистондаги бир неча халқнинг таркибига кирган (яна қ. Шайбонийлар, Ўзбеклар).

Бўрибой Аҳмедов.

ДАШТИЙ — 1) Эрон мумтоз мусика меросидан ўрин олган таснифлардан; 2) Озарбайжон муғом йўлларидан бири; 3) Дашти Наво, ўзбек мумтоз туркум (икки қисм)ли чолғу асари: Наво макоми йўлларидаги таснифларга ўхшаш, шакли ва товушлар кўлами ихчам бўлиб, асосан сурнай ва қўшнаё ижрочилигидан ўрин олган. Унинг 1-қисми эркин, бадиҳағўй услубда бўлиб, 2-қисми уфар усулига туширилган.

ДАШТИСТОН — Эрондаги чўл, қ. Гармсер.

ДАШТОБОД — Жиззах вилояти Зомин туманидаги шаҳар (1974). 1937 й.гача Крратепа кишлоғи, 1937—74 й.ларда Обручеве шаҳар посёлкаси, 1974 й.дан 1996 й.гача Ульянове, ўша йилдан Д. номи б-н юритилган. Вилоят маркази Жиззах ш.дан 60 км. Туманнинг шим.-шарқий қисмида, Туркистон тизмасининг шим. тоғ олди б-н Мирзачўл оралиғидаги қад. қарвон йўлида жойлашган. Аҳолиси 20,4 минг киши (2001). Шаҳарда пахта тозалаш зди, ун к-ти, девор коплама материаллари, лак-бўёқ, қурилиш, автотранспорт корхоналари, ноғўқима мато тайёрлаш фирмаси, деҳқон бозори, савдо, маиший хизмат кўрсатиш шохобчалари, меҳмонхоналар, 6 умумий таълим, спорт мактаблари, касалхона, туғруқхона, спорт мажмуаси бор. Д.дан Тошкент — Са-марқанд т.й. ва Катта Ўзбекистон тракти каби магистрал йўллар ўтган. Зомин—Даштобод сув қувури қурилган.

ДАЪВО (хуққда) — бузилган ҳуқуқи ёки қонун б-н кўриқланадиган ман-фаатларини ҳимоя қилиш учун ҳакамлар судига, арбитражга ёки судга қилинадиган мурожаат. Д. 3 элементдан — асос, мавзу ва мазмундан иборат. Даъвогарнинг талаби Д. мавзудир. Д. б-н жараён бошланади, тарафлар (даъвогар, жавобгар) суд олдида ўзларининг талаб ва эътирозларини баён қиладилар. Д. аризаси суд ёки арбитражга ёзма тарзда берилади, унда ариза берилаётган суд ёки арбитражнинг, даъвогар ва жавобгарнинг номи, яшаш жойи, агар даъвогар юридик шахс (ташкилот) бўлса, жойлашган жойи, агар ариза вакил томонидан берилса, вакилнинг номи ва манзили, даъвогар талабини асослайдиган ҳамда тасдиқлайдиган далиллар, даъвогарнинг талаби, аризага илова қилинган ҳужжатларнинг рўйхати кўрсатилиши керак.

ДАЪВО АРИЗАСИ - қ Даъво.

ДАЪВО МУДДАТИ - шахс ўзининг бузилган ҳуқуқини даъво кўзгатиш йўли б-н ҳимоя қилиши мумкин бўлган муддат. Ўзбекистон Республи-касининг ФКга кўра, умумий Д.м. 3 йил қилиб белгиланган. Айрим турдаги талаблар учун қонунларда умумий Д. м.га қараганда қисқартирилган ёки узайтирилган Д. м. белгиланиши мумкин. Даъво муддатлари ва уларни ҳисоблаш тартиби тарафларнинг келишуви б-н ўзгартирилиши мумкин эмас. Бузилган ҳуқуқни ҳимоя қилиш талаби Д. м. ўтганлигидан қатъи назар, судда кўриб чиқиш учун қабул этилади ва ушбу муддат суд томонидан фақат низодаги тарафнинг суд қарор чиқаргунига қадар берган аризасига мувофиқ қўлланади. Қонунда Д. м. жорий қилинмайдиган талаблар ҳам кўзда тутилган, улар сирасига қуйидагилар киради: шахсий номулкий ҳуқуқларни ва б. номоддий бойликларни ҳимоя қилиш ҳақидаги талаблар; омонатчиларнинг ўз омонатларини бериш тўғрисида банк

олдига кўядиган талаблари; фуқаронинг ҳаётига ёки соғлиғига етказилган зарарни тўлаш ҳақидаги талаблар; жиноят туфайли етказилган зарарни тўлаш ҳақидаги талаблар; мулкдорнинг ёки бошқа эгаллик қилувчининг ўз ҳуқуқини хар қандай бузишларни бартараф этиш ҳақидаги талаблари; мамлакат мустақиллиги эълон қилинишидан олдин унинг чегараларидан ташқарига олиб чиқиб кетилган тарихий, маданий ва илмий-бадий қийматга эга бўлган мол-мулкни ва б. қимматбаҳо объектларни қайтариб бериш ҳақидаги талаблар; қонунда белгиланган ҳоллардаги бошқа талаблар. Д. м. б-н боғлиқ қонун-қоидалар ЎЗР Фуқаролик кодексининг тегишли моддаларида кўрсатилган.

ДАЪВОГАР — қонуний манфаатларини ёки бузилган ҳуқуқини тиклаш мақсадида судга, арбитраж ёки ҳакамлар судига мурожаат қилган фуқаро ёки юридик шахс (корхона, ташкилот, муассаса). Фуқаролик процессида — ўз ҳуқуқлари бузилган ёки низога сабаб бўлган деб ҳисобловчи фуқаро ёхуд юридик шахс (қ. Фуқаровий даъвогар).

ДАЪВОНИ ТАЪМИНЛАШ - суд ёки арбитраж чиқарадиган қарор ижросининг асослилигини таъминловчи чораларни кўриш; даъвогар манфаатларини ҳимоя қилишнинг қафолатларидан бири. ЎЗР ФПКга биноан суд (судья) ишда иштирок этувчи шахсларнинг аризасига кўра ёки ўз ташаббуси б-н Д. т. чораларини кўриши мумкин. Д. т. чораларини кўрмаслик суд чиқарган ҳал қилув қарорининг ижросини қийинлаштиради ёки уни бажариб бўлмайдиган қилиб қўйса, Д. т.га йўл қўйилади. Қуйидагилар Д.т. чоралари бўлиши мумкин:

- 1) жавобгарга тегишли бўлган ва унинг ўзида ёки бошқа шахсда турган мол-мулк ёхуд пул суммасини хатлаш;
- 2) жавобгарнинг муайян ҳаракатларни амалга оширишини тақиқлаш;
- 3) бошқа шахсларнинг жавобгарга мол-мулк бе-

ришини ёки унга нисбатан бошқа мажбуриятларни бажаришини тақиқлаш; 4) мол-мулкни хатлашдан чиқариш тўғрисида даъво қўзғатилган тақдирда, уни сотишни тўхтатиш; 5) агар қарздор ижро ҳужжати юзасидан даъво тартибида низолашаётган бўлса ва бундай низолашишга қонун ҳужжатларида йўл қўйилса, бу ҳужжат бўйича ундирувни тўхтатиш. Иш ҳақини, даромадни, пенсия ва стипендияни хатлаш орқали Д. т. га йўл қўйилмайди. Зарур ҳолларда суд Д. т. чорасининг бир неча турини қўллаши мумкин, лекин умумий сумма даъво баҳосидан ошиб кетмаслиги керак. Д. т. тўғрисидаги ариза ишни қўраётган судья (суд) томонидан тушган қуниёқ жавобгарни ва ишда иштирок этувчи бошқа шахсларни хабардор қилмаган ҳолда ҳал этилади (ФПК, 248—258-моддалар).

ДАЯКЛАР — Индонезия, Малайзия ва Брунейдаги халқлар гуруҳи (нгаджулар, клемантанлар, ибанлар, кеньялар ва б.), Калимантан о.нинг тубжой аҳолиси. 3,7 млн. киши (1990-й.лар ўрталари). Индонез гуруҳига мансуб тилларда сўзлашади. Анъанавий диний эътиқодларга амал қилишади. Христианлар ва мусулмон суннийлар бор. Д.нинг деярли барчаси қўл меҳнатига асосланган деҳқончилик б-н машғул. Овчилик, балиқчилик ва теримчилик ўтроқ Д.да қўшимча машғулот саналади. Д.нинг қишлоқлари, асосан, дарё қирғоғининг саёз жойларида жойлашган. 100—500 аҳолига мўлжалланган қишлоқларда 50 тагача оила яшайдиган анъанавий узун уйлар б-н бир қаторда 1—5 оила учун қурилган уйлар ҳам бор. Д.нинг аёллари б-н бир қаторда эркаклари ҳам бе-зак буюмларига ўч. Д. орасида тишларни қорайтириш ва арралатиш, шунингдек, баданга турли расмлар солиш (татуировка) кенг тарқалган. 19-а. охиригача «калла ови» удум бўлган.

ДАЯНХОН (асл исми — Боту Мункэ; у «умумий хон» маъносидаги Д. фах-

рий унвони б-н машҳур бўлган) (тахм. 1460 — тахм. 1543) — мўғул хони (тахм. 1479 й.дан). Узоқ вақт давом этган ички курашлардан сўнг бутун Мўғулистонни ўз ҳукмронлиги остига бирлаштирган. 1488 й. ўзини «улуғ юань қоғони» деб эълон қилган. Хитой устига бир неча бор харбий юришлар уюштирган. Д.нинг қатга қўшини (100 минг киши), беҳисоб чорваси ва мулки бўлган. Хангай тоғлари яқинидаги Халхада кўчиб юрган. Мўғулистонни бирлаштириш ишига унга қатга ёрдам берган машҳур малика Мандухай хотун Д.нинг шохини эди. Д. вафотидан сўнг унинг мол-мулки ўғиллари ўртасида тақсимлаб олинган, Мўғулистон эса бир неча хонликларга парчаланиб кетган.

ДАҚЁНУС, Дакқионус — қад. Рим императори Диоклетиан (бошқа бир манбаларга қўра Деций) исмини мусулмон Шаркида кенг тарқалган ривоятлар (хусусан, «Асҳобу Қахф») да шарқона аталиши. Марказий Осиёда араблар истилосига қадар мавжуд бўлган шаҳар харобалари, тангалар ва б.ни қад.лигини англатиш учун «Д.дан қолган» деган ибора ишлатилган. Хоразм вилоятида жойлашган бир қатор қад. шаҳарларга ҳозиргача афсонавий шох — Дакқионус асос солган деб нисбат беришади.

ДАҚИҚА — 1) қ. минут; 2) жуда оз вақт, он, пайт.

ДАҚИҚИЙ (асл исми Абу Мансур Муҳаммад ибн Аҳмад) (956, Балх — 980, Бухоро) — форс-тожик шоири. Д. ёшлигида ўқиш учун Бухорога келган ва умрининг охиригача шу ерда яшаб қолган. Д. сомоний амирларидан Мансур ибн Нух (961—76 й.лар ҳукмронлик қилган) ҳамда Абулқосим Нух ибн Мансур (976—997 й.лар ҳукмронлик қилган) саройида хизмат қилган. Д. шарқ адабиётида мавжуд лириканинг барча жанрларида шеърлар ёзган. Эски манбаларда унинг қасида, ғазал, рубоий, китъа,

бахориёт, чистон сингари жанрлардаги асарлардан таркиб топган девони борлиги таъкидланган. Лекин ханузгача шоирнинг қўлёзмаси топилмаган. Шоир меросидан айрим намуналар тазкира ва луғатлардагина сақланиб қолган. Д. қасидагўйлик ва ғазалнависликда устод санъаткор даражасига кўтарилган. У ўз шеърларида дўстликни, муҳаббатни, маърифатни куйлаган; қасидаларида донишманд, одил подшо бошчилигидаги марказлашган давлат учун кураш ғоясини ифодалаган. Бундан ташқари Д. Абулқосим Нух ибн Мансур Сомоний топ-шириги б-н қадимги аждоқлар тарихи ҳақида «Шоҳнома» ёзишга киришади. Аммо 1000 байтдан иборат «Аржасп ва Гуштасп» достонини ёзиб тугатган пайтида ўз ғуломи томонидан ўлдирилади. Кейинчалик Фирдавсий бу достонни ўз «Шоҳнома»сига киритган. Асарда Заратустранинг пайдо бўлиши, Гуштасп ва б. аёнлар унинг динини қабул қилишлари, Турон подшоҳи Аржаспнинг бу воқеадан норозилиги ҳамда Гуштасп б-н Аржасп ўртасидаги уруш ҳикоя қилинган. Мазкур жангнома Эрон ва Турон халқлари тарихини, жумладан, зардуштийлик динининг пайдо бўлишини ўрганишда муҳим манба ҳисобланади.

Ад.: Бертельс Е. Д., История персидско-таджикской литературы, М., 1960.

Ҳамиджон Ҳомидий.

ДАҒАЛ ЖУН — таркиби ҳар хил типдаги дағал (тивит, оралик тола) жун толаси, куруқ ва улик толалардан ташкил топган, кокилчасимон тузилишдаги жун. Д. ж. толасининг ингичкалиги ва узунлиги турлича бўлиши б-н ажралиб туради. Д. ж.нинг сифати тола типларининг ўзаро нисбати, узунлиги ва ингичкалик кўрсаткичларига боғлиқ. Тивит тола қилтиқ толага нисбатан кўпроқ бўлса, жун қопламада куруқ толалар бўлмаса, жун юмшоқ ва сифатли бўлади ҳамда юқори (1-нав)га киритилади. Д. ж. маҳаллий дағал жун берувчи қўй (қ. Дағал жунли қўйлар) ва эчки (қ. Дағал

жунли эчкилар) зотларидан, туялардан ва б. хайвонлардан олинади. Д. ж. берувчи қўйлар жунни йилига икки марта — баҳор ва кузда қирқиб олинади. Баҳорги ва кузги жун стандартлар асосида баҳоланади. Баҳорги жун чиқиши кузги жунга нисбатан кўп ва сифати яхши бўлади. Дағал жунли қўйлар қўзиси жунни туғилган йилнинг ўзида куз фаслига бориб, 4—6 ойлигида биринчи бор қирқимга келади. Ўзбекистон чорвачилигида қоракўлчилик ва гўшт-ёғ берадиган думбали, яъни дағал жун берувчи қўйчилик етакчи соҳа. Республикамизда асосан сифатли гиламбоп, наматбоп ва шинелбоп Д. ж. етиштирилади (қ. Жун.).

ДАҒАЛ ЖУНЛИ ЭЧКИЛАР - майин жунли ангор эчкисидан бошқа барча эчкилар. Буларнинг жунни тивит аралаш, дағал ва узун бўлади. Эчкиларининг вазни 45—46 кг, такаларники 60—70 кг, 100 бош эчкидан 130—140 улоқ олиш, яхши парваришlash б-н йилига икки марта болалатиш мумкин. Тукқан эчкини 5—6 ой соғиб, 125—250 кг сут олинади. Сутининг ёғлиги 3,5—3,9%. Д.ж.э. қора, кўк, малла, бурул ва ола бўлади. Маҳаллий шароитга жуда чидамли, тоғ ва чўл шароитига мослашган, Ўзбекистоннинг деярли ҳамма туманларида урчитилади. Жунни дағал бўлгани учун тивитигина тараб олинади. Ўзбекистоннинг жайдари эчкиларидан йилига 70—300 г, Поп, Нурота ва Чуст р-нларидаги қора эчкилардан 400—570 г, айримларидан 800—1200 г тивит олинади. Эчки тивитининг йўғонлиги 10—19 мк, ундан қимматбаҳо трикотаж, Кашмир ва Оренбург рўмоллари тўкилади.

ДАҒАЛ ЖУНЛИ ҚЎЙЛАР - қўйларнинг дағал жун берадиган зотлари. Махсулдорлик белгилари ва хўжалик аҳамиятига кўра Д.ж.к. тери ва сут берувчи зотлар (қоракўл, решетиллов, маллич ва б.), гўштдор-ёғдор думбали зотлар (хисори, эдилбий, жайдари, козоқи, кирғиз ва б.), пўстинбоп тери берувчи

зотлар (романов, кулундин, калта жунли шимол кўйлари ва б.), гўшт-жун ва сут берувчи зотлар (балбас, бозах, лезгин, тушин, ширвон ва б.)га бўлинади. Д.ж.к. йилига 50 кг гача сут (ёғлилиги 6—7%) беради. Ўзбекистонда боқиладиган қоракўл, жайдари ва ҳисори кўй зотлари қора, малла, кўнғир, жигарранг, ола, оқ бўлиб, боши, қулоғи, оёқлари, айримларининг (мас, ҳисор зоти) қорни қиска, йўғон, ялтироқ, уч қисми ўткир жун б-н қопланган. Жуни тивит, қилтиқ, оралиқ жун толалари кўпинча қуруқ ва улик жун аралашган ёғли жун бирикмасидан иборат. Бу хилдаги жунлар калин мовут, шолча, гилам тўқишда, шунингдек, кигиз босишда ишлатилади. Д.ж.к. жуни йилига икки марта — баҳор ва кузда қирқилади. Баҳоргисида тивит кўпроқ, қилтиғи камроқ, толаси узун, сифати кузги жундан яхши-роқ бўлади. Йилига совликлардан 0,8—2,0 кг, қўчқорлардан 1,2—3,5 кг жун қирқиб олинади, соф жун чиқиши 80% га боради.

ДАҒАЛ ОЗУҚА, дағал хашак — ўсимликлардан тайёрланадиган қуруқ хашак. Таркибида клетчатка миқдорининг кўплиги (25—40%) бўлиши б-н ажралиб туради. Д.о. (пинан, сомон, тўпон, шулха ва б.) ўтхўр ҳайвонлар қишки рационининг зарурий қисмини ташкил этади, моллар истеъмол этадиган озуқа моддаларининг деярли ярми Д.о.дан олинади. Бу гуруҳга қирадиган озуқалар рационининг зарур ҳажмини таъминлаган ҳолда озуқа ҳазмини яхшилайти. Д.о.дан пичан шу гуруҳдаги бошқа озуқаларга қараганда тўйимлироқ. Йўнғичға, беда эспарцет, оксўхта, буғдойикдан тайёрланган 100 кг пичанда 45—50 озуқа бирлиги бор, протеин, минерал моддалар, углеводлар, каротинга бой. Молларга Д.о. бериш миқдори уларнинг ёши ва махсулдорлигига қараб белгиланади. Соғиладиган сигирлар учун Д.о. меъёри тирик вазнининг 100 кг га 2—2,5 кг миқдоридан белгиланади. Сигирларда сут махсулдорлиги кўпайиши б-н рационда

Д.о. ҳиссаси ширали озуқалар ҳисобига камайтирилади.

ДАҒАЛКАНОП, гўзор (*Abutilon theophrasti Medic.*) — гулхайридошларга мансуб бир йиллик бегона ўт. Пояситик усади, сершоҳ, тукли, бўйи 40—250 см. Барглари йирик, узун бандли, кенг тухумсимон, сертуқ, навбатма-навбат жойлашган. Гуллари банди узун, сариқ ёки тўқ сариқ, йирик, беш бўлакка. Меваши қобирғали кўнғирсариқ кўсақка. Ўқ илдизи 1 м дан кўпроқ чуқурликка етади, ён илдизлари бор. Июль—сентябрда гуллаб, августда ме-валайти. Бир тупи 1800 гача уруғ беради. Иссиқсевар, ёруғсевар ўсимлик. Майсалари апрелда пайдо бўлади. Ўрта Осиёда сўғорма деҳқончилик ерларида тарқалган. Ғўза ва б. чопиқ қилинадиган экинзорлар, бедапоялар, шунингдек, йўл ёқалари, боғларда ўсади.

ДАҲА (форс—ўнлик) — 1) ўрта асрларда Марказий Осиё ва Эронда ўн қишидан иборат жанговар бўлинма. Бухоро амирлиги ва Қўқон хонлигидаги бундай ҳарбий бўлинма бошлиғи даҳабоши, даҳбоши деб аталган; 2) Ўрта Осиё хонлиқларининг қишлоқ жойлари ва йирик шаҳарларидаги маъмурий-худудий бирлик. Бир неча қишлоқлар бир Д.га бирлаштирилган, йирик шаҳарлар эса бир неча Д.га бўлинган. Унда бир неча маҳалла, бир ёки бир неча Мадраса, масжид, бозор, ҳаммом ва б. жамоат бинолари бўлган. Д. ни оқсоқол (мингбоши) бошқарган. Мас, Тошкентда Қўқча, Бешёғоч, Себзор ва Шайхонтоҳур Д.лари бўлган.

ДАҲА — эшонларнинг хонақохларида бўлиб ўтадиган ўн кунлик тоат-ибодат. Д.нинг энг каттаси рамазон ойида ўтган. Муридлар (эркак ва аёллар) эшон хузурига келиб, Д. талаб этган вазифаларни бажаришган, ўз муршидларининг панд-насихатларини тинглаб, ундан яна «вирд» (кўрсатмалар)

олиб тарқалганлар. Тасаввуф таълимотида Д.га ўтириш худо олдида тавба қилиш, гу-ноҳларни ювиш, худонинг раҳматига эришиш ҳисобланган. Д. 3 даврга; ра-мазоннинг биринчи ўн кунлиги — «дахайи раҳмат», иккинчи ўн кунлиги — «дахайи мағфират», учинчи ўн кунлиги — «дахайи итқун минаннор»га (Аллоқ рўзадорларнинг гуноҳларини кечириб, уларни дўзах азобидан қутқаради, дегани) бўлинган. Д. рамазондан бошқа баъзи ойларда ҳам ўтган, аммо унга хо^лаган кишилар, кўпроқ аёллар борган. Такводорлар учун хонақоҳ ичида бўздан пашшахонага ўхшаган бўлмалар қурилган. Д.га ўтирганлар унинг ичига кириб, рўза тутиб, кечгача ҳар хил дуолар ўқиганлар. Бу ҳолат «эътикоф» деб ҳам юритилади.

ДАҲА — қурт боқишда ипак қуртининг тўртинчи-бешинчи ёшини аңглатувчи давр. Ипак қурти Д. си ҳавонинг ҳаро-рати 23—24° ва нисбий намлиги 65—70% бўлганда 8—9 кунга чўзилади. Ҳар қути уруғдан чиққан қуртлар бу даврда 60—70 м2 жойни эгаллайди. Кичик ва катта Д.лар бўлади. Кичик Д. ипак қуртларининг тўртинчи ёшга ўтган даври бўлиб, бунда пилла ўрагунча бериладиган баргнинг 17% ини ейди, оғирлиги 5,5 марта, ҳажми 3—4 марта ортади. Катта Д. ипак қуртларининг бе-шинчи ёшга ўтган даври бўлиб, бунда улар бериладиган баргнинг 75% ини ейди, оғирлиги 4—5 марта, ҳажми 2,5—3 марта ортади.

ДАҲАНА — 1) даранинг оғзи; 2) дарёнинг этаги; 3) кўчанинг киравериш жойи; 4) бўғоз; 5) ариқ ёки канал бошланган жой, яъни тўғон боши, қулоқ; бирон катта ариқдан келадиган сувни тақсимлаш учун ариқнинг қўндалангига тўсин (кунда) ташланар, шу тўсиннинг бир неча жойи кертгиб қўйилар эди. Ана шу кертик Д. дейилган. Ҳар бир кертикдан чиққан сув бир ариқдан оққан.

ДАҲАНА ВА ҚАЙРОҚҚУМ МО-

ЗОРЛАРИ — сўнги жез даври (мил. ав. 2-минг йилликнинг охири чораги — 1-минг йилликнинг бошлари) қабилаларининг ёдгорлиги. Археологлар А. П. Окладников (1954) ва Б. А. Литвинский (1955—56) томонидан ўрганилган. Фарғона водийсининг шим.-ғарб томонидаги Қайроққум чўли ва Ашт тумани (Тожикистон)нинг Даҳана қишлоғидан топилгани учун шу ном б-н юритилди. Д. ва Қ.м.да олиб борилган археологик қазилар вақтида 10 қабр очиб текширилган. Қабрлар тахта тошлардан ясалган тобут (саркофаг)лардан иборат. Майитлар букчайтирилган ҳолда ёнбош б-н қўйилган. Ҳар бир қабрдан сирти нақшланган сопол парчалари, жез биллагузуклар, қўнғироқсимон исирғалар, кўплаб мунчоқлар топилган. Д. ва Қ. м.га оид ёдгорликлар ўзининг нақши, шакли, ишланиш усули б-н Жан. Сибирь, Қозоғистон ва Ўрта Осиё чўлларида кенг тарқалган Андроново маданиятига ўхшаш эканлигини кўрсатади. Д. ва Қ.м.да дафн этилган аждодларимиз қабрларидан топилган ашёлардан маълум бўлишича, уларнинг ҳаётида чорвачилик муҳим роль ўйнаган. Улар Фарғона водийсининг

Чуст маданияти қабилалари б-н яқин алоқада бўлганлар.

ДАҲАНАК (форс — оғиз сўзидан) — пичоқ дами қинни кесмаслиги учун пичоқ қинининг оғзига кийдирилдиган металл. Мис ёки қумушдан ясалади. Мисдан ясалгани мисдаханак деб аталади. Қумушдан қилинганини мискарлар, кўпинча, чиройли нақшлар б-н безатадилар, баъзан унга феруза ёки қақик каби қимматбаҳо тошлар ўрнатадилар. Тошкент пичоқсозлари Д.ни сарак деб юртишади. Ҳозир кўпинча мис ёки жездан ясалади.

ДАҲАНАСОЙ (юқори оқимида Шоган, Арикли, Босмандисой, ўрта оқимида Янгиариқ, Мозорсой, Ширинсой) — Тожикистон Республикаси Ўратепа тумани

нидаги сой, Сирдарёнинг чап ирмоғи. Туркистон тизма тоғининг шим. ён бағирларидан бошланади. Уз. 108 км, ҳавзасининг майд. 780 км². Д. қор, ёмғир, кўпроқ булоқ ва қисман кичик музликлар сувларидан тўйинади. Ўртача сув сарфи 1,82 м³/сек, қуйи оқимида 1,22 м³/сек. Оқими йил давомида ойлар бўйича кам ўзгаради. Тўлинсув даври май-июнда кузатилади. Д. суви асосан суғоришга сарфланади.

ДАҲАНДАМ, пудагич (форс.) — пуфлаб дам берадиган найсимон асбоб. Икки хил бўлади: 1) тўғри Д. б-н кўра (ўчок) алангаси йирикрок безак буюмларига, минералларга пуфланади; 2) эгри Д. б-н (бир томони қайрилган бўлади) нозик — кўра алангаси эритиб юборадиган буюмларга, мас, узук банди, зирак кабиларга, минералларнинг жуда майда кристалларига чирок алангаси пуфланади (шунинг учун Қўқон, Марғилонда чирок даҳандам деб аталади). Иссиққа чидамли металлдан ясалади. Д.дан металл буюмларни қавшарлашда, тоғ жинслари ёки минераллар таркибини ўрганишда фойдаланилади.

ДАҲБЕД — Самарқанд вилояти Оқдарё туманидаги шаҳарча (1978 й.дан). Д. Миёнқолнинг шарқида, Оқдарёнинг чап соҳилида жойлашган. Д. номи форс. дах — ўн, бед — тол дан деб талқин қилинади. Д. яқин т.й. станцияси — Зарафшондан 9 км. Аҳолиси 7400 киши (2000). Пахта қабул қилиш пункти, МТП, хусусий тикувчилик корхонаси, механизациялашган кўчма қурилиш корхонаси бор. Д.ни Катта Ўзбекистон тракти кесиб ўтган. Д.да тарихий обидалардан Махдуми Аъзам мажмуаси (16-а.; 1996—98 й.ларда таъмирланган) сақланган. 2 умумий таълим мактаби, Самарқанд механика иқтисодиёт коллежи, касб-хунар мактаби, 2 кутубхона, маданият маркази мавжуд.

ДАҲБЕДИ — қовуннинг эртапишар

нави. Шакли тухумсимон, дум томони тўмтоқ, уз. 15—25 см, оғирлиги 1,7—3 кг. Сирти текис, сертўр. Туси оч яшил. Пўстининг қалинлиги ўртача. Этининг қалинлиги 3,5—4,5 см, оч яшил, қуврак, хушхўр, таркибида 8—10,5% қанд, шу жумладан 5,4—6,7% сахароза бор. Уруғхонасининг ярмини уруғдонлар эгаллайди. Уруғи экилганидан кейин 70—75 кунда пишади. Ҳосилдорлиги 250—300 ц/га. Самарқанд ва Сурхондарё вилоятларида экилади. Д.дан қовун-қоқи ҳам солинади (қ. Қовун).

ДАҲИСТОН МАДАНИЯТИ, Архаик Дахистон маданияти — Ўрта Осиёнинг жан.-ғарбида, Каспий ден-ғизи бўйларида қадимда мавжуд бўлган археологик маданият (мил.ав.2-минг йиллик охири — 1-минг йилликнинг 1-чораги охири). Ҳоз. Астробод (Эрон) атрофидаги жез даврига мансуб ёдгорликлар б-н генетик алоқадорлиги кузатилади. Мисриён текислигида Д. м.га оид бир қанча вохалар тадқиқ этилган. Текширишлар натижасида Атрек дарёсидан сув олган, кенглиги 5—7 м, уз. 50—60 км га етган магистрал каналларга асосланган суғориш тизимлари аниқланган. Деҳқончилик хўжаликнинг етакчи тармоғи бўлган, бунга ёрғучоқ, чақмоқтош ва темир ўроқларнинг кўплаб топилганлиги далил бўла олади. Жездан қурол-яроғ (шамширлар ва пайконлар) ясашган. Сопол идишлар қулолчилик чарҳида ясалган. Мисриён воҳасида истехкомли ва истехкомсиз қишлоқлар бўлганлиги аниқланган, улардан баъзилари (мас, Иззатқули — 50 га га яқин) жуда катта бўлган. Ин-шоотлар, асосан, жуда йирик хом ғиштдан қурилган. Иззатқулида марказий истехком бешбурчак шаклда бўлиб, атрофида турар жой қолдиқлари сақланган, қишлоқ четидаги бир нечта жойда хумдонлар топилган. Бошқа бир йирик ёдгорлик — Мадовтепанинг ҳам тарҳи шунга ўхшаш. Қишлоқ маркази худди Иззатқулидаги қаби истехком бўлиб, унинг ҳоз. сақланган бал. 13 м,

маданий қатламининг қалинлиги 6,5 м ни ташкил этади. Д. м.га оид топилмалар Каспий бўйининг бутун жан.-шарқий қисмидан ҳам аниқланган. Бу ушбу маданий-тарихий вилоятни Авесто ва сўнгги ёзма манбалардаги Гиркания б-н боғлаш имконини беради.

ДАҲКАТ, Дукенттепа — ўрта аср шаҳар харобаси (6—16-а.лар). Оҳангарон дарёси ирмоғи Дукентсойнинг ўнг қирғоғида, Ангрен ш.дан тахм. 8 км шим. даги Дукент қишлоғида жойлашган. Д. олтин ва кумуш қонларига бориладиган йўл ёқасидаги мустақкам қалъа-шаҳар ҳисобланган. Шарқ манбалари (мас, «Худуд ул-олам», 10-а.)да ёзилишича, Д. Шонинг обод шаҳарларидан саналган, Д. харобасини 1958 й. археолог В. Д. Жуков текшириб, кумуш тангалар топган. Ю. Ф. Буряков археологик казиш ва қузатув ишлари олиб борган (1959, 1960, 1966), Д. арк (майд. 0,5 га) ва шахристон (майд. 7,5 га) дан иборат бўлган. Аркнинг бал. 6—8 м. Илк ўрта асрга оид сарғиш, оч қизил ранг б-н бўялган сопол (Мингўрик топилмаларига ўхшаш), шиша буюмлар, ёргучоқлар, бурама кумуш билагузуклар (10—12-а.лар), кумуш ва мис танга хазиналари (11—12; 13—16-а.лар) топилган.

ДАҲЛАР, дайлар — қадимда ҳоз. Туркменистоннинг жан., шунингдек, Ўзбекистоннинг бир қисмида яшаган қабилалар. Д. дастлаб Ксеркс нинг мил. ав. 486—480 й.ларга оид битигида қайд этилган. Тарихчи Бероснинг ёзишича, Кир II Оксус (Амударё) бўйларида яшовчи кўчманчи Д. б-н бўлган жангда ҳалок бўлган. Д. Александр (Искандар Мақдуний) нинг Ўрта Осиёга юриши (мил. ав. 330—327) га оид воқеаларда ҳам тилга олинган. Баъзи фа-разларга кўра, Д. Спитаменни Александрга тутиб берганлар. Мил.ав. 3 — мил. 1—2-а.лардаги ёзма манбалар асосан, Д.ни Каспий денгизининг жан.-шарқий қирғоғида яшовчи аҳоли сифатида қайд этадилар.

Д.нинг шим.да дербиклар яшашган. Д. апарнлар (парнлар), ксантийлар ва писсурлар каби уруғларга бўлинган. Атрек ва Сумбар дарёларининг қуйи ҳавзаси ўрта асрларда Даҳистон — Д. мамлақати деб номланган.

Ад.: Ртвеладзе Э., Великий шелковый путь, Т., 1999.

ДАҲЛИЗ — меъморликда турар жой ва меҳмонхоналарга туташ қурилган кўшимча хона. Асосан, 3,5 м ли, болор (тўсин)ли кичик хона бўлиб, кўпинча, бир хона ёнига ёки икки хона ўртасига қурилади, шу хоналарга Д. орқали қирилади. Уч, тўрт хонани боғловчи, икки ёнида ва кириш эшигининг қарши томонида ички эшикларга эга бўлган Д.лар учрайди. Д.ларда пойабзал, устки кийимлар ечиб қўйилади. Д. ички хоналарга совуқ ёки иссиқ ҳаво киришига ҳам маълум даражада тўскинлик қилади. Д. Шарқ мамлакатларида кенг тарқалган.

ДАҲО (араб.) — фавқулудда кучли ақл, хотира ва ижодий истеъдод; билим савияси, дунёқарашига кўра ўз даври даражасидан илгари кетган шахс. Д.лар фан-техника, маданият, хусусан бадий ижодиёт соҳасида муайян миллат, давлат микёсида эмас, балки умумбашар, жаҳон микёсидаги муҳим кашфиётлар қилишга, илмий, бадий асарлар яратишга қодир бўлади. Мас, Ибн Сино (табобат), Форобий (фалсафа), Беруний (мат.), Улуғбек (фалакиёт), Имом Бухорий, Аҳмад Яссавий (тасаввуф) каби беназир ал-ломалар илм-фанда, эътиқдда буюқ кашфиётлар яратганлар. Амир Темур, Бобур инсоният тарихида ўчмас из қолдирган ва ижтимоий тараққиётни янги босқичга кўтарган салтанатларга асос солганлар.

Д.лар яратган асарлар муайян соҳада бурилиш ясаган, янги юқори босқичга ўтиш учун хизмат қилган. Чунки улар илгари илм-фанда, ижодда мутлақо номаълум янгиликларни очганлар. Мас, Алишер Навоий асарлари тур-кий халқлар адабиёти ва тили тараққиёти учун бу-

рилиш нуқтаси бўлган. «Хамса», «Чор девон», «Муҳокамат ул-луғатайн ва б. асарлари жаҳон маданияти таракқиётига муҳим ҳисса бўлиб қўшилган. Длик буюк иқтидор ва юксак ижтимоий онг махсулидир. Длар дохий деб ҳам айтилади. Қад. Длик {гениаллик} илоҳий марҳамат сифатида баҳоланган (Платон, неоплатонизм ва б.). 19—20-а.ларда Д. ва ижоднинг турли томонларини психологик ҳамда ижтимоий тадқиқ қилиш ривожланди.

ДАХРИЙЛИК (араб, дахр — вақт, тақдир, фалак) — ислом пайдо бўлмасдан илгари араб жамиятида кенг тарқалган ақида. «Ўлим», «тақдир», «ажалнинг етиши» маъноларини англатган бу ақидага кўра, инсоннинг тақдири олдиндан белгилаб қўйилган, у эркин ирода ёки ихтиёр эгаси эмас, пешонасига «ёзилган» нарса, албатта, содир бўлади ва ундан кутулишнинг иложи йўқ. Жоҳилия арабларида нариги дунё борлигига, бу дунёда заҳмат чекканга у Дўнёда ажр, гуноҳ ишлар қилганларга азоб берилишига ишонч йўқ эди. Борлизинг эгаси, олий ҳокими сифатида муайян бир худо эмас, кандайдир «дахр», тақдири фалак, инсон иродаси б-н ҳисоблашмайдиган ва ундан юқори турадиган тасодифий ўзгаришлар жараёни тасаввур қилинарди. Уларнинг эътиқодича, ўлимдан сўнг ҳамма нарса тугайди, шунинг учун бугунги кун б-н яшаб қолиш керак. Бундай ҳиссиёт Қуръонда қуйидаги сўзлар б-н ифодаланган: «Улар дейдилар: фақат битта — бу дунёдаги ҳаётимиз бор — яшаймиз ва ўламиз; бизни дахр (вақт, тақдир) халок қилади» (Жосия сураси, 24-оят). Кейинчалик, ислом адабиётида «дахрий» сўзи «мўъмин» сўзининг акси сифатида ишлатила бошланди. Ўрта асрларда бир қанча олим, мутафаккир ва шоирлар (мас, Мансур Ҳаллож) Д.да айбланиб, шафқатсиз жазоланган. Ҳозир ҳам мусулмон дунёсида Д. қррланади. Д. ва атеизм атамалари бир маънони англатмасада, шўролар даврида уларни синоним сўз сифатида

ишлатиш расм бўлиб қолган эди.

Аҳаджон Ҳасанов.

ДАХРОН — Саудия Арабистонидаги шаҳар. Форс қўлтиғидан 8 км ичкарида. Аҳолиси қарийб 60 минг киши (1990-й. лар ўргалари). Т. й. станцияси. Халқаро автомобиль йўллари ўтган. Аэропорти халқаро аҳамиятга эга. Нефтни қайта ишлаш маркази. Нефть ин-ти бор.

ДАҲСАР — оғирлик ўлчов бирлиги. Мамлакатимизнинг кўп вилоятларида, айниқса Бухоро ва Самарқанд вилоятларида қўлланиб (19-а.), киймати 1 манн (баъзи жойларда 32 кг) га, баъзи жойларда 1/4 ботмонга, яъни 1/4 маннга тенг бўлган.

ДАҲЯК (форс — ўндан бир) — 1) Бухоро амирлигида вақф ерларидан олинган даромаднинг мадраса мулла-ваччаларига бериладиган қисми. Давлат ерларига қўшиб олинган вақф ерларидан ҳам Д. ажратилган. Бундай ерлар «вақфи Д.», Д. олувчи талабалар даҳякчилар дейилган. Д. олиш учун Мадраса талабалари араб тили ва шариат қоидаларидан имтиҳон топширишлари лозим бўлган. Д.нинг 2 қарраси дудаҳяк ерлари деб аталган; 2) Хива хонлигида солиқ тури. Д. чиғир б-н суғориладиган ерларда ҳосилнинг 1/10, ариқ б-н суғориладиган ерларда 1/5 қисмини ташкил қилар эди. Солиқсолишдаги бу тафовут чиғир қуриш ва далага чиғир б-н сув чиқаришнинг кийинчилигига боғлиқ бўлган (қ. Ушр).

ДВИГАТЕЛЬ (рус.) бирор турдаги энергияни (мас, сув, шамол энергиясини) механик энергияга айлантириб берадиган машина. Табиий энергетика ресурслари (ёнилғи, сув энергияси, шамол энергияси ва б.) ни тўғридан-тўғри механик энергияга айлантирувчи Д. бирламч и Д. деб аталади (мас, буғ машинаси, буғ турбинаси ва б.). Бирламчи Д. ҳосил қилган энергияни бошқа турга ўзгартирувчи Д. иккиламчи Д. деб аталади (мас, электр

ёки пневматик Д.). Табий энергетика ресурслари турига қараб, иссиқлик, гидравлик (сув), шамол ва б. Д.лар бўлади. Иссиқлик Д. ўз навбатида буғ двигатели ва газ двигателига бўлинади. Газ Д. ички ёнув двигатели деб ҳам аталади. Иссиқлик Д. ядро куч қурилмаларининг таркибий элементлари сифатида ишлатилиши мумкин. Д. стационар (муқим), кўча ва транспорт хилларига ҳам ажратилади. Стационар Д. бир жойга ўрнатиб ишлатилади. Кучма ва транспорт Д. трактор, автомобиль ва самолётларга ўрнатилади. Д. асосий иш органи ҳаракати тарзига қараб, поршенли, парракли (роторли) ва реактив хилларга бўлинади (қ. Авиация двигатели, Автомобиль двигатели, Реактив двигатель).

Ўрта Осиё, Миср, Хитой ва Ҳиндистонда қадимда экинлар энг оддий Д. — чархпадақлар ёрдамида суғорилган. 18-а. охирида Англия саноатида бошланган юксалиш машина техникасининг ривожланишига сабаб бўлди. Англияда 1784 й.да Ж. Уатт ишлаб чиққан иссиқлик Д.и сув насосларида кенг қўлланила бошлади. И. И. Ползунов 1763 й.да дунёда биринчи буғ машинасини ихтиро қилди. Биринчи ички ёнув двигатели лойиҳаси 1879 й. да тузилди. Германияда 1885 й.да ихтирочилар Даймлер ва Бенц бензин б-н ишлайдиган ихчам ички ёнув Д.ини қурди. 1893 й.да немис олими Р. Дизель янги принципда ишлайдиган Д.ни (дизелни) яратди. 1911 й.да рус ихтирочиси Я. В. Мамин 18 ва 33 кВт ли Д.ни тракторга ўрнатди. 1888—89 й.ларда рус олими М. О. Доливо-Добровольский 3 фазали асинхрон электр машинасини ясади.

20-а. 1 -ярмида иссиқлик двигателининг янги тури 3 — газ турбинали двигатель яратилди. У авиацияда энг кенг тарқалган (авиацияда улар турбореактив двигателлар деб аталади). Газ-турбинали двигателлардан иссиқлик электр ст-яларида электр генераторларини ҳаракатлантиришда газ-турбовозлар, оғир кж автомобиллари ва б. транспорт воситала-

рида, кемалар, катерлар ва сув ости кемаларида тортувчи двигателлар сифатида фойдаланилади. Рус олими К. Э. Циолковский дунёда биринчи бўлиб ракета двигателларининг асосий элементларини баён қилди. Ракета двигателлари реактив двигателнинг бир тури ҳисобланади. Ҳавореактив двигателлари да ёниш камерасига ёнилғидан ташқари ҳаво ҳам берилади. Шу боис улардан фақат атмосферанинг зич қатламларида учишдагина фойдаланиш мумкин. Ракета двигателлари га ҳаво шарт эмас (ёнилғининг барча аралашмалари буларнинг ўзида мавжуд), улар ҳавосиз бўшлиқ, яъни коинотда бемалол ишлай олади. Ушбу двигателлар асосан жанговар ракеталарга ҳамда космик кемаларнинг ракета элтувчиларига ўрнатилади. Ю. А. Гагарин бошқарган биринчи «Восток» космик кемаси Д.ининг қуввати 14 млн. кВт (20 млн. о. к.) эди. Буғ турбиналари йирик электр ст-яларининг асосий Д.и бўлиб қолди. Мас, Тошкент ГРЭС ида ҳар қайсисининг қуввати 165000 кВт дан бўлган буғ турбиналари, Сирдарё ГРЭС ида эса 300000 кВт ли буғ турбиналари ишлаб турибди.

ДВИГАТЕЛЬ ЛИТРАЖИ - поршенли ички ёнув двигателининг иш ҳажми йиғиндиси. Мас, битта цилиндрнинг иш ҳажми поршень юзининг цилиндрдаги поршень йўлига кўпайтмасига тенг. Д.л. дм³ (литр) да ифодаланади. Двигателнинг қуввати ва ўлчамларини билдиради (мас, микролитражли, кичик литражли двигатель ва б.). Цилиндрлари литражи кичик бўлган двигателлар (мас, мотоцикл двигателлари) литражи, кўпинча, см³ ларда ифодаланади. Мас, Асака автомобиль заводида ишлаб чиқариладиган автомобиллар учун Д. л. қуйидагича: «Тико» (уч цилиндрли) — 796 см³, «Нексия» (тўрт цилиндрли) — 1488 см³, «Дамас» (уч цилиндрли) — 796 см³. Автомобиль, самолёт, мотоцикл, спорт қайиқлари пойғаларида улар Д. л. бўйича синфларга бўлинади ва синфсинф бўлиб пойгада катнашади.

ДВИГАТЕЛЬ-ГЕНЕРАТОР - бири-бирига механик тарзда боғланган ва бири двигатель, иккинчиси генератор сифатида ишлайдиган электр машиналардан иборат агрегат. Д.-г. ўзгарувчан токни ўзгармас токка айлантириш ёки фазалар сонини, ток частотасини, кучланишни ўзгартириш учун хизмат қилади. Истеъмолчининг эhtiёжига қараб, Д.-г. хар хил параметрли бўлиши мумкин (мас, электр пайвандда — кучли ток, авиацияда — юқори частота, куруклик ёки сув транспортида — ўзгармас ток ва х. к.). Яримўтказгичли ўзгартиргичларнинг таракқий этиши муносабати б-н Д.-г. дан кам фойдаланилади.

ДВОРЖАК (Dvorak) Антонин (1841.8.9, Прага яқинидаги Нелагозевес кишлоғи — 1904.1.5, Прага) — чех композитори, миллий композиторлик мактаби асосчиларидан. Чехия фан ва санъат академиясининг аъзоси (1890), Прага консерваториясининг проф. (1891) ва директори (1901 й.дан). Нью-Йоркдаги миллий консерватория директори (1892—95). Д. меросида 10 опера (1870—1903), 9 симфония (1865—93), симфоник поэмалар, бир нечта камер ва хор асарлари мавжуд. Вокалсимфоник ижодида «Авлиё Людмила» ораторияси (1886), «Мадҳия» кантатаси (1873) алоҳида ўрин тутади. «Янги дунёдан» номли 9-симфонияси (1893)да Д. Европа симфонизм» анъаналарини янги — чех ва Америка халклари куй ва усуллари б-н бойитди. Д. ижоди чех мумтоз композиторлик ижодиётининг энг юқори чўққисидир. Ёрқин миллий рух б-н суғорилган, хилма-хил куй ва ритмларга бой Д. мусақаси ўзининг ҳаётбахшлиги, романтик жўшқинлиги б-н ажралиб туради.

ДВОРЯНЛАР, дворянлик — ўрта аср жамиятида имтиёзлари меросий бўлиб қонун б-н мустаҳкамланган олий табақалардан бири (рухонийлар б-н бирга). Хусусий ер эгалиги — Д.нинг

иктисодий ва сиёсий таъсирининг асосини ташкил этган. Ғарбий Европада Д. қад. аристократлар авлодидан, қирол саройидаги мансабдор шахслар, рицарлардан шакллана борган ва абсолютизм (мутлақ ҳокимиятлик) даврида вужудга келган. Д. олий ва куйи табақага бўлинган, бу эса уларнинг унвонида ўз ифодасини топган (Англияда барон ва рицарлар, Испанияда грандлар ва идальголар, Польшада магнатлар ва шляхталар ва б.) Ғарбий Европа мамлакатларида табақавий жамият тугатилгандан сўнг Д. ўзининг кўпгина имтиёзлари ва сиёсий таъсирини саклаб қолган. Россияда 12—13-а.ларда ҳарбий-хизматчилар табақасининг энг куйи қисми сифатида вужудга келган. 14-а.дан Д. хизматлари эвазига ер олишган (қ. Помешчиклар). Петр I даврида Д.нинг шаклланиш жараёни ниҳоясига етган. Д.нинг сафига давлат хизматидаги мансаб поғонасидан кўтарилишига қараб, бошқа табақа вакиллари ҳам келиб қўшилган. 1762 й.да Д. Петр I томонидан жорий этилган мажбурий ҳарбий ва фуқаролик давлат хизматларидан озод бўлишга эришишган; Д. жисмоний жазога тортилмаган, ёлланма ҳарбий хизмат мажбурияти ва шахсий солиқлардан озод этилган. Екатерина II томонидан берилган иноятнома (1785) (рус Д.ининг эркин ва усту-ворликлари) Д.нинг шахсий имтиёзларига кенг йўл очиб берган, дворян ўз-ўзини бошқарув тизимини жорий этган. Д. табақа сифатида Окт. тўнтаришидан сўнг тугатилган.

ДДТ, дихлордифенилтрихлор-этан (C₁₂H₆Cl₄), СНСС13 — инсектицид, оқиш ёки малла ранг кимёвий мода. Суюкланиш т-раси 74,5—93°. Сувда ёмон, спирт, бензол ва б. эритувчиларда яхши эрийди. 170—200°гача қиздирилганда парчаланиб, водород хлорид ҳосил қилади. Хлорбензол ва конденсатловчи моддалар, мас, сульфат кислота, куруқ водород фторид иштиро-кида хлорални конденсатлаш йўли б-н олинади. 20-а.нинг 40—60-й.ларида кўпгина мам-

лакатларда, шу жумладан Ўзбекистонда ҳам зараркунадан ҳашаротларга қарши курашда, шунингдек, безгак паразитлари (чивинлар)ни йўқотишда қўлланилган. Инсон ва ҳайвонлар организмда тўпланиши, атроф-муҳитда биологик парчаланишга ўта чидамлилиги, табиатдаги биологик мувозанатини бузиши сабабли ривожланган мамлакатлар, шу жумладан Ўзбекистонда 1970 й.дан ишлатиш ман қилинган.

ДЕ... (ДЕЗ...) (лот. de...; франц. de..., des...) — олд қўшимча; ўзи қўшилиб келган сўзга: 1) йўқотиш, бекор қилиш (мас, дегазация); 2) пасайиш, пастга қараб ҳаракатланиш, таназзул (мас, девальвация) маъноси ифодасини беради.

ДЕАЭРАТОР (де... ва аег — ҳаво) — сувни унда эриган (жиҳозларни занглатадиган) кислород ва карбонат ангидридгм тозалайдиган аппарат. Термик, кимёвий, десорбцион ва б. хиллари бор. Термик (иссиқлик) Д.да зарарли газлар сувни иситиш вақтида чиқиб кетади. Кимёвий Д.да натрий сульфитдан фойдаланилади. Десорбцион Д.нинг иши сорбция (газ, буғ ва эриган моддаларнинг қаттиқ жисм ёки суюқликда ютилиши) га тесқари жараён (де-сорбция) га асосланади. Буғ генераторига берилладиган таъминлаш сувини ва иссиқлик тармоғига юборилладиган қўшимча сувни тозалаш (деаэрациялаш) учун Д. иссиқлик электр ст-я (ИЭС—ТЭЦ)ларига, энергетика қурилмаларига, кичикроқ қозонхоналарга ўрнатилади.

ДЕВАЙ (Debye) Петер Йозеф Вильгельм (1884.24.3, Маастрихт — 1966.2.11, Итака, АҚШ) - голланд физиги ва физик-кимёғари. 1940 й. дан АҚШда. Берлин ун-ти (1935 й.дан) ва Итака (АҚШ)даги Корнелл ун-ти проф. (1940 й.дан). Илмий ишлари қаттиқ жисмларнинг квант назариясига оид (қаттиқ жиемнинг Д. модели, Д. т-раси, Д. иссиқлик сифими қонуни). Кутбли ва кутбсиз эритувчи-

лар эритмаларидаги молекулаларнинг диполь моментларини текшириб (1912), диполь моменти назариясига асос солган. Э. А. Хоккель б-н биргаликда кучли электролитлар на-зарияси (Дебай — Хоккель назарияси)ни ишлаб чиққан (1923). Поликристалл материалларнинг ички тузилишини рентген нурлари ёрдамида ўрганиш усули (Д.—Шеррер усули)ни ишлаб чиққан. Комптон эффектини тушунтирган, ультратовушда дифракция ҳодисасини аниқлаган, полимерларнинг тузилишини текширган. Қаттиқ жисмлар, атомлар, электролитлар ўтказувчанлиги ва б.га оид асарлар муаллифи. Нобель мукофоти лауреати (1936).

ДЕБАЙ — молекула электр диполь моментининг бирликлар тизимига кирмаган бирлиги. Д. б-н белгиланади. П. Дебай номи б-н аталган.

ДЕБАРКАДЕР (франц. debarcaderе -қирғоққа бўшатиш, тушириш) — 1) денгиз портларида кема ёки понтон кўринишидаги сузиб юрувчи иншоот; юк ва йўловчилар ташийдиган кемалар тўхтаб туриши, келиб-кетиши учун хизмат қилади. Д. дам-бадам жойини ўзгартириб туриши мумкин; 2) т.й. ст-ясидаги бостирикди платформанинг эскирган номи.

ДЕБЕТ (лот. debet — у қарздор) — икки томонлама (ўнг ва чап) жадвал кўринишидаги бухгалтерия ҳисоб варақларининг бир (чап) томони. Корхонанинг пул воситалари ва моддий бойликлари захираси (активи) ҳолати ва ҳаракати қайд этиладиган ҳисобварақларнинг Д. томонида ой бошида бойликларнинг мавжудлиги (нақдлиги) ва ой давомида уларнинг тушуми кўрсатилади. Воситаларнинг манбалари (пассиви) ҳолати ва ҳаракати қайд этиладиган ҳисобварақларнинг Д. томонида манбаларнинг камайиши, мас, қорхонадан қарздорларнинг қарзи камайганлиги ифода этилади.

ДЕБИ Идрисс (1952, Бердоба) — Чад президенти. Нжамена ш.даги ҳарбий зобитлар мактаби (1976) ва Франция даги Аэронавтика ин-ти (1979)ни тугатган. 1980 й.дан Чад Шим. қуролли кучлари қўмондони, 1987 й.дан мудофаа ва хавфеизлик масалалари бўйича маслаҳатчи, айна вақтда Мустақиллик ва инкилоб миллий иттифоқи ижроия қўмитасида армия ва хавфеизлик органлари ишлари бўйича президент вакили. 1990 й. дек. дан Миллий кутқариш ватанпарварлик ҳаракати раҳбари, 1991 й. фев.дан Чад Республикаси президенти.

ДЕБИЛЛИК (лот. debilis — заиф) — олигофрениянинг енгил шакли; рухий жиҳатдан тузук ривожланмай қолиш. Бунда абстракт тафаккур суст, нутқ бир қадар ривожланган, бироқ, сўз бойлиги кам бўлади. Д.да беморни ўқитиш, айрим енгил-елпи ишларни ўргатиш, ижтимоий ҳаётга мослаштириш мумкин.

ДЕБИТ (франц. debit — ўтказмоқ) — бурғилаш қудуқлари, булоқлар ва конлардан маълум вақт бирлигида чиқадиган суюқлик (минерал сув, нефть ва ҳ.к.) ёки газ ҳажми. Суюқлик учун Д. секундига литр (оний Д.) ёки секундига (соатига, суткасига) куб метр (йиғинди Д.)ларда ўлчанади. Дарёнинг кўндаланг кесим юзи орқали вақт бирлигида оқиб ўтадиган сув ҳажмига сув сарфи деб аталади. Суюқлик учун Д. сув ўлчагичлар ёрдамида аникланади. Газ суткасига куб метр б-н ўлчанади ва анемометр б-н аникланади. Суюқликлар Д.ини ўлчаш учун Вентури типидagi сув ўлчагич қўлланилади. Сув ҳавзаси тубида ажраладиган газдан намуна олишнинг энг оддий усулида Д. маълум ҳажмли идишнинг тўлиш вақтига қараб аникланади.

ДЕБИТОР (лот. debitor) — мулк ёки пул қарзи бўлган жисмоний ёки юридик шахс, иқтисодий субъект. Иқтисодий хўжалик алоқаларида корхона, фирма,

компания ва б.га Д. — қарздорлар (бошқа фирма, корхона, компания, шунингдек, фуқаролар) тўлаши лозим бўлган қарзлар миқдори де -биторлик қарзини ҳосил қилади. Бундай қарзлар муддатидан қайтариладиган ва тўлаш муддатидан ўтиб кетган қарзларга бўлинади. Ўз вақтида ундириб олинмаган қарзлар уни берган корхона зарарига қўшиб ёзилади. Дебиторлик қарзларининг ўз вақтида тўланиши бозор иқтисодиётидаги молиявий интизомнинг муҳим талабидир.

ДЕБОЧА (форс. — муқаддима, сўз боши) — 1) китоб жилдларининг зарҳал б-н безатилган дастлабки алоҳида саҳифалари; 2) муқаддима, кириш сўз, бош сўз. Асосан қуллиёт, девон, дoston ва насрий асарларда, шунингдек, тазкира ва баёзларда учрайди. Д. асар муаллифи ёки котиб томонидан ёзилади ва унда китобнинг мазмуни, муаллифнинг қисқача таржимаи ҳоли, мақсади баён қилинади. Амир Хусрав Дехлавий ўз «Қуллиёт»ига ва Алишер Навоий «Ҳазойин ул-маоний» асарининг биринчи девонига муқаммал асар даражасида Д. ёзганлар. Ҳоз. баъзи ўзбек адибларининг асарлари ҳам Д. б-н бошланган; 3) шоҳларнинг дебо (зарҳал) матодан тикилган устки кийими; 4) мусиқада — кичик ҳажмдаги асар. Ўқув ва чолғу йўллари бор. Айниқса Фарғона сурнай Д.лари машхур. Д.нинг ўқув йўллари Хожжи Абдулазиз қайта ишлаган.

ДЕБРЕЦЕН — Венгрия шаркидаги шаҳар, Венгрия пасттекислигида. Хайду-Бихар медьесининг маъмурий маркази. Аҳолиси 208,4 минг киши (1997). Йирик транспорт йўллари тугуни. Мамлакатнинг муҳим иқтисодий ва маданий маркази. Саноатининг асосини машинасозлик (жумладан вагонсозлик, подшипниклар и. ч., тиббиёт асбоблари, қ. х. машиналари) ташкил этади. Металлни қайта ишлаш, кимё-фармацевтика, озиқовқат, тикувчилик, мебель и. ч., тери саноати корхоналари мавжуд. Қурилиш ма-

териаллари ишлаб чиқарилади. Ун-т, ФА нинг Қуёш физикаси ва атом тадқиқоти ин-тлари, музейлар (этнография ва б.), театр бор. 18—19-а.ларга оид меъморий ёдгорликлари сақланган. Бальнеологик курорт шахри. Д. 10-а.дан маълум.

ДЕБРЁ (Debreu) Жерар (1921.4.7. Кале, Франция) — америка иқтисодчиси. Париж ун-ти д-ри (1956), 1949 й.дан АҚШда яшайди. Бир канча ун-тларда, жумладан 1962 й.дан Калифорния (Беркли) ун-тида ишлаган. Асарларида марказлаштирилмаган бозор тизими яқка режаларнинг ижобий мувофиқлашувга олиб келиши мумкинлиги муаммосини тадқиқ этган. Нархлар мувозанатини яратадиган омиллар мавжудлигини исботлаган (К. Эрроу б-н ҳамкорликда). «Қиймат назарияси» асарида ягона умумий мувозанат назариясининг математик моделини яратди ва ўз моделида и.ч.ни жойлаштириш, капитал ва номаълумлик шароитларида феъл-атвор назарияларини бирлаштиришга эришди. Нобель мукофоти лауреати (1983).

ДЕ БРОЙЛЬ (де Брольи) (de Broglie) — ака-ука француз физиклари (к. Бройль).

ДЕ БРОЙЛЬ ТЎЛҚИНИ - ҳаракатланаётган ҳар қандай зарра б-н боғлиқ бўлган ҳамда унинг квант табиатини ақс эттирувчи тўлқин; бу тушунчани 1924 й.да Л. де Бройль фанга киритган. Ҳозир тўлқин функцияси деб ҳисобланадиган Д. Б. т. замонавий квант ме-ханикага асос бўлди. Дастлаб, ёруғлиқни зарралар (ёруғлик квантлари) оқими (к. Фотоэлектр ходисалар, Комптон эффекти), баъзан эса тўлқинлар оқими деб (к. Дифракция, Интерференция) тушунтирилар эди. Де Бройль ҳар қандай зарра ҳаракати тўлқин хоссаларига эга деб фараз қилди. Зарралар дифракцияси кашф қилиниши де Бройль фарази тўғрилигини тасдиқлайди.

ДЕБЮССИ (Debussy) Клод Ашиль (1862.22.8, Сен-Жермен-ан-Ле, Париж яқинида — 1918.25.3, Париж) — француз композитори, пианиночи, дирижёр. Мусиқий импрессионизм асосчиси. Париж консерваториясида таълим олиб (1872—84) юрган пайтларида Рим мукофотига сазовор бўлган. 1885—86 й.лари Римда, 1887 й.дан Парижда яшаган. Пианиночи ва дирижёр сифатида бир нечта мамлакатларда концерт берган. Импрессионизм ва Шарқ мусикаси таъсирида шаклланган услуби мусиқий-тасвирий воситаларнинг ёрқинлиги ва нафислиги, гармония ва чолғулаштириш усуллари янгилиги, куйлари нозик ва гўзаллиги б-н ажралиб туради. «Пеллеас ва Мелизанда» (М. Ме-терлинк драмаси асосида, 1902) операси, «Ўйинлар» (1912), «Камма» (1912), «Ўйинчоқлар қутиси» (1913) балетлари, симфоник оркестр учун «Фавннинг тушдан кейинги дам олишига прелюдия» (С. Малларме асари асосида, 1894), «Ноктюрнлар» туркуми (1899), «Денгиз» (1905), «Иберия» сюитаси (1908), кантаталар, 50 дан зиёд романслар, қатор чолғу (шу жумладан, фортепиано учун мукаммал туркум) асарлар муаллифи.

ДЕБЮТ (франц. debut — биринчи қадам) — 1) бирон-бир соҳада биринчи марта чиқиш (мас, артистнинг сах-нада илк бор чиқиши); 2) шахмат, шашка ўйинининг дастлабки юришларни ўз ичига олувчи бошланғич босқичи. «Ҳимоя», «Партия», «Гамбит» ва ҳ.к. атамалар Д. маъносида ишлатилади. Одатда, Д.лар илк бор қўлланилган мамлакат, шаҳар ёки уни кашф этган шахматчи номи б-н юритилади. Мас, испанча ўйин, Алёхин ҳимояси ва б. Иккала томон ҳам ўз шоҳи олдидаги пиёдасини икки хона олға сурса очик Д., фарзинлар олдидаги пиёдалар икки хона сурилса ёпиқ Д. ва оқларнинг шоҳи олдидаги пиёдаси икки хона сурилишига қоралар бошқача жавоб қилса, ярим очикёки ярим ёпиқ Д. бўлади. Ҳоз. замон Д.лари назарияси бўйича жуда кўп

асарлар мавжуд.

ДЕВ — 1) зардуштийликда ёвузликнинг асосий тимсоли (қ. Анхрамайну). Авестода «дайва» тарзида қайд этилган; 2) туркий ва форс-тожик халлари мифологиясида ёвузлик тимсоли. Д. дахшатли, зулм ва зўрлик, конхўрлик ёки ёвуз кучларнинг иродасига бўйсунувчи бахайбат махлуқ сифатида намён бўлади. Д.лар ер ости салтанатларида, ёрларда, кимсасиз чўл ва даштдаги қасрларда истикомат қилади. Қаср, боғ ва ҳ.к. соҳибининг амрига итоат этиб, париларни қўриқлайди («Гулнор пари», «Юнус пари», «Мисқол пари» ва б.). Эртан, дoston қахрамонларига қарши якка ёки туда бўлиб курашади, аммо хамиша инсон қобилияти, ақли, куч-қудрати қаршисида ожизлик қилади, оқибатда енгилган Д.лар инсонга бўйсунди ва унинг измига юради. Д.лар осмонда учувчи ва ерда юрувчи икки тоифага ажралади. Баъзилари табиатан ҳийлагар, маккор, алдамчи ва ғазабкор, бошқалари нозик санъаткор, гўзал бинолар қурувчи уста, афсонавий куч эгаси. Ўзбек фольклорида Аҳри-ман, Аҳвон, Самандар, Окдев, Қора дев, Қизил дев, Сарик дев («Бадал ботир» ва б.), Аршак дев, Афсар дев, Боймоқ дев, Япроқ дев («Балогар-дон», «Малика айёр» ва б.) каби Д.лар тўдасининг бошлиқлари образи учрайди.

ДЕВ ИНШООТЛАРИ - бахайбат тош бўлақларидан боғловчи қоришма (цемент, оҳак) ишлатмай қурилган иншоотлар. Юнонлар Микен даври (мил. ав. 2-минг йиллик) да қурилган шундай иншоотларни афсонавий девлар (циклоплар) бунёд этган деб шу ном б-н аташган. Дунёнинг жуда кўп худудларида Д. и.нинг қолдиқлари учрайди. Археология ва архитектура тарихида Д. и. атамаси мегалитик (катта тошлардан ишланган) диний иншоотлар тушунчаси б-н кўп жиҳатдан биришиб кетган. Энг қад. Д. и. (асосан, мудофаа ва ибодатхона бинолари) энеолит даври (мил. ав. 3-минг

йиллик)га, энг сўнгилари (қасрлар, қалъалар) эса илк ўрта аерга оид. МДХ худудида Д. и. қолдиқлари Закавказье (хусусан, Урарту давлатининг айрим қалъалари), Қрим, Тожикистон, Сибирда учрайди.

ДЕ ВАЛЕРА (De Valera) Имон (1882.14.10, Нью-Йорк - 1975.29.8, Дублин) — Ирландия президенти (1959—73), ҳукумат бошлиғи (1932—48, 1951—54, 1957—59). 1916 й.ги Ирландия кўзюлони раҳбарларидан бири. 1917—26 й.ларда ирланд сиёсий таш-килоти — Шин феин партияси раҳбари. 1919—22 й.ларда Ирландия инқи-лобий ҳукумати президенти ва бошлиғи. 1922—23 й.лардаги фуқаролар уруши даврида республика қўшинлари раҳбари. 1926 й. миллий — Фианна файл партиясига асос солган.

ДЕВАЛЬВАЦИЯ (де ва лот. valeo — қиймат) — миллий пул бирлиги курсининг чет эл валюталари (эркин алаштириладиган валюталар, халқаро ҳамсоб бирликлари)га нисбатан пасайтирилиши. Д. давлат томонидан расмий равишда эълон қилинади ва қонунчилик асосида амалга оширилади. Д. мамлакат савдо ва тўлов балансининг кескин ёмонлашуви, валюта резервининг қолдан тойиши, халқаро валюта бозорларида миллий валюта курсининг пасайиши б-н боғлиқ ҳолда юз беради. Унинг очиқ Д. (Д. ҳукумат томонидан қонун йўли б-н расман эътироф қилинади, эски қоғоз пулнинг бир қисми муомаладан чиқарилади ёки қадрсизланган пул алмаштирилади) ва яширин Д. (қоғоз пулнинг қадрсизланиши, олтин таъминотининг қамайиши юз беради, лекин пулнинг бир қисми муомаладан олинмайди) кўринишлари бор. 1978 й.гача жаҳон мамлакатлари валюталарининг расмий қиймати уларнинг олтин таъминотини таққослаш орқали аниқланар эди. 20-а.нинг 70-й.лари охиридан (халқаро келишувга мувофиқ) барча қадри баланд валюталардаги олтин

нисбатлари бекор қилинди ва Д. у ёки бу чет эл валютаси (одатда, АҚШ доллари, Германия маркаси, англиз фунт стерлинги ва б.)га нисбатан пасайтириш йўли б-н амалга ошириладиган бўлди. Мас, 1990 й. 1 нояб. дан собиқ Иттифоқда амалда бўлган рубль АҚШ долларига нисбатан 1,8=1 доллар нисбатида Д. қилинди.

Д. ходисаси ҳоз. ривожланган ва ривожланаётган мамлакатларнинг банк-молия тизимида тез-тез учраб туради. 1998 й.да Жан.-Шарқий Осиё мамлакатлари, Япония, Россия ва б.да юз берган молиявий танглик оқибатида бу мамлакатларнинг миллий валюталари долларга нисбатан қисман Д. қилинди (яна қ. Ревальвация).

ДЕВАНАГАРИ — ёзувнинг бўғинли тизими. Қад. ҳинд ёзуви браҳмига бориб тақалади. Шим. Ҳиндистондаги тиллар (ҳинд, маратхи, непаль ва б.)да қўлланади, санскрит ҳам шунга асосланган (яна қ. Ҳинд ёзуви).

ДЕВАСТАЦИЯ (лот. *devastatio* — қириш) — одам, ҳайвон ва ўсимликларда учрайдиган юқумли ва инвазион касалликларнинг кўзғатувчиларини (уларнинг ҳамма ривожланиш даврида) қириб ташлашга, йўқотишга қаратилган комплекс чоратадбирлар мажмуи. Д. усулларига дегельминтизация, кимётерапия, бактериофагия, дезинфекция, дезинвазия ва б. қиради. Бунинг учун шу касаллик кўзғатувчисига нисбатан ноқулай бўлган (ички ва ташки) муҳит, шунингдек, механик, физик, кимёвий ва биологик усуллардан фойдаланилади. Д. тўла (тотал) ёки қисман бўлиши мумкин.

ДЕВАШТИЧ, Дивашти, Дивасти — Сўғднинг муҳим вилоятларидан бири бўлган Панч (Панжикент) ҳокими (708—722), кўзғолон раҳбари. Сўғд подшоши Тархуннинг болаларига ҳомийлик қилган. Д. Самарқанд тахтига ўтирган Ғуракни тан олмаган, тахтнинг қонуний вориси — Тархуннинг кичик ёшли ўғли

номидан ўзини Сўғд подшоши деб эълон қилган. Сўғдда кўш ҳокимиятчилик вужудга келган. 719—722 й.лар араб итилошига қарши кўзғолонда Д.нинг ўрни катта (қ. Деваштич кўзғолони). Д. Сўғд-Чоч-Фарғона ҳарбий иттифоқини тузишга ҳаракат қилган. Д.нинг шу мақсадда элчи орқали Чочга юборган мактуби, Чоч элчисининг эса Д.га ёзган мактуби бизгача етиб келган. Д. уста дипломат сифатида араблар (Хуросон ноиби) б-н ҳам ёзишмалар олиб борган. Араблар Д. кўзғолонини бостириш чоғида Муғ қалъасит яшириниб ётган Д.ни хиёнат-корона равишда асир олишиб, Рабинжон яқинидаги зардуштийлар қабристонидан (хочга тортиб) қатл қилишган.

ДЕВАШТИЧ КЎЗҒОЛОНИ (721-722) — Панжикентда араблар зулмига қарши бўлиб ўтган халқ ҳаракати. Ғурак (қ. Ғурак кўзғолони) бошлиқ сўғд аслзодаларининг бир қисми араблар томонида ўтгач, Панжикент ҳокими Деваштич раҳбарлигида аслзода деҳқонларнинг бир қисми курашни давом эттирган. Деваштич ўзини Панч (Панчикант) ҳокими (хвабу), Сўғд подшо (ихшид) си деб эълон қилди. Арабларнинг Хуросондаги ноиби Саъид Хараший кўзғолонни бостириш учун катта кўшин юборган. Кўзғолончилар Қум қишлоғи ёнида бўлган жангда мағлубиятга учраб, Муғ тоғидаги мустаҳкам қалъага яшириндилар. Арабларнинг таъқиб этмаслик тўғрисидаги ваъдасидан сўнг кўзғолончилар таслим бўлди. Саъид Хараший сўғдликлар қаршилигини бостиришнинг қарамай, Мовароуннаҳрда арабларга қарши кураш давом этаверди.

Ад.: Кадырова Т., Из истории крестьянских восстаний в Мавераннахре и Хорасане в 8 и начале 9 вв., Т., 1965; Исҳоқов М., Унутилган подшоликдан хатлар, Т., 1992.

ДЕВЗИРА — жайдари арпашолининг гуручи. Д. чўзикрок, сирти қобирғали, қобирғалари орасида кизғиш чизиклари

бор, бошқа гуручларга нисбатан йирик, муз ранг (тиник), баъзилари қизғиш. Шунга кўра, у оқ ва қизил Д. деб 2 хил номланади. Д. жуда тигиз ва қаттиқ бўлганидан (палов пиширишда Д. 5—6 марта ювилиб, илик сувга 2—3 соат ивितिб қўйилади) ёғни кам шимади, оши хушхўр, тўйимли, пиширганда яна сув кўтариб, жуда кўпайиб кетиш хусусиятига эга. Бундай гуруч тўғрисида маълумотлар тарихий манбаларда учрайди. Илгари Д. олинадиган арпашоли Фарғона водийсида, Тошкент вилоятининг Пискент, Чиноз, Самарқанд вилоятининг Булунгур, Жомбой туманларида кўп экиларди. Кейинги йилларда шолининг янги, серхосил навлари етиштирилганлиги муносабати б-н арпашоли майдони анча камайиб, асосан Фарғона водийсида хусусий хўжаликларда ва томорка майдонларида етиштирилади.

ДЕВИЗ СИЁСАТИ — мамлакат валюта курсини чет эл валютасини сотиш ва сотиб олиш йули б-н бошқариш сиёсати.

ДЕВИЗЛАР (франц. *devises*) — хорижий банкларга жойлаштирилган ва чет элда хорижий валютада тўланиши лозим бўлган вексель, ўтказма, чек, аккредитивлар кўринишидаги халқаро тўлов воситалари. Кенг маънода (аксарият қўлланиладигани ҳам) чет эл валютасида ифодаланган жами тўлов воситалари, яъни ҳам тўлов ва кредит ҳужжатларини, ҳам чет эл валютаси (банкноталар, қоғоз пул белгилари ва тангалар)ни ифодалайди.

ДЕВКЕСТАН ҚАЛЪА — қад. шаҳар харобаси. Кўҳна Урганчдан 60 км ғарбда жойлашган. Д. қ. баланд тепаликда улкан тўртбурчак шаклида қурилган бўлиб, мудофаа деворлари тошдан ишланган, девор бўйлаб кўплаб буржлар қурилган, асосий дарвоза олдида мураккаб тархли иншоот бунёд этилган. Қалъа атрофи чуқур хандақ б-н ўраб олинган. Қалъа ичиди

сўнги ўрта асрларга оид кўплаб тош иншоотларнинг қолдиқлари сақланиб қолган. Баландликда жойлашган қалъа этакларида хом ғиштлардан қурилган мудофаа девори б-н ўралган ўрта асрларга оид «пастки шаҳар» жойлашган; ундан кўплаб сопол буюмлари топилган. Ҳар икки шаҳардан жан.-ғарброкда шу даврга оид тарҳи тўртбурчак чорбоғ бунёд этилган. Д. қ. харобаси ўрнида 16—17-а. ларда Вазир ш. бўлган.

ДЕВЛЕТ Владимир Павлович [1890.29.9 (11.10), Тамбов -1958.15.12, Тошкент] — опера хонандаси (баритон), Ўзбекистан халқ артисти (1945). Дастлаб Киев опера театри саҳнасида чиққан (1917). 1920—35 й.ларда Одесса, Тбилиси, Свердловск, Владивосток ва б. шаҳар опера театрларида ишлаган. 1937 й.дан Тошкент рус опера ва балет театри, 1948 й.дан Навоий номидаги опера ва балет театри яккахони. 1938 й.дан Тошкент консерваториясида педагог (1942 й.дан доцент). Овози кенг диапазонли бўлиб, ижро услуби етук вокал техникаси б-н ажралиб туради. Онегин, Елецкий (П. Чайковский, «Евгений Онегин»), «Қарға моткаси»), Князь Игорь (А. Бородин, «Князь Игорь»), Риголетто, Жермон (Ж. Верди, «Риголетто», «Травиата»), Тонио (Р. Леонкавалло, «Масхарабозлар»), Эскамильо (Ж. Визе, «Кармен») ва б. партияларни ижро этган.

ДЕВОН — Шарқ адабиётида шеърини тўплам. Д.да бирор шоир шеърлари қофия ёки радифларига кўра араб алифбоси тартибда (қофияланиб келувчи сўзларнинг охири ғарфлари асосида) жойлаштирилади. Шарқда Д. тузиш шоирнинг етуклик белгиси бўлган, шоирлар ўз девонларининг мазмунан ва шаклан ранг-баранг бўлишига эътибор берганлар. Д. тузиш 10—11-а.лардан бошланган, унинг шаклланиш даври Шайх Саъдип замонасига тўғри келади. Ўзбек адабиёти тарихида Д. тузиш Лутфий, Саккокий, Атоий, Гадоий каби шоирлар ижоди

б-н боғлик. Алишер Навоий Шарқ адабиёти тарихида мукамал Д. тартиб берган муаллифлардан. Д. шоирнинг ўзи томонидан, шунингдек, бошқалар томонидан ҳам тузилади. Навоий ғазалларининг илк Д.и номаълум котиб томонидан тузилган (1465). Унда 15-а. адабиётидаги деярли барча шеър шаклларини кўриш мумкин. Кейинроқ Д. тузиш ишига Бобур, Нодира, Огаҳий, Аваз Ўтар ва б. шоирлар ҳам самарали хисса қушганлар. Замонавий ўзбек адабиётида Ҳабибий, Собир Абдулла ва б. Д. тузганлар. Уларда ғазаллар ҳоз. ўзбек алифбоси тартибида жойлаштирилган. Шарқ поэзияси таъсирида Европа адабиётида ҳам Д. тузиш тажрибаси булган (Гёте, «Ғарбу шарқ девони»).

ДЕВОН — давлат бош идораси. 1) Сомонийларпан Хусрав I Ануширвон даврида шоҳга хисобот берувчи амалдорлар ва уларнинг идораси. 2) Арабларда халифа Умар (ра) даври (634—644)да давлат даромадларининг турли ҳукмрон доиралар уртасидаги тақсимоли ва қушинга маош тўлаш руйхатлари, шунингдек, ана шу руйхатлар сақланганидан жой. Умавийлар ва аббосийлар даврида эса халифалик ҳамда ўрта асрларга мансуб қатор бошқа ислом мамлакатларида Д. ал-хирож — солиқ-молиявий идора. «Д.» истилоҳи бўлак ҳукумат муассасаларига нисбатан ҳам қўлланилган. 3) Наршахий келтирган маълумотларга кўра, Сомонийлар давлати, асосан, унта девон ёрдамида идора этилган; булар — вазир девони (девони вазир), молия ишлари девони (девони муставкай), давлат хужжатлари девони (девони расоил ёки девони иншо), соқчилар бошлиғи девони (девони соҳибшурат), хат-хабарлар мутасаддиси девони (девони соҳиббарид), сарой иш бошқарувчиси девони (девони мушриф), давлат хос мулклари девони (девони амийд ул-мулк), мухтасиб девони, вақфлар девони (девони вақф), адлия ишлари девони (девони қози). Булардан вазир девони бош бошқарув маҳкамаси булиб, давлатнинг маъмурий, сиёсий ва хўжалик тартиботи

унинг бевосита назорати остида тутиб турилган, барча Д. бошликлари вазирга итоат этган. Салжукийлар, хоразмшоҳлар ва мўғуллар даврида ҳам сомонийлар замонидаги давлат. тузилиши, асосан, сақланиб қолган. Темурийлар даврида эса ва-зир девони — девони олий, молия ишлари девони — девони мол, соқчилар бошлиғи девони — девони тавочи, давлат хос мулклари девони — девони амлок, адлия ишлари девони — девони ёрғу деб аталган. Қолган Д.лар аслича қолган. Бу тартиб шайбонийлар даврида ҳам, асосан, сақланган. Аштархонийлар ва манғитлар ҳукмронлик қилган йилларда эса давлат бошқаруви тартиботи бирмунча мураккаблашган. Молия ишлари — девонбеғийи калонга, мушрифнинг вазифалари — кўкалтошта, мухтасибники — рсшга топширилган. 16—18-а.ларда ҳам кўпгина Д.лар давлат бошқаруви тизимида сақланиб қолган. Чунончи, Бухоро, Хива ва Қўкон хонликларида давлат Д.лар ёрдамида идора этилган. Россия Хива хонлиги устидан протекторатлик ҳукмронлиғи (19-а. 2-ярми)ни ўрнатгач, хонлик фа-олиятини назорат қилиш мақсадида 7 кишидан иборат Д. таъсис этган, унинг аъзоларидан 3 киши чор маъмуриятининг, 3 киши (хон, девонбеги ва меҳтар) хонликнинг вакили бўлган. Хон Д. раҳбари ҳисобланган; Ўзбекистан мустақилликка эришгач (1991), давлат бошқаруви номланишининг тарихий шакллари тиклана бошлади. Ўзбекистон Республикаси Конституциясига мувофиқ, Ўзбекистон Президенти ижро этувчи ҳокимият девонини тузади ва унга раҳбарлик қилади. Президент девони мустақил давлат ҳокимияти идораси эмас, шу боис, у мажбур этувчи императив ваколатларга эга бўлмай, бевосита кундалик бошқарув б-н шуғулланмайди. Мазкур девон Президент самарали фаолият юритишини таъминлаш мақсадида таъсис қилинади. 4) Туркияда улуғ вазир, муфти ва б. баъзи амалдорлардан иборат султон ҳузуридаги мажлис. 5) Молдова ва Валахия господарлари ҳузуридаги

Давлат кенгаши (мазкур князликлар 1859 й. ўзаро бирлашгунга қадар). б) Шарқдаги баъзи хоз. замон ислом мамлакатларида Д. маъмурий ва адлия ишлари б-н шуғулланувчи ҳукумат муассасалари.

ДЕВОН ДАВРИ, девон системаси (Букж Британиядаги Девоншир графлиги номидан) — Ер геологик тарихи палеозой эратема (эра)сининг тўртинчи даври ва ўша даврда ҳосил бўлган ётқизиклар. Силур давридан кейин (438 млн. йил аввал) бошланиб карбон даврига 48 млн. йил давом этган (қ. Геохронологик шкала, 1993). Д.д. геол. фанига дастлаб 1839 и. инглиз геологлари А. Сежвик ва Р. Мурчисонлар томонидан киритилган. Д.д. уч бўлим (қуйи, ўрта ва юқори) ва 7 ярусга бўлинган (қ. Геохронология). РФда Д.д.нинг қуйи бўлими лохов, прага ва эмс ярусларига; ўрта бўлими эйфель ва живет ярусларига; юқори бўлими-фран ва фамен ярусларига бўлинган (жадвалга қ.). Қуйи Д.д.да каледон бурмаланиши содир бўлганлиги сабабли ер юзасининг кўп қисмидан денгиз чекинган. Ер юзасида қизил рангли континентал — лагуна ётқизикларининг қалин қатлами ҳосил бўлган. Айрим жойларда шиддатли вулкан отилишлари кузатилган. Ўрта ва юқори девонда платформа ва геосинклиналларда Ер пўстининг чўкишидан кенг майдонда денгиз трансгрессияси вужудга келган, сўнггида эса кучли денгиз чекиниши бўлиб ўтган. Терриген (бўлакли), карбонатли, баъзи жойларда тузли ётқизикларнинг қалин қатлами ҳосил бўлган. Д.д. учун турли сувўтлар хос бўлиб, давр бошларида ердаги ўсимликлардан риниофитлар, кейинчалик қирқбўғимсимон, плаунсимон, оддий қирққулоқлар, юқори девонда қирққулоқ ва птеридоспермлар тарқалган. Денгизларда баликлар, фораминифера, маржон, ос-тракода, брахиопода, аммоноидеялар яшаган.

Девон даври (системаси)нинг бўлиниши Шарқий Европа текислиги, Каспийбўйи пасттекислиги ва Ўрта

Осиёда Д.д.да арид (қуруқ) иқлим, бу минтақадан шим. ва жан.да эса тропик (гумид) иқлим бўлган. Девон ётқизиклари барча материкларда мавжуд. Шарқий Европа ва Осиё шим.да Д.д. жинслари катта майдонларда тарқалган. Платформа, миоэвгеосинклиналь ва ороген формациялари фарқ килинади. Шарқий Урал, Жан. Тяньшан, Рудали Олтой ва Узоқ Шарқнинг эвгеосинклиналь зоналарида вулканитлар муҳим роль ўйнайди. Ороген зоналарда (Марказий Қозоғистон, Олтойсаёя области) бир неча км калинликда ер устки (вулкан) формациялари (липарит, базальт-андезит ва андезит) ривожланган. Гранитоид ва асос интрузиялар кенг тарқалган.

Ўзбекистонда Д.д. ётқизиклари Чатқол-Қурама, Туркистон-Олай тоғ системасида, Зарафшон, Ҳисор, Зирабулоқ, Нурота, Султон Увайс тоғларида ва Қизилқум-Нурота регионида тарқалган. Бу жойларда Д.д. бир қанча маҳаллий свиталарга ажратилган конгломерат, кумтош, оҳақтош, доломит, мергель, алевролит, кварцит ва б. эффузив жинслардан иборат. Система ётқизикларининг тўлиқ кесмаси Жан. Тяньшанда аниқланган. Д.д. жинсларида бошоёқлилар, граптолитлар, игнатанлилар, елкаоёқлилар, юмшоқтанлилар, қисқичбақасимонлар ва б. учрайди. Д.д. силур давридан ҳайвонот ва ўсимлик дунёсининг ўзгарганлиги б-н фарқ килади. Мас, Д.д.да қисқичбақасимонлар анча камайган, силурда пайдо бўлган бошоёқлилар эса жуда ривожланган.

Д.д.нинг бошларида Ўзбекистон худудининг жан. қисми илик сувли, унча чуқур бўлмаган, кўп оролли, айрим жойларида ҳаракатдаги вулканли денгиздан иборат бўлган. Живет ярусида денгиз шим.га томон силжиган ва анча чуқурлашган. Натижада кичик ороллар сув қаърига чўкиб, йирик оролларнинг юқори қисмларигина сув устида қолган. Фамен ярусига келиб ҳоз. Ўзбекистон худудининг деярли ҳамма жойини денгиз қоплаб олган. Бу ҳолат қуйи карбон

даврида ҳам давом этган. Д.д.да герцин бурмспанишининг бир неча фазаси бўлиб ўтган. Унинг натижасида Чатқол, Писком, Қоратов, Қурама ва б. тоғлар пайдо бўлган. Ўзбекистондаги Д.д. жинсларида кўрғошин, мис, рух, симоб ва б. конлари бор. Хорижда Д.д. ётқизикларида нефть ва газнинг катта захираси Шарқий Европа (Волга-Урал, Тиман-Печора, Припять ҳавзалари), Шим. Америка (Уиллистон, Иллинойс, Пермь, Мичиган ҳавзалари), Африка (Сахрои Кабир — Ўрта денгиз ҳавзаси) ва Австралия платформаларининг ички ва чекка қисмларидаги структураларда жойлашган, ош тузи ва сульфатларнинг катламли уюмлари (Шарқий Европа, Сибирь, Шим. Америка ва Австралия платформаси), калий тузлари (АҚШ, Украина), темир-марганец ва кўрғошин рудалари (Марказий Қозоғистон), боксит (Шим. Урал ва Салаир) конлари мавжуд.

ДЕВОН ПУЛИ — Хива хонлиги соликларни йиғувчи девонларнинг ўз хизматлари учун солиқ тўловчилардан оладиган пули. Д.п. микцори хонликтомонидан белгиланган.

ДЕВОНА БУВА МАҚБАРАСИ - Намангандаги меъморий ёдгорлик (18-а.). Мақбара мурабба тархли (18,8x18,8 м), шаҳар ташқарисида жойлашган. Атрофи синчли девор б-н уралган. Зиёратхона-ҳазира, гўрхона ва айвондан иборат. Шим. ва Ғарб томондан синчли девор б-н уралган айвон жан.га қараган. Ҳазирага айвон орқали кирилади. Кираверишда икки томонга супа ишланган.

Зиёратхона (10,6x8,6 м) пештоқгумбазли, тўрт томонида эшик ўрни бўлиб, кираверишдаги ёғоч панжарадан хона ичидаги сағана кўриниб туради. Сағана пишиқ ғиштдан қурилган. Зиёратхонанинг гумбази юлдузсимон асосгаўрнатилган. Пойгумбазидаги туйнуклар орқали хонага ёруғлик тушади. Хона ичи ганч сувоқ қилинган. Пештоқи намёнларга ажратилган, қаноси ганчко-

ри нақшлар б-н безатилган. Эшиги ёғоч ўймакорлигида ишланган.

ДЕВОНАИ ГУЛҲАНИЙ (13-а. ўрталари — Бағдод — 14-а. бошлари) — созанда, бастакор, мусикашунос, шоир. Дарвишали Чангийнинг мусика рисоласида таъкидланишича, Сафиуддин Урмавий бутун Шарқда машхур ўн икки мақом тизимини айни Д. Г. таклифи б-н ишлаб чиққан. Д. Г. кўпгина нақш, савт, пешрав, дебоча каби шаклларда асарлар яратган.

ДЕВОНАИ ҲИСОБИЙ (15-а., Хива, Қоракўл) — созанда, бастакор, хонанда, шоир. Хўжа Ахрор таклифига биноан Қоракўлдан Самарқандга кўчиб келган ва унинг хонақоҳида ўзга ҳофизлар б-н биргаликда Жалолиддин Румий, Қосим Анвар ва ўзининг ғазалларига яратилган асарларни куйлаган. Дарвишали Чангийнинг мусика рисоласида Д. Ҳ.дан кўпгина нақшлар, пешравлар ва шеърый девонлар қолгани таъкидланади.

ДЕВОНБЕГИ — 1) ўрта асрларда Шарқдаги ислом давлатларида олий сарой мансабларидан бири. Суғориш, молия, ҳарбий, алоқа, адлия ва б. ишларни юритувчи маҳкама (девон) бошлиғи; 2) Бухоро хонлигида молия ва хўжалик ишларини олиб боровчи мансабдор; 3) Хива хонлигивз. Д. девон маҳкамаси орқали закот йиғиш ва бозорларда жой пули олиш, тўпланган пулларнинг сарф-харажат килинишига ҳам бошчилик қилган Бош Д.дан ташқари яна 3 та Д. бўлиб, улар вилоятлардаги боғ ва далапардан олинган ҳосилнинг қисобини олиш, отларга ем-хашак олиб бериш ва саройнинг майда-чуйда хўжалик харажатларини ҳам бошқаришган.

ДЕВОНИ АРАБХОНА - Сомонийлар давлати ва Бухоро хонлигида мамлакат ҳудудида яшайдиган араблар ишлари б-н шуғуланувчи девон. Араблар Бухоро хонлигида алоҳда имтиёзларга эга бўлганлар. Уларнинг бажарилиши

бўйича ишларни шу девон бошқарган.

ДЕВОНИ ВАЗИР (калон) — Сомониёлар давлати ва Бухоро хонлигида давлат дафтар ёзувларини назорат қилувчи ва б. девонлар ишини бошқарувчи девон. Вилоятлар, хирож, танҳо, мулк ерларидан тушумлар дафтари шу Д.в.да сақланган.

ДЕВОНИ ТЎШАКХОНА - Бухоро амирлигида давлат омборхонаси (тўшак, курол-яроғ, кийим-кечак ва ҳ.к.) ҳисоб-китобини олиб боради.

«ДЕВОНИ ФОНИЙ» («Фоний девони») — Алишер Навоийнинг Фоний тахаллуси б-н форсий тилда ёзган шеър асарлари мажмуаси. Навоий бу девонини умрининг сўнгги йилларида, тахм. 1492—98 й.лар орасида тузган. Улуғ шоир «Муҳокамат ул-луғатайн» асарида ўзининг форсий тилдаги шеърларидан Хожа Ҳофиз Шерозий девонига ўхшатиб («Хожа Ҳофиз таврида») девон тузганини маълум қиларкан, шундай дейди: «Яна форсий ғазалиёт Хожа Ҳофиз тавридаким, жамеъ суханадолар ва назмпийролар назарида мустаҳсан ва матбуъдир, тартиб берибменким, олти мингдан абъёти адади («байтлар микдори») кўпракдурки, кўпрак ул ҳазрату (Хожа Ҳофиз) шеърига татаббуъ воқеъ бўлубдур».

«Д.Ф.»даги шеърларнинг қатга қисмини Навоий салафлари ва замондошларининг ғазалларига ёзилган татаббулар ташкил этади. 554 ғазалдан 237 таси Ҳофиз Шерозий, 52 таси Абдурахмон Жомип, 33 таси Хусрав Дехлавий, 25 таси Саъдий Шерозий, 5 таси Мавлоно Котибий, 5 таси Мавлоно Шохий, 4 таси Камол Хўжандий ва б. шоирларнинг ғазалларига боғланган. Бунда энг кўп ғазал Ҳофиз Шерозий ғазалларига боғлангани ва унинг шеърларидан илхомланиб ёзилгани Навоийнинг бу буюк истеъдод эгасига ихлоси юксак бўлганидан далолат беради. «Д.Ф.»дан Навоий (Фоний)нинг ўз оригинал ғазаллари ҳам ўрин олган. Шоир уларни «Мухтара», «Ихти-

ро» деб атаб, шу йўсинда татаббулардан ажратиб кўрсатган. Шоирнинг татаббу, мухтара шеърларида ишк-муҳаббат мавзуи ҳам дунёвий, ҳам тасаввуфий-мажозий услубларда куйланган.

Навоийнинг чуқур ижтимоий-сиёсий ва ахлокий мазмунда ёзилган «Тухфат ул-афкор» қасидаси эса «Ситгаи зарурия» тўпламидан ташқари «Д.Ф.» қўлёзмаларида ҳам учрайди. Бу қасидаси б-н Навоий ўзбек адабиётида бу шеър турни янги юксак поғонага кўтарган. Ушбу қасидани ва «Д.Ф.»дан ўрин олган бир қатор шеърларни М. Муинзода, А. Ҳайитметов ва б. ўзбек тилига таржима қилишган. «Д.Ф.»ни илмий ўрганиш ишига С.Айний, Ҳ. Сулаймон, Ш. Шомухамедов, Н. Маллаев, Э. Шодиев, Али Муҳаммадий каби олимлар муносиб ҳисса қўшишган.

«Д.Ф.»нинг бешта қад. қўлёзма нусхалари мавжуд бўлиб, улар чет эл қўлёзма фондларида сақланади. Жумладан, иккитаси Француз Миллий кутубхонаси (Париж)да, яна иккитаси Турк ислом музейи кутубхонасида ва «Нури Усмония» кутубхонаси (Туркия)да, яна бири Техрондаги Эрон Давлат мажлиси кутубхонасида сақланади. Бу қўлёзмаларнинг аксарияти Навоий ҳаётлигида кўчирилган, улардан мукамал ва тўлиғи Париждаги Миллий кутубхонада сақланаётган нусхадир. Унда 554 ғазал, 1 мусаддас, 1 марсия, 72 қитъа, 73 рубоий, 16 тарих, 373 му-аммо, 9 луғз (шеър топишмоқ) — жами 1131 шеър бўлиб, 6197 байтни ташкил этади. Ушбу девонни Ўзбекистонда илк бор проф. Ҳамид Сулаймонов нашрга тайёрлаган (Алишер Навоий, Асарлар [15 жилди], Т., 1965, 5-ж.).

Абдуқодир Ҳайитметов.

«ДЕВОНИ ҲИКМАТ» - Аҳмад Яссавийнинг шеърларини ўз ичига олган мажмуа. Асл нусхаси сақланмаган. 19-а.дан бошлаб Тошкент, Бухоро, Когон, Қозон, Истанбул ш.ларида бир неча бор нашр этилган. Мавжуд қўлёзма ва босма нусхалар бир-биридан фарқ қилади. Аҳмад

Яссавий «Д.х.» ни шу ном б-н китоб тартида тартиб бермаган. Уни Яссавийнинг мурид ва издошлари тузишган. Яъни устозларининг ҳикматларини бир жойга жамлаб, унга «Д.х.» номини беришган. Яссавийлик тариқатига кирганлар учун «Д.х.»даги шеърларни ўқиб ёд олиш, ҳатто қобилияти етадиганлар учун шундай шаклда шеърлар ёзиш тариқатнинг дахлсиз талабларидан ҳисобланган. Яссавийлик тариқати кўплаб шоирларни етиштириб чиқаришда ўзига хос мактаб вазифасини бажарган. «Д.х.»даги ҳамма шеърлар ҳам Яссавийга мансуб эмас. Унда Яссавий издошларининг ижод намуналари ҳам киритилган. Асар поэтик жиҳатдан халқ кушиқларига яқин. Шу боис у халқ оммаси орасида кенг тарқалган. Натижада Яссавий ҳикматлари оғиздан-оғизга кучиб, китобдан-китобга ўтиб, ўз асл тилини ва услубини ўзгартирган, аммо уларнинг асосий ғоявий мазмуни сақланиб қолган.

«Д.х.» ислом дини асосларидан баҳс этувчи, шариатнинг аҳқоми ва аҳли суннатнинг ақидаларидан сабоқ берувчи, тасаввуф сирлари ва тариқатнинг одобу арқони ёритилган комусий характердаги асардир. Унда илоҳий ишқ ғояси ва дидактик мазмун йўналиши етакчилик қилади. «Д.х.»да муножот, қасида, мунозара жанри талабларига мувофиқ келадиган шеърлар б-н бир қаторда, «Меърожнома» (Ҳазрат Муҳаммад алайҳиссалом мадҳ этилган манзума) ҳам ўрин олган.

Яссавий тариқати турли даврларда ва турли жойларда Аҳмад Яссавийнинг кўплаб шогирдлари ва мухлислари томонидан давом эттирилган. Сулаймон Боқирғоний, Бобо Мочин, Шамсиддин Ўзгандий Худойдод, Қул Насимий, Убайдий ва б. тасаввуф шоирлар «Д.х.» таъсирида бир қатор асарлар ёзган. Шу боис «Д.х.» фақат Яссавийники бўлмай, Яссавий тариқатининг бир неча асрлик умумий бир адабий ёдгорлиги ҳисобланади.

Ад.: Иброҳим Ҳаққул, Аҳмад Яссавий, Т., 2001.

ДЕВОНИЙ (тахаллуси; асл исм-шарифи Муҳаммадкомил Исмоил Девон ўғли) (1887, Хива яқинидаги Сангар қишлоғи — 1938, Тошкент) — шоир. Хивадаги Арабхон мадрасасида таълим олган, форс тили, хаттотлик санъатини ўрганган. Феруз саройида бирмунча вақт котиблик қилган. Шеърларида замона носозликларини танқид қилган, маърифатпарварлик ғояларини илгари сурган («Афсус» радифли ва б. шеърлари). Шоир ижодига Табибий («Мажмуат уш-шуаро») ва Лаффасий («Тазкирай шуаро»)лар юқори баҳо берганлар. Д.нинг девонлари асл нусхалари Ўзбекистон ФА Шарқшунослик ин-ти (инв. № 901, 906, 1142) ва ўғли Ҳамза Комиловнинг шахсий кутубхонасида сақланади.

ДЕВОНКЎЛ КОЛЛЕКТОРИ - Хоразм вилоятидаги йирик коллектор. Унинг 1-навбати 1953 й.да (уз. 38,6 км, сув сарфи 5,3 м³/с), 2-навбати 1957 й.да (уз. 39,7 км, сув сарфи 7,0 м³/с) қурилган. 1967—74 й.ларда реконструкция қилинганидан кейин уз. 39,7 км, сув сарфи 13,2—23,0 м³/с ни ташкил этди. Коллектор Хоразм вилояти Гурлан туманида деҳқончилик қилинадиган ерларнинг мелиоратив ҳолатини яхшилаш, шўр ва дренаж, ташлама сувларни чиқариб юборишга хизмат қилади. Д. к. сувлари Дарёлик коллекторига қуйилади.

ДЕВОНОВ Санъат Солиҳович (1932.9.5, Хонка тумани) — актёр ва реж. Ўзбекистан халқ артисти (1976). Тошкент давлат санъат ин-тини тугатган (1973). Хоразм театрида актёр, реж. (1946—84), директор (1963—67). 1984—86 й.лар киноактёр студиясининг, 1986—87 й.лар Аброр Ҳидояттов номидаги драма театрининг ва 1987—93 й.лар Ҳамза театрининг директори. Ҳаракат б-н нутқнинг рангбаранг, мусиқий ва маънодорлиги, чуқур изтироблар орқали қаҳрамоннинг ички дунёсини оча билиш, чин муҳаббат, инсонпарварлик ифодалари Д. ижодига хос. Д. театрда 150 дан ортик роль ўйнаган.

Энг яхши роллари: Аскар («Аршин мол олон»), Тоҳир («Тоҳир ва Зухра»), Навоий («Навоий Астрободда»), Ҳамлет («Ҳамлет»), Беруний («Абу Райқон Беруний»), Ибн Сино («Ибн Сино»), Ғариб («Ошиқ Ғариб») ва б. «Ўлиқлар кечирмайди» (Ў. Умарбеков), «Оналар» (П. Тлегенов), «Лайли ва Мажнун» (Хуршид) кабилар Д. Саҳналаштирган муваффақиятли спектаклларида. Кинодаги асосий роллари: Йўлчи («Қутлуғ қон»), Шариф («Мафтунигман»), Жума («Қизилқум»), Абдуғанибой («Юлдузлар жамоли»), Ризаев («Узоқ-яқин йиллар»), Карвонбоши («Севги ҳақида афсона»), Амир Насрулло («Чўлоқ дарвиш») ва б., шунингдек, телефильмларда («Шашмаком»да хон, «Жалолиддин Мангуберди»да Муҳаммад шох, «Хоразм афсонаси»да Али, «Диёнат»да Бўрибоев, «Илондан кўркманг»да Тошматов ва б.) ҳам роллар ижро этган. «Меҳнат шуҳрати» ордени б-н тақдирланган (2001).

ДЕВОНОВ Худойберган (1878, Хива — 1940, Тошкент) — биринчи ўзбек кинооператори. 1907—08 й.лар Москва, Петербургдан телескоп, граммофон, фото ва кино асбоблари олиб келиб фотолaborатория ташкил этган. Бу лаб. Хоразмда фотокиностудия вазифасини ўтаган. Д. ижоди рус киносанъаткорлари фаолияти б-н деярли бир вақтда бошланган. У «Ўрта Осиё мейморий ёдгорликлари», «Туркистон кўринишлари», «Хива ва хивалиқлар» каби қисқа фильмларни ишлаган. Ўз фильмларида ватанпарварлик, маърифатпарварлик ғояларини илгари сурган. Хоразм халқи урф-одатлари ифодаланган мингга яқин фотосурат яратди. ХХСР даврида мактаб, интернатлар очиб, унда фото-кино ишларини олиб борди. «Ўзбекистанская правда» («Ўзбекистан ҳақиқати»), «Инқилоб куёши» газ.ларида фотомухбирлик қилиб, Хоразм далаларида биринчи тракторнинг пайдо бўлиши, деҳқонларга ер тақсимланиши ва оммавий йиғилишларга оид кўп фотосурат ва кинолавҳалар яратди. Ўзбек киностудия-

си ташкил этилгач (1925), Д.га Хоразмда кино ишларини олиб бориш топширилди. Кейинроқ «Совкино»нинг мухбири этиб тайинланди ва Москвага «Шўр кўл», «Ишчи аёллар» сингари сюжет ва лавҳаларини юбориб турди. Д. суратга олган киноленталарнинг кўпи ҳалигача топилгани йўқ. Урганч шаҳридаги кинотеатр, Хива шаҳридаги Д. яшаган кўча унинг номи б-н юритилади.

«ДЕВОНУ ЛУҒОТИТ-ТУРК» («Туркий сўзлар девони») — Маҳмуд Кошғарийнинг туркий тиллар ҳақидаги комусий асари (1071—72). Бу асарда 11-а.нинг 2-ярмида Марказий Осиёда ва Ғарбий Хитой ҳудудида истиқомат қилган туркий уруғ ва қабилалар, уларнинг ижтимоий аҳволи, тили, тарихи, бу ҳудуднинг геогр.си, метрологияси ва астрономиясига оид қимматли маълумотлар ёзиб қолдирилган. «Д.л.т.»нинг кўлёмаси 1914 й. Туркиянинг Диёрбакр ш.дан топилган. 319 саҳифали бу кўлёмза ҳоз. Истанбулда сақланади. Бу нусха «Д.т.л.» ёзилганидан салкам 200 й. кейин, яъни Маҳмуд Кошғарийнинг ўз қўли б-н ёзилган нусхадан 1266 й.да котиб Муҳаммад ибн Абу Бакр ибн Фотиҳал-Совий алдамашқий томонидан кўчирилган.

«Д.л.т.» араб тилида ёзилган, 8 мингдан ортиқ туркий сўзларни тўғри талаффуз қилиш мақсадида арабча ҳара-катлар (ҳарфлардаги ост-уст ишоралар)дан фойдаланилган. Бунда, албатта, муаллиф анча қийинчиликка учраган, чунки арабча ҳарф ва алиф, вов, ё) ишоралари б-н туркий товушларни бериб бўлмас эди. Туркий тилдаги чўзиқ ва қисқа унлилар, юмшоқ ва қаттиқ товушлар учун Маҳмуд Кошғарий махсус белгилар (ҳаракатлар)ни қўллади ёки сўз бошидаги чўзиқликни икки алиф б-н кўрсатади ёки 2 хил талаффуз қилинадиган сўзларга 2 хил ишора қўяди: азуклуқ, эритмак сўзларидаги 3 ва Р ҳарфлари устига ҳам касра, ҳам дамма ишорасини қўйган, демак, бу сўзлар ўша даврда икки хил

талаффуз этилган: азмқлук — азуқлук, эритмак — эрутмак каби. Арабча ҳарф б-н кўрсатиш мумкин бўлмаган туркий талаффузни «Д.л.т.»да изоҳлаб, таърифлаб ўтган. «Д.л.т.»да, аввало, отлар, сўнг феъллар изоҳланади. Сўзлар тартиби уларнинг таркибидаги ҳарфларнинг орта боришига (2 ҳарфдан 7 ҳарфгача) қараб амалга оширилган.

Маҳмуд Кошғарий «Д.л.т.»га ўзи тузган дунё харитаси (дунёнинг доира шаклидаги тасвири)ни илова қилган. Харитада мамлакат, шаҳар, қишлоқ, тоғ, чўл, доvon, денгиз, кўл, дарё ва ҳ.к.нинг номлари ёзилган. Харитага ёзилмай қолган бир қанча номлар асар матнида изоҳланган. Харита, асосан, ҳоз. Шарқий ярим шарга тўғри келади. Асарда 11-а. даги шаҳарлар, қишлоқлар, денгиз, кўллар, туркий қабилалар ва уруғлар ҳақида, уруғларнинг ижтимоий ақволи, келиб чиқиши, номланиши, ички уруғ ва тоифалари, уларнинг жойланиши, урф-одатлари, тил хусусиятлари ҳақида батафсил маълумотлар берилади. Бундан ташқари, ҳайвонот ва ўсимликлари, уларнинг номланишига тўхталиб ўтади, астрономик маълумотлар, бурж ва мучал ҳақида ҳам маълумотлар бор. «Д.л.т.»да айниқса қабила ва уруғ тилларига оид лингвистик маълумотлар анча батафсил берилган. Бунда ҳар сўзнинг маънолари (полисемия, омоним, синоним, антоним ва арха-ик сўзлар) чуқур таҳлил қилинади, айрим сўзларнинг этимологиясига тўхталиб ўтади. Товушлар (фонемалар)нинг тахлили анча мукамал: унли ва ундош фонемалар, чўзиқ ва қисқа унлилар, уларнинг уруғ тилларидаги талаффузи ва орфографияси, тилдаги фонетик ҳодиса ва қонуниятлар батафсил изоҳланган. Морфология соҳасида сўз туркумларини, давр аънанасига кўра, 3 сўз туркумига: феъл, исм, боғловчига бўлиб, уларнинг ясалиш ва турланиш йўллари кўрсатиб ўтади. «Д.л.т.»да 250 дан ортиқ мақол ва маталлар, ўнлаб шеъринг парчалар келтирилган.

В. В. Бартольд «Д.л.т.»дан ўз ил-

мий ишларида кенг фойдаланганини шарқшунос С. Волин кўрсатиб ўтган. Тил-шунос олим В. И. Беляев «Д.л.т.» ҳақида шундай ёзади: «Биз бу асарга ниҳоятда юксак баҳо беришимиз керак, чунки у китоблардан олиб ёзилмаган, балки жонли материални шахсан кузатишга асосланган... Муаллиф берган маълумотлар... археологик кашфиётлар бу маълумотларнинг аксариятини исбот этмоқда». Немис шарқшуноси К. Броккельман «Д.л.т.» асарини 1928 й. немис тилига таржима қилди. «Д.л.т.» қўлёзмасининг фотонусхаси Истанбулда Килисли Рифат (3 жилдли; 1915—17) кейинчалик Бесим Аталай томонидан (3 жилдли; 1939—41) турк тилига таржима қилиниб, чоп этилган. «Д.л.т.»нинг турк тилидаги кейинги қайта нашри 1957 й. амалга оширилди. «Д.л.т.» иккинчи бўлиб ўзбек тилига таржима қилиниб, муҳим изоҳ ва тафсиллари б-н 1960—63 й.лари Тошкентда «Фан» нашриётида 3 жилдда чоп этилган. Бу тилшунос олим, филол. фанлари дри, проф. Солих Муталибовнинг 35 йиллик меҳнати натижаси эди. Ушбу нашр фақат таржима бўлмай, туркча таржи-мага муносабат, баҳо, атамалар, шахс номлари, шаҳар ва жой номларига изоҳ, ва тафсир ҳамдир. Ўзбекча нашрининг муқаддима қисмида 11-а. филологлари, «Кутадғу билиг» асари, Маҳмуд Кошғарийнинг лингвистик қа-рашлари, туркий қабилалар, уларнинг шаклланиши, бу уруғ ва қабилалар, тилларнинг ҳоз. туркий халқлар ва уларнинг тилига муносабати, таржима транскрипцияси тўғрисида маълумотлар берилган. «Д.л.т.» ўзбекча на-шрининг охирида туркий уруғ, қабила, шаҳарлар ва б. тўғрисида батафсил маълумотлар бор, асарнинг ҳар бир жилдида ҳаволалар берилиб, унда уч-раган сўз ва иборалар кенг таърифланади, изоҳланади. Ўзбекча нашрининг муҳим томонларидан бири, унинг ҳар бир жилди асосида тузилган кўрсат-кичдир. Унда «Д.л.т.»да учраган сўзлар алифбо тарзида келтирилиб, сўзнинг ўзбек ва рус тилида таржимаси

берилади. Мазкур сўзнинг «Д.л.т.» нинг қайси бетларида учраши (олдин ўзбек-ча, сўнг туркча нашрларининг бети, сатри) кўрсатиб ўтилади.

Ганижон Абдурахмонов.

ДЕВОР — 1) бино, уйнинг томини кўтариб турувчи ёки хоналарга ажратувчи тик қисми. Бино ва уйларда юк тушувчи (яъни томни кўтариб турувчи) Д. ва пардевор (яъни фақат хоналарни ажратиш ва тўсиб турувчи)га; ички ва ташқи Д.ларга бўлинади. Д. пишитилган лойдан (пахса Д.), пишиқ ғишт ва хом ғишдан (ғиштин Д.), тош, шлак-бетон ва темир-бетондан (тош Д.) қилиниши, пардевор яхлит гипс плиталардан ҳам кўтарилиши мумкин. Ғиштин Д. ярим, бир, бир ярим, икки ғиштли қилиб терилади. Д.нинг қалин ва юпка, йиғма ва яхлит, терилган ва урилган хиллари бўлади. Ҳар қандай Д. ташқари ва ичкаридан ҳар хил усулда (сомон сувоқ, цемент сувоқ, алебастр, ганч сувоқ ва б.) суваб қўйилади. Д. кўзли (дераза ва эшик ўринлари ташлаб кетилган) ва кўзсиз (яхлит) бўлади; 2) бирор нарса (мас, ошқозон, двигатель)нинг атрофини ўраб олган ёки бўлимларга ажратган қисми (мас, ошқозон девори, цилиндр девори); 3) бирор ерни (мас, хрвлини), худудни ўраб олган ёки қисмларга ажратиш турган ғов, тўсик; пахса, шох-шабба, тахта, темир-бетон, ғишдан қилиниши мумкин; 4) қалъа, кўрғон ва шақар (ҳатто бирор давлат) ни ураб, душман ҳужумидан муҳофаза қилиш учун қуриладиган иншоот. Мас, 15-а.да Тошкент бир неча дарвозали кенг пахса Д. б-н ўралган. 19-а. ўргалирида Тошкент бекарбегиси таъмирлаттирган Д.нинг 12 дарвозаси ва 2 қофқаси (ўртача эшиги) бўлган. Мил. ав. 4—3- а.ларда Хитойда муҳофаза девори бунёд этилган (қ. Буюк Хитой девори).

ДЕВОРЗАНЛИК — пахса, гувала, ғишт, тошдан девор уриш касби. Шу касб б-н шуғулланувчи уста деворзан ёки деворкаш деб аталади. Д. касби Ўрта Осиё-

да, хусусан, Ўзбекистонда ўтмишда жуда кенг тарқалган бўлиб, авлоддан-авлодга, устадан шогирдга ўтиб келарди. Х^о3-ғишт терувчилик касби Д.нинг янги, замонавий шакли бўлиб, бунга махсус ўргатилади, ўқитилади. Д. хусусий уйлар қуришда хозир ҳам асқотади.

ДЕВОРИ ҚИЁМАТ, Девори кўндаланг — археологик ёдгорлик, қад. Самарқанд ва унинг атрофидаги қишлоқларни ураган муҳофаза девори харобаси (мил. ав. 4—2-а.лар — мил. 8-а.). Самарқанднинг жан.да Дарғом каналининг ўнг қирғоғи бўйлаб кўтарма (бал. 4 м гача, кенглиги 12 м, уз. 50 м) шаклида сақланиб қолган. Д.к. харобасини В.Л. Вяткин текширган (1903). 1936 й.да М. Е. Массон Шарқ географлари маълумотлари б-н археологик қазилма-лар натижаларини қийслаган. 1969 й.да Ю. Ф. Буряков, М. М. Тошев археологик қазилмалар олиб борган. Ўрта аср Шарқ манбаларида ёзилишича, Д.к.нинг уз. 12 фарсах (72 км), бал. 14 газ (тахм. 10 м) бўлиб, тепаси кунгурадор буржлар б-н мустаҳкамланган 12 дарвозаси бўлган. Деворнинг энг чет нуқталари шарқда Чўпонота тепалигининг ён бағирлари, жан.да Дарғом каналига яқин жой, ғарбда Хешрав қишлоғи ва шим.да Қундуз Сўфи қишлоғи бўлган.

Археологик тадқиқотлар натижасида Д.к.нинг айрим қисмлари турли даврларда қурилганлиги аниқланди. Дастлаб (мил.ав.4-а.) Д.к.нинг шим. қисми пахсадан 2 қатор қилиб, ўртаси йўлаксимон хоналар шаклида қурилган. Кейинчалик бу хоналарга мурдалар қўмилган. Абу Муслим буйруғи б-н Д.к. 752—753 й.ларда жан.га 7,5 фарсах (45 км) давом эттирилиб, янги аҳоли зич яшайдиган худуд ўраб олинган. У пахса ва хом ғишдан қурилган. Д.к.нинг жан. қисми 1466 й.дан бошлаб Девори кўндаланг деб аталган. 19-а.да эса Искандар девори деган ном б-н ҳам юритилган. Бу девор Д.к. деб 18-а.дан сўнг атала бошлаган.

ДЕВОРИЙ РАССОМЛИК - безак санъати соҳаси, бевосита бино девори, шифти, устуни сувоғи устидан ёки уларга мустаҳкамланган мато, қоғоз ва б.га бўёқлар ёрдамида ишланадиган тасвир ёки нақш. Меъморлик б-н боғлиқ ва кўпинча соф безак хусусиятига эга бўлган барча маҳобатли рассомлик асарларини (мозаика, намоеън бундан мустасно) ўз ичига олади. Д. р.да сюжетли (тарихий, маиший, батал жанрларида), манзарали ва б. мавзуларда асар яратишда фреска, темпера, елим рассомлиги, мум рассомлиги, мой-бўёқ рассомлиги ва б.дан фойдаланилади.

Энг қадимги Д.р. намуналари (ғор ва қояларга ишланган расмлар) сўнгги палеолит даврида юзага келган. Қад. ва ўрта асрларда Д.р.нинг нодир намуналари яратилди. 7—8-а.ларда Марказий Осиё (Варахша, Панжакент ва б.)даги ибодатхоналар, саройлар тасвирлар б-н безатилган бўлса, ўрта асрларда мусулмон мамлакатларида нақшли мужассамотлар кенг тарқалган (яна қ. Наққошлик). Қад. Миср деворий расмлари, Хитой (Дуньхуан) ва Ҳиндистон (Ажанта)да ғор-қояларга ишланган тасвирлар ажралиб турган. Европада эса маълум диний тартибларга мойил кўтаринки руҳдаги Д.р. намуналари Византия, Грузия, Болкон, Қад. Русда рассомлик санъатининг муҳим турига айланди. Уйғониш даврида Италияда (Жотто, Мазаччо, Леонардо да Винчи, Рафаэль, Микеланжело ва б.) гражданлик руҳидаги чуқур реалистик Д. р. асарлари яратилди. Роман услуби, готика, барокко услубларидаги биноларда соф безак хусусиятига эга бўлган Д.р. намуналари юзага келган, 17—18-а.ларда Д.р. ўрнини витраж, гобелен, ойна ва б. эгаллай бошлаган. 19-а.да Д.р.га қизиқиш ортган.

Ўзбекистонда Д.р. қадимдан маълум бўлган. Сурхондарё (Холчаён, мил. ав. 1-а., Тупроққалъа, 3-а., Болаликтепа қасри, 5—6-а.лар), Бухоро яқини (Варахша саройлари, 7-а.) ва Афросиёб (7-а.) даги Д.р. намуналари бадий жихатдан қимматли. Сюжетли расмларда ўша

даврдagi ҳаёт лавҳалари, ҳайвон тасвирлари, базм, сафар, қабул маросимлари, шохларнинг қахрамонликлари акс эттирилган (яна қ. Афросиёб деворий расмлари). Тарихий кўлэзмаларда ислом дини ҳукмронлиги даврида нақшли мужассамотлар б-н бир қаторда сюжетли Д.р. намуналари яратилганлиги (мас, Амир Темурнинг Самарқанддаги Дилкушо саройи деворлари қахрамонона жанг лавҳалари, тасвирлар б-н безатилганлиги) ҳақидаги маълумотлар учрайди. 19-а. охири 20-а. бошларида европача услубда қурилган бинолар (Тошкентдаги Половцев уйи — ҳоз. Ўзбекистон Амалий санъат музейи, Самарқанддаги Калантаров уйи — ҳоз. Ўзбекистон халқлари маданияти ва санъати музейи бўлими ва б.) Д.р. асарлари б-н безатилган. 20-а. ўрталаридан Д. р. янги мазмун б-н бойиди, биноларни безашда кенг қўлланила бошланди. Дастлабки йирик Д.р. намуналари Ч. Аҳмаровнинг Навоий театри фойеларига Навоий дostonлари асосида ишлаган расмлари бўлди. 1950— 60 й.ларда Д. р. бекиёс даражада ўсди (А. Ган, В. Соседов ва айниқса, Ч. Аҳмаров самарали меҳнат килдилар), такомиллашди, ажойиб деворий расмлар яратилди. Ўзбекистон ФА Шарқшунослик ин-ти, Алишер Навоий номидаги Адабиёт музейи, «Баҳор» концерт зали, «Алишер Навоий» метро бекати, «Киночилар уйи», Темурийлар тарихи давлат музейи ва б. жамоат биноларига ишланган Д. р. намуналари бадий жихатдан қимматлидир. Ўзбекистонда Д. р.нинг кейинги тараккиётига рассомлардан Б. Жалолов, Т. Соипов, Т. Болтабоев ва б., наққошлардан А. Илҳомов, К. Каримов ва б. муносиб ҳисса қўшмоқда.

ДЕВПЕЧАК (*Cuscuta* L.) — чирмовуқ-дошлар (*Cuscutaceae*)га мансуб бир ва кўп йиллик текинхўр ўсимлик. Ватани — Америка ва Африка. Ўрта Осиёда 5 тури тарқалган. Буларнинг ҳар бири 150—200 гача ўсимлик турини зарарлаб, хосилнинг кўп қисмини нобуд қилади, сифатини пасайтиради. Илдизи, барги

бўлмаганидан хлорофилл йўқ. Пояси (0,5—7,5 мм гача) сарғиш ёки сарғиш-пушти, сершоҳ. Гули оқ ва оқиш-пушти, овал шаклда. Чаноғи қалпоксимон, серуруғ. Уруғи думалоқ ёки тухумсимон, учли, ғадир-будур, усти қаттиқ пўст б-н қопланган. Д., асосан, уруғидан ва қисман поясидан кўпаяди. Тупроқда қишлаб чиққан уруғлари март— апр, ойларида униб чиқади. Ўсимталари дастлаб кунига 2—3 см, 10-кундан бошлаб 12—15 см дан ўсади. Ўсимталари бирор ўсимликка чирмашиб, уруғидан ажралади, ўсимлик танасига 2— 4 марта спираль шаклида ўралиб олади ва сўрғичлари б-н ўсимлик ширасини сўра бошлайди. Натижада ўсимликда модда алмашинуви бузилади, Ҳосили камаяди, ҳатто қуриб қолади. Д., асосан, мевали, манзарали, ўрмон дарахтлари, ток, бута, резавор, субтропик ва цитрус ўсимликларига тушиб, халқ хўжалигига катта зарар келтиради. Қураш ч орал ар и: Д. тушган дарахт новдалари қиркиб ёкилади, кучли зарарланганлари тупи б-н қовлаб йўқотилади. Боғ, токзор, кўчатзор ва дарахтзорларда қатор оралари ҳайдаб қўйилади, дарахтга тушган Д.ни кимёвий усулда йўқотиш чораси хозирча ишлаб чиқилмаган (имкон қадар қўлда тозаланади). Экин майдонлари, йўл ёқаларидаги ўсимликларга тушган Д.ни йўқотиш учун эса нитрафеннинг 4% ли эритмаси б-н гектарига 1200 л нормада дориланади (қ. Зарпечак).

ДЕВХОНА ПЛАТОСИ - Қашқадарё вилоятининг жан.-ғарбидаги плато. Шарқ ва шим.-шарқда Қарши чўлига туташган. Мутлақ баландлиги жан.да 340—354 м дан шим.да 226—230 м гача. Дўнг кум (бал. 1—2,5 м), марзали кум шакллари (2—5 м) мавжуд. Қумли ерларда уз. 400 м дан 500 м гача, эни 170 м дан 1000 м гача бўлган берк ботиклар бор. Улар асосан шамол таъсирида вужудга келган, баъзиларининг туби шўрхокдан иборат.

Д. п. замини неоген (оқчагил яруси) даврининг қумтош, гил, кумлардан ташкил топган, улар устида тўртламчи

даврининг қалинлиги 10—15 м ли кум ва кумоклари бор. Дўнг кумларда жузғун, черкез, сингрэн, шувок, қизболтир, янтоқ, эфемерлар тарқалган. Қорақўл қўйлари учун йил бўйи яйлов сифатида фойдаланилади.

ДЕВЧАРХ, катта чарх — кад. хонаки пиллакашлик корхонасида турли дастгоҳ (авурсак, дугдон, тегирмон ва чоридон)ни ҳаракатга келтирадиган улкан чарх, (диаметри 2,5 м); аштоб ёки катта чарх деб ҳам юритилган. Д.ни айлантириш оғир иш бўлган. Марғилонлик уста Юсуфжон Маъруфжонов бу меҳнатни энгиллаштириш ниятида 1942 й.да Д.ни 2 бараварга кичрайтирди; 1944 й.да эса у Д.ни мотор б-н ҳаракатланадиган қилди. Атлас, беқасам, шойи ва б. матолар пиширилган тайёр ипақлардан тўкиладиган бўлгач, Д. ишлатилмай қўйилди.

ДЕГА (Degas) Илер Жермен Эдгар (1834.19.7 - Париж - 1917.27.9) -француз рассоми ва хайкалтароши, импрессионизмнинг етук намояндаси. Париждаги нафис санъат мактабида таълим олган (1855—56), Италияда яшаб Илк уйғониш даври санъатини ўрганган (1854—59). Д. ҳаётни, замонавий шаҳарни ва унинг кўчалари, майдонларини, одамлари (ҳолати, кайфиятлари)ни ўта сезgirлик б-н бутун гўзаллиги ва табиийлигини ҳаққоний акс эттирган. Д. асарлари нозик ва аниқ расми, шаклларни қутилмаган тарзда берилиши б-н ажралиб туради («Қаҳвахона айвонидаги аёллар», 1877; «Юлдуз», 1878; «Мовий раққосалар», 1880— 90 ва б.). 1880-й.лар охиридан хайкалтарошлиқда ижод қилган, раққосалар, чўмилаётган аёллар, отлар ва б. шаклларда лаҳзалик ҳаракат, ҳолатни нафис ифодалашга эришган.

ДЕГАЗАЦИЯ (де... ва газ) — 1) заҳарланган жойлар, иншоотлар, ҳарбий техника, жанговар куруллар, озик-овқат, ҳаво, сув ва б.ни зарарсизлантириш. Д. килувчи моддалар сифатида хлорли оҳақ,

кальций гипохлорит, хлораминнинг ҳар хил концентрациялари, ишқорли тузлар қўлланилиши мумкин. Заҳарланган жой хлорли оҳак б-н Д. қилинади, айрим ҳолларда эса тупрок ёки қорнинг заҳарланган қатлами олиб ташланади. Кийим-бошлар иссиқ каво ёрдамида, жанговар техника ва ҳарбий куроллар хлорамин ва ишқорли эритмаларни пуркаш йўли б-н ёки ювувчи эритмалар (бензин, керосин, спирт) да Д. қилинади. Хоналарни заҳарли моддалар буғи ва газлардан холи қилиш учун улар шамоллатилади. Д.да махсус машина ва асбоблар, оддий сув сепиш машиналари, грейдерлар, гидропульт лар қўлланилиши мумкин; 2) металлургияда — вакуумда ишлов бериш йўли б-н суюқ металллар таркибидаги газларни чиқариб юбориш. Ковшли, циркуляцион ва б. Усуллари бор; 3) фойдали қазилмалар қатламлари ва атрофдаги жинслар орасидан зарарли газларни табиий ёки сунъий усуллар б-н чиқариб юбориш. Конларга газ тўпланиб қолишининг олдини олиш учун бажарилади: 4) қишлоқ хўжалигида — фумигациянинг сўнг заҳарли газ ва буғ қолдиқларини йўқотиш. Ҳавонинг куруқ ва х.ароратнинг юқори бўлиши Д.ни тезлаштиради. Д. актив ва пассив усулда бажарилади. Актив Д. дон ва донқурутгичлар ёрдамида ёки қуёш тафтида шопириб қуритиш б-н амалга оширилади. Пассив Д.да эса фумигация қилинган дон, чигит ва б. маҳсулотлардан газ тамоман учиб кетмагунига қадар уларга тегилмайди, маҳсулотлар сақланадиган омборда деразалар очилиб, елвизак ҳосил қилинади. Бинода бромметил бор-йўқлигини аниқлаш учун ацетил лампаси, шам, гугуртни ёндириб полга яқинлаштирилади, агар олов ўчмаса ёки ранги ўзгармаса Д. ниҳоясига етган ҳисобланади.

ДЕГГАРОН МАСЖИДИ — Бухоро вилояти Ҳазора қишлоғидаги меъморий ёдгорлик. 8—9-а.ларда қурилган бино ўрнига 11-а.да бунёд этилган. Кейинчалик

дегрез (чўянгар) усталарнинг маҳалла гузарида жойлашгани учун Д.м. деб номланган. Ташки кўриниши куб шаклида, усти гумбазлар б-н ёпилган, хона ичида пишиқ гиштдан 4 гула (устун) ишланган. Қолган девори хом гиштдан тикланиб, юзаси пишиқ гишт б-н қопланган. 4 рукн-устун (диаметри 128 см) хонақоҳ ичини деворсиз 9 қисмга ажратган, марказий қисми нисбатан йирикроқ гумбаз б-н ёпилган, бошқа қисмларга — бир томонидан деворга, қарши томонидан устунга таянтириб яна 8 та кичик гумбаз ишланган. 20-а.да масжиднинг жан. ва шарқида хонақоҳга тақаб синчкор айвон қурилган, жан. айвон бир қатор устунли, шарқийси (жан. айвонга нисбатан икки ҳисса кенг) икки қатор устунли. Айвон устунда бинонинг 1910 й.да қайта қурилгани қайд этилган. Кейинчалик айвонлари вайрон бўлган. Д. м. исломият даврининг Ўрта Осиёда сақланиб қолган қад. саждагоҳи сифатида меъморий ўзига хослиги ва содда салобати б-н диққатга сазовор.

ДЕГЕЛЬМИНТИЗАЦИЯ (де... ва гель-минтлар) — гельминтларни барча ривожланиш фазаларида йўқотишга қаратилган даволаш-профилактика тадбирлари мажмуи. Гельминтлар юққан ўсимликлар ва ҳайвонлар, чорвачилик биолари ва асбоб-анжомлари, далаларга ўғит сифатида солинадиган гўнг, яйловлар, подалар дам оладиган (ёткизиладиган) жойлар Д. қилинади. Д. фармакологик антгельминтиклар ёрдамида (альбендазол, мебендазол, паперазин, фенбендазол ва б.) ҳамда физик (қўйларда ценуроз, одамларда эхинококк пуфакларини хирургик йўл б-н олиб ташлаш), механик (кўрамолларда телевизларни кўздан ювиб чиқариш ва б.), биологик (бактериал препаратлар, эмлаш ва х.к.) усуллар орқали амалга оширилади. Ҳар бир ҳайвонга алоҳида ёки бир гуруҳга маълум микдорда антигельминт препаратлари сув ёки ем б-н аралаштириб берилади. Ҳайвонларда

даволаш (йилнинг ҳар қандай даврида гельминтозларнинг бирдан тарқалиши юз берганда), профилактик (режали равишда гельминтозлар клиник кўринишларининг олдини олиш учун йилнинг маълум даврида); диагностик (гельминтозларнинг бор-йўқлигини аниқлаш мақсадларида) Д. ўтказилади. Ҳайвонлар парваришида ишлатиладиган асбоб-анжомлар қайноқ сув, буғ, олов б-н; яйлов ва ўтлоқлар гельминтларнинг биол.сига қараб уларни даврий равишда ўзгартириб туриш йўли б-н Д. қилинади. Гўнг биотермик усулда юкумсизлантирилади. Ўсимлик уруғи узоқ вақтгача юкум манбаи бўлиши мумкин, шу сабабли уларни Д.лашда турли кимёвий воситалар қўлланилади.

Хошим Нурмаматов.

ДЕГЕНЕРАЦИЯ (лот. *degenero* — бу-зиламан) — ўсимлик, ҳайвон организмдаги бирор хил биологик белги ва хусусиятнинг ирсий касалликлар ёки яшаш шароитининг огирлашиб қолиши туфайли бузилиши, ёмонлашиб айниб қолиши. Баъзи орган ва тўқималарнинг нормал индивидуал ривожланиш жараёнида йўқолиб кетиши (мас, итбаликлар ўсиб, бакага айланганда думининг йўқолиши), филогенетик тараққиёт жараёнида кичрайиб, бошқача бўлиб қолиши ёки моддалар алмашинуви ўзгариши натижасида емирилиши ҳам Д. дейилади.

ДЕГЕРЕС ҚҶЙИ — ярим майин, узун жунли гўштдор-жундор қўй зоти. Олмаота вилояти (Қозоғистон)даги «Дегерес» от зиди шропшир, перекос зотлари қўчқорларини думбали жайдари совликлар б-н чаптиштириб етиштирилган (акад. В. А. Бальмонт, Т. Б. Бокенбаев, М. А. Алетов, А. В. Челоднов). 1980 й.дан зот тарикасида тасдиқланган. Д.к. йирик, мутаносиб жусса тузилишига эга зот. Думбаси ва бир хил ярим майин жуни б-н ажралиб туради. Чўл ва чала чўл икдимига яхши мослашган. Серпуштли-

ги 92 — 120%. Кўчқорларининг вазни 90—110 (айримлари 135 кг), совликлариники 58— 65 кг. Совликларидан 3—3,5 кг, қўчқорларидан 6,5—7 кг жун қирқиб олинади. Булардан 58—65% тоза жун чиқади. Жуни оқ, узун (қўчқорлариники 14— 16 см, совликлариники 9—11 см), си-фаги ва йигирилиш хусусияти аъло даражада. 1959 й.дан Д.к. Ўзбекистонга келтирилган. Гўшт-ёғ йўналишидаги думбали маҳаллий жайдари қўйлар б-н чаптиштирилган, лекин тажрибалар кутилган натижаларни бермади. Д.к. қўчқорларидан думбали қўй зотларини яхшилашда фойдаланилган.

ДЕГИДРАТЛАНИШ (де... ва гидратланиш) — анорганик ёки органик моддалардан сув ажралиши. 1) кимёда — Д. термик жараёнда кўпинча катализаторлар (концентрланган сульфат, фосфат кислоталар, алюминий-оксид ва б.) иштирокида содир бўлади. Эфирлар, кислота ангидридлари, олефинлар ва б. моддалар олишда қўлланилади; 2) геологияда — Д. ерпўстидакенгтарқалган жараён бўлиб, фойдали қазилмаларнинг ҳосил бўлишида катта аҳами-ятга эга. Мас, опал минералининг сувсизланишидан халцедон ва кварц мине-раллари ҳосил бўлади. Улар халқ хўжалигида кенг қўлланилади. Организмда ҳам Д. жараёни бўлиб туради, улар фер-ментлар иштирокида рўй беради.

ДЕГИДРАТОР — нефть эмульсияси таркибидаги сувни ажратувчи асбоб. Бу ишни юқори частота ва юқори кучланишли электр майдони таъсирида амалга оширилади. Д. металл корпусдан иборат бўлиб, ичида электрод ўрнатилган эбонит изолятор жойлашган. Изолятор болтлар б-н корпус фланеци 2 га маҳкамланган. Металл ўзак 4 дан электродга кучланиш берилади. Д. диск 5 ёрдамида трансформатор хонасига ўрнатилади. Д.нинг электр қисми трансформатор, каршилик, разрядник ва конденсатордан тузилган. Д. нефтни қайта ишлаш корхоналарида

қўлланилади.

ДЕГИДРОГЕНЛАШ (де... ва гидрогенлаш) — органик бирикмалардан катализатор иштирокида водород ажратиш олиш реакцияси. Электрон алмашилиш б-н содир бўладиган оксидланишқайтарилиш жараёнларига киради. Гидрогенлаш учун яроқли катализаторларнинг кўпи Д. учун ҳам ишлатилади. Д. юқори т-рада боради. Босимнинг ошиши Д. жараёни б-н сусаяди. Углеводородларни Д.да таркибида C_2O_3 ва MoO_3 бўладиган катализаторлар кўпроқ ишатилади. Саноатда Д.дан фойдаланиб, юқори сифатли ёқилғи ҳамда мономерлар олинади. Алюмохром катализаторлари иштирокида нормал парафин углеводородларни дегидрогенлаб, олефинлар ва диолефинлар олинади. Шу усулдан фойдаланиб, нефть б-н бирга чиқадиган йўлакай газлар ҳамда нефть маҳсулотларидан бутадиең ва изопрен, булардан эса каучук олинади.

ДЕ ГОЛЛЬ — қ. Голль.

ДЕГРЕЗ (форс. — қозон қуймоқ) — қозон қуювчи, умуман чўяндан турли буюмлар қуювчи уста (яна қ. Дегрезлик).

ДЕГРЕЗЛИК, чўянгарлик — 1) чўян эритиб, ундан турли буюмлар қуйиш касби. Ўзбекистон ҳудудида қадимдан чўяндан уруш қуроллари, хунармандлик, қ.х. ва рўзғор буюмлари (мас, қозон) ясалган. Чўян буюмлар захда занглаб, узоқ турмаслиги сабабли археологик қазилмалар намуналари орасида қадимдан қолган чўян буюмлар кам учрайди. Музейларда сақланаётган чўян буюмлар 15-адан кейинги даврларга мансуб. Бобур «Бобурнома» асарида чўян қуйиш жараёнини ёзиб қолдирган. 16-а. ёзма манбаларида «дегрез» сўзи б-н бир маънодаги «чўянгар» сўзи ҳам учрайди. Ўрта аср маъдансозлигида меҳнат тақсимоти оқибатида чўян, жез ва биринж (бронза) дан қурол, асбоб ва буюм-

лар қуйиш алоҳида-алоҳида тармоқларга ажралган. Чўянгарлар қозон, қорачирик, чирик-поя, милтиқ нили каби чўян буюмларни, ҳатто замбарак, тўп-шашвар ҳам қуйганлар. 19-адан бошлаб уй-рўзғор буюмлари (қозон, обдаста ва б.) асосан Россиядан келтирилиши оқибатида Ўрта Осиёда Д. касби анча сустлашди. Д. эритиш ва қуйиш жараёнларига бўлинади. Дегрезлар ғўла чўян ёки эски чўян буюмларни содда усулда (ёндўкон ва вагранкат) эритиб ва махсус қолипларга қуйиб, турли буюмлар ясаганлар. Бунда оғир қўл меҳнати талаб қилинар эди. 20-а.да оғир саноатнинг ривожланиши туфайли Д. касби анча барҳам топди; 2) жой (махалла) номи. Илгари бир хил касб б-н шуғулланувчи кишилар алоҳида маҳалла ёки гуруҳ бўлиб яшашган.

ДЕГРЕЗТЕПА — шаҳар харобаси (1 — 5—8-а.лар). Сурхондарё вилояти Олтин-сой тумани Дегрез сув омборининг жан.-ғарбида. Тўғри тўртбурчак тархли. Майд. 6 га дан ортиқ. Мудофаа деворларининг қолдиқлари тепаликлар (эни 10 м, бўйи 4 м) сифатида сақланиб қолган. Бурчаклар миноралар б-н химояланган. 3 та дарвозаси бўлган. Шаҳар аркининг атрофи хандақ б-н ўралган. Қушонлар даври ва илк ўрта асрларга оид сопол идишлар топилган.

ДЕГТЯРЁВ Василий Алексеевич (1879/ 80—1949) — рус ихтирочиси, муҳандислик-артиллерия хизмати генерал-майори (1944), техника фанлари дри. Меҳнат Қаҳрамони (1940). Пулемёт (шу жумладан қўл пулемёти, 1927 ва 1944 й.ларда), пулемёт-пистолетларнинг бир неча намуналари (шу жумладан ППД, 1940), танкка қарши бир оғар милтиқ (ПТРД, 1941)ни ихтиро ммган.

ДЕГУСТАЦИЯ (лот. degusatio — та-тиб кўриш) — тамаки, чой, вино, кандолат, озиқ-овқат маҳсулотлари, нон, гўшт, сут маҳсулотлари ва б. сифатини хиллаб, рангини, мазасини кўриб баҳолаш (қ.,

Чашначилик).

ДЕДЕКИНД (Dedekind) Юлиус Вильгельм Рихард (1831.6.10 — Брауншвейг — 1916.12.2) — немис математиги; Берлин ФА аъзоси (1880). Илмий ишлари сонлар назариясига, алгебра ва математик анализга дойр. Кўп ишлари алгебраик сонлар назариясига тааллуқди. Мат.да муҳим бўлган идеал образ каби тушунчаларни киритган. Д. хдқикий сонлар назариясини асословчи тизим (Дедекинд кесими) муаллифи.

ДЕДЕКИНД КЕСИМИ - иррацио нал сонларни аксиоматик киритиш усули. Ю. Дедекинд 1872 й.да ишлаб чиққан. Бу усулга кўра, рационал сонлар тўплами икки синфга — «куйи» ва «юкори» синфларга бўлинади, «юкори» синфга тегишли исталган сон «куйи» синфдаги ҳар қандай сондан катта; агар «юкрри» синфда энг кичик сон, «куйи» синфда эса энг катта сон бўлмаса, бундай кесим (бўлиниш) бирор иррационал сонни билдиради. Иррационал сонни кесим ёрдамида бундай аниқлаш, баъзан, Дедекинд аксиомаси дейилади.

ДЕДУКТИВ МАНТИҚ - к, Мантик.

ДЕДУКЦИЯ (лот. deductio — хулоса чиқариш) — мантиқ қоидаларига кўра хулоса чиқариш. Дастлаб формал мантикда умумийликдан хусусийлик, айримлик томон муҳокама юритиш Д. деб аталган. Мас, «Барча металллар электр утказувчандир (умумий) ва «Мис — металл» деган икки ҳукм (асос)дан дедуктив йул б-н «Мис электр утказувчандир» деган хусусий янги ҳукм (хулоса) чиқарилади. Индукциянинг карама-қаршиси. Мантикқа оид адабиётларда «Д.» атамасини биринчи бор римлик мантикшунос файласуф Боэций (480— 524) ишлатганлигини таъкидлайдилар. Бироқ, бу таълимот силлогизм шаклида биринчи бор Аристотелнинг «Биринчи аналитика» асарида таҳлил қилинган. Кейинчалик Д. тушун-

часини Р. Декарт, Г. Лейбниц каби файласуфлар ривожлантирдилар. Ўрта аср араб фалсафасида Киндий, Розий, Ғазолий, Ибн Рушд томонидан Д.га алоҳида эътибор берилган. Унга янги билим бериш воситаси деб қараганлар. Форобий, Ибн Сино Аристотелнинг дедуктив мантиғига янгилик киритиб мантикнинг силлогизм шаклинигина эмас, балки шартли, айирувчи каби шакллари ишлаб чиқдилар. Хулоса чиқаришнинг янги (юқоридаги) усуллари яратдилар.

Ҳоз. замон фанида «Д.» термини кенг маънода қўлланилиб, муайян ҳукмдан мантиқ қонунлари асосида хулоса чиқариш тушунилади. Агар асос қилиб олинган ҳукм қақиқий ва Д. қонунларига риоя қилинган бўлса, ундан чиқариладиган хулоса ҳам қақиқий бўлади. Д.— исботнинг асосий воситасидир. Шунинг учун фандаги назариялар дедуктив метод натижасида яратилади. Одатда, дедуктив метод маълум соҳада фактик материаллар тўплангандан сўнг, уларни чуқур ўрганиш, тизимга солиш ва б. мақсадларда қўлланилади. Д. психология ва билиш назариясида ҳам амал қилади. Д. психологияда шахснинг индивидуал тафаккури жараёнини ўрганса, билиш назариясида илмий билиш методи сифатида намоён бўлади. Дедуктив метод турли шаклларда, хусусан аксиоматик метод, шунингдек, гипотетик — дедуктив метод шаклида учрайди. Мавжуд фактик материаллардан дедуктив йўл б-н назария яратишда асос бўладиган фикрлар мажмуаси (аксиома ва б.) танлаб олиниб, мантиқ қонунлари асосида улардан бошқа билимлар ҳосил қилинади.

ДЕ ДЮВ (De Duvе) Кристиан Рене (1917.2.10, Темсдиттон, Буюк Британия) — бельгиялик биокимёгар. Тиббиёт Кириллик академияси ва Бельгия ФА аъзоси. Д. қандли диабетни даволашда ишлатиладиган инсулин ҳамда глюкогоннинг биокимёсини ўрганган. Суб-хужайравий тузилма — лизосомаларни кашф этган. Нобель мукофоти лауреати (1974, Ж. Э.

Паладе ва А. Клод б-н ҳамкорликда).

ДЕЖНЁВ Семён Иванович (тахм. 1605— 1673, Москва) — рус йўл очувчиси, денгизчиси. Шарқий Сибирдаги казак полкларида хизмат қилган. 1640— 42 й.ларда Осиёнинг чекка шим.-шарқий қисмини колонизациялаштириш ва Россияга қўшиб олишга тайёргарлик кўриш мақсадида тузилган экспедицияда қатнашган. Оймаконда булган. Маҳаллий аҳолидан зурлик б-н давлат хазинасига собола (сибирь ёки Камчатка сувсари) мўйнасидан ясоқ тўплаган. 1648 й. навбатдаги экспедиция б-н кемада шим. сув йўлидан шарққа томон сузиб, Осиёнинг энг чекка нуқтасига етиб борган. Сўнгра Осиё ва Америка оралигидаги бўғоз (Беринг бўғози)дан биринчи марта ўтган ва Чукотка я. о.ни айланиб, курукликдан Колима дарёсининг қуйилиш жойига етиб борган. Анадирь ва Анюй дареларини харитага туширган. Казак атамани унвонини олган. Д. номига Осиёнинг энг шим.-шарқий чекка нуқтаси, Чукоткадаги тоғ тизмаси, Беринг денгизи ғарбий соҳилидаги қўлтиқ қўйилган.

ДЕЖНЁВ БУРНИ — Евросиё материгининг шим.-шарқий учи, Чукотка я.о.да (66°05' ш.к., 169°40' ғ.у.). Энг баланд жойи 741 м, ясси чўққили тоғ массивидан иборат. Денгизга қараган ён бағритик. 1879 й. швед кутб тадқиқотчиси А. Э. Норденшельд томонидан С. И. Дежнёв номи берилган. Д. Б.да Уэлен аҳоли пункта бор.

ДЕЗ... - к. Де...

ДЕЗАВУИРЛАШ (франц. desavouer — рад қилиш, маъқулламаганликни изҳор этиш) — халқаро ҳуқуқда ўз ваколатларини ошириб юборган дип-ломатик ёки бошқа расмий вакилнинг хатти-харакатлари ёхуд баёнотларига давлат ёки ҳукумат бошлигининг раддияси. Бунда дипломатик вакил топшириқсиз ёки ўзига берилган ваколатларга хилоф

равишда иш курганлиги баён қилинади. Бу б-н давлат дезавуирланган вакилнинг хатти-харакатлари ва уларнинг сиёсий, халқаро-ҳуқуқий оқибатлари учун ўзидан масъулиятни соқит қилиш мақсадини кўзлайди. Дезавуирланган дипломатик вакил, одатда, ўз ҳукумати томонидан чақириб олинади.

ДЕЗАКТИВАЦИЯ (дез... ва лот. *activus* — таъсирчан) — радиоактив зарралар б-н заҳарланган объектлар (сув, озик-овқат, кийим-бош, тупроқ, бино ва иншоотлар, техника, курул-яроғлар)ни радиоактив ифлосликлардан тозалаш; оммавий шикастлаш воситаларидан химоя қилишнинг бир усули. Сув махсус филтрлаш (сузиш) курилмалари б-н, техника махсус машиналар ва асбоблар ёрдамида ювувчи кимёвий моддалар б-н Д.ланади ва х.к.Д. самараси радиометр б-н текшириб турилади. Атом электр ст-яларида, ядро реакторларида фалокат юз берганда, душман ядро курули ишлатганда ва б. фавқулудда ҳолатларда ишлатилади.

ДЕЗАМИНЛАНИШ — органик бирикмалар молекуласидан амин (NH₂) гуруҳининг ажралиб чиқиш жараёни. Д. да NH₂ гуруҳи бошқа гуруҳлар (мас, Н, ОН, ОР) б-н алмашинади ёки қўшбоғлар ҳосил бўлади. Биокимёвий Д. махсус ферментлар иштирокида боради. Бир неча тур Д. мавжуд: оксидланувчи Д. аминокислоталарнинг тирик организмда парчаланиши натижасида рўй бериб, ажралиб чиққан аминогруҳлар ўрнига тегишли кето-кислоталар ҳосил бўлади. Жараён аминокислоталарнинг оксидаза ферментлари иштирокида кечади. Организмда аминокислоталар декарбоксилланганда ҳосил бўладиган аминлар ҳам оксидланиш йўли б-н дезаминланади. Бу аминларнинг аксарияти заҳарли бўлиб, уларни заҳарсизлантиришда Д. муҳим аҳамиятга эга. Аминооксидазалар аминларнинг Д. жараёнини катализлайди. Қайтарувчи Д. икки аминокислота ора-

сидаги оксидланиш қайтаршиш реакциялари асосида рўй беради. Бунда иккала аминокислота ҳам дезаминланади (мас, аланин ва глицин ўргасидаги реакция). Ички молекуляр Д. да тўйинмаган кислоталар ҳосил бўлади. Бир қатор аминокислоталар (мас, ўсимликларда аспарагин кислота ва баъзи бактериялар; одам жигарида гистидин) шу реакция асосида дезаминланади. Гидролитик Д.да оксикислоталар ҳосил бўлади. Бу реакция асосида моғор замбуруғлари, баъзи бактериялар ва ҳайвон тўкималарида пурин асослари ҳамда пиримидин асослари дезаминланади. Д. органик синтезда, ҳайвонот, ўсимлик ва микроорганизмлар ҳаёт фаолиятида муҳим аҳами-ятга эга.

ДЕЗАРГ (Desargues) Жерар (тахм. 1593 — Лион — 1662) — француз математиғи. Проектив ва чизма геом. га асос солган. Конус кесимлари ҳақидаги асари умумий проектив геом.га бағишланган. Д. дунёда биринчи бўлиб геом.га чексиз узоклашган элементларни киритган. Проектив геом. нинг асосий теоремаларидан бирини яратган (қ. Дезарг теоремаси). Д., шунингдек, тош ўймакорлиғи ва куёш соатлари ҳақидаги асарлар муаллифи.

ДЕЗАРГ ТЕОРЕМАСИ - проектив геом.нинг муҳим теоремаларидан бири. Ж. Дезарг топган. Д. т. 2 қисмдан иборат: 1) ABC ва A'B'C учбурчакларнинг тегишли томонлари бир тўғри чизикда ётувчи учта X, Y, Z нуктада кесишса, учбурчакларнинг мос учларини туташтирувчи учта тўғри чизик битта нукта орқали ўтади; 2) ABC ва A'B'C учбурчакларнинг мос учларини туташтирувчи учта тўғри чизик битта нуктадан ўтса, бу учбурчакларнинг мос томонлари бир тўғри чизикда ётувчи учта нуктада кесишади. Д. т. бир текисликда ётган учбурчакларга ҳам, бир текисликда ётмаган учбурчакларга ҳам тааллуқли. Д. т.дан элементар геометрияда конструктив масалаларни ечишда фойдаланиш мумкин. Д. т.нинг мазмуни тўғри чизикларнинг те-

кисликда ўзаро жойлашишига тааллуқли бўлиб, ўлчашлар б-н боғлиқ эмас. Д.т.ни уч ўлчовли фазога мурожаат қилмасдан исбот қилиш, яъни проектив текисликда қабул қилинган аксиомаларга асосланиб уни мантикий йўл б-н келтириб чиқариш мумкин эмаслигини Д. Гильберт исбот қилди. Демак, Д. т.ни текисликдаги проектив геом.нинг мустақил аксиомаси, деб қараш мумкин.

ДЕЗЕРТИРЛИК (лот. desertor -қочок) — ҳарбий хизматни ўташ тартибига қарши жиноят турларидан бири; Ўзбекистон Республикаси ЖКга кўра ҳарбий хизматдан бўйин товлаш мақсадида ҳарбий қисм ёки хизмат жойини ўзбошимчалик б-н ташлаб кетиш, шунингдек, шу мақсадда хизмат жойига келмаслик Д. ҳисобланади. Ҳарбий хизматдан қочиб юриш, хизмат жойини ташлаб кетиш жиноят саналади. Бошқа хизмат жойига ўтказилганда, таътилда бўлганда, даволаниш тугаганда, хизмат сафарига юборилганда ҳарбий қисм ёки хизмат жойига етиб келмаслик ана шу турдаги жиноятни содир этиш демакдир. Д. муддатли ҳарбий хизматчи томонидан содир этилган бўлса, айбдор 5 йилгача озодликдан маҳрум қилиш б-н, агар зобитлар таркибидан бўлган шахс, прапорщик, мичман ёки ҳарбий хизматни контракт (шартнома) бўйича ўтаётган ҳарбий хизматчи томонидан содир этилган бўлса, айбдор 5 йилдан 10 йилгача муддатга озодликдан маҳрум қилиш б-н жазоланади. Д. учун белгиланган бу жавобгарлик фақат тинчлик вақтида ҳарбий хизматни ўташда содир қилингандагина қўлланади.

ДЕЗИНВАЗИЯ (дез... ва лот. *invasio* — ҳужум) — ҳайвонларнинг инвазион касалликлари қўзғатувчилари (ғижжалар, баъзи ҳашаротлар тухуми ва личинкалари ва б.)ни ташқи муҳитда йўқотиш, зарарсизлантириш. Ветеринария амалиётида профилактик Д. дезинфекция б-н биргаликда олиб борилади. Жорий Д.

хайвонларнинг навбатдаги дегельминтизациясидан кейин 3—4 кун оралатиб ўтказилади. Д.да паразитлар тухум ва личинкаларининг ривожланиш муддатларини, уларнинг ташқи муҳитда, ҳайвон организмда еакланиш даврларини, физик ва кимёвий таъсиротларга чидамлилигини ва б.ни ҳисобга олиш зарур. Бинолар ва ускуна-жиҳозлар кимёвий (сўндирилмаган оҳак, 5% NaOH эритмаси ва б.), физик (куйдириш, қайнатиш ва б.), механик (чиқиндиларни тўплаб тозалаш ва зарарсизлантириш) усулларида ўтказилади.

ДЕЗИНСЕКЦИЯ (дез... ва лот. insectum — ҳашарот) — юкумли касаллик кўзга-тувчиларни тарқатадиган зараркунанда бўғимоёқлиларни йўқотиш учун қўлланиладиган чоратадбирлар маж-муи. Д. одам ва ҳайвонларда турли ин-фекцион касалликларни ташиб юрадиган бўғимоёқлилар (кана, пашша, бит, чивин, искабтопар), шунингдек, тураржойлардаги суварак, қандала, бургаларни кириш учун ўтказилади. Д. тер-минини биринчи бўлиб рус микробиологи Н. Ф. Гамалея киритган (1910). Профилактик ва кирувчи Д. бўлади. Профилактик Д.га шахсий гигиена қондаларига амал қилиш, чиқиндиларни вақтида чиқариб ташлаш, ту-раржой ва хўжалик биноларини озода саклаш, ҳовуз ва ариқларни тозалаш, ҳашаротлар пайдо бўлиши ва кўпайи-шининг олдини олиш киради. Кирувчи Д. физик, кимёвий ва биологик усуллар б-н амалга оширилади. Кўпроқ кимёвий воситалар (жумладан инсектицидлар) қўлланилади. Улар таъсир этиш механизмига кўра тери орқали таъсир этадиган (хлорофос, трихлофос ва б.), ичак орқали таъсир этадиган (бор кислота, бура, бутадион ва б.) ва фумигант — ҳашарот организмга на-фас йўллари орқали таъсир этадиган воситаларга бўлинади. Биологик Д. усули зараркунандаларни «бир-бирига едириш»га (мас, патоген микроорганизмлар, гельминтлар, вируслар ва х.к.), физик Д.

эса юқори ёки паст босим б-н таъсир этишга асосланади. Бу усуллар ёрдамида ҳашаротларнинг кўпайишига анча чек қўйилади. Ветеринария да Д. чорва моллари соғлиғига зарар етказадиган ва улар маҳсулдорлигининг пасайишига олиб келадиган ҳашаротлар ва каналарни йўқотишга қаратилган тадбирлардир. Ҳайвонлар, чорвачилик ва паррандачилик бинолари, фермалар ҳудудлари, омборхоналар, ҳайвонот хом ашёсини қайта ишлаш корхоналари, кушхоналар, гўшт комбинатлари, ветеринариясанитария назорати ўрнатиладиган бошқа объектларда ўтказилади.

Ўзбекистонда ветеринария соҳасида Д. масалалари б-н шуғулланиш учун 1961 й.да Ўзбекистон ветеринария и.-т. ин-тида махсус арахноэнтмология лаб. ташкил этилди. Лаб. гнус ва б. хавфли ҳашаротлар ва энтомоэларга қарши Д. чоралари жорий этиш ва тадқиқ қилиш ишларини йўлга қўйди. 40 дан ортиқ кимёвий инсектицид, 12 мик-робиологик, 2 та пробиотик препарат, 3 та антомофаглар ва чивинлар феромони (мускалор) қўлланишга тавсия этилди. Республикада ветеринария амалиётида цимбуш (циперметрин), дечис, нурел, бутокс ва б. қўлланилмоқда.

Дехқончиликда Д. уруғлик ва кучатлар, захира озик-овқат ва ем учун мулжалланган маҳсулотлар захирасидаги ва ўсимликлардан олинган техникавий хом ашёлардаги, омборлар, ун ва ёрма ишлаб чиқарадиган корхоналардаги зараркунанда кашаротларни йўқ қилишда қўлланилади. Одатда, кимёвий Д.да бромметил, дихлорэтан, хлорпикрин, металлихлорид ва б. б-н фумигациялаш, бино ичини таркибида гексахлоран ёки унинг гамма-изомерлари бўлган аэрозоллар б-н ишлаш, сиртдан таъсир қилувчи инсектицидлар пуркаш, уруғлик захирасини инсектицид ва акарицид дустлари б-н чанглаш; новда, каламчаларни инсектицид ва акарицидлардан тайёрланган суюқликка ботириб олиш ва б. қўлланилади. Айрим ҳолларда дон ва

озиқ-овқат маҳсулотларининг идиш ва коплари инсектицидлар б-н ишланади, паст ҳароратда совитилади ёки юкори қароратда қиздирилади. Д.нинг оддий усули — зараркунанда тушган уруғлик бошқа жойга кўчирилади ёки махсус машиналарда тозаланади (қ. Омбор зараркунандалари).

Шоносир Шоваҳобов, Аҳрор Рўзимуродов, Абдукарим Зикирёев.

ДЕЗИНТЕГРАТОР (дез... ва лот. *integere* — бутун) — 1) мўрт материалларни майдаловчи машина. Кожух ичига жойлаштирилган, қарамақарши томонга айланувчи валларга ўрнатилган икки ди-екдан иборат. Материал дисклардаги бар-моқларга урилиб майдаланади. Д. кўмир, туз, оқак, тупроқ каби материалларни майдалашда ишлагилади. Д. қорғич вазифасини ҳам ўтайди; 2) саноат газларини қаттиқ ёки суюқ зарралардан тозалайдиган аппарат. Газ Д.и роторидан пуркаладиган сув (ёки бошқа суюклик) б-н тозала-нади.

ДЕЗИНТОКСИКАЦИЯ (дез... ва ин-токсикация) — организмнинг зақарларни суюлтириш, нейтраллаш ёки бирор йўл б-н чиқариб юбориш орқали улар-нинг ғайритабиий биологик таъсирини камайтириб, тузилмалар ва фаолият-га кўрсатган зарарини бартараф этиш-га қаратилган реакциялари мажмуи. Заҳарли моддалар ва метаболитларнинг организмдан қай даражада чиқиши (қанча, тез ёки сует) шу модданинг фи-зик-кимёвий хусусиятларига боғлиқ. Бунда айниқса қрн, жигар, буйрак, ўпка, меъда-ичак йўллари ҳамда организмнинг ўзига хос индивидуал имкониятлари кат-та роль ўйнайди.

ДЕЗИНФЕКЦИЯ (дез... ва инфек-ция), юкумсизлантириш — юкумли ка-салликларни қўзғатувчи микроорганизм-лар (бактериялар, вируслар ва б.)ни йўқ қилиш. Кенг маънодаги Д.га одам б-н ҳайвонлар учун зарарли ҳашаротларни

йўқ қилиш — дезинсекция ва зарар-ли кемирувчиларни йўқ қилиш — де-ратизация ҳам қиради. Профилактик, кундалик, якунловчи Д. бўлади. Про-филактик Д. юкумли касалликларнинг олдини олиш мақсадида уй анжомлари, идиш-товокларни, жамоат тўпланадиган жойлар (бозор, дўкон, болалар муас-сасаси, ҳаммом, ошхона, транспорт ва б.)ни, ташландиларни мунтазам ра-вишда юкумсизлантиришдир. Сувни юкумсизлантириш, сутни пастеризация қилиш ҳам профилактик Д.га қиради. Бемор ётган уйда узлуксиз кундалик Д. ўтказилади. Якунловчи (охирги) Д. бемор касалхонага ётқизилганидан, соғайиб кетганидан ёки вафот этганидан кейин амалга оширилади. Д.да механик, фи-зик ва кимёвий воситалар қўлланилади. Бино ва ундаги буюмларни ҳўл латта б-н тозалаш, кийим-кечак ва кўрпа-ёстиқни қоқиш, чанг сўргич б-н тозалаш, бинони оклаш, бўяш ва б. механик воситалар-га қиради. Кийим-кечак ва бинолар шу йўл б-н 50— 75% микроблардан ҳалос бўлади. Қуритиш, қуёш нури, ультраби-нафша нурлар (симоб-кварц лампалари), ташландиларни ёкиб юбориш, идиш ва б. буюмларни қатронлаш, сувга совун ва ишқрр солиб қайнатиш, қай-ноқ сув, дезинфекция камераларида ва махсус аппарат (автоклав)да сув буғи ва иссиқ ҳаводан фойдаланиш физик воситалар ҳисобланади. Кимёвий воситаларга кис-лоталар, ишқорлар, хлорли оқак, хлора-мин, фенол, крезоллар (лизол, нафтали-зол), формалин, сулема ва б. моддалар қи-ради. Бир қатор юкумли касалликларда Д. уй шароитида ўтказилади. Юкумли ичак касалликлари (ич терлама, дизентерия) да бемор ётган уй ҳар куни ҳўл латта б-н тозаланади, у фойдаланган идиш-товок 1% ли сода эрит-масида, ич кийимлари 2% ли совун-содали ёки бирор ювувчи восита эритмасида 15 мин. қайнатилади. Паразитар юкумли касалликлар (тепки-ли терлама, қайталовчи терлама)да бе-мор ва унга яқин юрган кишиларни Д. қилишда юкумсизлантирувчи воситалар

қўлланиб, беморнинг кийим-кечаги ва кўрпа-ёстиги Д. камерасига юборилади. Грипп касаллигида беморнинг идиш-товоғи қайноқ сув б-н 2—3 марта ювилади (яхшиси, бирорта ювувчи восита эритмасида қайнатилади), рўмолчаси, сочиғи ювувчи восита эритмасига бўктирилгач, қайнатилади. Бемор ётган хонани тез-тез шамоллатиб, полихлораминнинг 0,2% ли эритмасига хўлланган латга б-н кунига 2—3 марта артиб турилади. Касаллик турига қараб Д. чоратадбирлари ўзига хос тартиб асосида ўтказилади. Д. ишини эпидемияга қарши тадбирлар режаси асосида дезинфекция санитария-эпидемиология ст-ялари, касалхоналар, поликлиникалар, врачлик участкалари Ўзбекистон Соғлиқни сақлаш вазирлигининг қарорларида кўрсатилган муддатларда амалга оширади.

Ветеринариядаги Д. эпизоотологик, ветеринариясанитария аҳамиятига эга бўлган профилактик, кундалик ва якунловчи Д.ларга бўлинади. Профилактик Д. инфекцион касалликлар келиб чиқишининг олдини олиш, кундалик Д. касал ҳайвонлар мав-жудлигида, якунловчи Д. инфекция манбаини тўлиқ юкумсизлантириш мақсадида олиб борилади. Профилактик Д. чорвачилик фермаларида ва бошқа қ.х. ҳайвонлари тўпланадиган жойларда, чорвачилик махсулотларини қайта ишловчи корхоналарда ўтка-зилади. Чорвачилик хўжаликларида Д. олдиндан режалаштирилган муддатларда, баҳорда молларни яйловга чиқаришдан олдин, биноларни эса кузда молларни боғловга қўйишдан аввал, гўшт к-тларида молларни сўйишдан олдин ва кейин ўтказилади. Сутни пастеризация қилиш, терини, сувни юкумсизлантириш ҳам профилактик Д.га киради. Механик Д. (молхона ва ҳудудларни тозалаш, оклаш, бўяш ва ҳ.к.), физик Д. (аланга, ультрабинафша нурлар, рентген нурлари, гамма нурлар, ташландикларни ёкиб юбориш, сувда қайнатиш, махсус дезинфекция камераси ва аппаратларида термик таъсир

ўтказиш), кимёвий Д. (кислота, ишқор, хлорли оҳак, хлорамин, фенол, крезол, лизол, нафтализол, формалин ва б.) ҳам профилактик чораларга тааллуқлидир. Кундалик Д. ветеринария муассасаларида, фермаларда, изоляторларда ва б. моллар турадиган жойларда касаллик чиққан вақтда, унинг тарқалишини чеклаш, олдини олиш мақсадида юқорида кўрсатилган усул ва воситалар ёрдамида ўтказилади. Якунловчи Д. чорвачилик фермаларида ва ветеринария муассасаларида, изоляторларда спорадик эпизоотия тугатилиб, касал моллар олиб чиқиб кетилгач, ўтказилади.

Қишлоқ хўжалигида уруғлик, экиш материаллари, тупроқ, иссиқхоналар, дон, мева ва сабзавот сақланадиган омборлар, дарахтларнинг шикастланган жойлари ва б. Д. қилиниб, касаллик тарқатувчилардан тозаланади. Бу иш механик (ўсимлик қолдиқларини куйдириш, тупроқни буғлаш) ва кимёвий (замбуруғ ва бактерияларни ўлди-радиган моддалар қўллаш) усуллари б-н амалга оширилади. Уруғлик ва экиш материаллари гранозон, меркуран, гексахлорбензол, формалин ва б. препаратлар б-н, бинолар олтингургурт дудлаб, оҳак суви б-н оқлаб ёки оҳакнинг хлорли суспензияси, формалин б-н пуркаб Д. қилинади. Иссиқхона ва парник тупроқлари карба-тион, формалин, хлорпикрин буғи ёки гази б-н дудлаш ёки захарли моддаларни қўллаш б-н кимёвий Д. қилинади. Тупроқни Д. қилишда захарли препаратлар бевосита тупроқка солинади.

Шоносир Шоваҳобов, Аҳбор Рўзимуродов.

ДЕЗИНФЕКЦИЯ ВОСИТАЛАРИ - ташқи муҳитдаги юкумли касаллик кўзгатувчиларини (одам, ҳайвон ва ўсимликларда) йўқотиш учун ишлатиладиган физик ва кимёвий воситалар. Қайнатиш, юқори босим б-н буглантириш, ультрабинафша нурлар, куёш нурлари ва б. физик Д. в. ҳисобланади. Кимёвий Д. в.дан хлорли

оҳақ, хлорамин, лизол, карбол кислота, шунингдек, формалин, фенол, водород пероксид, марганцовка ва б. қўлланилади (яна қ. Дезинфекция).

ДЕЗИНФЕКЦИЯ СТАНЦИЯЛАРИ

- эпидемияга қарши иш олиб борадиган санитария муассасаси; санитария-эпидемиология ст-яси (СЭС)нинг бир бўлими. Д.с. юқумли касаллик б-н оғриган беморларни махсус транспортда касалхонага олиб бориб ётқизиш, уларнинг уйи, зарур бўлса, атрофидаги жойларни дезинфекция қилиш, инфекция ўчоғидан ёки турли муассасалардан келтирилган кийим-кечак, қўрпа-тўшак ва х. к.ни дезинфекция камераларида юқумсизлантириш, даволаш-профилактика муассасаларида кундалик дезинфекция ўтказиш, юқумли касалликларнинг олдини олиш мақсадида жамоат жойлари (ётоқхона, кинотеатр ва корхоналар)ни профилактик дезинфекция, дезинсекция ва дератизация қилиш каби ишларни амалга оширади.

ДЕЗОДОРАЦИЯ (дез... ва лот. odoratio — хид) — ёқимсиз, қўланса хидларни йўқотиш ёки сезилмайдиган ҳолатга келтириш. Объектлардан фойдаланишда ветеринариясанитария талабларига риоя этмаслик, органик субстратларнинг чириши натижасида ҳавода аммиак, водород сульфид, скатол, индол, учувчан ёғ кислоталари ва б. моддаларнинг тўпланиши биноларда қўланса хид пайдо қилади. Уй-жой бинолари, чорвачилик мажмуалари, озик-овқат корхоналари, беморлар ва ярадорлар ётадиган палаталар, жипс берк бинолар (сув ости кемалари, кос-мик кемалар)да Д. ўтказилади. Д. учун бир қанча воситалар (аэрозоллар, озон, формалин, хлорли оҳақ, листа кумир, торф, калий перманганат ва б.) бор. Баъзилари (чин дезодораторлар) қўланса хидли газларни ютади, оксидлайди, ўзига бириктириб олади ва айни вақтда чиригивчи (саситувчи) микро-организмларга таъсир этади. Чорвачилик биноларини Д.лашда гўнгни ўз вақтида йиғиштириб

олиш, биноларни шамоллатиш, қалинрок тўшама солиш яхши натижа беради. Гўшт к-глари ва совуқхоналарни Д. қилишда би-нонинг ички деворларига 1% ли иссиқ ишкорлар эритмаси ёки таркибида 2% фаол хлор бўлган хлорли оҳақ эритмаси б-н ишлов берилади. Учувчан ёғ кислоталарини оксидлаш учун бино ичига вентиляция қурилмаси орқали озон киритилади (озоннинг 1 м³ ҳаводаги концентрацияси 0,05—0,1 м³ дан ортиқ бўлмаслиги керак). Ахлат ўралари ва уюмларнинг сассик ҳидини йўқотиш учун кул, кум, тушроқ, кўмир кукуни, торф сепиб қўмилади, шунингдек, кимёвий моддалардан фойдаланилади.

ДЕЗОКСИКОРТИКОСТЕРОН, ДОК, C₂₁H₃₀O, — биологик фаол стероид. Мол. м. 330,45. Умуртқали ҳайвонлар буйрак усти безларида кортикостерон ва аль-достерон биосинтезида (қ. Кортикостероидлар) оралик бирикма сифатида ҳосил бўлади. Д. ва унинг синтетик препаратлари (Д. ацетат, Д. триметилацетат) организмда сув-туз алмашинувида таъсир этади: натрий ионлари ва сувни тутиб қолади, калий ионлари ажралишини тезлаштиради ва томирлар тонусини барқарорлаштиради. Миастения, гипохлоремия, буйрак усти бези пуст қавати етишмовчилигини даволашда қўлланилади. Организмда Д.нинг кўп ҳосил бўлиши ёки ортиқча киритилиши артериал гипертония, шиш, бўғимлар ва буйрак яллигланишига олиб келади.

ДЕЗОКСИРИБОЗА, гиминоза, рибодезоза, C₅H₄(O₄ — пурин ва пиримидин нуклеотидлари шаклида дезоксирибонуклеин кислота таркибига кирадиган углевод. Мол. м. 134,1, кристалл, суюкланиш т-раси 78—82°, сувда эрийди. Моносахаридлардан рибозанинг қайтарилиши натижасида ҳосил бўлади.

ДЕЗОКСИРИБОНУКЛЕАЗА (Desoxyribonucleasa) — дезоксирибонуклеин кислоталар (ДНК) нинг гидроли-

тик парчаланиши — деполимерланиши-ни тезлатадиган фермент; гидролазлар синфига мансуб. Д. меъда ости безида, тирик организмнинг деярли барча хужайраларида ва микроорганизмларда бўлади. Меъда ости беши Д.си яхши ўрганган. Бу фермент катаболик функцияни бажаради (қ. Катаболизм), у овқатдаги ДНК ни ичакларда осон сўриладиган нуклеотидларга айлантиради. Ундан ташқари, репликация ва реперация (бузилган ДНК структурасини тиклаш) жараёнида қатнашади. Д. препаратлари қорамолнинг меъда ости безидан тайёрланади. Аденовирусларини кўпайишини тўхтатади ва экссудатнинг ёпишқирклигини камайтиради. Аденовируслар кўзгатадиган касалликлар (конъюнктивит, кератит, юқори нафас йўлларидаги яллиғланиши), бронхоэктазия, ўпка абсцесси, пневмонияда буюрилади.

ДЕЗОКСИРИБОНУКЛЕИН КИСЛОТА (ДНК) — нуклеин кислотасининг бири. Таркибида дезоксирибоза, азот асосларидан аденин (А), гуанин (Г), цитозин (Ц) ва тимин (Т) ҳамда фосфат кислота бўлади. Барча тирик организмларда хужайрасида учрайди ва кўпчилик вируслар таркибига киради. Тирик организмларда ирсий белгиларни сақлаш ва наслдан-наслга ўтказиш вазифасини бажаради. ДНК нинг нуклеотидли таркиби, яъни унинг бирламчи структураси хар бир организм учун ўзига хос ва қатъий индивидуал бўлиб, биологик информациянинг код шаклида (қ. Генетик код) ёзилишидир. ДНК нинг генетик ахамиятини дастлаб О. Эвери шогирдлари б-н бирга аниқлаган (1944, АҚШ). ДНК таркибидаги нуклеотидларнинг ўзаро муносабати маълум қонуниятларга бўйсунди. Бу қонуниятлар Э. Чаргафф (АҚШ) томонидан аниқланган (1950). Бу кридага асосан ДНК даги пурин асосларининг йиғиндисини пиримидин асосларининг йиғиндисига тенг бўлиб, бунда А нинг микдори Т микдорига ва Г нинг

микдори Ц микдорига тенг. Мазкур қоидаларга асосланиб Д. Уотсон ва Ф. Крик ДНК нинг структуравий моделини кашф этишди (1953). Бу моделга кўра, ДНК молекуласи кўш спираль ҳосил қилувчи иккита полинуклеотид занжирдан ташкил топган ва хар ик-кала занжир бир ўрама орасидаги масофа 34 А га тенг ва 10 та нуклеотид қрлди-ғидан ташкил топган (В-шакл). Полинуклеотид занжирларнинг пентозафосфат гуруҳлари спи-ралнинг ташқи томонида, азот асослари эса ички томонида жойлашган. Полинуклеотид занжирлар бир-бирига нисбатан тесқари йўналгандир. ДНК нинг бир занжиридаги нуклеотидларнинг кетма-кетлиги, иккинчи занжирдаги нуклеотидларнинг кетма-кетлигини таъминлайди ёки улар комплементар (тўлдирувчи) ҳисобланади. Комштементалик нуклеин кислоталарнинг структуравий ва функционал тузилишида универсал принцип ҳисобланади. Кўпчилик табиий ДНК молекулалари кўш занжирли ва тўғри чизикли ҳолда учрасада, бироқ, улар жуда катта мол. м.га эга бўлган молекулани кичик хдмда жойлаш учун букланган, ҳалқа, суперспирал ва б. шаклларни олиши мумкин. Айрим вируслар ДНК си бир занжирли бўлади. Прокариотлар хужайрасида ДНК битта хромосомада мужассамлашган бўлиб, мол. м.си 10⁷ дан ортиқ ва уз. тахминан 1 мм га тенг. Эукариотлар хужайрасидаги ДНК асосан ядроде дезоксирибонуклеопротеин (ДНП) шаклида бўлиб, хромосома ёки хроматиннинг асосий таркибий қисми ҳисобланади. Ядродан ташқари ДНК митохондрий ва хлоропласт таркибида ҳам учрайди.

Абдукарим Зикирёев.

ДЕИ ЛИНЧЕЙ МИЛЛИЙ АКАДЕМИЯСИ — Европадаги энг қад. ФАлардан бири. 1603 й. Италиянинг Рим ш.да ташкил этилган (1630—1795, 1840—47, 1939—44 й.ларда ёпилган). Италия миллий ФАларининг энг йириги. Академия-

нинг асосий вазифаси Италияда санъат, адабиёт ва фанни ривожлантиришга қу-маклашиш. Академия и. т.ларни мувофи-клаштиради, миллий ва халқаро миқёсда илмий конгресс, симпозиум ва конфе-ренциялар ташкил қилади, чет эл акаде-миялари, илмий марказлари, ин-тлари ва алоҳида йирик олимлар б-н алоқа боғлайди. Ж. Делла Порта, Г. Галилей дастлабки аъзолари бўлишган. 160 дан ортик, аъзоси бор.

ДЕИЗМ (лот. deus — худо) — диний-фалсафий таълимот; Д. худони мукам-мал табиат «машинаси»ни яратиб, унга қонунлар ва ҳаракат бахш этган оламий ақл деб эътироф қилади, бироқ табиат-нинг ўз ҳаракатларига худонинг кейинги аралашувини инкор этади ва худони би-лиш учун ақлдан ўзга йўлни рад қилади. 17-а.да яшаган инглиз файласуфи лорд Г. Чербер Д. асосчисидир («Ҳақиқат ҳақида рисола...», 1624). Деистлар кўпгина ўзгармас ақидалар ва урф-одатларга қарши чиқиб, ақлга мувофиқ келадиган динни тарғиб этадилар. Улар виждон ва фикр эркинлигини ҳимоя қилиб, «табиий дин» ва «ақл дини»ни вужудга келтиришга интилдилар. Мод-дионлар (Англияда Толанд, Коллинз, Пристли, Германияда Эдельман, Росси-яда Ломоносов ва Радишчев) ҳам, идеа-листлар (Лейбниц, Юм, Кант) ҳам, эклек-тик дунёқарашдаги мутафаккирлар ҳам Д. байроғи остида ўз фикрларини баён этишган. 17— 18 - а. мутафаккирлари: Ньютон («1693 йил 11 февралда Бентли-га жўна-тилган мактуб»), Локк («Диний ақида эркинлиги ҳақида тўрт мактуб», 1685— 1704, 1689—1706 й.ларда нашр этилган; «Инсон ақли ҳақида тажриба», 1690), Вольтер («Кандид», 1759; «А, В ва С орасидаги суҳбат», 1768), Жефферсон, Франклин («Биринчи ибтидо», 1840), шунингдек, «эркин фикрли» Шефтсбе-ри («Ташаббус ҳақида мактуб», 1708), Тиндаль («Сирру асрорсиз масихий-лик», 1730), Болинг-брок, Руссо ва Лес-синглар ҳам деист эдилар. Бироқ 18-а.

охирига келиб Д. Францияда Гольбах, Дидро, Россияда Н. Крюков, А. Баря-тинскийлар томонидан танқидга учради. Ҳоз. вақтда Д. алоҳида оқим сифатида тан олинмайди. Аммо кўпчилик табиат-шунослар оламнинг тартибли равишда тузилганида унинг шахсий хусусиятга эга бўлмаган халлоқи борлиги исботини Д.да кўрадилар ва шу сабабли бу ақидага кўшилидилар.

Муҳаммаджон Қодиров.

ДЕЙ (туркча dayi, айнан — тоға) — 1) Усмонли турк салтанатининг яничар кўшинларида зобитлик даражаси; 2) Яни-чар зобитлар кенгаши томонидан умр-бод сайланадиган Жазоир ҳоқими (1671 й.дан то 1830 й.гача, яъни Жазоирни Франция босиб олгунга қадар). Жазоир-нинг сўнги Д. и — Хусайн (1818—30); 3) Тунисда Д. деб 1590—1705 й.ларда вақт-вақти б-н мамлакатни идора этган турк яничар харбий бошликлари аталган.

ДЕЙВИС, Дэвис (Davis) Уильям Моррис (1850.12.2, Филадельфия — 1934.5.2, Посадена) — америкалик геолог ва географ. Америка геоморфо-логия мактабининг асосчиси. Рельеф-ри-вожланишининг географик цикли ҳақидаги таълимотни яратган. Кембриж-даги (АҚШ) Гарвард ун-тининг проф. Америка географлари Ассоциациясига асос солган (1904) ва Америка геол. жа-мияти президенти (1911), бир қанча геол. ва геогр. жамиятларининг фахрий аъзоси. 1890—1915 й.ларда АҚШ Геол. хизмати-да ишлаган; АҚШ, Жан. Америка мамла-катлари ва Фарбий Европа мамлакатла-рида и. т. ишлари олиб борган. 1903 й.да Туркистоннинг чўл р-нларини, жумладан Қозоғистон паст тоғлари (Сариорқа) ре-льефини ўрганди. Геоморфология фанига пенеплен тушунчасини киритди. Тянь-шандаги умумий сирт рельеф шакллари-ни ёшарган пенепленлар деб атади.

ДЕЙВИС БЎҒОЗИ — Гренландия ва Баффин Ери о.лари оралиғида; Баффин

денгизини Лабрадор денгизи (Атлантика океани) б-н боғлайди. Уз. 1170 км, энг камбар жойи 360 м, энг чуқур жойи 104 м. Сузиб юрувчи муз ва айсберг кўп. Инглиз денгиз сайёҳи Жон Дейвис номи б-н аталган.

ДЕЙВИС ДЕНГИЗИ - Ҳинд океанининг Антарктида соҳилларидаги чекка жан. қисми, 87° ва 98° шк. у. оралиғида. Майд. 21 мингкм². Энг чуқур жойи 1369 м. Ёил давомида музлар б-н копланиб ётади. Шурлиги 33—33,5 %с. Денгиз соҳилида РФнинг Мирний ст-яси жойлашган. Денгиз 1912 й.да Австралия экспедицияси томонидан очилган ва кема капитани Ж. К. Дейвис номи б-н аталган.

ДЕЙГИШ — дарёнинг кучли оқими ва сув сатҳининг кескин ўзгариши натижасида қирғоқларнинг шиддатли ювилиши. Оқим б-н ювилган қирғоқ ўпирилиб, сув қайир томон сурилади, соҳил зонасида жойлашган экинзорларни ювиб, ирригация иншоотларини вайрон қилади, халқ хўжалигига катта зарар етказилади. Ўтмишда Хоразм воҳасидаги табиий офат турларидан бири бўлган. Я. Ғуломовнинг ёзишига кура, Амударёда тошқин пайтида сув сатҳи ерга нисбатан 0,6—1,6 м баланд кўтарилади. Шунинг учун ҳар икки қирғ-оқнинг ёқасида баланд дамбалар (крчилар) қурилган, бу дамбалар воҳани сув босишдан сақлаган. Дарё суви аста-секин қирғоқларни ювган, баъзан бутун-бутун жойларни ювиб кетган, баъзан эса янги саёзликлар ва ороллар ҳосил қилган. Бу дахшатли оқимга Хоразм воҳасида махсус «Д.» ёки «йикқин» (қозоқ ва қорақалпоқлар тилида) деган номлар берилган. Д. бундан минг йил илгари Хоразмнинг кад. пойтахти — Кот ш.ни бутунлай ювиб, йўқ қилиб юборган. Д. Амударёнинг ўрта ва қуйи оқимида, айниқса, ёзги тошқин даврида (июнь — авг.) тез-тез содир бўлади. Сувнинг кўтарилиши ва пасайиши кўпинча 8—10 кун давомида рўй беради. Д. дарёларда сув қамайган даврда (нояб.— дек.)

ҳам кузатилади. Амударё ўзани бир неча йил давомида 5—6 км ва ундан кўпроқ сурилади. Дарё ўзанида янгидан-янги саёзлик ва чуқур жойлар, оролчалар пайдо бўлади, бироқ, улар бир жойда турмасдан силжиб юради. Бу эса каналларга сув олиш ишларини қийинлаштиради. 1937 й. Д. оқибатида Тўрткўл ш. вайрон бўлган. 1990 й.лардан Амударё қуйи оқими Туямўйин сув омбори орқали тартибга солинган, бу ерларда Д. ҳрдисасининг таъсири бир оз пасайди. Д.га қарши курашнинг самарали усули — дарё оқими кучини қирқадиган ва қирғоқнинг ювилишини қамайити-радиган тўғрилагич қурилмалар ўрна-тишдир. Амударёнинг қуйи оқимида, асосан йирик сув олиш иншоотлари яқинида 10 дан ортиқ шундай тўғрилагичлар барпо этилган. Қирғоқни ювилишдан сақлаш учун дамбалар қурилади. Бир-биридан 200—250 м масофада қурилган қўш дамбалар энг турғун ва чидамли ҳисобланади. Ҳар 1—2 км биринчи ва иккинчи қаторлар орасида кўндаланг дамба (траверслар) барпо қилинади. Тупроқдан ясалган бундай қутармалар Амударёнинг қуйи оқимида иккала қирғоқ бўйлаб 900 км дан ортиқ масофада қурилган.

ДЕЙЛ (Dale) Генри Халлетт (1875.9.6, Лондон — 1968.23.7, Кембриж) — инглиз физиологи ва фармаколог. Лондон Қиролик жамяти аъзоси (1914) ва президенти (1940—45). Нерв импульсининг синапслар орқали утиши кимё-вий табиатини ва бунда ацетилхолиннинг ролини тадқиқ қилган. Нобель мукофоти лауреати (1936, О. Леей б-н ҳамкорликда).

«ДЕЙЛИ МЕЙЛ» («Daily Mail», «Кундалик почта») — инглиз газетаси. Лондон ва Манчестерда чиқади. 1896 й.да ташкил этилган. Адади 2 млн.га яқин.

«ДЕЙЛИ МИРРОР» («Daily Mirror», «Кундалик кўзгу») — инглиз газетаси. Лондон, Манчестер ва Глазгода чиқади.

1903 й.да ташкил этилган. Сиёсий вокеаларни ёритишда Лейбористлар партияси ўнг қанотининг сиёсий-ижтимоий йўналишига яқин туради. Кўнгиш очар ва реклама материалларни кўп босади. Адади 5 млн.га яқин.

«**ДЕЙЛИ ТЕЛЕГРАФ**» («The Daily Telegraph», «Кундалик телеграф») — инглиз газетаси. Лондон ва Манчестерда чиқади. 1855 й.да ташкил этилган. Консерватив партия раҳбарияти нуктаи назарини тарғиб қилади. Англия ва бориёлари, амалдорлари ва зиёлилари асосий ўқувчилари. Адади 1,50 млн.га яқин.

ДЕЙМОС (юн. deimos — дахшат) — Марс табиий йўлдошларидан бири (иккинчиси Фобос). Америка астрономи А. Холл 1877 й.да кашф этган. Диаметри тахм. 15 км га тенг. Марсдан узоклиги 23460 км. Марснинг иккала йўлдоши ҳам унга яқин жойлашгани учун уларни кузатиш жуда қийин. Иккала йўлдош ҳам жуда кичик (11,6 ва 12,8 юлдуз катталигида). Марс йўлдошлари унинг экватор текислигида ҳаракатланади. Д. Марс атрофини 1 сутка 6 соат 17 мин. да бир марта туда айланиб чиқади. Космик аппаратлар ёрдамида олиб борилган текширишлар Фобос ва Деймос нинг сиртлари кратерлар б-н қопланганлигини, уларнинг ташқи кўриниши бирон-бир геометрик шаклни эслатмаслигини кўрсатди.

ДЕЙНЕКА Александр Александрович [1899.8(20).5, Курск - 1969.12.6, Москва] — рус рассоми. Харьков рассомлик билим юртида (1915—17) ва Москва Олий бадиий техника устахонасида (1920—25) таълим олган. Ижодида давр руҳи, жўшқин ҳаёт, фидокорона меҳнат, спорт, лирик мавзулар етакчи ўрин тутарди. Асарлари: «Янги цехлар қурилишида» (1926), «Она» (1932), «Бўлажак учувчилар» (1938), «Севастополь мудофааси» (1942) ва б.; Москва метрополитенининг «Маяковский» (1938—39) ва «Новокузнецкая» (1943) бекатлари ва б.га ишлан-

ган асарлари, кошинлари машҳур.

ДЕЙОК — Геродотнинг маълумотида кўра, Мидиянинг дастлабки подшоҳи (мил. ав. 727—675). Мидияни Осурия асоратидан халос этгандан сўнгра халқ томонидан ҳокимият тепасига аввал ҳакам (судья) сифатида, сўнгра пароканда мамлакатда узил-кесил тартиб ўрнатиш мақсадида подшоҳ этиб сайланган. Мидияликларнинг бир давлат остида бирлаштирган, Эқбатана (Ҳамадон) ш.га асос солган. Тепалик устида бунёд этилган шаҳар 7 қатор мудофаа деворлари б-н ўраб олинган бўлиб, ҳар бир девордан кейин келадиган девор ўзидан олдингисидан бир поғона баланд қилиб қурилган. Деворлар турли рангларда, биринчи девор — оқ, иккинчиси — қора, учинчиси — сарғиш-қизил, тўртинчиси — тўқ кўк, бешинчиси — жигарранг, олтинчиси — қумушранг, еттинчиси — зарҳал рангга бўлган. Сўнги мудофаа деворлари ўртасида подшо саройи ва ҳазина қурилган. Д. аҳолига девор атрофида жойлаш-шишни буюрган. Саройда қуйидагича тартиб ўрнатилган: бирон-бир шахсни бевосита, шунчаки подшо ҳузурига кириши ман этилган, ҳар қандай иш бўйича подшоҳ б-н хизматкорлар (хабарчилар) орқали боғланилган. Бундан ташқари ижтимоий келиб чиқишидан қатъи назар ҳар қандай кишини подшоҳ қузурида қулиши ва туфуриши одобсизлик ҳисобланган. Шикоятлар подшоҳга ёзма равишда топширилган, подшоҳуларни кўриб чиққач қайтарилган. Бирон-бир ерда жинойт содир этилган бўлса Д. айбдорни ҳузурига чақириб қилган гуноҳига яраша жазолаган. Бутун мамлакат ҳудудида унинг хабарчилари, айғоқчилари бўлган. Афтидан, Д. мил. ав. 715 й.да оссурийлар томонидан асир қилиб олиб кетилган ва оссурий ёзувларида асирлар қаторида номи келтирилган мидиялик ҳукмдорлардан бири Дайаукку б-н айнан бир шахс бўлса керак. Мил. ав. 713 й.да Саргон томонидан тобе эттирилган Мидияда

Bit-Daiakku деб аталган бутун бир вилонинг мавжуд бўлиши, Д.нинг машхур подшолардан бўлганлигини кўрсатади.

Фахриддин Ҳасанов.

ДЕЙТЕРИЙ (Deuterium, юн. deuterios — иккинчи), D ёки баъзан H₂ — водороднинг оғир изотопи. Д. табиий водород таркибида оз микдорда (0,015%) аралашма ҳолида учрайди. 1932 й.да америкалик олим Г. Юри топган. Д. атоми ядроси (дейтрон) таркибида 1 та протон ва 1 та нейтрон бўлиб, ат. м. одатдаги водородникига қараганда 2 баравар ортиқ (2,01474). Д.нинг физик хоссалари оддий водород хоссаларидан фарқ қилади. Кислородли бирикмаси D₂O оғир су в деб аталади. Д. водород бомбасида термоядро ёнилғиси сифатида, фан ва техникада «нишонли атом» сифатида, атом реакторларида нейтрон зарраларининг тезлигини сусайтирувчи модда сифатида ишлатилади.

ДЕЙТЕРИЙ-НАТРИЙЛИ РЕАКТОР — секинлаткич сифатида оғир сув — дейтерий ва иссиқлик элгувчи восита — суюқ натрий ишлатиладиган реактор (қ. Гетероген реактор).

ДЕЙТОН — АҚШнинг шим.-шарқий қисмидаги шаҳар, Огайо штатида. Аҳолиси 166,1 минг киши (2000, шаҳар атрофи б-н 950 минг киши). Транспорт йўллари тугуни. Халқаро аҳамиятга эга аэропорти бор. Д. касса аппаратлари ишлаб чиқариладиган энг йирик марказ. Машинасозлик (жумладан автомобилсозлик) ривожланган. Станоклар, турли ҳисоблаш техникалари, авиация жиҳозлари, автомобиль эҳтиёт қисмлари, озиқ-овқат ва полиграфия саноати учун жиҳозлар, электр приборлари ва б. турли саноат ускуналари ишлаб чиқарилади. Металлсозлик, металлургия, қоғоз, кимё, полиграфия саноати корхоналари мавжуд. Пластмасса қайта ишланади. Ун-т, аэронавтика тадқиқот маркази, АҚШ ҳарбий ҳаво базаси, авиация музейи ва

б. музейлар бор. Шаҳарга 1796 й.да асос солинган.

ДЕЙТРОН (дейтон) — водород изотопи (дейтерий) ядроси; 2H, D ёки d б-н белгиланади. Атом ядролари ичида энг оддийси, икки нуклон (1 протон ва 1 нейтрон) дан тузилган. Д.нинг масса сони $-4 = 2$, заряди $Z = 1$. Массаси 2,014102 атом массаси бирлигига тенг; нуклонларнинг боғланиш энергияси $E_{\text{бог}} = 2,22452 \pm 0,00010$ МэВ, электр моментни $(2,738 \pm 0,014) \cdot 10^{-27}$ см², магнит моментни $\mu = 0,857411 \pm 0,000019$ ядро магнетонпгрн, тўла спини $j = \frac{1}{2}$. Протон ва нейтронни Д.да ядро кучлари тутиб туради, боғланиш энергияси кичик, шунинг учун Д. хоссаларини ўрганиб, бошқа ядроларнинг хоссалари ҳақида тўлиқ маълумот олиш мумкин. Ядро реакцияларида кўплаб қўлланилади.

ДЕЙЧ Александр Иосифович [1893.2(14).5, Киев - 1972.8.4, Москва] — рус ёзувчиси, адабиётшунос, таржумон. Проф. (1922), филол. фанлари д-ри (1945). Киев ун-тини тамомлаган (1917). «Жаҳон адабиётида Дон Жуан типи» (1911), «Прометей ҳақида миф» (1912), «Доктор Фауст тарихи», «Жованни Боккаччо» (1913) каби илмий китоблари, «Амундсен» (1936), «Фрильоф Нансен» (1936, Л. Бать б-н ҳамкорликда) ва «Тарас Шевченко» (1939) биографик қиссалари нашр этилган. Д. 2-жаҳон уруши даврида Тош-кентда Информбюро вакили бўлиб ишлаган ва Ўрта Осиё ун-тида даре берган. Д. фаолиятида ўзбек адабиёти ва санъати, айниқса, Алишер Навоий, Ойбек ижоди етакчи урин эгаллайди. «Алишер Навоийнинг гоёвий дунёси», (1968; Ойбек б-н ҳамкорликда) асариди буюк ўзбек шоири ва мутафаккири Навоий асарларидаги замон ва макон, бирлик ва умумийлик, билиш назарияси каби фалсафий мушоҳадалар талқин қилинган. «Бугунги кун ва ўтган кун» (1969) китобидаги «Ўзбекистан қалби» (асосан Ойбек ҳақида) мақоласида ўзбек адабиёти

ва маданияти юксак бахрланган.

Ас: Аброр Ҳидояттов, М.— Л., 1948; Ўзбекистан қалби: Адабий-танкидий мақолалар, Т., 1983.

ДЕКАБРЬ (лот. *decem* — ўн) — Григорий календариди йилнинг ўн иккинчи оий (31 кунлик). Юлий Цезарь календарини ислоҳ қилгунга қадар ўнинчи ой ҳисобланган.

ДЕКАБРЬ ҚУРОЛЛИ ҚЎЗҒОЛОНЛАРИ (1905) — Россияда 1905—07 йиллар инқилоби даврида Россиянинг бир қатор шаҳарлари (Москва, Красноярск, Новороссийск, Сормово, Кронштадт, Чита, Мотовилиха ва б.)да подшо ҳуку-матиға қарши кўтарилган чиқишлар. Подшо ҳукумати томонидан бостирилган.

ДЕКАДА (юн. *dekas* — ўнлик) — 1) ўн кунлик вақт. Қад. Мисрда вақт ўлчов бирлиги. Францияда 18-а. охирида француз буржуа инқилоби даврида ҳафта ўрнида қўлланилган; 2) физикада — частота интервали (оралиғи) бирлиги; икки частота (f_1 ва f_2) орали-ғидаги интервалға тенг.

ДЕКАДЕНТЛИК (лот. *decadentis* — та-назул) — 19—20-а.ларда Европа маданиятидаги инкирозий ҳолатни умумий тарзда ифода этган ном. Таназзулға юз тутишлик, умидсизлик кайфияти, ҳаётдан бешишлик, ёлғизланиб қолганлик каби ҳиссиётларда ўз аксини топган. Д.ка хос бир қатор хусусиятлар модернизмға ҳам хосдир. 19-а. охири — 20-а. бошларида рўй берган жиддий ўзгаришлар, янгиланишлар, инқилобий жараёнларнинг етилиши ижтимоий воқеликда зиддиятларни кучайтирди. Эскилик ва янгилик ўртасидаги кураш авж олди. Бундай ҳолатни кўрган айрим маданият, ходимлари, ижодкорлар тарих, табиат, инсон таназзулга юз тутмоқда, деган фикрга келдилар. Улар ўз асарларида ана шу таназзул, инкироз сабабларини, инсон бошиға

тушган ташвишлар, қийинчиликларни акс эттиришни мақсад қилиб қўйдилар. Натижада санъат соҳасида модернизмнинг янги йўналиши Д. пайдо бўлди.

Декадентлар мураккаб ва қарама-қарши ҳодисаларни тарихни бузувчи куч, деб қарадилар. Улар инсонни жамиятдан, сиёсатдан ва б. жараёнлардан холи бўлган табиатли индивид сифатида баҳоладилар. Шунда инсон ҳеч бир жамиятға қарам бўлмаган озод инсонға айланади. Бошқача айтганда, индивид эстетикасининг ажралмас қисми сифатида шахс эркинлиги вужудға келади. Д. эстетикасидаги бу қараш санъат, адабиёт ва ижодий жараёнға муносабатда ҳам ўзига хосликни юзаға келтирди. Декадентлар адабиётни сиёсатдан холи қилиш ғоясини илгари сурдилар ва буни ижод эркинлиги деб ҳисобладилар. Шу боис Д. санъаткорлари асарларидаги инсон кўпроқ индивид сифатида намоён бўлади, улар қахрамонларининг шахсий хусусиятлари, ҳаёти тафсилотлари бўртиб кўзға ташланади.

Д. дастлаб француз адабиётида яққол намоён бўлган. «Лаънаги шоирлар» деб ном қозонган П. Верлен, А. Рембо, С. Малларме каби шоирлар етакчилик қилган символизм оқимиға Д. ниҳоятда кучли таъсир этди. Кейинчалик П. Валери, П. Клодель, П. Фор ва б. асарларида ривожлантирилди. О. Уайльд (Англия), М. Метерлинк (Бельгия), Р. Рильке (Австрия), М. Пруст (Франция) каби 20-а. нинг 80—90-й.лари адиблари ижодида ҳам акс этди.

Италияда Д. лирик шоир Ж. Пасколи шеъриятида кўзға ташланади. Унинг ижоди учун мистик кайфият, символизм б-н ҳамоханглик хос. 1900-й.ларда Д. таъсирида Италияда куч-қудратға сиғинишлик ва уруш олдидаги қўрқув кайфиятидаги янги оқим пайдо бўлади (Г. Гоццано, М. Моретти, Ф. Мартини ва б.). Д. бошқа қатор мамлакатларға ҳам ёйилади. Мас, Германияда шоир С. Георге тўғараги пайдо бўлалди. Бу тўғарак аъзолари ижодида Ницше ғоялари руҳидаги афсо-

навийлик ҳиссиёти устунлик қилади. Россияда Д. символизм оқимиға мансуб шоирлар ижодида ўз аксини топади, лекин булардаги Д. экспрессионизмга анча яқинлашиб келади.

Ҳаётдан қониқмаслик, унинг аччиқ сабоқлари, ёмонликларга қарши тинимсиз кураш, мавжуд талабга жавоб бермайдиган нарсаларни рад қилиш каби декадентларга хос бўлган хусусиятлар хоз. ҳам жаҳон адабиётида ўз ифодасини топмоқда.

Камол Матёкубов.

ДЕКАН (лот. decanus — ўн боши) — олий ўқув юртида ф-т раҳбари. Ўзбе-кистонда олий ўқув юрти ректори буйруғи б-н проф. ёки тажрибали доцентлардан тайинланади. Д. ф-тдаги ўқув, таълимтарбия ва илмий ишларни бошқаради, ф-т илмий кенгашининг раиси ҳисобланади.

ДЕКАН МАДАНИЯТИ - Ҳиндистон даги илк деҳқончилик ёдгорликлари (мил. ав. 2-минг йиллик). Ҳинд олимлари Д.м.ни 3 археологик мажмуа (Аҳор, Жорва ва Навдатоли)га бўлиб ўрганган. Мажмуалар топилмалардаги нақшлари хусусиятлари б-н бир-биридан фарқ қилади. Қабилаларнинг хўжалик қаётида деҳқончилик ва чорвачилик асосий ўринни эгаллаган. Жез ва мисдан ясалган болта, ханжар, ранда, зеб-зийнат буюмлари, идишлар кўп тарқалган. Жорва ва Навдатоли мажмуасида чакмоқ тошдан ишланган геометрик шаклли қуруллар (қирғич, сегмент, трапеция, тахтача ва б.) ҳам мавжуд. Сопол идишлар қулолчилик чархлари ёрдамида тайёрланган. Металл ишлаш устахоналарининг қолдиқлари бор. Д.м. қабилалари Хараппа маданиятита мансуб аҳоли б-н иқтисодий ва маданий алоқада бўлганлар.

ДЕКАН ЯССИТОҒЛИГИ (санскритча дақшина патха — жанубий мамлакат) — Ҳиндистон я. о.нинг катта (ички) қисмидаги ясситоғлик. Ҳиндистон

Республикаси ҳудудида, Нарбада дарёсидан жан.да. Майд. 1 млн. км². Ўртача баландлиги ғарбида 900 м, шаркида 600 м. Рельефи бир оз ўр-қирли текислик. Асосан метаморфик ва отқинди жинслар, оҳақтош ва қумтошлардан таркиб топган. Геологик жиҳатдан Д. я. Ҳиндистон платформасининг бир қисмидир. Д. я.нинг баландлашган чеккалари Ғарбий Гат ва Шарқий Гат тоғларидан иборат. Улар Арабистон денгизи ва Бенгалия кўлтиғи соҳилларига тик ён бағир б-н тушган. Фойдали қазилмалардан темир рудаси, мис, марганец, вольфрам, олтин ва тошқў-мир бор. Д. я.нинг ўрта қисмидан оқадиган дарёларнинг водийлари жуда кенг. Асосий дарёлари: Годавари, Кришна, Кавери, Нарбада. Иқлими субэкваториал муссонли иқлим, ёзи сернам, баҳори ёгинсиз. Йиллик ўртача ёгин марказий қисмида 500—700 мм, Ғарбий Гат тоғларида 2000—3000 мм. Энг иссиқ ой — майнинг ўртача т-раси 29—32°, янв.ники 21—24°. Кўпроқ саванна ўсимликлари ўсади. Д. я.нинг 60% майдони ҳайдалади, 10—15% ҳудудни ўрмонлар ташкил қилади. Бандипур қўриқхонаси, бир неча миллий парклар ташкил этилган.

ДЕКАРБОКСИЛЛАНИШ - органик кислоталарнинг карбоксил гуруҳидан ёки бу кислоталар тузларининг карбоксилат гуруҳларидан СО₂ ажралиш реакцияси. Д., одатда, кислоталар ёки ишқорлар иштирокида амалга ошади. Мас, натрий ацетатни натрий ишқори иштирокида қиздирилса СО₂ ажралади ва метан ҳосил бўлади. Карбонат кислотага сўндирилган оҳак ва натрий ишқорига қўшиб қиздирилганда тегишли углеводород хреил бўлади. Мураккаб эфирларнинг Д.и ҳам асослар (алкоголятлар, аминлар ва б.) таъсирида спиртли (сувли) эритмаларда рўй беради. Турли модда алмашиниш жараёнларида ферментатив Д.нинг аҳамияти катта. Бактерия ва жониворларда аминокислоталарнинг ферментатив Д.и кенг тарқалган. Организм-

да Д. реакциясини махсус ферментлар — декарбоксилазалар тезлатади.

ДЕКАРТ (Descartes) Рене (лот. номи — Картезий; 1596.31.3, Лаэ, Турень — 1650.11.2, Стокгольм) — француз файласуфи, математиги, физиги, физиологи. Ла-Флеш иезуит коллежида таълим олди, юнон ва лотин тилларини, мат. ва фалсафани ўрганди. 1629 й.да Нидерландияга кўчиб борди, фан б-н шуғулланади. Қиролича Христина таклифи б-н 1649 й.да Швецияга боради ва ўша жойда вафот этади. Д. фалсафаси унинг мат.си, космогонияси, физикаси б-н боғлиқ. Мат. да аналитик геометрия асосчиларидан бири (тўғри бурчакли координаталар тизими унинг номи б-н аталади), ўзгарувчи миқдор ва функция тушунчасини берган («Геометрия», 1637), бир кан-ча алгебра белгиларини жорий қилган. «Диоптрика» (1637) асарида ёруғлик нурининг икки муҳит чегарасида синиши ҳақидаги қонунни баён қилган. Ҳаракат миқдорининг сақланиш қонунини таърифлаган. Осмон жисмларининг юзага келиши ва ҳаракати материя зарраларининг уюрма ҳаракатидан деб тушунтирувчи назария (Д. уюрмалари) муаллифи. У физиологияга оид бир қанча тажрибалар ўтказди ва биринчи бўлиб шартсиз рефлекс ҳақидаги тасаввурни яратди. Д. фазо материя б-н тўла, материясиз фазо йўқ, деб тушунди. Д. фалсафаси асосида жон ва тана, «фикрловчи» ва «қўламли» субстанция дуализми ётади. Материяни қўлам (ёки фазо) га тенглаштирган, ҳаракатни жисмларнинг ўз жойини ўзгартиришидан иборат деб билган. Д. фикрича, ҳаракатнинг умумий сабабчиси худо бўлиб, у материя, ҳаракат ва осойишталикни яратган. Инсон жонсиз аъзои баданни тафаккурга ва иродага эга бўлган жон б-н боғлаб туради. Д. фалсафаси худо, жисм ва жондан иборат учта туғма ғоя бор деган қоидага асосланади. У худонинг мавжудлигини, ташқи оламнинг реаллигини исботлашга ҳаракат қилган. Д. ғоясига кўра, инсон-

нинг моҳияти унинг фикрлашидадир. «Фикрляпман, демак мавжудман» деган фикри шундан келиб чиққан. Унинг фикрича, илмда ишончли, исботланган, тажрибада текширилган дастлабки асос икки йўл б-н — биринчиси индукция ва анализ орқали, иккинчиси — дедукция ва синтез орқали излаб топилади. Д. иккинчи йўлни маъқул йўл деб ҳисоблайди. У инсон акл-идрокининг билиш жараёнидаги ўрнига юксак баҳо беради. «Ҳар бир хулосага шубҳа б-н қараш керак», дейди у. Ҳар жиҳатдан рационал-файласуф бўлган Д. 17—18-а. фалсафаси ва фани таракқиётига салмоқли ҳисса қўшди. Унинг фалсафа ва табиатшуносликка оид таълимотлари таъсирида вужудга келган илмий мактаблар мажмуаси картезийчилик фалсафаси номи б-н машҳур бўлди. Асосий асарлари: «Геометрия» (1637), «Метод ҳақида мулоҳазалар» (1637), «Фалсафа асослари» (1644) ва б.

ДЕКАРТ КООРДИНАТАЛАР ТИЗИМИ — текислик ёки фазодаги тўғри чизик координаталар тизими. Р. Декарт киритган (1637). Бир нуқта (координаталар боши) дан ўтадиган икки Ох ва Оу ўқ (текисликда) ёки уч Ох, Оу ва Оз ўқдан (фазода) иборат. Бунда координата ўқларига қўйиладиган узунлик бирликлари ўзаро тенг бўлади. Координата ўқлари ўзаро тик бўлган Д. к. т. тў три бурчакли координаталар тизими деб аталади. Д. к. т. деганда қўпинча айнан шу тизим тушунилади, умумий Д. к. т. эса аффин координаталар тизими деб аталади.

ДЕКАРТ ОВАЛИ — текисликдаги ясси эгри чизик. Р. Декарт ўзининг «Геометрия» (1637) асарида баён қилган. Паскаль чиғаноғи Д. о. нинг хусусий ҳолидир. Д. о. оптикада кенг қўлланилади.

ДЕКАРТ ЯПРОҒИ - текисликдаги ясси эгри чизик. Тўғри бурчакли декарт координаталар тизимига $x^3+y^2-3axy=0$ тенглама б-н ифодаланади. Д. я. коор-

динаталар бошидан ўтиб, координаталар ўқларига уринади. Координаталар боши Д. я.нинг тугун нуқтаси, $x+y+a=0$ тўғри чизик эса унинг асимптотаси ҳисобланади.

ДЕКАТРОН [юн. deka — ўн ва (электрон) — ўнта катод гуруҳи бўлган ион асбоб; ўртасида анод ва катод жойлашган газ аралашмаси (водород, гелий, неон) тўлдирилган баллондан иборат. Электр импульсларни ҳисоблашда ва электр занжирларни узиб-улашда фойдаланилади. Иши электр импульси таъсирида анод ва катод орасидаги газда вужудга келадиган разряднинг бир томонга — бир катоддан иккинчисига (биринчисидан иккинчисига, иккинчисидан учинчисига ва ҳ. к., ўнинчи импульсдан кейин Д. дастлабки ҳола-тига қайтади) силжишига асосланган. Д. ҳисоблаш ва ўлчаш техникасида, ядро ва саноат электроникаси ва б.да қўлланади.

ДЕКЛАМАЦИЯ (лот. declamatio — но-тиклик машқи) — бадий ўқиш, но-тиклик санъатининг муҳим турларидан бири. Шарқда Д. кадимдан ривожланган. Хитой, Ҳинд подшолари, Хоразмшоҳлар, сугд, сак хонлари саройларида Д. усталари ишлаган. Ўзбек хонликлари ҳудудида ҳам Д. санъатининг моҳир усталари (маддоҳлар, қиссахонлар, дostonчи, эртақчи ва отинлар) яшаб ижод этган. Саройларда тез-тез уюштириб турилган шеърхонлик ҳам аслида Д.нинг бир кўринишидир. 17—18-а. ғарб мумтоз театрида Д. тушунчаси актёрлик ижро воситаларини умумлаштирган. 18-а. охири — 19-а. бошлари театрдаги романтизм ва реализм оқимлари классицизм кунунларидан воз кечди. Романтизм актёр ижрочилигидаги илҳом ҳиссиёт эркинлигини, реализм нутқ ва актёрнинг сахнадаги хатти-ҳаракати тасвирланаётган қаҳрамоннинг ўзига хос хусусиятларини бўйсундирди. Кейинчалик Д. сохта, сунъий нутқ усули тушунчасини билдирадиган бўлиб қолди. К. Станиславский

Д.га актёрлик санъатининг куруқ, сохта кўринишларидан бири сифатида қаради, ҳаёт ҳақиқатига асосланган образ яратиш йўлида Д.га қарши курашишга чақирди. Эстрададаги бадий асарларни ўқиш кенг қамровли ўзига хос санъат бўлиб, Д.нинг замонавий кўринишларидан дейиш мумкин.

Муҳсин Қодиров.

ДЕКЛАРАЦИЯ (лот. declaratio — маълум қиламан, эълон қиламан) — 1) бир ёки бир неча ҳукуматлар, сиёсий партиялар, халқаро ёки жамоат ташкилотларининг дастурий ҳужжат, муҳим халқаро воқеа, қонун ва ҳ.к.ни умум эътиборига етказувчи баёноти; умумсиёсий принципларни тантанали равишда эълон этиш (мас, Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларацияси, Ўзбекистан Республикаси Мустақиллик декларацияси); 2) солиқ тўловчининг даромадлар хусусияти ва миқдори тўғрисида баён қилиши; 3) почта б-н мамлакат ташқарисига юбориладиган пул ва қимматбаҳо пакетларга илова қилинадиган ҳужжат; 4) чегарадан ўтувчи шахс ўзида буюмлар, қимматбаҳо нарсалар ва ҳ.к. борлиги ва улар миқдори тўғрисида божхонага топширадиган маълумот (қ. Божхона декларацияси).

ДЕКЛИНАТОР (лот. declino — оғаман) — магнит оғишларининг бир кеча-кундуздаги ўзгаришлари (вариациялари) ни кузатиш учун мўлжалланган асбоб. Ер остида ўтказиладиган кончиликка дойр ўлчаш ва суратга олиш ишлари (маркшейдерлик ишлари мажмуи) ни бажаришда ҳам қўлланилиши мумкин. Иши магнитнинг электр-магнит хоссаларига асосланган (қ. Магнитометр).

ДЕКОМПЕНСАЦИЯ (де... ва лот. compensatio — бараварлаш) — касаллик туфайли рўй берган ўзгаришга организм мослашувининг, яъни ком-пенсациянинг бузилиши сабабли би-рор аъзо ёки аъзолар системаси ёхуд бутун организм фаолиятининг издан чиқиши. Бирор ка-

саллик ёки жараённинг авж олиши жисмоний зўриқиш ёки организмнинг ўта толиқиши, ҳаро-ратнинг таъсири, турли шикастланишлар, шунингдек, асосий касалликка йўлдош касалликлар ва ҳ. к. туфайли рўй беради. Клиник амалиётда қон айланиши, юрак Д.си (юрак порокларида шиш ва тўқималар гипоксияси) кўпроқ кузатилади (мас, юрак клапанларининг порокларида организм кўпроқ иш бажарганда кўриладиган юрак Д.си).

ДЕКОМПРЕССИОН КАСАЛЛИКЛАР — атроф муҳитда босимнинг тез ўзгариши натижасида рўй берадиган касаллик ҳолати. Асосан учувчиларда, ғаввосларда ва кессонда ишловчиларда (кессон касаллиги) учрайди. Анча юқори босимли муҳитдан бирмунча паст босимли муҳитга бирдан ўтилганда тўқималарда эриган азот пуфак-пуфак бўлиб ажралиб чиқади. Бу Д. к.га сабаб бўлади. Д. к.нинг оғир-енгиллиги организмнинг индивидуал хусусиятига, босимнинг ўзгариши даражасига ва ҳавода ёки сув остида қанча вақт бўлишга, газ пуфакчаларининг микдори ва қаерда жойлашганлигига боғлиқ. Д. к. белгилари: мускул, бўғимлар ва тўш ости оғрийди, бадан қичишади, йўтал тутади, вегегатив нерв системаси, томирлар ва мия фаолияти бузилади, периферик нервларга шикаст етади. Беморнинг ранги ўчиб, терлайди, кўнгли айниб қусади, боши айланади, хушдан кетади. Совқотганда, қон айланиши бузилганда оғриқ зўраяди. Беморнинг умумий аҳволдан келиб чиққан ҳолда даво буюрилади, кўпроқ юрак-томир ва нафас аъзолари фаоли-ятини яхшилайдиган доридармонлар берилади. Декомпрессия туфайли рўй берган ҳолатлар ҳар бирининг келиб чиқиш сабаби ва ривожланишига ка-раб, уни Д. к.нинг алоҳида тури деб фарқланади (яна қ. Баландлик касаллиги, Кессон касаллиги).

ДЕКОРАЦИЯ (лот. decoro — безайман) — театрда сахнани, кинода фильм суратга олинадиган жой — майдон, па-

вильонни спектакль, фильм мазмунига мослаб безаш. Д. яратишда рассомлик, хайкалтарошлик, меъморлик, во-қелик жойини лойиҳалаш санъати, ёритиш ва б. воситалардан фойдаланилади. Д. яратиш Д. санъати деб аталади. Театр декорацияси санъати ва кино декорацияси санъати тури бор.

ДЕКРЕТ (лот. decretum — фармон, қарор) — олий ҳокимият ёки бошқарув органи чиқарган ва қонун кучига эга бўлган қарор. Дастлаб «Д.» ибораси қад. Римда ишлатилган. Собиқ СССРда 1936 й.гача давлат ҳокимияти олий органларининг энг муҳим ҳужжатлари «Д.» номи б-н аталган. Ҳоз. Францияда Д.ни президент ва бош вазир чиқаради, бунда президент Д.и бош вазир ёки тегишли вазир имзо чеккандан кейин юридик кучга эга бўлади. Франция конституциявий тизимини қабул қилган Африкадаги бир неча давлатларнинг президентлари ҳам Д. чиқаради. Англия-саксония ҳукукий тизими мамлакатларида айрим суд қарорлари Д. деб аталади.

ДЕКСТРИНЛАР (С6Н10О5), - крахмал ва гликоген гидролизланганда (чала парчаланганда) ҳосил бўладиган маҳсулотлар. Гидролизнинг бошланғич босқичида йод таъсирида кўк ранг берадиган амилодекстринлар, сўнгра эритродекстринлар (йод таъсирида кизил-кўнғир ранг беради) ва мальтодекстринлар (йод таъсирида бўялмади) ҳосил бўлади. Д. гидролизининг кейинги босқичларида дисахаридлар, асосан мальтозалар, сўнги маҳсулот сифатида моносахаридлар ҳосил бўлади. Сувда эрийди. Тўқимачиликда, гугурт и.ч. да, босмаҳона ва пойабзал саноатида ёпиштирувчи модда сифатида ишлатилади.

ДЕЛАВАРЛАР (ўзларини ленапе деб аташади) — индейс халқи. АҚШ (Нью-Йорк, Висконсин, Канзас, Оклахома штатлари, 3 минг киши, 1990-й.лар ўрталари) да ва Канада (Онтарио вило-

ятининг жан-даги резервацияларда, 1 минг киши) да яшайди. Алгонкин тили гуруҳига киради. Ҳозир инглиз тилида сўзлашади. Д. овчилик, балиқчилик ва дехқончилик б-н шуғулланишади. Қадимда қабиланинг афсонавий тарихи ёзилган пиктографик (ҳарф ўрнида расм ишлатиш) ёзувидан фойдаланишган. Диндорлари — протестантлар.

ДЕЛАВЭР — АҚШ штати. Мамлакатнинг Атлантика океани соҳилида, Делмарва я. о.нинг шарқий қисмида жойлашган. Майд. 5,3 минг км². Аҳолиси 796,1 минг киши (2001). Маъмурий маркази — Довер ш. Рельефи текисликлардан иборат, ботқоқликлар учрайди. Иклими денгиз иклими, дарёлари қисқа ва серсув. Кенг баргли ўрмон бор.

Д.— индустриал-аграр штат, хўжалигининг асосини саноат ташкил этади. Айниқса кимё саноати ривожланган (АҚШнинг йирик кимё з-длари шу штатда). Кемасозлик, автомобилсозлик, станоксозлик, резина, озик-овқат, тўқимачилик саноати, юқори сифатли пўлат и. ч., металлсозлик муҳим аҳамиятга эга. Йирик саноат шахри ва порти — Уилмингтон. Шаҳар атрофида интенсив қ. х. (паррандачилик, сут чорвачилиги, сабзавотчилик) ривожланган. Д.— АҚШнинг илк бор (1776 й.да) ташкил топган штатларидан. Штат худудида европаликлар кўчиб келгунга қадар индейсларнинг делавар қабиласи яшаган. 1664 й.да инглизлар томонидан босиб олинган.

ДЕЛАГОА — Ҳинд океанидаги қўлтиқ, Африканинг шарқий соҳилида. Уз. 112 км, кенлиги 25—40 км. Чуқ. 16 м гача. Соҳиллари ўрмон б-н қопланган, ботқоқлашган пасттексислик. Дарёларнинг қуйилиш жойида қулай бухталар вужудга келган. Энг йирик порти — Мапуту (Мозамбик).

ДЕЛАКРУА (Delacroix) Фердинанд Виктор Эжен (1798.26.4, Сен-Морис,

Париж яқинида — 1863.13.8, Париж) — француз рассоми, прогрессив романтизмнинг йирик намояндаси. Д. ижодида янги усулларни дадил қўллаб тўйинган колоритга, дадил бўёқ суртмаси, ёрқин нурсоя кескинлигига эга бўлган рангтаъсир тизимини яратди; асарларида эрксеварлик ғоялари б-н йўғрилган фаол ҳаракат ва жўшқин руҳни акс эттирди («Баррикадада Озодлик», 1830). Д.нинг бой ижодий фантазияси, эхтироси Шарк мавзуидаги тарихий ва классик ҳамда замонавий адабий асарларга ишлаган картиналарида аниқ намоён бўлди («Ҳазоирлик аёллар», 1833—34; «Мароккодаги яхудийча тўй», 1839 ва б.).

ДЕЛЕДДА (Deledda) Грация (1871.27.9, Нуоро, Сардиния — 1936.15.8, Рим) — итальян адибаси. Ижоди 19-а. охирида итальян адабиёти, операси ва тасвирий санъатида вужудга келган реалистик йўналишнинг веризм оқимида яқин. Д. роман ва қиссалари Сардиния дехдонлари ва балиқчилари ҳаётига бағишланган («Сардиния ҳикоялари», 1894). Д.нинг «Элиас Портолу» (1903), «Кул» (1904), «Ваган соғинчи» (1905), «Она» (1920) асарлари руҳий кечинмаларга бой, ўзи туғилган жой табиатини лирик тасвирлаган. Нобель мукофоти лауреати (1926).

ДЕЛИБ (Delibes) Клеман Филибер Лео (1836.21.2, Сен-Жермен дю-Валь — 1891.16.1, Париж) — француз композитори, балет жанри ислоқотчиси. Париж консерваториясида таълим олган (1848—53) ва шу ерда проф. (1881 й.дан). Франция институти (академияси) нинг аъзоси (1884 й.дан). Унинг «Жилга» (Минкус б-н ҳамкорликда, 1866), «Коппелия» (1870), «Сильвия» (1876) балетларида сахнавий ракс драматик театрга хос воситалари б-н тўлдирилди, мусика услуги симфонизм тамойиллари б-н бойиди. Ҳажвий «Қирол шундай деган» ва лирик-драматик «Лакме» (1883) опералари дунё театрларида мунтазам ижро

этилади. Д.нинг «Лакме» ва «Коппелия» асарлари Навоий театрида 1947 й.дан бери сахналаштирилмоқда.

ДЕЛИСТИНГ (инг. delisting) - фонд биржасида қимматли қоғозларни савдо рўйхатидан чиқариш. Эксперт текширувларида уларнинг таъминоти аниқлангандан кейинги қарор тарзда қўлланилади, бу қимматли қоғоз савдога қўйилмайди ва улар листинг имтиёзларидан тамомила маҳрум бўлади. Агар қимматли қоғозлар сотувда қолмаган бўлса (фирма қайтариб олса ёки янгисига алмаштирган бўлса), компания активсиз қолса ёки банкрот бўлса, қимматли қоғозлар ошқора жойлаштириш мақбул бўлмаган кичик ҳажмга эга бўлса, компания листинг келишувини бузса Д. қўлланилади.

ДЕЛИШЕС — кечпишар олма нави. Америкадан келтирилган. Америка ва Европа давлатлари (Франция, Италия, Швейцария, Голландия, Австрия, Болгария, Руминия ва б.) боғдорчилигида етакчи навлардан ҳисобланади. Да-рахти баланд, кучли усади, кенг шох-шаббали, шохчалари мустаҳкам, новдалари сарғимтиш-кўкиш. Бал. 6,5—7 м, барги ўртача, текис, тўқ яшил. Гуллари ўртача, қирмизи. Апр.нинг иккинчи ярмида гуллайди. Симеренко, Ренет, Пармен каби навлар яхши чанглатувчи қисобланади. Меваси йирик (150—180 г), сирти силлик, сариқ-тиллаланг, эти ширин, хушбўй, куврак, асал хиди келади. Таркибида 16,74% қуруқ модда, 12,7% қанд, 0,25% кгт мавжуд. Совуққа чидамли. Меваси авт. охири — сент. бошларида териб олинади, январгача сақлаш мумкин. Ҳар йили ҳосил қилади; кўчати экилгандан сўнг кучсиз пайвандтагда 3—4-йили, кучли ўсадиганларида 5—6-йили ҳосилга ки-ради. Ҳосилдорлиги 100—120 ц/га. Узоқ жойларга жўнатишга яроқли. 1950-й.лар охирида Ўзбекистонга келтирилган. Тошкент, Самарқанд, Наманган ва Қашқадарё вилоятларинингтоғ олди ва

тоғли минтақаларида ўстирилади.

ДЕЛОН (Delon) Ален (1935.8.11, Париж) — француз актёри, продюсер. Дастлаб унга шуҳрат келтирган фильм «Яркираган куёвда»ги Том Ришли роли бўлди. «Рокко ва унинг ака-укалари», «Ойнинг тутилиши», «Қоплон», «Самурай», «Троцкийнинг ўлдирилиши», «Месье Кляйн» каби фильмлардаги ўз қаҳрамонлари орқали мунофиқ инсонларнинг ўзига хос психологиясини, моддий ва маънавий конфликтларни моҳирона очиб берди. Ўзининг келишган ташки кўриниши, ижросидаги пластиклик, жўшқинлик сарғу-зашт ва детектив фильмларда, шунингдек, ўзи экранлаштирган «Полициячи териси учун», «Бўйсунмас» фильмларида яққол кўзга ташланди ва Д.нинг машхурлигини янада оширди.

ДЕЛОС (ҳоз. Дилос) — Эгей денгизидеги орол. Юнонистоннинг йирик лийнй маркази (Аполлон ибодатхонаси). Д. юнон-форс урушлариан кейин 1-Афина денгиз иттифоқининг маркази ва Делос иттифоқинит хазинаси сақла-надиган жой сифатида (мил.ав. 454 й.гача) йирик ахамиятга эга бўлган. Юнонистондан Кичик Осиёга ўтадиган асосий йўл Д. орқали ўтган. Эллизм даврида халқаро савдо муносабатларида катта роль ўйнаган (қул савдоси маркази). Д. Жаҳон мероси рўйхатига киритилган.

ДЕЛОС ИТТИФОҚИ (1-Афина денгиз иттифоқи) — юнон денгиз бўйи шаҳарлари ва Эгей денгизидеги ороларнинг Афина бошчилигидаги иттифоқи (мил.ав. 478/477—404). Иттифоқ аъзоларининг кенгашлари Делос о.да, Аполлон ибодатхонасида ўтказилган. Пелопоннес уруши (мил. ав. 431—404)да Афина мағлубиятга учрагач, Д. и. тарқатиб юборилган.

ДЕЛЬБРЮК (Delbruck) Макс (1906.4.9, Берлин — 1981) — америкалик

физик, генетик, вирусолог; молекуляр биол. асосчиларидан бири. Миллати немис. 1937 й.дан АҚШда. АҚШ Миллий ФА акад. Фалсафа д-ри (1930). Асарлари атом физикаси, вируслар мутагенези ва репродукциясига оид. Бактериофаглардаги рекомбинацияни кашф этган. Кимёвий моддалар тузилишининг квант назарияси масалаларини ишлаб чиққан. Нобель мукофоти лауреати (1969, А. Д. Херши ва С. Э. Лурия б-н ҳамкорликда).

ДЕЛЬТА — дарёнинг денгиз ёки кўлга қуйилиш жойида сувда оқиб келган жинслардан ҳосил бўлган текислик. Д. номи юнон алфавитидаги Д (дельта) нинг бош ҳарфидан олинган. Нил дарёсининг учбурчак дельтаси шаклан ана шу ҳарфга ўхшаш бўлганидан қадимда шундай ном олган. Д.да дарё суви пан-жа шаклида кўпдан-кўп тармоқларга бўлиниб оқади. Вақт ўтиши б-н Д. кенгайиб, денгиз ичка-рисига кириб бораверади. Дарё оқизиғи кўп ва йирик бўлса ёки денгиз, кўл суви сатҳи пасайиб бораётган ёки саёз бўлса, Д.нинг шаклланиши тезлашади. Йилига бир неча метрдан бир неча юз метргача кенгайиб боради. Д.нинг шакли ва майдони турлича: Амазонка Д.си — 100 минг км², Амударё Д.си — 19 минг км², Волга Д.си — 19 минг км². Д. тупроғи унумдор.

ДЕЛЬТА ЁТҚИЗИҚЛАРИ - денгиз ва кўлларнинг дарёлар қуйилиш жойида дельпанн шаклантирадиган дарё оқизиқ жинсларидан ҳосил бўлади. Таркибига оҳақтош қатламли қум-гилли жинслар ҳам киради. Тоғ олди ҳудудларида конгломератлар борлиги кузатилади. Дарёлар адоғида тўпланган оқизиқ жинсларга тўлқин ва тўлқинли оқимлар таъсири-нинг йўқлиги, Ер пўсти шу қисмининг секинлик б-н букилиши натижасида қалинлиги бир неча км гача бўлган Д.ё. вужудга келади. Д.ё.дан пайдо бўлган аккумулятив шакл — дельта юзаси асосан дарё ва кўл-ботқоқлик чўкиндиларидан ташкил топади. Одатда, Д.ё. устида унумдор тупроқ қатлами вужудга келади. Шу

сабабли жуда қадим замонлардан Д.ё. деҳқончилик марказлари бўлиб, аҳоли зич яшаган (мас, Амударё, Нил ва б. дарё дельталари).

Д.ё., шунингдек, қазилма ҳолатида ҳам кўпинча ўтмиш геологик даврларнинг чўкинди қатламларида мавжуд. Улар қатта қалинлиги, тузилиши, денгиз, шўрроқ сувли ва континентал ётқизиқларнинг турли бирикмаларида намоён бўлади. Д.ё. қазилмалари орасида кўмир, темир ва мис рудаларининг кон-лари учрайди.

ДЕЛЬТА-ЁҒОЧ — пресслаб ва елима-лаб тайёрланадиган қатқат ёғоч. Қайин дарахтидан йўниб олинган юпка тасмага фенол ёки креозол формальдегид смола-си шимдириб, 100—175 кг.куч/см² босим остида 120—150° т-рагача қиздириб тайёрланади. Д.-ё. 1 — 12 мм қалинликда тахта, 15—300 мм қалинликда плита кўринишида ишлаб чиқарилади. Бу плиталарнинг мустаҳкамлиги ва эластикли-гини ошириш учун металл тўр, зар, резиналанган мато ва б. б-н арматураланади. Смолага графит ва мой қўшиб антифрик-цион хоссаси яхшиланади. Д.-ё. кимёвий реагентлар таъсирига чидамли, электр изоляция, механик ва б. хоссалари юкрри материал.

ДЕЛЬТА-ФУНКЦИЯ [8- функция, 8(x)] — математик масалаларни ечиш-да кўп қўлланиладиган белгиси. Д.-ф.ни ихтиёрий узлуксиз функция $f(x)$ га $f(0)$ сони мос келадиган чизикли функционал тарзда ифодалаш мумкин. Шунинг учун Д.-ф. умумлаш ган функция ёки Дирак функцияси деб ҳам аталади (П. Дирак (1) шартлар б-н аниқланган функцияни биринчи бўлиб ишлатган). Д.-ф. назарий физиканинг математик аппаратида ҳам қўлланилади.

ДЕЛЬФА — Фокида (Ўрта Греция) нинг жан.гарбида, Парнас тоғи этагида жойлашган юнон шаҳри. Мил. ав. 7—6-а. ларда умумюнон диний марка-зи бўлиб,

меъморий ёдгорликлар (Аполлон ибодатхонаси оракул ва б.) сақланган. Мил. ав. 6-а.нинг бошларида Д.да 4 йилда 1 марта умумнон Пифий ўйинлари ўтказилган. Бу вақтда муқаддас осойишталик, тинчлик ҳукм сурган. Д.да Аполлонга атаб жуда кўп назрнийез келтирилган. Бу бойликлар Д.нинг юксалишига сабаб бўлган. Мил. ав. 1-а.нинг 80-й.ларида Д. фракияликлар ва б. қабилалар томонидан таланган. Мил. 1-а. охирида Д.даги ибодатхона қайта тикланган. Оракул фаолияти мил. 2-а.да бир мунча жонланган (сўнгги бор оракулга 3-а.да муржоат қилинганлиги маълум); ибодатхона Рим императори Феодосий I томонидан тахм. 390 й. расман ёпиб қўйилган. Ҳоз. Д. — кичик аҳоли пункти. Д. ёдгорлигидан 1892 й.дан бошлаб француз археологлари олиб борган казишлар натижасида икки муқаддас маскан (участка) — Аполлон ва Афина масканлари очилди: Аполлон Пифий ибодатхонаси (мил. ав. 6-а., меъморлар Ксенодор ва Агатон томонидан мил. ав. 4-а.да қайта қурилган) бўртма тасвирлар б-н безатилган (музейда сақланмоқда). Сифнийлар (тахм. мил.ав. 525), афиналиклар (мил.ав. 5-а. бошлари) хазиналари, ус-тунлари (галерея — устунли пешайвон, мил.ав. 475), театр (мил. ав. 2-а.) ва б. бор. Афина Проня муқаддас ибодатхонасининг эски (мил. ав. 7-а. охири) ва янги (мил. ав. 6-а. охири) асослари, айлана тархли — фолос — макбара (мил. ав. 4-а. бошлари), стадион (мил. ав. 6-а.), гимнасий (мил. ав. 6—5-а.лар) ва б. ўрганилган. Д.да археологик музей ташкил этилган. Д. меъморий ёдгорликлари Жаҳон мероси рўйхатида киритилган.

ДЕЛЬФИН (лот. Delphinus) — осмоннинг Шим. ярим шаридаги юлдуз туркуми. Унинг учта ёруғ юлдузи 3,7; 3,8 ва 4,0 юлдуз катталигида. Туркумни кузатиш учун энг яхши шароит июнь — авг. ойларида бўлади. Ўзбекистон худудида ҳам кўринади.

ДЕЛЬФИНЛАР (Delphininae) —

тишли китлар туркумига мансуб сут эмизувчилар гуруҳи. Дарё Д.и (Platanistidae) ва дельфинсимонлар (Delphinidae) оилаларини ўз ичига олади. Дарё Д.ининг уз. 1,5—3 м, кўкрак сузгичлари калта ва кенг, тумшуги узун ва ингичка, тишлари кўп (104 дан 242 гача), кўзлари ожиз (ганг Д.да кўз гавҳари бўлмайди). Асосан Жан. Америка (лаплат Д.) ва Жан. Осиё (хинд Д., Хитой кўл Д.) дарёларида тарқалган. Дельфинсимонларнинг уз. 1,2—3 м, айрим турлари (косатка) 10 м гача. Кўпчилигида орқа сузгичи бўлади, тумшуги чўзиқ, тишлари 50 тадан кўпроқ, дум сузгичининг кейинги учи чуқур кесилган. Бош мияси шарсимон, ярим шарлари пўстлоғида жуда кўп пуштачалари бор. Д.да китсимонларга нисбатан эхолокация ва эшитиш органи яхши ривожланган (бир неча ўн Гц дан 150—196 Гц гача частоталик акустик тебранишларни қабул қилади). Товуш сигналлари орқали ўзаро алоқа қилади. Эхолокация органи бошининг ҳаво тўпловчи бўшлиқларида жойлашган. Соатига 55 км тезликкача суза олади (косатка). 3—5 йилда балоғатга етади. Боласини 4—6 ой эмизади. Йирик Д. 50, майдалари 30 й.гача яшайди. Овозга тақлид қила олади, кўлга осон ўрганайди. Океанариумларда боқилганида кўпайиши ҳам мумкин. Д.нинг 50 тури маълум. Оқ биқин Д. ва афалина деярли ҳамма денгизларда учрайди. Крра денгизда фақат оқ биқин Д., шим. денгизларда шим. китсимон Д., косаткалар тарқалган. Кўпчилик турларини овлаш ман қилинган.

ДЕЛЮВИЙ (лот. deluo — юваман), делювиал ётқизиқлар — ёмғир ёки эриган қор сувлари оқизиб кел-тирган, шунингдек, ўз оғирлиги, совуқдан силжиши ва грунт оқувчанлиги натижасида қирлар этагида ва ён ба-ғирларининг қуйи қисмида тўпланган тоғ жинсларининг нураган ётқизиқлари. Тоғ ён бағирлари ва этакларида катта майдонларни эгаллайди, делювиал шлейфлар ҳосил қилган. Қалинлиги бир неча ўн метрга

етади. Д.нинг гранулометрик таркибида ўрта ва оғир чангсимон кумок кўп; булар қиялик юқорисидан пастга қараб шағалдан гилга қадар ўзгариб бориши мумкин. Делювиал ётқизикларнинг минерал ва кимёвий таркиби атрофдаги тоғ жинслари ҳамда ётқизикларнинг таркиби б-н узвий боғлиқ. Сувни ўзидан яхши ўтказиши ва қатламлар ҳосил қилмайди. Делювиал жараёнлар ўсимликлар сийрак бўлган (тупроқ ўсимликлар б-н кам ҳимояланган) куруқ иқлим шароитларида тезроқ кечади. Ўрта Осиёнинг бир қанча минтақаларида делювиал ётқизиклардан лёсснинг баъзи хиллари ҳосил бўлган. Одатда, бундай ётқизиклардан унумдор тупроқ (сур тупроқ, жигарранг тупроқ ва б.) таркиб топади. Д.да кўпинча олтин, қалай, вольфрам ва б. металлларнинг сочма конлари учрайди. Делювиал суглинкалардан ғишт тайёрланади. А. Павлов (1888) Д.ни кон-тинентал ётқизикларнинг алоҳида генетик тури қилиб ажратган.

ДЕМАГИН Владимир Васильевич (1924.15.7, Тошкент) — учувчи, «Хизмат кўрсатган синовчи-штурман» (1967). Синовчи-учувчилар мактабини тугатган (1952). Меҳнат фаолиятини Тошкентдаги В. П. Чкалов номидаги авиация здида йиғувчи-парчинловчиликдан бошлаган (1941—42). 2-жаҳон уруши қатнашчиси (1942—44). Харьков ҳарбий авиация билим юртида (1944), Жуковский (Москва вилояти) синовчи-учувчилар мактабида (1952) ўқиган. Тошкент авиация зди (ҳоз. Тошкент авиация и.ч. бирлашмаси) учиш-синов ст-ясида бортрадист (1945—49), синовчи-штурман (1949—80), қидирув-кутқарув хизмати бошлиғи (1980—84), навбатчи штурман (1984—92). Тошкент авиация здида ишлаб чиқарилган ЛИ-2, АН-8, АН-12, АН-22, ИЛ-12 ва ИЛ-76 (турли моди-фикациялари) самолётларини синашда қатнашди, ҳаводаги парвози 4 млн. км дан ортик (13000 соат). Кўплаб штурман шогирдлар тайёрлаган. «Жасорат», «Шухрат» (1994) медаллари б-н тақдирланган.

ДЕМАГОГ (юн. demagogos — халқ дохийси) — дастлаб Юнонистонда халқни орқасидан эргаштирган сиёсий гу-руҳчалар раҳбарлари, демократик кайфиятдаги сиёсий арбоб; кейинчалик бу сўз салбий маъно олган (к. Демагогия).

ДЕМАГОГИЯ (юн. demos — халқ ва ago — бошлайман) — фактларни атайлаб бузиб кўрсатиш, ёлғон-яшиқ ваъдалар бериш ва тилёғламалик қилиш йўли б-н алдаш; ғаразли, кўпинча сиёсий мақсадларни яширган ҳолда баландпарвоз муҳокама юритиш.

ДЕМАРКАЦИЯ, демарканион йўл (тиббийётда) — гангренаца яллиғланиш жараёнида улик тўқимани соғлом тўқимадан ажратиб турадиган йўл, грануляциян тўқима жияги.

ДЕМАРКАЦИЯ ЧИЗИҒИ - 1) ҳар бий ишда урушувчи томонларни вақтинча яраш вақтида ажратиб турувчи чизик (ўт очиш тўхтатилган чизик); 2) мағлуб давлат ҳудудини зоналарга бўлувчи чизик; 3) қўшни давлатлар ўртасида даъволаши-лаётган ҳудудда доимий чегара аниқлан-гунига қадар вақтинча белгиладиган чизик.

ДЕ МАРКО Гвидо (1931.22.7, Валлетта) — Мальта президенти. Мальта киролик ун-тини тугатган (1952). Юридик фанлари д-ри (1955). 1966 й. Мальта вакиллар палатаси (парламент) аъзоси. 1967 й.дан Мальта ун-ти ўқитувчиси, кейинчалик проф. 1972—87 й.ларда Миллий партия бош қотиби, партия етакчиси ўринбосари. 1987 й.дан Мальта бош вазири ўринбосари, адлия ва ички ишлар вазири, Вакиллар палатаси бошлиғи. 1990 й.дан Мальта ташки ишлар вазири, айни вақтда 1992 й.дан бош вазир ўринбосари. 1999 й. мартдан Мальта Республикаси президенти.

ДЕМАРШ (франц. demarche —

чиқиш) — бир давлат ҳукумати, ташқи ишлар маҳкамаси ёки дипломатик вакилининг бирон-бир масала бўйича бошқа давлатга норозилиги, илтимоси, таклифи ёки огохлантириши. Нота, ультиматум, меморандум, баёноғ ва б.да изҳор этилиши, дипломатик вакилни чақириб олишда намоён бўлиши мумкин. Ҳоз. халқаро ҳуқуқ нормаларига мувофиқ куч б-н таҳдид қилиш Д. мазмуни бўлмайди.

ДЕМЕТРА — юнон мифологиясида дастлаб ҳосилдорлик, деҳқончилик, кейинчалик никоҳ ва оилавий ҳаёт маъбудаси. Кронос ва Реянинг кизи, Зевенинг синглиси, Персефонанинг онаси. Д. одамларга буғдой бошоғини совға қилган ва уларни деҳқончиликка ўргатган. Ер ости салтанати худоси Аид Персефонани ўғирлаб кетганда Д. ғазабланган ва ер ҳосил бермай қўйган, очарчилик бошланган. Шунда Зевс Персефонага ярим йил ерда онаси б-н, ярим йил у дунёда Аид б-н бўлишни буюрган. Бу афсонада ўсимлик дунёсининг ҳар йили хазон бўлиши ва янгидан уйғониши жараёни акс этган. Д. римликлар мифологиясидаги Церарага мос келади.

ДЕМЕТРИЙ I — Юнон-Бақтрия подшолиги шоҳи (мил. ав. тахм. 189 й. — тахм. 167 й.). Унинг даврида салта-нат ниҳоятда кучайган. Д. I ҳоз. Афғонистон ва Шим.-Ғарбий Ҳиндистондаги бир қанча вилоятларни босиб олган. Шим.-Ғарбий Ҳиндистонда пойтахт шаҳар курдирган, зарб эттирган тангаларида ўзини «ҳиндлар подшоси» деб атаган. Мил. ав. тахм. 175 й. Бақтрияда Д. I га қарши Евкратид исён кўтарган. Д. I у б-н курашда ҳалок бўлган, подшолиги эса парчаланиб кетган. Салтанатнинг Ҳиндистондаги қисмига Д. I нинг саркардаси Менандр подшоҳ бўлган.

ДЕМИДЕНКО Нина Михайловна (1925.19.12, Бишкек) — гигиенист, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1976), тиббиёт фанлари д-ри

(1970), проф. (1971). ТошТИни тугатган (1949). Шу ин-т меҳнат гигиенаси кафедраси ассистенти (1954—61), до-центи (1962—67), мудири (1967—1990, 1990 й.дан 2-ТошТИда), 1992 й.дан проф.-консультант. Ўлка гигиенаси ва меҳнат физиологияси, пестицидлар гигиенаси ва токсикологияси муаммолари устида тадқиқотлар олиб борган. «Шухрат» медаллари (1994) б-н тақдирланган.

ДЕМИЛИТАРИЗАЦИЯ (де... ва лот. *militaris* — ҳарбий) — халқаро ҳуқуқда бирор халқаро шартномага биноан муайян ҳудуддаги ҳарбий истехкомлар ва иншоотларни йўқотиш ҳамда шу ҳудудда ҳарбий базалар ва куролли кучлар саклашни тақиқлаш. Тўла Д. (Антарктида, Аланд архипелаги, ос-мон жисмлари, шу жумладан Ой ва б.) ва қисман Д. (мас, ядросиз зоналар ташкил этиш) фарққилинади. «Д.» атамаси баъзида бирмунча кенг маънода ишлатилади (мас, иктисодиётни Д.лаш).

ДЕМИРЕЛ Сулаймон (1924.1.11, Испарта вилоятининг Исломқой қишлоғи) — Туркиянинг сиёсат ва давлат арбоби. Истанбул техника ун-тининг қурилиш ф-тини тугатган (1949). 1955—60 й.ларда Туркия сув хўжалиги давлат дирекцияси бош мудири. 1960—62 й.ларда армия сафида. 1962—64 й.ларда хусусий корхонада маслаҳатчи муҳандис, Ўрта шарқ техника ун-тида ўқитувчи. Д. — «Адолат» партиясининг асосчиларидан бири. 1962 й. шу партия бош кенгаши аъзоси, 1963 й.дан партия бош раиси ўринбосари, 1964 й.дан бош раиси. 1965—80 й.ларда бир неча марта ҳукуматга бошчилик қилди. 1980 й. 12 сент.даги ҳарбий тўнтариш натижасида бош вазир лавозимдан четлаштирилди. Д. ўнг либерал «Тўғри йўл» партияси тuzилишининг ғоявий илҳомчиси ва собиқ сиёсатчиларнинг сиёсий фаолиятини тақиқлаш бекор қилингунга қадар мазкур партиянинг яширин раҳбари. 1987 й. 24 сент.дан «Тўғри йўл» партиясининг бош

раиси, 1991 й.дан Туркия бош вазири. 1993—2000 й.ларда Туркия Республикаси президенти.

ДЕМОБИЛИЗАЦИЯ (де... ва мобилизация) — 1) қуролли кучларни ва мамлакат иқтисодиётини ҳарбий ҳолатдан тинчлик ҳолатига ўтказиш; 2) уруш тугагандан кейин ҳарбий қисмлар, қў-шилмалар ва муассасаларнинг шахсий таркибини қайта тузиш б-н қуролли кучлар шахсий таркибини урушдан олдинги ҳолатга келтириш; 3) ҳарбий хизматчиларни уруш тамом бўлиши б-н, шунингдек, тинчлик даврида мажбурий ҳарбий хизмат муддати тугаши б-н армиядан бўшатиш; 4) кўчма маънода — тайёргарлик, фаоллик, қушёрлик, эҳтиёткорликнинг пасайиши.

ДЕМОГРАФИК СТАТИСТИКА, аҳоли статистикаси — статистика фани тармоғи, аҳоли ёки унинг ало-ҳида гуруҳларининг миқдори, тарки-би, жойлашиши ва такрор барпо бўли-ши ҳақида статистиқ услуб асосида маълумотлар тўплаш, уни қайта ишлаш ва таҳлил қилишни ўрганади. Д. с аҳоли ва демографик жараёнлар (туғилиш, ўлиш, никоҳ ва ажралиш, аҳолининг такрор барпо бўлиши) ҳақидаги рақам кўрсаткичлар йиғиндисидан иборат. Д. с. маълумотларидан социал-демографик тадқиқотларда фойдаланилади.

Д. с аҳоли ва демографик жараёнлар ҳақида маълумотлар тўплашда уларнинг маълум ижтимоий-тарихий та-раққиёт давомида миқдор ва сифат жиҳатдан мунтазам ўзгариб боришини назарда тутди. Д. с.нинг аҳоли рўйхати ўтказиш, демографик жараёнлар ва миграцияни доимий рўйхатга олиб бориш каби и. т. услублари мавжуд аҳоли ҳақидаги маълумотларни умумлаштириш, гуруҳлаш, уларни қиёслаш ва демографик омилларни ўрганиш қоидаларини ҳам ишлаб чиқади.

Д. с. статистиканинг бошқа тармоқларига нисбатан анча олдин пайдо

бўлган (қ. Аҳоли рўйхати). Ўзбекистонда Д. с, асосан, 20-а.нинг 1-ярмидан шакллана бошлаган. 1927 й. Республи-када фуқаролик ҳолатини қайд этиш (ЗАГС) бюроларининг таркиб топиши Д. с. ривожланишига олиб келди.

Д. с. маълумотлари дунёнинг жуда кўп мамлакатларида махсус бюллетенларда, статистик тўплам, жур. ва демографик йилномаларда нашр этилади. Дунё аҳолиси ва унинг миқдор, сифат ўзгаришлари БМТ демографик йилномаларида, Ўзбекистон аҳолиси ва демографик жараёнлари ҳақидаги маълумотлар эса Ўзбекистон Республикаси Макроиқтисодиёт ва статистика вазирлиги Статистика департаментининг демографик йилномаларида мунтазам чоп этилади.

ДЕМОГРАФИЯ (юн. demos — халқ ва ... графия) — ҳар йили турли сабабларга кўра вафот этган аҳоли ўрнини янгидан дунёга келган авлод ҳисобига тўлдириб борилиши қонуниятларини ижтимоий-тарихий шароитларга боғлиқ ҳолда ўрганадиган фан. Д.нинг пайдо бўлиши асосан 17-а.нинг 2-ярмидан англиялик олим Ж. Граунт (1620— 1674) тадқиқотлари б-н боғлиқдир. Д. терминини 1855 й.да француз олими А. Гийар қўллаган. 1882 й. Халқаро гигиена ва демография конгрессининг Женева сессиясида расмий қабул қилинган. 19-а. охири — 20-а. бошларида кенг тарқалди. Ўзбекистонда, асосан 1960 й.лардан қўлланила бошлади.

Д.нинг мақсади муайян ҳудуд, мамлакат, дунё аҳолиси ва миллатнинг такрор барпо бўлиши жараёни ва омилларини ўрганиш, муаммоларни белгилаб, ечимларни аниқлаш ва истикболини кўрсатиб беришдан иборат. Д.нинг вазифалари: демографик жараёнлар (туғилиш, ўлим, никоҳ ва ажралиш, оиланинг демографик хусусиятлари, аҳолининг ёш-жинсий ва оила-вий таркиби, демографик майл) ва уларнинг омилларини ўрганиш; демографик башорат (маълум ҳудуд аҳолисининг

сони, ёш-жинсий таркиби ва демографик вазияти истиқболлини илмий асосланган ҳолда олдиндан аниқлаш)ларни ишлаб чиқиш; демографик сиёсат (аҳоли сиёсатининг узвий қисми бўлиб, унинг асосий мақсади аҳолининг миқдорий ўсишини бошқаришдан иборат) чоратадбирларини ишлаб чиқиш. Демографик сиёсат ижтимоий-иқтисодий сиёсатнинг илмий асосини ташкил этмоғи лозим. Шундагина жамият ҳар томонлама мунтазам ривожланиб боради.

Демографик тадқиқот усули — статистик, тарихий таққослаш, харитаграфик, социологик, математик ва мантикий фикрлаш. Д.нинг тахлилий методи статистикадан фарқ қилади: унда мавҳум фикрлаш усулидан кенг фойдаланиш асосида аҳоли таркибида келгусида рўй берадиган миқдор ва сифат ўзгаришлари ҳам ўрганилади. Шу жиҳатдан демографик статистика Д.нинг бир қисмидир.

Аҳоли муайян ижтимоий ҳаёт тарзига бўйсунуши туфайли, демографик жараёнлар ҳам муайян и.ч. усули ва и.ч. муносабатига боғлиқ бўлади. Аҳоли мураккаб ижтимоий ва табиий ривожланиш маҳсули бўлиб, турли омиллар заминида кўпаяди. Бу жиҳатдан Д. иқтисод, социология, геогр., тиббиёт, тарих фанлари таҳлил мавзуйига яқин бўлиб, уларнинг ютуқларидан фойдаланади, айни вақтда, уларга муҳим маълумотлар беради.

Демографик жараёнларни ўрганишда жуда кўп маълумотлардан фойдаланилади. Кўпчилик давлатларда демографик маълумотлар статистика ташкилотлари томонидан тўплаб борилади. Улар аҳоли сони, таркиби ва демографик жараёнларни акс эттириб ўз ичига ушбу масалаларга оид рақамли жадвал ва диаграммалар маълумотлар, илмий манбалар, социологик-демографик тадқиқотлар натижаларини олади. Дунё миқёсида демографик маълумотларни тўплаш БМТ бошчилигида тузилган дастур асосида ўтказилади.

Д. ҳар бир ижтимоий-иқтисодий тузум аҳолисининг кўпайиши ва ривожланиш қонуниятларини алоҳида-алоҳида

ўрганади, чунки ҳар бир ижтимоий-иқтисодий формацияга хос аҳоли ўсиш қонуни демографик вазиятга ҳам бевоқиф таъсир кўрсатади. 20-а.нинг 2-ярмига қадар Ўзбекистонда аҳолининг ижтимоий-иқтисодий турмуш даражаси нисбатан пастлиги туфайли аҳоли ўртасида ўлим юқори бўлган. Гарчи туғилиш юқори бўлса ҳам аҳоли жуда секин кўпайган. 20-а.нинг 2-ярмидан Ўзбекистонда аҳоли ўртасида ўлим бир оз камайиб, аҳолининг ўртача умр кўриши узайди. Натижада аҳолининг миқдор ва сифат ўсиши рўй берди. Шу даврда Ўзбекистонда Д.нинг ривожланишига эътибор берилди. Демографик тадқиқотлар Мирзо Улуғбек номидаги ЎЗМУ Аҳолишунослик и.т. лаб., демография, ижтимоий геогр. ва минтақавий иқтисод, социология кафедралари, Республика «Оила» илмий-амалий маркази, Меҳнат, аҳоли бандлиги ва ижтимоий муҳофазани ўрганиш Республика илмий маркази, ЎЗР Фанлар академиясининг иқтисодиёт ин-ти, Ўзбекистон Республикаси «Ижтимоий фикр» жамоатчилиги марказида олиб борилади.

Ўзбекистоннинг демографик таракқиёти, унинг хусусиятлари, омиллари ва муаммолари И. Муллажонов, Р. Убайдуллаева, М. Қорахонов, Э. Аҳмедов, О. Отамирзаев, Л. П. Максакова, А. Солиев, Ҳ. Салимов, А. Қаюмов, М. Бўриева, О. А. Эргашев, Э. Сафаров, О. Саидахмедов, Г. Муртазина, З. Х. Райимжонов, Р.К. Ортиқбоев ва б. олимларнинг и. т.ларида кенг ўрганилган. 1993 й.дан Ўзбекистонда БМТнинг Аҳолишунослик жамғармаси (UNFPA) ўз фаолиятини бошлаган. Унинг фаолияти минтақа давлатларини, Қозоғистон ва Озарбайжонни қамраб олади. Жамғарма аҳоли саломатлиги, айниқса, аёллар саломатлигини яхшилаш борасида тадбирларни амалга оширади, мамлакатда миллий ташкилотлар, тиббиёт муассасаларига соғлом оилани шакллантириш мақсадида кенг кам-ровли социологик-демографик тадқиқотлар ўтказилади.

Ад.: Бўриева М. Р., Ўзбекистонда оила демографияси, Т., 1997; Бўриева М. Р., Демография асослари, Т., 2001; Борисов В. А., Демография, М., 1999.

Мамлакат Бурцева.

ДЕМОДАМ ЮРИШИ — салавкийлардан Салавк I ва Антиох саркардаси Демодамнинг Сирдарё ортидаги ерларга юриши (мил. ав. тахм. 300 й.). Искандар Зулкарнайн ва унинг қўшини Сирдарёни Европадаги Танаис д. (Дон) деб ўйлашган, қадимда бу дарё Европани Осиёдан ажратиб турувчи чегара саналган. Салавк I ўзининг Осиёдаги мулкларини кенгайтириш ниятида разведка мақсадида Демодамни Сирдарё ортига ҳарбий сафарга жўнатган. Тарихчиларнинг ёзишича, Д.ю. натижасида Сирдарё ортида кўплаб йирик қабилалар: сақлар, массагетлар, дайлар, исседонлар, ариаклар, римниклар, пезиклар, амардлар, истлар, едонлар, қанлар, каниаклар, евхарлар, катиарлар, антуисанлар, псақлар, аримасплар, антакатлар, хроазарлар, ойқлар, напейлар, палейлар қабилар яшаши маълум бўлган. Дарёни маҳаллий аҳоли Силис деб аташган, аҳолининг турмуш тарзи парфянларникига ўхшаш бўлган.

ДЕМОДЕКОЗЛАР (Demodicoses) — ҳайвонларда учрайдиган инвазион касаллик. Касалликни Demodex авлодига мансуб 0,2—0,3 мм катталиқдаги эндопаразит каналар чакиради. Касаллик итларда, қорамолда, чўчкаларда оғир кечади. Деярли барча мамлакатларда тарқалган. Каналар жун илдизларида, ёғ безларида колониялар ҳосил қилиб, дерматит, гиперкератоз келтириб чиқаради, ҳайвонлар ниҳоятда ориқлаб кетади, ёш моллар нобуд бўлиши ҳам мумкин. Соғ ҳайвонларга каналар касаллиридан ва атрофдаги нарсалар орқали юқади. Қорамоллар 6 ойликдан юқори ёшда, асосан баҳор ва ёз ойларида каналар ривожланиб, терининг юза қатламига чиққан даврида касалланади. Бунда те-

рининг бўйин, курак, кўкрак қафаси ва бел қисмларида катта юмалоқ шаклдаги, диам. 2—10 мм ли бўртмачалар ҳосил бўлади. Унинг устки қисмидан қонли йиринг, бўртма-ча босилганда эса оқиш мумсимон модда чиқади. Зарарланган жой жуллари олдин гажакланади, кейин тўкилади. Тери қалинлашади, бироқ кичимайди. Қўйларнинг асосан боши ва бўйин қисмлари жароҳатланади.

Даволаш: терининг жароҳатланган жойлари «Дерматозоль», «Акродекс» аэрозоллари ёрдамида (хар бошга 60—80 г) 5—7 кун оралатиб 3—4 марта дориланади; хар бош молга ўсимлик пиретроидларидан цимбушнинг 0,015—0,02% сувдаги эмульсияси (2—4 литрдан), 0,05% эмульсияси (0,5—1,5 литрдан) сепилади (хар 10—12 кунда, 2—4 марта).

Олдини олиш. Д. б-н касалланган ҳайвонларнинг бутун тери қоплами цимбуш ёки инсектоакарицид б-н яхшилаб ювилади. Бино ва нарсалар препарат б-н дезакаризация қилинади (канасизлантирилади). Ҳайвонлар сақланадиган биноларда тозаликка риоя қилинади, уларни парвариш қилиш, сақлаш, озиклантириш яхшиланади.

Ф. Ибодуллаев.

ДЕМОДУЛЯТОР (де... ва модуляция) — юқори частотали сигналларни ток ёки кучланишга айлантириб берадиган мослама; радиоприёмник ёки симли алоқа қабул қилгичининг муҳим узели. Д.да модуляцияловчи частоталар ҳосил бўлиш учун унда ночизикли электр занжири ёки параметрлари ўзгарувчан занжир бўлиши керак. Ночизикли элемент сифатида лампали ёки яримўтказгичли диод ёки триод қўлланилади. Триод ўрнига пентод ишлатиш ҳам мумкин.

ДЕМОДУЛЯЦИЯ — модуляция те-скари жараён (қ. Детектирлаш).

ДЕ-МОЙН — АҚШнинг марказий қисмидаги шаҳар. Айова штатининг маъмурий маркази. Аҳолиси 198,6 минг

киши (2000). Транспорт йўллари ту-гуни. АҚШнинг маккажўхориқорлик-чорвачилик минтақасининг савдо-молия маркази. Қ.х. машинасозлиги (пахта те-риш ва маккажўхори ўриш комбайнлари, трактор ва б.) ривожланган. Полиграфия, металлсозлик, шина ва озиқ-овқат саноа-ти корхоналари, ун-т (1881) бор.

ДЕМОКРАТИЯ (юн. demos — халқ ва ...кратия) — фукарлар эркинлиги ва тен-глиги қонунларда мустақамланган, халқ ҳокимиятчилигининг восита ва шакллари амалда ўрнатилган ва юзага чиқарилган сиёсий тузум. Д. давлат б-н инсон му-носбатларини белгилайди. Д.нинг асо-сий талаблари: кўпчилик ҳокимияти, фукарлар тенг ҳуқуқлиги, улар ҳуқуқ ва эркинликлари ҳимояланганлиги, конституция ва қонунларнинг устувор-лиги, ҳокимиятнинг бўлиниши, давлат бошлиғи ва ваколатли органларнинг сайлаб қўйилиши. Д.нинг бевосита Д. (асосий қарорлар йиғилишларда бевоси-та барча фукарлар то-монидан ёки ре-ферендумлар йўли б-н қабул қилинади) ва вакиллик Д.си (қарорлар сайлаб қўйиладиган органлар томонидан қабул қилинади) шакллари бор. Кишилик жа-мияти пайдо бўлганданоқ, Д.нинг кур-таклари бор эди ва у ҳозир энг таракқий этган мамлакатларда ҳам ўзининг сўнгги чўққисига эришганича йўқ. Давлат б-н бирга вужудга келган Д. инсоният тарихи давомида турли миллий-маданий шарт-шароитларга мослаша борган. Ҳар бир давлатда, миллатда ўзига хос кадриятлар, менталитет, анъаналар мавжуддир. Улар жамиятдаги демократик жараёнларга катта таъсир кўрсатади, бинобарин демо-кратик муассасаларни шакллантиришда мазкур омиллар, ал-батта, ҳисобга олина-ди. Демократик давлатда (қ. Давлат) ин-сон манфаати, кадр-қиммати, ҳаёти қар нарсдан юқори туради. Бундай давлат ўзини ўзи бошқариш, кўппартиялилик, оммавий ахборот воситаларининг эр-кин бўлиши, фикрлар хилма-хиллигига шароит яратади. Бироқ Д. ҳамма нарса-

да хоҳлаганча эркинлик эмас, қонунга асосланган эркинликдир. Д.нинг ажрал-мас қисми интизом, қонунларни ҳурмат қилиш, бошқаларнинг ҳақ-ҳуқуқини ҳимоя қилишдир. Д. тартиботлари ҳуқуқий давлатда мукам мал ривожланиб боради.

Ўзбекистон мустақилликка эришгач, демократик ҳуқуқий давлат ва бозор иктисодиётини қарор топтириш йўлида катта қадам қўйди. Демократик тартибот-ларни қайтга олиб кирувчи, демократик сиёсий тизим таркибий тузилмаларини ҳамда фуқаролик жамияти бўғинларини вужудга келтирувчи, инсон ҳуқуқлари қафолатлари тизимини қарор топтирувчи қонунлар қабул қилиниб, амалда ишлай бошлади.

ДЕМОКРАТЛАР ПАРТИЯСИ (АҚШ) — АҚШда иккита партиядан (Ре-спубликачилар партиясини б-н бир қаторда) бири. 1828 й. тузилган. 19-а. I ярмида Жа-нуб плантация (ер) эгалари ва савдо-банк доиралари бир қисми манфаатларини ёклаган. 1829—41, 1845— 49, 1853-61, 1885-89, 1893-97, 1913-21, 1933-53, 1961-69, 1977-81 ва 1993—2001 й. 21 янв.гача ҳокимият тепасида бўлган.

ДЕМОКРИТ (Demokritos) [тахм. мил. ав. 460 — Абдери (Фракия) — 370] — юнон файласуфи. Атомистик назария (қ. Атомизм) асосчиларидан бири. Фалса-фа, мантик, физика, мат., техника, ахлоқ, мусиқа каби соҳаларда асарлар яратган. Бизгача буларнинг айрим парчалари етиб келган. Д. таълимотига кўра, табиат объ-ектив равишда мавжуд. Табиатдаги барча нарса ва ҳодисалар бўлинмас зарралар — атомлардан ташкил топган.

Атомлар энг майда, бўлинмас ва ўзгармас, боқий, моддий зарралар бўлиб, фазода доимо ҳар томонга ҳаракат қилади. Зарраларнинг ҳар хил кушили-видан турли нарсалар вужудга келган. Ҳатто одамнинг жони ҳам энг нозик ҳаракатчан атомлардан ташкил топ-ган. Атомлар ҳажми, шакли, тартиби ва

қолати б-н бир-биридан фарқ қилади; сифат жиҳатдан эса бир хил, яъни ранг, хид, маза каби сифатлар атомга тегишли бўлмай, балки субъект сезги органлари махсулидир. Атомлар б-н бир қаторда бўшлиқ мавжуд. Атомлар ҳаракати тасодифий бўлмай, муайян қонуниятларга бўйсунган ҳолда бўшлиққа содир бўлади. Ҳаракатни материядан ажратиш мумкин эмас. Атомлар ҳаракатининг вақт нуктаи назаридан боши йўқ, у абадий. Д. олам чексиз ва абадий, дунёлар вужудга келиб, йўқ бўлиб туради, жон ҳам моддий ва тана б-н бирга ўлади деган фикрларни илгари сурди. Билиш назариясида Д. моддий оламни билиш ва ҳақиқатга эришиш мумкинлигини таъкидлади, билиш жараёнида сезги ва тафаккур ролини кўрсатди. Унингча, сезгиларимиз (кўриш, эшитиш, маза билиш ва б.) орқали олинган билим «қоронғи», у оламнинг моҳиятини очиб бера олмайди. Ақл орқали олинган билим «ёруғ», ҳақиқий билимдир. Бу ерда Д. ҳодиса ва моҳиятни тушуна бошлагани, ҳиссий билиш б-н абстракт тафаккурни фарқ қила олгани кўриниб турипти. Лекин, у «ёруғ» билишни «қоронғи» билишдан ажратиб қўйган. Д.нинг бу фикри Ж. Локк томонидан илгари сурилган нарсаларнинг бирламчи ва иккиламчи сифати тўғрисидаги таълимотнинг куртаги эди. Д. этикада атараксия таълимотини ривожлантирди. Д. илгари сурган ғоялар узоқ йиллар давомида фан ва фалсафа ривожига таъсир кўрсатди.

Абдулла Аюпов.

ДЕМОН (юн. daimon — руҳ, худо) — ёвуз, «нопок» кучларни гавдалантирувчи хаёлий мавжудот — шайтон, иблис, жин, алвасти ва х.к. Иудаизм ва христианлик ривоятларида Д. гуноҳга ботган (худога итоат қилишдан бош тортган) фаришталар деб ҳисобланган. Баъзан Олимп худолари ҳам Д. деб аталган. Д. одамга бевосита таъсир қилади, фалокат юборди ёки бирон-бир ҳалокатли воқеаларга олиб келувчи йўлга бошлайди. Шу тарзда юнон мифологиясида Д. кўп ҳолларда

инсон тақдирини ҳал қилган қандайдир мавҳум илоҳий куч сифатида тасаввур қилинган.

ДЕМОНОЛОГИЯ (демон ва ...логия) — демонлар ҳақидаги диний таълимот. Унинг вужудга келиши ибтидоий даврларга хос ёвуз руҳларга эътиқод қилишга бориб тақалади. Д. айниқса Бобил дини ва қад. Эрон динида ривожланган, улардан иудаизм, христианлик ва исломга ҳам ўтган. Католицизм ва православие ҳозирга қадар демонларнинг борлигини қатъий ҳимоя қилади, айрим протестантлар уларни рамзий маънода тушунадилар. Д. шайтон — гуноҳ манбаи, деган тасаввурга асосланган диний ахлоқ б-н узвий боғлиқдир. Д.га кўра, инсон қамиша ва ҳамма ерда жонга хавф солиб турувчи демонлар б-н ўралган. Фақат черковгина ўзининг ибодатлари, диний муқаддас ашёлари, баъзан эса демонни ҳайдовчи махсус дуо ва маросимлари б-н инсонни улардан қутқариши ёки уларнинг ёвуз ҳаракатларини бартараф этиши мумкин. Жодугарликнинг хурофий моҳияти ҳам Д.га асосланган. Инквизиция даврида жодугар деб ҳисобланган аёллар таъқиб қилинган. Жисмоний ва руҳий касалликлар сабаби ҳам демонлар хатти-ҳаракати б-н боғлиқ деб ҳисобланадиган ибтидоий азайимхонликдан тортиб ҳрз. даврдаги диний бидъатларгача — ҳаммасида Д. намоён бўлади.

ДЕМОНОПОЛИЗАЦИЯ, монополиядан чиқариш (де... ва юн. моно — танҳо ва лот. poleo — сотаман) — иқтисодийдаги монополиядан эркин, тенг ҳуқуқли рақобатга асосланган соҳибкорлик фаолиятига қайтиш (қайта ўтиш). Д. соғлом иқтисодий беллашувга йўл бериш мақсадларида амалга оширилади. Д. икки йўл б-н боради: йирик монопол мавқеидаги бирлашмалар, компаниялар тарқатилиб, улардан мустақил корхоналар ажралиб чиқади; яқка ҳоким корхона ёки бирлашмалар, компания-

лар сақланган ҳолда улар б-н рақобат қила оладиган параллел (муқобил — бир хилдаги ёки бир-бирининг ўрнини босувчи маҳсулот ишлаб чиқарувчи) корхона ёки бирлашмалар ташкил этилади. Д.лашда монополиядан чиқариш органлари ва қонунчилик муҳим аҳамиятга эга. Ўзбекистонда 1992 й. 2 июлда қабул қилинган Ўзбекистон Республикасининг «Монополистик фаолиятни чеклаш тўғрисида»ги қонуни бу йўлдаги биринчи қадам эди. 1992 й.дан Молия вазирлиги таркибидан Монополиядан чиқариш ва рақобатни ривожлантириш бош бошқармаси фаолият юрита бошлади. Мазкур бошқарма Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1996 й. 23 майдаги фармонида мувофиқ Монополиядан чиқариш ва рақобатни ривожлантириш давлат қўмитасига айлантирилди. Қўмита товар бозорларида рақобат муҳитини яратишга, монополиядан чиқаришнинг тармоқ ва минтақавий дастурларини ишлаб чиқиш ва амалга оширишни мувофиқлаштиришга нисбатан ягона услубий ёндошувни таъминлаш; монополистах фаолият, хўжалик юритувчи субъектлар товар бозорларидаги ўз устун мавқеини суиистеъмол қилишининг олдини олиш ва унга йўл қўймастик, монополиячи бирлашма (корхона)ларнинг Ўзбекистон Республикаси Давлат реестрини юритиш; монополияга қарши курашни тартибга солиш ва истеъмолчилар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш каби вазифаларни бажаради. Ўзбекистонда Д. тартиби ва шарт-шароитлари ЎЗРнинг 1996 й. 27дек.да қабул қилинган «Товар бозорларида монополистик фаолиятни чеклаш ва рақобат тўғрисида»ги қонуни б-н тартибга солинади (қ. Монополияга қарши қонунчилик).

Рисолат Ишмуратова.

ДЕМОС (юн. demos — халқ) — Юнонистонда фуқаролик кукуқларига эга бўлган эркин аҳоли. Мил. ав. 5—4-а. лардан бошлаб Д. аҳоли (асосан, шаҳарда яшовчилар)нинг камбағал қатламлари

номи.

ДЕМОСФЕН (Demosthenes) (мил. ав. 384—322) — юнон нотиги, сиёсий арбоби. Афинадаги демократик кайфиятдаги гуруҳнинг йўлбошчиси. Нотиклик санъатидан дарс берган, суд маҳкамаларида, йиғилишларда нутқ сўзлаган (61 нутқи, 56 маърузаси сақланиб қолган). Бутун умри давомида Афинанинг мустақиллиги ва Юнонистон полисларининг Македонияга қарши бирлашиши учун курашган. Македония подшоиси Филиппга қарши қаратилган бир қанча нутқ сўзлаган (бу нутқлар «филиппик» номи б-н машхур). Ҳаётининг сўнггида, душманлари таъқибига уч-раб, Афинадан қочган ва захар ичиб ўлган.

ДЕМПИНГ (инг. dumping — ташлаш, ташлама) — товарларни ташки ва ички бозорда сунъий арзонлаштирилган, ўртача чакана нархлардан, баъзан таннархдан паст нархларда сотиш; ташки бозорни эгаллаш учун рақобат кураши воситаларидан бири. Ташки бозорда товарларнинг ўз қийматидан арзон сотилишидан бирлашмалар зарар қўради. Бу зарар ички бозорда сотилган товарлардан олинган юқори фойдадан маблағ ажратиш ёки давлат бюджетидан ҳамда солиқлар ҳисобидан қопланади. Д. давлат ёки компания томонидан келгусида кутилаётган зарарларни бартараф этиш мақсадида ўтказилади ва бу йўл б-н зарур бўлган пул, валюта маблағлари тезда тўпланади.

20-а. бошларида, Европа давлатларида Д. оммавий тус олди. 1929—33 й.лардаги жаҳон иқтисодий танглиги даврида, айниқса, кенг ёйилди. 2-жаҳон урушидан кейин Д. сиёсати АҚШ монополиялари томонидан мунтазам ўтказиб турилди. Д.нинг айрим мамлакатлар томонидан қўлланилиши ўз нав-батидан бошқа мамлакатларнинг унга қарши чора қўришига олиб келади ва мол киритиш бўйича олинадиган бож суммасини оширишда ўз ифодасини топади. Жаҳон икти-

содий тажрибасидан маълумки, кўпгина давлатларда Д.га қарши қонунчилик, Д.га қарши махсус божлар амал қилади. Тарифлар ва савдо буйича Бош келишув (ҳоз. Жа-ҳон савдо ташкилоти) 1967 й.да халқаро демпингга қарши кодекс қабул қилди. Унда Д. ҳолатини аниқлаш ва ис-ботлаш тартиб-қоидалари, импорт мамлакат фирмалари томонидан Д. на-тижасида шу турдаги товарни ишлаб чиқарадиган экспорт қилувчи мамлакат-ларга етказилган зарарни тўлаш йўллари кўзда тутилган.

ДЕМПФЕР (нем. Dampfer — сўндиргич) — 1) машина ва асбобларнинг ишлаши вақтида содир бўладиган механик тебранишларни йўқотадиган, электр машина ва электр ўлчаш асбобларидаги тебранишларни сўндирадиган қурилма. Автомат ростлагич ва ўлчаш асбоблари-да гидравлик (катарактлар) ва пневматик Д.лар кенг қўлланилади. Уларда тебраниш энергияси суюклик (газ) нинг бир камерадан иккинчи камерага оқиб ўтиши ҳисобига сўнади. Электр машина ва электр ўлчаш асбобларидаги тебраниш-ларни йўқотиш учун ўз чулғамларидаги ток майдони б-н кўшимча чулғамдаги ток майдонининг ўзаро таъсирида ишлайди-ган Д. қўлланилади; 2) кўп торли мусика асбобларида торларнинг тебранишини сўндирадиган мослама. Д. фортепиано ва арфада, ўзбек чолғу асбобларидан чангда бўлади.

ДЕМУЛЬТИПЛИКАТОР (де... ва лот. multiplicator — кўпайтирувчи, катта-лаштирувчи) — автомобилнинг тортиш кучини оширишга имкон берувчи меха-низм. Д. юк автомобилларида узатмалар қутиси иккиламчи валининг айланиш тезлигини камайтириш, енгил автомобил-ларда эса уни ошириш учун ўрнатилади. Д. асосий узатмалар қутисига қушимча узатма сифатида киритилади. Трактор-ларда Д. вазифасини айлантирувчи мо-ментни кучайтирадиган планетар редук-тор ва 7—10 погоняли узатмалар қутиси

бажаради. Юк автомобилларининг узат-малар қутисидаги бешинчи узатма ик-киламчи вални тирсакли валга нисбатан 20—27% тез айлантиради.

ДЕМУЦКИЙ Даниил Порфирьевич (1893—1954.7.5, Киев) — кинооператор. Ўзбекистонда (1944) ва Украинада (1954) хизмат кўрсатган санъат арбоби. «Икки кун», «Арсенал», «Ер» каби фильмла-ри б-н шуҳрат қозонган. Уруш йиллари Тошкент киностудиясида ишлаб «На-сридин Бухорода», «Тоҳир ва Зухра», «Насридиннинг саргузаштлари» филь-мларини суратга олган. Давлат мукофоти лауреати (1952).

ДЕНАТУРАТЛАНГАН СПИРТ - захарли ва қуланса моддалар (пиридин ва б.) аралаштирилган этил спирти. Д.с. ни бошқа эритмалардан фарқлаш учун унга ранг берилади. Д. с. лок, буёқларни эри-тувчи сифатида ва б. техник мақсадларда ишлатилади.

ДЕНАТУРАЦИЯ (де... ва лот. nature — табиий хусусиятлар) — турли хил физик ва кимёвий омиллар таъсирида оксиллар, нуклеин кислоталар ва б. био-полимерлар молекулаларининг узига хос табиий (натив) хусусиятлари йўқолиши. Одатда, бундай ҳолларда биополимер-ларнинг биологик фаоллиги — фермен-татив, гормонал ва б. йўқолади. Д. нати-жасида молекулаларнинг конформация-си, яъни фазовий тузилишининг узгари-ши б-н боғлиқ бўлиб, уларнинг шакли, солиштирма оптик фаоллиги, ёруғликни ютиши, эрувчанлиги, электрофоретик ҳаракатчанлиги ва б. бир қатор физик, кимёвий ва биологик хусусиятлари ҳам ўзгаради. Д. ноковалент боғлар (водо-род боғлар, ион боғлар)нинг узилиши б-н боғлиқ. Қисман дисульфид боғлар ҳам парчаланади. Биополимерлар Д.си кўпгина омиллар: юқори ҳарорат, оғир металлар тузлари, кислоталар, ультра-бинафша ва ионланувчи нурлар таъсири-да вужудга келади. Д. тўлик ёки қисман,

қайтар ва қайтмас бўлиши мумкин. Қайтар Д. кўпинча ренатурация деб ҳам юритилади. Нуклеин кислоталарнкнт қайтар Д. сидан молекулаларни гибрид-лашда фойдаланилади.

ДЕНАЦИОНАЛИЗАЦИЯ (де... ва национализация), репривитизация — давлат мулк объектлари (з-д, ф-ка, банк, ер-сув, уй-жой ва б.)ни хусусийлаштириш; давлат ихтиёридаги мулкларни хусусий мулкка айлантириш. Асосан кам фойда берувчи ва зарарига ишлаётган корхоналар Д. қилинади. Бунда давлат кўп фойда бермайдиган корхоналарни аввал миллийлаштириб, бюджет маблағи ҳисобидан янги техника ва технология б-н жиҳозлантирган ва ишлаб чиқаришни жонлантирган ҳолда мулк эгаларига қайтаради. Ўзбекистонда мустақиллик йилларида давлат мулкни махсус дастур асосида хусусийлаштириш амалга оширила бошлади (қ. Давлат тасарруфидан чиқариш, Давлат мулкни хусусийлаштириш).

ДЕНВЕР — АҚШ ғарбидаги шаҳар, Колорадо штатининг маъмурий маркази. Саут-Платт дарёси соҳилида, Қояли тоғларнинг шарқий этагида 600 м баландликда жойлашган. Аҳолиси 554,6 минг киши (2000). Транспорт йўллари тугуни. Аэропорти халқаро аҳамиятга эга. Тоғли штатларнинг йирик саноат ва савдо-молия маркази. Авиаракета-космик, радиоэлектроника асбоблари, приборсозлик, металлни қайта ишлаш, цемент, кўн пойабзал, озик-овқат саноати корхоналари мавжуд. Спорт буюмлари ишлаб чиқарилади. Зарбхона, астма касалликларини даволаш илмий маркази, 2 та ун-т, музейлар бор. Д. ёнидан рангли ва нодир металл рудалари қазиб олинади. Шаҳарга 1858 й.да олтин қидирувчилар асос солган. Тоғ туризмнинг маркази.

ДЕНГИЗ — Дунё океанининг бир қис-ми; океандан қуруқлик ёки ороллар, ярим ороллар ва сув ости рельефининг

кўтарилган жойлари б-н ажралиб туради. Ўзининг гидрологик, метеорологик ва иқлимий режими б-н океаннинг очик қисмидан фарқ қилади. Д. қуруқлик б-н қанча қуруқ булса, океандан тафовути шунча қуруқ булади. Океанларнинг айрим очик қисмлари шартли равишда Д. дейилади, мас, Саргассо Д. ва Филиппин Д. Аслида қул (мас, Орол, Каспий, Ўлик денгизлари), лекин майдони анча катта булганлигидан Д. деб аталган, баъзи Д.ларга эса қўлтиқ дейилади (мас, Гудзон қўлтиғи, Форс қўлтиғи). Д.лар географик ўрни ва гидрологик режими хусусиятларига кўра 3 гуруҳга бўлинади: материклар орасидаги Д.лар, материк ичкарасидаги Д.лар ва чекка Д.лар.

Материклар орасидаги Д.лар жуда чуқур булади. Буларга Ўрта денгиз, Австралия ва Осиё орасидаги Д.лар, Кариб денгизи ва Қизил денгиз киради. Материкдаги Д.лар бирон материкнинг ичкарасида жойлашган бўлади. Буларга Оқ денгиз, Болтик денгизи, Қора денгиз, Азов денгизи ва б. киради.

Чекка Д.лар океан ва материкларнинг чеккаларида бўлади. Буларга Баренц денгизи, Кара денгизи, Шарқий Сибирь денгизи, Чукотка денгизи, Беринг денгизи, Япон денгизи, Шимолий денгиз ва б. киради.

Д. атрофидаги қуруқлик Д.нинг иқлими, сув режими ва сув ости ётқизикларига уз таъсирини кўрсатади. Бундай таъсир материк ичкарасидаги ва материклар орасидаги Д.ларда айниқса катта булади. Д. атрофидаги дарёлар Д.га чучук сув б-н бирга лойқа (оқизик) жинсларни келтиради. Д.лар геологик нуқтаи назардан ёш ҳосиллардир. Улар учламчи даврда вужудга келган, тўртламчи даврда тўлиқ шаклланган. Энг чуқур Д.лар Ер пустининг упирилган — ёрилган жойларида ҳосил бўлган. Мас, Ўрта денгиз (энг чуқур жойи 5121 м), Кариб денгизи (энг чуқур жойи 7090 м) ва б. Саёз Д.лар материк чеккаларининг чўккан қисмларини океан сувининг босишидан ёки океан сатҳининг кўтарилишидан пайдо бўлган.

Бундай Д.лар кўпинча материк саёзликларда жойлашган (қ. Шельф). Мас, Шарқий Сибирь денгизи, Шимолий денгиз ва б.

Д. тубининг рельефи океанларнинг очик қисми тубининг рельефига караганда оддийроқ тузилган. Д. туби рельефида катта масофага чўзилган сув ости баланд тизмалари, кенг платолар эмас, балки унча чуқур бўлмаган сойликлар, тепаликлар, саёзликлар кўп.

Д. иқлимига қурукликнинг таъсири катта. Тропиклардаги Д.лар устида т-ранинг ўртача йиллик амплитудаси 15° (Форс қўлтиги), ўртача кенгликларда эса 30° ва ундан ортиқ (Япон денгизи). Д. юзасидаги сув т-расининг амплитудаси ўртача ва субтропик кенгликлардаги Д.ларда энг катта (мас, Ўрта денгизда 17° гача), экватор атрофларидаги Д.ларда эса энг кичик (мас, Сула-веси денгизда 2° дан кам) бўлади. Географик ўрнига қараб баъзи Д.лар юзасининг т-раси кўшни океан юзасиникига караганда юқорироқ бўлади (мас, Қизил денгиз), баъзи Д.лар юзасининг т-раси эса океан юзасиникидан пастроқ бўлади (мас, Охота денгизи).

Д. сувининг шўрлиги Дунё океанидан анчагина фарқ қилади. Буғланиш куйиладиган чучук сувдан кам бўлса, шўрлик даражаси паст бўлади (мас, Болтиқ денгизда 6—8‰). Бунда буғланмай қолган ортиқча сув Д. юзасидан океанга чиқиб кетади. Агар буғланиш куйиладиган чучук сувдан ортиқ бўлса, Д.ларнинг шўрлик даражаси юқори бўлади (мас, Қизил денгизда 41,5‰). Бунда ортиқча буғланиш натижасида Д. сатҳи пасаяди. Натижада океандан сув очиб келади.

Д.ларда шўрлик ва т-ра турлича тақсимланганлиги сабабли сувнинг зичлиги ҳам турлича, мас, Болтиқ денгизда 1,0100, Қизил денгизда 1,0287 (очик океанда зичлик 1,0210—1,02725). Д. юзасида сувнинг зичлиги мавсумларга қараб сезиларли даражада ўзгариб туради.

Д.ларда зичликнинг мавсумий ўзгариб туриши натижасида, мавсумий

вертикал циркуляция кучли бўлади. Сув юзасидаги зичлик катта бўлган денгизларда вертикал циркуляция денгиз тубигача етиб боради.

Оқимлар Д.ларда кам. Қурукликдан куйилган сувлар, атмосферадаги циклонлар, Ернинг айланишидан вужудга келган бурувчи куч таъсирида оқимлар айланма ҳаракат қилади. Уларнинг йўналиши Шим. ярим шарда соат мили йўналишига қарши, Жан. ярим шарда эса соат мили йўналиши бўйлаб бўлади.

Д.лар ҳайвонот ва ўсимлик дунёсининг эндемик турлари кўплиги ва органик дунёсининг хилма-хил бўлиши б-н океанлардан фарқ қилади.

Ад.: Кэррингтон Р., Биография моря, Л., 1964.

ДЕНГИЗ АВИАЦИЯСИ - харбий-денгиз кучларининг таркибий қисми. Д. а. денгизда мустақил ёки сув ости кемалари б-н бирга уруш ҳаракатларини ўтказиш, денгиз қирғоқларидаги объектларга, кўшинларга ҳужум қилиш ёки ёрдам бериш каби вазифаларни бажаради. Денгиздаги базаларга, қирғоқ иншоотларидаги кема ва транспорт воситаларига, сув ости кемаларига зар-ба бериш б-н бирга разведка ишларини ҳам бажаради. Д. а. ракета элтувчи Д. а., қирувчи, бомбардимончи, минали-торпедали, разведка қайиқларига қарши ва кўмаклашувчи (транспорт, санитария, алоқа ва ҳ.к.) хилларга бўлинади. Дастлаб 1-жаҳон урушида дозорлик ва разведка мақсадида фойдаланилган. 2-жаҳон урушида харбий-денгиз флотининг асосий кучларидан бири бўлиб қолди. Д. а. душман орқа томонидаги объектларга зарба беришда, денгиз бўйида ўтказиладиган жангларда ва б. вазифаларни бажаришда муҳим роль ўйнайди.

ДЕНГИЗ АРСЛОНЛАРИ — қулокли тюленлар оиласига мансуб 4 уруғнинг умумий номи. *Zalophus* уруғининг фақат 1 тури — калифорния, яъни шим. Д. а. (*Z. californianus*) бор. Танасининг уз.

200—250 см, оғирлиги 200—300 кг, тумшуғи чўзик, ранги қорамтир-қулранг; 3 кенжа турга бўлинади. Жумладан *Z.e californicus* АКШнинг Тинч океани сохилларида, *Z.e wollebaeckii* Галапагос о.лари яқинида, *Z.e japonicus* — Япония Д.а. Узоқ Шарқда тарқалган. Охири кенжа тур Халқаро Қизил ки-тобга киритилган (батамом қирилиб кетган бўлиши мумкин). Д.а. нинг 3 уруғи Жан. ярим шарда учрайди. Австралия Д.а. — *N.cinera* (*Neophoca* уруғи) Австралия сохилларида, Янги Зеландия Д. а. — *Ph. hooked* (*Zhocarctos* уруғи) Янги Зеландия сохилларида; жан. Д. а. — *O. bytonia* (*Otaria* уруғи) Жан. Америка ва Антарктида сохилларида яшайди. Д.а.нинг сони кам, саноат аҳамиятига эга эмас.

ДЕНГИЗ АСТРОНОМИЯСИ - амалий астрономия бўлими. Денгизда кеманинг турган жойини аниқлаш ва компас тузатмасини топиш б-н шуғулланади. Кема турган жойнинг географик координатлари — кенглик X ва узунлик ϕ — осмон ёриткичларининг денгиз уфқидан кўринма баландлиги h ни ўлчаб топилади. Компас тузатмасини топиш учун ёрит-қичларнинг азимут жадваллари тузилган. Д. а.да ҳар хил астрономик асбоблар ва ёрдамчи жадваллардан фойдаланилади. Ёритқичнинг баландлиги I денгиз секстанти ёрдамида ўлчанади.

ДЕНГИЗ БОДРИНГЛАРИ, денгиз кўзачалари, голотуриялар (*Holoturoidea*) — нинатериллар типига мансуб синф. Танаси кўпинча боч-кага ўхшаш ёки чувалчангеимон, уз. бир неча мм дан 2 м гача, кўпчилик турлари танаси сиртида ҳар хил ўсимталар (пайпаслагичлар, оёқчалар, па-пиллалар, елкан ва б.) бўлади. Танаси юмшоқ тери б-н қопланган. Терисида ҳар хил микроскопик оҳак скелет пластинкалар, яъни спикулалар мавжуд, баъзан териси ёппасига оҳак пластинкалар б-н қопланган бўлади. Оғзи танасининг олдинги томонида жойлашган пайпаслагичлар б-н ўралган.

Кўпчилик турлари хавф тугилганида ички органларини танадан ташқарига чиқариб ташлаш (эвисцерация) ёки танасининг кейинги қисмини узиб ташлаш (автотомия) хусусиятига эга. Тананинг йўқолган қисми яна қайтадан тикланади. 5 туркуми 11000 га яқин тури маълум. Барча океан ва денгизларда тарқалган. Детритофаглар, тухумини сувга қўяди. Тухумдан аурикулярия ва долиолярия личинкалари чиқади. Айрим турлари овланади.

ДЕНГИЗ ГЕОЛОГИЯСИ - денгиз ва океанлар тубининг геологик тузилиши ва ривожланиш тарихини ўрганувчи фанлар мажмуи. Д. г. асосий вазифаси океан ва денгизлар туби рельефининг пайдо бўлиши, таркиби ва ривожланишини ўрғанади, уларда фойдали қазилмаларнинг ҳосил бўлиш шароитлари ва жойлашиш ҳолатини аниқлайди. Денгиз туби рельефининг ҳрсил бўлиш шароити, тараққиёти, таркиби, чўқиндилар, магматик ва метаморфик тоғ жинсларини денгиз тубида жойлашиши, океан ости Ер пусти тектоникаси, геодинамикаси, ер чуқурлик қисмининг тузилиши, ундаги вулкан жараёнлари, сейсмиклиги, ёнувчи (нефть ва газ), рудали конларнинг ҳосил бўлиши ва тарқалишини ўрга-нади. Д.г. океанология ва геол.нинг соҳалари, шунингдек, табиий география, иқлимшунослик, биол. ва б. табиий фанлар б-н яқиндан боғлиқ ҳолда тараний қилди. Д.г.ни ўрганиш шотланд геологи Ж. Геттоннинг 1788 й.да «Ер назарияси» асарининг нашр этилишидан бошланган. Денгиз литологияси соҳасида дастлабки и.т.лар инглизларнинг «Челленжер» кемасида (1872—76) олиб борилди. 19-а. охири —20-а. бошларида денгиз ва океанлар тубининг рельефи, геокимёси, ётқизиклари, океан чеккалари магматизми агрофлича ўрганилди.

20-а. ўрталарига келиб Д.г.ни ўрганишда махсус кемалардан фойдаланиш, денгиз геофизикаси методлари тараққиёти, сув остини расмга олиш ва

ш.к. Д.г.нинг мустақил фанга айланишига сабаб бўлди.

60-й.ларда бажарилган и.т. ишлари натижасида океан ости Ер пўстининг нисбатан ёш экани ва унинг туби силжиб туриши аниқланди. 1968 й.да АҚШда «Гломар Челленжер» кемасида чуқур сув ости бургилашнинг бошланиши Д.г.да муҳим босқич бўлди, ке-йинчалик бундай бургилашлар халқаро камкорликда бажарилди. Океан туби тектоникаси принциплари ва Дунё океани тубининг районлаштириш схемаси ишлаб чиқилди. Ер пўстининг чуқур горизонтларида, эҳтимол мантияда ҳам шиддатли тектоник деформациялар бўлиб, булар бўйича массалар силжиб тангачасимон структуралар ҳосил қилиши маълум бўлди.

Океанлар геомагнит майдонини ўрганиш асосида литосфера плиталарининг ёши аниқланди, палеомагнит маълумотларидан фойдаланиб океан қаъри ва бўш жинслар бўлимларга ажратилди.

Денгиз ва океанлардаги фойдали казилмалар аксари нефть, газ, темир рудалари, олтингургит, фосфорит, глауконитли кум, нодир металли темир-марганец ғуддалари ва турли сочмалар, шу жумладан олтин, туз ва б.дан ташкил топган. Денгиз ости конлари ҳоз. ривожланган денгиз атрофи давлатлари томонидан интенсив равишда ўзлаштирилмоқда. Д.г. бўйича муҳим илмий марказлар РФ (Океанология ин-ти, Ер пусти ин-ти), Украина (Геология фанлари ин-ти), АҚШ (Вудсхол Океанография ин-ти ва б.), Франция (Пьер ва Мария Кюри номли ун-т) да бор. Шунингдек, Д.г. бўйича и.т. ишлари, Германия, Япония, Австралия, Янги Зеландия ва б. геол. муассасаларида олиб борилмоқда.

ДЕНГИЗ ЁТҚИЗИҚЛАРИ (денгиз чўкиндилари) — Ердаги ҳоз. ва кад. денгизлар тубида ҳосил бўлган чўкинди ва вулканоген-чўкинди ётқизиклар. Д. ё. термини физик-кимёвий ва биологик жараёнлар натижасида чўкинди ҳосил бўладиган зонада таркиб топиб тоғ жин-

сига айланишга улгурмаган маҳсу-лотлар учун қўлланилган. Д.ё. континентал ётқизикларга нисбатан кўп ва материк Ер пўстидаги чўкинди қобиқ умумий ҳажмининг 75% дан кўпроғини ташкил этади. Д.ё. архей ёки ундан ҳам аввал (3,5—4 млрд. йил муқаддам) дастлабки денгизлар ҳосил бўлиш давридан бошлаб, Ернинг бутун геологик ривожланиш тарихи давомида ҳосил бўлиб келган. Д. ё. диагенез жараёнида чўкинди тоғ жинсига айланган. Д. ё. оҳактош, доломит, мергел, кремнийли жинслар, гил ва аргиллит, алеврит, кумтош, конгломерат ва б.дан ташкил топган. Кўпчилик метаморфик тоғ жинслари (гнейс, сланец, мрамор) дастлаб Д. ё. бўлган. Д. ё.нинг асосий турларига терриген, биоген, хемоген ва вулканоген жинслар мансуб. Чуқурлиги, кирғоқдан узоклиги, денгиз тубининг рельеф шакли, оқимлар ва б. омилларга боғлиқ ҳолда алоҳида денгиз хавзаларида Д. ё.нинг турли фази-ялари ҳосил бўлади. Баъзи бир аути-ге н минераллар (глауконит), ётқизикларнинг ички ва ташқи тузилиши Д. ё.нинг белгилари ҳисобланади. Чуқур денгиз сойликларида тўпланган Д. ё. асосан майда донали (гил, алевритлар, оҳактошли ва кремнийли гиллар) чўкиндилардан иборат. Ён бағирликларда сув ости кўчки ётқизиклари вужудга келади. Д. ё.нинг таркиби, массаси ва Ер юзасида тарқалишига тектоник режим ва иқлим шароити катта таъсир кўрсатади. Д. ё. ҳосил бўлиш шароити геологик тарих давомида бир хил бул-маган. Мас, протерозой ва палеозойда хемоген чўкиндилар мезозой ва кай-нозойдагига қараганда кўп тўпланган. Токембрий ва эрта палеозойда эса денгиз доломитлари кўп ҳосил булган. Те-мирли кварцитлар (жеспелитлар) фақат протерозойда маълум. 20-а.нинг 60-й.ларида олимлар уртасида Д. ё.ни ик-кига — океан ётқизиклари ва Д. ё.га ажратиш ғояси пайдо бўлди. Булар бир-биридан чуқиндиларнинг ҳосил булиш тезлиги ва уларда терриген материалларнинг иштирок этиши ва этмас-

ли-гига ҳамда биоген жараёнларнинг кўплиги б-н фарқ қилина бошлади. Чуқур сувли Д. ёнинг океан ўртаси тоғликлари рифт зоналарида эксгалляцион-чўқинди, куп металл оксидли рудаланишлар, континентлардаги қазилма Д. ёда эса стратиформ рудали (темир, марганец, уран, ванадий ва б.), норуда (фосфоритлар) ва ёнувчи (ёнувчи сланецлар, нефть ва газ) фойдалари қазилмалар топилган.

ДЕНГИЗ ЗИЛЗИЛАСИ - қ. Цунами.

ДЕНГИЗИЛОНЛАРИ (Hydrophilida) — илонлар оиласи. Уз. 2,75 м гача. Гавдасининг кейинги қисми ва думи эшакка ухшаб икки ёндан сиқилган. Боши кичик, йирик қалқонлар б-н қопланган. Кўз қорачиғи думалок. Бурнидаги клапанлар бурун бўшлиғига сув утказмайди. 16 уруғи, 50 га яқин тури маълум, Ҳинд ва Тинч океанларининг тропик қисмида тарқалган. Сув остида узок тура олади (оғиз бўшлиғидаги капилляр қон томирлари б-н қопланган пўстлоғи орқали кислород олади). Балиқ (кўпроқ угорсимонлар), баъзи турлари балиқ икриси б-н озикланади. Кўпчилиги сувда тухумдан 1—2 та тирик бола туғади, айрим турлари курукликда болалайди. Жуда захарли, захар кучи курукликда яшовчи илонларниқидан ҳам кучлироқ, таъсири жиҳатдан кўзойнакли илонниқига яқин. Типик вакилларида бири икки хил рангли пеламида (*Pelamus platurus*) Америка сохиллари яқинида, баъзан Япон денгизида учрайди. Д.и. сувда одамларга деярли ҳужум қилмайди.

ДЕНГИЗ ИҚЛИМИ — океанлар, катта денгизлар ва куруклик қисмлари иқлими, океанлар ва денгизлар устида шаклланган ҳаво массалари таъсирида булади. Д. й.да суткалик ва йиллик ҳаво т-расининг тебраниши катта булмайди, қиши анча илиқ ва ёзи салқин, ҳаво намлиги кўпроқ, сербулут ва ёғин миқдори бирмунча кўп булади. Д. и. Ғарбий Европа мамлакатлари учун хос.

ДЕНГИЗ КАРАМИ - ламинария дошлар оиласига мансуб денгиз кўнғир сув утлари гуруҳининг саноатдаги номи. Шим. ярим шардаги совуқ ва совуқ-илиқ денгизларда ўсиб, кўпинча сув ости ўтлоқларини ҳосил қилади. Япония ламинариясининг бўйи 5 м, эни 5—35 см, Хитой ва Японияда овқатга ишлатилади. Д. к.дан йод олинади.

ДЕНГИЗ КАСАЛЛИГИ - кема чай қалганда рўй берадиган касаллик ҳолати. Самолётда учганда, поезд ва автомобилда кетаётганда, лифтда тез тушганда, арғимчоқца тез учганда ва б. ҳолларда ҳам Д. к.га хос белгилар пайдо бўлади. Д. к.да беморнинг кўнгли айниб қусади, ранги ўчади, кўп терлайди, боши айланаб оғрийди, дармонсизланади, нафас олиши ва томир уриши сустлашади, ҳушдан кетиш, депрессия ҳолати кузатилади. Одатда, кема чайқалишдан тўхтагач, барча ҳолатлар тезда йўқолиб кетади. Кўпчилик кишилар транспорт воситасида ҳаракат йўналишига тесқари ўтириб қолганларида ҳам юқоридаги ҳолатлар кузатилиши мумкин.

Д. к.да ички қулоқнинг вестибуляр аппарати таъсирланади. Д. к.нинг пайдо бўлиши ва авж олишида нерв системасининг ҳолати ҳам маълум аҳамият касб этади, кўпроқ қизикқон кишилар ва невралгияга мойил аёлларда кузатилади. Баъзи йўловчиларда кемага ўтириши б-н касаллик белгилари рўй беради ёки аксинча кемада бирор қор-хол рўй бериши ҳақида огоҳлантирилганда ҳам касаллик белгилари йўқолиб, киши сергакланади. Кемада кетаётганда очик ҳаводан кўпроқ баҳраманд бўлиш, бирор нарса б-н машғул бўлиш, нордон конфет ёки витамин шимиш Д. к.нинг олдини олишда яхши фойда беради. Чайқалишга чидамсиз бўлган кишилар кеманинги ўртароқ жойида (чунки бу жойда чайқалиш нисбатан кучсиз бўлади) бошни орқага эгилтириб ўтиришлари тавсия этилади. Д. к.га хос белгилар пайдо бўлиши б-н нерв

системасини тинчлантирадиган дори — аэрон қабул қилиш керак.

ДЕНГИЗ МИЛЯСИ - узунлик библиги; қиймати 1,852 км га тенг (қ. Миля).

ДЕНГИЗ МИНАЛАРИ - душман кемалари ҳаракатини тўхтатишга, уларни шикастлантиришга мўлжалланган қурул тури. Д. м. сузиб ёки кўчиб юрадиган ва ҳаракатсиз (лангарли ва денгиз остида турадиган) хилларга бўлинади. Ҳаракатсиз миналар лангарлар ёрдамида бир жойда ушлаб турилади ёки сув остига чўктирилади. Сузувчи миналар сув сиртида ёки остида оқим ва шамол таъсирида кўчиб юради. Портлаш усулига кўра, Д. м. контактли ва контактсиз хилларга бўлинади. Контактли миналар кема корпусига урилиши б-н, контактсиз миналар турли табиий ҳодисалар (кема корпусининг магнит майдони, винтларининг шовқини ва б.) таъсирида портлайди. Ҳар бир мина корпусида портловчи модда заряди, портлатиш асбоби ва эҳтиёт анжомлари бўлади. Д. м. душманга кўринмайди. Портлаш моддасининг зарби кучли бўлиб, кема корпусининг сув остидаги қисмига жиддий шикает етказиши ёки кемани чўктиради.

ДЕНГИЗ МУШУГИ - қулоқли туюллар икки уругининг умумий номи. Шим. Д. м. (*Callorhinus*) уругига ягона шимол Д. м. (*C. ursinus*) тури қиради. Эркагининг уз. 2 м гача, оғирлиги 250 кг гача. Янги туғилган боласи (уз. 60—70 см) қора, вояга етган урғочилари қулранг — малла; эркаклари — қорамтир-кўнғир. Тинч океаннингшим. шемела: Жан. Сахалин, Камчатканинги шарқий соҳили, Курил ва Командор ороллари яқинидаги сувларда учрайди. Кўпайиш даврида (езда) қуруқликка чиқиб, қирғоқ бўйлаб ётоқ жойлар ҳосил қилади. Ётоқжойдаги ҳар бир эркагига 15—20 (баъзан 50) урғочиси тўғри келади. Қишлаш учун жан.га сузиб кетади. Кўплаб овлианиши туфайли 19-а.да сони кескин камайиб кет-

ган эди. 1957 й.да собиқ Иттифоқ, Япония, АҚШ, Канада ўртасида Тинч океан шимолида Д. м.ни сақлаш тўғрисида Халқаро конвенция имзолангандан сўнгра улар сони аста-секин ошиб бориб, 2 млн. га етди. Ҳозир ёш эркаклари овланади. Жан. Д. м. (*Agctoccephalus*) уруги 6 турдан иборат. Мўътадил ва мўътадил салқин денгизларда тарқалган. Д. м.нинг 3 тури Халқаро Қизил китобга кирган.

ДЕНГИЗ НАВИГАЦИЯ ХАРИТАЛАРИ — денгиз хариталарининг асосий типини, кема юргизиш ва сузиш хавфсизлигини таъминлаш учун ишлатилади. Д. н. х.да қирғоқ шакли ва ху-сусияти, денгиз туби рельефи, грунт, сув ости ва сув усти қоялари, оқимлар, денгиз йўллари, кема йўлида учрайдиган хавфлар (саёзлик, қоя, кучли денгиз тўлқинлари ва б.), маёқ, тўлқин қайтарадиган иншоотлар, магнит эн-қайиши ҳақидаги маълумотлар, гидрологик элементлар (денгиз оқимлари, денгиз сув кўтарилишиқайтиши, муз чегараси ва х.к.) кўрсатилади. Д.н.х. мақсади ва масштабига кўра қуйидаги турларга бўлинади: планлар (1:500 — 1:25000), хусусий хариталар (1:25000 — 1:75000), йўл хариталари (1:100000 — 1:500000), бош хариталар (1:750000 -1:5000000).

ДЕНГИЗ НИЛУФАРЛАРИ (*Crinotdea*) — нинатериллар синфи. Кўриниши гулга ўхшаш, эркин яшайди (поячасизлар) ёки ўтроқ хаёт кечиради (поячалилар). Танаси ликопчасимон марказий диекдан ва ундан тарқаладиган, кўпинча кўп марта шоҳланадиган 5 та нурдан иборат. Поячали Д. н.нинг мар-казий диски асосида сув тубига ёпишишига ёрдам берадиган, уз. 1 м ча келадиган поячаси бўлади. Поячасиз Д. н. ранг-баранг бўлиб, сув тубида ўрмалаш ёки сувда сузиш хусусиятига эга, нурларининг кенглиги 90 см гача. Ҳозир Д. н.нинг 700 тури маълум, улардан 550 тури поячасизлар кенжа синфига қиради. Д. н. ривожланиши долиолярия личинкаси ва вояга етган даврдан иборат. Майда планктон

организмлар ва детрит б-н озикланади. Озигини сув оқими томонга қаратилган, мураккаб тутувчи тўр хосил қиладиган нурлари ва уларнинг ўсимталари — пиннулалари ёрдамида тутати. Поячали Д. н. одатда сувнинг анча чуқур қисмида (10 км гача чуқурликда) учрайди. Поячасизлар тропик минтақадаги саёз денгизларда, айниқса, кенг тарқалган.

ДЕНГИЗ ОТЧАЛАРИ, денгиз тойчалари — нина балиқлар оиласининг бир неча уруғи. Уз. 4—20 см. Гавдаси шахмат тахтасидаги отларга ўхшаш, боши танаси томонга эгилган, дум томони буралган. Эркаги думининг кейинги томонида чиқариш камераси (халтаси) бор. Камерага урғочилари тухум қўяди. Барча денгизларда тарқалган, 30 га яқин тури бор. Қора денгиз Д. о. (*Niprosampus guttulatus*) Крра ва Азов денгизларида учрайди. Баҳорда тухум қўяди. Эркаги тухум халтасида 100 дан 200 гача тухум олиб юради. Планктонда ҳаёт кечиради. Сув ости ўсимликлари орасида яшайди, атроф муҳит рангига мосланиш — никобланиш хусусиятига эга.

ДЕНГИЗ ОҚИМЛАРИ (океан оқимлари) — денгиз ва океанларда турли кучлар (сув ва ҳаво орасида ишқаланиш кучлари таъсири, сувда вужудга келадиган босим градиентлари, денгиз су-вининг кутарилишида Ой ва Қуёшнинг тортиш кучлари)га боғлиқ равишда сув массасининг ҳаракатлари. Д. о. йўналишига Ернинг айланиш кучи катта таъсир кўрсатади: оқимлар Шим. ярим шарда ўнга, Жан. ярим шарда чапга бурилади. Д. о. келиб чиқишига кўра: шамолнинг денгиз юзасига ишқаланиши (шамол оқимлари), сув т-раси ва шўрлигининг нотекис тақсимланиши (зичлик оқимлари), сув сатҳининг қияланиши натижасида (ўзгарувчан оқимлар) ва ҳ.к.; ўзгарувчанлигига кўра — доимий, мавсумий ва даврий (денгиз сувининг кўтарилиши б-н боғлиқ) Д.о.; жойлашишига қараб — юза, юза ости,

оралиқ, чуқур, денгиз туби Д.о.; табиий-кимёвий хоссаларига кўра — илик, совуқ, чучук ва шўр Д. о. бўлади.

ДЕНГИЗ ПИЁДАСИ - ҳарбий денгиз кучлари ва соқил мудофааси учун махсус тайёрланган қўшин тури. Д. п. жанговар ҳаракатлар, десант операциялари ҳамда денгиз бўйи, ҳарбий-денгиз базалари, портлар ва б.ни мудофаа қилиш ва кўриқлашда қатнашади.

ДЕНГИЗ ПИЁЗИ (*Urginea maritima*) -лоладошлар оиласига мансуб кўп йиллик ўт. Пиёзбоши йирик (2,5 кг гача). Гуллари оқ-яшил, панжали, поя учида ғуж бўлиб жойлашган. Барглари наштарсимон. Меваси юмалоқ кўсакча. Оқ пиёзли хили таркибида сцилларен гликозиди (юрак касалликларини даволаш, сийдик ҳайдаш учун дори тайёрлашда ишлатиладиган модда) бор. Қизил пиёзли хилидан тайёрланган препаратлардан кемирувчиларга қарши курашда заҳарли модда сифатида фойдаланилади. Жан. Европа, Ғарбий Осиё ва Шим. Африкада табиий ҳолда ўсади. Италия, Жан. Франция ва Грузияда ўстирилади.

ДЕНГИЗ РАКЕТА ҚУРОЛЛАРИ - денгиз жангида қўлланиладиган ракета қуроли. Улар узоқ масофага учиб бориш хусусиятига ва кучли портлаш қувватига эга бўлади. Тактика-техника жиҳатидан реактив снарядлар, бошқариладиган ва бошқарилмайдиган реактив снарядлар, баллистик ракеталарта бўлинади. Бу қуроли денгиз, ҳаво ва денгиз қирғоқларидаги ҳамда олисдаги нишонларга отиш учун ишлатилади. Тўрт синфга бўлинади: «Ер — ер», «Ер — ҳаво», «Ҳаво — ҳаво» ва «Ҳаво — ер». «Ер — ер» синфидаги снарядлар ер ёки денгиздаги нишонларга ердан ёки кемалардан учирилади. «Ер — ҳаво» снарядлари қаводаги нишонларга ердан ёки кемадан учирилади. «Ҳаво — ҳаво» синфидаги снарядлар самолётлардан қаво нишонларига отилади. «Ҳаво — ер» син-

фидаги снарядлар самолётдан денгиздаги ёки ердаги нишонларга учирилади.

ДЕНГИЗ СУВИ, океан суви — денгиз ва океанлар суви. Дунё океани сувининг умумий ҳажми 1370 млн. км³, бу эса Ер шаригаги барча сувнинг 98% ини ташкил қилади. Д. еда минерал туз, газ (асосан азот, кислород, карбонат ангидрид, водород сульфид) ва кам микдорда органик моддалар (1—5 мг/л) эриган ҳолда бўлади. Д. еда деярли барча кимёвий элементларни топиш мумкин. Д. еда эриган моддаларнинг 99,9% дан ортиқроғи тузлардан иборат. Д. с.нинг ўзига хос хусусиятларидан бири унинг шўрлиги ва хлорлигидир. Д. с.нинг шўрлиги (‰) 1 кг Д. еда эриган ҳолда неча грамм қаттиқ жисмлар борлиги б-н ўлчанади. Д. с.нинг ўртача шўрлиги океанда 35‰ га яқин. Д. с.нинг зичлиги унинг т-раси, шўрлиги ва босимига боғлиқ. Шўрлиги 35‰ бўлган Д. с.нинг зичлиги (т-раси 4° бўлган дистилланган сувга нисбатан) 0° да 1,028126 ва 20° да 1,024781.

ДЕНГИЗ ТИПРАТИКАНЛАРИ (Echinoidea) — нинатерилилар синфи. Танаси шарсимон, дисксимон ёки юраксимон, сиртдан жуда кўп нина ва педицелларияларга эга бўлган совут б-н қопланган. Айрим жинсли, тухумини сувга ташлайди. Тухумдан чиққан личинкаси — эхиноплутеус эркин сузиб юради. Айрим турлари тирик туғади. Кўпчилик тўғри Д. т. (огиз тешиги танасининг остки томони ўртасида жойлашган) махсус чай нов аппарати — аристотель фонари тишчалари ёрдамида тошларга ёпишган сув ўтларини кириб олиб озикланади. Нотўғри Д. т.да (огиз тешиги танасининг остки юзаси олдинги қисмида жойлашган) аристотель фонари бўлмайди, сувдаги детрит б-н озикланади. ҳоз. турлари 800 га яқин. Сув тубида ўрмалаб ёки кумга кўмилиб яшайди. Саёз сувларда учрайдиган айрим турлари икраси учун овланади. Тропик денгизларнинг саёз

сувларида учрайдиган *Diadema* уруғи турлари одам учун хавфли, чунки уларнинг ниналари санчилганида оғрик пайдо бўлади.

ДЕНГИЗ ТОШБАҚАЛАРИ (*Cheloniidae*) — тошбақалар оиласи. Суйри шаклидаги косаси мугуз қалқонлар б-н қопланган бўлиб, 80 см дан 1,4 м гача, оғирлиги 600 кг га яқин, боши ва калта бўйни косаси остига тўлиқ жойлашмайди. Оёқлари сузгич куракка айланган, ичкарига тортилмайди; эшаксимон (1—2 тирнокли) олдинги оёқлари орқа оёқларидан узунроқ бўлиб, ҳаракатланиш вазифасини бажаради. 6 тури (4 уруғи) тропик ва субтропик денгизларда тарқалган. Тез сузади, чуқур шўнғийди. Озиқ ва кўпа-йиш жойини кидириб юзлаб ва минглаб км йўл босади. Фақат тухум қўйиш учун урғочиси курукликка чиқади, 200 ва ундан кўпроқ терисимон пўстли тухум қўяди. Моллюска, балик ва сув ўтлари б-н озикланади. Энг йирик яшил, яъни шўрвалик тошбақа (*Chelonia medas*)нинг уз. 1,4 м, оғирлиги 600 кг гача. Гўшти, тухуми, косаси учун овланади. Кўп овланиши туфайли сони камайиб кетган. Йирик Д. т.га логгерхед, яъни бошли тошбақа (*Caretta caretta*) косасининг уз. 1 м гача, зайтун тошбақаси, яъни тинч океан тошбақаси (*Lepidochelys olivacea*) косасининг уз. 80 см гача, атлантика ридлеяси (*L. Kempri*) ҳам киради. Д. т.га биссани, баъзан терили тошбақа (*Dermochelus sopasea*)ни ҳам киритишади. Терили тошбақа косаси 2 м гача, оғирлиги 600 кг гача бўлади. Барча турлари Халқаро Кизил китобга киритилган.

ДЕНГИЗ ТРАНСПОРТИ - океан, денгиз, денгиз каналлари оркали кемаларда юк ва йўловчи ташувчи сув транспорга тури. Хизмат кўрсатиш доирасига кўра, унинг ички Д.т. (бир мамлакат ўртасидаги портлараро қатнайидиган) ва халқаро Д. т. (мамлакатлараро қатнайидиган) турлари мавжуд. Д. т. вазифасига кўра, йўловчилар, куруқ ва суюқ

юкларни ташувчи ҳамда ёрдамчи хизмат кўрсатувчи кемалардан иборат бўлади. Д.т. тарихи тахминан мил. ав. 6—4-а.ларда инсон денгизни ўрганиб, ўзлаштира бошлагач, пайдо бўлди. Дастлаб эшкакли кемалар, мил. ав. 3-а.ларда эса елканли кемалар кашф этилди. Бу кемалар бир неча асрлар мобайнида сув йўллари орқали алоқа боғлашда, савдо муносабатлари юритишда кенг қўлланилди. Санотнинг ўсиши ва халқаро савдонинг кенгайиши б-н Д.т. ҳам тақомиллашиб борди. Бугʻ машинаси ихтиро қилинганидан кейин биринчи бугʻ б-н ҳаракатланадиган механик двигатели пароходлар яратилди. Сўнг ўз навбатида, ички ёнув двигатели теплоходлар, атом реакторли — атом музёра кемалари ихтиро қилинди. Ҳоз. замонавий Д. т. мураккаб муҳандислик қурилмаси бўлиб, улар компьютерлаштирилган автомат бошқарув ва на-зорат қурилмалари, мураккаб электрон радионавигация воситалари б-н таъминланган. Улардан айримларининг юк ташиш қуввати 500 минг т гача, асосий электр энергияси қуввати 73,6 МВт (100 минг от кучи)гача етади.

Ҳоз. вақтда кемаларда йўловчи ташиш ўрнини ҳаво транспорти эгаллаган бўлиб, улар фақат денгизда саёҳат мақсадидагина амалга оширилади. Юк ташиш борасида Д.т.нинг салмоғи катта бўлиб, географик хусусиятларга кўра бу кўрсаткич мамлакатларда турличадир. Д.т. асосан АҚШ, Буюк Британия, Франция, Япония, Германия, Россия, Польша, Югославия ва б. давлатларда кенг ривожланган (мас, Японияда 1062 порт, Францияда 300 порт бор, шундан 6 таси энг йирик ва х.к.).

20-а.да Марказий Осиё мамлакатлари, хусусан Ўзбекистан учун ҳам Д.т. муҳим аҳамиятга эга бўлди. Буюк Ипак йўлини тиклаш лойиҳаси доирасида барпо этилган Европа—Кавказ—Осиё транспорт йўлаги орқали Каспий денгизида Туркманбоши, Боку, Кора денгизда Потти, Батуми портларидан Европа мамлакатлари йўналишларида юклар замонавий Д. т.да

ташилади.

Денгиз флоти таркибига кирувчи бандаргоҳлар, кема ишлаб чиқариш ва таъмирлаш з-длари ва б. Д.т.га хизмат кўрсатади (қ. Дарё транспорти).

Нуриддин Мусаев.

ДЕНГИЗ ФИЛИ (Mirounga) — тюленсимонлар оиласи уруғи. 2 тури маълум. Жан. Д. ф. (M. leonina) — энг йирик куракоёқлилардан, уз. 6,5 м гача, вазни 3,5 т гача. Эракаги тумшугининг учигаги тери халтасининг уз. 40 см гача; безовта бўлганида 80 см гача узаяди. Янги туғилган боласининг жуни кора, вояга етган даврида — оч қўнғир ёки қўнғир. Жан. ярим шарнинг мўътадил ва субантарктида сувларида яшайди; мавсумий миграция қилади. Полигам тўдасида 20 гача урғочиси бўлади. Бош-оёқли моллюскалар ва баликлар б-н озикланади. 20-а. бошида кўп овланганлиги сабабли сони камайиб кетган. Муҳофаза чоралари кўрилиши туфайли сони бир неча юз мингга етган. Шим. Д.ф. (M. angustirostris)нинг умумий тузилиши ва биол.си жан. Д. ф. га ўхшаш. Мексика ва Жан. Калифорния сохиллари яқинида учрайди, сони 20 мингга яқин, муҳофаза қилинади (яна қ. Тюлене имонлар).

ДЕНГИЗ ХАРИТАЛАРИ - денгиз ва океанларнинг махсус географик хариталари. Дунё океанини хўжалик ва илмий мақсадлар учун ўрганиш ва фойдаланишда кема юргизиш илми ва б. масалалар б-н таъминлашга мўлжалланган. Д. х. гидрографик (океанографик) хизматлар томонидан тузилади ва нашр этилади. Д.х. нимага хизмат қилишига ва мазмунига кўра 3 гуруҳга бўлинади: навигация хариталари (қ. Денгиз навигация хариталари), махсус хариталар, маълумотномали ва ёрдамчи хариталар. Махсус хариталар ҳар-бий-денгиз флоти фаолиятини таъминлаш учун хизмат қилади. Маълумотномали ва ёрдамчи хариталар нимага хизмат қилишига ва мазмунига кўра ҳар хил бўлиб, бевосита кема юргизишни

таъминлашда ишлатилмайди. Ёрдамчи хариталарга ортодромик хариталар ва шлюпка хариталари, шунингдек, умумий географик вазифалар умумийлаштирилган ёки энгиллаштирилган хариталар киради.

ДЕНГИЗ ЧЎЧҚАЧАЛАРИ (*Cavia*) - чўчқачалар оиласининг бир уруғи. Танасининг уз. 35 см гача, думи калта, ташки томондан кўринмайди. Орқа оёқ панжаси 3 бармокли. 5—6 тури бор. Жан. Америкда ялангликларда учрайди. Ин ковларди ёки бошқа хайвонлар жойини эгаллайди. Кечаси ва шомда озиккланишга чиқади. Йил давомида кўпаяди, 1—4 бола туғади. 8 йилга яқин яшайди. Д.ч. (*C. porcellus*) ни инклар хонакилаштиришган (гўшти ейилган). Европага денгиз ортидан келтирилганлиги туфайли Д.ч. деб атала бошлаган. Лаб. хайвонлари. Катта-кичкилиги, юнгининг ранги ва тузилиши б-н бир-биридан фарқ киладиган бир қанча зотлари бор.

ДЕНГИЗ ЮЛДУЗЛАРИ (*Asteroidea*) -денгизда яшайдиган умуртқасиз хайвонлар, хоз. нинатерилилар типининг синфи. Танасининг ўртасидан чикқан «кўллар», яъни нурлар юлдузни эслатади (номи ҳам шундан). Д. ю.да 5, баъзан 8, 10, 13, 25, 40 та нур бўлади. Д. ю.нинг диаметри 5—50 см. Улар сув тубида амбулакраль оёклари ёрдамида ҳаракатланади. Оғиз ва анал тешиги деярли тананинг турли қисмида жойлашади. Тухумидан эркин сузиб юрувчи личинка чиқади. Тирик туғадиган турлари ҳам бор. Сув ости умуртқасиз хайвонлари ва органик моддалар б-н озикланади. 1500 тури маълум. Шимол ва Узоқ Шарқ денгизларида кенг тарқалган.

ДЕНГИЗ ҚАМАЛИ — рақиб мамлакатни ёки душманини денгиз томондан ўраб олиш; савдо кемаларининг қонунсиз равишда юришларига зарба бериш учун кўлланиладиган ҳарбий жанг усули. Душман денгиз кучларининг қа-мални

ёриб ўтишга уринишига зарба бериш ҳам Д. к.га киради. Д. к. тарихи 16-а.дан бошланади. 18—19-а.ларда Франция-Англия урушларида кенг кўлланилди. 2-жаҳон урушида жанг қилган мамлакатларнинг флотлари йирик авиация кучларининг ёрдами б-н денгиз бўғозларини ўраб олишга интилдилар. Шу усул б-н Англия Ла-Манш бўғозини, АҚШ нинг денгиз флоти Япония соҳилини (Симоносеки бўғози) денгиздан қамал қилган.

ДЕНГИЗ ҚОПЛОНИ (*Hydrurga leptonyx*) — асл тюленлар оиласига мансуб денгиз хайвони. Фақат битта тури маълум. Гавдасининг уз. 3,5 м, оғирлиги 400 кг гача, танасининг усти калта ва ялтироқ кумушранг жун б-н қопланган. Танасининг остки қисми сарғиш рангда. Австралия ва унга яқин оролларда, Янги Зеландия, Антарктида соҳилларида яшайди. Д.к. баликлар ва моллюскалар б-н озикланади. Д. к. куракоёклилар орасида сув қушлари ва тюленларга ҳужум қиладиган ягона тур ҳисобланади. Сони 800 мингга яқин. Овланмайди.

ДЕНГИЗКЎЛ — Бухоро вилояти Олот туманидаги кўл. Ўрта асрларда «Боргини фарох», яъни «Катта кўл» деб юри-тилган. 10-а. ёзма манбаларида Д. «Қоракўл», «Бухайрайи Сомжан» («Сомжан кўли») номлари б-н аталган. 10-а.да араб географи Ибн Ҳавқал томонидан чизилган Ўрта Осиё харитасида «Бахр ул-Бухоро» («Бухоро денгизи») номи б-н кўрсатилган. Муҳаммад Наршахий (10-а.) бу кўл ҳақида «кенглиги йиғирма фарсах (140—160 км) бўлиб, Бухоро дарёсининг ортиқ-ча суви шу кўлга йиғилган, унда сув жониворлари куп, бутун Хуросонда бу ердагидек миқдорда қуш ва балиқ ту-тилган эмас», деб ёзган.

Кўл вилоятнинг жан. чеккасидаги (Зарафшон дарёсининг қуйи оқимида) тектоник ботикда, денгиз сатҳидан 181,5 м баландда жойлашган. Д.га бир қанча коллектор-зовурдан келадиган ташлама сув ва экин майдонларини суғориш на-

тижасида ҳосил бўлган сизот суви келиб қуйилади. Зарафшон дарёсининг асосий тармоғи — Тойкир ҳам тўлинсув даврида қўлгача етиб боради. Д.дан сув оқиб чикмайди, сарфланиш асосан буғланиш ва қисман шимлиш ҳисобига кечади. 60-й.лар ва 70-й.ларнинг бошларида Д.нинг майдони ва чуқурлиги тез-тез ўзгариб турган: сув кўп қуйилган даврларда қўлнинг майд. 80—100 км², чуқ. 1,0—1,5 м, ёз охирида эса тегишлича - 40-60 км² ва 25-30 см бўлган. 70-80-й.ларда Бухоро вилоятининг жан.да янги ерларнинг ўзлаштирилиши ва оқова сувлар микдорининг ортиши натижасида Д. йилдан-йилга катталаша борди. 80-й.ларнинг охири (1987)да уз. 43,3 км, энг кенг жойи — 9 км, энг чуқур жойи 22 м, сув юзаси майд. 267 км², сув ҳажми — 2,7 км³ булган. Бу қийматлар сув сатҳи тебранишига мос равишда йил давомида узгариб ту-ради: кузда буғланиш камайгач, сув мувозанати турғунлашади, сўнг сув сатҳи яна орта боради. Д. коллектор-зовур сувлари ҳисобига тўйинади. Езда буғланиш анча кучли. Д.да ша-мол таъсирида тўлқинлар кузатилади. Суви жуда шўр, қўлнинг туби айрим жойларда 0,5 м гача қалинликда ош тузи б-н копланган. Д. суви шифобахш.

ДЕНГИЗКЎЛ ГАЗ КОНДЕНСАТИ КОНИ — Бухоро вилоятининг Қорақўл туманида. Қрровулбозор ш.дан 55 км жан. гарбда жойлашган. Денгизкўл структураси 1972 й.да сейсмик разведка йўли б-н аниқланган ва 1973 й.да биринчи параметрик бурғи қудуғи қазилган. 1974 й.да юқори юра карбо-натли ётқизикларидан газ олинган. Кон 1981 й.да ишга туширилган. 1981 й.гача 14 та бурғи қудуғи қавланган. Қудуқларнинг чуқурлиги ўртача 2800— 3000 м. Коннинг геологик тузилишида юра, бур, палеоген, неоген ва антропоген ётқизиклари иштирок этган. Тектоник жиҳатдан Денгизкўл структураси Денгизкул тепалигининг ўртасида жойлашган. Кон Денгизкул-Ховузак-Шоди Шим. Денгизкул струк-

тураларининг бир қисмини ташкил этган.

Д.г.к.к.да юқори юра карбонатли ётқизиклари горизонтларида газ конденсати уюмлари мавжуд. Газнинг дебити суткасига 100,8 минг м³ дан 2833,5 минг м³ гача. Конда 30 та бурғи қудуғи қазилган, шулардан 17 тасидан газ олинмоқда, 1 та қудуқ назоратчи, 12 та қудуқ тугатилган. Кондаги газ уюми гумбазли, яхлит. Газнинг ҳавога нисбатан с.оф. 0,620. Олтингургурт водородининг миқдори 2,16%, карбонат ангидриди 0,78%. Метан 87,55—94,1%, азот ва нодир газлар 0,58%.

ДЕНГИЗКУЛ КОЛЛЕКТОРИ - Бухоро вилоятидаги йирик коллектор. 1966 й.да қурилган. Сув сарфи 33,1 м³/с. Параллел коллектори б-н Денгизкул кулини туташтиради. Коллектор боши ва қуйилиш жойининг нишаблик фарқи 25,3 м. Д.к. Бухоро вилояти Қорақўл туманида дехқончилик қилинадиган ерларнинг мелиоратив ҳолатини яхшилаш, шур ва дренаж, ташлама сувларни чиқариб юборишга хизмат қилади. Д.к. сувлари Денгизкул пастлигига қуйилади.

ДЕНГИЗКУЛ ПЛАТОСИ - Қашқадарё вилоятининг ғарбий қисмидаги плато. Қарши чўлинкнт жан.-ғарбида жойлашган. Платонинг рельеф тузилиши мураккаб. Унинг жан. ва ғарбий чеккалари агрофдаги текисликдан кескин кўтарилган. Шим. ва шарқий чеккалари Қашқадарё дельтаси текислигига аста-секин қўшилиб кетади. Энг баланд қисми (340—354 м) жан.да. Д.п. да кум рельеф шакллари ривожланган бўлиб, асосан дўнг, марзали ва бархан шаклларидаги кумликлар мавжуд. Ушбу кумликларни кўпинча Девхона чўли деб ҳам атайдилар. Д. п. да ботиклар ҳам бор, уларнинг туби ку-пинча тақирли тупроқлар ёки шўрхоқлар б-н банд. Д. п.нинг жан. ён бағри Денгизкул ботиғига тик тушган. Ён бағирда неоген (оқчағил яруси) жинслари — кумтош, қум, гил, баъзан конгломерат қатламлари кўриниб ту-

ради. Платода асосан чўл қум тупроклар, баъзан пастқамликларда шўрхоқлар мавжуд. Қумликларда кўпроқ сингрэн, оқ саксовул, черкез, шувок, жузгун, илок, ранг кенг тарқалган. Шўрхоқларда бир йиллик шўралар ўсади. Д. п.да қоракўл кўйлари боқилади.

ДЕНДРАРИЙ (юн. dendron — дарахт), дендрология боғи, арборетум — дарахтлар, буталар, ярим буталар, чирмашувчилар коллекцияси экилган очик майдон. Д. мустикал ёки ботаника боғи таркибига киради. Д. бир неча гектардан юзлаб гектаргача майдонни эгаллайди. Д. илмий, укув, маданий-маърифий, тажриба, и.ч. аҳамиятига эга; уларда ҳар хил турдаги дарахт ўсимликларини намойиш қилиш, тажриба ва тадқиқот ишлари олиб бориш учун база бўлиб хизмат қилади. Д.да ўсимликлар устида мунтазам равишда кузатув ишлари олиб борилади, дарахт ва буталарнинг фенологияси, ўсиш ва кўпайиш хусусиятлари ўрганилади. Шу жумладан хўжалик ва биологик хусусиятларига қийёсий баҳо берилади ва улардан фойдаланиш ва р-нлаштириш бўйича тавсиялар ишлаб чиқилади, селекция ишлари олиб борилади. Д.нинг асосий вазифаларидан бири — ҳар хил ўсимликларнинг интродукциясм бўлиб, ўрмон хўжалиги, ўрмон ихотазорлари, кўкаламзорлаштириш учун фойдаланишда энг чидамли ва ҳосилдор шакллар ажратиб оли-нади. Д.ларда ўстириладиган ва ўрганилган қимматли тур ва шаклларнинг уруғ ва кўчатларини тарқатиш ишлари катта аҳамиятга эга. Д.нинг мажбурий қисми — интродукцияли ва репродукцияли кўчатзорлардир. Биринчи кўчатзорда экспозиция учун уруғкўчат ва кўчатлар етиштирилади, иккинчисида эса кўчатлар парвариш қилиниб бошқа Д.лар ва и.ч. эҳтиёжлари учун етказиб берилади.

Ўзбекистонда Жанубий Ўзбекистан селекция станцияси (Денов)нинг субтропик ва эфир мойли буталар Д.си, Ўзбекистон ўрмончилик хўжалиги и.т.

ин-тининг тераклар Д.си (Тошкент ш. яқинидаги «Дендропарк»), ўрмон дарахтлари ва буталари Д.си (Тошкент вилояти Сўқоқ қишлоғидаги Чатқол тоғ-ўрмон мелиорация ст-яси), Ўзбекистон ФА Ботаника боғидаги дарахтлар (қайин, қарағай ва б.) ва буталар Д.си ва б. бор (яна қ. Дендрология).

Абдухалил Қайимов, Мирза Собиров.

ДЕНДРИТ (юн. dendron — дарахт) — дарахтсимон шаклли минерал агрегатлар (баъзан кристаллар). Д. модданинг тор мухитда тез кристалланишидан, шунингдек, минералларнинг айрим қисмларини эритма б-н бир хил таъминланмай ўсишидан ҳосил бўлади. Шакли дарахт шохчаси, қирққулоқ барги ва юлдузчага ўхшаш бўлади. Бир-бирига параллел ёки кўшалок ўсган минерал индивидларидан ташкил топади. Д. туғма элементлар, марганец оксидлари, уранинит ва б. кўпчилик минераллар ва музда кузатилади. Ўзбекистонда гил, карбонат, кумтошларда псиломелан Д. кенг тарқалган. Баъзан псиломелан Д.ни ўсимлик қолдирган из деб ногўғри таърифлайдилар. Д. кон қидиришда даракчи ролини бажаради.

ДЕНДРИТ — нерв хужайралари (нейрон)нинг тармоқланган сезувчи ўсимталари; бошқа нейронлар, рецептор хужайралар ёки бевосита ташқи кўзғатувчилардан сигналлар қабул қилади. Нерв импульсларини хужайра таънасига ўтказиб беради. Нерв хужайрасида бир ёки бир нечта Д. бўлиши мумкин. Баъзи хужайраларда Д. калта ва сершоҳ, бошқаларида узун ҳамда камшоҳ бўлади (яна қ. Аксон).

ДЕНДРО... (юн. dendron — дарахт) — кўшма сўз бўлаги бўлиб, ўзи қўшилган сўзга дарахтга оидлик маъноси ифодасини беради (мас, дендрология).

ДЕНДРОБАЦИЛЛИН - бактериал препарат; спора-кристалл ҳосил қилувчи

бактерия — *Bacillus thuringiensis* var. *Dendrolimus* асосида олинади. Асосан споралар ва инерт тўлдиргич (маккажўхори экстракти, оксил ачитки ва б.) дан ташкил топган кулранг кукун. Куруқ ва ҳўлланувчан кукун ҳолида ишлаб чиқарилади. 1 г кукунда 60 (100) млрд. яшовчан спора ҳамда шунча захарли оксил кристаллари (параспорал таналар) мавжуд. Д. кўсак куртининг турли, айниқса 1—2 ёшдаги куртларига яхши таъсир этади. Курт танасига Д. озука б-н бирга кирази, шунинг учун препарат пуркашни зараркунданнинг энг фаол озикданиш даврида ўтказиш керак. Ҳаво ҳароратининг юқори бўлиши Д. самарадорлигини яна ҳам орттиради. Трактор пуркагичлари ёрдамида пуркалади. Суспензия тайёрлаш вақтида Д.га инсектицид ҳам қўшилади. 85% ли ҳўлланувчан кукунни сарф нормаси севин б-н аралаштирилганда 0,7—1,0+0,3 кг/га, иш суюқлиги 200—400 л/га.

ДЕНДРОЛОГИЯ (дендро... ва ...логия) — дарахт ва буталар ҳақидаги фан, ботаникаиинг бир соҳаси; дарахтларнинг анатомияси, морфологияси, таксономик жойлашиши, тур ичидаги систематикаси ва филогенези, физиоло-гияси, экологияси, географик тарқалиши ва хўжалик аҳамиятини ўрганади. Ўрмончилик, дарахтзорлар ва бутазорлар барпо этиш, боғ ва хиёбонларни лойиҳалаштириш, кумликларни, жар соҳилларини мустаҳкамлаш, кўкаламзорлаштириш ва б.га онд масалаларни ишлаб чиқади.

Дарахтларнинг манзарали хусусиятини, санитария-гигиеник ва ихота ролини ўрганиш, кўкаламзорлаштириш, шаҳарлар ва саноат комплексларидаги атмосфери тозалаш, шовқинга қарши курашда қўл келадиган ўрмон дарахтзорларини барпо этиш, эрозияга учраган тоғли, чўл минтақаларидаги тупроқларни химоя қилиш, ботқоқли ерларни қуритиш, шўрхок тупроқларда тузли чангларнинг атмосферага кўтарилишига қарши кураш Д.нинг муҳим йўналишларини ташкил

этади. Д. ботаника, ўрмончилик, ўрмон селекцияси ва кўкаламзорлаштириш, тупроқшунослик, геофафия ва б. фанлар б-н чамбарчас боғлиқ. Д.нинг асосий объекти — дарахт ва бута турларидир.

Ўзбекистонда Д. масалалари В. Д. Городецкий (1934 й.да Ўрта Осиёнинг дендрофлораси ҳақида биринчи маълумотнома тузган), Ф. Н. Русанов, Т. И. Славкина, А. У. Усмонов, Г. С. Костелова, Л. В. Яскина, дарахт ва буталарнинг Ўзбекистондаги тоғ, чўл ва суғориладиган деҳқончилик минтақаларидаги тупроқларни сув ва шимол эрозиясидан химоя қилишда, сел оқимларига қарши курашдаги роли М. Б. Дошчонов, А. В. Гвоздиқов, С. М. Аблаев, А. М. Молчанова, Г. П. Озолин, А. А. Хоназаров А. Қ. Қайимов, А. О. Досахметов ва б. асарларида ёритилган. Ўрмон ихтисозларини барпо этиш, дарахт ва буталарнинг янги навларини яратиш ва б. масалалар Т. А. Желтикова, В. М. Ровский, В. П. Фимкин, С. Е. Александровский, Е. А. Бутков ва б. ўрмоншунос олимларнинг илмий изланишларида катта ўрин эгаллайди.

Ўзбекистонда Д. бўйича тадқиқотлар Ўзбекистан ФА Ботаника ин-ти ва ботаника боғи, Ўзбекистан ўрмон хўжалиги илмий тадқиқот ин-ти, Тошкент давлат аграр ун-тининг ўрмоншунослик ва ўрмон мелиорацияси кафедраси ва б.да олиб борилади.

20-а.нинг охирларида Д. тадқиқотларида асосий ўрмон ҳосил қилувчи дарахтлар табиий популяцияларининг генетик тузилмасини ўсимликлар систематикаси, экология, биометрия, цитогенетика, географик экишлар усуллари б-н ўрганиш асосий йўналишлардан бирига айланди.

Халқаро ўрмон тадқиқотлари ташкилотлари уюшмаси ва кўпгина мамлакатлар (Германия, Польша, Швеция, Франция, Швейцария)даги Д. жамиятлари, дендрарийлар, қўриқхоналар ва миллий боғларда Д. бўйича тадқиқотлар ва тажрибалар олиб борилади. Ҳар 5

йилда бир марта Жаҳон ўрмон конгресси ўтказилади.

Ўзбекистон ФА Ботаника боғи 1964—94 й.ларда 14 жилддан иборат «Дендрология Узбекистана» тўпламини нашрдан чиқарди.

Ад.: Дендрология Узбекистана в 4 томах, т. 1—4, Т., 1965—71; Дендрология Узбекистана, т. 1-14, Т., 1964-94.

Абдухалил Қайимов, Мирза Собиров.

ДЕНЕБ — Окқуш юлдуз туркумининг энг равшан юлдузи; 1- юлдуз катталигида. Вега (Лира альфаси) ва Ат-тоир (Бургут альфаси) каби ёруғ юлдузлар б-н учбурчак ташкил этиб, езда ярим тунда тепада кўринади ва шу туфайли уни кўпинча «Ёзги катта учбурчак» деб ҳам юртилади.

ДЕНИ (Denis) Морис (1870.25.11, Гранвиль, Нормандия — 1943.3.11, Сен-Жермен-ан-Ле, Париж яқинида) — француз рассоми. «Наби» гуруҳи (1890) ва «Диний санъат устахонаси» (1919)нинг асосчиси ва назарийтчиларидан. Париждаги Жюлиан академияси (1887 й.дан) ва Нафис санъат мактабида таҳсил кўрган. Д. ижоди символизм ва «модерн» услуби б-н узвий боғлиқ, унда маҳобатли шакл ва безак мутаносиблигига мойиллиги сезиладиган диний мистик кайфият мавжуд: «Психея тарихи» (11 та намоён, 1908—09), Везинедаги черков (1901—03) ҳамда Елисей майдони театри (1912—13) деворий расмлари ва б., витраж, гобелен, театр спектакллари беағи учун чизгилар, китоб иллюстрациялари яратган. Санъат назарийтчиси сифатида рангтаъсирда беақдорлик, рангдорликни эътироф этган («Назария», 1912 ва б.).

ДЕНИЗЛИ — Туркиянинг жан-ғарбий қисмидаги шаҳар, Денизли элининг маъмурий маркази. Т. й. ва автомобиль йўллари тугуни. Аҳолиси 234,5 минг киши (1990-й.лар ўрталари). Тўқимачилик ва озиқ-овқат саноати корхоналари бор. Д.ёнидан магнезит олина-

ди.

ДЕНИКИН Антон Иванович [1872.4(16).12, Варшава яқинида — 1947.8.8, Анн Арбер, Мичиган штати, АҚШ] — ҳарбий арбоб, рус армиясининг генерал-лейтенанти (1916). Оқлар ҳаракатининг машҳур арбобларидан. 1918 й. апр.да Кўнгиллилар армиясининг кўмондони, окт.да бош кўмондони, 1919 й. янв.да Жан. Россия Куролли кучларининг бош кўмондони. Бу кучларга Кўнгиллилар армияси, Дон ва Кубань казак қисмлари, Кавказ армияси, Қрим корпуси, Қора денгиз флоти кирган эди. Совет ҳокимиятига қарши мурасасиз курашган Д. кўшинлари 1919 й. ёзи-кузида ғалабаларга эришди, лекин 1919 й. кеч кузда Москва атрофида ва 1920 й. бошларида Шим. Кавказда бўлган жангларда кизил ас-карлар уларни мағлубиятга учратди. 1920 й. 22 мартда Д. кўмондонликни Врангелга топширди ва апр.да Россия (Қрим)дан чет элга жўнаб кетди. Илмий ишлари рус-япон уруши ва оқлар ҳаракати тарихига оид.

Ас: Деникин А. И., Очерки русской смуты, т. 1, кн. 1, 2; Крушение власти и армии, февраль-сентябрь 1917 г., М., 1991.

ДЕНИТРИФИКАЦИЯ (де... nitrogenium — азот ва faclo — қиламан) — нитратларнинг денитрификацияловчи бактериялар томонидан молекуляр азотгача кайтарилиши жараёни. Бунда тупроқдаги нитрат, нитрит, аммиак ва амин бирикмалар бактериялар таъсирида парчаланиб, улардаги азот газ ҳолидаги молекуляр азотга айланади, нитрификацияга қарамақарши жараён. Д.ни биринчи марта француз олимлари Э.Гайон ва Г. Дюпетилар аниқлаган. Бактериялар нитратларни кайтариш учун зарур бўлган энергияни органик моддалар (углеводлар, спиртлар, органик кислоталар)нинг оксидланиши нагжасида оладилар, нитратлардаги кислород эса электрон ва во-дороннинг акцептори ҳисобланади.

Шунингдек, олтин-гугурт ёки молекуляр водород оксидланишида нитратларни тикловчи денитрификацияловчи бактерияларнинг айрим бир турлари ҳам бор. 1 г тупрокда ўн ва юз минг денитрификацияловчи бактериялар мавжуд бўлади. Лекин тупрокда Д. жараёни фаол юз бериши учун нитратларнинг етарли микдори ва осон парчаланадиган азотсиз органик моддалар, оптимал реакция (рН 7,0—8,2), ҳаро-рат 25—30°С ва энг муҳими — анаэроб шароитлар бўлиши керак. Шу сабабли Д. сернам, ҳаво ёмон алмашидиган тупроқларда яхши кечади. Д. тупрокда азот бирикмаларининг камайиб кетишига олиб келади ва қ.х. ишлаб чиқаришига зарар келтиради. Ерни юмшатиш Д.ни сусайтиради.

Абдукарим Зикирёев.

ДЕНИТРИФИКАЦИЯЛОВЧИ БАКТЕРИЯЛАР

— нитратларнинг молекуляр азотгача кайтарилиши жараёнида қатнашувчи бактериялар (қ. Денитрификация). Асосан тупроқ, сувда ва сув қавзалари ғрунтларида тарқалган. Тупрокда учрайдиган денитрификаторларнинг асосий турлари — *Pseudo-monas*, *Bacillus*, *Achromobacter* ва *Micrococcus*. Барча Д. б. аэроблар, улар органик моддаларни ҳаво кислороди ҳисобига, анаэроб шароитда эса нитратларнинг кислородидан фойдаланиб оксидлайди. Д.б. нитратли ва нитратларнинг кайтарилишида рангини ўзгартирувчи индикаторли озуқада ўстирилади.

ДЕНОВ — Сурхондарё вилоятдаги шаҳар (1958 й.дан). Денов тумани маркази. Катталиги ва ақолисининг сони жиҳатидан Термиздан кейин иккинчи ўринда туради. Денгиз сатҳидан қарийб 600 м баландликда. Сурхондарё ва Сангардак дарёлари оралиғида. Т.й. станцияси. Д.дан Термизгача бўлган масофа 156 км. Аҳолиси 63 минг киши (2000). Йилига 360 мм ёгин тушади. Январнинг ўртача т-раси 2,4°, июлники 28,2°. Д. қад. шаҳар. Ёзма манбаларда 14-а. охирла-

ридан «Дехинав» шаклида, яъни «Янги кишлок» мазмунида тилга олинган. Маҳмуд ибн Вали (17-а) нинг ёзишича, Дехинав ажойиб бозори, катта масжиди ва хонақоси бўлган мустаҳкам қалъа-шаҳар ҳисобланган. Баъзи тадқиқотчилар Чағониён ш. Д. урнида бўлган, деб ҳисоблаб келишганди. Археологларнинг аниқлашига кўра, Чағониён ш. аслида Д.дан 6 км жан.-шарқда жойлашган Будроҳ манзилгоҳи ўрнига тўғри келади (қ. Будроҳтепа). Д.нинг ҳоз. ўрнида мил. ав. 2-минг йиллик охириларида манзилгоҳ бўлган. Мўғуллар истилосидан кейин Чағониён ш. мавқеи пасайиб кетгач, те-мурийлар даврида Дехинав асосий марказлардан бирига айланди. Археологик топил-малар Д. қалъаси 15-а.га оидлигини, уни мустаҳкам кўрғон бўлганлигини тасдиқлайди. Д. қалъаси мураккаб меъморлик обидаси бўлиб, чор атрофида хандақ қазилган. Қалъанинг диаметри 110 м бўлиб, қалин девор б-н ўралган.

Д. 17—18- а.ларда Бухоро хонлиги тар-кибида қарвон савдосининг марказларидан бўлган, шаҳарда хунармандчиликнинг юздан зиёд тури, айниқса кўн-чарм тайёрлаш, этикдўзлик, тўқувчилик, зардўзлик, қандолатчилик, ўйинчоқсозлик ва ҳ.к. ривожланган. 1907 й. Д.да амирнинг солиқ сиёсатиға қарши иирик халқ ҳаракати бўлиб ўтган. 1920 й.Д.да шўролар ҳокимияти ўрнатилгач, хунармандчилик устахоналари ёпилиб, шаҳарга савдо моллари келиши тўхтаб қолди. 1925 й. Д. орқали ўтувчи Термиз—Душанбат.й. қурилди. Д. саноат корхоналари б-н нафақат вилоятда балки республикада муносиб ўрин тутади. Саноат корхоналари, асосан, вилоятда етиштирилган қ.х. маҳсулотларини қайта ишлашга ихтисослашган. «Деновсут» корхоналари, пахта тозалаш, механика, арақ-вино, консерва з-длари, пахта ти-тиш ф-қаси бор. Д.да ишбилармонлик ва тадбиркорликка кенг йўл очилган. Кичик корхона, фирма, ширкатлар фао-лият кўрсатмоқда. Уларда 20 дан ортик янги турдаги маҳсулотлар тайёрлана-

япти. Мустақиллик йилларида шаҳарда хунармандчиликнинг равнақига катта эътибор берилган. Бе-шиксозлик, сандиксозлик, темирчилик, дурадгорлик ва б. ривожланган. Хунармандлар айниқса сандиксозликни санъат даражасига кўтарганлар. 8 умумий таълим мактаби, гимназия, хорижий тиллар, кимё, физика-математика лицейлари, тиббиёт билим юрти, шаҳар бизнес мактаби, болалар санъат мактаби, поликлиникалар, 13 кутубхона (200 минг нусха китоб), маданият ва истироҳат боғлари, деҳқон бозори мавжуд. Д.дан Ўзбекистан пойтахти Тошкентга ва яна бир қанча вилоят марказларига мунтазам автобуслар қатнайди. Шаҳар ҳудудида меъморий ёдгорликлардан Саид Оталиқ мадрасаси (16-а.) сақланган. Мадрасани асл ҳолига қайтариш ишлари олиб борилмоқда. Унинг олд қисмидаги ҳудуд ободонлаштирилган. 1992 й.да Д. телевидениеси иш бошлади.

Сайфулла Турсунов, Жавли Турсунов.

ДЕНОВ ТУМАНИ - Суурхондарё вилоятидаги туман. 1926 й. 2У сентда ташкил этилган. Д.т. вилоятнинг Шўрчи, Сариосиё, Узун, Олтинсой туманлари б-н чегарадош. Майд. 0,75 минг км². Аҳолиси 253,7 минг киши (2000). Д.т.да 1 шаҳар (Денов), 1 шаҳарча (Дўстлик), 18 қишлоқ фуқаролари йиғини (Анбарсой, Бинокор, Даҳана, Денов, Кенагас, Наврўз, Пистамозор, Сина, Тортувли, Хайробод, Холчаён, Фарғона, Юрчи, Янгибоғ, Янгизамон, Янгиобод, Кизилжар, Ҳазорбоғ) бор. Маркази — Денов ш.

Табиати.Д. т.нинг шимол, жан. ва марказий қисми текисликдан иборат. Шарқда Боботоғ, ғарбда Бойсунтоғ тизмалари б-н ўралган. Ер юзаси шарққа томон пасайиб боради. Қиши қисқа, илик. Январнинг ўртача т-раси 2,9°, июлники 28,4°. Текисликларда йилига 130 мм дан 360 мм гача, тоғ олди ва тоғларда 445 мм дан 625 мм гача ёгин тушади. Вегетация даври 226 кундан 266 кунгача. Д. т.дан Сурхондарё, Тўполондарё, Сан-

гардак, Қизилсув дарёлари, Ҳазорбоғ, Ой-барак каналлари, Дайтўлак, Денов ариқлари оқиб ўтади. Ер ости сувларига бой бўлганлиги учун артезиан сувларидан кенг фойдаланилади. Текисликларда бўз тупроқ, дарё сохилларида ўтлоқи ботқоқ, тоғ олди ва тоғларда оч кўнғир тупроқлар тарқалган. Тоғларда бошоқли ўсимликлар, арча, ёввойи мевали дарахт ва буталар ўсади. Боботоғда пистазорлар бор. Жайран, тоғ эчкиси, қобон, силовсин, бўри, чиябўри, кўнғир айиқ, жайра, қушлардан қирғовул, қаклик, тўрғай учрайди. Дарёларда сўзанбалик, оқ амур, зогора балик (сазан) кўп.

Аҳолининг аксари қисми (89,5%) ўзбеклар, шунингдек, тожик, рус, татар ва б. миллат вакиллари ҳам яшайди. 1 км² га ўртача 337 киши тўғри келади.

Хўжалиги. Туман саноат корхоналари асосан қ. х. маҳсулотларини қайта ишлашга ихтисослашган. Пахта тозалаш, ёғ экстракция, арақ-вино ва пиво, консерва, сут, таъмирлаш-механика, гишт з-длари, қурилиш, нефть маҳсулоти корхоналари, пахта чувиш, қандолатчилик ф-калари, жами 38 саноат корхонаси мавжуд. Тадбиркорларга қарашли 200 га яқин кичик корхона фаолият кўрсатади. Қ.х.нинг асосий тармоқлари: пахтачилик, боғдорчилик, тоқчилик, лимон етиштириш ва б. Тоғ этакларида лалмикор дехқ-ончилик (асосан бугдой ва арпа) б-н шугулланилади. 12,7 минг га ерга пахта, 10,1 минг га ерга ғалла экилади. Суғориладиган ерлар 24,7 минг га. Яйловларда қорамол, қўй (жумладан, ҳисор қўйлари) боқилади. Туманда 17 жамоа хўжалиги мавжуд. Р. Р. Шредер номидаги Боғдорчилик, тоқчилик ва виночилик корпорациясининг селекция ст-яси жойлашган. Денов дендрарийси деб аталган бу илмий лаб.да табиатнинг 900 дан зиёд ўсимлиги, мевали ўсимликлар (жумладан Япониядан келтирилган пальма дарахти, магнолия, хурмо, апельсин, ёнғоқ, бошоқли ўсимликлар) етиштирилади. Туман ҳудудидан халқаро т.й., Хўжанд—Душанба, Термиз—Душанба автома-

гистрал йўли ўтган. 87 умумий таълим мактаби, гимназия, 2 лицей, 3 ўрта махсус ўқув юрти, санъат, мусиқа мактаблари, 3 касб-хунар мактаби, 58 оммавий кутубхона (500 минг китоб), 46 клуб, 2 маданият ва истироҳат боғи, касалхоналар, 13 кишлоқ врачлик амбулаторияси, 6 кишлоқ»врачлик пункти, 7 поликлиника, фельдшер-акушерлик пунктлари, 4 диспансер бор. Бу муассасаларда 3800 дан зиёд тиббиёт ходимлари ишлайди. 1932 й.дан «Чағониён» туман газ. нашр этилади (адади 9000).

ДЕНОМИНАЦИЯ (де ва лот. *nominatio* — ном) — валютанинг баркарорлигини ошириш ва ҳисоб-китобни ихчамлаштириш мақсадида қоғоз пул номинали (ёзиб қўйилган қиймати)ни пасайтириш; эски пулни курси (қадри) юқори қилиб белгиланган, номи ўзгармаган янги пулга маълум нисбатда алмаштириш. Мамлакатдаги пул муомаласини тартибга солиш тадбирларидан бири, пул қадри пасайишини тўхтатиб қолиш ёки сусайтириш орқали пул тизimini соғломлаштириш мақсадида амалга оширилади. Д. муомалада бўлган пул маблағлари (купюра, танга)лар массасини бирмунча камайтириш имконини беради.

Д. амалга оширилганда, одатда, нархлар, тарифлар, иш ҳақи ва б. ҳам шу нисбатда ўзгартирилади. Мас, 1960 й.да Францияда ўтказилган Д. пайтида эски франк янги франкка 100:1 нисбатда алмаштирилган. Собиқ Иттифокца 1947 ва 1961 й.лардаги пул ислохотларида эски рубль янги рублга 10:1 нисбатда алмаштирилган, лекин 1947 йили нархлар пулни алмаштириш нисбатига мувофиқ ўзгартирилмади. 1961 й.да эса товарлар нархи ҳам Д.га мос равишда 10 марта камайтирилган.

Ўзбекистонда 1994 й.да сўм-купон 1000:1 нисбатда сўмга, Россияда 1997 й.да рубль 1000:1 нисбатда Д. қилинди.

ДЕНОНСАЦИЯ (франц. *denoncer*

— эълон қилиш, узиш), денонсация қилиш — халқаро ҳуқуқда икки томонлама халқаро шартнома амал қилишини тўхтатишнинг ёки кўп томонлама халқаро шартномадан чиқишнинг энг кенг тарқалган усули. Одатда, шартноманинг ўзида назарда тутилган тартиб ва муддатларда амалга оширилади. Д.га оид умумий қоидалар Халқаро шартномалар ҳуқуқи тўғрисидаги 1969 й. Вена конвенциясида баён қилинган.

ДЕНСИТОМЕТРИЯ (лот. *densitas* -зичлик ва ... метрия) — илмий фотография бўлими; очилтирилган ёки кимёвий-фотографик йўл б-н бошқа усулда ишланган фотографик катламнинг ёруғлик нуруни ютиши ва қайтаришини ўлчаш б-н шуғулланади. Ёруғлик таъсирида фотографик катламнинг қанчалик қорайиши унинг оптик зичлигига боғлиқ. Фотографик қатлам сиртининг зичликка нисбати қорайиш эквиваленти деб аталади. Оптик зичликни ўлчайдиган асбоб денситометр ёки микрофотометр дейилади. Рангли фотографик материалларнинг оптик зичлиги махсус усуллар б-н аникланади (қ. Сенситометрия).

ДЕНТИН (лот. *dens* — тиш) — суяк-симон пишиқ тўқима, тишнинг асосий қисмини ташкил этади. Тиш коронкасида Д. эмаль б-н, бўйни ва илдизида эса цемент б-н қопланган. Д. 70—72% минерал тузлар ва тахм. 28% органик моддалардан таркиб топган. Д. асосан коллаген толалар ва улар орасидаги аморф моддалардан иборат; моддалар орасида Томе толалари деб аталувчи хужайра ўсиқчалари жойлашган каналчалар тармоқланиб кетган. Д.да қон томирлар бўлмайти, у каналчалар ва Томе толалари орқали диффузия йўли б-н озикланади. Тоғайли балиқлар тангачасида ҳам Д. бор.

ДЕНУДАЦИЯ (лот. *denudatio* — очилиб қолиш, очилма) — емирилган тоғ жинс, бўлақларининг ер юзаси пастқам жойларига сув, шамол, музлик ва бево-

сита ўз оғирлик кучи таъсирида силжиб бориб тўпланиши жараёнларининг мажмуи. Д. жадаллигига ва характерига тектоник ҳаракатлар, жойининг иклими, тоғ жинсларининг минерал таркиби, тупрок-ўсимлик қопламанинг тузилиши ва инсон фаолияти кучли таъсир қилади. Д. узоқдавом этганда ер юзасининг рельефи текисланади, айрим жойлари пасаяди, пастте-кислик ва пенепленлар таркиб топади. Булар кейинчалик бўладиган тектоник ҳаракатлардан кўтарилиб тоғларнинг сувайирғич қисмида ва ён бағирларида баланд денудацион текисликлар хреил қилади.

ДЕПАРТАМЕНТ (франц. *departement*) — 1) Франция ва б. кўпгина мамлакатларда асосий маъмурий-худудий бирлик; 2) айрим давлатларда (мас, АҚШ, Швейцария, РФ, Ўзбекистон) — маҳкама ёки вазирлик ёхуд улар бўлинмаларининг аталиши; давлат департаменти — АҚШ ташқи ишлар вазирлиги.

ДЕПО (франц. *depot* — омбор) — ҳара-кагланувчи таркиб (т. й. вагонлари, локомотивлар, метрополитен ва трамвай вагонлари, ўт ўчириш машиналари) таъмирланадиган корхона. Махсус (ихтисослаштирилган) ва аралаш Д.лар бўлади. Махсус Д.лар қаракатланувчи таркибнинг бирор хилини таъмирлаш учун ихтисослаштирилади (мас, вагон Д.си, локомотив Д.си ва х.к.). Аралаш Д.ларда электровозлар, тешювозлар, мотор-вагонли поездлар ва кранлар таъмирланади. Тошкентда вагонлар таъмирланадиган (иккита) ва тепловозлар таъмирланадиган (битта) махсус Д.лар бор. Шаҳар транспортининг ҳаракатланувчи таркиби таъмирланадиган жой сарой (парк) деб аталади (мас, троллейбус саройи, трамвай саройи ва б.).

ДЕПОЗИТ (лот. *depositum* — омонат, асраб қўйилган) — 1) банкка қўйилган омонатлар. Бундай Д.ларнинг муддатли (муайян муддатдан сўнг қайтариб бериладиган)

ва талаб қилиб олинадиган (омонат эгасининг биринчи талаби б-н бериладиган) турлари бор. Кредит муассасаси омонатчига Д.ни олиш ҳуқуқини берувчи ҳамда мазкур пул маблағининг банкка депонент қилинганини тасдиқловчи ёзма гувоҳнома — Д. сертификати беради; 2) банк дафтаридаги мижозларнинг банкка бўлган муайян талабларини ифодаловчи ёки тасдиқловчи ёзувлар; 3) кредит муассасаларига сақлаш учун топширилган қимматли қоғозлар (акция ва облигациялар) ва пул воситалари; 4) турли муассасаларга талаб қилинадиган тўловларни таъминлаш учун олдиндан ўтказиладиган бадаллар.

ДЕПОЗИТ БАНК — асосан депозит (омонат)ларни жалб этиш ҳисобига банк операцияларини амалга оширувчи банк (яна қ. Банклар).

ДЕПОЗИТАРИЙ - 1) депозитлар ишониб топширилган жисмоний ёки юридик шахс. Д. фонд бозоридаги қимматли қоғозлар (акция, вексель, сертификат ва б.)ни жойлаштириш, сақлаш ва ҳисобга олиш, муомала ҳаракатларини қайд этиш б-н боғлиқ ишларни амалга оширилади (акциядорлик жа-миятларига, брокерлик идораларига, инвестиция фондлари ва б.га хизмат кўрсатади). Ўзбекистонда биринчи Д. очик турдаги акциядорлик жамияти шаклидаги «Вақт» миллий депозитарийси 1994 й. 8 июнда ташкил қилинган. 2001 й.да Тошкент ш. ва вилоятларда 19 Д. ишлади; 2) халқаро шартноманинг асл (ҳақиқий) матнини сақлаётган давлат ёки халқаро ташкилот.

ДЕПОЗИТОР — 1) депозит эгаси; 2) муайян ташкилотнинг бирор сабабга кўра илгари тўламаган пул суммасини тўлаши лозим бўлган жисмоний ёки юридик шахс.

ДЕПОНЕНТ (лот. *deponentus* — жойлайман) — кредит муассасаси (банк) га пул ёки қимматли қоғозларни сақлаш

учун топширган жисмоний ва юридик шахс. Ўзига тегишли пул даромади ёки тўловларни ўз муддатда олмаган шахс. Бу маблағлар уни сақлаётган корхона ва ташкилотга нисбатан Д. бўлади.

ДЕПОРТ (франц. deport) — биржада қимматли қоғозлар нархини пасайтириш йўли б-н фойда олишни кўзлаб иш юри-тадиган олибсотарлар томонидан маълум муддатга тузиладиган би-тим. Унинг акси — репорт. Бундай шахслар, мас, акция савдосида акцияларни маълум бир муддатдан кейин келишилган нархларда сотиш ҳақида битим тузиб, шу муддатга қадар акцияларни арзонроқ нархларда сотиб олишни мўлжаллайди. Муддат ўтгач, акциялар нархи ошган тақдирда битим тузган томон акцияларни юқори нархда сотиб, курс фарқидан фойда куради.

ДЕПОРТАЦИЯ (лот. deportatio - бадарға, сургун қилиш) — жиноий ёки маъмурий жазо чораси сифатида давлатдан мажбуран чиқариб юбориш, ҳайдаш. Ҳуқуқда «Д.» термини Франция жиноят қонунчилигида кўра, 18— 19-а. ларда қўлланилган сургунниг алоҳида кўринишларини англатган. Д.дан рецидивист жиноятчилар б-н бирга жамият учун номатлуб кишиларни жазолашда фойдаланилган. Кўпинча у ё бу давлатга ғайриқонуний келиб қолган чет эл фуқаролари ёки фуқаролиги бўлмаган шахслар Д. қилинади. 1920—40 й.лардаги оммавий катағонлар даврида собиқ Иттифоқнинг кўп халқлари Д.га дучор бўлган эди.

ДЕПРЕССИЯ (лот. depressio — бо-силыш, сусайыш) (иктисодиётда) — иқтисодий танглик натижасида ва ундан кейин бошланадиган турғунлик даври. Бу даврда и.ч. ўсмайди, иқтисодий жонланиш юз бермайди, ишеизлар сони кўпаяди, нархлар бир меъёрга келган бўлса ҳам товар ва хизматларга талаб паст бўлади. Товар захиралари кўпаймайди, унинг маълум қисми арзон баҳода со-

тилади. Арзон сотилган маҳсулотлар ўрнини коплаш учун и.ч. харажатларини камайтиришга, иш ҳақини пасайтиришга, меҳнат унумдорлигини оширишга қаратилган чоратадбирлар кўрилади. Тангликдан кейинги Д. иқтисодий танглик якуний босқичга ўтганлигини ва иқтисодиётда жонланишни, сўнгра юк-салишни кутиш мумкинлигидан дарак беради.

ДЕПРЕССИЯ (тиббиётда) — ўзига ишонмаслик руҳидаги ғамгинлик, тушкунлик кайфияти, умидсизлик, тасаввурларнинг бир «қолип»га тушиб қолиши, хоҳиш-истакнинг камайиши, ҳаракатларнинг чегараланиши. Кўпгина руҳий касалликларда кузатилади. Сур-рункали ўта толиқиш, руҳий озор етказадиган шароит (ҳолдан тойиш Д.си), ғам-ғусса (реактив Д.) Д.га сабаб бўлиши мумкин. Д. аломатлари турлича намоён бўлади. Баъзи турларида фикрлаш, саволларга жавоб қайтариш, баъзан ҳатто ҳаракат қилиш қийинла-шади. Бемор ғамгин кўринади, айни вақтда иштаҳадан қолиб, озиб кетади, юрак уриши ва қон босими ўзгаради, боши оғрийди, қабзият бўлади, териси қуришиб қолади ёки тер босади; аёллар ҳайз кўрмайди; уйқуси бузилади; иш қобилияти пасаяди. Д.нинг баъзи турларида бемор ўзини ирода-сизликда айблайди, касалликка, азоб-укубатларга дучор бўлдим деб ўйлайди, оиласи учун кераксиз киши, гуноҳкор деб ҳисоблайди ва х.к. Д. ҳолати моддалар алмашинувининг бузилиши ва эндо-крин касалликлар б-н бирга кечади. Д. бўлган киши ўзини ўзи ўлдиришга ури-ниши мумкин, шунинг учун беморга кўз-қулоқ бўлиб туриш керак. Даво касаллик аломатларига қараб буюрилади.

ДЕПУТАТ (лот. deputatus — вакил этилган) — 1) давлат вакиллик органи-нинг сайлаб қўйилган аъзоси; Ўзбекистон Республикасида — халқнинг Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси, Қорақалпоғистон Республикаси Жўқорғи

Кенгеси, халқ Д.лари вилоят, туман ва шаҳар Кенгашларидаги ваколатли вакили. Уларнинг мақоми, ваколатлари, Д.лик фаолиятининг кафолатлари «Ўзбекистон Республикасида депутатларнинг мақоми тўғрисида» Ўзбекистон Республикасининг қонунида (1995 й. 6 май) белгилаб берилган (қ. Депутатнинг дахлсизлиги, Депутат суроец, Депутатларнинг фракциялари, блоклари ва гуруҳлари, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг депутати); 2) жамоа (гуруҳ) томонидан бирон-бир топшироқни бажариш учун вакил қилинган шахс.

ДЕПУТАТ СЎРОВИ (интерпелляция) — парламент депутатининг ҳукуматдан ёки айрим вазирдан ҳукуматнинг умумий сиёсати масалалари бўйича ёки муайян тадбирлар бўйича расмий ту-шунтиришни талаб қилиш ҳуқуқи. Ўзбекистон Республикасида барча тизимдаги депутатлар тегишли органларга ва мансабдор шахсларга сўров б-н мурожаат қилиш ҳуқуқига эгадир. Бу ҳуқуқ ЎЗРнинг «Ўзбекистон Республикасида депутатларнинг мақоми тўғрисида»ги қонуни (1995 й. 6 май)да белгилаб қўйилган.

ДЕПУТАТЛАРНИНГ ФРАКЦИЯЛАРИ, БЛОКЛАРИ ВА ГУРУҲЛАРИ -депутатларнинг ўзаро келишув асосида ташкил топган бирлашмалари. Депутатлар сиёсий қарашлари, касби, кизиқишлари бўйича расмий фракциялар, блоклар, доимий ва муваққат депутатлар гуруҳларига бирлашишлари мумкин. Ўзбекистон Республикасида Д. ф. б. ва г. фаолияти «Ўзбекистон Республикасида депутатларнинг мақоми тўғрисида»ги қонунда (1995 й. 6 май) ва «Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг регламенти»да (1995 й. 5 май) белгилаб берилган. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисида рўйхатга олинган 4 та фракция (Ўзбекистон Халқ демократик партияси, Фидокорлар миллий демократик партияси, «Адолат»

социал-демократик партияси, Миллий тикланиш демократик партиясидан сайланган депутатлар фракциялари) ва 2 та блок (Сайловчиларнинг ташаббускор гуруҳларидан сайланган депутатлар блоки ва ҳокимият вакиллик органларидан сайланган депутатлар блоки) бор (яна қ. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси).

ДЕПУТАТНИНГ ДАХЛСИЗЛИГИ - демократия принципи; унга кура, давлат ҳокимияти ваколатли органининг депутати шу органининг розилигисиз жиноий жавобгарликка тортилиши мумкин эмас. Ўзбекистонда Д.д. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси (88- модда) ва ЎЗРнинг «Ўзбекистон Республикасида депутатларнинг мақоми тўғрисида»ги қонуни (1995 й. 6 май) б-н мустаҳкамланган. Қонунга кўра, Олий Мажлис депутати — Олий Мажлисининг, сессиялар оралиғидаги даврда эса — Олий Мажлис Кенгашининг; Жўқорғи Кенгес депутати — Ўзбекистон Республикасининг бутун ҳудудида Жўқорғи Кенгеснинг, сессиялар оралиғидаги даврда эса — Жўқорғи Кенгес Раисининг; вилоят, туман, шаҳар Кенгашининг депутати эса тегишли ҳудудда тегишли Кенгашнинг, сессиялар оралиғидаги даврда эса — қокимнинг ёки ҳоким вазифасини ижро этувчи мансабдор шахснинг розилигисиз жиноий жавобгарликка тортилиши, ҳибсга олинishi ёки суд томонидан бериладиган маъмурий жавобгарликка тортилиши мумкин эмас. Олий Мажлис депутатига нисбатан жиноий иш фақат ЎЗР Бош прокурори томонидан, Жўқорғи Кенгес депутатига нисбатан — ЎЗР Бош прокурори ёки Қорақалпоғистон Республикаси прокурори томонидан; вилоят ва Тошкент ш. Кенгашининг депутатига нисбатан жиноий иш тегишли вилоят, Тошкент ш. прокурори ёки юқори турувчи прокурор томонидан, туман, шаҳар Кенгашининг депутатига нисбатан эса — тегишли туман, шаҳар прокурори ёки юқори турувчи прокурор томонидан

қўзғатилиши мумкин. Олий Мажлис ва Жўқорғи Кенгес депутатини мажбуран келтириш, ушлаш, шунингдек, унинг шахсий буюмларини, юки, транспорт, уй-жойи ёки хизмат хонасини кўздан кечиришга йўл қўйилмайди.

ДЕ РАДА (De Rada) Иероним (1814.29.11 — Маккья-Альбанесе, Козенца, Италия — 1903.28.2) — албан шоири, олим, сиёсий арбоб. Албан романтизмнинг асосчиси. 1848—49 й.лардаги италян халқининг миллий озодлик ҳаракатида қатнашган. «Милосао қўшиқлари» (1836), «Албанча қўшиқ» (1866), «Бахтсиз Скандарбег» (1886) дostonларида албан халқининг мустақиллик учун курашини куйлаган. Бундан ташқари, «Албан тили грамматикаси», «Қадимий албан тили», «Албан тилининг ўзига хос хусусиятлари» каби илмий асарлари бор.

ДЕРАТИЗАЦИЯ (франц. deratisation — кемирувчиларни кириш) — юкумли касалликларни тарқатадиган ҳамда халқ хўжалигига иқтисодий зарар келтирадиган кемирувчиларни кириш. Профилактик ва кириб йўқотиш тадбирларини ўз ичига олади. Профилактик тадбирлар зараркунанда кемирувчиларнинг уя қуриши, овқатланиши ҳамда кўпайишига имкон берадиган шароитларни йўқотишга, турар жой, хўжалик биноларини, гўшт корхоналари, гўшт асраладиган музхоналар, аралаш ем корхоналари, элеватор, тегирмон, омборхоналарни улар киришидан ҳимоя қилишга қаратилган бўлади. Бунинг учун дон, ун, сабзавот, гўшт ва б. маҳсулотларни кемирувчилар тегмайдиган идишларда сақлаш; уй ва ховлиларга, озик-овқат, ем-хашак сақланадиган биноларга кемирувчилар кирмаслиги учун уларни доим озода тутиш, қолган овқатлар солинадиган челаклар ва ахлат яшиқларини ўз вақтида бўшатиб туриш, тешик-тирқишларни беркитиб ташлаш, ҳаво кирадиган туйнукларга металл тўр тутиш, подвал де-

разаларига ойна солиш ва сим тўр тутиш керак.

Кемирувчиларни киришни (биологик, механик ва кимёвий) профилактик тадбирлар б-н бирга қўшиб олиб бориш зарур. Биологик усул б-н киришда мушук, ит, баъзан типратикандан фойдаланилади. Йирткич кушлар (япалоққуш, бургут ва б.), тулки, сассиккўзан, кирпи, мушук каби ҳайвонлар кемирувчиларни йўқотадиган табиий биологик кушандалардир.

Механик воситаларга қопқон, тузоқлар киради. Кемирувчиларга қарши курашининг кимёвий усулида турли хил захарли моддалар қўлланилади. Бунда таркибида роденцидлар бўлган захарли хўрақлардан фойдаланилади ёки улар кемирувчилар чикадиган тешикка сепилади. Захарли моддалар б-н ишлаганда эҳтиёт чораларига қатъий риоя қилиш керак. Кемирувчилар пайдо бўлганда санэпидстанцияга хабар қилиш лозим, у бутун бинода Д. ўтказади.

ДЕРБИКЛАР — массагетлар сиёсий уюшмаси (конфедерацияси)га кирувчи сак қабиласи. С. П. Толстовнит фикрича, Д. Амударёнинг ўрта оқимида ҳоз. Чоржўй б-н Бухоро оралиғида яшаган. Страбон (мил. ав. 64— мил. 24) нинг ёзишича, «Д. Она-Ерга эътиқод қилганлар; улар аёл жинсига мансуб ҳеч қандай жонзотни қурбонлик қил-майдилар ва емайдилар; 70 ёшдан ошган эркаларни ўлдиришади, жасадларни яқин қариндошлар ейишади; кампирларни эса бўғишади, сўнгра кўмишади; 70 ёшга тўлмасдан вафот этган эркаларни улар емасдан фақат дафн этишади, холос» (Страбон, География, 11, 8). Ктесийнинг маълумотига кўра, ахоманийларнинг қудратли шоҳи Кир II Д. б-н бўлган жангда ҳалок бўлган.

ДЕРИВАЦИЯ (лот. derivatio — шохоб-ча) — 1) гидротехникада — сув омбори ёки дарёдан гидроэлектр ст-я биносига ёки насос ст-ясига сув келти-

радиган ёки улардан сувни олиб кетадиган иншоотлар (канал, қувур, туннельлар) мажмуи. Сувнинг ҳаракатига қараб, Д.нинг босимли ёки босимсиз хиллари бўлади. Босимсиз Д. очиқ канал ва туннель шаклида ишланади. Босимли Д. эса босимли туннель ёки темир, темир-бетон ва тахта қувурдан иборат. Чирчиқ — Бўзсув каскадида қурилган ГЭС лар (1- ва 2-Оқтепа, Бўржар, Товоқсой, Қодирия ва б.) босимсиз Д. каналига мисол бўлади. Канал трассасининг топографик-геологик тузилишига қараб, Д. трапеция, дойра, тўғри тўртбурчак ва б. шаклларда қурилади. Агар босимли Д. трассаси узун бўлса, гидравлик зарбни камайтириш мақсадида гидростанцияга яқин ерда сувни ростлаб турадиган иншоот қурилади; 2) ҳарбий техник ад а — ҳавода айланиб учаётган снаряд (ўк)нинг отиш текислигидан (чагга ёки ўнгга) оғиши. Д.нинг иши гироскоп (пирилдок)нинг хоссаси б-н тушунтирилади. Отилган снаряд канчалик узокқа борса, Д. ҳам шунча катта бўлади. Махсус жадвалларда Д. учун тузатма берилади. Снаряд (ўк) отилаётганда шу тузатма ҳисобга олинади; 3) аффикслар ёрдамида янги сўз ясалиши.

ДЕРМА (юн. *derma* — тери), кориум, кутис — умуртқали ҳайвонлар ва одам терисининг бириктирувчи тўкимали қисми; ташки қават — эпидермис остида жойлашган. 2 қаватдан — ички (таянч) ва эпидермис ҳамда унинг ҳосилалари (безлар, пат, тук, соч)ни озиклантирувчи юза қаватдан иборат (яна қ. Тери).

ДЕРМАТИН (юн. *dermatos* — чарм), гранитоль — сунъий чармнинг бир тури; сиртига нитроцеллюлоза қопланган мато. Муқовасозлик, мебелсозликда, автомобиль саноатида ва б. мақсадларда ишлатилади.

ДЕРМАТИТЛАР — терининг яллиғланиши. Ташки муҳит таъсиротлари: терининг ишқаланиб шилиниши,

эзилиши, куйиши, совук уриши, унга нур (рентген, радиоактив ва қуёш нурлари), турли дорилар (сульфаниламидлар, антибиотиклар) ва кимёвий моддалар таъсир этиши, бит, бурга, кандала, чивин, кана чақиши, шунингдек, баъзи ўтлар (мас, кичитки ўт) Д.га сабаб бўлади. Шартсиз таъсиротлар (мас, қайнаган сув) туфайли рўй берган Д.да яллиғланиш таъсирот теккан жойнинг ўзида бирданига вужудга келади. Унинг бу тури контакт Д. дейилади. У ҳам ўз навбатида оддий ёки сунъий хилларга ажратилади. Шартли, қитиқловчи омиллар таъсирида пайдо бўлган Д. фақат шу омилларга нисбатан, сезувчанлиги юқори бўлган организмда кузатилади ва у аллергик Д. деб аталади. Белгилари: тери қизариб, шишади, қичишади, ачишади ва қизийди. Яллиғланган жойда катта-кичик пуфакчалар кўзга ташланади, улар ёрилиб, ичидан суюклик чиқади. Яллиғланиш кўпинча юза бўлади. Д.ни кўзгатадиган омил узок таъсир этеа, терининг остки қаватлари ҳам яллиғланиб, яра бўлиши мумкин. Намланиб турган жойлар аста-секин қурийди, қорақўтир бўлади ёки кулранг тангачалар б-н қопланади, улар ҳам тезда тушиб, ўрнида доғ қолади ва кейинчалик йўқолиб кетади. Терининг сезувчанлиги ҳам-мада ҳар хил; бир кишининг терисига ҳеч қандай таъсир этмаган омил (мас, тухум, балиқ, қаз, кулупнай еганда) иккинчи кишида Д. пайдо қилиши мумкин. Д.нинг олди ни олиш учун уй-жой ва корхоналарни озода саклаш, шахсий гигиенага риоя қилиш, коржома, резина қўлқоп кийиш, юзга офтобдан сақлайдиган суртма ёки крем суртиш керак. Даво асосан Д.нинг хилига ва белгиларига қараб тайинланади. Ҳайвонларда оддий сўгалли, везикулёз ёки пуфакчали ва гангрени Д. учрайди. Баъзи озуқалар (таркибида солонин кўп бўлган картошка бардаси, чиқиндилари ва б.) тошмага, экзантемага сабаб бўлади. Доривор моддаларни терига суртганда, ичирилганда ҳам Д. ривожланиши мумкин. Кўпгина Д. биологик препаратлар

— туберкулин, маллеин, сарамас, куй-дирги антигенлари, замбуруғлар (дерматомикозлар), эктопаразитозлар (қўтир, маллофагоз, гематопинидоз ва б.), эндопаразитозлар (гиподерматоз, демоденос ва б.) таъсирида пайдо бўлади. Қон зардоби, қичитки ўт (крапива) аллергия Д. келтириб чиқариши мумкин. Ҳайвонлар жароҳатланганда келиб чиқадиган Д.да жун қатлами қисман ёки тўлиқ тушиб кетади, тери қизаради, шишади, катта-кичик пуфакчалар ҳосил бўлади. Кейинчалик ёрилиб, суюқлик чиқади. Яллиғланиш кучлироқ бўлса, терининг остки қаватлари ҳам касалланиб, яра бўлиши мумкин. Яра юзаси аста-секин қурийди, қоракўтир бўлиб, кейинчалик йўқолади. Сўгалли Д. кўпинча отларда учрайди. Шикастланган жой қалинлашади, ўсимта ҳосил бўлади, ёрилади, қўланса хидли суюқлик ажратади. Везикулёз Д. кўпинча қорамол ва отларда учрайди. Қорамолларда Д. узоқ вақт барда б-н боқиш натижасида келиб чиқади. Гангреноз Д.да тери қизаради, шишади, жунлари тўқилади, кичима ва пуфакчалар пайдо бўлади, баъзан тери ва тери ости тўқималари яраланади.

Даволаш: ўткир Д.да касаллик сабабларини аниқлаб, қотирувчи препаратлар қўлланилади. Примочка ёки бриллиант яшили, малахит яшили, метилен кўки, пиоктаниннинг спиртдаги эритмаси суртилади. Вишневский мази, синтомицин эмульсияси ва б. б-н химоя боғлами (повязка) қўйилади.

Ад: Арифов С, Эшбоев Э., Тери ва таносил касалликлари, Т., 1997.

Саидқосим Арифов, Аҳрор Рўзимуродов.

ДЕРМАТО... (юн. derma, dermatos — тери) — қўшма сўзлар таркибий қисми бўлиб, тери, тери касалликларига оидликни билдиради (мас, дерматология).

ДЕРМАТОЗЛАР — тери ва унинг ҳосилалари (соч, тирноқ ва б.) касалликларининг умумий номи; алоҳида касал-

лик ёки бошқа бирор умумий касалликларнинг белгиси бўлиши мумкин. Ташки (экзоген) ва ички (эндо-ген) Д. фарқ қилинади. Ташки Д. га атроф муҳитдаги физик (механик китикловчилар, нур, иссиқ ёки совуқ ва б.), кимёвий (и.ч. ва уй-рўзгорда қўлланиладиган кимёвий воситалар, дорилар, озик-овқатлар) ва биологик (микроорганизмлар, ҳашаротлар ва б.) омиллар сабаб бўлади. Ички Д. моддалар алмашинувининг бузилиши, ички касалликлар, хусусан меъда-ичак касалликлари, тиш, муртак, ўт пуфаги ва б. аъзолардаги мавжуд инфекциялар туфайли пайдо бўлади. Кўпроқ касбга алоқадор ва аллергия Д. кузатилади. Касалликнинг кечиши унинг этиологиядек ва патогенезжа боғлиқ.

ДЕРМАТОЛОГИЯ (дермато... ва ...ло-гия) — тери касалликлари ҳақидаги фан; клиник тиббиётнинг бир соҳаси. Терининг бузилиши, вазифаси, соғлом тери ва касаллик ҳолати, шунингдек, организмнинг бошқа касалликларида терида бўладиган ўзгаришларни ўрганади. Тери касалликларини аниқлаш, даволаш ва олдини олиш масалаларини ишлаб чиқади. Д. умумий ва хусусий қисмларга бўлинади. Умумий Д. соғлом ҳамда касал терининг анатомияси ва физиологиясини, тери касалликларининг юзага келиш сабаблари, даволаш ва олдини олиш усулларини, хусусий Д. эса тери, соч ва тирноқда пайдо бўладиган айрим касаллик белгиларини, қўзғатувчиларини, даволаш усулларини ўрганади. Д. венерология, ички касалликлар, невропатология, эндокринология, психиатрия ва б. тиббиёт фанлари б-н чамбарчас боғланган.

Д. узоқ тарихга эга. Қад. Мисрда кичима, сачратки, қўтир, мохов каби тери касалликларини турли мой дорилар, малҳамлар б-н даволашган; терини косметик усулда парвариш қилиш ҳам кенг расм бўлган. Юнонистон ва Римда тери ва таносил касалликларини даволаш б-н шуғулланганлар. Гиппократ тери касалликларини бир тартибга солиб қўтир,

мохов, соч тўкилиши, қадок каби касалликларни ўрганган ва уларни даволаш ҳақида маълумотлар берган. Қад. Рим врачлари Цельс чипқон, трихофития, псориаз ва б. касалликлар тўғрисида батафеил ёзиб, бу дерматозларни даволашда ультрабинафша нурлар, илиқ физик омиллардан фойдаланишни тавсия этган. Ўрта осийлик олим Абу Али ибн Сино ўзининг «Тиб қонунлари» китобида пўрсилдоқ яра, кичима, гуш (экзема), захм, мохов ва б. тери касалликларини тасвирлаш б-н бирга уларнинг бир-биридан фарқини ҳам кўрсатиб, даволаш усулларини ёзиб қолдирган. Д. фанининг шаклланиши 16-а.нинг иккинчи ярмида физика, кимё, биол. фанларида қилинган кашфиётлар б-н узвий боғлиқ. 18-а. да теританосил касалликларининг этиологияси, патогенези ва клиникасини ўрганиш авж олди ва инглиз, француз, немис, рус Д. мактаблари пайдо бўлди. Ўзбекистонда Ўрта Осиё давлат ун-ти тиббиёт ф-тида тери ва таносил касалликлари кафедраси ташкил этилганидан (1920) бошлаб Д. ва венерология соҳаси ривож топди. 1924 й. да Тошкентда тери ва таносил касалликлари дис-пансери, 1932 й. да Дерматология ва венерология илмий тадқиқот институти ташкил қилиниши бу фаннинг ривожланишига кенг йўл очиб берди. Сўзак, захм, терининг замбуруғли касалликлари, витилиго каби касалликларнинг тарқалиши, этиологияси, патогенези, диагностикаси, давоси, олдини олиш масалалари ўрганилди (А. А. Ақовбян, Х. Н. Хидиров, И. А. Гелинцевский, Т. Т. Тожибоев, К. С. Сулаймонов ва б.). Тери касалликлари (захм, кал) да ички аъзоларнинг зарарланиши; касбга алоқадор тери касалликлари; дерматомикозлар кўзгатувчиларининг турини аниқлаш бўйича илмий изланишлар олиб борилди (У. К. Белуха, Ҳ. Ҳусанов, Р. А. Капкаев, У. М. Мираҳмедов ва б.). Ўзбекистонда ҳоз. 1- ва 2- Тошкент тиббиёт ин-ти, Тошкент педиатрия тиббиёт ин-ти, Врачлар малакасини ошириш ин-ти, Бухоро, Самарқанд, Андижон тиббиёт

ин-тларида дерматология ва венерология кафедралари фаолият кўрсатади.

Олимлардан А. А. Ақовбян, У. М. Мираҳмедов, Р. А. Капкаев, М. М. Обидов, А. Х. Абдуллаев, А. Ш. Вайсов, Ш. А. Ҳамидов, Х. Ш. Шодиевларнинг ижодий изланишлари кенг тарқалган тери касалликларини кескин қамайтиришга имкон берди.

Ад. Арифов С, Эшбоев Э., Тери ва таносил касалликлари, Т., 1997.

ДЕРМАТОЛОГИЯ ВА ВЕНЕРОЛОГИЯ ИЛМИЙ ТАДҚИҚОТ ИНСТИТУТИ — Ўзбекистон Республикаси Соғлиқни сақлаш вазирлигига қарашли илмий тадқиқот муассасаси. 1932 й. Тошкент ш.да ташкил этилган. Ин-тда жинсий йўл б-н юқадиган касалликлар, кенг тарқалган дерматозлар ва дерматомикозлар, шунингдек, моховни аниқлаш, даволаш ва олдини олиш устида тадқиқотлар олиб борилади. Бунда С. Хидиров, У. К. Белуха, М. Обидов, А. Вайсов каби олимларнинг хизматлари катта.

Ин-тда жинсий йўл б-н юқадиган инфекциялар, микология, дерматология бўлимлари, илмийташкилий бўлим, илмий-маслаҳат поликлиникаси ва микробиология, серодиагностика, иммунология, фармакотерапия, био-кимё ва морфология лаб.лари, 160 ўринли клиник касалхона, кутубхона, виварий ва х.к. бор (2001). Ин-тда 4 фан д-ри (С. Арифов, К. Йўлдошев, А. Раҳматов, Э. Эшбоев), 27 фан номзоди ва б. ходимлар хизмат қилади (2001). Ин-т Давлат фан ва техника қўмитаси, чет эл грандларини ютган. Ин-тда илмий тўплам, монография, дарслик ва турли қўлланмалар чоп этилади, ихтиролар қилинади, дерматовенерологиянинг долзарб муаммолари бўйича илмий-амалий анжуманлар ўтказилади.

ДЕРМАТОМИКОЗЛАР (дерматоло... ва юн. mykes — замбуруғ) — терининг замбуруғли касалликлари; паразит замбуруғлар (дерматомицетлар) кўзгатади. Д. 4 хил бўлади: 1) керато-

микозлар — замбуруғлар терининг энг устки мугуз каватида ёки соч кутикуласида бўлади; унда яллиғланиш, оғрик, кичишиш аломатлари кузатилмайди. Бунга кипикди темиртки, эритразма, пьедра (сочдаги сув сирка), қўлтик трихомикози киради; 2) эпидермомикозлар — замбуруғлар терининг мугуз каватида, тирноқларда бўлади, кўпинча тери яллиғланади. Бунга чов ва оёқ панжаси эпидермофитияси, руброфития, кандидамикозлар киради; 3) трихомикозлар — замбуруғлар терининг устки каватини яллиғлантириб, сочнинг тагигача кириб кетади. Буларга трихофития, микроспория, кал (фавус) киради, улар юкумли; 4) чуқур микозлар — замбуруғлар терининг чуқур каватига ўтиб, оғир яллиғланиш аломатлари, катта-кичик тугунчалар пайдо қилади; кейинчалик қон ва лимфа томирлари орқали мускул, суяк ва ички аъзолар (ўпка, буйрак, ичак)га ҳам тарқалади. Вақтида даволанмаса оғир оқибатларга олиб бориши мумкин. Д.нинг олдини олиш учун шахсий гигиена қоидаларига қатъий амал қилиш, касаллик манбаи ва беморни вақтида аниқлаш, шунингдек, беморнинг оила аъзолари, болалар муассасаларидаги тарбияланувчилар ва барча ходимларни тиббий кўриқдан ўтказиб туриш лозим. Даво асосан касалликнинг хили ва аломатлари га қараб буюрилади.

Ад..Арифов С, Эшбоев Э., Тери ва таносил касалликлари, Т., 1997.

ДЕРМАТОМИОЗИТ (дермато... ва юн. *mys* — мускул) — кўпинча мускул, тери ва нерв зарарланиши б-н ўтадиган ва коллагеноз туркумига мансуб умумий касаллик; ўткир, ўртача ўткир ёки сурункали бўлади. Аксари сил, ич терлама, грипп каби юкумли касалликлардан кейин рўй беради. Ёшлар ва аёлларда кўпроқ учрайди. Дастлаб юз, кейинроқ оёқ-қўл ва баданда кизил, кўкимтир доғлар, тугунча, пуфакчалар пайдо бўлади, Улар анчагина жойни эгаллаши, ҳатто бутун баданга тарқалиши мумкин, Кейинчалик

пуфакчалар сўрилиб, ўрнида қорамтир доғ қолади, тери юпқалашади (атрофия). Оғиз, томоқ, кўз шиллик кавати, оёқ-қўл, қовурғалар ораси, умуртқалар атрофи, ҳатто кўз косаси мускуллари ҳам касалланади; бемор дармонсизланиб, тез чарчайдиган бўлиб қолади, баъзан, харорати кўтарилади. Ушбу жараёнда плеврит, эндокардит каби касалликлар пайдо бўлади. Даво беморнинг умумий аҳволига қараб тайинланади (асосан кортикостероидлар буюрилади).

ДЕРМОГРАФИЗМ (дерма... ва юн. *graphein* — чизмоқ) — терига механик таъсир кўрсатилган (чизиб кўрилган) жойдаги қон томирлар реакцияси. Бунда кизил ёки оқ йўл кўзга ташланади. Д. нормал ёки патологик бўлади. Нормал Д. да терини бирор нарса б-н чизилса, бир неча сек. дан кейин кизил йўл кўриниб, 1—3 мин. да йўқолади. Патологик Д. кизил ёки оқ бўлади. Қизил Д. нерв системасининг ҳаддан ташқари тез кўзғалувчанлигидан далолат беради. Экзема (гуш), псориазнинг ўткир даврида, эшакем, экссудатив эритема каби касалликларда учрайди. Оқ Д. қон томирларни торайтирувчи маркази кўзғалувчан кишиларда куза-тилади. У невродермит, кичима, псориазда бўлади. Қизил ва оқ Д. бир вақтда учраши мумкин. Бунда оқ хошияли қизил йўл кўринади. Бир касалликнинг иккинчисига айланишида, мас, болаларда эшакемнинг кичимага ўтишида худди шундай бўлади. Вегетатив нерв системасининг ҳолатини ўрганишда, нерв ва эндокрин системаларнинг баъзи касалликларига ташҳис қўйишда Д. муҳим аҳамиятга эга.

ДЕРЯЕВ Хидир (1905, Мари вилояти Эгригузар қишлоғи — 1987, Ашхобод) — Туркменистан халқ ёзувчиси (1967). Туркменистон ФА мухбир аъзоси (1969). Тошкентдаги маориф ин-ти (1926) ва Ўрта Осиё давлат ун-тини тугатган (1931). Ашхобод педагогика ин-тида ўқитувчи (1931), кафедра мудири (1938). Туркман мумтоз адабиётини тадқиқ этиш

ва нашр қилишда фаол қатнашган, биринчи бўлиб туркман тили дарслигини яратган. Илк шеърларини Тошкентда ёзган. «Амударё» достони (1928) Туркманистонда сув муаммосига бағишланган. «Афсусми ё маслаҳат» достони (1929) одоб-ахлоқ мавзуида. «Қонли панжа» (1937) асари туркман адабиётидаги дастлабки реалистик романдир. Ёзувчи уни қайта ишлаб, 2—4 қисмларини ёзиб, «Қисмат» номи б-н чоп эттирган (1960—71). «Бўрон» (1974) романи, «Қисмат» (1962, роман асосида), «Меҳри» (1964), «Хўжанафас» (1969) драмалари муаллифи. «Қисмат» романининг 1—2 китоблари П. Қрдилов таржимасида ўзбек тилида нашр қилинган (1967, 1972).

ДЕСАНТ (франц. descente — тушириш) — душман эгаллаган ҳудудда жанговар ҳаракат қилишга мўлжаллаб самолёт, вертолёт ва денгиз, дарё орқали туширилган ёки шу мақсадда тузилган кўшин. Бажарадиган вазифалари ва мақсади бўйича: стратегик Д., оператив (тезкор) Д., тактик Д., махсус вазифаларни бажарадиган Д., Д. тушириш бўйича денгиз Д.и, ҳаво Д.и, танк Д.и ва б. Десант бир вақтнинг ўзида ҳам ҳаводан, ҳам денгиздан туширилиши мумкин. Ўзбекистан ҳудудидаги собиқ Иттифок ҳаво Д.и кўшинлари 1992 й. 18 майда ЎЗР Президенти фармониға мувофиқ республика тасарруфиға ўтказилган.

ДЕСЕЛЕРОМЕТР (де... ва лот. celero — тезлаштираман ва ... метр) — транспорт машинасининг муайян вақт бирлиги мобайнида секинлашуви, яъни тезлиги пасайишини ўлчайдиган инерцион (инерция ҳодисасиға асосланган) асбоб. Д.да суюклик, маятник ёки пружинаға осилган юкча асосий иш қисми қисобланади. Мас, маятникли Д.нинг асосий иш қисми шаффоф корпусдаги ўққа осилган маятник. Д.нинг кўрсатувчи ва қайд қилувчи хиллари бор. Резина қапишгич (бирор сиртға тақалганда ҳаво чиқиб кетиб, шу сиртға ёпишиб қоладиган мослама) ёрда-

мида Д. автомобилнинг олд ойнаси ёки олд панелиға маҳкамлаб қўйилади. Бунда маятник асбоб шкаласидаги нолинчи белги қаршисидаги вазиятни эгаллаши лозим. Автомобиль секинлашганда инерция кучи таъсирида маятник маълум вазиятға оғади ва унинг шу оғиш қийматиға қараб секинлашиш даражаси шкаладан аникланади.

ДЕСЕНСИБИЛИЗАЦИЯ (де... ва сенсibiliзация) — организмнинг ёт (кўпинча оксил) моддалар (аллергенлар), микроблар ва б.ға ортқ даражада сезгирлиги (сенсibiliзация)ни бартараф қилиш ёки камайтириш. Организмға унға ёт бўлган оксил юборилганда махсус модда — антители ҳосил бўлади. Оксил қайта юборилганда антители у б-н ўзаро таъсирлашиб зардоб касаллигини ёки бошқа аллергия касалликларни келтириб чиқариши мумкин (қ. Аллергия). Гистаминт қарши воситалар, олтингугурт препаратлари, пиг роген моддалар, алоэ ва б. десенсибилизацияловчи хусусиятға эға. Зардоб препаратлари қайта юборилганда, улар кўзғатадиган анафилаксиянинг олдини олишда Д. аллергия касалликларни да-волаш усули сифатида қўлланилади.

ДЕСЕРТ (франц. dessert), десерт — дастурхонға иссиқ овқатлардан кейин тортиладиган ширин таомлар (кисель, компот, крем ва б.), хўл мевалар, кондитер маҳсулотлари.

ДЕСЕРТ ВИНОЛАР - таркибида 12-17% ҳажм спирт ва 2—35 г/100 см³ қанд бўлган натурал ёки кучайтирилган винолар (қ. Вино, Виночилик).

ДЕ СИКА (De Sika) Витторио (1901.7.7, Сора - 1974.13.11, Рим) - Италия актёри, реж. Неореализм асосчиларидан. Энг яхши фильмлари: «Велосипед ўғрилари», «Умберто Д.», «Кунгабоқарлар», «Кеча, бугун, эртаға», «Итальянча никоҳ», «Сафарға бориш», «Қиска татил», «Финци — Контин боғи»

ва б. «Генерал Делла Ровере» фильмида бош роль — Бертонени ижро этган. Оскар мукофоти лауреати (1949, 1964, 1971).

ДЕСИКАНТЛАР (лот. *desicco* — қуритаман) — этилишини тезлаштириш (5—7 сутка) ва ҳосил йиғим-теримини осонлаштириш учун ўсимликларни илдизи б-н қуритишга, десикацията мўлжалланган кимёвий моддалар. Пестицидлар гуруҳига қиради. Д. ўсимлик тўқималарини сувсизлантиради ва ҳаёт фаолиятини бутунлай тўхтатади. Д. ғўза, шоли, картошка, кунгабоқар, қанд лавлаги уруғлиги, соя, канакунжут ва б. экинлар ҳосилини йиғиб-териби олишдан камида 10 кун олдин ўсимликни қуритишда қўлланилади. Мас, Д. таъсирида ғўзанинг барча вегетатив органлари қуриydi, кўсақларнинг этилиши ва очилиши тезлашади, аммо етилган тола ва чигитга зарар етмайди. Д. сифатида асосан магний хлоратнинг 60% ли сувда эрийдиган кукуни (20—25 кг/га) ва кальций хлорат-хлориднинг (35—40 кг/га) 42% сувли эритмаси, реглон ишлатилади.

ДЕСИКАЦИЯ (де... ва лот. *siccum* - қуруқ, қуритиш, сувини қочириш) — экинларни ўсиб турган жойида дорилаб қуритиш. Д. ҳосил этилишини тезлаштириб, йиғим-терим ишларини барвақт тугаллаш мақсадида ўтказилади. Д. қилинганда ўсимликнинг ҳаёти бутунлай тўхтаydi, унинг ўсув органлари, жумладан пишиб етилмаган ме-валари ҳам тезда қуриб қолади. Д. ҳосилни машиналарда теришни осонлаштиради. Қанд лавлаги майдонларида ҳосил теримидан 10, ғўзада 15—20, тоқзорларда 20 кун илгари ўтказилади. Ўзбекистан шароитида, асосан, ғўза, шунингдек, картошка, дон-дуккакли ва мойли экинлар Д. қилинади. Д. қилиш муддатли об-ҳавога, ғўзада кўсақларнинг этилиши ҳамда очилиш даражасига қараб белгиланади. Мас, республиканинг марказий ва шимолий р-нларида кўсақларнинг 60—65%, жа-

нубий р-нларида эса 70—75% очилганда, дастлабки машина теримидан кейин Д. қилинади. Д.да кимёвий препаратлар (десикантлар) эритмаси ўсимликка махсус техника (трактор ва мосламалар) б-н пуркалади.

ДЕСМУРГИЯ (юн. *desmos*— боғлов ва *ergon* — иш) — жароҳатларнк боғлаш ҳақидаги таълимот (яна қ. Боғлов).

ДЕСНА — Шарқий Европадаги дарё. Днепрнит чап ирмоғи. Уз. 1130 км. Ҳавзасининг майд. 88,9 минг км². Смоленск қирларидан бошланиб, Киев ш.дан 6 км юкорида Днепр дарёсига қуйилади. Асосан, қор, қисман ёмгирдан сув олади. Ўртача сув сарфи 360 м³/сек. Дек.нинг бошларида музлаб, апр. бошларида муздан бўшайди. Новгород-Северский ш.дан қуйилиш жойигача кема қатнайди. Балиқ овланади, ёғоч оқишида фойдаланилади.

ДЕСОРБЦИЯ (де... ва лот. *sorbeo* - ютаман) — адсорбентга ютилган модданинг ундан қайта ажралиб чиқиши, адсорбциянит акси. Адсорбент атрофидаги муҳитда адсорбцияланувчи модда концентрациясининг камайиши ёки т-ра кўтарилиши Д.га сабаб бўлади. Д. лаборатория амалиётида адсорбентларга ютилган газ, буғ ёки эриган моддаларни ажратиб олишда қўлланилади.

ДЕСПОТИЯ (юн. *despoteia* — чекланмаган ҳокимият) — чекланмаган муста-бид ҳокимият шакли (қ. Муста-бидлик).

ДЕССАУ — Германиядаги шаҳар, Саксония-Анхальт ерида. Аҳолиси 96 минг киши чамасида (1990-й.лар ўрталари). Мильда дарёсининг Эльбага қуйилиш ерига яқин жойдаги порт. Транспорт йўллари тутуни. Саноатининг асосий тармоғи — машинасозлик: цемент ва кончилик саноати учун жиҳозлар, вагон-музлатгичлар, даре ке-

масозлиги. Электротехника, приборсозлик, кимё, ёғочсозлик, озиқ-овқат саноати корхоналари мавжуд. Музейлар, картиналар галереяси бор. Шаҳар 1944—45 й.ларда вайрон бўлган, урушдан сўнг қайта тикланган. Меъморий ёдгорликлардан герцоглар саройи (1530—1588) ва б. сақланган.

ДЕСТАБИЛЛАШТИРУВЧИ ТАНЛАНИШ — танланишнинг бир тури, хо-накилаштириш жараёнида турнинг турғун ҳолатини ўзгартиришга олиб келадиган танланиш. Д.т. тушунчасини рус биологи Д. К. Беляев (1970) доместикация (хонакилаштириш)нинг биологик асосларини тадқиқ қилиш орқали асослаб берган, Д.т. онтогенезнинг нейроэндокрин системаси танланиш таъсирига ўтганида пайдо бўлади. Бу ҳол тур янги, ҳали унга номаълум бўлган зўриктирувчи (стрессор) омиллар б-н тўқнаш келганида ёки унга маълум бўлган омилларнинг интенсивлиги (кучи) ошиб кетганида ҳар доим юз беради. Сунъий танлаш, яъни хонакилаштириш жараёнида хонакилаштириладиган турлар бир қатор стресс (зўриктириш) ва танловчи омиллар таъсирига тўқнаш келади. Улар орасида асосийси одам ҳисобланади. Д. т. том маънода ҳаракатлантирувчи танланиш бўлгани ҳрлда моҳият жиҳатдан организмнинг ривожланишини бошқарадиган системаларнинг бузилишига, улар ўзгарувчанлигининг ошишига олиб келади. Бу ҳол табиий шароитда ҳаракатлантирувчи ёки турғунлаштирувчи танланиш учун бирламчи материал бўлади. Д.т. эволюцияни маддаллаштирувчи муҳим омил ҳисобланади.

ДЕСТРУКЦИЯ (лот. destructio — пар-чаланиш) — макромолекулалардаги кимёвий боғларнинг узилиши натижасида уларнинг полимерланиш даражаси ёки молекуляр массасининг камайиши б-н кечадиган жараёнларнинг умумий номи. Кимёвий боғларнинг узилиш жой-

ига қараб Д. асосий ва ён зан-жирлар Д.сига бўлинади. Д.га ташқи таъсирлар (иссиклик, ионлаштирувчи радиация, механик кучланиш, ёруғлик, оксидловчи муҳит, намлик ва б.) сабаб бўлади. Кўп ҳолларда Д. бир вақтда бир нечта ташқи таъсир (мас, иссиклик ва кислородли муҳит — термооксидловчи Д.) натижасида рўй беради. Д. жараёнида полимерларнинг хоссалари ўзгаради, улар асосида тайёрланган мақсулотлар бузилади. Шу сабабли полимерларни стабиллаштиришнинг турли усуллари ишлаб чиқилган. Баъзи ҳолларда Д. жараёни фойдали ҳисобланади. Мас, поливинилацетатни ишқорий гидролизга учратиб поливинил спирт, целлюлоза ва крахмални гидролитик Д.дан фойдаланиб турли қандлар олинади. Д. полимерларнинг кимёвий тузилишини аниқлашда ҳам қўлланилади.

ДЕСЯТИНА (лот. decime) — 1) ўрта асрларда Европада даромаднинг черковга тўланадиган ўндан бир қисми. Францияда Буёк Карл давридан (779) бошлаб Д. тўлаш мажбурий бўлган. Аҳолининг юқори табақаси Д.дан озод эди. Бу асосан дехконлар учун жабр бўлиб, улар махсулотнинг деярли ҳамма турларидан натура шаклида Д. тўлаган. Д. Францияда 1789—90 й.ларда, Ғарбий Европанинг бошқа давлатларида 19-а.да бекор қилинди. Россияда Д. князь Владимир Святославович (тахм. 978—1015) томонидан жорий этилган бўлиб, дастлаб черков учун тўланган, кейинроқ умумий солиққа айланиб кетган; 2) 18-а. бошларида Россияда епархиянинг бир қисми, черков округи. Д.га десятильник (ўнбоши) бошчилик қилган; 3) метрик ўлчов тизими қабул қилингунга қадар Россияда қўлланилган асосий юза ўлчови. 2400 кв. саржин (1,09 га) га тенг. 18-а. охири — 19-а. бошида хўжалик Д.си қўлланилиб, у 3200 кв. саржин (1,45 га) га тенг бўлган.

ДЕТАНДЕР (франц. detendre — қучеизлантириш) — газни совитиш учун

мўлжалланган машина. Д.да газни совитиш жараёни уни кенгайтириш ҳисобига амалга ошади. Д.нинг ҳар хил турлари бор. Уларнинг ичида поршенли Д. ва турбодетандер кенг тарқалган. Поршенли Д.да қисилган газнинг потенциал энергияси поршенни цилиндр ичида ҳаракатлантирадиган ишга айла-нади, газ кенгайиб совийди. Бундай Д. асосан юқори ва ўртача босимли совитиш қурилмаларида ишлатилади. Турбодетандер узлуксиз ишлайдиган куракли машина. Унда газ оқими сопо (кўзгалмас йўналтирувчи канал)лар ва роторнинг айланиб турувчи куракли каналлар тизими орқали ўтади. Шунда газнинг потенциал энергияси кинетик энергияга ҳамда механик ишга айланади, натижада газ совийди. Бундай Д.лар газ оқимининг йўналиши бўйича марказга интилувчи, марказдан қрчувчи ва ўқ бўйлаб йўналувчи хилларга бўлинади. Соплоларда газнинг кенгайиш даражасига қараб, фаол (актив) ва сует (пассив), газнинг кенгайиш поғоналари сонига кўра бир ва икки поғонали Д.га бўлинади. Бир поғонали, марказга интилувчи реактив Д. кўпроқ қўлланилади. Турбодетандерлар паст, ўрта ва юқори босимли совитиш қурилмаларида ишлатилади. Д.лар газларни суюлтириш қурилмалари, рефрижераторлар, ҳавони кондицирлаш (меъёрлаш) қурилмалари ва б.да қўлланилади.

ДЕТЕКТИВ (инг. detective, лот. detectio — очаман) — 1) жиноий ишни кидириш бўйича мутахассис; изқувар полиция агенти, изқувар; 2) мураккаб жиноятларнинг очилиши тасвирланган бадиий асар ёки фильм (к. Детектив адабиёт, Детектив фильм).

ДЕТЕКТИВ АДАБИЁТ — жиноятларни очиш жараёни тасвирланган ҳикоя, қисса, романлар. Бу жанр асосчиси Э. По («Морг кўчасидаги қотиллик», 1841; ва б. новеллалар). Д.а. мумтоз асарларида жиноятнинг очилиши мантикий асосда тасвирланади (А. К. Доил, К. Г. Честер-

тон, Э. Габорио, А. Кристи, Р. Стаут). Жанрнинг кейинги тараққиёти Д.а.да ижтимоий-руҳий мотивларнинг пайдо бўлиши (Ж. Сименон, Мацумото Сэйтё), қонун ҳимоячиларининг жиноятчилар дунёси б-н бевосита қу-раши тасвирланган турли-туман Д.а. пайдо бўлиши (Д. Хамметт, Р. Т. Чанд-лер ва б.) б-н боғлиқ. Сўнгги ярим асрда ўзбек адабиётида ҳам Д.а. намуналари яратилмоқда. (Шухрат, «Бир кеча фожиаси»; Ў. Умарбеков, «Ёз ёмғири»; О. Мухтор, «Мўъжиза»; Тоҳир Малик, «Шайтанат» ва б.)

ДЕТЕКТИВ ФИЛЬМ (инг. detective — изқувар, лот. detego — очмоқ, фош қилмоқ) — чигал, жиноий ва давлатга қарши ишларнинг фош этилиши ҳақида ҳикоя қилувчи кино санъати асари. Дастлабки Д. ф. лардан бири «Бир жиноят тарихи» (реж. Ф. Зекка, 1901). Бу жанр асосчиси француз реж. В. Жассе (1908—09 й.ларда изқувар Ник Картер ҳақида фильм-сериал ишлаган). 1913—14 й.ларда Францияда «Фантомас» (5 серия, реж. Л. Фёйад) фильми экранга чиқди. 30-й.лар комедия ва чуқур психологик талқинли Д.ф.лар пайдо бўлди. Бу жанрнинг узлуксиз ривожини 40-й.лардан бошланди («Мальга лочини», реж. Ж. Хьюстон; «Шанхайлик леди», реж. О. Уэллс; «Арқон», реж. А. Хичкок ва б.). Д.ф., шунингдек, «жосуслик» фильмлари ҳамда триллерларни ҳам ўз ичига олади. «Сўнгги патрон» (Руминия), «Олтин тиш» (Болгария), «Жиноят жойи — Берлин» (Германия), «Гаровга тикилган ҳаёт» (Польша), «Ўлик мавсум» (Россия) ва б. Д.ф.лар машҳур. «Ўлим қудуғи» (1933, сценарийчи ва реж. Н. Клало) биринчи ўзбек Д.ф.идир. «Фалокат оёқ остида», «Эҳтиёт бўлинг! Илон!» (реж. З. Собитов), «Олтин тери» (М. Оғамирзаев), «Пароль — Регина меҳмонхонаси» (Й. Аъзамов, З. Ройзман), «Ҳақиқатгўйликнинг аччиқ меваси» (З. Ройзман), «Қарахтлик» (Э. Эшмуҳамедов) ва б. энг яхши ўзбек Д. ф.ларидир.

ДЕТЕКТИРЛАШ, демодуляция — электр тебранишларини ўзгартириб, ўзгармас ток ёки анча паст частотали электр тебраниш ҳосил қилиш. Энг кенг тарқалган ҳоли демодуляция бўлиб, унда модуляцияланган юқори частотали тебранишлардан паст частотали модуляцияловчи сигнал ажратиб олинади. Д. радио қабул қилувчи қурилмаларда товуш частоталарини, телевидениеда тасвир сигналларини ажратиб олишда ишлатилади. Д.да электр тебранишлар детекторга узатилади; бунда у бир хил йўналишдаги токни ўтказади ва тебранишлар қўллаб бир хил ишорали ток импульсларига айланади. Агар тебранишлар қисман тўғриланса, яъни детектор орқали ток иккала йўналишда ўтса (детектор электр ўтказувчанлиги турлича бўлса), Д. содир бўлади. Д. учун турли йўналишда турлича электр ўтказувчанликка эга бўлган исталган қурилмадан, мас, диодпан ҳам фойдаланиш мумкин. Частота сигнални ажратиб олишда филтрдан фойдаланилади. Энг оддий филтър қаршилик ва сифмдан иборат қурилма ҳисобланади. Д.да электрон лампа, яримўтказгичли диод, вакуумли триодлар, чизиклимас кристаллар ишлатилади.

ДЕТЕКТОР (лот. detector — сочувчи) — 1) радиотехникада — электр тебранишларни детектирлайдиган қурилма (қ. Детектирлаш). Радиоэшиттириш, телевизион кўрсатувлар, алоқа, ўлчаш қурилмалари ва б.да юқори частотали модуляцияланган тебранишларни модуляцияланган тебраниш частоталарига айлантиради. Амплитудали, частотали ва фазали Д.ларга бўлинади; 2) зарралар ва нурларни аниқлайдиган асбоб. Мас, гамма-нурлар Д.лари, нейтрон Д.лари ва б.; 3) электр ўлчаш асбобларида — индикаторга таъсир этадиган кам қувватли тўғрилагич; 4) ёруғлик (фотоэлемент) ва иссиқликни (термопара) аниқлайдиган қурилма.

ДЕТЕКТОРЛИ

РАДИОПРИ-

ЁМНИК — радиостанциядан қабул қилинган сигналларни кристаллик детекторлар ёрдамида товуш сигналларига айлан-тириб берадиган радиоприёмник; иши Қабул қилинган радиотўқинлар энергияси ҳисобига амалга ошади. Д.р., одатда, тебраниш контури LC, кристаллик детектор D (яримўтказгичли диод), телефон T ва блокировка кон-денсатори C6 лардан иборат. Конденсатор сиграми C ўзгартирилганда тебраниш контури радиостанциядан қабул қилинган частота б-н резонанс ҳосил қилади. Бу б-н частотаси резонанс частотасидан фарқ қилувчи барча сигналлар сусайтирилади. Кристаллик детектордан чиқаётган юқори (радио) частота тоқлари асосан конденсатор C6 дан, паст (товуш) частота тоқлари эса телефон орқали ўтади. Антенна қанчалик баланд ўрнатилса ва ерга улаш яхши бажарилса, бир неча минг км масофада жойлашган кучли радио-станцияларнинг сигналларини шунчалик яхши қабул қилиш мумкин.

ДЕТЕНГОФ Федор Федорович (1898—1973) — психиатр, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1950), тиббиёт фанлари д-ри (1938), проф. (1941). 1940 й.дан ТошМИ психиатрия кафедраси мудири. Психиатриянинг турли масалалари, чунончи ташки омиллар таъсирида келиб чиқадиган руҳий касалликлар ва психиканинг бузилишига оид тадқиқот ишлари олиб борган.

ДЕТЕРМИНАНТ (лот. determinans — аниқловчи) — математик тушунча (қ. Аниқловчи).

ДЕТЕРМИНАЦИЯ (лот. determinatio — чекланиш, аниқланиш), латент ихтисосланиш — эмбриологияда орган ва тўқималарнинг шаклланиши олди-дан ривожланаётган эмбрион қисмлари ўртасида сифат жиҳатдан фарқ пайдо бўлиши. Д. терминини немис эмбриологи К. Гайдер (1900) тақлиф қилган. Хужайра материали унга хос бўлмаган жойга

кўчирилганида ундан нормал ҳолатда ихтисослашадиган орган пайдо бўлса, детерминлашган ҳисобланади. Д. асосида инфор­мацион рибонуклеин кислоталар ва оксил мо­леку­ларининг синтезла­нишига олиб кела­диган айрим генлар­нинг фаоллашуви ётади. Д. зиготанинг бўлиниши даврида бир қанча омиллар, хусусан бўлинаётган хужайраларга ҳар хил сифатли цитоплазманинг ўтиши, ай­рим хужайралар гуруҳининг ўзаро таъ­сири ва б.да юзага чиқади. Умуртқасиз ҳай­вонларда со­плазматик сегреция устун бўлгани учун тана қисмлари Д.си зиготанинг майдаланиши жараёнидаёқ бошланади. Умуртқалиларда мур­так қисмларининг ўзаро таъсири (индукция) асосий аҳамиятга эга бўлгани сабабли Д. ор­гано­генез даврида намоён бўлади. Бу белгига асосан ҳайвонлар шартли ра­вишда мозаик тухумли детерминлашган ва регуляцион тухумли детерминлаш­маган ривожланиш гуруҳларига ажра­тилади. Одатда, ривожланишда индук­тор таъсирида дастлаб тургун бўлмаган Д., кейинроқ тургун (лабил) Д. юзага чиқади, фақат шундан кейин морфологик жиҳатдан фарқ қиладиган ихтисослашув бўлади, яъни тўқима ёки орган шаклла­на бошлайди. Бундан кейинги даврларда ихтисослашув янгидан-янги ўзаро таъ­сир этувчи системалар ва жараёнларни ўз ичига олади. Бу жараёнларда хужайра ма­териалидан 1-аккланиши лозим бўлган тўқима ва органларнинг қисмлари фарклана бориши б-н бирга унинг мор­фологик имконияти ҳам тобора чекланиб боради. Кўпчилик иккиламчи оғизли­ларда Д. дастлаб ўзгарувчан бўлганидан мур­так айрим қисмларининг ривожла­ниш йўлини сунъий ўзгартиришга имкон беради. Кейинчалик Д. тургун ҳолатга ўтади ва ҳар бир хужайра фақат муайян органни ёки тананинг бир қисмини ҳосил қилиш хусусиятига эга бўлиб қолади. Д. бўлинаётган мур­так хужайраларининг морфологик ихтисослашуви оркали тўқима ва органларнинг ривожланишига олиб келади.

ДЕТЕРМИНИЗМ (лот. *determino* — аниқлайман) — барча ҳодисаларнинг ўзаро объектив қонуний алоқадорлиги ва сабабий боғланиши тўғрисидаги фалса­фий таълимот (қ. Сабаб­ва оқибат). Инде­терминизмнинг қарамақар­ши­си. Д.нинг мазмуни сабабият тушунчасида ифода­ланади, яъни бунда бир ҳодиса (сабаб) муайян шароитда заруриятни туғдиради, бу эса бошқа ҳр­диса (оқи­бат)ни вужудга келтиради. У инсон он­гига боғлиқ эмас. Юнон файласуфлари Гераклит, Демокрит, Эпикур ҳамда шарқ мутафаккирлари Фо­робий, Ибн Сино, Беруний, Улуғбек ва б. ҳам Д.ни эътироф этишган. Д. принци­пи илмий билимнинг барча соҳаларида йўл­йўрик кўрсатувчи, ҳақиқатни билишнинг самарали воситаси бўлиб хиз­мат қи­лади.

ДЕТОНАТОР (лот. *detonare* — портламок) — артиллерия ва б. қурол­яр­окларда асосий зарядни, шунингдек, ер қазиш ишларида ерга кўмилган зар­ядни портлатувчи модда. Ишлаш тарзи детонация капсулалари ва шнурларида қўлланиладиган осон портловчи модда­нинг бошқа моддаларни кучли портла­тиши хос­сасига асосланган. Тер­мо­ядро қуролларида плутоний, уран изотоплари Д. сифатида ишлатилади. Бу изотоплар портлаганда тер­мо­ядро реакцияси ҳосил қилиш учун зарур бўладиган бир неча ўн млн. даража ҳарорат вужудга келади. Бундай Д. тузилиши жиҳатдан умумий атом заряди (бомбаси)дан деярли фарқ қилмайди.

ДЕТОНАЦИЯ (лот. *detono* — гумбу­р­лаш) — 1) ис­сиклик ажралиб чи­қиши б-н юз берадиган кимёвий ўз­гаришларнинг модда ёки газда товуш тезли­гидан каттароқ (доимий) тезликда тарқалиши. Портловчи газлар аралаш­ма­си учун Д. тезлиги 100—3500 м/с, каттик жисм ва суюқликлар учун 8000—9000 м/с. Д. вақтида кимёвий ўз­гаришлар зарба тўлқини ҳосил қилиб юз беради, натижада модда қисилади ва кизийди;

катта тезликцаги кимёвий ўзгариш натижасида кўп миқдорда иссиқлик ажралади, газ ҳосил бўлади, натижада босим кўтарилиб портлаш рўй беради. Мас, Д. вақтида бошланғич зичлиги 1600 кг/м бўлган тротилнинг босими 200 минг атм.га етади. Қисилган махсулотлар Д. вақтида портлайди; 2) ички ёнув двигатели цилиндрида ёнилғининг жуда тез ва нотўғри (чала) ёниши туфайли юз берадиган ҳодиса. Двигатель бир меъёрда ишлаганда аланга 10—20 м/с тезликда тарқалади, Д. пайтида эса унинг тезлиги 1500—2500 м/с га етиши мумкин. Д. туфайли двигатель нотекис ишлайди, цилиндрларда тақиллаш пайдо бўлади, ёнилғи чала ёнади, ҳалқалар, поршень ва клапанлар куйиши мумкин, товуш сўндиргич (глушитель) дан қорамтир тутун чиқади, двигателнинг қуввати пасаяди. Ёнилғининг сифатсизлиги, карбюраторнинг яхши созланмаганлиги, ёнилғи насосининг бир меъёрда ишламаслиги Д.га сабаб бўлиши мумкин. Д. октан сонига, бензиннинг хилига кўп жиҳатдан боғлиқ. Д. атроф муҳитнинг ифлосланишига ҳам олиб келади. Д.ни баргараф қилиш учун юқорида айtilган камчиликларни тузатиш лозим. Техникада Д.га қарши чоралар кўрилади; ёнилғиларга антидетонаторлар (мас, тетротил кўрғошин) кўшилади. Сунъий олмос, бор нитриди ва б. ўта қаттиқ моддалар олишда, ўта юқори (бир неча ўн ва юз ГПа) босим ҳосил қилишда, портлатиш ишларида Д.дан фойдаланилади.

ДЕТРИТ (лот. detritus — эзилган) — сув ҳавзаси тубига чўкадиган, сув ёки тупроқдаги майда органик зарралар. Д. таркибига қайвон, ўсимлик ва замбуруғларнинг чириган қолдиқлари б-н бирга бактериялар ҳам киради. Д. органик моддаларнинг давра бўйлаб айланиши (детрик озик занжири)да муҳим ақамиятга эга, кўпчилик пелагик ва сув тубида яшовчи ҳайвонлар — фильтрловчи ва детритофаглар учун озик бўлади. Баъзан сувда муаллақтурадиган барча

органик ва аорганик зарралар Д. дейилади.

ДЕТРОЙТ — АҚШдаги шаҳар, Мичиган штатида. Детройт дарёси бўйида, Гурон ва Эри кўллари оралиғида жойлашган. Аҳолиси 951,2 минг киши (2000; шаҳар атрофи б-н 4,6 млн. киши). Д.га 1701 й.да французлар асос солган. 1760 й.да инглизлар босиб олган. 18-а. охиридан АҚШ таркибида. 1802 й.да шаҳар статусини олган. Мамлакатнинг муҳим транспорт йўллари тугуни ва йирик молия маркази. Буюк кўллар соҳилидаги порт. Автомобилсозликнинг дунёдаги энг йирик марказларидан («Женерал моторе», «Крайслер», «Форд» корхоналарининг бошқарув органлари, асосий корхоналари ва илмий ташкилотлари шу ерда). Саноатининг бошқа тармоқлари ҳам автомобилсозлик б-н боғланган: қора металлургия, металлсозлик, кимё, станок-жихозлар и.ч., резина, ойна-шиша. Кемасозлик, нефтни қайта ишлаш, озик-овқат, ҳарбий саноат корхоналари мавжуд. Ун-тлар, музейлар, санъат ин-ти ва б. бор.

ДЕ-ФАКТО (юн. de facto — амалда, ҳақиқатда) — халқаро ҳуқуқда янги давлат ёки ҳуқуқматнинг қисман (юридик жиҳатдан расмийлаштирилмаган ҳолда) эътироф этилиши.

ДЕФЕКТОЛОГИЯ (лот. defectus -нуқсон ва ...логия) — жисмоний ва руҳий нуқсонли болалар ривожланишининг психофизик хусусиятларини ўрганиш, уларга махсус таълим-тарбия бериш, ундаги нуқсонларни йўқота бориш қонуниятларини ўрганувчи фан. Кўр ва кўзи ожиз, қар ва қулоғи оғир, ақли заиф, таянч-ҳаракат аппа-ратида нуқсони бор, нутқ камчилигига эга бўлган болалар Д. фани объектидир. Шунга кўра Д. 4 алоҳида соҳага бўлинади: сурдопедагогика (қар ва қулоғи оғир болаларни ўқитиш, тарбиялаш усулларини ўрганади), тифлопедагогика (кўр ва кўзи

ожиз болаларни ўқитиш ва тарбиялаш масалаларини тадқиқ этади), олигофренопедагогика (акли заиф болаларни ўқитиш ва тарбиялаш қонуниятларини ишлаб чиқади), логопедия (нутқ камчиликлари бўлган болаларни ўқитиш ҳамда тарбиялаш назарияси ва амалиёти б-н шуғулланади). Дастлаб сурдопедагогика ва тифлопедагогика пайдо бўлган (1770 й. қарлар учун Испанияда, 1784 й. кўрлар учун Парижда махсус муассаса очилган). Кейинчалик логопедия ва олигофренопедагогикага асос солинган. Нуксонли ва психофизик камчилиги бор болаларнинг руҳий қонуниятларини ўрганувчи махсус психология, шунингдек, таълимтарбия бериш, нуксонларни тузатиш, тиклаш воситаларини ишлаб чиқувчи сурдотехника ва тифлотехника ҳам Д.га киради. Д. анатомия, физиология, патофизиология, неврология, невропатология, эшитиш, кўриш ва нутқ па-тологияси, мактаб гигиенаси, умумий ва педагогик психология, пед., тил-шунослик, болалар психологияси ва б. фанлар б-н узвий боғланган. Д.нинг асосий вазифаси нуксонли болаларни аниклаш, таъхис усулларини ишлаб чиқиш, улар учун махсус ва мужассамлаштирилган таълимтарбияни ташкил этиш, ақлий ва жисмоний камчиликларни йўқотиш воситаларини излаб топиш, амалда қўллаш, уларни ҳаётга тайёрлаш, ижтимоий фойдали инсонлар қилиб етиштиришдан иборат.

Ўлкамизнинг буюк алломи, шоир ва мутафаккирлари, хусусан Ибн Сино, Форобий, Юсуф Хос Ҳожиб, Навоий, Амир Темур ва б. Д.ни изчил ва атрофлича муайян йўналишда ўрганмаган бўлсалар ҳам, ўз асарларида дефектологик ҳолатларнинг ақс этиши, намоён бўлиши, ривожланиши, ўзгаришлари тўғрисида қимматли фикрлар билдиришган. Ўзбекистонда Д.нинг илмий-назарий, методик ва амалий тадқиқотлари б-н Г. Ш. Айтметова, Е. Д. Гордиенко, Л. Р. Мўминова, Р. Шомахмудова, Ғ. Шоумаров ва б. шуғулланган. Жисмоний ва руҳий нуксонли болаларни жамиятга

фойдали кишилар қилиб тарбиялаш учун Ўзбекистонда махсус мактабгача тарбия муассасалари, махсус мактаблар, махсус интернат мактаблар мавжуд. Тошкент педагогика университетининг пед. ва дефектология ф-тида махсус мактаб ва муассасалар учун дефектолог кадрлар тайёрланади (1967 й.дан).

Лола Мўминова.

ДЕФЕКТОСКОП (лот. defectus — камчилик ва ...скоп) — металл ва металлмас материаллардан қилинган буюмлардаги нуксонлар (синиклар, дарзлар ва б.) ни буюмларга зиён етказмасдан аниклаш учун мўлжалланган қурилма. Магнитли, рентген ва гамма нурларга, ультратовуш тўлқинларига, электр индукция ҳодисасига асосланган, капилляр ва б. турлари бор. Муқим (стационар) қурилмалар, кўчма асбоблар, лаб. асбоблари тарзида ишлаб чиқарилади. Муқим Д.да нуксонларни ҳам аниқлаб, ҳам қайд қиладиган ва бир йўла баҳолаб кетадиган қурилмалар бўлади. Кучма Д. милли (стрелкали) ихчам асбоб, ёруғлик ёки товуш сигналлари берадиган асбоб ва б. б-н таъминланади. Лаб.да ишлатиладиган Д. анча сезгир бўлади, кўпинча, осциллограф ва рақамли индикатор б-н таъминланади. Баъзи Д.лар тез ҳаракатланаётган буюмлардаги нуксонларни аниқлай олади ёки ўзи буюмга нисбатан ҳаракатланади. Жуда юқори т-рагача қиздирилган буюмлардаги нуксонларни аниқлаш учун мўлжалланган Д.лар ҳам бор (қ. Дефектоскопия).

ДЕФЕКТОСКОПИЯ (лот. defectus — нуксон ва юн. skopeo — қараш) — материал ва маҳсулотларнинг нуксонлари бор-йўқлигини аниқлаш учун бажариладиган текшириш усуллари ва воситалари мажмуи. Д.нинг мавжуд усуллари асосида материалларга турли хил нурлар, тўлқин ва тебранишлар майдони ва б. таъсир этиб, уларнинг физик хоссаларини текшириш ётади. Оддий кўз ёки оптик асбоб (мас, лупа) б-н текшириш

Д.нинг энг оддий усули ҳисобланади. Нуксонларни аниқлаш учун фан ва техниканинг бошқа соҳаларида ҳам ишлатиладиган хилма-хил мослама ва аппаратлар (оддий ўлчаш асбобидан тортиб рентген курилмалари ва б. мураккаб аппаратларгача) қўлланилади. Д. ёрдамида маҳсулотнинг ишга яроқли ёки яроқсизлиги корхоналардаёқ тез аниқланади. Д. да маҳсулотнинг сифатига путуретмайди. Д.нинг хиллари: капилляр, магнит, термоэлектрик, радио, инфрақизил, электростатик Д., ультратовуш, рентген нури, гамма-нур б-н ўтказиладиган Д. ва б. Капилляр Д. нуксони бор участканинг нуксони йўқ участкага нисбатан ёруғлик ва ранг контраст-тини сунъий равишда оширишга асосланган. Магнит Д. ферромагнит материаллардан тайёрланган буюмлардаги нуксонлар орқали ўтадиган магнит майдоннинг ўзгаришини текширишга асосланган. Бунда буюмнинг нуксонли қисмига магнит кукуни (5—10 мкм ли зарра) сепилиб, буюм магнитланганда кукунлар нуксон бор жойга ўтиради (расмга к.). Ультратовуш Д. ультратовуш частота диапазонининг эластик тебранишларидан фойдаланишга асосланган. Аксадо усули, соя, резонанс, акустик ва б. усуллари бор. Аксадо усули энг кенг тарқалган усул бўлиб, бунда буюмга ультратовуш тебранишларининг қисқа импульслари берилади; нуксондан қайтган аксадоларнинг интенсивлиги ва вақти қайд қилинади. Термоэлектрик Д. турли жинслардан ясалган икки материалнинг тегишган жойини қиздирганда берк занжирда ҳосил бўлувчи э. ю. к.нинг ўзгаришига асосланган. Бу усулда материал маркаси аниқланади. Радио Д. сантиметр ва миллиметр диапозонлардаги радиотўлкинларнинг материалларга сингувчанлик хоссаларига асосланган. Бу усул б-н пўлат листлар, чивиклардаги нуксонлар, уларнинг диаметри ва қалинлиги аниқланади. Инфрақизил Д. кўринадиган ёруғлик учун ношаффоф бўлган қўшилмаларни сезиш учун инфрақизил нурлардан фой-

даланишга асосланган. Бу усул б-н иш жараёнида қизийдиган буюмлар текширилади. Ультрабинафша Д. усулидан ҳам фойдаланиш мумкин. Электростатик Д. буюмга жойлаштириладиган электростатик майдондан фойдаланишга асосланган. Электр ўтказмайдиган материаллар (чинни, шиша, пластмасса) дан, шунингдек, шундай материаллар қопланган материаллардан ясалган буюмлардаги юзаки дарзлар аниқланади. Бунда буюм сиртига юпка бўр қатлами сепилади ва унинг зарралари мусбат заряд олади. Бўр зарралари электростатик майдонининг бир жинслимаслиги натижасида дарз кирраларида тўпланади. Рентген Д. рентген нурларининг материалларда турлича ютилишига асосланган. Унинг фотографик, визуал, ксерографик, ион усуллари бор. Гамма Д. рентген Д.даги физикавий асосга эга бўлиб, бунда турли металллар (кобальт, иридий ва б.) нинг радиоактив изотоплари чиқарадиган гамма-нурларнинг нурланишидан фойдаланилади. Д.нинг кўплаб ишлатиладиган соҳалари: 1) маҳсулот материалининг микроструктураси ёки кимёвий таркибидаги нуксонларни текшириш (ёки структуроскопия); 2) кўринмайдиган дарзларни, кўйма ичидаги ғовақларни, пайванд чоклар ичидаги нуксонлар (бўшлиқ, кераксиз жинслар ва ҳ. к.) ни аниқлаш; 3) бевосита ўлчаб бўлмайдиган ёки ўлчаш қийин бўлган ўлчамларнинг берилган геометрик ўлчамлардан фарқини аниқлаш; маҳсулотнинг ҳимоя қопламлари (лок, сир, ҳар хил металл қопламалар) қалинлигини на-зорат қилиш, ишлов берилган юза то-залигини текшириш ва б.

ДЕФЕРЕНТ (лот. *deferens* — элтувчи, аралаштирувчи), сайёра деференти — геоцентрик олам системасида сайёраларнинг сиртмоксимон ҳаракатини тушунтириш учун киритилган айлана. Маркази Ерда бўлган Д. бўйлаб сайёра эмас, балки эпицикл деб аталадиган бошқа айлананинг маркази бир меъёрда ҳаракатланади, сайёра эса эпи-

цикл бўйлаб ҳаракатланади, деб фараз қилинган.

ДЕФИБРАТОР (де... ва лот. fibra - тола) — ёғоч массаси тайёрлаш учун мўл-жалланган аппарат. Иши ёғоч пайраҳаларни махсус металл дисклар орасида ишқалаш ва эзишга асосланган. Ёғоч тайёрлаш жараёнида ажралган пайраҳа ва майда тарашаларни Д.га солишдан олдин улар 1 — 1,2 МПа босим остида ва 165—175° т-рада буғлаб юмшатилади. Д.да олинган массадан плиталар, қоғоз тайёрлаш ва б. мақсадларда фойдаланилади. Д. ёғочсозлик, мебелсозлик корхоналарида, қоғоз ф-каларида қўлланилади.

ДЕФИБРЕР (франц. defibreur — толани майдалаш) — ёғоч массаси ёки целлюлоза олиш учун думалок ёки ёрилган ёғочни (уз. 1—3 м, диаметри 8—24 см) айланиб турган жилвир тош ёрдамида кириб ёғоч массаси олиш учун мўлжалланган машина. Даврий ишлайдиган ва узлуксиз ишлайдиган хиллари бўлади. Даврий ишлайдигани гидравлик, магазинли; узлуксиз ишлайдигани винтли, занжирли ва ҳалқали турларга бўлинади. Жилвир тоши кварц-цемент ёки керамик тошдан қилинган узлуксиз Д. кенгроқ ишлатилади. Унда тўхтовсиз айланиб турадиган пластинкали занжирлар ёғочни жилвир тошларга қисиб беради, жилвир тошлар ёғочни кириб, ёғоч массасига айлантиради. Д. қоғоз ва картон ишлаб чиқариш корхоналарида қўлланилади.

ДЕФИБРИЛЛЯЦИЯ (де... ва лот. fibrillatio — мускул толаларининг тез қисқариши) — юрак фаолияти жиддий издан чиққанда юрак қоринчаси ёки бўлмачаси фибрилляр қисқаришларининг тўхташи. Сунъий Д. бир вақтнинг ўзида юракка дори б-н кучли электр токи таъсир эттиришдан иборат. Юрак қоринчаси Д.си реанимация (жонлантириш)нинг муҳим усулларида бири бўлиб, бунда унинг қисқариш фао-

лияти қайта тикланади. Юрак бўлмачаси Д.си юрак қисқаришлари синус ритмининг қайта тикланишига имкон беради. Д. махсус аппарат — дефибриллятор ёрдамида амалга оширилади; бу аппарат электр импульслари генераторидан иборат. Д. натижаларини узлуксиз электрокардиографияга қараб аниқлаш мумкин.

ДЕ ФИЛИППО (De Filippo) Эдуардо, Пассарелли (1900.24.5 — Неаполь — 1984.1.11) — италийн драматурги, реж., актёр, сценарийчи. Ижоди неorealizm оқими б-н боғлиқҳолда ривожланган. Актёр сифатида «Фрак кийган уч эркак», «Испания майдонидан келган киз», «Неаполь тилласи» каби фильмларда суратгатушган. Пьесаларида ижтимоий моҳият, чуқур психологизм гротеск б-н уйғунлашган: «Филумена Мартурано» (кейинроқ «Италия-янча никоҳ» номи б-н экранлаштирилган), «Шанба, якшанба, душанба», «Фортунелла» ва б. шулар жумласидан. Кинода («Неаполь — миллионерлар шаҳри») ҳам ишлаган. 1931—73 й.лар ўзи ташкил этган труппани бошқарган.

ДЕФИНИЦИЯ (лот. definitio) — муайян тушунча ҳақидаги қисқача таъриф.

ДЕФИС (лот. divisio — ажралиш, бўлиниш) — сўзларни қисмга бўлишда қўлланиладиган белги, чизиқча (-). Д. жуфт ва такрорий сўзларда, сўз ва унга қўшилиладиган унсурлар ўртасида (опасингил, узоқ-яқин, аста-секин, кула-кула, айтдим-ку, айтдимда каби) ҳамда бўғин кўчиришда ишла-тилади.

ДЕФИЦИТ (лот. deficit — етишмайди) — қ. Такчиллик.

ДЕФЛЕКТОР (лот. deflecto — оғдираман, олиб кетаман) — 1) вентиляция (шамоллатиш) ёки тутун мўрисида ўрнатиладиган ҳаво тортиш қурилмаси; бино ва шахталарнинг шамоллатилишини тезлаштиради, қозон ва печкалар

мўрисининг ҳаво тортишини яхшилаиди; 2) газ, суюқлик, товуш тўлқинлари ва б. йўналишини ўзгартирадиган мослама; 3) магнит компаси дерива-цияси (кема, самолёт ва б. да темир ҳамда электромагнит майдон таъсирида компас магнит милининг меридиандан оғиш ҳодисаси) ни ўлчайдиган ва уни бартараф қиладиган асбоб.

ДЕФЛЯЦИЯ (лот. deflo — пуфлайман), геологияда — қ. Тўзиш.

ДЕФЛЯЦИЯ (иктисодиётда), дезинфляция — инфляция даврида чиқарилган муомаладаги ортиқча қоғоз пулни камайтириш; давлат то-монидан муомаладаги пул микдорини камайтиришга қаратилган молия ва пул-кредит тадбирлари (солиқларни ошириш, қимматли қоғозлар сотиш, товар нархлари даражасини пасайтириш, иш ҳақи ўсишига йўл қўймаслик, ташки савдони жонлантириш, банклар ҳисоб ставкасини ошириш, омонатлар ўсишини рағбатлантириш ва б.). Статистик жиҳатдан Д. муомаладаги пул массаси умумий ҳажмининг ялпи маҳсулот, товар муомаласи ва пулли хизматлар қийматлари йиғиндисига нисбати б-н ифодаланади. Одатда, Д.ни давлатлар пул ислохоти арафасида ўтказди. Мас, Буюк Британияда 1925 й. пул ислохотидан 2 йил олдин — 1923 й.да муомаладаги пуллар 541 млн. фунт стерлингдан 378 млн. фунт стерлинггача камайтирилган. 2-жаҳон урушидан кейин кўпгина бошқа давлатларда ҳам муомаладаги пул микдорини камайтириш, товар нархининг ўсишини сусайтириш ва б. тадбирлар амалга оширилди. Ўзбекистонда янги сўм муомалага киритилгунга қадар (1994 й. 1 июль) Д. тадбирлари амалга оширилди.

ДЕФО (Defoe) Даниель (тахм. 1660, Криплгейт — 1731.26.4, Мурфилдс) — инглиз ёзувчиси, публицист, реалистик наср асосчиларидан бири. Ижодий фаолиятини журналист сифатида бошла-

ган. «Лойихалар тугрисида тажрибалар» (1697) памфлетила бир қатор сиёсий ва иктисодий ислохотлар ўтказишпи таклиф этгап Кўпгина асарларида тадбиркорлик, акл-идрок, эътиқод ва сўз эркинлигини ёқлаган, демократия ғояларини илгари сурган («Хокисор одамнинг тавсиянома-си», 1698 ва б.). Д. мактанчоқ аслзодаларни фош этади («Аслзода инглиз», 1701). 1702 й.да пинхоний ном б-н «Диссентерлардан касос олишининг энг осон йўли» номли памфлетини эълон қилгани учун қамалади. Д.нинг «Робинзон Крузонинг ҳаёти, ажойиб ва ғаройиб саргузаштлари» (1719) романи унга оламшумул шуҳрат келтиради. «Капитан Синглтон» (1720), «Полковник Жак тарихи», «Молл Флендерс» (1722), «Роксана» (1724) саргузашт романлари ҳам қизиқарли тафсилотларга бой. Жаҳон адабиётида «Робинзон Крузо» романига таклидан жуда кўп асарлар яратилган. Бу роман Йўлдош Шамшаров таржимасида ўзбек тилида бир неча бор нашр этилган.

Ас: Денгиз сайёҳи Робинзон Крузонинг қаёти ва ажойиб саргузаштлари, Т., 1965.

ДЕФОЛИАНТЛАР (де... ва folium -барг) — ҳосилни йиғиб-териби олишни осонлаштириш мақсадларида ўсимликлар баргини тўкиш учун қўлланиладиган кимёвий моддалар. Пепацидлар гуруҳига киради. Д. ўсимлик баргларини муддатидан олдин қариши ва тўкилишини, сунъий хазонрезгиликни келтириб чиқаради. Асосан ғўза, уруғлик люпин баргларини тўкишда ишлатилади. Ўзбекистонда Д. сифатида кальций хлорат-хлорид (42% ли сувли эритмаси), магний хлорат (60% ли сувда эрийдиган кукун), «Сихат» препарати (натрий хлорат асосида), дропп ва б.қўлланилади. Д. атроф муҳитга сал-бий таъсир кўрсатмаслиги учун улардан фойдаланишда қатъий чеклашлар ва маълум қодаларга амал қилишни талаб этади (қ. Дефолиация).

ДЕФОЛИАЦИЯ — ҳосилни машиналар ёрдамида йиғиб-териб олишни осонлаштириш учун ўсимлик барглари-ни сунъий равишда тўктириш. Д. учун кимёвий моддалар — дефолиантлардан фойдаланилади, улар ўсимликлар баргла-рида қариш ёки табиий тўкилиш юз бера-диган жараёнларга ўхшаш ҳодисаларни содир этади. Бу жараёнда баргларда хло-рофилл миқдори камаяди, фотосинтез кескин сусаяди, органик моддалар ҳосил бўлиш жараёни бузилади, сув буғланиши кучаяди, оксил ва б. бирикмалар парчала-нишидан ҳосил бўладиган маҳсулотлар кўпаяди. Бу бирикмалар барг пластин-каси орқали оқиб, барг банди ажратув-чи қавати хўжайраларининг яккаланиб қолишига олиб келади ва барг ўз оғирлиги таъсирида тўкилади. Барглар кимёвий препаратлар ёрдамида тўкилса, экин қатор ораларидан шамол ўтиши яхшила-нади, ҳавонинг нисбий намлиги камаяди. Д.дан сўнг барглар узоғи б-н 10—12 кун-да қуриб тўкилади. Д. (теримга қадар 20 сутка олдин) ғўза, манзарали ва мевали дарахтлар, вино олишга мўлжалланган тоқзор (теримга қадар 20 сутка олдин), уруғлик люпин, эвкомия ва б.ни Д. қилиш яхши натижа беради. Ғўзани Д. қилиш ўсимлик очилган кўсақлар сони-га қараб утказилади (55—60% кусаклар очилган булиши керак). Барвакт ёки ке-чикиб қилинган Д. (кусақлар пишмас-дан ёки очилмасдан) натижасида тўла шаклланмаган кўсақларга озик моддалар етиб бормайди, улар қуриб, тўкилиб ке-тади, натижада пахта ҳосили камаяди, тола ҳамда уруғлик чигит сифати ёмон-лашади. Айниқса, ҳавонинг ўртача сутка-лик ҳарорати 15° ва ундан паст, кечиккан Д. да барглар тўлиқ тўкилмайди. Дори пуркаш нормаси ғўзанинг тури, нави, бўйи, ҳосил шохлари сони, уларнинг қай даражада ривожланганлиги, кўчат қалинлиги, ишлов бериш муддатлари, кузнинг келиши, хуллас, барча шарт-шароитлар ҳисобга олинган ҳолда аниқ белгиланиши ке-рак. Бунда ҳар бир ғўза пайкали учун алоҳида-алоҳида нормалар

ва муддатлар белгиланади. Д.да препарат теккан баргларгина тўкилади, шу сабаб-ли ғўзанинг ҳамма барглари бир меъёрда хўлланишига эришиш зарур. Ғўзани Д. қилишда кальций хлорат-хлорид, магний хлорат (6—10 кг/га), «Сихат» (натрий хлорат асосида; 13—16 кг/га), дропп (0,3—0,7 кг/га), дропп ультра (0,6—0,8 л/га) ва б. препаратлар қўлланилади. Сут-калик ўртача ҳарорат 17— 20° да пре-паратлар яхши таъсир кўрсатади. Ҳаво ҳарорати 17° дан паст бўлганда дефоли-антлар миқдори 15 — 20% оширилади. Шудринг дефолиантлар таъсирини оши-ради, ёмғир эса, аксинча, уни камайти-ради. Д. қилишда тракторга осиладиган пуркагичлардан кенг фойдаланилади. Иш суоқлиги сарфи трактор пуркагич-ларда 300—400 л/га.

Ғўзани ўз вақтида Д. ва десикация қилиш пахта ҳосилини машиналар ёр-дамида териб олиш учун шароит ярата-ди, ҳосилнинг асосий қисми (90% дан кўпроғи)ни совуқ тушгунга қадар териб олишга имкон беради. Д.дан сўнг пахта териш машиналарининг иш унумдорли-ги 15—20% ошади.

Ад.: Закиров Т. С, Химическая дефо-ляция и десикация хлопчатника, Т., 1968. Рихсивой Ёкубов.

ДЕФОРМАЦИЯ (лот. deformatio — бузилиш) — 1) физикада — ташқи куч, т-ра, электр ва магнит майдонлари таъ-сирида жисм шакли ва ўлчамларининг ўзгариши. Эластик ва пластик хиллари бор. Ташқи куч таъсири тўхтагандан кей-ин Д. йўқолса (жисм ўз ҳолига қайтса) эластик Д., сақланса (жисм ўз ҳолига қайтмаса) пластик Д. юз беради. Эласти-клик ва пластиклик назариясида қаттик жисм Д.сига оид ҳаракат ва кучланиш ўрганилади. Эластик Д.ланувчи қаттик жисм йўқ, ҳар қандай қаттик жисм ташқи куч таъсирида пластик Д.ланади. Пла-стик Д. т-ра, ташқи куч ва Д. тезлигига боғлиқ. Ташқи куч маълум вақт давоми-да бир хил таъсир қилиб турса, Д. вақт ўтган сари ўзгара боради; бу ҳодисага ёй-

илувчанлик дейилади. Т-ра кўтарилиши б-н ёйилувчанлик ортади. Ташки куч ортиб боргандаги Д. актив (фаол), ташки куч камайиб боргандаги Д. пассив (сув) Д. дейилади. Д.нинг чўзилиш, сиқилиш, эгилиш, буралиш хиллари мавжуд. Мутлақ Д.нинг жисм бошланғич ўлчами (шакли)га нисбати нисбий Д. дейилади. Д. конунлари материаллар қаршилиги, пухталиги, иншоотлар мустаҳкамлиги ва ҳ.к.ни ҳисоблашда татбиқ қилинади; 2)геологияда — тектоник ҳаракатлар натижасида тоғ жинсларининг шакли ва ҳажми ўзгариши. Д.га учраган тоғ жинсларининг таркиби баъ-зан бутунлай ўзгариб кетади.

ДЕЦЕБАЛ (Decabalus) (?—106) даклар йўлбошчиси (87 й.дан). Римликлар б-н 89 й.да бўлган муваффақиятли урушда сулҳга эришган. Унга кўра, Рим ҳар йили дакларга субсидия (ёрдам пули) тўлаши лозим бўлган. Дакларнинг 101 — 102 ва 105 — 106 й.лардаги Рим б-н урушлари муваффақиятсизликка учраган, натижада даклар Римга тобе бўлиб, Д. ўзини-ўзи ўлдирган.

ДЕЦИ... (лот. decem — ўн) — улуш бирликлари номларини ҳосил қилиш учун ишлатиладиган олд қўшимча; асосий бирликнинг 1/10 улушига тенг, д билан ифодаланади.

ДЕЦИБЕЛ (деци... ва бел) — иккита бир жинсли физик катталиклар — энергия, кувват, товуш босими ва ҳ.к. нисбати логарифми б-н ўлчанадиган бирлик; белнинг 1/10 улушига тенг, дБ б-н ифодаланади.

ДЕЦИЛИТР (деци... ва литр) — ҳажм бирлиги; литрнинг ўндан бир улушига тенг, дл б-н ифодаланади.

ДЕЦИЛЛИОН (франц.) — бир раками ва 33 та ноль б-н ифодаланадиган катта сон, яъни 1033.

ДЕЦИМЕТР (деци... ва метр) — узунлик бирлиги; метрнинг ўндан бир улушига тенг, дм б-н ифодаланади. 1 дм=10 см=0,1 м (метр).

ДЕЦИМЕТРЛИ ТЎЛҚИНЛАР - узунлиги 0,1 дан 1 м гача бўлган радио-тўлқинлар. Бундай тўлқинлар моносферадан қайтмайди, ёмғир ва туманга деярли ютилмайди ва тарқалмайди. Д.т. радиолокация, радиорелейли алоқа, ердаги ва коинотдаги радиоалоқада қўлланилади (қ. Тўлқинлар).

ДЕЦИС — пиретроидлар гуруҳига ман-суб бўлган инсектицид. Д. таркибида 1 литрида 25 г таъсир этувчи декаметрин моддага эга эмульсияланувчи концентрат шаклида ишлаб чиқарилади. Д. Ўзбекистонда экинларни зараркунандалардан ҳимоя қилиш мақсадида гектарига 0,3—0,7 л (5—15 г/га таъсир этувчи модда ҳисобида) сарфланади. Бундан ташқари яйловларни чигирткалардан ҳимоя қилишда ҳам ишлатилади (0,3—0,5 л/га). Боғларда Д.ни ишлатишда ўргимчаккана кўпайиб кетмаслиги учун кўпинча бирорта акарицид қўшилади. Шу мақсадда таркибига омайт қўшилган акаридецис (1,25—1,5 л/га) яратилган.

ДЕШИФРАТОР (франц. déchiffre -маъносини ечмоқ) — хабарларни ўқийдиган (декодлайдиган) ва ундаги ахборотларни қабул қилувчи тизим тилига (кодига) ўтказадиган қурилма; алоқа, телемеханика, радиолокация қурилмалари ва б.да бериладиган ахборот сигналларини назорат қилади. Д.нинг кириш қисмига келган ахборотлар ўзгартирилади (дешифрланади) ва чиқиш қисмида ахборот мазмунини ифодаловчи сигналга айланади. Д. кири-шидаги сигналга чиқишидаги муайян сигнал мос келади. Д. телеграф аппаратлари, телефон алоқаси, телемеханика, ҳисоблаш техникаси, радиотехника ва ўлчаш техникасида қўлланилади.

ДЕШИФРОВКА (франц. déchiffre

-маъносини ечмоқ) —1) нотаниш хатлар ёки шифрли ёзувларни шартли белгилар воситасида ўқиш; кад. ёзма ёдгорликларнинг мағзини чақишда қўлланилади. Бунда махсус усуллардан фойдаланилади; 2) ерда олинган фотосуратлар, аэро ва космик фотосуратлар бўйича муайян худудни тадқиқ қилиш усули. Самолёт ёки турли хил учиш аппаратларида олинган фотосуратларни Д. қилишда бирор объектнинг сони ва характери унинг суратдаги кўринишига қараб аниқланади. Топографик Д. воситасида ер юзасининг рельефи ва маҳаллий предметларнинг суратлари ўрганилади ҳамда жойлар разведка қилинади; 3) тактик Д.да душманнинг муҳофаа иншоотлари, ўт очиш позициялари, коммуникациялари, аэродромлари, буйруқ-назорат пунктлари ва б. аниқланади; 4) махсус Д. ўрганилаётган худуд ер юзасининг геологик тузилиши, устки қатлам характери (мас, лёсс жинси), ер ости сувларининг ресурслари ва шу каби маълумотларни аниқлашни кўзда тутаяди.

ДЕЭМУЛЬГИРЛАШ - эмульсия (бир-бирига аралашмайдиган икки суюкликдан иборат дисперс система) ни парчалаш жараёни. Мас, сутнинг ёғини ажратиш олиш учун қўлланилади. Д. усуллари: 1) центрифуга ёрдамида (марказдан қочирма куч таъсирида суюкликдаги оғир қўшилмаларни енгил қисмлардан ажратиш); 2) эмульсия зарраларига электр майдони таъсир эттириш (нефть таркибидаги сувни ажратиш); 3) эмульсияни иситиш (бунда каллоид зарралар кенгайиб, устидаги юпка пардаларни йиртади, натижада аралашма пастга чўкади); 4) эмульсияга электролитлар таъсир эттириш ва ҳ.к.

ДЕ-ЮРЕ (лот. de jure — қруний, расмий) — қонунга асосланган ҳуқуқ, мақом; халқаро ҳуқуқда давлат ёки ҳуқуқнинг тўла эътирофи этилиши.

ДЕҲЛИ — Ҳиндистон пойтахти ва

Дехли иттифоқдош худудининг маъмурий маркази. Аҳолиси 9,4 млн. киши (1997). Ҳиндистоннинг шим.-ғарбида Жамна дарёси бўйида, денгиз сатҳидан 216 м баландликда жойлашган. Д.да июль ойининг ўртача т-раси 31°, январиники 14,2°. Бир йилда ўртача 660 мм ёғин ёғади.

Ҳоз. Д. қадимги Индрапрастха (Индарпат) ш. яқинида 8-а.нинг 1-ярмида барпо этилган. 1206 й.дан Дехли султонлигининг, 1526 й.дан Бобурийлар салтанатининг пойтахти (Д. шаҳрини пойтахт тутган ҳукмдорларнинг деярли барчаси туркийлар бўлган). 1803 й.да Д.ни инглизлар босиб олди. 1857—59 й.ларда шаҳар ҳинд миллий кўзғолонининг муҳим марказларидан бири бўлган. 1911 й.дан Британия Ҳиндистонининг пойтахти, ўша йилдан Д.нинг жан.-ғарбида Янги шаҳар (Нью-Дели) қурила бошлади. 1947 й.дан мустақил Ҳиндистон пойтахти, 1950 й.дан Ҳиндистон Республикаси пойтахти.

Д. — мамлакатнинг йирик иқтисодий ва маданий маркази. Ҳиндистон шим. даги муҳим транспорт йўллари тугуни. Бу ердан мамлакатнинг турли томонига ва чет мамлакатларга т. й., автомобиль ва ҳаво йўллари кетган. Д.да 3 та аэропорт мавжуд. Шаҳарда пойтахт аҳолиси эҳтиёжи учун маҳсулот ишлаб чиқарадиган саноат тармоқлари: тўқимачилик, тикувчилик, трикотаж, кўн пойабзал, ойна-керамика, кимё-фармацевтика, электроника, металлсозлик ва машинасозлик кўпроқ ривожланган. Д. қадимдан анъана бўлиб келаётган бадиий ҳунармандчилик (фил суяги ўй-макорлиги, нафис заргарлик буюмлари, олтин ва кумуш буюмлар и. ч.) б-н ҳам машҳур.

Д.нинг эски қисми — Шохжаҳонободда кад. меъморий ва санъат ёд-горликларидан шаҳар девори (қисман) дарвозалари б-н, Дехли жоме масжиди, Лаъл-Қила (Қизил форт) сарой комплексида Бобурийлар даврининг оқ мрамрдан ишланган саройлари (Ранг-Маҳал, Девони-Ом, Девони-Кхас, барча

си 1639—48 й.ларда қурилган), Марварид масжид (1660) бор. Эски шаҳардан жан.га томон Ферузобод ш. вайроналари (1351—88), Кулон (1380) ва Қилаи-Кўхна (1545) масжидлари б-н Пурана-Қила сарой-қўрғон ансамбли (1540), Ҳумоюн макбараси (1565) ва б. сақланган. Д.нинг эски қисмидан 20 км жанубда 4 та шаҳарқалъа мавжуд: Сири (1303 й.да қурила бошлаган), Жаҳонпаноҳ (14-а.), Тўғлоқобод (1325, Ғиёсиддин макбараси) ва Лаъл-Кот (12-а. охири). Лаъл-Котда Темир устун (415), Қувват ул-Ислом масжиди (1193 й.да қурила бошлаган), Кутб Минор минораси, Элутмиш макбараси (1235 й.дан бошлаб) мавжуд. Д.нинг янги қисми катта майдонлар, боғлар ва улардан бошланган кенг кўчалардан иборат бўлиб, у ерда «Ҳиндистон Дарвозаси», марказий ҳукумат қароргоҳи, маъмурий идоралар, банклар ва б. жойлашган. 2 та ун-т, кўплаб коллеж ва ин-тлар, Санъат ва б. академиялар, бадиий галереялар, музейлар, Маҳатма Ганди ва Жавоҳарлал Неру мемориал музейлари, театрлар, Миллий музей, амфитеатр, расадхона ва б. бор. Кўплаб замонавий турар жой бинолари қурилган.

ДЕҲЛИ — Ҳиндистондаги иттифокдош ҳудуд (1956 й. алоҳида маъмурий бирлик сифатида ажратилган). Мамлакатнинг шим. қисмида, Жамна дарёси соҳилида жойлашган. Майд. 1483 км². Аҳолиси (Деҳли ш. аҳолиси б-н) 13,8 млн. киши (2001). Маркази — Деҳли ш. Худудни волий (генерал-губернатор) бошқаради. Қ. х.да донли экинлар, дук-какдилар етиштирилади, шакарқамиш, пахта қайта ишланади.

ДЕҲЛИ ЖОМЕ МАСЖИДИ - Ҳиндистондаги меъморий ёдгорлик (1644—58). Бобурийлардан ШохЖаҳон қурдирган. Масжид 3 хонақоҳдан иборат. Бош тарзи қизил кумтошдан ишланган. Пештоғи чуқур равокли, муқарнас б-н безатилган, унинг икки ёнидаги устунсимон буржлар юқориси кафаса б-н

туғалланган. Пештоқнинг икки ён томонидаги гумбазли хоналар олди қатор равокли. Масжидга 3 томондан қирилади. 2 бурчагидаги минора ва гумбазлар мармар коплаб безатилган. Олд томонидаги ховли атрофи равоқлар б-н ўралган. Д.ж.м.да Ўрта Осиё меъморлиги анъаналари таъсири бор.

ДЕҲЛИ СУЛТОНЛИГИ - Ҳиндистондаги давлат (1206—1526). Пойтахти — Деҳли ш. Ғурийлар давлати томонидан 12-а. охирида Шим. Ҳиндистон босиб олингач, барпо этилган; Муҳаммад Ғурийнинг Ҳиндистондаги ноиб Кутбиддин Ойбоқ ўзини султон деб эълон қилган. Д. с.даги мусулмон амалдорлар ҳукмрон мавқега эга бўлишган. Бобурийлар томонидан забт этилган.

ДЕҲОТИЙ Абдусалом Пирмуҳаммадзода (1911.14.3, Самарқанд яқинидаги Боғи Майдон қишлоғи — 1962.30.1, Душанба) — тожик шоири, драматург. Асарларида «Пирмуҳаммадзода», «Навқалам», «Ҳардамхаёл», «Дехотий» таҳаллусларини қўлаган. Ўзбекистон пед. академиясида таҳсил кўрган (1930—31). Фаолиятини «Ҳақиқати Ўзбекистон» газ. (1931—34)да бошлаган. Тожикистон давлат нашриётининг Самарқанд бўлимида ишлаган (1934—35). Илк ҳикояси — «Бахтиқаро Ҳамида» (1929). «Уч манзара» (1932), «Меҳнат кўшиклари» (1934), «Шеърлар ва ҳикоялар» (1940), «Танланган шеърлар» (1949) тўпламлари бор. «Восе кўзғолони» операсининг либреттоси (М. Турсунзода б-н ҳамкорликда, 1938), «Тоғдаги нур» (1947) ҳамда «Комде ва Мудан» (1951—53) драмаларини ёзган. Д. тожик халқ оғзаки ижодига оид «Тожик халқ юмори» (1938) китоби ҳамда ўзбек шоирлари ҳақидаги мақолалар («Жунайдулла Маҳдум Ҳозик», 1940; «Буюк ўзбек шоири ва мутафаккири Алишер Навоий», 1948) муаллифи. Абдулла Қаҳҳорнинг «Шоҳи сўзана» (1953), Б. Раҳмоновнинг «Юрак

сирлари» драмаларини, Муқимий, Ҳ. Олимжон, Н. Ҳикмат шеърларини тожик тилига таржима қилган.

ДЕҲРАДУН — Ҳиндистондаги шаҳар, Ҳимолай тоғлари этагидаги иқлим курорти, Уттар-Прадеш штатида. Аҳолиси 270 минг кишидан зиёд (1990-й.лар ўрталари). Полиграфия, ип ва жун газлама тўқимачилиги, ипак саноати, чой қадоклаш корхоналари мавжуд. Топография хизмати бошқармаси, ўрмончилик илмий тадқиқот ин-ти бор.

ДЕҲҲУДО Мирза Алиакбархон Қазвиний (1879—Техрон—1956) — эрон ёзувчиси, олим ва жамоат арбоби. Эрон Тиллар академияси (Фарҳангистон)нинг аъзоси, Техрон ун-тининг проф. 1906 й.дан нашр этила бошлаган «Исрофил карнай» ҳажвий жур. ношири. Д. қатор ҳажвий ҳикоя ва шеърлар муаллифи. Унинг илмий меросида «Мақоллар ва маталлар» (1—4-жилдлар, 1929—31), Абу Райҳон Берунийга бағишланган асари бор. Д. кўп жилдли «Луғатнома» (Эрон энциклопедик луғати)ни тайёрлашга назарий ва амалий жиҳатдан катта ҳисса қўшган.

ДЕҲҚОН БОЗОРИ қ. х. маҳсулотларини сотиш бўйича ихтисослашган бозор. Д.б.да, асосан, шахсий томорқалар, деҳқон ва фермер хўжаликлари, ширкат ва жамоа хўжаликлари, шаҳар аҳолисининг ҳовли ва дала ҳовлиларида етиштирилган деҳқончилик, чорвачилик, паррандачилик маҳсулотлари сотилади. Ўзбекистонда Д.б. шаҳарлар, шаҳарчалар, туман марказлари, йирик гузарларда жойлашган. Баъзи йирик шаҳарларда ўнлаб Д.б. фаолият кўрсатади (мас, Тошкент ш. да 20 Д.б. ва уларнинг 50 та шохобчаси бор). 20-а. нинг 30-й.ларида деҳқонларни оммавий равишда қ-зларга бирлаштириш ва қ.х. маҳсулотлари савдосида қ-зларнинг кенг иш-тироки натижасида колхоз бозорлари номини олган эди. 80-й.

лар охиридан шундай бозорлар «Д.б.» деб аталадиган бўлди. Ўзбекистонда томорка майдонларининг кенгайиши, деҳқон ва фермер хўжалиklarининг ривожланиши Д.б.нинг кўпайиши ва кенгайишига олиб келди, унинг аҳоли таъминотидаги аҳамияти ортди. Республикадаги Д.б.лари 1996 й.дан Тошкент ш. ва вилоятлар «Бозорсавдо» очик турдаги акциядорлик жамиятлари уюшмасига киради. Республикада 149 Д.б. бор (2001).

Нуриддин Йўлдошев.

ДЕҲҚОН ВА ФЕРМЕР ХЎЖАЛИКЛАРИ УЮШМАСИ,

Ўзбекистон Республикаси деҳқон ва фермер хўжаликлари уюшмаси — ЎзРдаги деҳқон ва фермер хўжалиklarининг ихтиёрий уюшмаси. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1998 й. 9 апр. даги «Хусусий тадбиркорликни, кичик ва ўрта бизнесни ривожлантиришни янада рағбатлантириш чоратадбирлари тўғрисида»ги фармони ва Вазирлар Маҳкамасининг 1998 й. 22 апр.даги қарорига кўра ташкил этилган. Уюшма бошқаруви Тошкент ш.да жойлашган. Уюшманинг асосий вазифалари: деҳқон ва фермер хўжалиklarининг ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилиш; хўжалиklarни шартнома асосида уруғлик, ўғитлар, кўчатлар, наслдор моллар ва б. ресурслар б-н таъминлаш; хўжалиklarга и.ч., технология, транспорт, юридик, ахборот, маркетинг хизматлари ва б. хизматлар кўрсатиш; етиштирилган маҳсулотларни ички ва ташқи бозорларда сотишга кўмаклашиш; деҳқон ва фермер хўжалиklarини минерал ўғит ва ёқилғи-мойлаш материаллари б-н таъминлаш, лизинг асосида қ. х. техникаси сотиб олиш, банклар ва турли жамғармалардан имтиёзли асосда кредитлар ва микрокредитлар олишда ёрдам кўрсатиш ва б. Уюшманинг Қорақалпоғистон Республикаси уюшмаси, вилоят (12) ҳамда туман (116) вакилликлари мавжуд. Уюшма сафида республикада фаолият кўрсатаётган 43,8

минг фермер хўжалиги, 1,8 млн. деҳқон хўжалиги (уларнинг 8266 таси юридик шахс макрмида) бор (2001). Уюшманинг тавсияси б-н жойлардаги ҳудудий вакилликлар қошида 25 та мукрбил машина-трактор парклари (МТП) ташкил қилиниб, фермер хўжаликларига хизмат кўрсатмоқда. Маҳсулот сотиш ва экспортга чиқариш бўйича 98 кооператив корхона ташкил қилинган.

Абдурашид Бобомирзаев.

ДЕҲҚОН ХЎЖАЛИГИ - оилавий майда товар хўжалиги. Ўзбекистонда умуман Д.х.нинг шакллари жуда кўхна тарихга эга бўлсада, хўжалик юритишнинг бозор иктисодиёти шароитларида унинг ҳозирги ташкилий тузилмаси 90-й. ларнинг охирида пайдо бўлди.

Д.х. оилавий майда товар хўжалиги бўлиб, оила бошлиғига мерос қилиб қолдириладиган умрбод эғалик қилиш ҳуқуқида берилган томорқа ер участ-касида оила аъзоларининг шахсий меҳнати асосида қ.х. маҳсулотлари етиштиради ва сотади. Д.х. фаолияти тадбиркорлик фаолияти жумласига қиради ва хўжалик аъзоларининг истагига кўра юридик шахс ташкил этган ҳолда ва юридик шахс ташкил этмасдан амалга оширилиши мумкин. Д.х. белгиланган тартибда давлат рўйхатидан ўтган кундан эътиборан ташкил этилган деб ҳисобланади.

Қ.х. кооперативлари (ширкат хўжаликлари) аъзоларининг, бошқа қ.х. ва ўрмон хўжалиги, корхона, муассаса ва ташкилотлари ходимларининг оилаларига, шунингдек, қишлоқ жойларида яшовчи ўқитувчилар, шифокорлар ва б. мутахассисларнинг оилаларига Д.х. юритиш учун томорқа ер участкаси, иморат ва ховли эғаллаган майдонни ҳам қўшганда, суғориладиган ерларда 0,35 гектаргача ва суғорилмайдиган (лалмикор) ерларда 0,5 гектаргача, дашт ва чўл минтақасида эса суғорилмайдиган (лалмикор) ерларда 1 гектаргача ўлчамда берилади.

Ўзбекистонда Д.х. ташкил қилиш, уларнинг фаолияти ва тугатилишининг

ҳуқуқий асослари, ҳуқуқ ва мажбуриятлари, бошқа юридик ва жисмоний шахслар б-н бўладиган муносабатлари масалалари Ўзбекистон Республикасининг 1998 й. 30 апр.да қабул қилинган «Деҳқон хўжалиги тўғрисида» қонунига мувофиқ тартибга солинади.

Ўзбекистонда 1,8 млн. Д.х. бор (уларнинг 8,3 мингтаси юридик шахс мақомига эга). Уларга ажратилган ер майдони 287,3 минг га бўлиб, ҳар бир Д.х.га ўртача 0,16 га ер майдони тўғри келади. Республика қ.х. ялли маҳсулоти ҳаж-мининг 66% Д.х. хиссасига тўғри келади (2001).

Қурбон Чориев.

ДЕҲҚОН ЮЗБОШИ Шерназар ўғли (1860 — Бачқир қишлоғи, Фарғона вилояти — 1942) — атоқли аскиячи. 19-а.нинг ўрталарида шухрат қозонган. «Қал Рустам» деган аскиячига шоғирд тушган. Бувайда ва Қўқон аскиячилари беллашувларида аския сирларини ўрганган. Маҳорати ошғач, ҳатто Худоёрхон саройида хизмат қилувчи Зокиргов, Саъди Махсум деган қизқичилар б-н ҳам беллашган. Аскиянинг «лақаб», «бўласизми?», «ўхшатдим», «афсона», «тутал» каби қад. шаклларида моҳир бўлган. Унинг доимий «ракиблари» Мирзараҳим домла қулоқ б-н Уста Матҳоликлардир. 1925—40 й.ларда Қўқон ш.даги Фуркат ва Муқимий номили истироҳат боғларида ўтказилган аския кечаларида Эркақори Қаримов, Мамаюнус Тиллабоев каби аскиячилар б-н куп марта учрашган. 1932 й.да Тошкент циркида ва б. анжуманларда, 1937 й.да эса Москвада «Ўзбек халқининг санъати» номили театрлашган томошада Юсуфжон қизиқ Шакаржонов, Эркақори Қаримов б-н беллашиб ўз маҳоратини намоиш қилган. Д.Ю. Насритдин Мирзааҳмедов, Одилхўжа Саидхўжаев, Мамадали қори Отабоев, Обилжон Норматов каби аскиячиларга устозлик қилган.

Ад.: Аския [Тўпловчи ва нашрга тайёрловчи Расул Муҳаммадиев], Т., 1970.

Муҳсин Қодиров.

ДЕҲҚОНБОЕВ Абдусалим (1906.26.10, Аширкози кишлоғи, Фарғона вилояти — 1943.8.10, Деражичи) — 2-жаҳон уруши қаҳрамони. Жамоа хўжалиги раиси бўлиб ишлаган. 1943 й.дан фронтда, 467-ўқчи полки (Марказий фронт 61-армиянинг 81-ўқчи дивизияси) ўқчиси. Д. Гомель вилоятининг Лоев туманидаги Глушец кишлоғида бўлган жангларда жасорат кўрсатган. 1943 й. 8 окт.да бўлган жангда ҳалок бўлган. Вафотидан кейин 1944 й. 15 янв.да Қаҳрамон унвонига сазовор бўлган. Туғилган кишлоғида ёдгорлик ўрнатилган; Фарғона вилоятидаги мактаблардан бири унинг номи б-н юритилади.

ДЕҲҚОНЛАР - ижтимоий гуруҳ, аҳолининг асосий касби дехқончилик бўлган махсус тоифаси. Д. меҳнат фаолияти, турмуш тарзи, манфаати ва кўникмаларига кўра жамиятдаги бошқа синф ва ижтимоий гуруҳлардан фарқ қилади. Д. аграр соҳада фаолият кўрсатади, ер ва б. ресурсларга эгаллик қилади, ўз и.ч. воситалари ва оила аъзолари меҳнати б-н яқка хўжалик юритади. Д.нинг пайдо бўлиши ибтидоий жамоат тузумининг парчаланиши жараёнида қ.х.да ихтисослашув юз бериб, дехқончиликнинг чорвачиликдан ажралиб чиқиши ва майда оилавий хўжаликларнинг юзга келиши б-н боғлиқ. Ўрта Осиёда ва Эронда дастлаб жамоадан ажралиб чиққан катта ер эгалари, баъзан қишлоқ оқсоқоллари «деҳқон» дейилган (улар ўзларининг девор б-н ўралган мустаҳкам кўрғонларига эга бўлганлар). Ўрта асрларга келиб Д. қишлоқ хўжалиги иқтисодиётининг асосий таянчини ҳосил этди, натижада у аҳолининг асосий ижтимоий қатламига айланди. Ишлаб чиқарувчи кучларнинг тараққиёти ва ижтимоий меҳнат тақсимотининг чуқуurlашуви натижасида асосан қ.х. ишлаб чиқаришида банд бўлган Д. товар-пул муносабатлари юзга келтирадиган ижтимоий-иқтисодий

муносабатларга тортидилар ва аста-секин ижтимоий табақаланиб майда, ўртаҳол ва йирик ер эгалари бўлган Д. пайдо бўлди. Саноат ривожланиши б-н, биринчи навбатда, камбағал, майда Д. ҳисобидан ишчилар шаклланади ва шу ҳисобига Д. сони қисқарди. Бозор иқтисодиёти ривожланган мамлакатларда Д. сонини кес-кин қисқартирадиган фермер хўжаликларининг ўсиши б-н бир қаторда кооперация ҳам юзга келди. Ҳоз. ривожланаётган мамлакатларда аҳолининг асосий қисмини ташкил қиладиган Д.нинг хўжалик уклади ривож ижтимоий-иқтисодий тараққиётнинг умумий қоқоқлиги таъсирида янада мураккаблашиб бормоқда. Собиқ СССРда, Шарқий Европа ва Осиёдаги бир қатор мамлакатларда куч ишлатиб, қатағон йўли б-н амалга оширилган дехқон хўжаликларини жадал кооперациялаш (жамоа хўжаликларига айлантириш) қ.х. ишлаб чиқаришини жуда пасайтириб, Д.га ҳам, жамиятга ҳам зарар келтирди.

Ҳоз. вақтда Ўзбекистонда томорқа ери бўлган майда Д., ширкат аъзоси бўлган Д., дехқон хўжалиги эгалари бўлган Д. ва давлатдан ерни узоқ муддатга (10— 50 йил) ижарага олган йирик фермер хўжалиги сохиблари бўлган Д. фаолият кўрсатади (яна қ. Дехқончилик).

Аҳмаджон Ўлмасов.

ДЕҲҚОНОБОД — Сирдарё вилоятидаги шаҳарча. Гулистон туманининг маркази. Аҳолиси 10,5 минг киши (2000); асосан ўзбеклар, шунингдек, рус, украин, татар, корейс, тожик ва б. миллат вакиллари ҳам яшайди. Вилоят маркази — Гулистондан 24 км. Яқин т. й. станцияси — Гулистон (24 км).

Д.да дастлаб 1886 й. Россиянинг Полтава, Тверь губерняларидан подшо ҳукумати томонидан кўчириб келтирилган россияликлар яшаган. 1887 й.дан қишлоқ Романовск деб аталган. 1913 й. ҳоз. мудофаа ишлари бўлими биносидан рус-тузем мактаби очилган. 1923—92 й.ларда Крестьянок посёлкаси деб атал-

ган.

Д.да 2 умумий таълим мактаби, иқтидорли болалар лицейи, қишлоқ хўжалик лицейи, санаторий типигаги интернат мактаби мавжуд. 1997 й. республика БАнинг тасвирий ва амалий санъат интернат мактаби ташкил этилди. 1941—45 й.лардаги уруш қурбонларига ёдгорлик монументи ўрнатилган. 1986 й. Алишер Навоий номидаги маданият саройи қурилди. Д.да вилоят «Она ва болалар» физиотерапия шифохонаси, марказий касалхона, болалар касалхонаси, поликлиника, дорихона, 30 дан зиёд савдо, умумий овқатланиш ва 10 дан ортик маиший хизмат пункти бор. Автокорхона, 3 қурилиш кўчма колоннаси, 2 таъмирлаш корхонаси, фаолият кўрсатмоқда. 1998 й. «Супермаркет», «Дехқон бозори» қуриб фойдаланишга топширилди.

ДЕХҚОНОБОД — Қашқадарё вилояти Дехқонобод туманидаги шаҳарча (1989 й.дан). 1935 й.гача Тангғарам қишлоғи деб аталган. Тумanning жан.да, Бойсунов тизмасининг тармоғи Оқбоштоғ этагида жойлашган. Яқин т.й. станцияси Ғузор — 46 км. Д. худудидан Кичик Ўрадарё оқиб ўтади. Аҳолиси 7,4 минг киши (2000), асосан ўзбеклар, шунингдек, тожик, қозоқ, рус ва б. миллат вакиллари ҳам яшайди. Д.дан Катта Ўзбекистан тракти ўтган. Ўрта мактаблар, интернат мактаби, 2 клуб, касалхона, дорихона, бир канча савдо, маиший хизмат шохобчалари, кичик, хусусий корхоналар бор. Аҳоли сувни Кичик Ўрадарё ва булоқлардан олади.

ДЕХҚОНОБОД ПАСТ ТОҒЛАРИ - Қашқадарё вилоятидаги тоғлар. Шим.-шарқда Кичик Ўрадарёнинг ўрта оқимидан жан.-ғарбда Ўзбекистан б-н Турк-манистон чегарасидан ўтувчи Амударё ўзанигача давом этади. Жан.-шарқда Сейпитоғ-Элликбош-Жоникмар тизма тоғлари, шим.-ғарбда Итбаҳмасбел тизмаси б-н туташган. Бал. 700—1100 м. Д.п.т. анчагина парчаланган. Рельефи

ўйдим-чуқур, жан.-шарқда яланг текисликлар бор. Асосан, куэста рельеф шакллари мавжуд. Оҳақтош қатламларида карст, эрозия ривожланган. Д.п.т.ни жан.-шарқдан шим.-ғарбга томон бир неча сой кесиб ўтган, уларда асосан, баҳорда сув оқади. Д.п.т. ён бағирларида кўпроқ оддий бўз тупроқлар тарқалган. Эфемер ва эфемероидлар, шувок ўсади. Д.п.т. асосан, яйлов чорвачилигида фойдаланилади, айрим қисмларида лалми дехқончилик б-н шуғулланилади.

ДЕХҚОНОБОД ТУМАНИ - Қашқадарё вилоятидаги туман. 1926 й. 29 сент. да ташкил этилган (1962 й. 24 дек.да Ғузор тумани б-н бирлаштирилган. 1971 й. 31 авг.да қайта тузилди). Д. т. вилоятнинг жан.-шарқда жойлашган. Шим.-ғарбда Ғузор тумани, шим.-шарқда Қамаш тумани, жан.-шарқда Сурхондарё вилояти, ғарбда Туркманистон б-н чегарадош. Майд. 4,0 минг км². Аҳолиси 100,3 минг киши (2000). Д. т.да 1 шаҳарча (Дехқонобод), 14 қишлоқ фуқаролари йиғини (Беш-қўтон, Бибиқорасоч, Бозортепа, Бош-чорбоқ, Дуоб, Қарашина, Обиравон, Оқиртма, Оқравот, Оқтош, Оққишлоқ, Кизилча, Қирққулоч, Қўрғон-тош) бор. Маркази — Қарашина қишлоғи.

Табиати. Рельефи ўртacha баландликдаги тоғлар (Ҳисор тизмасининг ғарбий тармоқлари — Бобосурхон, Қорасирт), паст тоғлар (Оқтош, Сайфи, Кесик, Усмонтов, Тепақўрғон) ва тоғ олди қия текисликларидан иборат. Туманда нефть, газ, ош тузи (Бойбичакон, Говхона), калий тузи (Одамтош, Тепақўтон) ва қурилиш матери-аллари (оҳақтош, шағал, гипс) мавжуд. Иқлими континентал иқлим. Январнинг ўртacha т-раси — 0,6°, июлники 28,4°. Йилига ўртacha 277 мм ёгин тушади. Туман худудидан Ғузор дарёсининг ирмоқлари: Катта Ўрадарё ва Кичик Ўрадарё оқиб ўтади. Тумanning жан.-ғарбий қисмида ёзда қуриб қоладиган Қизилча ва Гажақсой каби сойлар бор. Пачкамар, Дехқонобод

сув омборлари қурилган. Д. т.нинг тоғли қисмида юпка тоғ-қўнғир тупроқ, тоғ олди ва текислик қисмида оч бўз тупроқ (баъзан шўрхоқ ва кумоқ тупроқлар) учрайди. Туман ҳудудида арча, заранг, учқат ўсади. Паст тоғ этақларида пистазорлар бор. Шувок, шўра, янтоқ, эфемерлар ўсади. Ёввойи ҳайвонлардан туман тоғли қисмида қоплон, айиқ, қобон, тоғ эчкиси, бўри, тулки, жайра, суғур ва б. учрайди. Кемирувчилардан кала-муш, сичқон, қушлардан қаклик ва б. яшайди.

Аҳолиси, асосан ўзбеклар, шунигингдек, тожик, рус, татар ва б. миллат вакиллари ҳам яшайди. Аҳолининг ўртача зичлиги 1 км² га 24,4 киши. Шаҳарликлар 7,4 минг киши.

Хўжалигининг асосини чорвачилик ва деҳқончилик ташкил қилади. Экин майд. 47,4 минг га, кўп йиллик дарахзорлар 2,1 минг га, яйловлар 237,4 минг га. Яйловларда қорақўл қўйлари, ҳисори қўйлар, ангор зотли эчкилар, қорамол, йилки боқилади. Деҳқонбод тош кесиш карьери, жунни қайта ишлаш зди, консерва тай-ёрлаш цехи мавжуд. Туман ҳудудидан Катта Ўзбекистон тракти, Ғузор — Қумқўрғон т. й. ўтган.

2000/01 ўқув йилида 88 умумий таълим мактаби, касб-ҳунар коллежи, интернат лицейи фаолият кўрсатди. Туманда «Тоғ гўзали» ашула ва рақс ансамбли, «Кўнғирот» фольклор эт-нографик ансамбли, 27 кутубхона, 11 кишлоқ клуби бор. Марказий касалхона, 6 кишлоқ участка шифохонаси, 56 кишлоқ фельдшер-акушерлик шохобчаси, 7 кишлоқ врачлик пункти, 7 дорихона мавжуд бўлиб, 650 га яқин олий ва ўрта маълумотли тиб-бий ходим ишлайди. 1972 й.дан «Деҳқонбод овози» туман газ. чиқади (адади 2000).

ДЕҲҚОНХЎЖАЕВА Нозима Абдуллаевна (1928.20.12, Тошкент) — терапевт, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1987), тиббиёт фанлари д-ри (1967), проф. (1967). ТошТИни тугатган (1949). Вакцина ва зардоблар и.т. ин-тида лаб.

мудири (1958—60), Ўлка тиббиёт и.т. ин-ти гастроэнтерология лаб.да катта илмий ходим (1960—69), Протозой касалликлар бўлими бошлиғи (1971—91), Ўзбекистан Республикаси Соғлиқни сақлаш вазирлиги Микология ва протозой касалликлар илмий маркази директори (1991 й.дан). Лямблиоз касаллигининг келиб чиқиши, клиникаси ва давоси, замбуруғ касаллигини кўзга тувириш пациломисес турлари устида тадқиқотлар олиб борди. 1-даражали «Соғлом авлод учун» ордени (1996) б-н тақдирланган.

Ас: Хронические заболевания кишечника у детей, Т., 1986; Зааминеллэз, Т., 1995.

ДЕҲҚОНЧИЛИК - 1) ўсимлик маҳсулотлари ишлаб чиқариш учун маданий ўсимликлар (к.х. экинлари)ни етиштириш; к.х.нинг асосий тармоқларидан бири. Аҳолини озиқ-овқат маҳсулотлари, чорвачиликни ем-хашак, кўпгина саноат тармоғи (озик-овқат, тўқимачилик, фармацевтика ва б.)ни хом ашё б-н таъминлайди. Чорвачилик б-н узвий боғлиқ. Далачшшк (асосий тармоқ), сабзавотчишшк, поллизчишшк, боғдорчилик, гулчилик, яйлов-ўтлоқчилик каби тармоқларга бўлинади.

Д.да экинларни парваришlash ва маҳсулотлар етиштириш технологиясининг асосий тадбирлари: маҳаллий тупроқ-иклим шароитига мослашган, кимматли биологик ва хўжалик белгиларига эга бўлган навлар (дурагайлар)ни танлаш, алмашлаб экишла энг яхши ўтмишдошни танлаш; экин экилади-ган майдонларда ерга яхши ишлов бериш ва ўғитларни қўллаш; уруғликни экишга тайёрлаш, экиш (муддатлари, уруғлик экиш нормаси, экиш усули, экиш чуқурлиги); экинларни парваришlash (тупроққа ишлов бериш, озиқлантириш, бегона ўтларни йўқотиш, экинни зарарку-нандалар ва хашаротлардан химоя қилиш, дефолиантлар, десикантлар қўллаш); хосилни йиғиб-териш олиш (асосий ва иккиламчи маҳсулотларни йиғиб-териш

олиш муддатлари ва уни ташкил қилиш, далани ўсимлик қолдикларидан тозалаш, ҳосил йиғиб олингандан кейин ерни ҳайдаш); йиғиб олинган ҳосилга дастлабки ишлов бериш ва б.

Қ.х. экинларини етиштиришда мукамал агротехнология минтақа, муайян ҳудуд, ҳўжалик, алмашлаб экиш даласининг тупроқ-иқлим шароитлари ва экиладиган ўсимлик хусусиятларига, шунингдек, ҳўжаликнинг ишлаб чиқариш ресурсларига мос келиши керак. Д.нинг асосий вазифаси экинларни етиштиришнинг илмий асосланган жадал технологиялари негизида дон, сабзавот, мева ва б. маҳсулотлар ишлаб чиқаришни кўпайтиришдан иборат.

Тупроқ, жой, иқлим шароитларининг хилма-хиллигига қараб Д.да экиладиган экинлар, тупроққа ишлов бериш усуллари катта фарқларга эга. Намгарчилик етарли бўлган мўътадил минтақаларда турғун Д., қурғоқчилик ҳудудларида суғорма Д., нам субтропик ва тропикларда 2—3 марта ҳосил етиштириладиган йил бўйи Д. пайдо бўлган. Шу муносабат б-н ҳар бир минтақа учун деҳқончилик тизими ишлаб чиқилади. Шим. ярим шарда Д.нинг қуйидаги турлари пайдо бўлган: турғун Д. (тупроқ-иқлим шароитлари турли хил асосий экинларни суғормасдан етиштириш имконини берадиган ҳудудларда); қурғоқчил Д. (об-ҳаво шароитлари, атм ёғинлари беқарор бўлган даштларда); лалми Д. (қ.х. экинларини етиштириш фақат атм ёғинларига боғлиқбўлган, суғорилмайдиган ерларда); суғорма Д. (чўл, чала чўл қуруқ дашт ҳудудларда); тоғ Д. (тупроғи кам тараққий этган, аммо табиий унумдорлиги юқори бўлган тоғли ҳудудларда); кутб Д. (Чекка Шимол минтақасида).

Д. тош даврининг сўнгги босқичи (неолит)да пайдо бўлди. Тупроқни юм-шатишда ишлатилган дастлабки қурол-ёғоч ёки тош пойнакли ёғоч сўка ҳисобланади. Тупроққа ишлов бериш қуроллари (сўка, омор, кетмон, плуг) ва от-улов кучлари (от, ҳўкиз, трактор,

электр тортиш қурилмалари)нинг тақомиллашиб боришига қараб ҳайдалма Д. пайдо бўлди ва ривожланди. Ишлаб чиқарувчи кучларнинг ўсиши, табиатшунослик фанларининг ривожланиши натижасида Д. усуллари ҳам ўзгариб, аста-секин экстенсив шакллардан (олинадиган ялпи ҳосилни экин майдонларини кенгайтириш ҳисобига кўпайтириш) интенсив шаклларга (ер майдонларини кенгайтирмаган ҳолда экинлар ҳосилдорлиги ўсишини турли омиллар — механизация, мелиорация, кимёлаштириш, агротехника ва б. ҳисобига таъминлаш) ўтиб, тақомиллашиб борди.

Ҳоз, даврда жаҳонда Д. қилинадиган ва кўп йиллик дарахтзорлар б-н банд бўлган ерлар 1512 млн. га ни ташкил қилади. Жаҳон Д.да бугдой, шולי, маккажўхори, арпа, картошка, сабзавот-полиэ экинлари, мевалар, узум энг кўп экилади.

Жаҳон Д.да суғориладиган жами ерлар майдони 271,4 млн.га ни ташкил этади. Суғориладиган майдонлар (млн. га): Африкада — 12,5, Шим. Америкада — 30,4, Осиёда — 191,2, Европада — 24,6, Австралияда — 2,4. Жаҳонда АҚШ, Хитой, Ҳиндистон, Россия, Қозоғистон каби мамлакатларда катта майдонларда Д. қилинади. Ҳайдаладиган ва доимий экиладиган ер майдони АҚШда 176,9 млн.га (суғориладиган ерлар 21,4 млн. га), Хитойда 124,1 млн.га (суғориладиган ерлар 52,5 млн.га), Ҳиндистонда 161,9 млн.га (суғориладиган ерлар 59 млн.га), Россияда 127,9 млн.га (суғориладиган ерлар 4,6 млн.га), Қозоғистонда 30 млн.га (суғориладиган ерлар 2,3 млн.га). 20-а. охирига келиб Европа мамлакатларида ҳам суғорма Д. ривожланди. Суғориладиган ерлар майдони (млн.га) Фран-цияда — 2, Италияда — 2,7, Руминияда — 2,8, Испанияда — 3,6, Украинада — 2,5 ни ташкил қилади (1999).

Ўрта Осиё, шу жумладан Ўзбекистон Д.нинг қадимий марказларидан бири ҳисобланади. Ибтидоий Д.дан маданий Д.ка ўтиш даврида Ўрта Осиёда Осиё

хамда Европанинг бошқа минтақаларига Караганда ерни ишлашда қўлланилган темир қуроллар эртароқ пайдо бўлган. СП. Толстовнинг тахминича, мил. ав. 2-минг йилликнинг ўрталарида Хоразмда қайир типидаги сугоришга асосланган чопиқ қилинадиган Д. ривож топган. Фарғона водийсида ибтидоий жамиятда яшаган уруғлар (айниқса жез даврида) сой ва даре этакларида лиман усулида сугоришни қўллаб, лойқа босган ерларга тариқ, арпа ва б. донли экинлар экишган. Археологик тадқиқотларнинг кўрсатишича, Ўрта Осиёда мил. ав. 10-а. да, асосан ғалла экинлари, шоли, ғўза, кунжут, ковун, ток ва б. ўстирилган.

20-а. бошларига қадар Ўрта Осиёда, хусусан hoz. Ўзбекистон худудида Д.нинг техникавий ва агрономик даражаси паст эди. Асосан экстенсив Д. тизими қўлланилган. Барча қ.х. экинлари, жумладан ғўза, маккажўхори, оқ жўхори, шоли, бошоқли дон, дуккакли дон экинлари фақат қўл кучи б-н етиштирилар, дон экинлари ҳосилдорлиги гектарига 6—7 ц дан ошмас эди. Асосий улов — от, хўкиз, туя, қ.х. қуроллари — омов, кетмон, ўроқ, ёғоч моладан иборат бўлган, минерал ўғитлар умуман қўлланилмаган. 20-а.нинг 20-й.ларидан Ўзбекистонда Д.нинг илмий базасини яратиш бошланди, тажриба ст-ялари, тажрибатаянч хўжаликлари, и.т. ва ўқув ин-тлари ташкил этилди, Д.да турли минерал ўғитлар, ўсимликларни химоя қилишнинг ки-мёвий воситаларидан фойдаланила бошланди, республиканинг ўзида ўғитлар ишлаб чиқарадиган санат корхоналари қурилди, ирригация-мелиорация қурилиши ривожлантирилди. Ўзбекистонда кейинги 90 йил мобайнида асосий Д. қилинадиган сугориладиган ерлар майдони 2,34 марта кўпайди ва 2000 й.га келиб 4238,6 минг га етди (1914 й.да 1809,5 минг га). Қ.х. ишлаб чиқаришда механизацияни кенг жорий қилиш натижасида Д. маданияти юксалди: экинларни етиштириш агротехнологияси яхшиланди, минерал ўғитлардан фойдаланиш-

нинг салмоғи ва уларнинг турк таркиби ортди, тупроқнинг мелиоратив ҳолатини яхшилаш тадбирлари кенг қўламда амалга оширилди, давлат нав ва уруғлик назорати ишлари йўлга қўйилди.

Ўзбекистон мустақилликка эришгандан кейин умуман мамлакат қ.х.да, шу жумладан Д.да чуқур ислохотларни амалга ошириш даври бошланди. Биринчи навбатда Д.ни олиб боришнинг ташкилий шакллари ўзгартирилиб колхозлар ва совхозлар дастлаб жамоа хўжаликларига, сўнгра 1995 й.дан бошлаб ширкатлар, ижарачилар уюшмалари, халқ корпорация ва б.га айлантирилди, деҳқон хўжалиги, фермер хўжалиги каби янги хўжалик юритиш шакллари пайдо бўлди, қ.х. корхоналарида оила пудрати кенг ёйилди, аҳолининг томорқа хўжалигини ривожлантиришга эътибор берилди.

Ўзбекистон Республикасида Д.да туб бурилишларнинг ҳуқуқий асосларини яратадиган «Ер тўғрисида» (1990), «Сув ва сувдан фойдаланиш тўғрисида» (1993), «Деҳқон хўжалиги тўғрисида», «Фермер хўжалиги тўғрисида», «Қишлоқ хўжалиги кооперативи (ширкат хўжалиги) тўғрисида» (1998) ва б. қонунлар, шунингдек, Ўзбекистон Республикасининг Ер кодекси (1998) қабул қилинди ва амалга киритилди.

Республика қ.х.да Д. етакчи ўринда туради, унинг қ.х. ялпи маҳсулоти ҳажмидаги ҳиссаси 60—65%. Д.да агротехниканинг илғор усулларини қўллаш, экинларнинг ҳосилдор навларини яратиш, навларни муттасил янгилаш ва нав алмаштириш, ўғитлардан самарали фойдаланиш, ўсимликлар химояси хизмати йўлга қўйиш, экин майдонлари таркибларини ўзгартириш туфайли юқори натижаларга эришилди. Д.да ғўза майдонлари қисқартирилди, аҳолини озиқ-овқат б-н таъминлашни тубдан яхшилаш учун республикада дон экинлари майдони кўпайтирилди ва республиканинг ғалла мустақиллиги таъминланди. 2000 й.да жами тоифадаги хўжаликларда экин экилган майдонлар 3774,9 минг

га ни ташкил қилди. Экин майдонлари таркибида дон экинлари — 42,7, ғўза — 38,2, сабзавот — 3,4, картошка — 1,4, ем-хашак экинлари — 11,3, полиз экинлари — 0,9% ташкил этди. Республика деҳқончилигида техника экинлари (ғўза, тамаки, қанд лавлагли), дон экинлари (бугдой, шоли, арпа, маккажўхори, дук-какли дон экинлари), сабзавот-картошка, полиз экинлари, ем-хашак экинлари, боғдорчилик ўз ахамиятига кўра етакчи ўринларда туради. Республикада 2000 йда (минг т) пахта — 3001,8, дон — 3915,7, шу жумладан бугдой — 3521,7, шоли — 154,8, маккажўхори дони — 131,4, картошка — 729,8, сабзавотлар — 2637,3, полиз маҳсулотлари — 457,3, мева ва резавор мева — 796,9, узум — 625,4 етиштирилди.

Д. маданиятини оғишмай ошира бориш, фан ютуқларини ва илғор тажрибаларини кенг жорий этиш натижасида Ўзбекистоннинг кўпгина илғор хўжаликларида пахта ҳосилдорлиги гектарига 35—45 ц, бошқоқли дон экинлари 50—70 ц, шоли 60—70 ц, картошка 250—300 ц, полиз экинлари 300—400 ц, маккажўхори дони ҳосил-дорлиги 80—100 ц га етди (қ. Лалмикорлик, Суғорма деҳқончилиқ);

2) қ.х. экинларини етиштириш ва тупроқ унумдорлигини оширишнинг умумий усулларини ўрганадиган фан (агрономиянинг бўлими). Д. фан сифатида юқори ва барқарор ҳосилдорликни таъминлаш учун тупроққа ҳамда экинга таъсир кўрсатишнинг турли усулларини, хусусан, тупроқнинг ўсимлик ўсиши ва ривожланиши учун қулай шароитларни таъминлайдиган сув, озуқа, ҳаво ва ҳарорат режимини бошқариш, илмий асосланган Д. тизимларини ва энг мақбул алмашлаб экишни, шунингдек, ҳосилдорликни пасайтирадиган сал-бий омиллар (курғоқчилик, гармсел, тупроқ эрозияси, бегона ўтлар ва б.)ни бартараф этиш ёки уларнинг таъсирини камайтириш усулларини ўрганади ва ишлаб чиқади. Д. тупроқшунослик, агрофизика,

агрокимё, селекция, уруғчилик, кишлоқ хўжалиги фи-топатологияси, энтомология, мелиорация, метеорология, ер тузиш ва б. б-н чамбарчас боғлиқ. Д. ка оид и.т. ишлари и.т. муассасалари, тажриба ст-ялари, тажриба далалари ва таянч пунктларида, қ.х. олий ўқув юртларининг тажриба далаларида олиб борилади (яна қ. Ўсимликшунослик).

Ад.: Эрматов А., Деҳқончилик. Т., 1990; Растениеводство/Под ред. В. П. Вавилова, М., 1986; FAO Production year-book 1999, vol. 53. [Food and Agriculture Organisation of the United Nations. Rome, 2001].

Абдурахим Эрматов, Султон Холназаров.

ДЕҲҚОНЧИЛИК МАДАНИЯТИ

- деҳқончиликни юритишнинг деҳқончилик қонун-қоидалари ва агротехнология меъёрларига мувофиқлиги даражаси. «Д.м.» тушунчаси кенг маънода умуман жамиятда деҳқончиликни юритиш даражасини билдиради, тор маънода деҳқончилик б-н шуғулланадиган инсоннинг деҳқончиликка оид билим ва тажрибалари ҳамда уни қўллаш маҳорати, малакасини англатади. Жамият тараққиётидаги ҳар бир муайян даврнинг ўзига хос Д.м. мавжуд ва бу маданият асрлар давомида ворисийлик асосида бойиб ва янгиланиб боради. Д. м.нинг пайдо бўлиши ва ривожланиб бориши жамиятнинг ишлаб чиқарувчи қучлари, айниқса саноат ишлаб чиқариши ва фан-техника тараққиёти б-н чамбарчас боғлиқ. Деҳқончилик халқхўжалигидаги бошқа тармоқлардан и. ч.нинг табиий ва иқтисодий жараёнлари биргаликда кечиши б-н фарқ қилади. Ер (тупроқ) ва ўсимлик асосий ишлаб чиқариш воситалари ва айни пайтда меҳнат объектлари тарзида намоён бўлади. Тупроқ ғоят муҳим хусусиятга — унумдорлик хусусиятига, яъни етиштириладиган ўсимликни сув, озиқ моддалар унсурлари ва боғланган азот б-н узлуксиз таъминлаш хусусиятига

эга. Тупрокнинг табиий (потенциал) ва иқтисодий (самарали) унумдорлиги бор. Табиий тупроқ унумдорлиги узоқдавом этадиган тупроқ ҳосил бўлиш жараёнлари натижасида юзага келади; тупрокнинг физик, кимёвий биологик хусусиятлари маҳаллий иқлим хусусиятлари б-н ҳаммаҳалликда амал қилади. Тупрокнинг иқтисодий унумдорлиги жамиятнинг ишлаб чиқарувчи кучлари ривожига жараёнида инсон томонидан яратилади. Ўсимликлар табиий тупроқ унумдорлигини фойдаланиб (тупрокдан сув, озик моддалар ва азотни шимиш), атмосферадан карбонат ангидрид газини ўзлаш-тириш, қуёш кинетик энергиясини тутиш ва қайта ўзгартириш, пировард натижада ноорганик моддаларни органик моддаларга айлантириш, яъни турли-туман дехқончилик маҳсулотлари таркибига қирадиган оксил, крахмал, қанд, мой ва б. моддалар яратиш хусусиятига эга.

Ер сиртида табиий шароитларнинг хилма-хиллиги экинларни етиштиришда махсус усул ва воситалар қўллаш, агротехнологияни ҳар бир ҳудуд, хўжалик, ҳатто ҳар бир даланинг тупрок-иқлим шароитларига, шунингдек, экилган экинлар тур ва навларининг биологик хусусиятларига қараб табақалаштириш заруриятини келтириб чиқаради. Дехқончиликда инсоннинг энг муқим вазифаси — агротехнологик, мелиоратив, ташкилий ва иқтисодий тадбирлар мажмуини бажариш йўли б-н, яъни оқилона дехқончилик тизимини амалга ошириш йўли б-н табиий тупроқ унумдорлигини иқтисодий унумдорликка айлантиришдан, ҳосил олишдан иборат. Шу сабабли дехқончиликнинг реал ютуқларини таъминлашда инсон — дехқон малакаси ва маҳорати марказий ўринда туради.

Д.м.нинг юксалишида дехқончиликнинг моддий-техника базаси — меҳнат қуролларининг такомиллашуви ва фан ютуқларининг дехқончиликка жорий қилиниши ҳал қилувчи ўринда

туради (қ. Агрономия). Тарихан олганда омов, плуг, трактор, ҳосилни йиғиб оладиган комбайнларнинг яратилиши, фан-техника, жумладан селекция ютуқлари дехқончиликда буюк юксалишларни таъминлади ва Д.м.ни янги даражага кўтарди.

Д.м.нинг объектив мазмуни илмий асосда ишлаб чиқиладиган дехқончилик тизимида ифода этилади. Шу сабабли Д.м. илмий жиҳатдан исботланган дехқончилик тизимини яратиш ва жорий қилишни, фан ва техника ютуқларини ҳамда илғор тажрибалардан ижодий фойдаланишни назарда тутати. Юқори даражадаги Д.м. инсоннинг дехқончиликнинг асосий қонунлари талабларига мувофиқ фаолиятини — тупроқ ҳосилдорлигини сақлаш ва ошириш, алмашлаб экиш қоидаларига амал қилиш; селекция ва уруғчилик ишларини билиш ва ташкил қилиш, серҳосил навларнинг сифатли уруғлигини экиш; ҳар бир экинга хос агротехнологияни қўллаш; тупроққа тўғри ишлов бериш; сифатли уруғликни белгиланган муддатларда экиш, экинларни сифатли парвариш қилиш; ўғитлардан тўғри ва унумли фойдаланиш; барча агротехнологик тадбирларни оптимал муддатларда ўтказиш; дехқончиликни механизациялаш, кимёлаштириш, ўсимликларни ҳимоя қилиш тизимини тўғри ташкил қилиш; меҳнатни иқтисодий рағбатлаштиришни талаб қилади. Бундан ташқари Ўрта Осиё ва хусусан Ўзбекистонда дехқончиликнинг асосий тури бўлган суғорма дехқончилик шароитларида ерларнинг мелиоратив ҳолатини яхшилаш ва суғориш маданиятини эгаллаш муҳим ўринда туради. Юқори даражадаги Д.м. учун қураш дехқончиликнинг юқори унумдорлигини таъминлашга хизмат қилади. Ўзбекистонда Д.м. илмий асосда ривожланмоқда. Назарий масалалар, янги илмий тавсияномалар синалиб, сўнгра ишлаб чиқаришга жорий этилмоқда. Д.м. юксалишида ўрта ва олий ўқув юртлари, таълим марказлари фаолияти, илмий

тадқиқот муассасалари изланишлари, илғор фермер, деҳқон хўжаликлари тажрибалари, агроном-мутахассислар малакаси муҳим роль ўйнайди.

Султон Холназаров.

ДЕҲҚОНЧИЛИК ТИЗИМИ - ердан самарали фойдаланиш, тупроқ унумдорлигини тиклаш ва ошириш, экинлардан юқори ва барқарор ҳосил олишга қаратилган, ўзаро бир-бирига боғлиқ технологик (агротехник), мелиоратив ва ташкилий иқтисодий тадбирлар мажмуи. Ҳозирги қ. х. да Д. т. ўзаро алоқадор бир қанча бўғинларни ўз ичига олади: алмашлаб экишни ташкил этиш; экинни етиштириш технологияси; ерни ишлаш тизими; ўғитлаш тизими; бегона ўт, зараркунанда ва касалликларга қарши кураш тадбирлари; уруғчилик; ерни сув ва шамол эрозиясидан ҳимоя қилиш тадбирлари; сувдан тўғри фойдаланиш, тупроқнинг шўрланиши ва ботқокланишига қарши ирригация ва мелиорация тадбирларини амалга ошириш ва б.; айрим минтақаларда сув чиқариш, ботқоқ ерларни қуритиш, кимёвий мелиорациялаш (ерни оҳаклаш, гипслаш ва б.), дала ихота ўрмонзорлари барпо этиш ҳам Д. т. таркибига киради.

Д. т. нинг пайдо бўлиши ва ўзгариб бориши жамиятнинг ишлаб чиқарувчи кучлари, айниқса саноат ишлаб чиқариши ва фан-техника тараққиёти б-н чамбарчас боғлиқдир. Д. т. ерга эгалик шакли, ерга ишлов бериш техникаси ва агрономия фани тараққиётига, шунингдек, табиий шароитларга боғлиқ ҳолда тақомиллашиб бори. Д. т. тараққиёти деҳқончиликни интенсифлашнинг турли босқичларини акс эттиради Деҳқончиликнинг қуйи шаклларида юқори шаклларига ўтила борган сайин ҳайдаладиган ерларда етиш-тириладиган қ. х. экинлари турли гуруҳларининг нисбати, хусусан, дон, техника ва озука экинларининг муайян нисбатда етиштирилиши Д. т. нинг энг муҳим белгиси бўлиб қолади. Самарадорлик даражасига кўра, Д. т. 4 гуруҳга

бўлинади: ибтидоий, экстенсив, оралик ва интенсив.

Жамият тараққиётининг ибтидоий жамоа тузуми даврдан бошлаб шакллана бошлаган ибтидоий деҳқончилик тизимларида очилган ва ўзлаштирилган ернинг бир қисмида — кичик ер майдонларида деҳқончилик қилинган. Қолган ерлар табиий ўтлар б-н банд бўлган. Тупроқ унумдорлиги одамнинг иштирокисиз ўсимликлар, микроорганизмлар таъсирида табиий йўллар б-н тикланган. У даврда ерга хусусий мулкчилик бўлмаган, деҳқонларнинг ихтиёрида қўриқ ерлар микдори чекланмаган, ер ибтидоий усулда ишланган, ернинг қуввати кетиб ҳосилдорлик пасайгач, у ер ташланиб, бошқа янги ер ўзлаштирилган. Узок муддатга (15—20 йиллар) ташлаб қўйилган ер майдонининг унумдорлиги табиий йўл б-н қайта тикланган. Бундай деҳқончилик қўриқ ер Д. т. номини олган. Кейин-чалик илгари фойдаланилган ерларга қайтиб келиб экин экишган. Шундай қилиб, қўрикер Д. т. партовер Д. т. гааллашинган. Экстенсив Д. т. (асосан ўрта асрларда юзага келган) ўтмишда қўлланилиб келган тизимларнинг янада мукамаллаштирилган кўринишидир. Бунда ҳайдашга яроқли барча ерларнинг ярми ёки уларнинг кўпчилик қисми шудгорланиб, асосан, ғалла экилган. Тупроқ унумдорлиги табиий тикланиши жараёнлари инсон томонидан тоза шудгорга ишлов бериш, кўп йиллик ўтлар экиш б-н қисман бошқарилган. Бунда ерни узок, муддат бекорга ташлаб қўйиш эмас, балки ерни бегона ўтлардан тоза тутиш ва унумдорлигини ошириш мақсадида дон-ўт алмашлаб экишда кўп йиллик ўтлар ва чопиқталаб экинларни экиш, дам берилган шудгорларни қайта ишлаш йўли б-н тупроқ унумдорлигини тартибга солиб туриш, кўп йиллик ўтларни экиш характерлидир.

Аҳолининг ўсиши ва озиқ-овқат маҳсулотларига бўлган эҳтиёжнинг ортиши Д. т.ни ҳам ўзгартирди, яъни ерни узок муддат экмай ташлаб қўйиш

эмас, балки ерни бегона ўтлардан тоза тутиш ва унумдорлигини ошириш мақсадида бир ёз шудгорлаб қўйиш усули қўлланидиган бўлди. Бу шудгор Д. т. д деб аталди. Бунда бир дала ёзи б-н шудгор қилиб қолдирилса, иккинчи дала экин б-н банд қилинади. Шудгорлаш Д. т. да ҳайдаладиган ерлардан ташқари, ўтлоқ-яйлов ерлар ҳам бўлган. Кейинчалик бу ерлар ҳам ҳайдалиб шудгор Д. т. га киритила бошланди. Бу тизимни тупроқ унумдорлигини оширишдаги биринчи уриниш деса бўлади. Унда экинларни навбатлаб экиш тартиби, тупроқни ишлаш (асосий қурол омов ва ёғоч мола) ва гўнг б-н ўғитлаш мавжуд эди. Ёғингарчилик етарли миқдорда бўлган йиллари шудгорга чопиқ қилинадиган эртаги полиз ёки ем-хашак экинлари экилган.

17—18-а.ларда саноатнинг ривожланиши, шаҳарларнинг кенгайиши, аҳолининг ўсиши ва озиқ-овқат маҳсулотларига бўлган эҳтиёжнинг ортиши, чорвачиликнинг ривожланиши Д. т. ни ҳам ўзгартирди.

Оралик Д. т. (капитализмнинг қ. х. ишлаб чиқаришига кириб келиши даражасига қараб қўлланилган) экишга ярқли ерлардан тўлиқ ва самарали фойдаланиш ҳамда одамнинг тупроқ унумдорлигини тиклашга таъсири кучайиши б-н ажралиб туради. Табиий ем-хашак ресурсларининг етишмаслиги, табиий ўтлоқдар майдонининг қисқариши, ем-хашак экинлари (беда, йўнғичга, илдизмевалилар) экишни тақозо қилди. Дондам берилган шудгор Д. т. ни янада такомиллаштириш, кўп йиллик ўтлар ёки чопиқ қилинадиган экинлар — дондам берилган шудгор алмашлаб экишни қўллаш, органик ўғитларни кўпроқ ишлатиш, тупроққа яхши ишлов бериш бу тизимнинг асосий белгиларидир. Бунда экишга ярқли ерлардан унумлироқ фойдаланилади.

Интенсив Д. т. (Ғарбий Европа мамлакатларида 18-а. ўрталаридан қўлланила бошлаган) далали (навбатлаб) экиш Д. т., чопиқ қилинадиган экинлар Д. т., ем-

хашак экинлари Д. т. экишга ярқли ерлардан 100 фоиз юқори ҳосилдор экинлар экиб фойдаланиш, оралик экинларни экиш б-н тавсифланади. Бу Д. т. да ҳайдаладиган жами ерлар дон, дуккакли дон, техника ва ем-хашак экинлари б-н банд қилинади. Интенсив Д. т.да чопиқ қилинмайдиган экинлар (донли, дуккакли экинлар) б-н чопиқ қилинадиган экинлар (ғўза, каноп ва б.) ни алмашлаб экиш йўли б-н тупроқ унумдорлигини сақлаш ва ошириш, органик ва минерал ўғитлардан самарали фойдаланиш, тупроқни ишлаш; экишга ярқли ерларда бозор талабларига қараб товар маҳсулотлар берадиган экинларни етиштириш, комплекс механизацияни қўллаш, суғориш, эрози-яга қарши кураш характерлидир.

Ўрта Осиё деҳқончилиги тарихида юқорида келтирилган жами тизимлардан фойдаланилган. 20-а.нинг 20-й.ларидан бошлаб суғориладиган минтақаларида чопиқ қилинадиган экинлар алмашлаб экиш тизими вужудга келди. Суғориладиган деҳқончилик минтақаларида бундай Д. т.да чопиқ қилинадиган экинлар, айниқса ғўза—ғалла—беда алмашлаб экишда ҳайдаладиган ерларнинг 50—70% ни эгаллайди. Тоза шудгор (дам берилган ерлар) деярли учрамайди. Ерлардан янада унумли фойдаланиш мақсадларида асосий экиндан бўшаган ерларга оралик, коплама, такрорий экинлар кўп экилади. Алмашлаб экишнинг ўт даласига бедадан ташқари маккажўхори, оқ жўхори, лавлага, хашаки полиз экинлари (чорвачилик учун) экилади. Ўзбекистонда ҳар бир вилоят ва Қорақалпоғистон Республикаси учун илмий асосланган зонал Д. т. ишлаб чиқилган, бу Д. т. куйидаги таркибий қисмларни (кенжа тизимларни) ўз ичига олади: алмашлаб экиш, туп-рокни ишлаш тизими; ўғитлаш тизими; бегона ўтлар, касалликлар ва зараркунандаларга қарши кураш тадбирлари; суғориш ва мелиорация; тупроқни эрозиядан асраш; машиналар тизими ва б. Ерларнинг

унумдорлигини ошириш учун алмашлаб экишнинг ва тупрокни ишлашнинг оқилона усуллари қўлланилади, етиштирилаётган экинларга мелиорация ва суғориш талабига кўра кўп миқдорда органик ва минерал ўғитлар солиб турилади, сув ва шамол эрозиясига қарши кураш олиб борилади ва ҳ. к. (яна қ. Алмашлаб экиш, Дехқончилик, Дехқончиликнинг асосий қонунлари).

Абдурахим Эрматов.

ДЕХҚОНЧИЛИКНИНГ АСОСИЙ ҚОНУНЛАРИ

— дехқончиликни илмий асосда олиб боришнинг объектив қонунлари; қ. х.ни интенсивлаш, экинлардан мўл ҳосил олишда объектив омилларнинг ўрни ва ролини изохлаб беради. Тупроқдан олинган моддаларни қайтариш; минимум, оптимум ва максимум; ҳаёт омилларининг биргаликда таъсир этиши; ҳаёт омилларининг тенг аҳамиятлилик ва алмаштириб булмаслиги қонунларини уз ичига олади. Тупроқдан олинган моддаларни қайтариш қонунини немис олими Юстус Либих (1803—73) 1840 й.да ифодалаб берди. Ўсимликларнинг биологик массаси ва ҳосили б-н тупроқдан озик моддалари чиқиб кетади. Лекин бу озик моддаларнинг бир қисмигина гўнг тарикасида яна тупроққа қайтади. Ҳосил б-н ердан чиқиб кетган ҳамма минерал моддаларни, айниқса, фосфорни тупроққа тўла «қайтариш» кераклиги шу қонунда таъкидланади. Бу қараш ўсимликларни минерал ўғитлар б-н озиклантириш ҳақидаги назариянинг асосини ташкил этди. Ю. Либих назарияси, айрим ҳатоларга қарамай, агрономия, жумладан агрокимё фанида катта аҳамиятга эга бўлди. Қайтариш қонунига биноан тупроқдан узлаштириладиган озик моддалар эквивалент миқдорда минерал ва органик ўғитлар ҳамда турли хил аг-ротехнологик тадбирлар б-н ерга қайтарилади. И. ч. шароитида минерал ўғит сифатида тупроққа асосан азот, фосфор ва калий, айрим микроэлементлар

қайтарилади, холос. Мас, бир тонна пахта толасининг ҳосил бўлиши учун уртача соф 50 кг азот, 15 кг фосфор ва 50 кг калий сарфланади. Моддаларни қайтариш қонунининг бузилиши тупроқ унумдорлигини камайи-шига сабабчи булади.

Дехқончиликдаги минимум, оптимум ва максимум қонунлари да ўсимлик ҳаётида ҳар бир ҳаёт омилига булган таъсирчанликнинг алоҳида аҳамияти борлиги ифода этилган. Ўсимликларда, ривожланишнинг муайян фазасига утиши учун вақт (ой, кун) б-н бирга минимум самарали т-ра йиғиндиси талаб этилди ёки ердан фосфор, калий ва б. озик моддалар миқдори бўйича 45 ц ҳосил олиш мумкин, лекин тупроқда осон узлаштириладиган азот миқдори фақат 25 ц ҳосил етиштириш учун етарли, натижада амалда ўрта ҳисобда 25 ц атрофида ҳосил олинади. Бунга сабаб ҳосилнинг миқдори минимумда турган азот миқдори б-н чегараланади. Оптимум қонуни ҳам минимум қонун каби мустақил, усимлик учун оптимал узиш шароити яратилганда, энг кам меҳнат ва маблағ сарфлаб, гектардан энг кўп ва сифатли маҳсулот олинишини ифода этади. Дехқончиликнинг оптимум қонунига биноан, ўсимлик барча ҳаёт омиллари б-н оптимал таъминлангандагина ҳосил энг юқори бўлади. Ўсимликлар ҳаётида энг қулай — оптимал шароит б-н бир қаторда, максимум, кўпинча улар учун зарарли шароит, айрим вақтда ўсимликни қуритадиган шароит ҳам бўлиши мумкин; бу ҳрдиса максимум қонунда ифода этилади. Мас, 35° дан юқори т-ра гўза, 25° дан юқори т-ра картошка ўсишига салбий таъсир кўрсатади ёки минерал ўғитни ортиқча қўллаш экин ҳосилдорлигини оширмайди, балки маҳсулот сифатини пасайтиради.

Дехқончиликда юқори ва барқарор ҳосил етиштириш учун минимум ёки максимумда турган омилларни муайян тадбирлар б-н оптимал миқдорга етказиш, ўсимликнинг бутун вегетация давомида ўсиши ва ривожланиши учун қулай

шароитлар яратиш керак. Аммо и.ч. да кўпинча минимум, оптимум ва максимум конунлар бузилаётган ҳоллар ҳам учрайди. Мас, тупроқда нам кам бўлишига қарамадан, ерга кўп марта ишлов берилди, натижада нам янада камаяди.

Ҳаёт омилларининг биргаликда таъсир этиши қонунни ўсимликнинг ҳаёт омиллари алоҳида-алоҳида таъсир этмай, бир-бирлари б-н биргаликда таъсир этишига асосланади. Ўсимликларнинг ўсиши ва ривожланиши учун омиллар мажмуининг таъсирини узлуксиз бўлиши талаб этилади. Мас, кузги ғалла нам етарли, ҳаво ҳарорати 23° дан юқори бўлганда униб чиқиб, 8—10 кундан кейин тупланиш фазасига ўтади. Ҳарорат 13° дан юқори, аммо тупроқда нам кам ($200\text{—}300\text{ м}^3/\text{га}$) бўлса, тупланиш 11—15 кундан кейин, айрим вақтларда ҳарорат 9—IV бўлиб, фойдали нам миқдори эса гектарига $150\text{—}200\text{ м}^3$ ни ташкил этганда, бу жараён 16—20 кунгача чўзилади. Ҳаво ҳарорати 7° дан паст, намлик эса 100 м^3 дан кам бўлганда эса ўсимликнинг униб чиқиш — тўпланиш цикли 25 кунни ташкил этади ва ҳ.к. Ўсимликлар ҳаёт омилларининг биргаликда таъсир этиши қонуниятларини билиш, ўсимликларнинг ҳаёт омиллига бевосита ёки билвосита ҳамда унга яқин турадиган омилларга таъсир этиш йўли б-н ҳатто иқлим шароити мураккаб, оғир бўлган йилларда ҳам экинлардан юқори ҳосил олиш имконияти яратилади.

Ўсимлик ҳаёт омилларининг тенг аҳамиятлиги ва алмаштириб бўлмаслик қонунини В. Р. Вильяме (1863—1939) таърифлаб берган. Ўсимликдаги ҳар бир ҳаёт омиллини, уларнинг ўзаро нисбати ва муносабатларини бошқа омил б-н алмаштириш мумкин эмас. Уларнинг ҳар бири бошқасининг ўрнини боса олмаслиги нуктаи назаридан тенг аҳамиятлидир. Ўсимликларнинг у ёки бу ҳаёт омилларига эҳтиёжи қанчали-гидан қатъи назар, улар ўсимлик учун бир хилда зарур. Мас, ўсимликни ҳатто бирон бир микроэлементга бўлган оз-гина талаби

қондирилмаса, ундаги содир бўлаётган нормал физиологик жараёнлар ҳамда ўсиши ва ривожланиши бузилади, чунки ҳар бир омил ўсимлик ҳаётида маълум бир функцияни бажаради. Ўсимликлар ҳаётида омиллар орасида асосийси ва иккиламчиси йўқ. Улар тенг аҳамиятлидир. Ўсимликларнинг ҳаёт омиллар тизими ҳар хил ўсимлик учун ўзига хос.

Дехқончилик қонунлари ва агро-техника. Ўсимликларнинг ҳаёт шароитини, мас, тупроқ шароитини ҳар хил агротехника усуллари б-н бошқариш мумкин. Лекин қўлланилаётган ҳар бир агротехника тадбири бир ёки бир канча омилларга таъсир этиши ёки мутлақо таъсир этмаслиги ҳам мумкин. Шунинг учун агротехника тадбирлари тизимини барча ҳаёт омилларига ижо-бий таъсир этадиган ва ўсимлик талабини қрндира олишга мойил кетма-кетликда ўтказиш зарур. Агротехника тадбирлари мажмуи экиннинг бутун вегетация давомида ўзгариб турадиган талабларига мувофиқ бўлганда ўсимлик ўсиши ва ривожланишини бошқарадиган энг таъсирчан омилга айланади. Қўлланилаётган агро-техника тадбирлари фақат экинларнинг ҳосилдорлигига эмас, балки ҳосил сифатига ҳам таъсир этади. У ёки бу агро-техника тад-бирларини нотўғри қўллаш натижасида пахтанинг тола сифати ёмонлашади, картошкада крахмал, қанд лавлагиде шакар моддаси камаяди. Агро-техникада тадбирларининг муҳим сифат кўрсаткичларидан бири уни ўз вақтида ўтказиш ҳисобланади.

Абдурахим Эрматов.

ДЕХҚОНЧУМЧУҚЛАР (Emberizidae) — сайроқи чумчуқлар оиласи. Танасининг уз. $12,5\text{—}20\text{ см}$. Тумшуғи конус симон ўткир, баъзан йўғонлашган устки ва остки кесувчи қирралари ичига букилган. 82 уруғи, 317 тури маълум. Ўзбекистан фаунасида *Emberiza* уруғининг 10 та тури тарқалган. Америка ороллари айникса турларга бой. Америка турларидан айримлари шим.-

шарқий Сибирга ҳам ўтади. Очиқ жойларда (тошлок тундралар, тоғларнинг куруқ ён бағирларида, буталар орасида, баъзан ўрмонларда) яшайди. Жуда ёқимли сайрайди. Ерда уя қуради. 2—6 тадан тухум босади. Ўсимлик уруғи ва бошқа қисмлари, шунингдек, хашаротлар б-н озикланади. Emberiza Д. уруғи турларининг нисбатан узун, думида оқ доғлари бўлади. Кўпчилик турлари асосан қушлар учиб ўтадиган эрта баҳор ва куз фаслида учраши сабабли Д. деб аталади.

«ДЖИЗАКСКАЯ ПРАВДА» («Жиззах ҳақиқати») — Жиззах вилояти ҳокимлигининг ижтимоийсиёсий газ. Жиззах ш.да рус тилида ҳафтада 2 марта чиқади. Биринчи сони 1974 й. 1 майда чиққан. 1998 й.дан «Д.п.» таҳририяти «Жиззах ҳақиқати» газ. таҳририятига кўшилди. Газ. саҳифаларида вилоят ҳаётидаги энг муҳим воқеалар, хусусан, халқлар ўртасидаги дўстликни мустаҳкамлаш, бозор муносабатларини кучайтириш, қишлоққа санатни олиб кириш, ёшлар тарбияси ва б. масалалар мунтазам ёритилади. Таҳририят қошида қишлоқ хўжалиги, ижтимоий, иқтисодий, ҳуқуқни муҳофаза қилиш органлари б-н ишлаш бўлимлари бор. Адади 3 минг (2001).

ДЗАВАТТИНИ (Zavattini) Чезаре (1902.20.9, Лудзара — 1989) — италян киносанъатида неореализм асосчиси, ёзувчи, сценарийчи ва кино назарийчиси. Ижоди 1928 й.дан бошланган. «Ҳозирча менинг ҳақимда гаплашайлик», «Мен шайтонман», «Меҳрибон Тото» романлари машҳур. «Мен миллион бераман», «Шуша», «Велосипед ўғрилари», «Умберто Д.», «Том», «Миландаги мўъжиза», «Италянча никоҳ», «Кунгабоқарлар» каби сценарийлари б-н шуҳрат қозонган. Унинг 40 дан ор-тиқ сценарийлари реж. Де Сика томонидан экранлаштирилган. Куба миллий кинематографиясининг вужудга келишида ҳам

Д.нинг хизмати қатга.

ДЗИДЗИ ЦУСИН («Замон ва ҳодиса») — япон ахборот агентлиги. 1945 й.да Токиода ташкил этилган. Д.ц. — ҳисса-дорлик жамияти. 20 та кундалик ахборотнома (90 таси инглиз тилида) нашр қилади. «Дзидзи нэнкан» йилномасини, «Сюпан дзидзи» ҳафтаномасини ҳам мунтазам чиқариб туради. Мамлакат ичкарасида 60 га яқин, чет элларда эса 20 га яқин ахборот бўлимлари бор.

ДЗИММУ — япон императорларининг афсонавий аждоди, куёш маъбудаси Аматаэрасу авлоди. Ривоятларга кўра, мил. ав. 660 й. Д. тахтга ўтирган кун (11 фев.) ҳукумат қарорига биноан 1873—1948 й.ларда ва 1967 й.дан империя (салтанат)га асос солинган сана сифатида байрам қилинади.

ДЗЮДО (японча дзю — юмшоқ, до — йўл) — спорт яккакураши. Д.га Японияда проф. Дзигоро Кано (1860—1938) 1882 й.да асос солган. У японларнинг жиу-жицу яккакурашидан инсон саломатлигига зиён етказмайдиган усуллари олиб, Д.ни жисмоний баркамолликка етаклайдиган спорт тури сифатида шакллантирди. Д.чилар кимано (оқ қалта камзул ва чолвор) кийиб, ялант оёқда татами (гилам) устида беллашадилар. Асосан 7 вазн тоифасида (эркакларда 60, 66, 73, 81, 90, 100, 100+, аёлларда 48, 52, 57, 63, 70, 78, 78 + кг) мусобақа уюштирилади, кураш эркакларда 5 мин., аёлларда 4 мин. да-вом этади. Тик туриб курашилганда рақиблар (чалиш, силтаб ташлаш, ел-қадан ошириб отиш ва х.к.) усуллар қўллаб бир-бирларини татамига йиқитиб баҳо олишга ҳаракат қиладилар. Ётиб курашилганда қўл-оёқларни қайириш, оғритиш ва бўғиш усулларини қўллаб, рақибининг елкасини татамига 30 сек. давомида босиб туриб енгилга (енгилганини тан олишга мажбур этишга) рухсат этилади. Усуллар бажарилишига қараб, курашчиларга «коко», «юко», «вазари»

ва «иппон» бахрлари бериледи («иппон» — соф ғалаба, 2 та «вазари» — ғалаба, «юко» ва «коко» бахрлари санаб борилиб, якунда ино-батга олинади).

Д. буйича мусобакалар 1883 й.дан ўтказилади. Халқаро Д. федерацияси (FIJ) 1956 й.да тузилган, унга 150 га яқин мамлакат, шу жумладан Ўзбекистан Д. федерацияси аъзо (1991). 1956 й.дан жаҳон чемпионати ўтказиб келинади, 1964 й.дан олимпиада ўйинлари дастурига киритилган.

Ўзбекистонда Д. билан 20-а.нинг 80-й.ларидан шугулланилади. Д.нинг айрим жиҳатлари ўзбек курашига ўхшаш бўлгани учун тез оммалашди. Д. чиларимиз, айниқса, мустикаллик йилларида юқори натижаларга эришди, улар нуфузли мусобакаларда 30 дан зиёд медаль б-н тақдирланишди. Жумладан, Армен Багдасаров олимпиада (1996) ва Осиё ўйинларида (1998) — кумуш, Фарҳод Тўраев жаҳон чемпионатида (1999) — кумуш ва «А» тоифасидаги мусобакаларда (1998, 2001) — 2 та олтин, Эгамназар Акбаров жаҳон универсиадасида (2001) — олтин, «А» тоифасидаги мусобакаларда Камол Муродов (1998) ва Владимир Штурбабин (1999) — олтин, Сузанна Ахмедова Осиё чемпионатида (1999) — бронза медалларини кўлга киритишган.

ДИ, Бэйди — Хитойдан шимолда, Шарқий Хитой денгизидан Туркистонга қадар ёйилган ҳудудларда яшаган туркий қавмларнинг қад. аجدодларини хитойча номланиши (мил. ав. 20-а. — мил. ав. 4-а.). Қад. даврда Д.лар жун либос кийиб, бошларига қуш патлари тақишган, ертўла ва ғорларда яшашган. Д.ларга мансуб олти йирик кабила итларни муқаддас деб билган. Жан.да яшовчи Д.лар чорвачилик б-н бир қаторда деҳқончилик б-н ҳам шуғулланганлар. Мил. ав. тахм. 2-минг йиллик охирларида и. ч. тараққий этиб, темирдан курул-аслаҳалар ясай бошлаган, шу даврда қабилалар иттифоқи шаклланиб, улар асосида дастлабки хонлиқлар вужудга келган. Д.лар эндиликда

қишда кулба уйларда, езда эса чодир ва ўтовларда яшашган, шомонликка эътиқод қилишган. Шомон дини ақидаларига кўра, дунё томонлари (шарқ, жануб, ғарб, шимол) ни кўк (баланд, улуғ) қизил, оқ, қора ранглар б-н аңлатишган. Шунинг учун мил. ав. 9-а.дан бошлаб хитой манбалари Д.ларни 2 этник гуруҳга — чиди — «Кизил Д.лар» ва байди — «Оқ Д.лар»га ажратган, улар ҳам ўз навбатида бир қанча қабилаларга бўлинганлар. Бу Д.лар кўпинча жунлар (жунди) б-н биргаликда Хитойга чопқунлар қилиб туришган. Жан.-шарқий Д.ларнинг гарчи ўз хонлиқлари бўлсада, улар баъзи хитой подшолиқларининг асосий аҳолисини ташкил этган. Тайконг хонлиги даври (мил. ав. 2188—2160) да таназзулга учраган деҳқончилик Д.лар ёрдамида қайта ривожланган. Тадқиқотчиларнинг фикрича, қад. хитойликлар Ше (мил. ав. 2140—1711), Шонг (мил. ав. 1711—1066) хонлиқлари даврида от миши маҳоратини Д.лардан ўрганишган. Чунчйу (мил. ав. 770-476), Жангў (мил. ав. 476-221) даврига оид манбаларда энг дастлабки жанг арвалари ва отлик кўшинни саф бўлиб жанг қилиш тизимини Д.лар бошқа халқлардан аввал қуллаганликлари ҳақида маълумотлар бор. Аммо шу б-н бирга жан.-шарқий Д.лар хитойликлар б-н ассимиляциялашиб, уларнинг маданиятини қабул қилиб, аста-секин тил ва урф-одатларини ўзгарти-ра бошлашган. Мил. ав. 607 й. Д.ларнинг сурман қабиласи бошчилигидаги хонлиги кулаши б-н Шарқий — «Баланд (улуғ) Д.лар» тарихи тугайди. «Қизил Д.лар»нинг Лу (Лузи) хонлигини ташкил этган қисми Жин хонлиги томонидан қириб ташланади, иккинчи қис-ми эса шим.га кўчиб кетган. Мил. ав. 450 й. Жин хонлиги Дларнинг Чўвйу хонлигини ҳам тугатган. Мил. 4-а.да Д. ата-маси хун, ху атамаси б-н алмашади. Тарихий манбаларда Дларнинг айрим қабилалари — динлинг, теле, дили, говчи (қонқил) ларнинг номи учрайди.

Абдухолиқ Айтбоев.

ДИ... (юн. di...) — олд қўшимча. Ик-киталикни, жуфтликни ифодалайди. Мас, дифтонг.

ДИА... (юн. dia...) — бошқа тиллардан ўзлаштирилган, тўпа-тўғри ҳаракатни, кириб боришни, бўлинишни, ўзаро яқинликни, кучайтиришни, тугалликни англатувчи сўзлардаги олд қўшимча (ди-агенез, диамагнетизм, диапозитив).

ДИАБАЗ (франц. diabase) — тўла кри-сталланган, асосли вулкан жинси. Кимёвий ва минерал таркибига кўра базальтга яқин. Д., асосан, плагиоклаз, авгит ва б. минераллардан ташкил топган. Ранги қорамтир, яшилсимон-қора. Таркибида иштирок этган минералларга қараб амфиболли, бронзитли, биотитли Д.ларга бўлинади. Д. қия энкайган чўкинди тоғ жинслари областларида бор, шунингдек, вулкан лавалари ва туфларида кенг тарқалган. Силл, дайка, лакколит, ертомир ва б. шаклларда учрайди. Кавказ, Қрим, Сибирь регионлари ҳамда Германия, Англия, АҚШ, Франция ва б. мамлакатларда куп. Ўзбекистонда Чатқол ва Қурама тоғларида Д. дайқалари ҳолида тарқалган. Йўлга териладиган тош сифатида ва қуйма тош буюмлар тайёрлашда ишлатилади.

ДИАБЕТ (юн. diabaino — ўтаман, ўтиб кетаман) — кўплаб сийдик чиқиши б-н давом этадиган ҳар хил касалликларнинг умумий номи. Булардан қандли диабет б-н қандсиз диабет кўпроқ учрайди.

ДИАГЕНЕЗ (dia... — тугалланганни билдирувчи олд қўшимча ва genesis — ҳосил бўлиш) — сув ҳавзалари тубида бўш чўкиндилярнинг Ер пўстининг юқори қатламлари муҳитида чўкинди тоғ жинсларига айланиш табиий жараёнлари мажмуи. Д. чўкиндилярнинг қайта кристалланиши, коллоидларнинг вақт ўтиши б-н ўзгариши, аутиген минераллар (глауконит, родохрозит, сидерит ва б.),

гуддаларнинг ҳосил бўли-ши, барқарор минерал турларининг таркиб топиши, дегидратация (сувсизланиш) ёки гидратация ва чўкиндилярнинг цементланишидан иборат. Д. тушунчасини фанга немис геологи В. Гюмбель (1888) киритган. Унинг фикрича, Д. чўкиндилярнинг дастлабки ҳолатидан метаморфик жинсга айланишига қадар бўладиган ўзгаришлар тушунилади. Д. океан, денгиз ва даре тубида ҳосил бўлган чўкиндиляр таркибидаги ўзаро ва улар агрофидаги мувозанатнинг бузилишидан юзага келади. Мувозанатнинг йўқолиши ички ва ташқи ўзгаришларни келтириб чиқаради. Бу эса тарқоқ ҳолдаги кум ва гил зарраларининг бир-бирига ёпишиб, зич, яхлит ва қаттиқ тоғ жинсларига айланишига сабаб бўлади. Мас, Д.да чўкинди гиллардан термал сувлар таъсирида кристалли сланеилар ҳосил бўлади. Эрта Д. (чўкиндиляр таркибининг физик-кимёвий мувозанатлашуви) ва кечки Д. (моддаларни қайта тақсимланиб турли минерал тўпламларини ҳрсил қилиши) фарқ қилинади. Чўкиндилярнинг дастлабки шакли, таркиби ва хусусиятларини аниқлашда Д.нинг аҳамияти муҳим.

ДИАГНОЗ (юн. diagnosis — билиш, аниқлаш) — касалликнинг моҳияти ва беморнинг аҳволи ҳақида врачлар берган қисқача таъриф, хулоса, касалликнинг номи (қ. Ташҳис).

ДИАГНОСТИКА (юн. diagnostikos — аниқлашга кодир) — клиник тиббиёт ва ветеринариянинг касалликни аниқлаш, уни даволаш ва олдини олиш тадбирларини ишлаб чиқиш мақсадида организмни текшириш усулларини ўрганадиган бўлими. Д. фан сифатида уч асосий қисмга бўлинади: 1) беморнинг шикоятларини йиғиш ва ўрганиш методикаси, касалланиш ва ҳаёт тарихи, шунингдек, диагностик техника, яъни беморни текшириш усуллари; 2) касалликларда кузатиладиган ҳар хил белгилар (симптомлар) ҳақидаги таълимот

(семиотика); 3) беморни текшириб, олинган маълумотларни танқидий нуктаи назардан баҳолаб, ташқис қўйиш учун врачнинг муҳокама юритиш методикаси, яъни ташхис методикаси.

Беморни текширишда, аввало, унинг сезгилари, касаллиги қачон бошланган ва қандай ўтгани, меҳнат ва турмуш шароити ё ўзидан, ёки яқин кишиларидан (гўдак болани текширишда онасидан) сўраб олинади, яъни анамнез тўпланади. Анамнез тўплаш ва беморнинг касаллик тарихини тўғри баён қилиб бериш ташхис учун ғоят катта аҳамиятга эга.

Объектив текширишда бемор кўздан кечирилади ва пальпация, перкуссия, аускультация методлари қўлланилади. Нерв системаси ва сезги аъзоларини текширишда рефлекслар, сезувчанликнинг ҳар хил турлари, кўрув ва эшитув, таъм ва хид билув ўткирлигини аниқлаш учун махсус усуллар татбиқ этилади. Олий нерв фаолиятини ўрганиш Д.нинг муҳим вазифаларидандир. Бундан ташқари, гавда т-раси ва қисмлари ўлчанади (термометрия ва антропометрия), ичкарироқда жойлашган аъзоларни текширишда ҳар хил кўзгулар (қулоқ, бурун, хиқилдоқ, кин кўзгулари) ва оптик асбоблар (кўзни текширишда — офтальмоскоп, қизил-ўнгачни кўришда — эзофагофиброскоп, меъда-ичак текширишда — гастродуоденофиброскоп, колоноскоп ва ҳ.к.) дан фойдаланилади. Юрак ва томир ҳаракатларини қоғозга ёки фото-плёнкага ёзиб олиш (кардиография ва сфигмография)нинг аҳамияти катта. Юрак ва миядаги электр потенциалларининг ўзгаришларини қайд қилиш (электрокардиография ва электроэнцефалография) айниқса қимматли усулдир. 20-а. охирида ички аъзолар касалликлари Д.сида ультратовуш техникаси, магнит резонанс аппарати, компьютер томография усуллари кенг қўлланила бошлади. Баъзи касалликларни аниқлашда радиоактив изотоплар татбиқ этилади. Бунда нафас олиш, қон айланиш, ажратиш аъзолари ва эндокрин системалар ҳолати, шунингдек,

моддалар алма-шинувининг бузилиши аниқланади. Лаб.да қон, сийдик, ахлат, балғам, шунингдек, кўмик, жигар, талок, лимфа тугунларини пункция қилиб олинган материаллар микроскопик, физик ва кимё-вий текширишдан ўтказилади (қ. Биопсия). Касалликни кўзгадан микро-блар ва иммунитетни аниқлаш мақсадида ўтказиладиган бактериологик, иммунологик ва серологик методлар Д. учун катта аҳамиятга эга. Ҳоз. радиотелеметрик Д. усули (бирор кўрсаткични масофадан ўлчаши) ишлаб чиқилган.

Айрим ҳолларда касаллик симптомлари кам, чалқаш бўлиши ёки типик бўлмаслиги мумкин. Бундай ҳолларда дифференциал Д. усули қўлланилади: врач беморда топилган симптомларни тахмин қилинаётган касалликларга мос келиш-келмаслигини мукамал таҳлил қилиб, тахмин қили-наётган касалликларни ҳисобдан чиқара боради ва шу йўл б-н муайян хулосага келгач, касалликка ташхис қўяди.

Функционал касалликлар Д.сида ташхис қўйишда асосий ва йўлдош касалликлар ҳамда асоратлар сабаблари аниқланади, система ва аъзолар фаолиятининг бузилиш даражаси белгиланади, текшириладиган беморнинг шундай касаллик б-н оғриган бошқа бемордан фарқ қиладиган физиологик хусусиятлари ҳисобга олинади. Патолого-анатомик Д.да бемор вафот этганидан кейин уни ёриб олинган маълумотлар ва тўқималар бионтатини таҳлил қилиш асосида ташхис қўйилади. Д.ни такомиллаштиришда телекоммуникация, интернет ва электрон алоқалардан фойдаланиш мумкин.

Ветеринария Д.си умумий ва махсус бўлади. Умумий Д.да касал ҳайвонни рўйхатга олинади, анализлар йиғилади, шиллик қавати, лимфа ту-гунлари, юнги, териси текширилади, ҳарорати ўлчанади ва ҳ. к. Махсус Д.да эса ички аъзолар, қон, сийдик, ошқозон ва ичкадаги нарса-лар, орқа мия суюқлиги, гўнги ва б. текширилади.

ДИАГНОСТИКА ВОСИТАЛАРИ

- патологик жараённинг қаерда эканлигини аниқ, билиш учун ишлатиладиган кимёвий моддалар. Рентгенконтраст препаратлар (ҳаво, кислород каби газеимон моддалар, билигност, кардиотраст, триот-раст ва б. йодли препаратлар, барий сульфат), радиоактив моддалар (изотоплар ёки нишонланган бирикмалар) ва бўёқлар асосий Д. в. ҳисобланади.

ДИАГОНАЛЬ (юн. *diagonios* — бурчакдан бурчакка борувчи) — 1) кўпбурчак Д.и — кўпбурчакнинг бир томонида ётмайдиган икки учини бирлаштирувчи тўғри чизик кесмаси.

ДИАГРАММА (юн. *diagramma* — чиз-ма, расм, шакл) — муайян микдорлар (т-ра, босим ва б.) ўртасидаги боғланишни график тарзда ифодалаш (якқол кўрсатиши) усулларида бири. Мас, статистикада маълумотларни геометрик шакллар (текисликлар, чизиклар, доиралар ва б.) ёрдамида ифодаловчи чизмалар мажмуи. Д.да ўлчов бирлиги (фоиз, кг, г ва б.) микдорнинг турига қараб танланади. Мас, оғирлик (масса) т, кг, г ларда, т-ра градус (даража) оркали ифодаланади.

ДИАДОХЛАР (юн. *diadochos* — во-рис, меросхўр) — Александрнинг йирик лашкарбоши ва сафдошлари. Унинг вафотидан сўнг олий ҳокимиятни эгаллаш ва империяни бўлиб олиш учун кураш олиб боришган. Д. орасида Пердикка, Антипатр, Кратер, Эвмен, Полисперхонт, Кассандр, Антигон, Деметрий Полиоркет, Лисимах, Селевк I Никатор, Птолемей кабилар машҳур бўлган. Мил. ав. 301 й.даги Ипс жанги Д. ўртасидаги курашнинг юқори чўққиси бўлган. Ушбу жангдан сўнг Александр салтанати таназзули бошланиб, мил.ав. 3-а. нинг 80-й.ларида бир қанча мустақил эллинистик давлатлар (Сурия ва Осиёнинг бошқа қисмларида барпо этилган Салав-

кийлар давлати, Мисрда птолемейлар, Македония ва Юнонистонда Антигон ва унинг авлодлари бош бўлган давлат) га бўлиниб кетган.

ДИАЗОБИРИКМАЛАР

- диазогурухли органик моддалар. Фақат бир органик радикал б-н боғланган икки атом азот диазогурух деб аталади. «Д.» термини турли бирикмалар туркумига тааллуқли. Д. алифатик ва ароматик Д.га бўлинади. Алифатик Д. киздирилганда, ультрабинафша нурлар ва кислоталар таъсир эттирилганда парчаланаяди, шунингдек, катализатор (мис ва унинг тузлари) иштирокида карбенлар ҳосил қилади. Диазометан ва диазосирка эфири алифатик Д.га ми-сол бўла олади. Ароматик Д. беқарор, курук, поргловчи, реакцияга киришувчан модда, ишқорлар таъсирида диазотатлар ҳосил қилади. Ароматик Д. азо-бўёқлар олишда, диазотипияда ишлатилади. Алифатик Д. — алкилловчи моддалардир.

ДИАЗОМЕТАН, CH_3N_2 — оддий алифатик диазобирикма. Жуда заҳарли, қўланса хидли, сариқ рангли, тез портлайдиган газ. Мол. м. 42,043. Суюқланиш т-раси — 145° , қайнаш т-раси — 23° . Алюминий хлорид ёки бор фторид иштирокида альдегидлар б-н реакцияга киришиб метилкетонлар ҳосил қилади; кетонлар б-н ўзаро таъсири на-тижасида занжирнинг узайиши ёки ҳалқанинг кенгайиши содир бўлади. Д.ни илк бор 1894 й.да немис олими Х. Пехман N нитрозометилуретанга ишқор таъсир эттириб олган. Карбон кислоталар ва б. органик бирикмаларни синтез қилишда, шунингдек, метилловчи модда сифатида қўлланилади.

ДИАЗОТЛАШ — ароматик аминларга минерал кислоталар иштирокида нитрит кислота таъсир эттириб ароматик диазобирикмалар ҳосил қилиш усули. Д. тезлиги аминобирикманинг тузилишига ҳамда реакцияда иштирок этувчи

анионнинг табиатига боғлиқ. Ароматик ядрога манфий ўринбосарлари (NO₂, SO₃H, COOH, Cl ва б.) бўлган аминлар мусбат ўринбосарлар (CH₃, OH, OCH₃ ва б.)га нисбатан тезроқ диазотланади. Бром ионлари Д. жараёнини тезлаштиради. Ҳосил бўлувчи диазобирикмаларнинг бекарорлиги сабабли Д. нисбатан паст (0° дан 25° гача) т-рада ўтказилади. Д. кўпгина ароматик бирикмалар саноатида, айниқса, азобўёқлар олишда кенг қўлланилади.

ДИАКРИТИК БЕЛГИЛАР (юн. diakritikos — фарқловчи, фарқлашга хизмат қилувчи) — сатрлар устига ёки остига, камдан-кам ҳолларда ичига қўйиладиган, ҳарфларга асосланган ёзувларда ишлатиладиган белгилар. Д. б. айрим белги — ҳарф моҳиятини ўзгартириш ёки уни аниқлашга хизмат қилади. Д. б.нинг қуйидаги турлари фарқланади: а) ҳарфга янгича функция юклайдиган белгилар (мас, ўзбек кирилл алифбосидаги — й, ё, ғ, қ, ва б., ўзбек лотин алифбосидаги — о' (ў), Я(қ) ва б.); б) товушнинг вариантларини ифодаловчи белгилар (мас, франц. ё, ё, ё, булар яна маъно фарқлаш хусусиятига ҳам эга). Айрим Д. б. ҳарфни ажратиб ўқишликни кўрсатади (мас, франц.— I). Просодик Д. б. ҳарф ифодаловчи товушнинг чўзиқ ёки қисқалигини, урғу ва унинг турларини, тонни билдиради (мас, Вьетнам тилида, хитой тили учун лотин графикаси асосидаги баъзи лойиҳаларда). Д. б. баъзи транскрипциялар тизимида ва халқаро алифболар лойиҳаларида қатта аҳамиятга эга. Айни бир хил Д. б. турли миллий ёзувларда турлича функцияни бажаради. Д. б. энг кўп учрайдиган тиллар — француз, поляк, чех, португал, лотин, литва тилларидир. Туркий тилларда, хусусан, ўзбек тилида ҳам Д. б. мавжуд. Д. б. араб ё'зувида ҳам кенг қўлланади, буларнинг аҳамияти айниқса турли араб ва б. мусулмон мамлакатларда Қуръони Каримни тиловат қилишда муҳим аҳамият касб этади, яъни бир хил ўқилишини

таъминлайди. Араф алифбоси асосидаги бошқа халқлар ёзувлари ҳам бундан мустасно эмас (мас, форс, урду ва б. тилларда). Д. б. хинд ёзув тизимларида ҳам учрайди, буларда димокда ҳосил бўладиган ундошларни фарқлайди, шунингдек, чўзиқлик ва қисқаликни кўрсатади (мас, «и» ва «Ъжи»). Баъзи олимлар сом (араб, яхудий) тилларида ҳам Д. б. мавжуд деб таъкидлайдилар, бунда унли товушлар ундошлар остига нукта ва чизиқча қўйиш б-н англашилади.

ДИАЛЕКТ (юн. dialektos — лаҳжа, шева) — қ. Лаҳжа.

ДИАЛЕКТИЗМЛАР (диалект) - адабий тилдати диалектларнинг ўзига хос ҳудудий унсурлари. Д.лар тилшуносликнинг барча соҳалари (фонетика, лексика, морфология, синтаксис ва б.)га тааллуқли. Бадиий ижодда Д.лар нарса, воқеа ва ҳодисага маҳаллий тус бериш мақсадида қўлланади, бундан ташқари персонаж нутқини индивидуаллаштириш учун фойдаланилади. Бирок, бундай қўллаш туфайли Д.лар адабий тилга оид бўлиб қолмайди. Д.ларни қўллаш услублараро ҳам чекланган. Бадиий услубда анча кенг, публицистик услубда қисман қўллангани ҳолда илмий, расмий услубларда деярли уч-рамайди. Баъзи сўзлар адабий тил ва диалектда қўллангани ҳолда бошқа диалектда бошқа маънони ифодалайди. Мас, «шоти», «товок» Фарғона тил шеваларида «нарвон», «лаган»ни билдирса, адабий тилда «арава шотиси» «қосага ухшаш идиш»ни англатади. Хоразм шева-сига хос «ғўч» сўзи — «мард», «ботир», «нишатамиз» — «нима қиламиз» деган маънони билдиради. Д.лардан ўринли фойдаланиш бадиий ижоднинг, умуман нутқнинг бадиийлигини, услубнинг фазилати, таъсир-чанлигини оширади.

ДИАЛЕКТИК МАТЕРИАЛИЗМ - марксизмнинг фалсафий таълимоти. Материализм ва диалектиканинг узвий бирлигидан ташкил топганлиги учун Д.

м. дейилади. Д. м.нинг асосий тамо-йилларини 19-а.нинг 40-й.ларида К. Маркс ва Ф. Энгельс таърифлаб берган. Д. м. материя дунёнинг ягона асоси, онг материянинг хоссаси эканлигига асосланади, нарса ва ҳодисалар ўртасида ялпи ўзаро алоқа бор деган қоидадан келиб чиқиб, дунёдаги ҳаракат ва ривожланишни унинг ички зиддиятлари натижаси деб эътироф этади. Д. м.нинг асосий тушунчаси — материя, унинг мавжудлик усули — ҳаракат, асосий шакллари — фазо ва вақт. Д. м.нинг асосий қонунари: қарамақаршиликлар бирлиги ва кураши қонуни, микдор ўзгаришларининг сифат ўзгаршиларига ўтиши қонуни, инкорни инкор қонуни. Д. м. таълимотига кўра, билимнинг асоси ва ҳақиқат мезони — амалиёт. Д. м. ҳар қандай диний ва идеалистик қарашни, фикрлашни ғайриилмий деб ҳисоблайди. Собик СССР даврида Д. м. тушунчалари фан, маданият ва умуман ижтимоий ҳаётнинг ягона назарий асоси деб эълон қилинди, коммунистик партиянинг мафкураси ва сиёсатига хизмат қилдирилди. Д. м.ни илм-фан, ижтимоий амалиёт соҳаларига бевосита қўллаш, уни «яккаю-ягона, бирдан-бир тўғри фалсафа»га, илмий билишнинг «танҳо услуби»га айлантириш ҳаракатлари авж олди. Шўролар тузумининг расмий фалсафаси, илм-фаннинг бирдан-бир услубий асоси бўлиб келди. Д. м. фалсафий фикр тарихида турфа дунёни турлича идрок этувчи, ўрганувчи ва талқин қилувчи фалсафий оқимларнинг биридир.

ДИАЛЕКТИКА [юн. *dialektike* (*techne*) — суҳбат олиб бориш, баҳслашиш санъати] — борлиқнинг вужудга келиши, унинг тараққиёти ҳақидаги фалсафий таълимот ҳамда воқеликни билиш ва унга асосланган тафаккур услуби. «Д» тушунчаси фалсафа тарихида дастлаб ҳоз. маъносидан бошқача тушунилган. Юнон фалсафасида Д. муҳолифнинг муҳокамасидаги зиддиятларни очиб ташлаш, мунозара орқали ҳақиқатни то-

пиш санъатини англаган. Кейинчалик бу усул табиат ҳодисаларига татбиқ этила бошлаган, билиш услубига айланган. Диалектик тафаккур воқеликни билиш жараёни сифатида инсон, жамият б-н боғлиқликда пайдо бўлган. Воқеликни билиш ва уни инсон манфаатлари йўлида ўзгартиришнинг диалектик ус-лубини англашга интилиш қад. замонларга бориб тақалади. Бу интилиш дастлаб Шарқда пайдо бўлиб, антик даврда ўз тақомилига етган. Фалсафа тарихида Д. турлича талқин қилинган. «Д» сўзи илк бор Соқрат (Сукрот) томонидан қўлланилган. У Д.ни бир-бирига зид, қарамақарши фикрлар тўқнашу-ви орқали ҳақиқатни топиш санъати деб билган. Гераклит ижодида Д. ўзининг антик даврдаги энг ёрқин кўринишига эга бўлди. Гераклит фикрича, Д.— муттасил ҳаракатдаги олам ички жиҳатдан зиддиятли ва у доимий вужудга келиш, ривожланиш ҳамда таназзулга юз тутиш — қарамақаршиликлар бирлигидан иборат. Мазкур даврда Гераклит ва б. юнон файласуфлари таълимотлари негизда софистларнинг салбий тусдаги Д.си вужудга келади. Софистлар ҳақиқатни борлиқ Д.сидан эмас, баҳслар олами, руҳиятидан ахтариб, зиддиятли инсон тафаккурини ҳаракатга келтирдилар, охир-оқибатда билиш фақат нисбий, гумоний, тахм. эканлигини эътироф этишгача бориб етдилар. Ўрта асрлардан 18-а. гача Д. оддий (мактабда ўқитиладиган) мантиқ илми сифатида тушуниб келинди. Платон Д.ни нарсаларнинг идеал моҳиятини билиш мақсадида тушунчаларни бўлак-бўлақларга ажратиш, сўнг бир-бири б-н ўза-ро боғлаш услуби деб ҳисоблаган. Кузалик Николай, Ж. Бруно Д.ни қарамақаршиликларнинг мос келиши ҳақидаги таълимот деб таъкидлашган. Кантнинг фикрича, Д. воқеликни тажриба, ҳиссий билимлар орқали эмас, балки соф тафаккур асосида билишга интилади. Гегель Д.ни борлиқ, руҳ ва тарих тараққиётининг зиддиятларини англашнинг умумий услуби деб билди. Фалсафа тарихида Д.нинг 3 та асосий

шакли таркиб топи: 1) кад. дунёдаги илк, стихияли, содда Д. (Гераклит, Платон ва б.); 2) немис мумтоз идеалистик (хусусан, Гегель) фалсафаси; 3) К. Маркс ва Ф. Энгельс асос солган материалистик Д. К. Маркс, Ф. Энгельс ва хусусан, В.И. Ленин Д.ни вокеликни билиш ва уни инқилобий ўзгартириш қакидаги таълимот ҳамда бунинг тегишли услуги деб ҳисобладилар. Марксистик утопия Д. конунларида инсониятнинг ялпи бахтсодатга бориш қафолатини кўради. 20-а. Гарб фалсафасида Д. неогегелчилик, экзистенциализм, диний фалсафанинг турли оқимларида ривожланди.

ДИАЛЕКТОГРАФИЯ — диалектология бўлими. Муайян тил диалектларига хос хусусиятларни белгиловчи унсурларнинг худудлар бўйича тарқалганлигини ўрганади (яна қ. Лингвистик география).

ДИАЛЕКТОЛОГИК АТЛАСЛАР - қ, Лингвистик атласлар.

ДИАЛЕКТОЛОГИЯ (диалект ва ... логия) — тилшунослик соҳаси. Тилнинг мавжуд лаҳжалари, шеваларини ўрганади. Унда лаҳжа ва шеваларнинг фонетик, морфологик, синтактик ва лексик хусусиятлари тавсиф қилинади. Миллий тилнинг пайдо бўлиши ва ривожда шеваларнинг тугган ўрни, миллий тилга асос бўлган шевалар аниқланади. Шевалараро, шунингдек, адабий тил ва қардош тиллар б-н уларнинг муносабатлари белгиланади. Шеваларнинг тарқалиш чегаралари — лингвистик география томонидан ўрганилади. Бу жиҳатдан Д. иккига: 1) тасвирий (ёки диалектография); 2) тарихийга ажралади. Биринчисида маҳаллий лаҳжа ва шеваларнинг фонетик тузилиши, грамматик қурилиши, лексик таркиби ҳақида муфассал маълумот берилади. Иккинчисида тилнинг диалектал хусусиятларини қайд этиш б-н бирга, уларнинг келиб чиқиши, ривожланиши ва шаклланиш тарихи ўрганилади. Д. тадқиқотлари тилнинг грамматик, лек-

сик, орфографик ва орфоэтик меъёрларини белгилашда му-хим аҳамиятга эга. Д. тилшунослик, этнография, фольклор ва б. б-н жипс алоқада ривожланади. Ф. Абдуллаев, Ғози Олим Юнусов, А. К. Боровков, Ш. Шоабдурахмонов ва б. ўзбек Д.си ривожига сезиларли ҳисса қўшган.

Ад.: Решетов В. В., Шоабдурахмонов Ш., Ўзбек диалектологияси, Т., 1962.

ДИАЛИЗ (юн. dialysis — ажратиш) — коллоид системалар ва юқори молекулали бирикмаларнинг эритмалари таркибдаги куйи молекулали моддаларни яримўтказгич мембраналар (кичик молекула ва ионларни ўтказиб, коллоид заррачалар ҳамда ионларни ва макромолекулаларни ушлаб қоладиган пардалар) ёрдамида йўқотиш. Диффузия конунларига асосланган. Диализаторларда олиб борилади. Оддий диализатор дистилланган сув сакланадиган идиш (3) ва сувга ботиб турадиган шиша цилиндр (1) дан иборат. Шиша цилиндрининг оғзи очиқ бўлиб, туби парда — мембрана (2) б-н тўсилган. Цилиндрга тозаланадиган коллоид эритма қуйилади. Идишдаги сув цилиндр деворларини ювиб, муттасил оқиб туради. Коллоид эритманинг ион ва молекулали цилиндр тагидаги пардадан ўтиб, сувнинг ион ва молекулали б-н алмашинади. Бу жараён жуда секин ўтади. Ионларнинг диффузияланиш жараёнини электр майдон таъсирида тезлаштириш мумкин. Электр диализатор диализланадиган системаларни электролитлардан тозалашни бир неча ўн марта тезлатади. Д. саноатда турли моддаларни тозалашда ишлатилади. Мас, сунъий толарал и.ч.да (гемицеллюлозадан ишқорни ажратиш), желатинани тозалашда, шунингдек, фармацевтик препаратлар тайёрлашда қўлланилади.

ДИАЛОГ (юн. dialogos — суҳбат) — нутқ тури; икки ёки ундан ортик шахснинг бир-бирига қаратилган нутқи. Драмада характерлар ва воқеалар ривожини ифодалашнинг асосий воситаси;

насрда (баъзан назмда) бадий ифода усули. Мас, Алишер Навоий «Фарход ва Ширин» дostonида Хисрав б-н Фарход тўқнашувини Д. воситасида таъсирли қилиб тасвирлайди. Д. мустақил публицистик ва фалсафий жанр ҳамдир (Платон Д.и, Лукианнинг ҳажвий Д.лари ва б.).

ДИАМАГНЕТИЗМ (dua... ва магнетизм) — ташқи магнит майдонига жойлаштирилган моддада шу майдон индукцияси векторига қарамақарши йўналишда магнитланганлик вужудга келиши. Д. ходисаси ҳамма моддаларда содир бўлади, лекин у бир вақтнинг ўзиде кузатиладиган парамагнетизм ёки ферромагнетизм ходисаларига нисбатан се-зилмаслиги мумкин.

ДИАМЕТР (юн. *diametros* — кўндаланг ўлчам) — айлана ва доиранинг марказдан ўтувчи (яъни энг катта) ватар. Радиуснинг иккиланганига тенг бўлган бу ватар узунлиги ҳам Д. дейилади. Д. тушунчаси бошқа фигуралар учун умумлаштирилади. Мас, r радиусли айлана ёки шар диаметри $2r$ га, эллипс ва эллипсоид диаметри уларнинг катта ўқиға, квадрат ва кубники диа-гоналиға тенг бўлади. Аналитик геометрияға конус кесими (иккинчи тартибли чизик) нинг диаметри бирор йўналишға параллел ватарлар ўртасидан ўтувчи тўғри чизик бўлади. Эллипс ва гиперболанинг Д.и уларнинг марказидан ўтувчи, параболанинг Д.и эса унинг ўқи ва ўқиға параллел борувчи тўғри чизикдан иборат.

ДИАММОФОС, диаммоний фосфат $(NH_4)_2HPO_4$ — концентрланган азот-фосфорли ўғит. Таркибида 21% азот, 53% гача фосфор бор. Сувда яхши эриши ва ўсимликлар яхши ўзлаштириши б-н ажралиб туради. Д. апатит концентратидан олинган экстракцион фосфат кислотани нейтраллаб тайёрланади. Намланмайди, сочилувчан. Табиатан физиологик нордан ўғит. Уни ҳамма тупроқларда

(айниқса сур тупроқларда) асосий ўғит сифатида ҳамда ўсимликларни ўсув даврида озиклантиришда қўлланилади. Кўпгина мураккаб ўғитлар таркибига киради. Ғўза ва б. экинларға самарадорлиги жиҳатидан оддий суперфосфатдан устун, аммофос ва аммонийлашган суперфосфатға тенг келади. Ўзбекистондаги кимё саноати корхоналарида ишлаб чиқарилади.

ДИАНА — кад. Рим мифологиясида ўсимликлар маъбудаси, гўдақлар ҳомийси, Ой тимсоли. Юнонлардаги Артемида ва Гекатаға мос келади.

ДИАПАЗОН [юн. *dia pason* (*chordon*) — барча (торлар) бўйлаб] — 1) мусиқада — соз, хонанда овози ёки ҳар бир куй, кўшиқ, умуман барча мусиқа асарларининг энг пастки ва энг юқори товушлари оралиғи, муайян товушқатор ҳажми. Ўзбек оммабоп куй ва кўшиқлари, дўмбира, чўпон найи каби мусиқа чолғулари Д.и қисқа (ихчам); мақом, мумтоз чолғу ва ашула йўллари, гижжак, рубоб, танбур каби созларники кенг; 2) Кучма маънода — бирор нарсанинг кўлами; истеъдод, билим, таълимот, тафаккур, фаолият даражаси, қамрови кўрсаткичи.

ДИАПАУЗА (юн. *diapausis* — тўхташ, дам олиш) — ҳайвонлар ҳаёт фаолиятининг тиним даври; бунда умумий модда алмашинуви пасаяди. Д.нинг вужудға келишиға ташқи муҳим шароитлари: озуқа сифати, намлик, ҳарорат, кун узунлигининг мавсумий ўзгаришлари сабаб бўлади. Бу шароитлар таъсирида, мас, ҳашаротлар организмда анатомик-гистологик, физиологик ва биокимёвий ўзгаришлар юз беради, яъни ривожланиш вақтинча тўхтади, кислородни ўзлаштириш камаяди, эркин сув коллоид ҳолатға ўтади, ёғ та-началари хужайраларида энг кўп миқдорда захира қатламлар (баъзи турларда ёғлар, бошқаларида эса ёғ-оксил доналари)

тўпланади. Бу белгилари б-н Д. карахтлик (уйқу)дан фарқ қилади. Д. организмнинг совуққа чидамли бўлиб, қишлаб чиқишини таъминлайди. Қуруқ субтропик ва тропик иқлимда ёзги Д., яъни эстивация кузатилади. Ҳар бир биологик турда Д. организми ҳаёт циклининг маълум фазаларида содир бўлади, ҳашаротларда тухум, қурт (личинка), ғумбак ёки имаго (вояга этган) ривожланиш даврларига тўғри келади.

Ўсимликларни ҳимоя қилишда Д. тўғрисидаги маълумотлар экинлар зараркунандаларининг пайдо бўлиш ва ривожланиш даврини прогнозлаш (қисқа ва узок, муддатли)да ҳисобга олинади.

Султон Алимӯхамедов.

ДИАПИРИЗМ (юн. *diapireio* — санчиб тешаяпман) — пластик чўкинди тоғ жинслари (тузлар, гипс, гил ва ш. к.) нинг улар устида ётган қаттиқроқ тоғ жинсларига ботиб кириш жараёни. Д. Ер пўстида содир бўладиган кучланиш таъсиридан пайдо бўлади. Д. натижасида диапир структура (диапир бурма)лар таркиб топади. Улар бор жойларда нефть ва газ конлари мавжуд. Ўзбекистонда диапир структуралар Ҳисор тоғида кўп. Д.ни ўрганиш нефть ва газ конларини излашда аҳамиятли.

ДИАПОЗИТИВ (qua... ва лот. *positivus* — мусбат) — шаффоф асос (шиша пластинка ёки плёнка) га туширилган оқ-қора ёки рангли фотографик тасвир. Уни эпидиаскоп б-н экранга тушириш ёки ёриққа тутиб кўриш мумкин. Одатда, фотопластинка ва фотоплёнкага га туширилган Д. кўп тарқалган, у ўқув мақсадларида, илмий анжуманларда турли тасвирларни намойиш қилиш учун ишлатилади. Бир мавзун ифодаловчи бир неча Д. диафильм деб аталади.

ДИАСКОП (юн. *diaskopeo* — синчиблаб қарайман), диапроектор — шаффоф тасвирни кўриш ёки уни катгалаштириб экранга тушириш учун ишлатиладиган

оптик-механик қурилма. Расмлар, чизмалар ва ҳ. к. (диапозитив, диафильм, микрофотонусхалар) Д. ёрдамида экранга туширилади. Фильмоскоп Д.нинг бир тури ҳисобланади. Маърузалар пайтида тасвирларни на-мойиш қилиш учун фойдаланилади.

ДИАСПОР (юн. *diaspora* — тарқоқ) — гидроксидлар кичик синфига мансуб минерал. Кимёвий формуласи — $Al_2O_3 \cdot nH_2O$. Биринчи марта Урал тоғларида топилган. Кимёвий таркиби 85% Al_2O_3 ва 15% H_2O дан иборат. Гоҳо таркибида темир, марганец, хром, галлий оксидлари ҳам бўлади. Ромбик сингонияли. Қаттиқлиги 6,8—7,3, жуда мўрт. Зичлиги 3400 кг/м³. Юпқа пластинкасимон, гоҳо қисқа тўртбурчак, устунсимон кристаллар ҳолида учрайди. Ранги сарғиш-кўнғир, оқ, кўкимтир, шишадек ялтироқ; киздирилганда корундга айланади. Д. бокситнинг асосий минералларидан бири. Гиперген ва гипоген шароитларда ҳосил бўлади. Д. гранитли пегматитларда корунд б-н бирга, мусковитли ва топазли гидротермал ертомирларда флюорит, пирит б-н, иккиламчи кварцитларда корунд, каолинит, алуниит, рутил, гематит ва б. б-н бирга учрайди. Ўрта денгиз бокситли провинциясида маълум. Ўзбекистонда Марказий Қизилқум, Ҳисор, Ну-рота, Зарафшон ва Туркистон тизмаларидаги боксит конларида бёмит, гидраргиллит, каолин, Чатқол, Қоржонтов ва Қурама тизмаларидаги алуниит конларидаги иккиламчи кварцитларда серицит, пиропиллит ва кварц б-н, Марказий Қизилқумдаги најдақларда корунд, Маргарит ва хлоритод б-н бирга учрайди. Д.дан алюминий олинади.

ДИАСПОРА (юн. *diaspora* — тарқалиш) — Фаластиндан ташқарида тарқалган яхудийлар (Бобил асирлиги давридан, мил. ав. 6-а.) мажмуи. Милонинг бошларида Рим салтанатида яшовчи 60 млн. аҳолининг 10% ни яхудийлар ташкил этган. Рим давлат органида

Д. баъзи ҳуқуқларга эга бўлган: яҳудий жамоалари фақат император декрети асосидагина тугатилиши мумкин бўлган, ҳарбий мажбуриятни ўташдан ва Римдаги диний маросимларда қатнашишдан озод қилинган. Ҳоз. адабиётда Д. деб ўз ватанидан ташқарида яшовчи этник гуруҳларга айтилади.

ДИАСТОЛА (юн. diastole — кенгайиш) — юрак қисқаргандан кейин бўшашиши, унинг бўшлиklarининг кенгайиши ва қонга тўлиши, юракнинг қисқариш ва бўшашиш даври юрак фаолияти циклини ташкил этади. Д. юрак бўлмачаларида 0,7 сек., қоринчаларида эса 0,5 сек. давом этади (яна қ. Систола).

ДИАТЕЗ (юн. diathesis — мойиллик) — организмда моддалар алмашинуви жараёнининг туғма нуқсон, унда организм функциялари ва моддалар алмашинуви сурункали беқарор ҳолатга келади, бу эса ўзига хос патологик реакциялар ва касалликларда намоён бўлади. Д.нинг келиб чиқиши вегетатив нерв системаси, ички секреция безлари ва одам конституцияси б-н боғлиқ. Ташқи муҳит шароити ёмонлашганда (овқатланиш режими бузилганда, организм касалланганда), марказий ёки вегетатив нерв системасининг функцияси бузилганда аъзолар тўғри ишлай олмайди, моддалар алмашинуви ўзгаради, натижада организмнинг ташқи муҳитга мосланиш хоссаси сусаяди, реактивлиги ўзгариб, муайян касалликларга мойил бўлиб қолади. Д.да ҳатто одатдаги турмуш шароити ҳам патологик реакцияларга, касалликка сабаб бўлади.

Д. кўпинча болаларда кузатилади. Д.нинг ҳар хил шакллари бор. Экссудатив-катарал диатез, лимфатик-гипопластик ва нерв-артрик Д. кўп учрайди. Нервартрик Д. белгилари ёшга қараб ўзгаради: гўдаклик даврида ҳазм аъзолари фаолияти бузилиб, бола озишга мойил бўлади, асабийлашади, кейинроқ бориб, у озиб ёки семириб кетади, руҳан кўзгалувчан бўлади ва х.к. Геморра-

гик диатез Д.нинг алоҳида бир тури ҳисобланади.

ДИАТЕРМИЯ (диа... ва юн. therme — иссиқлик, қарорат) — электр б-н даволаш усулларида бири, бунда гавда ичкарасидаги тўқима ва аъзолар юқори частотали (1000—1650 кГц) ва катта кучли (3 А гача) ўзгарувчан ток б-н иситилади. Д.да бутун организмни исит-май туриб, гавданинг исталган жойида анча ичкаридаги тўқималар т-расини тез кўтариш мумкин. Бунда тўқималардаги иссиқлик ташқаридан берилган иссиқликка нисбатан узокроқ ушланиб туради. Тўқималарни қиздириш туфайли қон ва лимфа айланиши яхшиланади, моддалар алмашинуви кучаяди. Д. лейкоцитларнинг ҳимоя функциясини оширади, шу туфайли ўртacha ўткир ва сурункали яллиғланиш касалликларини даволашда кўп қўлланилади. Юқори частотали ўзгарувчан ток тебранишлари марказий ва периферик нерв системасининг кўзгалувчанлигини камайтириб, оғриқни босади, бу эса невралгия, неврит, радикулит, бод ва б. касалликларни даволашда қўл келади. Скелет мускуллари ва ички аъзо (жумладан, қон томири) мускуллари иссиқда бўшашади. Шунинг учун қон томирларининг торайишига алоқадор касалликларга, сийдик ва ўт йўллари, шунингдек, ўт пуфаги спазмига, меъда ва ўн икки бармоқ ичакнинг яра касаллигига даво қилишда Д.дан фойдаланилади. Жар-рохлик, дерматология ва б. соҳаларда тўқималарни қуйдириш ва қирқиш учун Д. қулай, чунки унда деярли қон оқмайди, оғриқ кам бўлади, ўсма хужайралари ва инфекция тарқалиш хавфи камаяди (яна қ. Диатермокоагуляция).

ДИАТЕРМОКОАГУЛЯЦИЯ (диа... ва юн. therme — иссиқлик, қарорат ва лот. coagulatio — ивиш), электро коагуляция — тирик организм тўқималарини махсус генераторлардан олинган юқори частотали ўзгарувчан ток б-н қуйдириш; тўқималарни 80° гача

киздириб, оскилларни ивитишга асосланган жаррохлик усули. Қон кетишини тўхтатишда, одатдаги усуллар б-н олиб ташлаб бўлмайдиган ўсмалар (мас, тери, ҳиқилдоқ ўсмалари), бачадон бўйнининг эрозиялари, қовуқ яраси, тери лейшманиози, сўғал, тиш пульпасининг яллиғланиши ва б. касалликларни даволашда қўлланилади. Куйдириладиган тўкима йирик томирлар ва нервлар ёнгинасида бўлса, Д.ни татбиқ этиш ярамайди.

ДИАТОМ СУВЎТЛАР (юн. diatomos -тенг иккига бўлинган) — кремнийли сувўтлар (Bacillariophyta); сув-ўтлар бўлимига мансуб. 20 мингга яқин тури бор. Д. с.нинг микроскопик (0,75—1500 мкм), бир хужайрали, якка ёки колониал формалари мавжуд. Д. с. хужайралари кремнийли икки паллали қаттиқ қобик б-н ўралган. Қобик деворида ташки муҳит б-н моддалар алмашинуви содир бўладиган тирқишлар бор. Д. с.нинг хужайраларида бир ёки бир нечта ядрочали ядро устида ва бир ёки бир нечта сариқ-кўнгир хроматофоралар ва б. қисмлар бўлади. Д. с. бўлиниб кўпаяди: ҳар бир қиз хужайра она қобиғининг бир палласини олади, бошқаси эса қайтадан ўсади, бунда эски ярим палла ўз чеккаси б-н янги ярим паллани тутиб туради. Д. с. кўпайиш меъёрига қараб секин-аста майдалашади. Майдалашган хужайралардан иккитаси бир-бирига яқинлашиб, паллалари очилади ва улар ўртасида конъюгацияга ўхшаш жараён содир бўлади ёки анизогамия (баъзан оога-мия) орқали жинсий кўпайиш содир бўлади. Зиготаси аутоспорага айланиб ўсади. Бундай зигота ўсиб, дастлабки хужайраларга нисбатан бир неча марта йирик хужайрани ҳосил қилади. Баъзи турлари тиним даврида спора ҳосил қилади. Д. с. диплоидли, уларнинг гаметалари эса гаплоидли. Д. с. сув-ўтларнинг табиатда кенг тарқалган гуруҳи бўлиб, чучук сув ва денгизларда, айниқса денгиз тубидаги лойқада, сув ўсимликлари ва тошлар,

нам ва б. жойларда ўсади. Ҳайвонларга озик бўлади.

ДИАТОМИТ — бўш, сертупрок ёки бўш цементланган кремнийли чўкинди тоғ жинси. Асосан диатом сувўтлардан таш-кил топган. Таркибида ҳар хил микродорда опал шарчалари (глобулалар), терриген ва гил минераллари учрайди. Ранги оқ, оч кулранг, сарғиш. Сертупрок ёки цементлашган массалар ҳолида бўлади. Д. минерал таркибининг 70%дан 98% гача сувли кремнезем (опал)дан иборат. Диатом сувўтларнинг скелетлари яхши эрувчан бўлганлиги сабабли Д. осонгина трепел ва опокага айланади. Д. бўр давридан бошлаб ҳосил бўла бошлаган. Асосий қисми кайнозой эрасида денгиз ва кўлларда тўпланган. Иссиқликни ёмон ўтказиши, кислотга чидамли. Кимё, нефть, озик-овқат, тўқимачилик, фармацевтика саноатида, шунингдек, иссиқлик ва шовкин ўтказмайдиган материаллар тайёрлашда ишлатилади. Ўзбекистонда Зарафшон воҳасида тўртламчи давр (голоцен) гил ва қумтошлари тагида карбонатлашган Д. қатламлари учрайди.

ДИАТОНИКА (диа... ва тон) — 1) етти товушли мусиқа тизими; товушлари соф квинталар бўйлаб жойлаштирилиши мумкин бўлган. Д.нинг поғонамапоғона изчиллиги одатда тон ва ярим тонлардан ташкил топади. Амалиётда — Шарқ, хусусан ўзбек мусикасида кенг учрайдиган етти товушли диатоник товушқаторлар (умумбашарий номда): ионий (табий мажор), эолий (табий минор), дорий, фригий, лидий, микролидий, локрий. Яна қ. Гамма; 2) хроматик (ўзгартирилган) пардаларга эга бўлмаган мусиқа товушка-тори. Товушлар сони 12 гача бўлиши мумкин.

ДИАФИЗ (юн. diaphyomai — ўртасида бўлмоқ) — найсимон суякларнинг ўрта — тана қисми. Бу суякларнинг икки томондаги учи апофиз вау б-н Д. оралиғи метафиз деб аталади (қ. Суяк).

ДИАФИЛЬМ (диа... ва фильм) — умумий мавзу асосига бирлаштирилган ва киноплёнкага туширилган ҳаракатсиз ок-қора ёки рангли фотографик тасвир. Д. фильмоскоп ёки тасвирни экранга туширадиган диапроектор орқали кўрилади. Тасвир товуш б-н бирга намоийш қилиниши мумкин. Д. бади-ий, хужжатли, илмий-оммабоп, ўқув ва б. жанрларда яратилади. Д.ни тайёрлашда айрим кадрлар (одатда 50—70) муайян мавзу ва адабий матн асосида бирлаштирилади. Д. маъруза, тарғибот-ташвиқот ишларида, мактаб-ўқув дастурини ўтишда муҳим восита ҳисобланади. Айниқса, болаларда эстетик дидни тарбиялаш ва ривожлантиришда, атроф муҳитга қизиқиш уйғотиш ва меҳнат кўникмаси ҳосил қилишда муҳим аҳамиятга эга.

Ўзбекистан илмий-оммабоп ва хужжатли фильмлар студиясида Д. 1971 й.дан ишлаб чиқарилади. «Эгри ва тўғри» биринчи Д.дир. 1972 й.дан буён 100 дан ортик номда (чизилган, фотографик, ок-қора, рангли ва б.) Д.лар ишлаб чиқарилди («Тоҳир ва Зухра», «Бой ила хизматчи», «Фарход ва Ширин», «Лайли ва Мажнун», «Ур тўқмоқ!», «Зумрад ва Қиммат», «Олтин балиқ», «Қарши чўли», «Сехрли юрт» ва б.). Бир йилда 8—10 мавзуда 270 тиражда Д. ишланади.

Турди Нодиров.

ДИАФРАГМА (юн. diaphragma — тўсик) — 1) бирор физик системанинг қисмларини ажратиб турувчи тўсик; 2) оптикада — оптик системалар (телескоп, микроскоп, спектроскоп, кино ва фотоаппаратлар ва б.) да ёруғлик нури дастасининг қўндаланг кесимини чекловчи ношаффоф тўсик. Шаффоф экрандаги кичик тешик ҳам Д. бўлади. Линза ва кўзгу гардиши, кўз қорачиғи ва б. оптик буюмлар Д. вазифасини бажаради. Оптик системанинг ёруғлик кучи ва тасвир сифати Д.нинг катта-кичиклиги ва вазиятига боғлиқ бўлади. Фото- ва киноаппаратлар-

да Д. объектив ичида линзалар орасига жойлаштирилади. Ҳозирги замон фото-ва кинообъективлари ирис Д. б-н таъминланади. Ирис Д. халқага ўрнатилган бир нечта ўроқсимон япроқчалардан иборат. Халқани буриб, объективдаги тешик катталигини ўзгартириш мумкин. Ёруғлик нурлари оптик системадан чиқаётганда улар майдонини ғоятда торайтирадиган Д. апертура Д.си дейилади; 3) электрон оптикада — зарядланган зарралар дастаси кесимини чекловчи электр ўтказувчи пластин-кадаги тиркиш; 4)ўлчаш техникасида — кувурлардан оқаётган буғ, газ ва суюқликлар сарфини ўлчашда қўлланиладиган тешикли диск; 5) турбиналарда — йўналтирувчи аппарат куракчалари ўрнатиладиган халқасимон тўсик; 6) гидротехника иншоотларида — гидравлик зулфин элементи; бетон, темир-бетон, металл, баъзида ёғочдан қилинган вертикал девор кўринишидаги қурилма.

ДИАФРАГМА (анатомияда) — кўкрак қафаси б-н қорин бўшлиғи ўртасидаги мускул-пайдан иборат тўсик; одам ва ҳайвонларнинг кўкрак қафасини қорин бўшлиғидан ажратиб туради. Д. қисқариб-кенгайди. Қисқарганида кўкрак қафасининг кенгайишига, нафас олишни енгиллаштиришга имкон беради. Кўкрак қафаси қисқарганда Д. юқорига кўтарилиб, кўкрак қафасини торайтиришда қатнашиб, нафас чиқаришга ёрдам беради. Булардан ташқари, юрак фаолияти, қон айланишида ҳам Д.нинг аҳамияти бор. Д. жароҳатланганда ёки унда бирор камчилик ёки нуксон бўлганда ҳаёт учун муҳим функциялар (нафас олиш, юрак фаолияти, қон айланиши ва х.к.) издан чиқиши мумкин.

ДИАХРОНИЯ (диа... ва юн. chronos — вақт, замон) — тил тизимининг лингвистик тадқиқот манбаи сифатидаги тарихий тараққиёти, тил тараққиётини вақт нуктаи назаридан ўрганиш. Тилшуносликда Д. тушунчаси синхронияга қарамақарши қўйилади. Диах-ро-

ник лингвистика баъзан киёсийтарихий тилшунослик, 20-а.дан бошлаб тарихий фонетика б-н айнан бир нарса деб қаралди. Кейинчалик унинг тадқиқот объекти сифатида тилдаги ўзгаришларни, бу ўзгаришларнинг сабабларини, пайдо бўлиш даврини ўрганиш назарда тутилди. 20-а. 2-ярмида диахроник ёндашиш, тил тарихини даврларга бўлиб ўрганиш б-н боғлиқ соф тарихий йўналишдан фарқли ўлароқ, тил тизимида содир бўладиган диахроник ўзгаришларни, тилнинг тизим сифатидаги тараққиёти қонуниятларини ўрганишга қаратилди. Д. тил фаолияти хусусиятларини замонда, жумладан, синхронияда билишга имкон берувчи восита бўлиб, умуман тил назариясининг муҳим қисмидир.

ДИБ Мухаммад (1920.21.7, Тлемсен, Жазоир) — Жазоир ёзувчиси. Француз тилида ижод қилади. Ватанпарварлик руҳидаги «Жазоир» (1952—57) реалистик трилогиясида ижтимоий ва миллий озодлик курашчилари образи яра-тилган. «Қирол рақси» (1968) ва «Ҳобил» (1977) романлари модернизм руҳида. Мустақил Жазоирдаги ижтимоий ўзгаришлар «Ов сохиби» (1973) романида акс этган. Бир қанча шеърӣ тўпламлари бор. «Жазоир менинг ватаним!» пьесаси Тошкентдаги Ҳамза театрида сахналаштирилган (1957), «Катта хонадон» романи ўзбек тилига таржима қилинган (1962).

ДИВАЕВ Абубакр Аҳмаджонович (1855.7.12, Оренбург - 1933.5.2, Тошкент) — туркийшунос, этнограф, фольклоршунос. 1876 й.да Туркистон ўлкасига таржимон сифатида юборилган. Дастлаб, Авлиёта уездининг участка назоратчиси. Сирдарё обл. генерал-губернатори ҳузурда таржимон ва махсус топшириқлар б-н шуғулланувчи кичик амалдор. Қозоқ тилини ўрганган. Д. Туркистонни кезиб, ўзбек, қозоқ, қорақалпоқ, қирғиз халқларининг этн. си, фольклорига оид материаллар тўплаган, уларнинг кўпини таржима қилиб, шарҳлар б-н нашр эттир-

ган. Шарқ ин-ти, Ўрта Осиё давлат ун-тини ташкил этишда қатнашди, шу олий ўқув юртлирида ўқитувчилик қилди. Туркистон ўлкаси музейида этн. ва археология бўлимини бошқарди. Маданият ёдгорликларини сақлаш, тарих, этн. ва халқ бадиий ижодини ўрганиш соҳасида Москва, Қозон ва Тошкентда иш олиб борган давлат ва жамоатчилик илмий ташкилотларининг фаол аъзоси. «Сирдарё области статистикаси учун материаллар тўплами» (1 —13-жилдлар, 1891 — 1907)га Д.нинг муҳим этнографик тадқиқотлари киритилган. Д. «Ботирлар» (1922) қаҳрамонлик эпосини яратган. Д. асарлари Туркистон халқларининг моддий ва маънавий маданиятини ўрганишда муҳим роль ўйнади.

Ад.: Историография общественных наук в Узбекистане, Т., 1974.

ДИВЕРГЕНЦИЯ (лот. *divergere* — фарқлилик) — 1) биологияда — эволюция давомида организм белгиларининг фарқлиб бориши. «Д» тушунчасини Ч. Дарвин табиатда биологик турлардан тортиб маданий ўсимликларнинг навлари ва уй хайвонлари зотларининг пайдо бўлишини изоҳлаш учун таклиф этган. Д. моҳияти шундан иборатки, сунъий танлаш ёки табиий танланиш таъсирида бир турдан пайдо бўлган шакллар ўз белгилари б-н бир-биридан ҳамда ўзининг умумий аجدодларидан тобора фарқлиб боради. Агар тур кенг ареални эгаллаб, турли эко-логик шароитларга мослашадиган бўлса, дастлаб ўхшаш бўлган популяциялар ўртасида бирон-бир фарқлар пайдо бўлишида кўринадиган ва тур ареалининг турли қисмларида табиий танланишнинг ҳар хил йўналишлари б-н муқаррар шартланган Д. юзага келади. Одам турли йўналишларда сунъий танлаш йўли б-н ўз эҳтиёжини қондириш учун ҳар хил маданий ўсимлик навлари ва уй хайвонлари зотларини ярагади. Табиий танланиш ҳам сунъий танлаш каби дастлабки бир тур доирасида хилма-хил шакллар пайдо бўлишига ва тузилиши,

функцияси ҳамда ҳаёт кечириши (озик танлаш ва топиш йўллари)даги тафовутларнинг кўпайишига олиб келади. Д. оралик шакллар ва дастлабки турнинг қирилиб кетиши б-н бирга боради; 2) математикада — вектор майдоннинг тарқалиши (қ. Майдон назарияси). Агар вектор майдонга оқиб турган суякликнинг тезлик майдони сифатида қаралса, Д. майдон манбаларининг Р нуктадаги зичлигини ифодалайди. Д.нинг геометрик маъноси куйидаги-ча: Д. — берилган нуктани ўраб турган сирт оркали ўтувчи вектор майдон оқимининг шу сиртни тортиб турувчи хажмга нисбати; 3) тилшунослик-да а — нутқ товушининг тарихий тараққиётига кўра, бирдан ортиқ товушга дифференциация қилишидир. Мас, орқа қатор а товуши тараққий этиб, чуқур тил орқа қ, ғ, х ундошлари ва лаблаб сирғалувчи в ундошдан аввал ёндош қўлланилган ўринларда о товушига айланган. Қишлак > кишлоқ; ўтақ > ўтоқ; шох, тоғ, йов каби. Мазкур ундошлардан кейинги ўринда эса орқа қатор а товуши ҳолатини сақдаган: қаз, хари, ғани ва ҳ.к. Акси конвергенция.

ДИВЕРСИФИКАЦИЯ (лот. diversificatio — ўзгариш, хилма-хил тараққиёт) — корхона (бирлашма) ларнинг фаолияти соҳалари ва ишлаб чиқарадиган маҳсулотлари турининг кенгайиши, янгиланиб туриши. Д. и. ч.да юқори самарадорликка эришиш, иқтисодий фойда олиш, банкротликка барҳам бериш ва б. мақсадларда амалга оширилади. Илгари бир соҳада ихтисослашган фирмаларнинг (саноат, қ. х., транспорт, молия ва ҳ.к.) бошқа и. ч. тармоқлари, хизмат кўрсатиш соҳаларига, биринчи навбатда, юқори фойда берадиган соҳаларга кириб бориши уларнинг хўжалик фаолияти соҳалари ва имкониятларини кенгайтиради. Д. натижасида турли-туман товарлар ишлаб чиқарадиган, хизмат кўрсатадиган ҳамда и. т. ва ишланмалар б-н банд бўлган кенг тармоқли, ammo ҳаммиша ҳам технологикжиҳатдан

ўзаро боғлан-маган мажмуалар (мас, агросаноат мажмуи, ўрмонсаноат мажмуи) вужудга келади ва бу ишлаб чиқариш Д.си дейилади. Бундан ташқари унинг кредит Д. кўриниши ҳам бор (бунда кредит сифатида бериладиган капитал маблағлар хавф-хатарни камайитириш ва юқори фойда олиш мақсадида турли-туман объектлар ўртасида таксимланади). Бундай Д. тармоқлараро капитал концентрацияси жараёни ва корхоналараро ички беқарорликнинг кучайи-ши б-н боғлиқ.

Дунё мамлакатларида Д. жараёни 20-а.нинг 50-й.лари ўрталаридан ривожлана бошлади. Дастлаб АҚШ, Япония, Ғарбий Европа давлатларида Д. саноат, транспорт, қурилиш, молия соҳаларида вужудга келади. Шу боис Д. характери мазкур давлатларнинг ижтимоий-иқтисодий омиллари, шунингдек, бошқа давлатларга тегишли бўлган умумий омиллар (илмий-техника инқилоби, юқори фойда учун кураш, рақобат кураши, техник тараққиётдан қолиб кетмаслик ва б.) б-н белгиланади. Д.да фирмалар, айниқса, монопол фирмалар куп тармоқлилик тусини олади. Улар аввало кўп даромадли, тез ривожланадиган соҳалар (мас, электроника, кимё)да фаолият бошлайди. Компаниялар маҳсулот и. ч. б-н бирга, шу маҳсулот учун зарур бўлган хом ашёни ҳам ўзлари тайёрлашга киришади. Маблағларни кам даромадли соҳадан тежаб кўп фойда берадиган тармоқларга сарф этадилар. Мас, АҚШ концернлари хизмат кўрсатиш, қурилиш, ер майдонлари савдоси, нашр ишлари, савдо-сотик ахбороти, жиҳозларни ижарага бериш ва б.да фаолият юритди.

Ўзбекистан халқ хўжалигида янги барпо этилган саноат корхоналарида асосий маҳсулот туридан ташқари қўшимча маҳсулотлар, халқ истеъмоли товарлари и. ч. йўлга қўйилган.

Рисолат Ишмуратова.

ДИВЕРСИЯ (лот. diversio — диққатни тортиш, чалғитиш) — қ. Кўпоровчилик.

ДИВЕРТИКУЛ (лот. *diverticulum* — ён йўл) — ковак (найсимон) аъзолар деворининг бўртиб чиқишидан ҳосил бўлган халтум, ковакли бўртма. Туғма ёки ҳаётда орттирилган пульсион ва тракион, яъни меъда-ичак системаси ичида босим ошганда ва улар деворини ташки томондан чандиклар тортиб турганда кузатиладиган хиллари фарқ қилинади. Ҳазм аъзоларидан қизилўнгач, ичак, меъда, шунингдек, ковуқца кўпроқ, бошқа аъзоларда эса кам учрайди. Туғма Д. эмбрионал тараққиёт нуқсонларига боғлиқ (мас, ингичка ичак Д.и). Ковак аъзо деворининг мускул ва эластик тўқимаси тузук ривожланмаганда, жароҳатланишдан кейин юпка тортганда, аъзо бўшлиғидаги босим ошганда Д. пайдо бўлади. Д. икки ёки ундан ортик бўлса, дивертикулёз дейилади. Ковак аъзо ичидаги масса (мас, қизилўнгачда — овқат, ичақца — ахлат) Д.дан чикиб кетиши кийин бўлгани учун ушланиб қолиб, маълум чегарали яллиғланиш жараёни, яра пайдо бўлиши мумкин. Кичкина Д. ҳеч сезилмайди (симптомсиз ўтади). Д. катта бўлса, бирор белги кўринади, мас, қизилўнгач Д.ида овқат ўтиши кийинлашади, ушланиб қолган овқат қусиб ташланади, бўйин дўппайиб туради, ковуқ Д.ида сийдик чиқариш кийинлашади ва ҳ.к. Д.нинг яллиғланиши — дивертикулит, қонаш, тешилиш, ярага, баъзан ракка айланиш, шунингдек, ичак тутилиши каби асоратларга сабаб бўлади. Д. махсус (эндоскопик, рентгеноло-гик) усуллар б-н текшириб аниқланади. Д. яллиғланмаган бўлса, консерватив даво, асоратли шаклларида операция қилинади. Д.лар кўп бўлса, аъзонинг шу қисми кесиб олиб ташланади.

ДИВЕРТИСМЕНТ (франц. *divertissement* — кўнгул очиш) — 1) 17—18-а.ларда драма (баъзан опера, балет) спектакларининг кўшимча ёки якуний қисми. Одатда спектакль мазмунига боғлиқ бўлмаган ракс ва кўшиқлар, ҳажвий-мутойибали саҳналардан иборат.

рат. 19-а.нинг 70-й.ларидан бошлаб варьете, кабаре каби эстрада театрларида йиғма концерт дастури; 2) Европада 18-а.нинг 2-ярмида турли таркибдаги ансамбль ёки оркестрлар учун

яратилган (мас, Й. Гайдн, В. А. Моцарт ва б.) чолғу мусиқа асари. 19-а.да попури жанрига айланган. 20-а.дан «Д.» атамаси кўпроқ балет номерларидан ташкил топган с/ошьясимон асарларга нисбатан қўлланилади.

ДИВИДЕНД (лот. *dividendum* — тақсимланадиган нарса) — акциядорлар жамияти фойдасидан акция эгасига хар йили бериладиган ва унинг даромадига айланган қисми. Д. микдори акциядорлар жамиятининг соф фойдаси, акциялар сони ва қийматига боғлиқ. Д. хар йили (соликлар тўланиб, и.ч.ни ривожлантириш учун ажратмалар чиқарилиб, захиралар тўлдирилгач, облигациялар бўйича фоизлар ва директорларга бериладиган мукофот ҳақи тўлангандан сўнг) акциядорларнинг кўлидаги акция микдори ва турига мувофиқ тақсимланади. Тақсимланадиган ҳисса Д. массаси, акциялар номинали қийматларига кўра фоизларда ифодаланган даромад эса Д. ставкаси деб аталади. Д. микдори оддий акциялар бўйича жамиятнинг ўша йилда кўрган фойдасига боғлиқ. Иштиёзли акцияларнинг номинал қийматига катъий фоиз ставкаси микдоридан олдиндан белгиланади. Энг юқори Д. олинганда баъзан уларнинг бир қисми кўшимча чиқарилган бепул акциялар тарзида акциядорларга тўланади. Кўлида акцияларнинг асосий ҳиссасини тўплаган акциядорлар ва корпорациялар Д.нинг энг кўп қисмини олади.

ДИВИЗИОН (франц. *division* — бўлин-ма) — курукликдаги кўшин бирлаш-малари ва қисмлари ёки харбий-ден-гиз флотининг бирлашма ва қисмлари таркибидаги ташкилий, маъмурий тактик бўлинма. Д. артиллерияда 2—3

батарея; отлик кўшинларда ўзинорар курулларнинг 2—3 батареяси; харбий—денгиз флотиди бир хил русумдаги бир неча кема ва катерлардан иборат. Д. мустақил ёки бирор қисм, бирлашма таркибиди бўлиши мумкин. ЎЗР Қурулли кучлари таркибиди ҳам артиллерия Д.лари мавжуд.

ДИВИЗИЯ (лот. *divisio* — бўлиниш) — кўпгина давлатларнинг турли хилдаги курулли кучлари ва кўшин турларида асосий тактик бирлашма. Биринчи бўлиб Д. 17-а.да Францияда, 18-а.нинг бошларида Россияда пайдо бўлди. Д. полклар (бригадалар) ёки батальонлар, шунингдек, турли кўшин турларининг қисм ва бўлинмаларидан ва махсус кўшинларидан иборат. ЎЗР Қурулли Кучларида кўшинларни Д.га ажратиш йўқ.

ДИВИНИЛ — органик бирикма, бу-тадиеннит иккинчи номи.

ДИД (эстетикада) — ҳаёт ва санъатнинг барча соҳаларида инсоннинг эстетик ҳодисаларни фарқлаш, тушуниш ва баҳолаш қобилияти. Д. узок ижтимоий-тарихий тараққиёт, меҳнатнинг турли соҳаларидаги тажрибалар натижасида вужудга келади. Д.да шахс, гуруҳ ва халқнинг оламга эстетик муносабати тажрибаси инъикос этилиб, уни ҳар бир киши турли йўллар б-н ўзлашти-ради, ўз индивидуал эстетик фаолияти б-н бойи-тади. Д. инсонга хос фазилат. У юксак ёки паст, кенг ёки тор, чекланган ёки чекланмаган, нозик ёки саёз бўлиши мумкин. Д.нинг юксак ёки пастиги бирор нарса ёки ҳодисага берилган баҳо, билдирилган муносабатда сезилади. Д. инсоннинг табиат, жамият, ҳаёт ҳақидаги тасаввурлари ҳамда кечинмалари даражасини билдиради. Д. — инсоннинг тарихан шаклланиб, ўзгариб турувчи маънавий салоҳиятлари кўринишидир. Муайян ижтимоий-тари-хий ҳодисалар, турли даврлар силсиласи Д.нинг мазмуни ва қуринишига уз таъ-сирини ўтказида. Табиат, жамият, санъат

ва инсондаги гўзалликни хунукликлик, нозикликни кўполликдан, яхшини ёмондан ажрата билиш эстетик Д. характери ва даражасини кўрсатади. Эстетик Д. миллий ва умуминсоний хусусиятларга эга. Миллий хусусиятлар тайин тарихий шароит ва анъаналар б-н, умуминсоний хусусиятлар эса башарият маънавий ме-роси б-н боғлиқ. Ҳис-туйғусиз, маънавий кечинмасиз эстетик Д. амал қилмайди. Эстетик Д. муҳокамасида мавҳум та-факкур эмас, маънавий туйғулар, ёрқин ҳис-ҳаяжонлар биринчи ўринда туради. Эстетик идрок жараёнида, яъни бирор нарсанинг эстетик қий-матини бел-гилашда инсоннинг аклий ва ҳиссий салоҳиятлари биргаликда қатнашсада, ҳиссий мушоҳада асосий аҳамият касб этади. Ҳар кимнинг Д.и ҳар хил бўлади. Шунинг учун Д. йўналишини ҳар бир кишининг гўзаллик ҳақидаги тушунчаси белгилайди. Д. инсоннинг фақат муомала маданиятинигина эмас, жамиятдаги му-айян маънавий даражасини, камолотини ҳам кўрсатади.

Д. инсоннинг касби, жинси, ёши, ма-данияти б-н узвий боғлиқ. Д.сизлик — меъёрни бузиш, уни билмаслик ва унга амал қилмасликдир. Кўполлик ва бачка-налик Д.сизлик аломатидир. Ин-сон Д.и туғма эмас. У тарбия оркали такомилла-шиб ва тараққий этиб бо-ради. Юксак ва сомом эстетик Д.га эга бўлиш кишининг ҳам маънавий, ҳам рухий бойлигидан далолат. Эстетик Д.и такомиллашган ва тарбия кўрган одамнинг маданий савия-си юксак, ахлоқий киёфаси гўзал, аклий ва ҳиссий кечинмалари чуқуррокдир. Инсоннинг санъат асарларига муносаба-ти бадий Д.да намоён бўлади. Бадий Д. инсоннинг адабиёт ва санъат асарларини тушуниб етиш, баҳолай олиш ва улардан завқлана билиш салоҳиятини кўрсатади. Д.ни шакллантириш ва ривожлантириш — эстетик тарбиянинг вазифасидир.

Ад.: Маҳмудов Т., Мустақиллик ва маънавият, Т., 2001.

Тилаб Маҳмудов.

ДИДАКТИК АДАБИЁТ - бадий ифодаланган панд-насихат тарзидаги адабиёт. Бунда ахлоқийтаълимий, илмий-фалсафий, диний билимлар ва ғоялар бадий талқин қилинади. Д. а. илдизи халқ оғзаки ижодига бориб такалади (мас, «Қобуснома»). Ғарб ва Шарқ халқлари, жумладан, туркий халқлар адабиётида Д.а. узок, тарихга эга. Д.а.га дойр илк намуналар Маҳмуд Кошғарийнинг «Девону луғотит турк» асарида учрайди. Ўзбек мумтоз адабиётидаги Д. а.нинг дастлабки йирик намуналари Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадуғ билиг», Аҳмад Югнакийнинг «Ҳибат ул-ҳақойик» достонларидир. Бу асарларда халқнинг адолат, маърифат, ахлоқ, одоб ҳақидаги қарашлари, панд-насихатлари шеърий шаклда баён этилган. Д.а.дан ижтимоий, фалсафий, илмий қарашларни оммалаштириш воситаси сифатида ҳам фойдаланганлар (мас, Ибн Синонпнт таобатга оид «Уржуза» шеърий асари). Д.а.га хос бўлган хусусиятлардан Аҳмад Яссавий, Боқирғоний Сулаймон, Сўфи Оллоёр, Ҳувайдо, Ҳазиний каби тасаввуф намояндalари ҳам самарали фойдаланганлар.

20-а. ўзбек адиблари Бехбудий, Айний, Авлоний ва б. ижодида панд-насихатга алоҳида аҳамият берилган. Уларнинг асарларида, мактаблар учун қўлланмаларида таълимтарбияга оид Д.а. намуналари кўплаб учрайди.

ДИДАКТИКА (юн. didaktikos — ўрга-тувчи, таълим берувчи) — педагогиканинг тармоғи. Таълим назарияси б-н шуғулланади. «Д.» атамаси илк бор Европада 17-а.да ўқитиш ва таълим жараёни ҳақида асарлар яратган олимлар томонидан қўлланила бошлаган. Чех педагоги Я. А. Коменский ўзининг «Буюк дидактика» асари (1657)да болалар ва ўсмирларни маълумотли қилиш ва уларга таълим беришнинг дидактик жиҳатларини ишлаб чиқди. Немис педагоги А. Дистервег ўзининг «Немис ўқитувчиларини маълумотли қилишга раҳбарлик» (1834—35) асарида Д.нинг пед.да таълим назарияси-

ни баён этувчи алоҳида қисм эканлигини таъкидлаган. Шундан кейин Д.га таълим назарияси ҳақидаги фан сифатида қараш кенг ёйилди. 19-а.нинг охири ва 20-а.нинг бошларида Д.га оид махсус монографиялар пайдо бўла бошлади.

Ҳоз. замон пед.сида Д.га таълим ва маърифат бериш назарияси б-н шуғулланадиган алоҳида соҳа сифатида қаралади. Таълим мазмунини аниқлаш, таълим жараёни қонуниятларини очиш ҳамда ўқитишнинг энг самарадор усул ва йўлларини топиш Д.нинг асосий муаммоларидир. Д.нинг моҳиятини белгилаш, йўналишини аниқлашда фалсафий-назарий асоснинг ўрни катта. Узок вақт мобайнида марксизм-ленинизм Д.нинг тараққиёт йўналишини белгилаб берувчи методологик асос деб қараб келинди. Лекин мазкур таълимотнинг илмий асослари пуч, жамият ва табиат тараққиёти қонуниятларини тўғри ҳамда холис кўрсатиш имкониятидан маҳрум бўлган тарафқаш (тенденциоз) қараш эканлиги маълум бўлгач, унга таяниш мумкин бўлмағи қолди. Кейинги вақтда, калом фалсафасига миллий Д.нинг методологик асоси сифатида қаралмоқда. Чунки оламнинг яралиш, ривожланиш қонуниятлари, инсоннинг билиш имкониятлари, маърифатнинг шахс камолотидаги, ўзини англаш борасидаги ўрни сингари жиҳатлар ана шу фалсафий асосга таянилгандагина тушунарли тарзда изоҳланиши мумкинлиги англаб етилди. Калом фалсафаси таълим оламини билишнинг воситаси эканлигини, билиш жараёнининг чеки йўқ, аммо инсон билиши мумкин бўлган билимлар чекланганлигини кўрсатиши б-н диққатга сазовордир.

Д. умумий психология, ўқитиш психологияси ҳамда билиш назарияси б-н узвий боғлиқ. Бу фанларнинг ҳар бири боланинг билиш фаолияти ва уни амалга оширилиш жараёни тўғрисида алоҳида билим беради. Таълим мазмуни ва усуллари белгилаш борасида ҳам мазкур алоқадорлик катта аҳамиятга эга. Д. ҳар қандай алоҳида предметни

ўқитиш ва унинг мазмунини тайин этиш қонуниятларини аниқлайдиган фан сифатида таълим ва маърифат ишларини самарали ташкил этишнинг умумий усулларини белгилаб бериши лозим. Айни вақтда, алоҳида предметларни ўқитиш методикаси мактаб амалиётининг аниқ тажрибаларидан келиб чиққанлиги учун Д.нинг тамойиллари таълим жараёнида учрайдиган ҳар хил фавқулодда ҳодисаларнинг ўзига ҳослигини ҳисобга олган ҳолда тузилади.

Ўзбек миллий пед.си тарихида ҳам Д.нинг асосий хусусиятларини акс эттиришга бағишланган кўпгина тадқиқотлар мавжуд. Гарчи туркий мутафаккирларнинг асарларида Д. хоз. ном б-н аталмаган бўлсада, лекин улар таълим жараёнининг қонуниятларини белгилаши, уни ташкил этишнинг йўл-йўриқларини кўрсатиши жиҳатидан беқиёс аҳамиятга эга. Форобий, Беруний, Ибн Сино, Аҳмад ал-Фарғоний, Марғиноний, Давоний, Алишер Навоий, Мунис сингари мутафаккирларнинг таълимни уюштириш, унинг самарадорлигини ошириш, ўқитиш жараёнида ўқитувчи ва ўқувчи муносабатлари борасидаги қарашлари жаҳон пед. таракқиётининг ўзига хос босқичини ташкил этади. Муайян ёшдаги болаларни жамоа тарзида бир жойда ўқитишнинг самарадорлиги илк бор Ибн Сино томонидан кўрсатиб берилган бўлса, муаллимнинг ўзида эзгу инсоний сифатлар бўлмаса, болаларда бундай ҳислатларни шакллантириш мумкин эмаслиги Навоий асарларида акс этган. Марғиноний эса, билимларни ўзлаштириш юзасидан умумий тавсиялар берибгина қолмай, ўрганилган тушунчаларни болалар хотирасида узоқроқ сақлаш юзасидан аниқ методик усуллар ҳам тавсия этган.

Ўзбек миллий Д.сининг шаклланишида жадидчилик ҳаракати, хусусан, Мунавварқори Абдурашидхонов, Абдуқодир Шу курий, А. Ибодиев, М. Бехбудий, А. Авлоний, С. Саидазизов, Р. Юсуфбеков каби маърифатпарвар-педагогларнинг фаолияти алоҳида муҳим

босқич бўлди. 20-а. бошларида вужудга келган жадидчилик туркий халқларнинг кад. шону шухратини тиклаш учун уни маърифатли қилишдан ўзга йўл йўқлигини тўғри белгилади. Жаҳон пед. сининг энг сўнгги ютуқларидан хабардор бўлган, айни вақтда таълимни ташкил этишда кўп асрлик миллий тажрибаларни ҳисобга олган, Д.нинг методологик асоси сифатида исломий эътиқодни белгилаган жадидлар ўқи-тиш борасида юксак натижаларга эришдилар. Жадид мутафаккирлар таълимни уюштиришнинг амалий жиҳатлари б-нгина шуғулланиб қолмай, унинг назарий масалаларини ҳам тадқиқ этганликлари диққатга сазовордир. Жадидларнинг дидактик қарашлари уларнинг кўплаб педагогик асарлари, дарелик ва қўлланмаларида акс этган.

Туркистонда Оқт. тўнтариши туфайли қарор топган шўролар замонида Д. авторитар пед.нинг бир тармоғи сифатида деярли ҳамиша тарбияга қарши қўйиб келинди. Миллий тажрибаларга таянмаган, таълим жараёнининг мазмунини ангилашга қобил бўлмаган, мактаб Д.сини мафкура зуғумидан ҳалос эта олмаган социалистик пед. унинг ташки жиҳатларини пардозлаб, ялтираиб кўрсатишга алоҳида эътибор берди. Турли-туман усуллар ўйлаб топилди, кўпдан-кўп «илғор» тажрибалар ёйилди. Лекин таълимда қутилган самарага эришилмади.

Ўзбекистон мустақилликка эришгандан сўнг ўзбек пед. фани ва амалиёти миллий асосларга таянган ҳолда Д.нинг тамомила янгича йўналишда таракқий этишига замин ҳозирлади. Ижтимоий онгнинг ўзгариши педагогик тафаккурнинг соғломлашувига, у эса, ўз навбатида, Д.нинг миллий асосларда ривожлана бошлашига олиб келди. Бунда миллий Д.нинг асосий тамойилларини тўғри белгилаш ҳал қилувчи аҳамиятга эга. Миллий Д.нинг асосий тамойилларидан бири таълимнинг инсонийлашувидир. Мазкур тамойил таълим жараёни учун билим эмас, балки ўқувчи шахси асосий кадри-

ят эканлигини англатади. Бунда ўқувчи шахсини шакллантиришга устувор ўрин берилади. Таълимнинг инсонпарварлашуви тамойили ўзбек Д.сининг асосий талабларидан бўлиб, таълим мазмўнини белгилаш ва педагогик амалиётни ташкил этишда шахс маънавиятини шакллантиришга йўналтирилган ўқув фанларига устувор аҳамият берилишини кўзда тутлади. Эстетик, бадиий туркумдаги предметларни ўқитишга алоҳида эътибор қаратиш йўли б-н болаларнинг ҳиссиётини шакллантиришга эришиш, уларда ирода хусусиятларини таркиб топтириш муҳимдир. Ўқувчи маънавияти б-н унинг ўзлаштириши ўртасида узвий алоқа борлиги замонавий психология фани томонидан асослаб берилган. Бу ҳолатни ҳисобга олмай иш кўрган пед. муваффақиятсизликка маҳкумдир. Миллий Д. тараққиётини таъминлайдиган тамойиллардан яна бири таълимнинг яхлитлигидир. Дунёдаги нарса-ҳодисалар яхлит ва бир-биридан ажралмаган ҳолда мавжуд экан, уни урганиш ҳам имкон қадар яхлит тарзда амалга оширилиши керак. Таълим жараёнида ўқув предметлари микдорини кўпайтириш эмас, балки оламни билиш воситаси бўлмиш ўқув фанларини имкон қадар умумлаштириш йўлидан бориш лозим. Шунинг учун ҳам мустақил Ўзбекистоннинг янгиланган ўқув режаларида таълимнинг асосий етти тармоғи белгиланган бўлиб, ўқув фанлари микдорини заруратга қараб ўзгартириш туриши кўзда тутилган. Таълим жараёнида ўқувчиларнинг алоҳида жиҳатларини ҳисобга олиш ҳам Д.нинг асосий тамойилларидан саналади. У ўқитиш жараёнини ҳар бир ўқувчига хос хусусиятларни кўзда тутган ҳолда ташкил қилишни тақозо этади. Маълумки, ҳар қандай шахс муайян географик муҳитда шаклланади. Унинг табиатида ўша муҳитга хос жиҳатлар муҳрланган бўлади. Шунинг учун ҳам ўқитиш жараёнида минтақавий хусусиятларни ҳисобга олиш тамойили ҳам Д.нинг зарур талабларидан биридир. ЎзРнинг «Қадрлар

тайёрлаш миллий дастури»да мазкур тамойилга алоҳида эътибор қаратилган. Тарбиянинг устуворлиги ҳам бугунги ўзбек Д.сининг асосий тамойилларидан саналади. Комил шахсни тарбиялаш ҳар қандай таълим муассасасининг асосий вазифасига айланди. Маънавиятни шакллантириш мақсад даражасига кўтарилган шароитда тарбияга устувор мақом берилиши табиийдир. Миллий Д. ўқувчиларни таълим жараёнининг иштирокчиларигина эмас, балки ижрочилари деб қарашни ҳам кўзда тутлади. Таълим ўқувчиларнинг ички эҳтиёжига айланмаса, улар бу жараёнда фаол иштирок этмасалар, ҳеч қандай ижобий самарага эришиб бўлмайди.

Д. таълим усуллари муаммосини ҳам қамраб олади. Ўқитувчи бирор предмет бўйича ўқувчиларнинг тизимли билим олишини таъминлаш мақсади сари интилар экан, маълум ишларнинг бажарилиш намунасини кўрсатади. Айни вақтда, у таълимнинг барча босқичларида ўқувчининг фаоллиги ва мустақиллигини таъминлайди. Ўқувчилар ўқитувчи раҳбарлигида тажриба ва кузатувлари асосида янги билимларни ўзлаштиради. Уларга чуқур ва мустақил ўзлаштиришлари, ўрганган билимларини амалиётда ижодий қўллашлари учун маҳсус топшириқлар берилади.

Ад.: Каримов И., Баркамол авлод Ўзбекистан тараққиётининг пойдевори, Т., 1997; Ўрта Осиёда педагогик фикр тараққиётидан лавҳалар, Т.: 1996; Ҳошимов К., Нишонова С, Иномова М., Педагогика тарихи, Т., 1996; Ўзбекистан мутафаккирлари таълимтарбия қақида, Т., 1995; Йўлдошев Ж., Мустақил Ўзбекистон таълими, Т., 1997.

Қозокбой Йўлдошев.

ДИДГОРИ ЖАНГИ - Тбилиси яқинидаги Дидгори қишлоғи яқинида Довуд «Қурувчи» бошчилигидаги грузин лашкари б-н салжуқийлар қўшини ўртасида содир бўлган жанг (1121 й. 15 авг.). Грузинлар бу жангда

голиб чиққанлар, Грузия салжуқийлар хукмронлигидан халос бўлган.

ДИДОДЕКАЭДР — 24 киррали кристаллографик шакл (к. Кристаллографик сингониялар).

ДИДРО (Diderot) Дени (1713.5.10, Лангр — 1784.31.7, Париж) — француз файласуфи, ёзувчиси, маърифат-парварни. 1751—80 й.ларда «Энциклопедия ёки фан, санъат ва касб-хунарларнинг изоҳли луғати» (1—35-жилдлар)нинг асосчиси ва муҳаррири. Фалсафий ва бадий асарлар яратди. «Кўрлар ҳақида кўзи очикларга ўгитнома» (1749), «Табиатни тушунтиришга оид фикрлар» (1754), «Д'Аламбер туши» (1769), «Материя ва ҳаракатнинг фалсафий принциплари» (1770) асарларида маърифатли монархия тарафдори бўлгани учун абсолютизмни, христиан дини ва черковини аёвсиз танқид қилди, сенсуализмга таянган ҳолда материалистик ғояларни химоя этди. Д. барча мавжудотга материянинг турли шакллари сифатида қаради. Унинг фикрича, материя сифат жиҳатдан турлича, унда ўз-ўзидан ҳаракат, ривожланиш мавжуд. Д.нинг адабиётдаги роли реализм учун кураши б-н белгиланиб («Фаталист Жак ва унинг хўжайини» романи, 1773; «Роҳиба» қиссаси, 1760), унинг бу кураши тасвирий санъат ҳақидаги («Салонлар», 1759—81) ва театр тўғрисидаги («Актёр тўғрисида парадокс», 1773—78) танқидий асарларида ҳам ифодаланган. Д. халқ таълими тўғрисидаги асарларида пед.нинг жуда кўп муаммоларини (халқ таълими тизими, ўқитиш услублари ва ҳ. к.) баён этган. У халқ таълимининг давлат тизими лойиҳасини тузган, ёппасига бепул бошланғич таълим қоидаларини, таълим ҳамма табақа учун бир хил бўлишини химоя қилган. Ночорларнинг болаларига давлат томонидан моддий ёрдам кўрсатилиши зарур, деб ҳисоблаган. Физика-мат. ва табиий фанлар муҳимлигини уқтирган. Яхши дарелликлар тузиш, бу ишга йирик олимларни

жалб қилиш ҳақида ёзган. Ўрта мактабларда йилига 4 марта очик имтиҳонлар ўтказиш, ўқитувчиликка танлов эълон қилишни мақсадга мувофиқ деб билган.

ДИЕГОГАРСИЯ — Ҳинд океанининг Чагос архипелагидаги атолл, Буюк Британия мулки. Майд. 25 км² (баъзи маълумотларга кўра 36 км²). Балиқ овланади, копра экспорт қилинади. АҚШ ҳарбий денгиз базаси бор.

ДИЕН СИНТЕЗИ - қўшбоғлари оранланган диен углеводород (диен) ларнинг 1,4 углерод атомига тўйинмаган бирикмалар бириктириш реакцияси. Д.с. натижасида бошланғич диеннинг ик-кинчи ва учинчи углерод атомлари ўртасида қўшбоғ бўлган олти аъзоли цикллар вужудга келади. Диен вазифасини гетероциклик бирикмалар, мас, фуран бажариши мумкин. Д. с. 1928 й.да органик-кимёгарлар О. Дильс ва К. Альдерлар томонидан кашф этилган. Д. с. ёрдамида бошқа усуллар б-н олиниши қийин бўлган полициклик бирикмалар (мас, стероид лар, D витамин), инсектицидлар ва б. моддалар синтез қилинади.

ДИЕН УГЛЕВОДОРОДЛАР, диенлар, диолефинлар — иккита қўшбоғли тўйинмаган углеводородлар. Д. у. молекуласидаги қўшбоғларнинг ўзаро жойлашувига қараб уч хил бўлади: 1) айрим қўшбоғл и Д. у., мас, пентадиен -1,4; кимёвий хоссалари жиҳатдан олефинларга ўхшайди; 2) зич (кумуляцияланган) қўшбоғли Д. у., алленлар синфи шулардан иборат; 3) қўшбоғлари оранланган (оддий боғ воситали) Д. у. Д. у. этилен қатори углеводородларининг барча хоссаларини намоён қилади. Д. у. олишнинг умумий усуллари: гликолар ва тўйинмаган спиртлар дегидратацияси, икки атомли галоид бирик-малардан галоген водородлар тортиб олиш реакцияси ва б. Д. у. полиамид толалар, пластификаторлар, лок, дори, синтетик каучук ва б. и. ч.да асосий хом ашёдир.

ДИЕТА (юн. *diaita* — ҳаёт йўсини, овқатланиш режими) — овқатнинг миқдори, таркиби, хоссалари, тайёрлаш (пишириш) усуллари, уни қанча ва неча маҳал истеъмол қилишга доир махсус режими (қ. Парҳез).

ДИЕТОЛОГИЯ (диета ва ...логия), диететика — ҳаста ва соғлом одамларнинг мақбул овқатланиши тўғрисидаги таълимот. Турли касалликларга чалинган беморларнинг овқатланиш тарзини ишлаб чиқади ва асослаб беради (қ. Парҳез билан даволаш). Д. овқатнинг кимёвий таркиби, овқатланиш тартиби, уни истеъмол қилиш вақти, ҳажми, овқатланишлар орасидаги вақт ва б.ни ўз ичига олади.

Д. тарихи узоқ ўтмишга бориб тақалади. Гиппократ ўз даврида беморни даволаш касаллигининг турли босқичларида у қанча ва қандай овқат ейишини тўғри танлай билишдан иборат деб таъкидлаган. Ўша даврда Д.нинг асосчиларидан ҳисобланган рим врачлари Асклепиад (мил. ав. 128—50 йиллар) парҳез тўғри танлангандагина доридирмон яхши қор қилиши ва нафи бўлишини айтиб ўтган. У ўз шогирдлари б-н турли хасталикларни даволашда овқат маҳсулотларидан тўғри фойдалана билиш кўрсатмаларини ишлаб чиққан. Рим врачлари Гален беморларнинг овқати масалликларида алоқиди аҳамият берган. Замоновий Д. даволаш амалиётида тиббиёт, биокимё, физиология, морфология ва б.да эришилган энг янги усул ва кашфиётлардан фойдаланади. Ўзбекистонда ҳам Д. кенг ўрганила бошланди; 1- ва 2-ТошТИ ва б. тиббиёт ин-тларида Д. фан сифатида ўқитилади, шунингдек, Д. кафедралари мавжуд. У ерда диетолог врач, ўрта махсус тиббиёт ўқув юртларида эса диет хамширалар тайёрланади ёки шу ин-тларни тамомлаган мутахассислар врачлар малакасини ошириш ин-тлари ва Д. марказларида Д.га ихтисослаштирилади. Д.ни ривожлантириш мақсадида Ўзбекистон Соғлиқни сақлаш

вазирлигига қарашли Диетология маркази очилди (1955). Бу марказ маҳаллий маҳ-сулотлардан миллий таомлар тайёрлашнинг янги технологиясини тадбиқ қилиш ва парҳезлаштириш устида илмий изланишлар олиб боради. Диетология марказининг бир бўлими — вазнини камайтириш масалалари б-н шуғулланади. Инфекцион касалликлар, сил, операциядан кейинги ҳолатларда организмнинг касалликларга қаршилик кучини ошириш ва б.да асосий даводан ташқари, рангбаранг парҳез овқатлар ишлаб чиқиш ва уларни амалиётда қўллаш Д. олдиди турган муҳим муаммолардан биридир.

Шерзод Зокирхўжаев, Азиза Зокирова.

ДИЕТОТЕРАПИЯ (диета... ва терапия) — ҳар хил касалликларни махсус парҳез билан даволаш усули.

ДИЁРБАКИР — Туркия жан-шаркидаги шаҳар, Диёрбакир элининг маъмурий маркази. Дажла дарёси соҳилида. Аҳолиси 448,3 минг киши (1990-й.лар ўрталари). Транспорт йўллари тугуни. Тўқимачилик, электр машинасозлиги, озиқ-овқат саноати корхоналари бор. Хунармандчилик ривожланган. Д.дан шим.-ғарбда мис ва хром рудалари олинади.

ДИЖОН — Франция шим.даги шаҳар. Кот-д'Ор департаментининг маъмурий маркази. Ўрта асрларда Бургундия тарихий вилоятининг бош шаҳри ва иқтисодий маркази бўлган. Аҳолиси 153,8 минг киши (1999, шаҳар атрофи б-н 200 минг киши). Транспорт йўллари тугуни. Бургундия канали соҳилидаги порт. Машинасозлик, кимё, пойабзал, озиқ-овқат саноати корхоналари бор. Д.да машҳур Бургундия виноси тайёрланади. Аҳоли гулчилик б-н ҳам шуғулланади. Ун-т (1722), бадиий музейлар бор. 10—18-а.ларга оид кўплаб меъморий ёдгорликлар: Сен-Бенин собори, Сен-Филибер роман черкови, Нотрдам готика черко-

ви, Бургундия герцоглари саройи ва б. сақланган. Шаҳар сифатида 1183 й.дан маъ-лум.

ДИЗ... (лот dis...) — ясама сўзлар таркибий қисми: қийинчиликни, бузилишни, парокандаликни, бўлинишни, йўқотишни англатадиган сўзларнинг олд (унли ҳарфлардан олдин қўйиладиган) қўшимчаси (дизартрия, дизассоциация). Ундош ҳарфдан олдин дис... ёзилади.

ДИЗ (сўғдча) — кўрғон, қалъа. Мас, Оҳанин диз — Темир кўрғон, мустаҳкам кўрғон. «Девону луғотит турк»аэ. ёзилишича, «тажиз — баланд ер, форслар шаҳарларини шу сўздан «диз» шаклида ўзгартириб олганлар». Эрон ва Ўрта Осиёдаги «Дизак» топонимлари «кўрғонча», «қалъача» маъносини билдиради.

ДИЗАЖИО, дисажжо (итал. disaggio — мушкуллик, қийинчилик) — 1) қимматли қоғозларнинг нархи пасайган бозор курси б-н уларнинг номинали ўртасида фарқ. Одатда, фоизларда ифодаланади; 2) қимматли қоғозлар биржа курсининг номиналидан пасайиб кетиши; 3) нақд бўлган товар нархи б-н унинг муддатли келишув бўйича сотилиши ўртасидаги манфий фарқ.

ДИЗАЙН (инг. design — лойиха, чизма, расм) — нарсалар муҳитини эстетик ва функционал сифатларини шакллантириш мақсадига қаратилган лойиҳалаш фаолияти турларини ифодаловчи термин. Д. фаолияти таркибига кенг истеъмол буюмлари, машина, дастгоҳ, кийим, реклама ва ўров материаллари, и. ч., жамоат ва турар жой биноларини жиҳозлаш, мебель ва б. қиради. Д. 20-а. бошларида юзага келиб, 30-й.ларда махсус фаолият тури сифатида Ғарбий Европа ва АҚШда шаклланди. 80-й. 2-ярмидан Д.нинг фаолият доираси кенгайди. Дизайнерлар расом сезгиси б-н бирга илмий фанлар (мас, материалшунослик, рангшунослик ва б.) га таянади, и. ч. жараёни ва шароитлари,

социология ва б. билимларга эга булиши лозим. Д. соҳасидаги мутахассислар махсус олий ўқув юртларидатайёрланади. Жумладан, Камолиддин Бехзод номидаги Миллий рассомлик ва дизайн институтида ҳам интерьерлар ва саноат графикаси, либос Д. бўйича мутахассислар тайёрланади.

ДИЗАК — Жиззах ш.нинг ўрта аср тарихий манбаларида юритилган номи. «Кичик қалъа» мазмунини беради. 10-а. да Д. Фақнон рустоқининг текисликда жойлашган шаҳри бўлиб, қатталиги жиҳатдан Уструшонанинг 3-шаҳри бўлган (Панжикент ва Зоминдан кейин). Д. ислом ғозийлари тўпланадиган ер сифатида машҳур бўлиб, улар учун бу ерда кўплаб меҳмонхона ва работлар қурилган. Д.дан бир фарсах (6—7 км) узокликда Афшин томонидан қурилган Худойсар работи манбаларда қайд этиб ўтилган.

ДИЗАРТРИЯ (диз... ва юн. arthroo — бурро-бурро гапираман) — товуш чиқаришда иштирок этадиган мускуллар фаолиятининг бузилиши натижасида ноаниқ, ғулдираб гапириш. Д. узунчоқ миядаги IX, X ва XII жуфт нервлар ядросининг зарарланганлигидан далолат беради. Мия қон томири касалликлари, энцефалитнинг баъзи хили, мия пояси, кўпинча узунчоқ мия, мия пўстлоғи ости тугунлари ва миячанинг зарарланиши сабаб бўлади. Давоси: Д.ни келтириб чиқарган асосий касаллик баргараф қилинади.

ДИЗЕЛЬ (Diesel) Рудольф (1858.18.3, Париж — 1913.29.9, Ла-Манш) — немис ихтирочиси. Мюнхендаги Олий политехника мактабини битирган (1878). Ёнилғининг сиқилган ҳавога пуркалишидан алангаланадиган ички ёнув двигатели (дизель)ни яратган. Д. ўз двигатели учун 1892 й.да патент олган. Бу б-н Д. идеал Карно циклита яқин бўлган циклда ишлайдиган ички ёнув двигателини яратиш

гоясини илгари сурди; бунда тоза ҳавони 25 Мн/м² (250 кгкуч/см²) гача сиқиб энг юқори т-рага эришди. Бир кадар такомиллаштирилганидан кейин (1897) двигатель арзон ёнилғи (нефть маҳсулоти) б-н пухта ишлайдиган ва транспортда кенг қулланиладиган бўлиб қолди.

ДИЗЕЛЬ — оғир ёнилғи (дизель ёнилғиси) нмнг сиқилган ҳавога пуркалишидан алангаланадиган ички ёнув двигатели. Д. цилиндрида алангаланиш поршень ёрдамида қасбга юқори т-рагача киздирилган тоза ҳавога ёнилғи пуркалганда содир бўлади. Немис кашфиётчиси Р. Дизель ясаган. Д. энг тежамли иссиқлик двигательлари каторига киради. Д. ёниш камерасининг тузилишига кўра ажралмайдиган камерали, уюрма камерали, олд камерали хилларга бўлинади. Д. автомобиллар, тракторлар, кемалар, тепловозлар, электр ст-ялар (дизель электр станцияси) ва б.га ўрнатилади. Д.нинг қуввати 30000 кВт дан ортиқ бўлади (яна к. Двигатель).

ДИЗЕЛЬ ЁНИЛҒИСИ - нефтдан олинадиган суяқ ёнилғи; қисилишдан алангаланадиган ички ёнув двигатели (дизель) да ишлатилади. Уч гуруҳга бўлинади: 1) тезюар транспорт двигательлари ва стационар двигательлар (айланиш сони минутига 1000 ва ундан ортиқ) учун мўлжалланган қовушоқлиги паст дистиллят ёнилғи; 2) кўп куч тушадиган стационар двигательлар ва кема двигательлари (айланиш сони минутига 600 дан 1000 гача) учун мўлжалланган қовушоқлиги ўртача дистиллят ёнилғи (соляр мойи); 3) секин айланадиган двигательлар — стационар ва кема двигательлари (айланиш сони минутига 600 гача) учун мўлжалланган қовушоқлиги юқори, оғир фракцияли ёнилғи. Д. ё.нинг энг муҳим хоссаларидан бири ўз-ўзидан алангаланиш т-расидир; унинг қандай ёниши т-рага боғлиқ. Ёнилғи сифати ундаги цетан сони (ўз-ўзидан қанчалик тез алангаланиши) га боғлиқ. Унинг ўз-

ўзидан алангаланишини осонлаштириш ва тўла ёнишига эришиш учун тегишли кимёвий таркибга эга бўлган хом ашё танлаб олинади. Д. ё. сифати хом ашёнинг яхши тозаланишига ҳам боғлиқ бўлади. Турли иқлим шароитлари учун қотиш т-раси, фракция таркиби ва б. кўрсаткичлари б-н фарқ қиладиган (ўта совуқ жойларга мўлжалланган, қишки ва ёзги) ёнилғи хиллари бор.

ДИЗЕЛЬ ЭЛЕКТР СТАНЦИЯСИ (ДЭС) — дизель двигатели б-н ҳаракатланувчи, бир ёки бир неча электр токи генератори б-н жиҳозланган энергетик қурилма. Муқим (стационар) ва Кучма хиллари бўлади. Муқим ДЭС га ПО, 120, 330, 440, 735 кВт ва ундан ортиқ қувватли тўрт тактли (баъзан, икки тактли) дизель ўрнатилади. Ўртача қувватли муқим ДЭС қуввати 750 кВт дан ошмайди, катта ДЭС эса 220 кВт гача ва ундан ортиқ қувватли қилиб қурилади. Кучма ДЭС қ.х., ўрмон хўжалиги, геологик-қидирув экспедициялари ва б.да куч ва ёритиш тармоқларини электр б-н таъминлайдиган резерв манба сифатида, транспорт (дизель-электровоз, дизель-электроход ва б.) да асосий энергетик қурилма сифатида қўлланилади. Қуввати 10 кВт гача булган ДЭС бир укли автомобиль тиркамасига урнатиб ишлатилади. ДЭС нинг афзаллиги: тежамли, турғун ишлайди, енгил, тез ишга туширилади. ДЭС электр узатиш линияларидан узоқдаги жойларни, шунингдек, буғ-куч ва сув-куч қурилмалари қуриб булмайдиган ҳудудларни электр токи б-н таъминлашга мулжалланган.

ДИЗЕЛЬ-ПОЕЗД — икки ёки ундан ортиқ мотор (дизель-двигатель) ли вагон ва бир неча тиркама вагонлардан иборат поезд. Моторли вагонлар, одатда, поезднинг олдида ёки орқасида булади. Двигателлар бир жойдан бошқарилади. Д-п. темир йўlining электрлаштирилмаган қисмида, шаҳар агрофида қатнашга мулжалланган.

ДИЗЕНТЕРИЯ (диз... ва юн. enteron — ичак), ичбуруғ — йўғон ичакнинг зарарланиши (бот-бот ич кетиши ва кориннинг бураб оғриши) ва организмнинг заҳарланиши (бушашиш, ҳолдан тойиш, бош оғриги, ҳарорат кутарилиши, кунгил айнаши, баъзан қайт қилиш) б-н кечадиган уткир инфекцион касаллик. Бутун ер юзида учрайди. Одамларда учрайдиган Д. кўзгатувчисининг турига қараб, бактериял Д. б-н амёбиаз фарқ қилинади.

Бактериял Д. микроблари таёқчасимон бўлиб, бир неча тури бор; бу турларни кашф этган олимлар номи б-н Григорьев-Шига, Шмитц-Штуцер, Флекснер, Зонне ва ҳ. к. бактериялари деб аталади. Григорьев-Шига бактериялари бошқа бактериялардан фарқ қилиб, кучли токсин чиқаради (бу микроб кўзгатувчи касаллик оғирроқ ўтади). Флекснер ва Зонне бактериялари кўзгатувчи ҳоллар кўпроқ кузатилади (улар кўзгатувчи касаллик энгилроқ ўтади); Шмитц-Штуцер бактериялари жуда кам учрайди.

Д. бактериялари бемор ахлати б-н ташқи муҳитга чиқади. Касалликдан соғайган баъзи кишилар ҳам Д. бактерияларини узоқ вақт чиқариб туради. Беморни парвариш қилаётган кишилар, шунингдек, бактерия ташувчиларнинг ювуксиз кўли ва пашша орқали Д. микроблари сув, мева, сабзавот, сут ва овқатга ўтиши мумкин. Уларда Д. микроблари бир неча кундан 2—3 ойгача сақлана олади. Соғлом одам Д. бактериялари б-н ифлосланган сув, мева, сабзавот, овқатни истеъмол қилганда касаллик юқади.

Озодалик қондаларига риоля қилмаслик (ҳожатхона, ошхоналарнинг ифлос бўлиши, пашшани йўқотмаслик, кўлни тозалаб ювмаслик ва ш. к.) Д.нинг тарқалишига сабаб бўлади. Д. йил бўйи учраб туради, аммо иссиқ фаслда (июнь — окт.) пашша кўпайиши, сув кўп ичилиши, мева-сабзавотни ювмай ейиш натижасида Д. б-н касалланиш кўпаяди. Д.га ҳамма мойил, лекин ёш

болалар, кексалар ва ним-жон кишиларда кўпроқ кузатилади. Д. бактериялари йўғон ичакда кўпаяди ва айни вақтда ичакни яллиғлантириб, бутун организмда моддалар алмашину-вига путур еткази. Уларнинг йўғон ичакда қосил қиладиган заҳари (токсини) ичак шиллик пардасига ўзига хос таъсир кўрсатади (яллиғлантиради, яра ҳосил қилади ва ҳ. к.), бутун организмни заҳарлайди (интоксикация).

Касаллик юққач, 3—4 кунлик яширин (инкубацион) даврдан кейин корин бураб оғрийди, тез-тез ич кетади. Аввал ич суяк келиб, кейин қон б-н шилимшиқ аралаш (ялкуғ) бўлади. Бир кеча-кундузда 10—15 мартагача ҳожатхонага бориш Д.га хос белгидир. Бемор т-раси касалликнинг фақат дастлабки кунларида салгина кўтарилади. Қорин дапқир-дапқир бураб оғрийди, тўғри ичак тортишиб-кискариб оғритади (тенезм), айни вақтда тез-тез ич келиши, сохта «ҳожат бўлиши» бе-морнинг ахгюлини оғирлаштиради. Ич кетиши туфайли кўп суяклик йўқолиши натижасида бемор тез озоди, кўзи киртайиб қолади, териси қуришади, кўл-оёғи совқотади, иштаҳаси йўқолади, қаттиқ чанқайди. Умумий аҳволи мушкуллашади.

Касаллик асоратсиз ўтганда 6—7-кун ич кетиши камаяди, ахлатда ялкуғ йўқолади, корин оғриги босилади, бемор иштаҳага қиради. Д. бир неча кундан (енгил хили) 3—4 ҳафтагача давом этади. Касаллик кўзиши (қайталаниши) ҳам мумкин. Асосан, ёш болалар б-н кексаларда Д. оғир ўтади. Авитаминоз, нимжонлик, ўта чарчаш ва ш. к. Д.нинг чўзилишига (сурункали Д.га) сабаб бўлади. Д.нинг бу хили ойлаб чўзилади, вақт-вақти б-н зўриқиб туради. У сўнгги йилларда кам учрамоқда. Сурункали Д. б-н оғриган беморлардан теварак-атрофдагиларга касаллик юқиши мумкин. Ёш болаларда Д. ўзига хос ўтади: ичакнинг яллиғланишидан кўра умумий интоксикация яққол кўзга ташланади. Юқориди айтилган белгилардан ташқари, ахлат-

ни лаб. да текшириш, йўғон ичак пастки кисмининг шиллик қаватини кўздан кечириш (колонофиброскопия, ректороманоскопия) ва бактериологик текшириш асосида Д. аникланади. Бемор касалхонада даволангани маъқул. Д. б-н оғриб ўтган кишида қоладиган иммунитет узок давом этмайди. Д. ни даволашда дорилардан ташқари, парҳезнинг аҳамияти бор.

Д. нинг олдини олиш учун аҳоли яшайдиган жойларни тоза тутиш, озик-овқат корхоналари, сув тармоқлари устидан санитария назоратини кучайтириш, пашшани йўқотиш, шахсий гигиена қоидаларига жиддий риоя қилиш, мевасабзавотни тоза сувга обдан ювиб ейиш керак ва ҳ. к. Аҳолини, айниқса қишлоқ жойларида, тоза ичимлик сув б-н таъминлаш нафақат Д., балки барча ўткир ичак касалликларининг олдини олишда муҳим ижтимоий тадбир ҳисобланади. Болаларни ёшлигидан покизаликка одатлантириш лозим.

Касаллик бемордан атрофидагиларга осон юқиши, Григорьев-Шига бактериялари кўзғатадиган Д. оғир кечиниши эътиборга олиб, беморни иложи борича касалхонага ётқизиб даволаган маъқул.

Хайвонлардан кўзи ва чўчкаларда учрайдиган ўткир инфекцион касаллик. Асосан 3—5 кунлик кўзиларда ичакнинг геморрагик яллиғланиши ва ич кетиши б-н кузатилади. Кўйларда Д. ни *Clostridium perfringens* В. турига мансуб спирохета кўзгатади. Касаллик соғлом ва касал хайвонлар биргаликда сақланганда алиментар йўл б-н юқади. Д. кўзилатиш мавсуми — баҳорда авж олади. Касал хайвонларнинг қон аралаш ичи кетади, иштаҳаси йўқолиб, озиб қолади. Касалликнинг ўткир шаклида кўзилар бир неча соат ичида нобуд бўлади. Енгилроқ кечганда кўзи кўпроқ ётади, эммай қўяди, тана ҳарорати 41° гача кўтарилади. Кескин ориқлаган кўзилар нобуд бўлади. Кўзиларни сифатсиз озиклантириш, гигиена қоидаларига амал қилмаслик ҳам касалликнинг келиб чиқишига сабаб бўлади.

Даволаш: гипреиммун зардоб, норсульфазол (1%) ва б. антибиотиклар буюрилади.

Олдини олиш: зоогигиена, ветеринариясанитария қридаларига амал қилиш, сифатли озиклантириш, тозалikka риоя қилиш, касалланган хайвонлар 6—10% ли хлорли оҳак, 5% ли креолин б-н дезинфекция қилинади. Бўғоз кўйлар кўзилашидан 20—30 кун илгари бир марта, 10—20 кун қолганда иккинчи марта эмланади. Кўзилар туғилиши б-н дастлабки соатларда Д. га қарши қўлланиладиган махсус зардоб юборилади (тери остига).

Ад.: Мусабоев И. Қ., Дизентерия, Т., 1960; Маҳмудов О. С., Болаларнинг юқумли касалликлари, Т., 1995.

Шоносир Шоваҳобов, Аҳроп Рўзимуродов.

ДИЗЕНТЕРИЯ АМЁБАСИ (*Entamoeba histolytica*) — амёбалар туркумига мансуб бир хужайрали паразит хайвон. Рус олими Ф. А. Леш 1875 й. кашф этган. Кўп ҳолларда амёба цистаси одам йўғон ичагидаги ахлатда кўпаяди, лекин ичак эпителийсига зиён етказмайди. Бундай ҳолларда одам дизентерия б-н оғримасдан амёба цистасини ташувчи ҳисобланади. Бу амёбанинг ичак бўшлиғида яшайдиган шакли бўлиб, уз. 20 мкм га етади. Д. а. нинг сохта оёқлари бошқа амёбаларникига нисбатан анча калта ва йўғон; ядроси юмалок; эндоплазмасида ютилган бир неча бактерия бўлиши мумкин. Ичак бўшлиғида Д. а. қобикқа ўралиб, шарсимон цистага айланади. Етилган цистанинг ядроси 4 та; етилмаганларида 1—2 ёки 3 та бўлади. Цисталар ахлат б-н ташқи муҳитга чиқади; у ердан озик-овқат ёки қайнатилмаган сув б-н яна одам ичагига ўтади, ривожланиб метациста (8 та ёш амёбали) ҳолатини ўтиб, ичак бўшлиғида яшайдиган шаклини ҳосил қилади. Айрим ҳолларда ичак бўшлиғидан унинг эпителийси хужайраларига кириб кўпайиб, яра ҳосил қилади (амёбиаз). Д.

а.нинг тўқимада яшайдиган бу шаклининг катталиги 25 мкм га етади; унинг цитоплазмасида ҳеч қандай киритмалар бўлмайди. Ичак ярасидан чиқадиган шилимшиқ, йиринг ва қон ахлат б-н аралашиб кетади. Бундай ҳрлларда ичак бўшлиғидаги ярадан чиққан амёбалар йириклашиб эритроцитларни ютадиган бўлиб қолади, амёбанинг эритрофаг, яъни катта вегетатив шакли пайдо бўлади. Эритрофаг ахлат б-н ташқи муҳитга чиққанида 15—20 мин.дан сўнг нобуд бўлади. Амёбиазнинг ўтқир даври сусайганда эритрофаг кичрайиб, ичак бўшлиғида яшайдиган шаклга, сўнгра цистага айланади. Цистали ахлат касаллик юқадиган манба ҳисобланади. Цисталар сувда ва нам тупроқда бир ой ва ундан кўпроқ тирик қолади. Д. а. б-н зарарланган одам ичагидан бир кеча-кундузда ташқи муҳитга 300 млн., баъзи 600 млн.гача циста чиқиши мумкин.

ДИЗПУЛ — Эроннинг жан.-ғарбидаги шаҳар. Диз дарёсининг сўл соҳилида. Хузистон вилояти таркибида. Аҳолией 202,6 минг киши (1997). Д. ёнидан халқаро т. й. ва нефть қувури ўтган. Шоли оқлаш, пахта тозалаш ва консерва 3-длари, терига ишлов бериш корхоналари бор. Хунармандчилик (гилам тўқиш ва б.) ривожланган. Тери ва жун махсулотлари б-н савдо қилинади. Дарёга 22 равоқли кўприк-тўғон қурилган (7-а.). Шаҳар номи ҳам шундан.

ДИЗРАЭЛИ (Disraeli) Бенжамин, граф Биконсфилд (1804.21.12 — Лондон — 1881.19.4) — Буюк Британия бош вазири (1868 ва 1874—80), Консерваторлар партиясининг раҳбари; ёзувчи. 1852, 1858—59, 1866—68 й.ларда молия вазири. Д. ҳукумати мустамлака-босқинчилик сиёсатини олиб борган (1878 й. Кипрни босиб олган, Мисрни эгаллаб олиш учун замин ҳозирлаган). «Конингсби» (1844), «Сибилла ёки Икки миллат» (1845) каби сиёсий романларида социал зиддиятларни юмшатишда аристократияга етакчи

ўрин ажратган.

ДИЗУРИЯ (диз... ва юн. ugon — сийдик) — сийдик чиқаришнинг бузилиши, сийдикнинг тез-тез, оғриқ б-н келиши. Цистит, уретрит, простата беши аденомаси ва б. касалликлар белгиси.

ДИККЕНС (Dickens) Чарльз (1812.7.2, Лендпорт — 1870.9.6, Хейдсхилл) — инглиз ёзувчиси. Адабий фаолияти 1833 й.да бошланган. Меҳнатқаш халқнинг оғир ахволи Д. асарларининг бош мавзуси бўлган. Д. танқидий реализм услубининг асосчиларидан ҳисобланади. Ҳажвий-сентиментал руҳда ёзилган «Пиквик клубининг ўлимидан кейинги ёзишмалари» (1837), «Оливер Твистнинг саргузаштлари» (1838), «Николас Никлби» (1839) романлари Д.ни дунёга машҳур қилди. 19-а. 40—50-й.лари Д. ижоди гуллаган давр бўлди. «Мартин Чезлвит» (1844) романида Америка вокелигидаги салбий томонлар тасвирланган. «Домби ва ўғли» (1848) романида инсонлик қиёфасини йўқотган, манмансироган инглиз бойваччалари ҳажв тиғи остига олинган. Таржимаи ҳол йўсинидаги «Давид Копперфилд» (1850) романида эса ўша замоннинг ижтимоий зиддиятлари кўрсатилган. Д. асарларида, умуман оддий кишилар қиёфаси зўр маҳорат б-н акс этади. 1848 й. Англияда чартистлар (йўқсуллар) ҳаракати мағлубиятга учраган даврда Д. долзарб ижтимоий муаммоларни каламга олди («Совуқ уй», 1853; «Машаққатли замон», 1854; «Жажжи Доррит», 1857 ва б.). Булар орасида, айниқса, «Машаққатли замон» романи алоҳида аҳамиятга эга.

«Икки шаҳарча тўғрисида кисса» (1859), «Интизорлик» (1861), «Бизнинг умумий дўстимиз» (1865) каби романларида эса Д. жамиятни ижтимоий инкироздан олиб чиқиш йўллари бадиий воситалар ёрдамида тасвирлайди.

«Оливер Твистнинг саргузаштлари» романи ўзбек тилида нашр қилинган (1984).

ДИККИТ — каолинитнинг полиморф турига мансуб гил минерали. Кимёвий формуласи $Al_4[Si_4O_{10}](OH)_S$. Биринчи марта аниқлаган америкалик минералог Дикка номи б-н аталган. Кристаллари тиниқ пластинкасимон. Рангсиз, оқ, сарғиш ва кўкимтир. Қаттиқлиги 2,5—3,5; зичлиги 2,6 г/см³. Паст т-рали гидротермал минерал. Кварц, доломит, серицит, каолинит, гидрослюда, галлуазит б-н бирга учрайди. Ўзбекистонда Чатқол-Қурама тоғларида (Оқтош, Оқсоқота, Қоронкўл, Гушсой ва б.) иккиламчи кварцитларда Д.нинг тўпламлари аниқланган. Қозоғистон (Қорачеку ва Қўнғирот, Кавказ (шим.-ғарбидаги симоб конларда), Украина (Никитовка)да бор. Оқсоқота конида

кварц, барит, диаспор, пиррофиллит, мусковит, гематит, симоб, олтин ва б. б-н бирга Д.нинг чўзиқ кристалли учрайди.

ДИКСИЛЕНД (инг. Dixieland — Дикси диёри, АҚШ Жанубий штатларига нис-бат берилган) — жаз ансамбли. Дастлаб, оқ танли созандалардан иборат нью-орлеан услубига мансуб илк жаз гуруҳларининг ифодаси. Туркибида труба, кларнет, тромбон ва ритмни таъминловчи соз (банжо, фортепиано, контрабас ёки туба, урма чолғу)лар мавжуд. Репертуаридан регтайм, блюз, фокстрот, шимми каби намуналар ўрин олган. Ўзбекистонда 1950-й.лардан (Е. Живаев, А. Ярулис, Б. Сметанов, С. Петляр ва б.) Д. гуруҳлари маълум.

ДИКТАНТ (лот. dicto — айтиб туриб ёздираман) — ўқувчиларга имло ва тиниш белгиларига дойр қоидаларни ўргатишда ҳамда бу қоидалар юзасидан ҳосил қилинган малакани текширишда қўлланиладиган ёзма иш. Таълимий ва назорат турлари бор. Таълимий Д. қандай ўтказилишига қараб огоҳлантириладиган, изоҳли ва тушунтириладиган Д.ларга бўлинади. Огоҳлантириладиган Д.да имло ва тиниш белгилари матн ёзишдан

олдин, изоҳли Д.да матнни ёзиш жараёнида, тушунтириладиган Д.да нотаниш сўзлар матнни ўқувчилар ёзиб бўлганига қадар, имловий белгилар эса матн ёзиб бўлингач тушунтирилади. Таълимий Д.нинг танлаб олинладиган, ижодий, эркин ва ўз-ўзига Д. турлари бор. Назорат Д. ўқувчилар билимини текширишга хизмат қилиб, катта таълимий аҳамиятга эга, чунки бунда ўқувчилар мавжуд билим ва кўникмаларини ишга соладилар. Назорат Д.да ўқувчиларнинг саводхонликлари ҳам баҳоланади.

ДИКТАТОР (лот. dictator — буюр-ман) — 1) Қад. Римда юқори лавозимдаги шахс. Урушда ва мамлакат ичида давлат учун катта хавф туғилган, жуда мушкул фавқулудда вазиятлар юзага келган пайтларда тайинланган. Д. айни бир вақтда олий фуқаролик, ҳарбий ва суд ҳокимиятига эга бўлган. Қонун чиқарувчи ҳокимият ҳам Д.нинг қўлида бўлган, у ўзига қарши қаратилган ҳар қандай, ҳатто қонуний ҳагги-ҳаракатлардан ҳам кўрқмаган. Д.лик лавозимига аввал фақат патрицийлар, мил. ав. 356 й.дан эса плебейлар ҳам қўйилган. Мил. ав. 1-а.да муддатсиз диктатура ҳам бўлган (мае. Сулла, Цезарь ва б.нинг диктатураси); 2) чекланмаган ҳокимиятга эга бўлган якка ҳукмрон шахс, ҳокими мутлак; 3) кўчма маънода — ўз хоши-иродасини бошқаларга мажбуран қабул қилдирувчи шахс.

ДИКТАТУРА (лот. dictatura — чекланмаган ҳокимият) — давлат ҳокимиятини нодемократик усуллар б-н амалга ошириш тизимини ифодаловчи тушунча, авторитар ёки тоталитар режим (к. Авторитаризм, Тоталитаризм). Д.га асосланган сиёсий режимда ҳрки-мият бир шахс — диктатор ёки бир неча шахсларнинг қўлида марказлашади, сиёсатда зўравонлик ва террор кучаяди. Д. ўрнатилганлиги диктаторлик ҳокимиятининг чекланмаганлиги ва назоратсизлиги, конституция эълон

килган демократик куқуқлар ва эркинликлар топталиши, вакиллик органларининг ҳуқуқлари чекланиши б-н ажралиб туради. Ҳокимият тўғридан-тўғри зўравонликка таянади. Одатда, йирик ижтимоий гуруҳлар Д.ни ифода этувчи куч сифатида намоён бўлса ҳам, у бир шахс ёки бир гуруҳ шахсларда мужассамлашади (Қад. Римда ҳарбий бошлиқлар Д.си ва триумвиратлар, мутлақ монархлар, хоз. авторитар тузумлар, хунталар ва х. к.). Тарихга кўра, бирон-бир давлатда Д. ўрнатилиши, одатда, ички ўзаро кураш ғоят кескин тус олган даврлар б-н боғлиқ бўлган (мас., Испанияда Франко Д.си, нацистлар Германиясида фашистлар Д.си, собиқ шўролар даврида Сталин Д.си ва б.).

ДИКТИОКАУЛЁЗ — ўтхўр ҳайвонларда учрайдиган инвазион касаллик. Касалликни бронх ва трахеяларда паразитлик қиладиган *Duystocaulidae* оиласига мансуб нематодалар кўзғатади. Касаллик қорамол, қўй, эчки, туя ва б. ҳайвонлар ўртасида кенг тарқалган. Д. деярли кўпчилик чорва боқиладиган минтақаларда учрайди. Гельминтлар оралик хўжайин иштирокисиз ривожланади. Ҳайвонлар сув, ўт б-н личинкаларни ютиб зарарланади. Ичакка тушган личинкалар лимфа йўли бўйлаб ҳаракатланиб, қонга ўтади, ундан ўпкага боради. Бу паразит ҳайвон организмда 1 — 1,5 ойда вояга етади. Қорамоллар организмда 1,5 ойдан 2 йилгача яшайди. Касал ҳайвонлар иштаҳаси йўқолади, йўғалади, баъзан ичи кетади, ҳарорати 39,5—41° гача кўтарилади.

Даволаш: нильверм, мебендазол, дитразин дивезид, локсуран, йоднинг сувдаги эритмаси; антигельминтлар б-н дегельминтизация қилинади. Олди ни олиш: яйлов алмаштирилади, сув манбалари тартибга солинади. Кўйларга яйловда боқиш даврида фенотиазин-туз аралашмаси ёки фенотиазин аралаш эмга кўшиб берилади.

ДИКТОР (лот. *dictor* — сўзловчи) — радио ва телевидение да микрофон олдиди, телекамера қаршисида тайёр матнни ўқувчи шахс. Д. хушовоз бўлиши, дикцияси кучли ва тил нор-маларини пухта билиши зарур. Д.ликка нутқи, овози, қобилиятига қараб танлов йўли б-н қабул қилинади. Ўзбекистонда Д.лик касб сифатида 1924 й. ажралиб чиқди ва ривож топа бошлади. Д.лик санъатининг такомиллашуви ва тажрибанинг ошиб бориши нагижасида Д. ижросининг хараكتери (оғзаки нутққа яқинлашув, гапиришда катта эркинлик, дадиллик ва б.) ҳам ўзгара борди. Мустақилликдан сўнг Ўзбекистонда Д.лик санъати алоҳида тус олди. Д.ларнинг матнга қарамай эркин, шу б-н бирга жуда чиройли ва раvon тилда гапириши кўзга ташланади. Ҳозирда турли мавзудаги эшиттиришларни Д.лар б-н бир қаторда журналистлар ва б. касб эгалари ҳам жуда кизиқарли ва ҳар бири ўзига хос тарзда олиб бормоқдалар. Мирқодир Мақсумов, Туйғуной Юнусхўжаева, Ўктам Жобиров, Насиба Иброҳимова, Насиба Қамбарова, Галина Мельникова, Раҳматилла Мирзаев, Баҳри Соаткулова, Раъно Жўраева, Қодир Тожиёв, Мирзохид Раҳимов каби Д.лар танланган.

Кинода — фильм матнини ўқиб, воқеани шарҳловчи киши. Одатда, экранда кўринмайди, фақат нутқи кинотасмага ёзиб олинади. Кўпинча муаллиф матни Д.га ишониб топширилади. Баъзан кинооператор, реж., сценарий муаллифининг ўзи ҳам Д.лик қилади («Тожиёв б-н учрашувлар», «Тошкентда бир қиз яшайди») фильмлари ва б.). О. Хўжаев, Р. Ҳамроев, С. Саидов, А. Рафиқов каби актёрларнинг кинодаги Д.лик фаолияти алоҳида аҳамиятга моликдир.

Моҳина Аширова.

ДИКТОФОН (лот. *dicto* — айтиб турман ва ... фон) — товушни лента ва пластинкага автоматик тарзда ёзиб оладиган ва қайта эшиттирадиган аппарат. Тузулиши магнитофонга ўхшайди. Унда товуш-

ни бир тезликда ёзиб олиб, қайта эшиттиришда тезликни машинкада ёзиб улгура оладиган даражада камайтириш мумкин. Д.нинг ихчам (портатив) хили батарея ва ўзгарувчан ток б-н ишлайди, чўнтакда олиб юрса бўлади. Д. хизматга оид хатларни, мажлисларда нотикларнинг нутқини, маърузаларни ёзиб олиш ва б. мақсадларда ишлатилади.

ДИКЦИЯ (лот. dictio — талаффуз) — сўзларни аниқ, равшан талаффуз этиш, сўзлаш усули. Нутқ маданиятининг асосини ташкил этади. Актёрлик санъатида, шунингдек, хонанда, диктор, но-тик, ўқитувчилар учун муҳим аҳамиятга эга.

ДИЛА — 1) эшик чорчўпи орасидаги тахтача; 2) безак санъатида яратиладиган нақш мужассамоти. Тўғри тўртбурчак ёки мурабба ҳошия ичига ишланади. Жумладан бағдоди эшик табақаларида чорчўп орасига ишланади: бунда эшик табақасининг ўртасида тўғри тўртбурчак, юқори ва куйи қисмида мурабба тахтага нақш (гирих) ишланиб чорчўпга ўрнатилади (нақш мужассамоти ишланган тахтанинг атрофи 3—4 см кенгликда 1—2 см юқароқ қилиниб чорчўп б-н миҳсиз бириктирилади).

ДИЛАТОМЕТР (лот. dilato — кенгайтираман ва ...метр) — иссиқлик, босим, электр ва магнит майдони, ион-ловчи нурланиш ва х. к. таъсирида жисм ўлчамларининг ўзгаришини ўлчайдиган асбоб. Жисм ўлчамларининг мутлақ ўзгаришига сезгирилиги Д.нинг асосий кўрсаткичи ҳисобланади. Д.нинг оптик-механик, сифимли, индукцион, рентген, радиорезонанс ва б. хиллари мавжуд. Оптик-механик Д. ёруғлик нури ёрдамида жисм ўлчамининг ўзгаришини ўлчайди. Сифимли Д.да жисм ўлчами ўзгариши б-н конденсатор сифими ўзгаради. Барча Д.лар олдиндан калибрланган бўлади. Д. б-н суюқ ёки газсимон моддаларнинг ҳажмий ўзгариши ҳам аниқланади. Д. кимё саноатида, техника, физика ва б.да

кўп ишлатилади.

ДИЛАТОМЕТРИЯ (лот. dilato — кенгайтираман ва ...метрия) — физиканинг жисмлар ўлчамлари ўзгаришининг ташқи таъсирлар (т-ра, босим, электр ва магнит майдонлар, ионловчи нурланиш ва б.)га боғлиқлигини ўрганувчи бўлими. Д. асосан жисмнинг иссиқликдан кенгайтишини ва уларнинг турли аномалияларини ўрганеди. Д. мақсадлари учун ишлатиладиган асбобга дилатометр дейилади. Д. усулларида физика ва матери-яшуносликда моддаларнинг хоссаларини ўрганишда фойдаланилади, техникада металллар ва уларнинг қотишмалари, шиша, пластмасса, қурилиш материаллари ҳажмининг ўзгариш хусусиятларини ўрганиш ва янги материаллар яратишга ёрдам беради.

ДИЛБАРЖИН — қад. шаҳар харобаси (мил. ав. 5 — мил. 4-а.). Афғонистоннинг Балх ш.дан 40 км шим. гарбда жойлашган. Юнон-Бақтрия ва Кушон подшоликлари даврида равнак топган. Совет-Афғон экспедицияси қазиш ишлари олиб борган (1970—78). Хароба тўртбурчак шаклда, мудофаа девори (умумий уз. 1,5 км, калинлиги 3,5 м) б-н ўралган. Бир неча буржи, 4 дарвозаси, атрофи хандақ бўлган. Шаҳар марказида 20 м бал.да алоҳида мудофаа девори (уз. 600 м) б-н ўралган шоҳ саройи жойлашган, унинг бир дарвозаси бўлиб атрофи хандақ б-н ўралган. Шаҳар ҳудудида будда ибодатхонаси, деворий расмлар б-н безатилган йирик бино, хумдон, мудофаа деворлари харобалари текширилган. Дадаги бинолар ҳашамадли қилиб безатилган. Бир хона деворида отга суяниб турган шахсларнинг тўқ-қизил, сарик, кўк, бинафша, жигарранг расмлари (бал. 2,13 м) ишланган. Бошқа хонада ҳўкиз миниб турган қинд худолари Шива ва Парвати расмлари тасвирланган. Яна бир хонанинг деворида тик турган 12 киши ва қўлларида қадаҳ ушлаб ўтирган икки қатор шахслар тасвири ишланган,

тасвирларнинг бошлари орасига қад. хинд-браҳма ёзуви битилган. Расмлар Ҳиндистоннинг қад. санъатига тақлид қилиб ишланган бўлсада, Болаликтепа ва Панжикент деворий расмларига жуда ўхшашдир. Д.дан, шунингдек, сопол идишлар, мис тангалар, юнон ёзуви битилган тош бўлаги ҳам топилган.

Ад.: Крутликowa И. Т., Пугаченкова Г. А., Дильберджин, М., 1977; Древняя Бактрия, М., 1984.

ДИЛЕММА (ди... ва юн. lemma — асос, ҳукм) — 1) мантиқда — шартли 2 ҳукмдан ва 2 ҳадли бир ҳукмдан чиқарилган ҳулоса, бунда иккала ҳад ҳам ё шартли ҳукмларнинг сабаблари (конструктив Д.), ёки улардан чиқарилган ҳулосаларнинг инкори (деструктив Д.) демакдир; 2) Кучма маънода ноҳуш имкониятдан бирини танлаб олишга мажбур бўлиш.

ДИЛЕР (инг. dealer — савдогар, агент) — 1) қимматли қоғозлар, валюталар, қимматбаҳо металллар ва б. олдисотдисини, биржа операцияларини ўз номидан ва шахсий маблағлари ҳисобига амалга оширувчи фонд биржаси аъзоси, жисмоний ёки юридик шахс; 2) маҳсулотни улгуржи (кўтара) сотиб олиб, уни чакана йўл б-н ёки кичик партияларда фойдасига сотувчи бизнес иштирокчиси, жисмоний ёки юридик шахс. Одатда, бундай агентлар маҳсулот ишлаб чиқарувчи фирмаларнинг дилерлик тармоқларида фаолият юритади.

ДИЛЕТАНТ (лот. delecto — роҳатлантираман, завқлантираман сўзидан) — фан ёки мусиқа, рассомлик, меъморлик каби санъат турларининг бирор соҳаси б-н изчил қизиқиб шуғулланган, лекин шу соҳанинг профессионал мутахассиси бўлмаган шахс, маълум маънода — ҳаваскор. Баъзи (Италия каби) давлатларда Д.нинг маҳсус уюшма (жамият)лари мавжуд.

ДИЛИ — Тимор о.даги шаҳар, Шарқий Тиморнинг маъмурий маркази. Аҳолиси 60 минг кишидан зиёд (1990-й. лар ўрталари). Парфюмерия, кулолчилик буюмлари, кофемашина ишлов бериш корхоналари бор. Йирик порт; четга копра, кофе, каучук, пахта, жун, тери ва б. чиқарилади.

ДИЛИ КАБУТАР, каптар юраги — кечпишар хўраки узум нави. Тупи ўртача ва кучли ўсади. Гули икки жинсли. Барги катта, беш бўлакли, кўп кертикли, арра тишли, тўқ яшил, чети сал юқорига қайрилган. Узум боши катта (бўйи 22 см гача), цилиндрсимон, шингиллари ҳовол, оғирлиги 280—300 г, баъзилари 500—600 г. Ғужуми йирик, тухум шаклида, кўкимтир-новвотранг, эти қалин, мазали, карсиллайди, пўстининг қалинлиги ўртача. Д. к. номи нав ғужумининг каптар юрагига ўхшашлиги сабабли юзага келган. Сент.да пишади. Таркибида 20—24% қанд, 3,5—5% кислота бор. Гектарида 110—150 ц ҳосил беради. Совуққа, курғоқчиликка чидамсиз. Андижон, Самарқанд, Қашқадарё вилоятларида, Тожикистонда ўстирилади.

ДИЛНОЗ — эртапишар тарвуз нави. Ўзбекистон сабзаёт-полиэкинлари ва картошқачилик и. т. ин-тида Днепрпетровский, Мраморний ва Огонёк навларини дурагайлалаш йўли б-н чиқарилган (Р. Ҳақимов, С. Қўчқоров, 1990). Д. ўртача палакланади, асосий палаги узун. Барги ўртача, ингичка, кулранг-яшил, барг асосида уйма барглари бир-бирига тегиб туради. Тарвузи думалок, деярли қора, тўрсиз, ингичка, узун кўринмайдиган тарамлари бор. Оғирлиги 3,5—4 кг. Пусти қалинлиги ўртача, қаттиқ. Эти ёркин кизил, майин, ширадор. Меваси таркибида умумий қанд микдори 7,6%, С витамини 7,3 мг% га боради. Уруғи майда, 1000 та уруғининг оғирлиги 50—55 г. Уруғи униб чиққанидан кейин меваси 85 — 90 кунда пишади. Ҳосилдорлиги 300 ц/га дан юқори. 1994 й.дан Ўзбекистоннинг барча вилоятларида экилади (к. Тарвуз).

ДИЛОР, бета дигидрогетаклор (C₁₀H₇C₁₇) — экинларни зараркунанда ҳашаротлардан ҳимоя қилишда қўлланиладиган кимёвий препарат (ичдан таъсир қиладиган инсектицид). Ним сарғиш тусли, 80% ли ҳўлланувчи кристалл кукун ҳолида ишлаб чиқарилади. Хлорорганик препаратларга чидами бўлмаган кусак қуртига, беда ва қанд лавлагига узунтумшук қўнғизларга, сабзавотчиликда Колорадо қўнғизига қарши қўлланилади. Вегетация даврида пуркалади. Сўнги ишлов картошка ҳосилини йиғишдан 20 сутка, қанд лавлаги, сабзавотлар, пахта теримидан камида 30 кун илгари ўтказилади.

ДИЛРАБО, дилрубоб — торли камонли мусика чолғуси. Ҳозирда 4 асосий, 17 қўшимча садо бериб турадиган торлари, 17—20 металл пардалари бўлиб, хроматик товушқаторга эга. Асосан, Афғонистонда кенг тарқалган, Ҳиндистонда ҳам учрайди. 30-й.ларгача Бухорода баъзи ғижжакчилар томонидан ишлатилган.

«**ДИЛХИРОЖ**», Дилхарош (форс. — дилни тирновчи) — ўзбек ва тожик халқларининг мумтоз ракс куйи. Бош оханги ривожланиши жараёнида пешрав услуби етакчи ўрин тутади. Д.нинг оммабоп яллаларга яқин ашула йўли ҳам мавжуд бўлиб, Тожикистонда «Сийнахуруш» деб юритилади. Лад ва куй-оханг асослари Бузрук макоми йўлларига яқин. Д. ривожининг юкори қисмида «Зебо пари» авжи ишлатилган.

ДИЛШОД ОТИН, Барно, Дилшоди Барно (тахаллуслари; асл исм-шарифи Дилшод Раҳимқул сўфи кизи), (1800, Ўратепа — 1905/06, Қўқон) — шоира, маърифатпарвар. Отасидан савод ўрганган. Мактабдорлик қилган — хотин-қизларга хат-савод ўргатган. Анбар Отин Д. О. нинг иқтидорли талабаларидан бўлган. Д. О. ғазал, мухам-

мас, масаддас, чистон ва б. б-н бирга хотираномалар ҳам яратган. Унинг 91 та ўзбекча ва 51 та тожикча шеъри, «Тарихи муҳожирон» («Муҳожирлар тарихи») бадиий-тарихий асарининг ўзбекча ва тожикча 3 қўлёзма нусхаси («Тазкирани Барно», «Сабот ул-башар ма тарихи муҳожирон» — «Инсон матонати ва муҳожирлар тарихи», «Мунтахаб алашъори Барно» — «Барнонинг танланган шеърлари») бизгача етиб келган. Буларда ўзаро урушлар, халқнинг турмуш шароити ва бошқа ижтимоий-сиёсий воқеалар ўз ифодасини топган. Туркистонни чор Россияси босиб олишига бўлган муносабатда шоира замондошларидан илгариллаб, бу ҳодисанинг барча оқибатларини тўғри тушунган. Шу жиҳатдан Д. О. шеърияти халқтақдирининг бадиий йилномаси даражасига кўтарилди. Шу б-н бирга шоира бахтиёр замон, яхши кунлар келишига ишонди («Бу жабру зулмат албат муваккат...», «Фарғона» ва б.), туркистонликларни дўст-иноқ яшашга ундади («Халойик, борсангиз...», «Тарихи муҳосара» ва б.). Д. О. лирикасида му-ҳаббат ва садоқат мавзуи, ватан ва инсон озодлиги масаласи уйғунлашиб кетган («Сочим сунбул деюрлар...», «Фалакда сузувчи ой...» ва б.).

Д. О.нинг «Тарихи муҳожирон» асирида 19-а. Қўқон хонлигидаги тарихий, ижтимоийсиёсий воқеалар акс этган. Аёлларни маърифатли, эркин, жамиятнинг тенг ҳуқуқли аъзолари бўлишга чорлаган. Шунингдек, асарда Ўратепа ва Қўқонда яшаган 30 дан ортиқ шоир ва шоиралар ижоди ҳақида маълумот келтирилган. Д. О. асарлари қўлёз-маси Ўзбекистон ФА Шарқшунослик ин-тида сақланади (инв. № 1207). Асарлари ўзбек ва тожик тилларида нашр қилинган.

Ас: Танланган асарлар, Т., 1972; Зебуннисо, Дилшод ва Анбар Отин шеърятидан, Т., 1981.

Ад.: Қодирова М., Дилшод, Т., 1971. Бегали Қосимов.

ДИЛШОД ОҒО БЕГИМ (? - 1383)

— Амир Темуринг хотинларидан бири. Амир Темур 1374 й. Жета (Мўғулистон) хукмдори Қамариддинга қарши қўшин тортиб, рақибини таъқиб этиб Учфармон ва Отбоши орқали шарқдан Фарғона водийсига кирганда, ўғли Жаҳонгир Мирзо Қамариддиннинг лашкарбошиси Шамсуддинбекнинг хотини Буён оғо ва кизи Дилшод оғони асир тушириб отаси ўрдугоҳи (Арпа мавзеи)га келтирган. Амир Темур Д. о. б.га майл билдириб унга уйланган. Д. о. б. Амир Темурнинг харбий сафарларида унга доимо ҳамроҳ бўлган. Амир Темур Хуросондаги Хабушон ш. (ҳоз. Кучон)ни эгаллаган пайтда (1383) Шарафиддин Али Яздийнинг ёзишича, «...Маҳди улё Дилшод оғога марази пайдо бўлиб, Самарқанд сори йибардилар... Тўнгуз йилида, етти юз сексон бешда (1383 й. ёзи) хазрат соҳибқироннинг ҳарам мухтарами Дилшод оғо вафот бўлди» («Зафарнома», Т., 1997, 98-6.). Д. о. б.дан фарзанд бор-йўқлиги ҳақида аниқ маълумот йўқ.

ДИЛЬС Отто Пауль Герман (1876.23.1, Гамбург — 1954.7.3) — немис органик-кимёгари. Берлин (1906 й.дан) ва Кильск ун-ти проф. (1916 й.дан). Д. селен ёрдамида органик бирикмаларнинг углерод панжараларини ўзгартирмасдан дегидрирлаш усулини таклиф қилган; холестерин ва б. стеринларни дегидрирлаган (1927). К. Альдер б-н ҳамкорликда диен синтези усулини топган ва унинг ёрдамида турли синфларга мансуб кўп сонли органик бирикмаларни олган. Нобель мукофоти лауреати (1950, Альдерс б-н ҳамкорликда).

ДИМЕДРОЛ, алледриал, аллерган, диабенил — асосий антигистамин дори (қ. Гистаминга қарши дорилар). Рецептлар сезувчанлигини сусайтиради; тинчлантирувчи ва ухлатувчи таъсирга ҳам эга. Аллергик касалликлар, шунингдек, марказий нерв системасининг айрим касалликларини даволашда ишлатилади.

ДИМЕТИЛАМИН, $(\text{CH}_3)_2\text{NH}$ - алифатик қаторнинг иккиламчи амини. Қўланса ҳидли рангсиз газ; совитилганда рангсиз суюқликка айланади; суюқланиш т-раси — $92,2^\circ$, қайнаш т-раси $6,9^\circ$. Сувда ва органик эритувчиларда эрийди, кислоталар б-н кристалл тузлар ҳосил қилади, ацилланади, алкилланади ва ҳ. к. Д. оксил моддалар чириганда ҳосил бўлади; sanoатда метил спирт б-н аммиакдан, шунингдек, формальдегид б-н аммоний хлориддан олинади. Органик синтезда шифобахш дорилар (ди-каин, аминазин ва б.), ракета ёқилгиси (диаметилгидразин) ва ҳ. к. тайёрлашда қўлланилади.

ДИМЕТИЛАНИЛИН, $\text{C}_6\text{H}_5\text{N}(\text{CH}_3)_2$ -учламчи ароматик амин. Мол. м.121. Рангсиз суюқлик, кавода оксидланиб, қўнғир ранга киради. Қайнаш т-раси $192,5\text{—}193,5^\circ$, суюқланиш т-раси $2,5^\circ$. Сувда деярли эрмайди, органик эритувчиларда эрийди. Д. sanoат микёсида анилин б-н метил спиртдан (сульфат кислота иштирокида) олинади. Д. бўёқлар (малахит кўки) синтезида, рангли фотографияда ва портловчи моддалар (мас, тетрил) и. ч.да кенг қўлланилади.

ДИМЕТИЛГИДРАЗИН, $\text{C}_2\text{H}_8\text{N}_2$ -ўткир ҳидли, рангсиз тиниқ суюқлик. Мол. м. 60,10. Иккита изомери маълум: симметрик Д. — $\text{CH}_3\text{NH—NHCH}_3$, ва асимметрик Д. $(\text{CH}_3)_2\text{N—NHг}$ Амалий аҳамиятлиси — асимметрик Д. суюқланиш т-раси — $57,2^\circ$, қайнаш т-раси 63° , зичлиги $791,1 \text{ кг/м}^3$, гигроскопик, кучли асос. Сув ва органик эритувчилар б-н ҳар қандай нисбатда аралашади. Ҳавода секин оксидланади, 270° да ўз-ўзидан алангланади; жуда заҳарли.

Д. диметиламинни кислотали муҳитда ишқорий металллар нитритлари б-н нитролаб, хреил бўлган диметилнитрозоаминни палладий ёки платина каталлизаторлигида водород б-н қайтариб ёки диметиламинга ишқор иштирокида

монохлорамин таъсир эттириб олинади. Асимметрик Д. ракета ёқилгилари компонента сифатида қўлланилади.

Симметрик Д.нинг қайнаш т-раси 81° , зичлиги $827,4 \text{ кг/м}^3$. Гидразинни ациллаб, ҳосил бўлган диацил-гидразидни диметилсульфат б-н ме-тиллаб олинади.

ДИМЕТИЛКЕТОН — органик бирик-ма; ацетоннинг иккинчи номи.

ДИМЕТИЛФОРМАМИД, чумоли кислота диметиламида, $\text{HCON}(\text{CH}_3)_2$ — ўзига хос ҳидли рангсиз суюқлик. Мол. м. $73,09$. Суюкланиш т-раси — 61° , қайнаш т-раси 153° , зичлиги $944,5 \text{ кг/м}^3$ (25°); сув, спирт, ацетон, эфир, бензол, углерод сульфид (CS_2)га аралашади. Саноатда чумоли кислотани диметиламин б-н конденсатлаш, метилформиат аминозолини диметиламин б-н $80\text{—}120^{\circ}$ т-ра ва $0,1\text{—}0,4 \text{ МПа}$ босимда конденсатлаш, ме-тиламинни $100\text{—}150^{\circ}$ т-ра ва $2,5\text{—}20 \text{ МПа}$ босимда CH_3ONa иштирокида метанолда карбониллаш усуллари б-н олинади. Нефть пиролизи газлари аралашмаларидан ацетилен ва диен углеводородларни ажратиб олишда, полиакрил толалар (цитрон, орлон ва б.), тасмалар, лок-бўёқ материаллар, тери, қоғоз, ёғоч, вискоза тола ва б. материаллар и. ч.да эритувчи сифатида қўлланилади.

ДИМЛАМА — димлаб тайёрланадиган таом. Гўшт ёки балиқ, турли сабзавот ва баъзи мевалардан пиширилади. Д. хушхўр, енгил ҳазм бўлади, чунки димлаш усули б-н тайёрланган таом таркибидаги фойдали моддалар (витами-нар, минерал ва қанд моддалари, хушбўй хид ва маза берувчи экстрак-тив моддалар) сақланиб қолади. Д.нинг бир неча турлари бор: гўшт Д., балиқ Д., ошқовоқ Д., беҳи Д., сабзавот Д. ва б. Гўшт Д., — гўшти ва думба лўнда-лўнда қилиб тўғралади, суяклар ҳам $2\text{—}3 \text{ см}$ узунликда чопилади, сўнгра майда тўғралган пиёз, туз ва зирavor б-н кориштирилади. Қиздирилган қозонга аввал ёғ, кейин

суяк, сўнгра тўғралган гўшт қаватқават қилиб солинади. Ҳар қаватига дафна япроғи, туйилган мурч, укроп солинади, буг ҳосил бўли-ши учун озроқ сув куйилади ва қопқоғи гипс ёпилиб, атрофига сочиқ ўраб қўйилади. 40 мин. давомида пиширилади. Гўшти ликопларда, сардаги пиёлаларда дастурхонга тортилади. Ошқовоқ Д. — ошқовоқ пўчок ва уруғдан тозаланади, катта-кичиклиги гугурт қутисидек қилиб тўғралади, сўнгра юзига туз селип сариеғда бир оз ковуриладида, устидан суюқроқ қаймоқ куйиб, димлаб қўйилади, султ оловда 30 мин. давомида пиширилади.

Ад.: Махмудов К., Меҳмоннома, Т., 1989 .

ДИМО Николай Александрович ($1873.30.11$, Оргеев - $1959.15.3$, Кишинёв) — тупроқшунос олим, ВАСХ-НИИ акад. (1948), Молдавияда хизмат кўрсатган фан ва техника арбоби (1946). Но-воалександрия кишлок хўжалиги ва ўрмончилик ин-тини тугатган (1902). САГУ (ҳоз. Ўзбекистон миллий ун-ти) ва Кишинёв ун-тини ташкил этишда қатнашган; Ўрта Осиё тупроқшунослик ва геоботаника и. т. ин-тига ($1920\text{—}31$), Молдавия ФА Тупроқшунослик ин-тига раҳбарлик қилган ($1957\text{—}59$). 1945 й.дан Кишинёв ун-ти проф., тупроқшунослик кафедраси мудири. Д.нинг илмий ишлари тупроқ геог.си, уларнинг шўрланиши, биол. си, физикасига; Россия Европа қисми марказий худудлари, Ўрта Осиё, Закавказье ва Молдавия тупроқ мелиорациясини ўрганишга бағишланган. Д. раҳбарлигида Сирдарё ва Амударё оралигидаги тупроқ қоплами тадқиқ этилди, Ўрта Осиёнинг дастлабки тупроқ харитаси тузилди.

ДИМОРФИЗМ (ди... ва юн. morphē — шакл) — бир турга мансуб организмларда морфо-физиологик белгилари б-н бир-биридан кескин фарқ қиладиган шаклларнинг мавжуд бўлиши. Д. мавсумий, жинсий ва экологик бўлади. Мавсумий

Д. — бир турга мансуб индивидларнинг бир-биридан мавсумий фарқ қилишидир. Мас, ола қанотли капалак тухумларидан баҳорда қанотлари 28—32 мм бўлган кизғишсарик, ёзда эса қанотлари 30—35 мм бўлган кора-жигарранг капалаклар чиқали. Жинсий Д. ҳайвонлар орасида кенг тарқалган, мас, эркаклари б-н урғочиларининг катта-кичиклиги, ранги, ташқи кўринишида фарқ бўлади (товуқ б-н хўроз). Экологик Д. — яшаш шароитига биноан юз берадиган ўзгаришлар. Д. наел алмашинишида ҳам кузатилади. Мас, сальпларнинг якка ва колония бўлиб яшайдиган шакллари, паразит чувалчангларнинг жинсий ва жинссиз насллари бўлади. Ўсимликларда бир тур индивидлари орасида ташқи кўриниши б-н фарқ қиладиган индивидлар учрайди. Мас, наша ўсимлигида чангчили ва уруғчили тўпгуллар ҳар хил тузилган.

ДИМОҒ — 1) ҳалқумнинг юқори бўлими, бурун ичи; анатомияда нотўғри тўртбурчак шаклидаги юпқа суяк (vomer) Д. суяги деб аталади; 2) сўз бирикмаларида мағрурлик, гердайганликни (мас, димоғи баланд, димоғ-дор) ёки хушқайфиятни (мас, димоғи чоғ) билдирувчи ибора.

ДИН (араб. — эътиқод, ишонч, итоат) — худо ёки худолар, ғайритабиий кучлар мавжудлигига ишониш. Д. муайян таълимотлар, хис-туйғулар, тоат-ибодатлар ва диний ташкилотларнинг фаолиятлари орқали намоён бўладиган, олам, ҳаёт яратилишини тасаввур қилишнинг алоҳида тарзи, уни идрок этишнинг ўзига хос усули. Д.нинг пайдо бўлиши ҳақида ягона фикр йўқ. Исломо дини таълимотига кўра, Д. — Аллоҳ томонидан ўз пайғамбарлари орқали башарият оламига жорий этилажаги зарур бўлган илоҳий қонунлардир. Табиат ва инсонни яратган, аини вақтда инсонга тўғри, ҳақиқий ҳаёт йўлини кўрсатадиган ва ўргатадиган илоҳий қудратга ишончни ифода этадиган таълимотдир.

Д. дунё, инсон, мавжудотларнинг келиб чиқиши, инсоннинг яшашдан мақсади каби саволларга ўзича жавоб беради. Дунёвий илм нуқтаи назаридан Д. кишилик жамияти тарихий тараққиётининг маълум босқичида пайдо бўлган ижтимоий онг шаклларида бири. Бу дунёқараш жамиятнинг маълум тарихий давр ва шароитларидаги талаблари, эҳтиёжлари асосида шаклланади. Улуғ мутафаккир Абу Наср Форобий Д.га фалсафа б-н бир қаторда ҳақиқатга этишнинг 2 мустақил усулидан бири сифатида қараган. Форобийнинг фикрича, фалсафадаги масалалар исботини пайғамбарлар рамзлар шаклида баён қилганлар. Д.га турлича ёндошишни Беруний, Ибн Сино, Умар Хайёмнинг ижтимоий-фалсафий қарашларида, Ибн Рушднинг икки ҳақиқат назариясида кузатиш мумкин. 18-а. француз файласуфларининг Д.га бўлган ўзига хос ёндашувлари, 19-ада мифологик мактаб (ака-ука Я. Грим ва В. Грим, М. Мюллер), антропологик мактаб (Л. Фейербах) ва б. турли йўналишлар пайдо бўлган бўлса, 20-а.да Д.ни тадқиқ қилиш юзасидан яна бошқача қараш ва назариялар (К. Юнг, Э. Дюркхейм) вужудга келди.

Д.нинг нима эканлиги турлича изоҳлансада, умуман олганда Д. — ишонмоқлик туйғусидир. Бундай туйғуси бўлмаган халқ йўқ. Чунки бирон-бир халқ Д.сиз, эътиқодсиз, бирон-бир нарсага ишончсиз яшай олмайди. Д. инсониятнинг энг теран, энг гўзал маънавий-руҳий эҳтиёжларидан биридир. Инсоният тарихида Д. турли шаклларда намоён бўлган. Д.нинг дастлабки кўринишлари фетишизм, тотемизм, анимизм, сеҳргарлик ва б.дир. Шунингдек, уруғқабилла Д.лари, миллий Д.лар (иудаизм, хиндуийлик, синтоизм, даосизм, конфуцийчилик), жаҳон Д.лари (буддизм, христианлик, ислом) вужудга келган. Д. аввалига кўпхудолик (поли-теистик), сўнгра яқкахудолик (монотеистик) кўринишида бўлган. Ҳар бир Д. диний дунёқараш, диний маросим, диний туйғу ва сиғиниш объектларини

ўз ичига олади. Ҳар қандай жамиятда Д. маълум ижтимоий, маънавий ва руҳий вазифаларни бажаради. Унинг ижтимоий ҳаётга таъсири кучлидир. Ҳар бир Д. диндорларини ўз таълимоти доирасида саклашга ҳаракат қилади, ўз қавмлари учун тасалли берувчи, овуғувчилик вазифасини ўтайди. Д.лар ўз маросим ва байрамларининг қавмлари томонидан қатъий тартибга амал қилган ҳолда бажарилишини шарт қилиб қўяди, шунингдек, ўз қавмларининг бирлигини, жамият ва шахсларнинг ўзаро алоқада бўлишини таъминлашга интилади. Д. инсонга яшашдан мақсад, ҳаёт мазмуни, бу дунё ва у дунё масалаларига ўз муносабатини билдириб туради. У умуминсоний ахлоқ меъёрларини ўзига сингдириб, хулқ-атвор қоидасига айлантиради (қ. Ахлоқ). Маданият ривожига катта таъсир кўрсатиб, умуминсоний ва миллий кадриятларни сақлаб қолиш ва авлоддан-авлодга етказиш ишига ёрдам беради.

Д. инсоннинг ишончли ҳамроҳи, одамзот ҳаётининг бир қисми бўлиб келган. Унга турли даврда турлича муносабатда бўлинган. Д.ни жамиятнинг ҳукмрон кучлари давлат сиёсати даражасига қўтарган ёки Д. ҳамда диндорларни аёвсиз таъкиб остига олган ҳоллар тарихда кўп учрайди. Яқин ўтмишда — шўролар даврида Д.ни камситиш ва унга қарши кураш сиёсати олиб борилди.

Ўзбекистон мустақилликка эришгач, Д. маданий-маънавий омиллар умумий силсиласига кирувчи тенг ҳуқуқли кадрият сифатида тан олинди ва Д.га тўла эркинлик берилди. Диний жамоалар, ташкилотларга қонун доирасида очик ва дахлсиз фаолият кўрсатиш имконияти яратилди. Ўзбекистон аҳолисининг асосий қисми ислом динига, европалик аҳоли христианликнинг православие мазҳабига эътиқод қилади. Улар б-н бир қаторда католик, протестант, бошқа мазҳаб (жами 15 дан ортик конфессия) вакиллари яшайди. Улар ватан мустақиллигини мустаҳкамлаш, сиёсий-ижтимоий барқарорликни таъминлаш

йўлида фаолият юритмоқдалар.

Ўзбекистон дунёвий давлат бўлиб, Д. давлатдан ажратилган. Виждон эркинлигининг қафолатлари Ўзбекистон Республикасининг Конституциясида, «Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисида»ги қонунда (1998) баён этилган. Ўзбекистонда Д. ва диний дунёқараш дунёвий турмуш тарзи, дунёвий фикр б-н ёнма-ён ривожланиб келмоқда.

Шоиستا Шобадуррахимова,
Муҳаммаджон Қодиров.

ДИНА (юн. dynamis — куч) — СГС бирликлар тизимида куч бирлиги. Қисқача дин б-н белгиланади. 1 г массали жисмга 1 см/с² тезланиш бера оладиган куч 1 дин га тенг бўлади. 1 дин=1 г-см/с²= = 10-5 Н=1,02-10-6 кгк.

ДИНАМИК — электр тебранишларни товуш тебранишларига (товушга) айлантриб берадиган асбоб (қ. Радиокарнай).

ДИНАМИК ГЕОЛОГИЯ - геол. фанининг бир соҳаси. Ер устки қисми ва қаърида бўладиган геологик жараёнларнинг келиб чиқишини ўрғанади. Эндоген жараёнлар ва экзоген жараёнларга бўлинади. Эндоген жараёнларнинг асосий энергия манбаи Ернинг ички исиклиги ва гравитация, экзоген жараёнлариники — гравитация ва Қуёшнинг нурли энергиясидан ташкил топган. Д. г. Ер қуррасидаги барча геологик жараёнлар ва хрдисаларнинг бири бири б-н узвий боғлиқлигини, уларнинг уз-луксиз ўзгариб туриши ва ривожланишини ўрғанади. Эндоген ва экзоген жараёнлар қонуниятларини ва уларнинг оқибатларини ўрганиш, турли фойдали қазилма бойликларни қидириш, тупроқ эрозияси, кўчки, сурилмалар ва қулашларни ўрганишда аҳамиятли.

ДИНАМИК ДАСТУРЛАШ (програм малаш) — математиканинг кўп босқичли энг мақбул (оптималь) бошқаришга оид

масалалар назарияси ва уларни ечиш усулларини ўрганувчи бўлими. Бу ерда дастурлаш (программалаш) тушунчаси «режалаштириш», «қарор қабул қилиш», яъни «бир қарорга келиш» маъноларида ҳам қўлланилади. Бу принцип Д. д.нинг асосий масаласини охиридан бошлаб ечишга имкон беради. Д. д. чекли босқичли жараёнлардан ташқари, узлуксиз давом этадиган жараёнлар учун ҳам ишлаб чиқилган. У техника, космик парвозлар, халқ хўжалигини режалаштиришнинг турли масалаларида энг мақбул ечимлар топишга имкон беради. Д. д. усули электрон ҳисоблаш машиналари, компьютерлар ёрдамида татбиқ қилинади.

ДИНАМИК МЕТЕОРОЛОГИЯ - умумий метеорологиянинг бир бўлими, атмосферада содир бўладиган динамик ва термодинамик жараёнларни назарий жиҳатдан ўрганиш, об-ҳавони олдиндан айтиб беришнинг гидродинамик усулларини ишлаб чиқиш ва б. б-н шуғулланади. Д. м.нинг асосий вазифаси атмосфера жараёнларини прогностлашдан иборат (атмосферада шамол узгариши тенграмаси, турли тўлкинлар ҳаракати, босимни ҳисоблаш, ЭХМ ёрдамида маълум муддатда шамол, ҳарорат, босимни баҳолаш кабилар). Д. м.нинг муҳим амалий вазифаси об-ҳаво элементлари (т-ра, шамол тезлиги, будут, ёғинлар ва б.)га оид маълумотларни олдиндан ҳисоблаш усулларини ишлаб чиқишдир. Ат-мосферадаги радиацион, электр ва физика жараёнларини ўрганиш ҳам Д. м. вазифасига қиради (қ. Метеорология). Ўзбекистонда Д. м.нинг асосчилари В. И. Губин, Е. М. Козик ва Н. Н. Рома-новлар ҳисобланади. Д. м.нинг келажакда ривожланиши атмосфера ҳолатини кузатиш нуқталарини кўпайтириш, Ернинг сунъий йўлдошларидан олинадиган маълумотлардан, янги электрон техникадан фойдаланишга боғлиқ бўлиб, физика, кимё, кибернетика фанлари ютуқларига ҳам асосланади.

Ҳамидулла Абдуллаев.

ДИНАМИКА (юн. dynamis — куч) — механиканинг жисмлар механик ҳаракатини уларга таъсир қиладиган кучлар б-н боғлаб ўрганадиган бўлими. Д.да статиканинг мураккаб кучлар системасини содда ҳолга келтириш қонуниятларидан ва кинематикадаги ҳаракатни ифодалаш усулларидан кенг фойдаланилади. Д.нинг бевосита вазифаси берилган (қўйилган) кучлар бўйича ҳаракатни аниқлаш, агар ҳаракат маълум бўлса, жисмга қўйилган кучларни топишдан иборат. Одатда, Д. деганда ёруғлик тезлигидан анча кичик тезликда ҳаракатланаётган ҳар қандай моддий жисмнинг ҳаракатини ўрганадиган анъанавий (классик) Д. тушунилади.

Ўрганиладиган объектнинг хоссаларига қараб: 1) моддий нуқта ва моддий нуқталар системаси Д.си; 2) қаттиқ жисм Д.си; 3) узгарувчан массали жисм Д.си; 4) эластик ёки пластик деформацияланадиган жисм Д.си; 5) суяклик ва газ Д.си (мас, гидродинамика, аэродинамика, газ динамикаси) булади. Д.да аввал моддий нуқтанинг ҳаракат қонунлари аниқланади, сўнгра моддий нуқталар системаси учун бу қонунлар умумлаштирилади, масса жисмларнинг моддий ифодаси сифатида қаралади.

Д. асосини Ньютоннинг механика қонунлари ташкил қилади.

Д.да иккита бирликлар системаси ишлатилади: 1) физик система [узунлик бирлиги (1 метр), вақт бирлиги (1 секунд), масса бирлиги (1 килограмм-масса) олинади]; 2) техник система [узунлик, вақт бирлиги ва куч бирлиги (1 килограмм-куч)]. Д.да моддий нуқталар ва системаларнинг ҳаракати Ньютоннинг қонунлари асосида тузилган дифференциал тенграмалар асосида аниқланади. Д.да моддий нуқта тебранма ҳаракатини текшириш учун дифференциал тенграмалардан фойдаланилади ва ҳаракат қонунлари келтириб чиқарилади. Бундан ташқари динамикада ҳаракатни текшириш учун нисбатан соддалаштирилган уч

хил усул ҳам келтирилади. Булар Д.нинг умумий теоремалари деган ном б-н киритилган.

Амалда Д.нинг қуйидаги умумий теоремалари жуда кенг татбиқ қилинади: 1) система ҳаракат миқдорининг ўзгариши ҳақидаги теорема: система ҳаракат миқдори дифференциали ташқи кучлар элементар импульсларининг геометрик йигиндисига тенг. Бу теорема суюқликлар ҳаракатини текширишда, зарба назариясида, реактив ҳаракатлар назариясида кенг татбиқ қилинади; 2) система кинетик моментининг ўзгариши ҳақидаги теорема: системанинг бирор О марказига нисбатан кинетик моментининг вектори учининг тезлиги системага қўйилган ташқи кучларнинг шу нуқтага нисбатан бош моментига тенг. Бу теорема гироскоплар назариясида, зарба назариясида, сайёралар ҳаракатини текширишда, турбиналар назариясида кенг татбиқ қилинади; 3) система кинетик энергиясининг ўзгариши ҳақидаги теорема: системанинг ихтиёрий силжишидаги кинетик энергияси ўзгариши ички ва ташқи кучларнинг шу силжишда бажарган ишлари йигиндисига тенг. Системага потенциал кучлар қўйилса, система кинетик ва потенциал энергияларининг йигиндиси ўзгармай қолади. Кинетик энергиянинг ўзгариш тезлиги барча ички ва ташқи кучлар қувватлари йигиндисига тенг. Д.да умумлашган координаталар ва умумлашган кучлар тушунчалари киритилиб, кинетик энергияни бу янги координаталарда ифодалаш учун Лагранж иккинчи тур тенгламалари келтириб чиқарилади. Ҳаракатни тадқиқ қилишнинг умумий усулларидан ташқари Д.да бир қатор хусусий масалалар: гироскоплар назарияси, механик тебранишлар назарияси ва б. ҳам ўрганилади. Д. усулларининг айрим соҳаларга татбиқ қилиниши туфайли осмон механикаси, ташқи баллистика, самолётлар динамикаси, ракетагапар динамикаси каби соҳалар пайдо бўлди.

Ад.: Ўразбоев М., Т., Назарий механика асосий курси, 3-нашр, Т., 1966; Ра-

шидов Т. Р., Шозиётов Ш., Мўминов К. Б., Назарий механика асослари (дарслик) Т., 1990.

Турсун Рашидов, Қудратилла Латипов.

ДИНАМИКА (музыкада) - 1) муайян асарнинг нота ёзувида ва бевосита уни ижро этишда товушлар садоланиши кучи (баланд-пастлиги)нинг ўзгарувчанлиги; 2) шу ўзгарувчанликни ифодаловчи белгилар мажмуи; 3) мақсуд жараёнини ўрганувчи таълимот. Д. музиқий ифоданинг муҳим воситаларидан бўлиб, халқ ва профессионал ижод ва ижрочиликда қадимдан қўлланилиб келинган. Д. атамаси илк бор швейцар музика ўқитувчиси Х. Негели томонидан (1810) жорий этилган деган тахмин бор. Д.нинг энг аниқ, яъни кучли, баланд — *forte*, *fortissimo*; кучсиз, паст, секин — *piano*, *pianissimo* (p, pp) ва б. турлари қўлланилади. Шу б-н бирга, муайян Д.дан бошқасига аста-секин ўтиб боровчи (садонинг кучайиши — *crescendo*, садонинг пасайиши — *diminuendo*, ва б.) турлари ҳам жорий этилади. Ижодий амалиётда бутун бир асарни муайян Д. хусусиятларига изчил таяниб яратиш мисоллари учраб туради. Мас, О. Лассонит «Акс садо» хори «р»ларнинг қарама-қаршилигига, М. Равельнинг «Болеро» симфоник манзараси садоланишининг «рр»дан изчил кучайиши, яъни Д.нинг аста-секин орта бориши ва *crescendo* орқали ўз авжига кўтарилишига асосланган.

ДИНАМИТ (франц. dynamite, юн. dynamis — куч) — кучли портловчи модда. Асосий таркибий қисми — нитроглицерин ва б. суюқ нитроэфирлар (15%). Аввал (1867, А. Нобель) — нитроглицерин ва кукун ҳолатдаги инерт тўлдирувчилар (талък, магний оксид ва б.) аралашмасидан гурдинамитлар тайёрланган. Бундай Д.ларда нитроглицерин тўлдирувчи б-н мустақкам боғланмаганлигидан намлик катта бўлган шароитда қўлланганда у сув таъсирида оқиқ чиқарилади. Ни-

троглицерин ва целлюлозанинг (коллоксимин, коллоидланган пахта) коллоид эритмаси — динамитли желатин асосида тайёрланган желатин динамитлар (1875, А. Нобель) анча барқарор. Энг оддий, лекин кучли желатиндинамит таркибида коллоксилин (7—8%) бўлган нитроглицериндан тайёрланган. Д. таркибига оксидловчилар: калий, натрий ёки аммоний нитратлари (селитралар), ёнувчи моддалар (мас, ёғоч кукуни) ва б. ҳам киради. Музлаш т-расини ошириш учун Д. таркибига нитроэфирлар (мас, гликольдинитрат) ҳам қўшилади. Д. тоғ саноатида қаттиқ жинсларни портлатишда, сув ости ва шахта ишларида ҳамда ҳарбий мақсадларда қўлланилади.

«ДИНАМО» — жисмоний тарбия ва спорт жамияти. Бу жамият Ўзбекистонда 1925 й.дан фаолият кўрсатади. 1993 й.да ЎЗР Адлия вазирлигида рўйхатдан ўтган. Ўзбекистоннинг «Д.» жамияти мақсад ва вазифаларига Ички ишлар вазирлиги, Миллий хавфсизлик хизмати, Давлат божхона кўмитаси тармоқларидаги зобит-хизматчилар ҳамда уларнинг оила аъзолари ўртасида жисмоний тарбия ва спортни янада оммалаштириш, мерганлик, яккакураш, амалий спорт турларини ривожлантириш орқали шу тармоқлардаги зобит-хизматчиларнинг меҳнат самарадорлигини ошириш ва маҳоратли спортчиларни тарбиялаш киради. «Д.» жамиятини ҳайъат бошқаради. Унинг Қорақалпоғистон Республикаси ва вилоятларда бўлимлари бор. Жамиятда мерганлик, қўл жанги, бокс, дзюдо, самбо, каратэ, эркин кураш, юнон-рум кураши, ўзбекча кураш, футбол, волейбол каби спорт турлари кенг оммалашган. Тошкент ш.даги «Жар», «Динамо» каби ўнлаб замонавий спорт иншоотларига эга. Уларда аҳолига пуллик хизмат кўрсатиш ҳам кенг йўлга қўйилган. Ўзбекистон Ички ишлар вазирлигига қарашли «Академия» футбол клуби мусобақаларда муваффақиятли қатнашган. «Д.» жамиятининг 90 мингдан зиёд аъзоси бўлиб,

малакали мураббийлар қўл остида 40 дан ортиқ спорт тури бўйича шуғулланишади. «Д.» жамиятида 5 нафар хизмат кўрсатган спорт устози, 12 нафар хизмат кўрсатган спортчи ишлайди (2001). Руфат Рискиев, Мухаммадқодир Абдуллаев, Дилшод Ёрбеков, Сергей Михайлов, Тўлқин Турғунов, Руслан Чагаев, Ўткир Ҳайдаров (бокс), Эльвира Саади (спорт гимнастикаси), Комил Фатқулин (юнон-рум кураши), Армен Багдасаров (дзюдо), Бобомурод Файзиев, Шухрат Хўжаев (самбо ва ўзбекча кураш) каби «Д.»чилар олимпиада, Осиё ўйинлари, жаҳон кубоги ғолиблари, жаҳон ва Осиё чемпионлари ҳамда совриндорлари бўлишган.

ДИНАМО ПЎЛАТИ, магнит хоссалари суст, аммо механик хоссалари юқори бўлган пўлат. Таркибида 0,5—2,5% Si (кремний) ва 0,1 гача С (углерод) бўлади. Д. п.дан ўзгармас ток генератори (динамомашина) деталлари тайёрланади.

ДИНАМОГРАФ (юн. dynamis — куч ва ... граф) — 1) машина ва механизмлар деталларига таъсир этаётган кучнинг маълум вақт ичида ўзгаришини қоғоз тасмага чизиқ (нуқта) кўринишида қайд қиладиган асбоб. Д. динамометр ва қайд қилувчи мосламадан иборат. Пружинали, гидравлик ва электр Д.лар бўлади. Куч қиймати планимер б-н аниқланади. Д. машина ва механизмлар ишини, нефть кудукларидан нефть сўриб оладиган насосларнинг ишини назорат қилиш ва б. мақсадларда ишлатилади; 2) денгизларда сув тўлқинининг кирғоқдаги иншоотларга ва кирғоққа урилиш кучини ўлчайдиган асбоб.

ДИНАМОМЕТАМОРФИЗМ (юн dynamis — куч ва metamorphosis — ўзгармоқ) — Ер пўстида тоғ жинсларининг структуравий, маълум даражада тубдан минерал ўзгаришлари, метаморфизмининг бир тури. Д.нинг асосий омиллари — тектоник ҳаракатлардан вужудга келадиган (динамик) ва юқорида ётган

тоғ жинсларининг оғирлигидан қосил бўладиган (статик) босим. Таъсир этган босимнинг хилига қараб тоғ жинслари қисман ёки бутунлай қайта кристалланади, баъзан янги минераллар ва тоғ жинслари ҳосил бўлади ёки тоғ жинслари механик парчаланadi. Д. асосан Ер пўстининг юқори структура зоналарида содир бўлади. Д. натижасида милонитлар ва сланецлашиш вужудга келади.

ДИНАМОМЕТР (юн. dynamis — куч ва ... метр) — куч ёки буровчи моментни улчайдиган асбоб. Д. куч звеноси (қайишқоқ элемент) ва ҳисоблаш қурилмасидан иборат. Вазифасига кўра, намуна (эталон) ва иш Д.лари бўлади. Намуна Д. лаб. шароитида машина, механизм ва материалларга таъсир этувчи кучларни ўлчашда қўлланилади. Иш Д.лари автомобиль, трактор, локомобилларнинг тортиш кучларини, қ.х. машина-қурулларининг тортишга қаршилигини ўлчашда ишлатилади. Иш тарзига кўра механик, гидравлик ва электр Д.лар бўлади. Гидравлик ва электр Д.лар динамографларнинг куч звеноси сифатида ишлатилади. Тиббиётда Д. мушакларнинг энг юқори кучини ўлчашда ишлатилади. Антропология, невропатология, ортопедия, ҳарбий тиббиёт, физиология, спорт тиббиёти ва ҳ. к.да қўлланилади.

ДИНАМОНЛАР — портловчи моддалар; аммоний нитрат ва ёнувчи моддалар (торф, кипик, кунжара, алюминий б-н кремний қотишмаси ва ҳ.к.) кукуни аралашмасидан иборат. Шахталар ва тоғларни портлатишда ишлатилади.

ДИНАРА ТОҒЛИГИ - Болқон я. о.нинг шим.-ғарбидаги тоғлик. Хорватия, Босния-Герцеговина, Черногория ва Албания ҳудудида. Уз. 650 км, эни 230 км. Ўртача баландликдаги тоғлик, энг баланд жойи 2692 м (Езерца тоғи). Асосий тизмалар (Велебит, Динара, Дурмитор, Копаоник ва б.) Адриатика денгизи соҳили бўйлаб, шим.-ғарбдан жан.-

шарққа чўзилган, унинг энг баланд соҳил қисми денгизга тик тушган. Д. тнинг шим.-ғарбий қисми оҳақтошлардан ташкил топган, карст кенг тарқалган, шарқий қисми сланец ва кумтошлардан иборат. Иқлими соҳил қисмида субтропик, шарқида мўътадил. Июлнинг ўртача т-раси 15—20°, тоғларда қиш совук (—18°). Январнинг ўртача т-раси — 2° дан — 8° гача. Йиллик ёғин 1000—3000 мм, Котора бухтасида 4000 мм гача, тоғларда 500—700 мм. Шарқий қисмида дуб, қорақайин ва игна баргли ўрмонлар бор. Денгиз бўйидаги тоғ ён бағирлари бутазор, доим яшил ўрмонлар б-н қопланган, тоғ тепаларида карстли ялангликлар учрайди. Д. т.да бир қанча майдонлар давлат кўриқхоналари деб эълон қилинган. Тоғликнинг ғарб-бий. қисмида боксит, кўнғир кўмир, шарқида темир рудаси, мис, калай, марганец, сурма конлари бор.

ДИНАС (инг. Dinas Rock — Англиядаги тоғнинг номи) — оловбардош ғишт, таркибида 93% гача кремний (IV)-оксид (силикат ангидрид — SiO₂) бўлади. Кварц жинсларига 2—3% оҳақ кўшиб тайёрланади. Д. 1730° гача т-рага чидайди. Д. саноат печлари (мартен печи ва б.) қуришда ишлатилади.

ДИНГ — қарвон йўлларида махсус қурилган минорасимон қоровулхона. Ичида истиқомат хоналари, тепасида кузатиш қафасаси бўлган. Улар орқали фавқулодда хабар (ёв босқини, сув тошқини каби)лар тезлик б-н мамлакат марказига етказилган.

ДИНГААН (? - 1843) - Жан. Африкадаги зулу қабилалари дохийси (1828—40), Чака (Шака) (1787-1828)нинг во-рисси. Д. 30-й.ларда бур ва инглиз му-стамлақачиларига қарши зулуларнинг қурулли қурашини бошқарган. Инглиз-бур-зулу уруши вақти (1838—40) да Д. кўшини тор-мор келтирилган. 1840 й. Д. укаси Мпанда (бур мустамлақачилари малайи) томонидан ҳокимиятдан четла-

тилгач, Свазилендга қочган ва ўша ерда ўлдирилган.

ДИНГИЛЖА

— Қорақалпоғистоннинг Тўрткўл ш.дан 15 км шим.-шарқда жойлашган турар жой харобаси (мил. ав. 5—4-а.лар). Д. деб номланиши илк ўрта аср даврига мансуб қалъа номидан олинган. Д.ни С. П. Толстое раҳбарлигидаги Хоразм археология ва этнография экспедицияси очган (1955). Турар жой қалин двор б-н ўралган бир-бирига туташ майда уйлар, ҳовли ва хўжалик биноларидан иборат, майд. 2600 м². Бу ерда бир урукқа мансуб патриархал оилалар истиқомат қилган. 17 уй-жой ва хўжалик бинолари ҳамда бир неча устахона очиб текширилган. Уйлар тўғри бурчакли қилиб қурилган. Бинокорлик санъатидаги ху-сусиятлар ҳоз. Хоразм халқ меъморлиги услубларига яқин. Устахоналардан йўнувчи ўткир тош қуруллар, кимматбаҳо зийнат буюмларини пардозлайдиган асбоблар, ишлов берилмаган феруза ва биллурдан)лар ҳамда бошқа ашёлар топилган. Д.да темир ўрок ва ёрғучоқ мавжудлиги аҳолининг деҳқончилик б-н кенг шуғулланганлигини кўрсатади. Қазилмалар орасида жездан ясалган ей ўқининг учлари ва сопол идишлар (катта хумлар, лентасимон нақшли хумчалар, кизил рангли косалар, цилиндр шаклидаги қадахлар, оёқчали гулдонлар) кўп учрайди. Д. ёдгорликлари уша жойда яшаган қабилалар ҳаётида юз берган ижтимоий ўзгаришларни ўзида акс эттиради ва қад. Хоразм мадани-ятини ўрганиш учун муҳим манба ҳисобланади.

ДИНГО (*Canis dingo*) — итсимонлар оиласига мансуб йиртқич сут эмизувчи қайвон. Австралияда тарқалган. Бўйи ва тузилиши немис овчаркасига ўхшайди. Танасининг уз. 90—100 см. Жуни оқсарик, кулранг-қорамтир. Ўрмон, тоғлардаги бутазорлар ва даштларда туда бўлиб яшайди. Тунги ҳайвон. Тинч океан о.ларидан келтирилиб, кей-

инчалик еввойлашиб кетган итнинг кенжа тури бўлиши мумкин деган тахминлар мавжуд. Баъзи кемирувчилар ва кўршапалакларни ҳисобга олмаганда Д. Австралиядаги юксак сут эмизувчиларнинг ягона вакилидир. Турли ёввойи ва уй ҳайвонлари б-н озикланиб, чорвачиликка катта зарар етказди.

«**ДИНИ ИЛОҲИЙ**» — ҳиндуийлик, ислом, жайнизм ва зардуштийлик элементларини ўзида мужассамлаштирган ва Ҳиндистонда шоҳ Акбар томонидан жорий этилган дин. Бу дин Ҳиндистондаги диний низоларни бартараф қилиш ва давлатни марказлаштириш мақсадида расм қилинган. Унда Қуёш ҳамма нарсадан юкори кўйилган, ақл ҳақиқатнинг олий мезони ҳисобланган. Шоҳ Акбар олий коҳин деб эълон қилинган. Шоҳ Акбар вафотидан сўнг бу дин кичик бир мазҳабга айланиб қолди.

ДИНИЙ АҚИДА - қ, Ақида.

ДИНИЙ МАРОСИМЛАР

- фуқароларнинг диний таълимотлардан, уларнинг қонун-қоидалари ва ақидаларидан келиб чиқадиган диний фаолият ва хатти-ҳаракатлари. Д.м. диний эътиқод, ибодатнинг амалдаги кўринишидир. Барча диннинг муҳим таркибий қисми ҳисобланади. Д. м. диний тасаввур ва сиғинишлар орқали вужудга келган. Қадимда одамлар ғайритабiiий кучларга турли маросимлар орқали ижобий ёки салбий таъсир этиш мумкин деб ҳисоблаганлар. Д. м.ни бажаришда коҳинлар, кейинчалик руҳонийлар бошчилик қилган. Улар ўз маросимларини аста-секин муайян диннинг талаби, ху-сусияти, ақидаси ва эҳтиёжига мослаган. Ислом динида ақиқа, амри маъруф, хатна, рўза тутиш ва рамазон ҳайити, қурбонлик қилиш ва қурбон ҳайити, намоз, ҳаж, жаноза, суннат, никоҳ, дафн ва б. маросимлар бор. Яҳудийликда — ибодат, шанба куни, туғилиш, линий балоғат, никоҳ ва дафн маросимлари алоҳида

ўрин тутади. Христиан дини маросимлари мистериялар (қад. динларнинг махфий маросимлари) таъсирида шаклланган ва асосан Исо Масиқ шахси б-н боғлиқ. Христианликдаги православ ва католиклар етти сирли маросим — чўқинтириш, нон ва вино тотиш, хушбўй мой суриш, баданни ёглаш, никоҳ, тавбатазарру ва кашишлик (роҳибликка қабул қилиш)ни тан оладилар. Протестантлар эса фақат чўқинтириш, нон ва вино тотиш маросимини эътироф қиладилар. Буддизмда эрталабки ва кечки ибодат, монахларга озиқ-овқат келтириш, тийилиш кунни, дунёга келиш ва балоғат ешини нишонлаш, никоҳ, янги уйга кўчиш, ажодларни хотирлаш ва дафн маросимлари мавжуд.

Ўзбекистонда Д. м.нинг эркин ўтказилиши таъминланади, аммо бунда қонунлар, жамоат тартиби бузилмаслиги ва шахсга ҳамда фуқароларнинг ҳуқуқига дахл қилинмаслиги керак. Д. м.да қатнашиш фуқароларнинг хусусий ишидир ва ҳеч қандай ҳуқуқий муносабатларни келтириб чиқармайди. Д. м. ибодатхоналарда, диний ташкилот муассасаларида, зиёратгоҳларда, қабристонларда, фуқароларнинг хонадонлари ва уйларида ўтказилади. Белгиланган жойдан ташқарида Д. м. ёки оммавий ибодатлар ўтказиладиган ҳолатларда бу ҳақда маҳаллий ҳокимият огоҳлантириб қўйилиши ва бундай тадбирлар қатъий тартибга риоя қилинган ҳолда ташкил этилиши лозим.

Аҳаджон Ҳасанов.

ДИНИЙ МУСИҚА - мусиқа тури; диний мазмундаги матн (шеър)лар асосида яратилган, шунингдек, диний маросим ва байрамларда махсус ижро этиладиган вокал ёки вокал-чолғу мусиқа жанр/маридан иборат.

Ижтимоий тараққиётнинг илк босқичларида инсоннинг мифологик ва диний дунёқарашлари б-н боғлиқ бўлган бадиий эстетик фаолияти маҳсули — ижодиёт шакллари, жумладан мусиқий фольклор намуналари вужудга кел-

ган. Синкретик кўринишдаги табобат, жоду айтимлари, маросим, меҳнат, ўйин қўшиқлари ва б. маълум маъ-нода диний мазмунга эга бўлган. Қад. давлатлар ва жаҳон динлари (буддизм, христианлик, ислом) шаклланиши натижасида Д.м. касбий мусиқа даражасига кўтарилди. Кейинчалик, гуманизм ғоялари таъсири остида кўпгина Д.м. жанрлари дунёвий мазмунга ва сахнавий-концерт шаклига эга бўлди.

Буддизм Д. м.си муқаддас китоблар — «Бхагавадгита», «Ригведа», «Самаведа», «Атхарваведа», «Яжурведа» ва б.нинг мадҳиялари яққохон ёки бир неча қўшиқчи ва чолғу асбоблари жўрлигида санскрит тилида ижро этилади. Ҳиндистон, Хитой, Япония ва Жан.-Шарқий Осиё халқларида буддизм Д. м.си негизида шаклланган мумтоз мусиқа жанрлари (мас, ҳинд рагалари, япон гагаку ва Но мусиқали театрлари) кенг тарқалган.

Христианликнинг турли тармоқлари мусиқаси бир-биридан шакл, оҳанг, туртилиши ва ижрочилик хусусиятлари жиҳатидан фарқланади. Мас, католик черков мусиқаси григориан хоралига (7—8-а.ларда шаклланган) асосланиб, лотин тилида яққохон, орган чолғуси ёки кўп овозли хор томонидан (а капелла услубида) ижро этилади, лютеран черков мусиқаси протестант хоралига асосланиб, маҳаллий тилларда (немис, француз, инглиз) черков хори ёки ибодат қилувчиларнинг ўзлари томонидан, орган ва б. мусиқа асбоблари жўрлигида ижро этилади. Протестант ва католик черков мусиқасининг кенг тарқалган шакллари: псалом, мотет, магнификат, месса, оратория, реқвием, пассионлар. Рус православ черков мусиқасининг асосий тури знаменний распев (белги бўйича куйлаш) дастлаб бир овозли, 16-а.дан кўп овозли шаклда қад. славян тилида чолғу жўрлигисиз ижро этилади.

Марказий Осиё халқлари Д. м.си замирида ислом давригача кенг тарқалган зардуштийлик (мил. ав. 3 — мил. 7-а.

лар), буддизм (Кушон подшолиги) ва шомон-бахшилиқ (Турк хокрлиги) диний-эстетик қарашлари ётади. Шомон-бахшилиқ («Кўч», «Қайтарик» ва б.) ва зардуштийлик («Авесто»нинг гат — мадҳиялар)нинг кўпгина унсурлари ислом анъаналари б-н чапишиб, ҳоз. кунгача мазкур ҳудудда яшаётган халқлар анъанавий мусиқа шаклларида сақланиб қолган.

Ислом маданиятида мусиқа санъатига муносабат турлича бўлган. Шу жумладан, Қуръони қаримда мусиқанинг таъсир кучи юксак даражада эътироф этилган бўлсада, айрим сураларда мусиқа қатъий инкор қилинган (макруҳ ҳисобланган). Мусиқага бўлган икки хил муносабат асрлар давомида сақланиб қолди: шариат пешволаридан бир гуруҳи (Қалободий Бухорий, Имом Ғазолий, Ибн ал-Арабий ва б.) мусиқанинг жоизлиги ҳақида қатор рисолалар ёзишган ҳолда, бошқа мутафаккирлар (Имом ал-Молик, Яссавий, ал-Масъудий Самарқандий ва б.) мусиқа (оҳанглар)нинг эмоционал таъсир жиҳатларини мутлақо инкор қилишган. Ҳозирда ислом маданиятида кенг тарқалган азон (намозга даъват), қироат (тажвид, тағбир, тартил), шунингдек, ибодат, маросим пайтида қўлланиладиган бошқа айтим йўллари (наът, жаҳр ва б.), ижро услублари асл санъат шакллари-дан мусиқий хусусиятлари (оҳанг, усул ва б.) б-н фарқланади. Тасаввуф диний-эстетик таълимоти Шарқ мумтоз мусиқаси, айниқса, мақом, катта ашула, дастгоҳ, қавалли, ғаззали жанрларининг шаклланишига маълум даражада таъсир қилди. Яқин ва Ўрта Шарқда тасаввуфнинг махсус жанри — зикрянинг турлари (зикри жаҳрий, зикри хуфий, зикри ададий, зикри дил ва б.) ҳамда қаландарий, самандар, ҳаққоний, хонақоий ижрочилиқ анъаналари, шунингдек, маддохлик, қиссахонлик, ғазалхонлик (яссавийхонлик, навоийхонлик, бедилхонлик, машрабхонлик) йўллари кенг тарқалган.

Д.м. маҳаллий бастакорлар ижодида (айниқса Амир Темур давридан бошлаб)

катта ўрин эгаллаган бўлса, Шўролар даврида батамом тақиқланади. Фақат мустақиллик йилларидагина О. Ҳотамов (А. Яссавий, Чустий, Ҳазиний Ҳувайдо шеърларига асарлар), Ў. Расулов (Машраб, Нозикбиби Хўқанди ғазалларига асарлар ва б.) каби бастакорлар ва айрим композиторлар (М. Бафоев «Ҳажнома», Ф. Янов-Яновский, «Реквием» ва б.) лий мавзуларда бадиий етук асарлар яратишди.

Абдуманнон Назаров.

ДИНИЙ ТАШКИЛОТ - диний эҳтиёжларни биргаликда қондириш ёки қондиришга кўмаклашиш мақсадида тузиладиган ва диний маросимларни адо этиш асосида иш кўрадиган ихтиёрий, тенг ҳуқуқли ва ўз-ўзини бошқарувчи уюшма. Айни вақтда у фуқароларнинг виждон эркинлигини қароқатловчи тузилмалардан ҳисобланади. Д.т.ларнинг таълимоти, тарихий анъаналари, диний уюшмалар тузилишида туган ўрни ва роли турли-туман бўлиши мумкин. Фуқаронинг Д.т.га аъзолиги унинг ҳуқуқий мақомини, жумладан бошқа шахслар б-н тенглигини чеклаб қўя олмайди. Д.т.ларнинг энг муҳим белгиси — уларнинг ўз-ўзини бошқаришидир, яъни, улар маъмурий жиҳатдан давлат идораларидан ажратилган. Д.т.ларнинг фаолияти қонунларга зид келмаса, давлат уларнинг ички ақидавий ишларига аралашмайди. Улар ўз устав (низом)ларига мувофиқ ташкил топиш ва иш юритиш, ходимларни танлаш, тайинлаш ва алмаштириш ҳуқуқига эгадирлар. Д. т.ларнинг уставлари уларнинг тузилиши, диний таълим ва фаолиятнинг бошқа масалаларини белгилаб беради. Баъзи Д.т.лар иерархия тизимида ташкил топган. Мас, Ўзбекистон мусулмонлари идораси, Рус православ черковининг Тошкент ва Ўрта Осиё Епархияси масжидлар, черковлар, ўқув юртлари, маҳаллий ташкилотлар ва ўз бошқарув органларига эга.

Ўзбекистон Республикасининг «Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар

тўғрисида»ги (1998) қонунида таъкидланганидек, Ўзбекистан Республикаси фуқароларининг динга эътиқод қилиш, ибодат, расм-русум ва маросимларни биргаликда адо этиш мақсадида тузилган кўнгилли бирлашмалари (диний жамиятлар, диний ўқув юртлиари, масжидлар, черковлар, синагогалар, монастырлар ва б.) Д.т.лар деб эътироф этилади. Тегишли устав (низом) асосида фаолият юритувчи республика диний уюшмалари Ўзбекистан Республикасининг Адлия вазирлиги томонидан рўйхатга олинади. Вилоят, туман ва шаҳар, шаҳарча ва кишлоқ ҳудудида бўлган Д.т.лар тегишли вилоятлар, шунингдек, Тошкент ш. ҳокимлиги адлия бошқармалари томонидан рўйхатга олинади. Д.т. рўйхатга олингандан сунг у юридик шахсга айланади. Д.т. юридик шахс сифатида қонунларга ва ўз низомига мувофиқ ҳолда ҳуқуқлардан фойдаланади ҳамда мажбуриятларни ўтайди. Д.т. раҳбарининг ташкилот уставини рўйхатдан ўтказишдан бўйин товлаши қонун ҳужжатларига мувофиқ жавобгарликка олиб келади. Рўйхатдан ўтмаган Д.т.ларнинг фаолият кўрсатишига йўл қўйган мансабдор шахслар қонун ҳужжатларига мувофиқ жавобгар бўладилар. Д.т.лар фаолияти икки ҳолда: улар ўз низомларига мувофиқ тугатилганда ва «Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўтрисида»ги қонун қоидалари ёки бошқа қонун ҳужжатларига риоя қилинмаганда тўхтатилади. Д.т. фаолиятини тўхтатиш ҳақидаги қарор Ўзбекистан Республикаси Адлия вазирлиги, Қорақалпоғистон Республикаси Адлия вазирлиги, вилоятлар ва Тошкент ш. ҳокимлигининг адлия бошқармалари томонидан қабул қилинади. Д.т.лар қабул қилинган қарор устидан халқ судига шикоят қилиш ҳуқуқига эга, шикоят фуқаролик ишларини юритувчи суд томонидан кўриб чиқилади. Д.т.лар тасарруфида бинолар (масжидлар, черковлар, синагогалар, кирхалар, монастырлар, ибодатхоналар ва б. иншоотлар), и.ч. корхоналари (босмахоналар, фермалар,

бадий-тиқув цехлари ва ҳ.к.), ижтимоий ва хайрия объектлари (етимхоналар, қариялар уйлари ва ҳ.к.), диний анжомлар (диний китоблар, иконалар, шамлар ва ҳ.к.), улар фаолиятини таъминлаш учун зарур транспорт воситалари, пул ва б. мулклар бўлиши мумкин. Д.т.ларнинг мулкий ҳуқуқи қонун томонидан ҳимоя қилинади.

ДИНИЙ ЭКСТРЕМИЗМ - баъзи диний ташкилотлар ёки айрим диндорларнинг жамият қонун-қоидаларига мос келмайдиган мафқураси ва фаолияти. Д. э. кўпчилик динларда мавжуд бўлиб, унинг тарафдорлари ўз олдига сиёсий мақсадларни қўяди. Ислом экстремизмининг ақидасига кўра, биринчидан, гўё барча ҳоз. замон мусулмон жамоалари исломий тусларини йўқотганлар ва «жоҳилия» асри жамиятларига айланганлар. Бундай ёндашув ҳуқумат ва унинг олиб бораётган сиёсатини кескин танқид қилиш учун «асос» бўлиб хизмат қилади. Иккинчидан, гўё фақат «ҳақиқий» мусулмонлар ҳокимиятга келгач, барпо булажак «исломий тартиб»ни урнатиш учун кескин ва агрессив ҳаракат қилмоқлари лозим. Бундай ҳаракатнинг қонунга мувофиқлиги масаласи улар томонидан умуман ўртага қўйилмайди, зеро, улар фақат шариатга (бу ҳам уларнинг тор талқинида) таяниб иш кўрадилар ва ўзларини исломдан чекинган ҳокимни ағдаришга гуё ҳақли деб биладилар. Ислом экстремизмининг «нозик» томони унинг «дин»га (ҳақиқий динга эмас) асосланганидир. Гуруҳ раҳбарлари ўз қўл остидаги аъзоларининг онгига шу даражада таъсир ўтказадиларки, улар ҳатто ўзларини қурбон қилишга, муайян мақсад йўлида «шаҳид» ёки «камикадзе» бўлишга тайёр турадилар. «Мусулмон-биродарлар» ҳаракати (Миср, 1928) дан етишиб чиққан Саййид Қутб (1906—65) ҳоз. замон ислом экстремизмининг ғоявий асосчиси сифатида тан олинган. Унинг «назария»сига кўра, ўзини мусулмон деб ҳисобловчиларнинг кўпчилиги

аслида мусулмон эмас, ва умуман, барча давлатлар исломга қаршидирлар. Демак, мақсад — ислом давлатини барпо қилиш ва жамиятни тўлиғича исломлаштиришдир.

Христиан динининг баъзи секталари-га асосланган кўплаб диний экстремистик ҳаракатлар ҳам мавжуд. Айниқса, «яҳвечилар», «пятидесятниклар», «ташабускор баптистлар» умуман қонуний ҳокимият ва дунёвий қонунларни тан олмайдилар. Уларнинг фикрича, гўё черков давлатдан юқори. Пятидесятникларнинг баъзи гуруҳлари эса ўз тобеларини ўта шафқатсизлик б-н адо этиладиган ибодатларга зўрлайдилар, дунё неъматларидан воз кечиб, таркидунёчилик б-н яшашга даъват этадилар.

Д. э. ёки ашаддий ақидапарастлик турли кўринишларда намён бўлиши мумкин. Мас, Ольстердаги «ультра» протестантлар, Яқин ва Ўрта Шарқдаги «мусулмон-биродарлар», Марказий Осиё ва Кавказда пайдо бўлган ваҳхобийлар (қ. Ваҳхобийлик) ва б. Улар жамиятга ва қонунларга деярли бир услубда қарши кураш олиб борадилар.

Д. э. муайян кўринишда Ўзбекистонда ҳам пайдо бўлди. Ислом экстремизми гуруҳи фаолияти натижасида 1997 и. дек. да Наманган ш.да бир неча қотилликлар юз берди. Ўтиш даврига хос иқтисодий қийинчиликлар, халқнинг диний қарашларга таъсирчанлиги ва диний урф-одатларга мойиллигидан фойдаланиб, экстремистлар очикдан-очик қуч б-н Фарғона водийсида ижро ва суд ҳокимиятининг айрим вазифаларини ўзлаштиришга ҳаракат қилдилар. 1999 й. 16 фев.да Тошкент ш.да юз берган воқеалар диний ақидапарастларнинг асл мақсади конституциявий тузумга зарба бериш ва ҳокимият тепасига келиш эканини кўрсатди. Д. э. нинг Ўзбекистонга таҳдидини ақидапарастликни ёйиш орқали мавжуд давлатга ишончни йўққа чиқаришга уринишда кузатиш мумкин. Экстремистлар жамиятда эркисиз, муте, фаолиятсиз кишилар сафини орттириш,

«сохта» ва «ҳақиқий» диндорлик белгилари бўйича қарама-қаршилиқни келтириб чиқаришни кўзлайдилар. Улар ўз мақсадларига эришиш учун жангариларни тайёрлашга ҳам ҳаракат қилдилар. Ўзбекистонни Фарбга «исломлаштирилган», Шарққа эса, аксинча, «динсиз», «дахрий» шаклда кўрсатиб, республиканинг халқаро обрўсига путур етказиш ниятида бўлдилар. Улар умуман ислом цивилизацияси б-н ноисломий цивилизациялар ўртасида ялпи қарамақаршилиқни кучайтириш каби ёвуз режаларни тузишдан ҳам қайтмадилар.

2000 й.нинг кузида экстремистларнинг Ўзбекистонга қуролли ҳужум уюштиргани уларнинг Афғонистонда ин қуриб олган халқаро террорчилар ва нарқобизнес б-н уюшиб кетганидан далолат берди. Шу муносабат б-н Президент Ислом Каримов: «Бугун динимизни асраш керак, мўмин-мусулмонларни химоя қилиш керак. Лекин динимизни, биринчи галда, ўзини «чин мусулмон» деб даъво қилаётган ана шу ёвуз қучлардан, ҳар қадамда «жиход» деб оғиз кўпиртириб, дин номидан бузғунчилик қилаётган конхўр ва қотиллардан асраш керак»,— деган эди. Фақат 2001 й. 11 сент. куни Нью-Йорк ва Вашингтонда содир этилган мудҳиш террорчилик ҳужумларидан кейингина дунёдаги етакчи давлатлар АҚШ бошчилигида бу ёвуз иллатга қарши кенг миқёсда курашга бел боғлади.

Ад.: Каримов И. А., Ўзбекисто ХХІ аср бўсағсида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари, Т., 1997.

Аҳаджон Ҳасанов.

ДИНИЙ ЎҚУВ ЮРТЛАРИ - руҳонийлар тайёрловчи мактаблар. Диний маросим ва одатлар хилма-хил тусга кириб кўпайиб кетгач, уларни билиб олишга эҳтиёж туғилганлиги муносабати б-н пайдо бўлган.

Дастлабки Д.ў.ю. мил. ав. 2-минг йилликда қад. Миср ва Бобил ибодатхоналарида (қохинлар тайёрлаш учун)

очилди. Мил. ав. 1-минг йилликнинг ўрталарида Ҳиндистонда ва Марказий Осиё қулдорлик давлатларида будда монастирлари пайдо бўлди. Ҳиндистонда монастирлар б-н бир қаторда брахман мактаблари ташкил топди. Христианлик пайдо бўлгач, Искандарияда биринчи католик мактаби (2-а. охири), Қуддусда, Рим ва Рим империясининг шаҳарларида епископ мактаблари, экзегетлар («Қадимги аҳд» ва «Янги аҳд» китобларини шарҳловчи) мактаблари ва б. юзага кела бошлади. Ун-тлар вужудга келиши (11—12-а.лар) б-н уларда илоҳиёт ф-тлари очилди. Кейинроқ махсус диний ун-тлар, академиялар, семинариялар, коллеж ва коллегиумлар пайдо бўлди.

Ислом динида мадрасалар илк Д.ў.ю. қисобланиб, улар диний ва тарихий асарларда 9-адан тилга олина бошлаган. Уларда кўп асрлар мобайнида илоҳиёт, тил ва шарият дарслари б-н бир қаторда фалсафа, амалий фанлар ҳам ўқитилган. Кейинчалик мадрасаларда асосан диний таълимгина бериладиган бўлди. Фақат айрим мусулмон дорилфунунларида таълим аввалгича қолди.

Жаҳондаги кўп мамлакатларда олий, ўрта ва бошланғич маълумот берувчи кўплаб Д.ў.ю. мавжуд. Ислом мамлакатларида мадрасалар асосий Д.ў.ю. ҳисобланади. Мисрда ал-Азхар, Тунисда Зайтун, Ҳиндистонда Алигарх, Покистонда Панжоб, Туркияда Анқара диний дорилфунунлари ва б. мавжуд. Ўзбекистонда ҳам Д.ў.ю. фаолият кўрсатади. Булар: Тошкентдаги Имом ал-Бухорий номидаги ислом институти, Бухородаги Мир Араб мадрасаси, шунингдек, Тошкентдаги Хадичаи Кубро, Бухородаги Жўйбори Калон аёл-қизлар ислом ўрта махсус билим юртлари, Намангандаги Мулла Қирғиз, Урганчдаги Фахриддин ар-Розий, Нукусдаги Муҳаммад ибн Аҳмад ал-Беруний, Андижондаги Сайд Муҳиддин Маҳдум ислом ўрта махсус билим юртлари, Тошкент православ диний семинариясидир. Диний мутахассисларнинг малакасини

ошириб бориш мақсадида Ўзбекистон мусулмонлари идораси Тошкент ислом ун-тети б-н ҳамкорликда махсус курслар ташкил қилган.

ДИНИТРООРТОКРЕЗОЛ, ДНОК (динок), синокс, хедолит (C₇H₆N₂O₅) — к.х. экинларини касалликлар, зараркунандалардан химоя қилишда, шунингдек, бегона ўтларга қарши курашда қўлланиладиган кимёвий препарат. Хидсиз, сарик рангли кристалл модда. 40% ли кукун қолида ишлаб чиқарилади. Сувда яхши эрийди. Инсектицид ва фунгицид сифатида Д. ихота дарахтзорлари, боғ, тоқзорларда калқондорлар, шира тухумлари, кана, капалак ғумбаклари, шунингдек, антракнозлар, раға, калма-раз кўзгатувчи замбуруғлар ва б.га қарши кузда (кишлашдан олдин) ёки эрта баҳррда, куртак пайдо бўлмасдан 1% ли эритмаси пуркалади. Сарф нормаси 4—8 кг/га (таъсир этувчи модда ҳисобида). Одам ва хайвонлар учун захари кучли; фойдаланганда хавфсизлик техникасига қатъий риоя қилиш керак. Сиртдан таъсир этадиган гербицид сифатида бедазорларда зарпечакка қарши қўлланилади (беда ўримида 2—3 кун кейин сепилади). Сарф нормаси 35—50 кг/га, иш суюқушги — 400—500 л/га. Д.ни шу нормада йўл бўйлари ва уватлардаги, саноат иншоотлари атрофидаги бегона ўт ва зарпечакка қарши ҳам сепиш мумкин.

ДИНКА (ўзларини дженг деб аташади) — Судандаги нилот гуруҳига мансуб халқ, 3 млн. киши (1990-й.лар ўргалари). Динка тилида сўзлашади. Асосан, анъанавий диний эътиқодларга амал қилишади, мусулмон-суннийлар ҳам бор. Чорвачилик, қисман деҳқончилик б-н шуғулланадилар.

ДИНОВАРИЙ (тахаллуси; асл исм-шарифи Абулқосим Абдуллоҳ ибн Абдурахмон) (7—1000, Бухоро) — шоир. Ҳаёти ва ижоди ҳақида маълумот, шеърларидан намуналар Саолибий тазкира-

сида учрайди. Д. қасида, ҳажвия, васф, чистой жанрларида ижод этган. Васфларда мажозий иборалар, сифатлаш мохирлик б-н ишлатилган. Шеърларида одоб, ахлоқ мавзуи устунлик қилади, ҳажвларида хасислик танқид қилинган, ўз моддий аҳволидан, замона зулмидан шикоят акс этган.

Ад.: Абдуллаев И., Бухоронинг арабийнавис шоирлари. Т., 1965.

ДИНОЗАВРЛАР (Dinosauria) — кирилиб кетган судралиб юрувчилар. Танасининг уз. 20 см дан 30 м гача. Антарктидадан ташқари ҳамма қитъаларда, жумладан Ўрта Осиё ва Қозоғистонда триасбўр даврлари қатламларидан маълум. Юра даврида кенг тарқалган, охириги Д. бўр даврида (65 млн. йил олдин) кирилиб кетган. Олимлар айрим Д.нинг кирилиб кетишини глобал катастрофа (астероиднинг тушиши ва б.), бошқалари ер юзиде ўсимликлар қоплами ва иқлимнинг аста-секин ўзгариши (мас, аридизация — қуруқлашиши) ёки улар яшайдиган мухитдаги бошқа нуқолай ўзгаришлар б-н боғлашади. 600 га яқин тури маълум. Д. 2 туркум: калтакесаксимон ва қушсимон Д.га ажратилади. Икки туркум ҳам бир-бирдан мустақил ҳолда ҳар хил псевдозухийлардан келиб чиққанлиги, икки оёқда ҳаракатланиш псевдозухийлардан уларга ўтганлиги тахмин қилинади. Кейинроқ икки оёқда юриш йиртқич Д. ва орни-топодларда кучайган, бошқалари (стегозаврлар, зауроподлар, анкилозаврлар, шохдор Д.)да йўқолиб кетган. Д. морфологик ва экологик жиҳатдан хилма-хил бўлиб, йиртқичлар аждодидан келиб чиққан. Қушсимон Д. ҳамда калтакесаксимон Д.дан зауроподлар ўсимлик б-н озикланишга ўтган ва йироқ сув ҳавзалари ёки денгиз соҳилига яқин жойда яшашга мослашган. Орнитоподлардан бошқа барча қушсимон Д.да йиртқичларга қарши ҳимоя воситалари (стигозаврлар ва анкилозаврларда — гихлар ва суяк қалқонлар, шохдор Д.да — шохлар) ривожланган.

Д. тухум қўйиб кўпайган. Айрим олимлар Д. иссиқ конли бўлган, лекин уларнинг иссиқни сақлайдиган тери қоплами бўлмаганлигини тахмин қилишади. Турларининг кенг тарқалганлиги ва тез алмашинганлиги улардан Ер қатламлари ёшини аниқлашда кенг фойдаланиш имконини беради.

ДИНОР (лот. denarius — 10 дан иборат, 10 дан тузилган) — 1) Баҳрайн пул бирлиги. 1965 й. окт.дан муомалага киритилган. 1 Д.= 1000 филс. Халқаро ифодаси BHD. Валюталар курси бўйича 1 АҚШ доллари = 0,377 Д.; 2) Босния ва Герцеговина пул бирлиги. 1996

й.дан муомалага киритилган. 1 Д.= 100 пар. Халқаро ифодаси BAD. Халқаро валюталар курси бўйича 1 АҚШ доллари = 176,84 Д.; 3) Жазоир пул бирлиги. 1964 й. дек.дан муомалага киритилган. 1 Д.= 100 сентим. Халқаро ифодаси DZD. Халқаро валюталар курси бўйича 1 АҚД1 доллари = 58,5 Д.; 4) Иордания пул бирлиги. 1950 й. июлдан муомалага киритилган. 1 Д.=100 пиастр. Халқаро ифодаси JOD. Халқаро валюталар курси бўйича 1 АҚШ доллари = 1,41 Д.; 5) Ироқ пул бирлиги. 1932 й. апр.дан муомалага киритилган. 1 Д.= 1000 филс. Халқаро ифодаси IQD. Халқаро валюталар курси бўйича 1 АҚШ доллари = 1200 Д.; 6) Ливия пул бирлиги. 1971 й. сент.дан муомалага киритилган. 1 Д.=1000 дирҳам. Халқаро ифодаси LYD. Халқаро валюталар курси бўйича 1 АҚШ доллари = 0,379 Д.; 7) Судан пул бирлиги. 1992 й.дан муомалага киритилган. 1 Д.= 10 фунт (фунт = 100 қирш). Халқаро ифодаси SDD. Халқаро валюталар курси бўйича 1 АҚШ доллари = 142 Д.; 8) Тунис пул бирлиги. 1958 й. дек.дан муомалага киритилган. 1 Д.= 100 франк. Халқаро ифодаси TND. Халқаро валюталар курси бўйича 1 АҚШ доллари = 1,12 Д.; 9) Югославия пул бирлиги. 1994 й. янв.дан муомалага киритилган. 1 Д.= 100 пар. Халқаро ифодаси YUM. Халқаро валюталар курси бўйича 1 АҚШ доллари = 5,7 Д.; 10) Қувайт пул бирли-

ги. 1961 й. окт.да муомалага киритилган. 1 Д.= 1000 филс. Халқаро ифодаси KWD. Халқаро валюталар курси бўйича 1 АҚШ доллари = 0,3035 Д. (1997); 11) Қадимда мусулмон мамлакатларининг олтин тангаси ҳам Д. деб юритилган. Шарқда 7-а. да биринчи бор зарб қилина бошлаган ва 2,4 г олтидан иборат бўлган.

Акрамжон Мирзахолов.

ДИНЦУНЬ — Шим. Хитойнинг Шанъси вилоятига қарашли қишлоғи (Фэньхе дарёси ёқасида) яқинидан топилган куйи палеолит даври қароргоҳи. 1953 й.да очилган. Д.дан қазилма одамнинг 3 та тиши (1 та устки ва 2 та пастки) ва 2 мингга яқин тош қурол топилган. Тош қуроллар орасида қирғич, нуклеуслар, уч бурчакли йўғон поналар, юпқа пичоқ, юмалоқ тош болгалар кўп учрайди. Д. одами синантроп б-н ҳоз. одамлар ўртасидаги тараққиёт босқичида турган.

ДИОГЕН СИНОПЛИК (Diogenes Sinopeus) (мил. ав. тахм. 404—323, Коринф) — юнон файласуфи. Киниклар мактабининг йирик вакили. Антисфен шогирди. Цивилизацияни, хусусан давлатни инкор этган, жамиятни, инсониятни ибтидоий ҳолатига қайтишга даъват қилган. Ўзини дунё фуқароси («космополит») деб атаган, одамларнинг табақага бўлинишини танқид қилган. Турмушда ҳар қандай ортиқчаликларни рад этиб, фақат зарурий эҳтиёжларни қондириш билангина чекланишни ўз бурчи деб билган; у хотинлар ва болалар умумий бўлишини талаб қилган ва бирон ахлоқ устун бўлиб туришини тан олмаган. Д.С. киник шарм-хаёсизлик ва бебошлик тими солига айланди. Д.С. тўғрисида турли-туман латифалар бор. Ривоятларга кўра, у бочка ичида яшаган.

ДИОД (du... ва (электр)од) — икки электродли электрон лампа. Бир томонлама ўтказувчанлик хусусиятига эга. Вакуум ва яримўтказгич Д.лар бўлади. Вакуум Д. анод ва катоддан иборат. Тек

берилиб, катод қиздирилса, электронлар окими анодга қараб йўналади ва анод токи ҳосил бўлади. Катод б-н анод орасидаги потенциаллар фарқи кичик бўлса, лампа ичидаги электронларнинг бир қисми катодга айланади. Бундай ҳодиса тўйинмаган режим деб аталади. Потенциаллар фарқи катта бўлганда Д. тўйинган режимда ишлайди. Бунда электронлар ҳаракати деярли сезилмайди. Яримўтказгич Д.да икки хил ўтказгич чегарасида ҳосил бўлган потенциал тўсиқ токни фақат бир йўналишда ўтказиши. Д. токни тўғрилаш, токни чегаралаш ва , частотани ўзгартириш учун электр аппаратлар ва радиоаппаратларда қўлланилади.

ДИОДОР Сицилиялик (мил.ав. тахм. 90—21) — юнон тарихчиси. «Тарих кутубхонаси» асари (40 китоб; 1—5 ва 11—20 китобларгина сақланиб қолган, қолганлари — парчалар ҳолда) муаллифи. Д.нинг бу асарида Қад. Шарқ, Юнонистон ва Рим тарихи афсонавий даврлардан то мил.ав. 1-а. ўргаларигача тадрижий суратда баён этилган. Филипп И ва Александрнинг ҳукмронлиги даври баёни диққатга сазовор. Асар Сицилиядаги қуллар кўзғолони (мил. ав. 2-а.) ҳақида бош манба ҳисобланади.

ДИОДОТ (Diodotos) (? — мил.ав. 230) — Юнон-Бактрия подшолиги асосчиси. Мил. ав. 3-а. ўргаларигача Антиох II нинг Бактриядаги ноиби бўлган. Салавкиларнинг Ўрта Осиёдаги ноиби. Мил. ав. 250 й.да Бактрияни мустақил деб эълон қилиб, подшоҳ унвонини қабул қилган (Д. I) Д. даврида салтанат худудига Сўғдиёна, Арейя, Марғиёна ва эхтимол Паропамисад вилоятлари ҳам кирган. Д. вафотидан сўнг ўғли Диодот II тахтга ўтирган.

ДИОКЛЕТИАН (Diocletianus) (243—313/316) — кад. Рим императори (284—305). Империядаги аҳволни яхшилашга олиб келган бир қанча ислохотларни ўтказган (ўзига учта тахтдош тайинлаган,

империяни 4 та қисмга, бу қисмларни эса 12 диоцезларга тақсим этган; армияни кучайтириб, унинг сонини 450 минг аскарга етказган; солиқларни тартибга солган ва б.). Доминат (чекланмаган монархия) тузумининг ўрнатилиши Д. номи б-н боғлиқ. 303—304 й.ларда христианларни қувғин қилган. Бу воқеа кейинчалик христиан ва ислом дини муқаддас китобларида акс этган (мас, Қуръони каримдаги «Кахф» сураси). Д. номи Шарқ халқлари орасида Дакёнус шаклида ҳам машхур.

ДИОКСАНЛАР — оддий циклик эфирлар. Мол. м. 88,10, рангеиз ёнувчан суюқлик. Сув, спирт ва эфирга яхши аралашади. Сув б-н азеотроп аралашма ҳосил қилади. Кучсиз оксидловчилар, суюлтирилган кислота ва ишқорлар, аммиак таъсирига чидамли. Барқарор комплекслар, мас, Br₂, SO₂, фосфат кислота б-н бромлаш, сульфидлаш, фосфориллашда қўлланиладиган бирик-малар олишда ишлатилади. Кимёвий хоссалари жиҳатидан оддий алифатик эфирларга ўхшайди. Этиленгликолини сульфат кислота б-н ҳайдаб олинади. Ацетилцеллюлоза, смола, каучуклар, минерал ва ўсимлик мойларини яхши эритади. Кўпгина бўёқ ва детергентларга эритувчи сифатида қўшилади. Нефть мойларини тозалашда ишлатилади. Учта изомери мавжуд: 1,2 Д; 1,3 Д ва 1,4 Д. 1,2 Д пироксид, гидрогенланганда 1,4-бутандиол, кислотали ёки ишқорий му-хитда гидролизга учратилса, 4-гидрокси-мой альдегид ҳосил қилади. Қайнаш т-раси 116—117°, зичлиги 1000,9 кг/м³. 1,2 Д бис-метилсульфонат 1,4-бутандиолга водород пероксид таъсир эттириб олинади. 1,3 Д — кимёвий хоссалари жиҳатидан циклик ацеталь. Суюкланиш т-раси 42°, қайнаш т-раси 105°, зичлиги 1034,2 кг/м³. СНО б-н 1,3-пропандиолни ўзаро таъсир эттириш усули б-н олинади. 1,3 Д елим (эластиклик хусусиятини оширади), бўёқ (сақланганда бўёқ юзасида парда ҳосил бўлишини камайтиради) и. ч.да

қўлланилади. 1,4 Д (диэтилендиоксид) — ўта гигроскопик модда. Суюкланиш т-раси 11,3°, қайнаш т-раси 101,32°, зичлиги 1033,6 кг/м³.

ДИОНА — Сатурннинг тўртинчи табиий йўлдоши. Француз астрономи Ж. Кассини 1684 й.да кашф этган. Диаметри 1120 км, юлдуз катталиги 5,2 га тенг. Сатурндан ўртача узоклиги 377400 км, Д.ни оддий кўз б-н кўриб бўлади. Сатурн атрофини 2 сутка 17 соат 41 мин.да айланиб чиқади. Д. номи берилган кичик сайёра ҳам бор.

ДИОНИС — юнон мифологиясидаги узумчилик ҳамда виночилик худоси. Зевс б-н фивалик малика Семеланинг ўғли. Д. шарафига бағишланган байрамлар ўта хушчақчақдик, кайф-сафо б-н ўтган.

ДИОНИСИЙ — мил.ав. 1-а.нинг 2-ярмида яшаган галикарнаслик юнон тарихчиси ва нотиғи. Мил.ав. 30-й.дан Римда яшаган ва грек тилида асарлар ёзган. «Рим қадимиётлари» асари [Рим тарихининг афсонавий давридан мил. ав. 264 й.гача; 20 китоб, 1—9 китоблар (мил.ав. 442 й.гача) тўлиқ сақланган] ва риторика (нотикчилик) ҳақида тўпламларнинг муаллифи.

ДИОПСИД (ди... ва юн. *opsis* — кўриниш) — жинс ҳосил қилувчи минерал. Моноклин пироксенлар гуруҳининг силиката. Моноклин сингонияли. Кимёвий формуласи CaMg[Si₂O₆]. Оч яшил, кулранг, шишадек ялтироқ. Қаттиқлиги 5,5—6,0. Зичлиги 3,3—3,4 г/см³. Одатда нотўғри шаклли кристаллар ҳолида пироксенит, перидотит, габбро, диабаз, диорит, сиенит, контакт скарнларида ва б. отқинди ва метаморфик жинсларда учрайди. Ўзбекистоннинг деярли ҳамма тоғларидаги интрузив жинсларда бор. Австрия, Италия (Альп тоғлари), Швеция (Нордмарк), АҚШ (Коннектикут штати), РФ (Слюдянка)да маълум.

ДИОПТАЗ (юн. *diopatas* — орасидан кўрмоқ), мис зумради, ахирит, аширит — минерал, миснинг сувли силикати. Кимёвий формуласи $\text{Cu}_6(\text{Si}_6\text{O})_8 \cdot 6\text{H}_2\text{O}$. Биринчи бўлиб бухоролик савдогар Муҳаммад Ашир 1785 й.да Марказий Қозоғистондаги Олтинтепа деган жойдан топган, дастлаб унинг номи б-н аширит деб аталган. Кристалларининг ичидаги уланиш чизиклари бутунлай кўриниб турганлиги учун француз минералогии Гаю (1797) аширитни Д. деб атаган. Тригонал сингонияли. Қисқа устунча, ромбоэдр кўринишида. Ранги зумрад-симон яшил, ялтироклиги шишасимон. Каттиклиги 5. Зичлиги 3300 кг/м³. Мис конларининг нураш зонасида малахит, брошантит, хризоколла ва миснинг иккиламчи минераллари, шунингдек, кальцит, кварц, лимонит б-н бирга учрайди. Чили (Копиано яқинида), АҚШ (Аризона штати), Конго Демократик Республикаси (Шаба), Намибияда ҳам топилган.

ДИОПТРИКА (юн. *dioptrika*, *dia* — орқали ва *opteo* — кўраман) — геометрик оптикстит синдирувчи сиртлар ва улардан иборат системалардан ўтаётган ёруғликнинг синишини ўрганиш б-н шуғулланадиган соҳаси. Д. атамаси кўпинча кўзга нисбатан қўлланилади. Кўз Д.си кўзни оптик жисм сифатида қараб, унинг хоссаларини ўрганади.

ДИОПТРИМЕТР (диоптрия ва ... метр) — оптик (кўзойнакка ишлатиладиган) шишанинг синдириш кучини ўлчайдиган ҳамда астигматик (тас-вириңи бузиб кўрсатадиган) кўзойнак шишасининг асосий меридианлари ўрнини аниқлайдиган асбоб. Синдириш кучи диоптрия [D] да белгиланади. Коллиматор, кўриш трубаси, санаш микроскопи, ўлчанаётган линзага иш-лов бериш механизми, унинг диаметрини ўлчаш, линзани марказлаш ва белгилаш механизмидан иборат. Д. оптик шишаларнинг синдириш кучини $\pm 0,12$ Агача аниқликда ўлчаш имконини беради.

ДИОПТРИЯ (юн. *dioptra* — ичиташини кўриш) — линзалар ёки сферик кўзгулар оптик кучининг бирликлар тизимига кирмайдиган бирлиги; қисқача D б-н белгиланади. D да ифодаланган оптик куч м ларда ифодаланган бош фокус масофасининг тескари қийматига тенг. 1 D. бош фокус масофаси 1 м бўлган линза ёки сферик кўзгунинг оптик кучига тенг. Нурни йиғувчи линзалар мусбат (+), сочувчи линзалар манфий (—) D.ли бўлади. Кўзойнақларнинг оптик кучи ҳам D б-н ўлчанади. Яқиндан кўрувчилар учун D (—) манфий, узокдан кўрувчилар учун D (+) мусбат кўзойнақлар тавсия этилади. Бунда кўзойнак линзаларининг нур синдиришини аниқдаб берадиган асбоб — диоптриметрцаң фойдаланилади. Диоптриметр ёрдамида линзаларнинг тузилиши, асосий астигматик меридианлари, оптик маркази аниқланади.

ДИОРАМА, диарама (диа... ва юн. *horama* — кўриниш, манзара) — 1) махсус ёритиладиган материалга ишланадиган расм, тасвир тури; 2) олд қисмига турли нарсалар, макетлар, одам шакллари қўйилган ва орқа томонда ярим доирасимон юзага ишланган композиция; таъсирчанликни ошириш учун тасвир сунъий ёритилади. Йирик D.лар махсус биноларга ўрнатилади. Дастлабки D. Парижда Л. Дагер томонидан яратилган (1822), 19-а.да кенг тарқалган. «1944 йил 7 майда Сапунгорани штурм қилиш» (1959, рассом — П. Т. Мальцев; Г. И. Марченко ва Н. С. Присекинлар иштирокида) энг машхур D.лардан. Ўзбекистан музей ва кўргазмаларида D.дан кенг фойдаланилади.

ДИОРИТ (юн. *diorizo* — ажратаман, фарқ қиламан) — ўрта асосли (SiO_2 55—65%) магматик тоғ жинси. Акцессор минераллардан апатит, циркон, ортит, турмалин, сфен қатнашади. Кварцли, кварцеиз, роговая обманкали, авгит ва биотитли турлари мавжуд. Ранги кул-

рангдан яшилсимон — кулрангча. Д. кам тарқалган ва одатда гранит, гранодиорит, баъзан бошқа жинслар б-н бирга учрайди. Булардан ташқари Д. шток, ертомир, лакколит ва б. интрузив массивлар шаклида ҳам учрайди. Д.дан турли хил йўл тошлари тайёрланади. Яхши жилоланадиган, ранго-ранг турлари иморатларнинг пойдеворларини безашда, турли вазалар тайёрлашда, архитектура ва ҳайкалтарошликда қўлланилади. Қад. Миср ва Месопотамияда Д.дан турли ҳайкаллар ишланган. Тошқент метросининг кўп жойларида Д. ишлатилган. Ўзбекистонда Қурама, Чаткол, Нурота, Молгузар ва б. тоғларда тарқалган. Д. б-н темир, мис, олтин конлари генетик боғлиқ (Урал, Сибирь, Қозоғистон).

ДИОСКУРИАДА, Диоскурия - Қора денгиз қирғогидаги (ҳоз. Сухуми ш. ўрнида) антик шаҳар. Милетлик юнонлар томонидан мил. ав. 6-а.да қурилган. Д. Кавказ кабилалари б-н туз, қорамол, мум, буғдой, қуллар б-н йирик савдо алоқалари олиб борган. Савдо маркази бўлган. Мил. 1-а.нинг бошларида Римга тобе бўлиб, унда Рим гарнизони ўрнашган; шаҳар Себасто-полис деб аталган. Мил. 2—3-а.ларда тараққий этган, 4-а.дан таназзулга юз тута бошлаган. 6-а.гача қалъа. Д. жойлашган ернинг чўкиши натижасида Д. харобалари Сухуми бухтасининг тубида қолган.

ДИОФАНТ (тахм. 3-а.) — юнон математиги. Александрияда яшаган. «Арифметика» номли рисоласининг бир қисми (13 китобдан 6 таси) ва кўп бур-чакли сонлар ҳақидаги китобининг баъзи қисмлари бизгача сақланган. «Арифметика»да Д., асосан, даражаси тўртгача бўлган тенгламаларга оид масалаларнинг, кейинчалик, ўз номи б-н аталган аникмас тенгламаларнинг ечилишини топган. Д. тенглама ечимини бутун сонларда қидиради. Маг.да Д. номи б-н юритиладиган яқинлаштиришлар, тенгламалар бор (к. Диофант тенгламалари).

Д. алгебраик ва назарий-сонли масалаларни умумий ечиш усулларини бермаган ҳолда уларни усталик б-н ечган. Д. асарлари П.Ферма, Л.Эйлер, К.Гаусс ва б. олимларнинг тадқиқотлари учун асос бўлган.

ДИОФАНТ ТЕНГЛАМАЛАРИ - икки ёки ундан кўп номаълум қатнашган, коэффицентлари бутун сонлар бўлган алгебраик тенгламалар; бунда бутун ёки рационал сонлардан иборат ечимлари изланади. Биринчи даражали Д. т.нинг умумий назариясини 17-а.да яшаган француз математиги Баше яратган. Ферма, Эйлер, Лагранж ва Гаусс тадқиқотлари натижасида 19-а. бошларида иккинчи даражали Д. т. асосан текширилган эди. Д. т.ни текшириш усуллари узлуксиз касрлар назариясига асосланган. Д. т. деганда номаълумлари сони тенгламалари сонидан кўп булган бутун коэффицентли алгебраик тенгламалар системалари ҳам тушунилади. Д. т., баъзан, аникмас тенгламалар деб юритилади.

ДИПЕПТИДЛАР — икки аминокислота қолдигининг амид (пептид) боғи ($—CO—NH—$) орқали бирикишидан хреил булган органик бирикмалар. Д.-200—300°да парчаланувчи кристалл моддалар. Сувда, суюлтирилган кислота ва ишқррларда яхши, органик эритувчиларда эса оз эрийди. Оксиллар парчаланганда (гидролизланганда) ҳосил бўлади. Д. ўз таркибидаги аминокислоталарга хос рангли реакцияларни беради. Табиий Д., мас, карно-зин ва анзерин жониворлар туқималарида учрайди. Д. молекула-би кислоталар, ишқорлар ёки ферментлар таъсирида гидролизланиб иккита аминокислотага ажралиши мумкин.

ДИПИРАМИДА — умумий асосга эга булган тенг пирамидалардан иборат купёклик. Д. учбурчакли (тригонал), тўртбурчакли (тетрагонал) ва б. булиши мумкин. Табиатдаги баъзи кристаллар Д. шаклида булади (расмга қ.,). Кристаллар-

да ромб, тригонал, тетрагонал, гексагонал (бешбурчакли) ва б. шаклдаги Д.лар учрайди. Д., баъзан бипирамилм деб ҳам аталади.

ДИПЛЕУРУЛА (ди... ва юн. *pleura* — томон, ён) — нинатерилилар ва ичак б-н нафас олувчиларнинг икки томонлама симметрияли пелагик личинкаси. Танаси овал, орка томони бўртиқ, қорин томони ботиб кирган. Танасининг оғизолди қисмида киприклари, эгилган бошланғич ичаги, оғиз ва анал тешиклари бўлади. Целомик халтачалари 3 жуфт. Нинатерилилар Д. личинкаси ривожланиб эхиноплутеус (денгиз типратиканлари), офеоплутеус (офиураларда) бипиннария, сўнгра брахиолярия (денгиз юлдузлари-па), аурикулярия ва делиолярия (голотурияларда), бочкасимон личинка (денгиз нилуфарлари-па) ёки торнарияга (ичак б-н нафас олувчиларда) айланади (яна қ. Личинка).

ДИПЛОДОК (*Diplodocus*) — қазилма ҳолида топилган судралиб юрувчилар уруғи. Динозаврлар гуруҳига киради. Шим. Американинг юра қатлаидан топилган. Бўйи 25 м га яқин, боши кичкина, гавдаси калта, думи ва бўйни узун бўлган. Ўсимликлар б-н озиқланган бир қанча турлари маълум.

ДИПЛОИД (*diploos* — иккиланган ва *eidos* — кўриниш) — иккита гомологик хромосомалар тўпламига эга бўлган хужайралар. «Д.» термини 1905 й.да немис ботаниги Э. Страсбургер томонидан тақлиф этилган. Д. иккита гаплоид гаметаларнинг қўшилишидан ҳосил бўлади. Кўпчилик ҳайвонлар ва юксак ўсимликларда Д. ҳаётий циклни асосий фазаси (диплофаза, спорофит) ҳисобланса, баъзи бир хужайралиларда фақат зигота диплоид бўлади. Диплоидлик эволюцион жараёнда гаплоид организмлар асосида пайдо бўлган ва гаплоидларга нисбатан бир қатор устунликка эга бўлганлиги туфайли сақланиб

қолганлиги тахмин қилинади. Д.да ва рецессив мутациялар гетерозигота ҳолатида намоён бўла олмаганлиги сабабли популяцияларда яширин ҳолатда сақланиб қолади. Шу туфайли генотипик ўзгарувчанлик тўпланиб боради.

ДИПЛОКОККЛАР (*Diplococcus*) — *Lactobacteriaceae* оиласига мансуб бактериялар туркуми. Жуфт-жуфт бўлиб, ўзаро ёпишган шарсимон бактериялар; баъзан калта занжир ҳосил қилади. Асосан граммусбат бактериялар, баъзи Д. граммифий, шакли дуккакка ўхшаш. Д., одатда, ҳаракатсиз, спора ҳосил қилмайди. Сапрофит яшовчи хиллари тупрок, сув ва ҳавода тарқалган. Уларга зотилжам, менингит, сўзак каби оғир касалликларни пайдо қилувчи бактериялар ҳам киради. Зотилжам Д. (*D. рпейтошае*)нинг 80 дан ортиқ, менингококк (*D. meningitalis*)нинг А, В, С, Д серотиплари мавжуд.

ДИПЛОМ (юн. *diplo* — икки буклайман) — 1) шахснинг олий, ўрта махсус ёки ўрта касб-хунар ўқув юртини тугатганлиги ёхуд илмий даража, илмий унвонга эга эканлигини тасдиқловчи расмий ҳужжат; 2) муассаса, ташкилот ёки айрим шахсларга муайян ҳаракатни амалга ошириш ҳуқуқини берадиган ҳужжат; 3) турли танлов, мусобақа, кўرғазма ва б.да юқори кўрсаткичларга эришганлик учун мукофотланганлигини тасдиқловчи ҳужжат.

ДИПЛОМ ИШИ — Ўзбекистан Республикасида олий ўқув юртлари ва ўрта касб-хунар ўқув юрт (касб-хунар коллеж) ларини битирувчиларнинг ўқув тадқиқот характеридаги якуновчи иши. Д. и.да талаба (ўқувчи) ўзи танлаган мутахассислигидан олий ўқув юртининг муайян кафедраси ёки касб-хунар ўқув юрти томонидан тасдиқланган мавзунини мустақил тадқиқ этади. Д. и.га илмий раҳбар, лозим бўлган тақдирда илмий маслаҳатчи тайинланади. Бу б-н унинг мустақил иш олиб боришга қай даражада тайёрланганлиги,

назарий билими ва амалий малакаларига баҳо берилади. Санъат олий ўқув юртини битирувчилар роль (актёрлар), спектакль (реж.лар) ёки бадиий, хужжатли кино ҳамда телевизион материаллар (кино ва телетасвирчилар), рангтасвир, графика, ҳайкалтарошлик, амалий безак санъати, кино ва видеофильм, театр декорацияси бадиий лойиҳалаштириш асарлари ва б. (рассом, ҳайкалтарош ва дизайнерлар) яратиш б-н Д. и. ҳимоя қиладилар. Олий техника ўқув юртларининг айрим мутахассислигида диплом лойиҳаси ўрнига назарий ёки экспериментал характерга эга бўлган Д. и. ёкланади. Д. и. олий ўқув юртларида давлат имтиҳон комиссияси, касб-хунар ўқув юртларида давлат ихтисос комиссияси йигилишларида ҳимоя қилинади. Д. и. ҳимоя қилган ва ижтимоийсиёсий фанларнинг биридан давлат имтиҳони топширган битирувчиларга муайян ихтисосликни эгаллаганликлари ҳақида диплом берилади. ЎзРнинг «Қадрлар тайёрлаш миллий дастури» (1997)га мувофиқ 2000/2001 ўқув йилидан бошлаб олий таълим тизимида Д. и. ўрнига бакалаврлар учун битирув малакавий иш, магистрлар учун илмий ёки илмий-техникавий мазмундаги магистрлик диссертациясини ҳимоя қилиш жорий этилди.

ДИПЛОМ ЛОЙИҲАСИ - олий ва ўрта касб-хунар техника ўқув юртларини битирувчиларнинг яқунловчи мустақил иши. Д. л. назарий ёки экспериментал тадқиқот, чизма ҳамда унинг ҳисоблаш-тушунтириш қисми ва ш.к.дан иборат бўлади. Д. л. мавзуси му-ҳандис (техник) и.ч.да дуч келадиган асосий масалаларни ўз ичига олади. Унда талаба (ўқувчи) нинг ўқиш даврида олган назарий билим ва амалий кўникмалари намён бўлади. Д.л. олий ўқув юртларида давлат имтиҳон комиссияси, ўрта касб-хунар ўқув юртларида давлат ихтисос комиссияси йигилишларида ҳимоя қилинади. Д. л. ҳимояси мавзунинг илмий-назарий ёки амалий аҳамиятига қараб корхона ва муассасаларда ҳам ўтказилиши мумкин.

Айрим ихтисосликлар (асосан технология)да Д. л. олий ўқув юртларининг кафедралари ихтиёри б-н диплом иши б-н алмаштирилиши мумкин. Д. л.ни ҳимоя қилган ва ижтимоий-сиёсий фанларнинг биридан давлат имтиҳони топширган битирувчиларга муайян ихтисосликни эгаллаганликлари ҳақида диплом берилади. ЎзРнинг «Қадрлар тайёрлаш миллий дастури» (1997)га мувофиқ 2000/2001 ўқув йилидан бошлаб олий таълим тизимида Д. л. ўрнига бакалаврлар учун битирув малакавий иш, магистрлар учун илмий ёки илмий-техникавий мазмундаги магистрлик диссертациясини ҳимоя қилиш жорий этилди.

ДИПЛОМАТ (франц. diplomate) - 1) муайян бир давлатнинг хорижий давлатлар б-н расмий алоқаларини юритиб турадиган ва бунинг учун махсус тайёргарлик кўрган лавозимли шахс. Д.га ҳукумат томонидан ваколат берилиб, у чет давлатларда дахлсизлик ҳуқуқидан фойдаланади (қ. Дипломатии, иммунитет); 2) бошқа кишиларга усталик б-н муомалада бўладиган, ўз ишининг наздик томонларини, қонун-қоидаларини, музокара олиб бориш санъатини биладиган киши.

ДИПЛОМАТИК АГЕНТ - давлатлар ваколатхоналарининг бошлиғи, элчиси, элчихона ва дипломатик миссия хизматчиси. 1815 й.даги Вена конвенциясига биноан фақат ваколатхона бошлиқларигина Д.а. ҳисобланарди. Дипломатиянинг ривожланиши бу тушунчани кенгайтирди. Кейинги вақтларда элчихона ва миссия хизматчилари, ҳамма даражадаги элчилар, ваколатхонанинг дипломатик хизматчилари, халқаро ташкилотларга ва конференцияларга юборилган расмий вакиллар, шунингдек, бир мамлакатнинг 2-мамлакатга юборадиган делегация бошлиқлари ва аъзолари ҳам Д.а. саналадиган бўлди.

ДИПЛОМАТИК АКТ — давлатлар

ўртасида олиб борилган дипломатик музокара ёки махсус конференция қарори. Д.а. шартнома, битим, пакт, конвенция, протокол, декларация, устав, статут каби турли номлар б-н аталишига қарамай, ягона юридик аҳамиятга эга. Д.а. нинг кенг тарқалган шакли — сулҳ, ўзаро ёрдам ва савдо тўғрисидаги халқаро шартномалардир. Баёнот, меморандум ҳам Д.а. ҳисобланади.

ДИПЛОМАТИК ВАКИЛЛИК

- давлатлар ўртасидаги ўзаро муносабатларни бошқарадиган элчихона ёки миссия. Элчи бошқарадиган Д.в. — элчихона, вакил ёки доимий ишлар вакили бошқарадиган Д.в. — миссия деб аталади. Д.в. 16—18-а.ларда Европада вужудга келган. Д.в. элчи айирбошлаган давлатда ўз давлати номидан музокаралар олиб боради, вакиллик жойлашган давлатнинг ҳаёти тўғрисида бундаги ваколатхона (элчихона, миссия)лар ҳақидаги қонун йўл қўйган доирада маълумотлар тўплайди, ҳар иккала давлат ўртасидаги сиёсий, иқтисодий, маданий-техникавий алоқаларнинг ривожланишига ёрдамлашади, ўз давлати ҳамда фуқароларининг ҳуқуқ ҳамда манфаатларини қўриқлайди. Д.в. фаолиятига рақбарлик қиладиган элчи дипломатик имтиёз ва иммунитетга эга. Д.в.нинг ҳуқуқий мавқеи Дипломатик муносабатлар тўғрисидаги 1961 й.ги Вена конвенцияси, икки томонлама би-тимлар, шунингдек, Д.в. жойлашган давлат ички қонунлари б-н белгиланади. Халқаро ташкилотлар ҳузуридаги (жумладан, кузатувчилар миссиясидаги) вакилликлар ҳам Д.в.нинг бир тури бўлиб, унинг ҳуқуқий мавқеи Давлатларнинг универсал тусдаги халқаро ташкилотлар б-н муносабатлари бўйича вакиллиги тўғрисидаги 1975 й.ги Вена конвенциясида белгилаб берилган.

ДИПЛОМАТИК ВИЗА

— ҳукумат аъзолари, давлатнинг олий лавозимли шахслари, халқаро конференцияларнинг делегатлари, фавқулудда дипломатик

миссия вакиллари, расмий мақсадларда сафарга жўнатилган ташқи ишлар идорасининг дипломатик ходимлари, дипломатик курьерларнинг паспортларига ташқи ишлар идораси, дипломатик вакиллик ёки консуллик томонидан қўйиладиган махсус белги. Д. в.ларнинг чет мамлакатга кириш ва ундан ўтишга рухсат берадиган ва транзит турлари мавжуд.

ДИПЛОМАТИК ЁЗИШМА

- турли расмий хат-хабарлар ва дипломатик тусдаги ҳужжатлар мажмуи. Давлатлар ўртасидаги муносабатларни юритиш воситаси, давлат ташқи сиёсий ва дипломатик фаолиятининг асосий шаклларида бири. Давлатлар ўртасида ёзишма тарзидаги муомала давлат, ҳукумат бошлиғи, ташқи ишлар идораси, турли давлат ва жамоат ташкилотлари ҳамда муассасалари ёки уларнинг бошлиқлари, дипломатик вакиллар ва айрим дипломатлар номидан йўлга қўйиб турилади. Мақтублар, телеграммалар, хатлар, нота орқали ёзишмалар, шунингдек, декларация, баёнот, чақириқ, ахборот агентларининг хабарлари Д.ё. турлари ҳисобланади. Д.ё.да халқаро ҳаёт ва ташқи сиёсат, давлатларaro икки томонлама ёки кўп томонлама муносабат масалалари ёритилади. Мазкур ҳужжатларни тайёрлаш давлат ва унга тегишли муассасалар дипломатик фаолиятининг муқим соҳаси саналади.

ДИПЛОМАТИК ИММУНИТЕТ

- чет эл дипломатик вакилларига, махсус миссияларга, давлатларнинг халқаро ҳукуматларaro ташкилотлардаги вакилликларига, уларнинг раҳбарлари ва ходимларига бериладиган ҳуқуқ ва имтиёзлар мажмуи. Д.и. чет эл дипломатлари (элчи, элчихона котиблари, атташе ва б.) ва улар эгаллаган биноларнинг дахлсизлиги, маҳаллий суд томонидан суд қилинмаслиги, ўз ҳукумати б-н яширин алоқа қилиш ҳуқуқи ва ҳ.к.дан иборат. Дипломатик вакилни маъмурий ва суд йўли б-н қамашга, унинг шу мамлакат фуқаролари ёки ажнабийлар томонидан

ҳақоратланишига йўл қўйилмайди. Ваколатхона биноси, ундаги ашёлар, вакилларнинг турар жойи, мулки дахлсиз бўлиб, улар жойлашган бинолар давлат муҳофазасига олинади. Дипломат суд иммунитети ҳуқуқига ҳам эга. Дипломатик вакиллар ғайриқонуний ҳатти-ҳаракати учун жавобгарликка тортилмасдан, балки халқаро дипломатик тартиб асосида уни вакил этиб юборган давлат томонидан чақириб олинади. Шунингдек, улар солиқлардан озод қилинади, божхона имтиёзларига эга. Д.и.га эга шахслар ўзлари яшаб турган давлат қонунларини хур-мат қилишга мажбур, бу қонунларни бузган ҳолда номақбул шахс деб эълон қилиниши мумкин. Дипломатик муносабатлар ҳақидаги 1961 й. Вена конвенцияси, Консуллик муносабатлари ҳақидаги 1963 й. Вена конвенцияси, БМТ Бош Ассамблеясининг Халқаро ҳимоядан фойдаланувчи шахсларга, жумладан дипломатик агентларга қарши қаратилган жиноятлар олдини олиш ва улар учун жазолаш тўғрисидаги 1973 й. конвенцияси ва б. ҳужжатларда Д.и. тартиб-қоидалари белгиланган.

ДИПЛОМАТИК КОРПУС - кенг маънода — муайян мамлакатда аккредитация қилинган дипломатик ваколатхоналарнинг барча дипломатик ходимлари (оила аъзолари б-н); тор маънода — фақат дипломатик ваколатхоналар бошликлари. Д.к. номидан, одатда, дуайен гапиради.

ДИПЛОМАТИК КУРЪЕР - ташки ишлар вазирлигидаги махсус мансабдор шахс. Дипломатик почтафл ваколатхоналарга етказиб бериш вазифасини бажаради. Д.к. ва у олиб борадиган почта дахлеиздир. Д.к. ушланиши, камаб қўйилиши ёки тинтув қилиниши мумкин эмас. Д.к. чет эл ҳудудидан ўтиб бораётганида мазкур мамлакат ҳукумати унинг дахлеизлигини таъминлашга мажбурдир.

ДИПЛОМАТИК МУЗОКАРА - давлатлар вакилларининг сиёсий, иқтисодий

масалаларни ҳамда икки томонлама ва кўп томонлама муносабатларга оид бошқа муаммоларни расмий муҳокама қилиши. Мақсад — ташки сиёсий стратегия ва тактикани ёки тегишли дипломатик тадбирларни ўзаро келишиб олиш, фикр алмашиш, шартномаларни тайёрлаш ва тузиш, низоли муаммоларни ҳал этиш ва ҳ.к. Д.м. — давлатлар орасида вужудга келиб турадиган низолар ва можароларни тинч йўл б-н ҳал этишнинг асосий воситаси, ўзаро муносабатларни ривожлантириш ҳамда чуқурлаштиришнинг халқаро ҳуқуқда мустаҳкамланган услубларидан бири. Д.м. катнашчилари лавозими (давлат бошлиғи, ҳукумат бошлиғи, ташки ишлар вазири ва ҳ.к.) муҳокама этиладиган муаммоларнинг аҳамияти б-н белгиланади. Умум тан олган одатга биноан давлат бошлиғи, ҳукумат бошлиғи, ташки ишлар вазири Д.м.ни юритиш ва махсус ваколатларсиз халқаро шартномаларни имзолаш ҳуқуқига эга; бошқа расмий шахслар Д.м.ни юритиш ва яқунловчи ҳужжатларни имзолаш учун тегишли тарзда расмийлаштирилган ваколатларга эга бўлиши шарт. Д.м. уларда иштирок этувчиларнинг шахсий учрашувлари йўли б-н ёки ёзма равишда — дипломатик ёзишма воситасида ўтказилади. Кўпинча музокараларнинг оғзаки ва ёзма шаклларида айна бир вақтда фойдаланилади. Қоида тарикасида Д.м. дан олдин тайёргарлик ишлари олиб борилади, жумладан, делегацияларнинг тегишли масалаларга ёндашувлари ишлаб чиқилади, яқунловчи ҳужжатларнинг лойиҳалари ҳозирланади ва ҳ.к.

ДИПЛОМАТИК МУНОСАБАТ - халқаро ҳуқуқ меъёрларига ва халқаро мулоқот тажрибасига кўра давлатлар ўртасида расмий муносабатларни юритишнинг асосий шакли. Д.м. давлатлар ўртасида дўстона алоқаларни ривожлантиришга, халқаро тинчлик ва хавфсизликни сақлаб туришга кўмаклашиши зарур. Дипломатик муносабатлар туғрисидаги 1961 й. Вена конвенциясига

биноан давлатлараро Д.м. ўзаро келишув асосида йўлга қўйилади. Д.м.ни ўрнатишда одатда бирон-бир давлат ва унинг ҳукуматининг бошқа бир давлат томонидан дефакто ёхуд деюре тан олиниши дастлабки қадам ҳисобланади. Д.м. манфаатдор давлатлар вакиллари б-н бевосита ёки билвосита, учинчи бир давлат дипломатик вакиллари билан музокара юритиш натижасида ўрнатилади ҳамда давлатлар ва ҳукуматларнинг бошлиқлари, ташқи ишлар вазирилари, махсус ваколатли шахсларнинг ўзаро мактуб, телеграмма ва хатлар айирбошлаши тарзида расмийлаштирилади. Томонлар Д.м. ўрнатилиши факти ҳақида, дипломатик вакилликлар даражаси (элчихона ёки миссия), битимнинг кучга кириш санаси, уни эълон қилиш муддати ва тартиби тўғрисида ҳам ўзаро келишиб олади.

ДИПЛОМАТИК НОТА - дипломатик ё'зишмага оид ҳужжатнинг бир тури. Вербал ва шахсий Д.н.ларга бўлинади. Дипломатик тажрибада кўпроқ вербал нота қўлланилади. Шахсий Д.н. муҳим, жиддий муаммоларга бағишланади ёки бирон-бир воқеа тўғрисида расмий ахборот тарзида юборилади. Д.н. дипломатик протокол талабларига биноан ёки шахсий Д.н.га жавоб тарикасида ҳам йўлланади, у имзо чекувчи номидан 1-шахс феълида тузилган хат шаклида нота бланкасига босилиб, манзил кўрсатилади, аммо муҳр босилмайди. Халқаро дипломатик амалиётда Д.н.лар айирбошлаш халқаро шартномалар ту-зишнинг шаклларида бири саналади.

ДИПЛОМАТИК ПОЧТА - давлат (одатда, ташқи ишлар маҳкамаси тимсолида) б-н унинг чет элдаги дипломатик, консуллик ва б. вакилликлари, шунингдек, вакилликлар ўртасидаги алоқанинг энг муҳим ва кенг тарқалган воситаларидан бири. Махсус тартиб бўйича йўлга қўйиладиган Д.п. орқали хизматда фойдаланиш учун мўлжалланган расмий

хат-хабарлар, ҳужжатлар ва буюмлар тегишли манзилларга дипломатик курьер томонидан етказиб берилади. Бу нарса-лар пакет, чамадон ва коп (вализ)ларга жойланади: ваколатли орган томонидан сўргичланиб, муҳрланади ва курьер варақаси тегишли шаклда тўлдирилади. Д.п.да ва курьер варақасида хат-ҳужжат ҳамда юклар олиб борилаётган манзил, «Expedition of Tiselle» деб ёзилган белги, албатта, бўлиши керак. Ҳар бир коп Д.п.да алоҳида ўрин эгаллаб, ҳам махсус ваколатланган шахслар кузатувида, ҳам кузатувчисиз оддий алоқа каналлари орқали етказилиши мумкин. Д.п. дахлсиз бўлиб, уни очиш, йўлда ушлаш мумкин эмас, унга бож ҳам олинмайди. Д.п.га оид энг муҳим қоидалар Дипломатик алоқалар тўғрисидаги 1961 й.ги Вена конвенциясида белгилаб берилган.

ДИПЛОМАТИК ҚАБУЛ - диплома-тия соҳасида расмий тадбирлардан бири. У муҳим воқеалар ва юбилей саналарини нишонлаш, дипломатик вакиллик жойлашган давлатнинг раҳбар шахсларига, дипломатик вакиллар ёки мамлакатга келган чет эл делегацияларига хурмат-эҳтиром билдириш, уларни меҳмон қилиш мақсадида, шунингдек, дипломатик вакилликнинг ўзига тегишли вазифаларини бажариш тарзида ўтказилади.

ДИПЛОМАТИЯ (франц. — давлатларнинг ташқи сиёсат соҳасидаги вазифаларини амалга ошириш, шунингдек, чет элда ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилиш соҳасидаги расмий фаолият). «Дипломатия» термини юнон тилидаги «икки букилган қоғоз» сўзидан олинган. Қадимда Юнонистон ва Римда тахтакач муқова ичига солинган хат элчиларга улар ваколатини тасдиқловчи ишонч ёрлиғи ёки ҳужжат сифатида тақдим этилган. Бу термин ҳозирги маънода Фарбий Европада 18-а. охирида расм бўлган. Д. давлат ташқи сиёсатининг энг муҳим воситаларидан бири ҳисобланади, ана шу сиёсатнинг мақсад ва вазифала-

ри Д. шакли ва услубларини белгилаб беради. Дипломатик фаолиятнинг асосий шакллари: дипломатик конгресслар, конференциялар ёки кенгашлар; нота, меморандум, баёнот ва х.к. шакллардаги дипломатик ёзишма; халқаро шартномаларни тайёрлаш ва имзолаш; давлатнинг элчихоналар ва миссиялар орқали амалга оширадиган чет элдаги вакилиги; халқаро ташкилотлар фаолиятида иштирок этиш; ташқи сиёсий масалалар бўйича ҳукумат нуктаи назарини матбуотда ёритиш. Дипломатик муассасалар ва уларнинг масъул ходимлари дипломатик имтиёз ва иммунитетлардан фойдаланади. Халқаро ҳуқуққа биноан, дипломатик вакилларга ўзлари ишлаётган мамлакат ички ишларига аралashiш ман этилади.

Д.нинг шаклланиши давлатнинг юзага келиши, унинг муайян органлари ва лавозимдор шахслари фаолияти б-н боғлиқ бўлган. Ўзбек давлатчилиги тарихида чет эллар б-н мунтазам алоқалар йўлга қўйилганлиги яхши маълум. Амир Темур давлати Франция, Англия, Кастилия, Константинополь, Генуя ва Венеция б-н элчилар орқали алоқаларни йўлга қўйган.

Ўзбекистон мустақил давлат бўлгач, халқаро муносабатларнинг тўла ҳуқуқли субъектига айланди. 120 дан зиёд давлат б-н дипломатик алоқа ўрнатди (2002 й. янв.). БМТ, Европа Хавфсизлик ва ҳамкорлик ташкилоти ва б. обрўли халқаро ташкилотлар ва кенгашларга аъзо бўлди. Унинг ташқи сиёсати, дипломатик фаолияти ЎЗР Конституциясида белгиланганидек, давлатларнинг суверен тенглиги, куч ишлатмаслик ёки куч б-н таҳдид қилмаслик, чегараларнинг дахлезлиги, низоаларни тинч йўл б-н ҳал этиш, бошқа давлатларнинг ички ишларига аралашмаслик ҳамда халқаро ҳуқуқнинг умум эътироф этган бошқа қоида ва меъёрларига асосланади. Тенг ҳуқуқлилиқ, ўзаро манфаатдорлик ва ўзаро ҳурмат Ўзбекистон Д.сининг асосий тамойилларидир. ЎЗР жаҳонда янгича иқтисодий тартиб ўрнатиш, бутун дунёда, жумладан Марказий Осиё минтақасида ялпи тин-

члик ва хавфсизликни таъминлаш учун, халқаро терроризм ва гиёҳвандликка қарши курашда жаҳон ҳамжамияти б-н бирга фаол ҳаракат қилмоқда, бу йўлда барча дипломатик каналларни ишга солмоқда. Ўзбекистонда Д. кадрлари Тошкентдаги Жаҳон иқтисодиёти ва дипломатия ун-тида тайёрланади.

ДИПЛОМАТИЯ ДАРАЖА ВА МАРТАБАЛАРИ — давлат ваколатхоналарининг дипломатия ходимлари учун бериладиган расмий унвонлар. «Ўзбекистон Республикасининг дипломатия ходимлари учун дипломатия даража ва мартабалари белгилаш тўғрисида»ги қонунда (1992 й. 3 июль), «Дипломатия муносабатлари тўғрисида»ги 1961 й.ги Вена конвенцияси ҳамда халқаро ҳуқуқ нормалари ва қоидаларига мувофиқ, Ўзбекистон Республикаси дипломатия ваколатхоналари бошлиқларининг қуйидаги 3 даражаси белгиланган: чет давлат бошлиғи ҳузурида аккредитация қилинадиган (қ. Аккредитлаш) Фавқулодда ва мухтор элчи; чет давлат бошлиғи ҳузурида аккредитация қилинадиган Фавқулодда ва мухтор вакил; чет давлат Ташқи ишлар вазири ҳузурида аккредитация қилинадиган Ишончли вакил. Ўзбекистоннинг чет давлатлардаги ваколатхоналари дипломатия ходимларига бериладиган хизмат унвонлари қуйидагилар: Фавқулодда ва мухтор элчи; 1- ва 2-даражали Фавқулодда ва мухтор вакил; 1- ва 2-даражали маслаҳатчи; 1- ва 2-даражали 1-ко-тиб; 1- ва 2-даражали 2-котиб; Учинчи котиб; Атташе. Фавқулодда ва мухтор элчи, 1- ва 2-даражали фавқулодда ва мухтор вакил мартабалари Ўзбекистон Республикаси Президенти Фармонлари б-н, бошқа дипломатия мартабалари Ўзбекистон Республикаси Ташқи ишлар вазири буйруғи б-н берилади. Дипломатия мартабалари мазкур вазирликнинг раҳбар ва масъул ходимларига ҳам берилиши мумкин. Фавқулодда ва мухтор элчи, Фавқулодда ва мухтор вакил мартабалари бир умрга берилади. Бошқа дипломатия мартабаси-

га эга бўлган шахслар Ўзбекистон Республикаси Ташқи ишлар вазирлиги тизимидан пенсияга чиққан тақдирда уларнинг бу мартабаси сақланиб қолади.

ДИПЛОМАТИЯ ТИЛИ - 1) дипломатик алоқалар ва халқаро шартномалар тили. Ҳозирги вақтда мажбурий Д.т. йўқ. Умумий қоидага биноан ташқи алоқа органларида ўз миллий тиллари қўлланади. Айрим истиснолардан ташқари, икки томонлама халқаро шартномалар, шунингдек, иштирокчилари сони чекланган кўп томонлама шартномалар мазкур томонларнинг тилларида тузилади. Халқаро ташкилотларда ва конференцияларда тиллар тегишли тартиб-қоидалар асосида ишлатилади. Ушбу анжуманларда тиллар расмий тилларга (уларда барча энг муҳим дип-ломатик ҳужжатлар тузилади) ва иш юритиладиган тилларга (шу тилларда мунозара олиб борилади, лойиҳа ва ҳ.к. тузилади) бўлинади. БМТ Бош Ассамблеясида расмий ва иш юритиладиган 6 тилдан — араб, инглиз, испан, рус, француз ва хитой тилларидан фойдаланилади. БМТ доирасида ва раҳбарлигида қабул қилинадиган кўп томонлама халқаро шартномалар (айниқса, умумий тусдагилари) бир хил матнга эга бўлиб, қоида тариқасида БМТ расмий тилларида тузилади; 2) диплома-тик лугатга кирган махсус терминлар ва иборалар (мас, агреман, статускво, реторсиялар ва ҳ.к.).

ДИПЛОПИЯ (юн.diplos — иккита ва ops — кўз) — бир нарсанинг устма-уст ёки ёнма-ён турган икки нарсадек бўлиб кўриниши. Кўзни ҳаракатлантирувчи мускулларнинг қисман ёки тўлиқ фалажланишидан келиб чиқади. Кўз қосасида шиш пайдо бўлиб, кўз соққаси бўртиб чиқишидан ҳам Д. вужудга келади. Д. мураккаб офтальмологик асбоблар орқали аниқланади ва уни кўз касалликлари мутахассиси (врач-офтальмолог) даволайди.

ДИПОЛЬ (ди... ва юн. polos — кутб)

1) электр Д. — бир-биридан масофада жойлашган микдор жиҳатдан ўзаро тенг ва турли ишорали икки нуқтавий заряд $+q$ ва $-q$ дан ташкил топган система. Ташқи электростатик майдон таъсири бўлмаган ҳолда, молекула таркибидаги мусбат ва манфий зарядларнинг оғирлик марказлари бир-бирига нисбатан маълум масофага силжиган бўлса, бундай молекулага электр Д. деб қараш мумкин. Бу эса ташқи электр майдонга жойлаштирилган диэлектрикларда содир бўлаётган физик жараёнларни тушунишда катта қулайликлар яратади; 2) магнит Д. — айланма токка ва магнит хусусиятига эга бўлган жисм. Маълумки, ҳар қандай жисм атомлардан ташкил топган. Атомлар таркибидаги электронлар ёпик орбита бўйича жуда катта тезлик б-н ҳаракатланиб, айланма тоқларни вужудга келтиради. Айланма тоқнинг мусбат ёки шим. кутби деб контурдан магнит индукция векторининг чиқиш томони, унга тесқари томони эса манфий ёки жан. кутби деб аталади. Агар бирор жиемдаги электронларнинг орбитадаги ҳаракати туфайли вужудга келган айланма тоқлар ўзаро маълум тартибда жойлашиб, уларнинг магнит майдонлари бир-бирларини кучайтириб юборса, бундай жисм магнит хусусиятига эга бўлади. Шунинг учун истаган магнитни қатор катта ва кичик бўлақчаларга ажратиб юборилганда ҳам, ҳар бир бўлақча шим. ва жан. кутбга эга бўлиб, магнитлик хусусиятини сақлаб қолади.

ДИПТЕР (юн.dipteros) — Юнонистондаги ибодатхонанинг бир тури. Атрофи икки қатор устунли айвон б-н ўралган тўғри бурчакли катта хона (мас, Эфесдаги Артемида ибодатхонаси, мил. ав. 6-а., хоз. Туркия худудида).

ДИПТИХ (юн. diptychos — буклама, икки букланган) — 1) кад. санъатда сиртига мум суртилган буклама ёзув тахтаси; 2) рангтавир ёки бўртма тавир ишланган икки табақали буклама тахта;

3) бир мазмун б-н боғланган қўшгасвир, икки картина.

ДИРАК (Dirac) Поль Адриен Морис (1902.8.8, Бристоль — 1984) — инглиз назарийчи физиги, квант механика асосчиларидан бири. Лондон Қиролик жамияти аъзоси (1930 й.дан). Бристоль (1921) ва Кембриж (1926) ун-тларини тамомлаган. Квант электродинамика ва гравитациянинг квант назариясига асос солган. Илмий ишлари квант механика ва квант электродинамикага, майдон ва элементар зарралар назариясига, гравитация назариясига дойр. Квант статистика {Ферми—Дирак статистикаси}ни ишлаб чиққан; иккиламчи квантлаш усулини таклиф қилиб, квант назарияси принципларини биринчи бўлиб электромагнит майдон учун татбиқ этган (1927), квант майдоннинг биринчи моделини топган; электроннинг квант механика назариясини нисбийлик назариясип мослаб ишлаб чиққан (1928), бу назарияга асосан позитрон топилган; табиатда антимодданинг мавжудлиги гипотезасини баён қилган (1933); 1962 й.да меон назариясини ишлаб чиққан (унда меон электроннинг тебраниш ҳолати сифатида ифодаланади). Нобель мукофоти лауреати (1933, Э. Шрёдингер б-н ҳамкорликда).

ДИРАК ТЕНГЛАМАСИ - х спинли зарралар (мас, электронлар ва позитронлар, мюонлар) ҳаракатининг нисбийлик назарияси талабларини қаноатлантирадиган квант тенглама. 1928 й.да П.Дирак аниқлаган. Д. т. эркин электронлардан фотонларнинг сочилиши (қ. Комптон эффекти) ва электрон тормозланганда электрон нурланиши (қ. Тормоз нурланиш) моҳиятини очиб берган. Д. т. б-н квант ўтишлар туфайли янги зарралар пайдо бўлиши тушунтирилди. Бундай заррани 1932 й. К. Андерсон кашф қилди ва позитрон деб атади. Бу эса Дирак электронлар назариясининг тасдиқланиши эди. Электроннинг бир энергетик сатҳдан иккинчисига ўтиши

электрон-позитрон жуфти ёки бу жуфт аннигиляцияси б-н рўй беради. Д.т. -j (й бирликда) спинли бошка зарралар: мюонлар, нейтринолар ва ҳ.к. учун ҳам ўринлидир. У нуклонлар (нейтрон ва протон)га татбиқ қилинганда нотўғри натижаларга олиб келади, чун-ки Д. т.ни кучли ўзаро таъсирга татбиқ қилиш мумкин эмас. Д.т. квант механиканинг асосий тенглаларидан бири ҳисобланади.

Ад.: Дирак П. А. М., Принципы квантовой механики, пер. с англ., М., 1960; Давыдов А. С., Квантовая механика, М., 1973; Боголюбов Н.Н., Ширков Д. В., Введение в теорию квантовых полей, М., 1977.

ДИРАМ (форс. — араб.) — дирхамнинг айнан ўзи; 1) Бухоро хонлиги, Эрон ва Ироқда оғирлик ўлчов бирлиги. Ўртача вазни 3,235 г га тенг бўлган кумуш танга; 2) Бухоро хонлиги, Эрон, Ироқ, Афғонистон ва Туркияда пул бирлиги.

ДИРЕДАВА, Диредава — Эфиопиядаги шаҳар, мамлакатнинг шарқий қисмида. Аҳолиси 195 минг кишидан зиёд (1990-й.лар охирилари). Транспорт йўллари тугуни. Аэропорти халқаро аҳамиятга эга. Тўқимачилик, цемент, озиқ-овқат саноати ривожланган. Қ.х. районининг (кофе, чорва моллари) савдо маркази.

ДИРЕКТОРИЯ (лот. directorium — бошқарма, раҳбарлик) — Франция республикасининг 1795—99 й.лардаги ҳукумати. 5 аъзо (директор)дан ташкил топган. Д. ҳукумати йирик буржуазия манфаатини ҳимоя қилган. 1799 й. 9 но-яб.да Наполеон Бонапарт давлат тўнтариши ясаб, Д.ни ағдариб, ҳарбий буржуа диктатурасини ўрнатган.

ДИРЕКТОРЛАР КЕНГАШИ, акциядорлик жамияти директорлар кенгаши — акциядорлик жамиятининг акциядорлар умумий йиғилишида сайланадиган

рахбар ижроия органи; акциядорларнинг умумий йиғилишлари оралигида жамиятни бошқариш, муҳим муаммоларни ечиш б-н шуғулланади. Д. к. жамиятнинг оператив бошқарув ишларини бажарадиган жамият бошқарувини, ижрочи директории тайинлайди. Д. к.га корхона раҳбари, раҳбар ўринбосарлари, йирик мутахассислар, корхона таркибига кирувчи кичик корхона раҳбарлари ва б. сайланади. Йирик корхона (уюшма, корпорация)нинг раҳбари Д. к.нинг раиси этиб сайланади. Д. к.нинг йиғилиши вазиятга кўра хар чорақда бир марта ўтказилади. Йиғилиш кун тартиби бир ой олдин кенгаш аъзоларига эълон қилинади. Д. к. қарорларини акциядорлик жамиятининг барча аъзолари бажариши шарт.

ДИРЕКТРИСА (лот. directrix — йўналтирувчи) — 1) математикада — берилган 2-тартибли эгри чизикқа (мас, конус кесимлари — эллипс, гипербола ва параболага) нисбатан маълум хоссага эга бўлган тўғри чизик. 2-тартибли эгри чизикнинг хар қандай нуқтасидан фокусигача бўлган масофанинг шу тўғри чизиккача бўлган масофага нисбати ўзгармас.

ДИРЕКЦИОН (франц. direction — қўлланма) — кичик асарлар (марш, ракс, кўшиқ ва х.к.)нинг пуфлама созлар оркестри учун мосланган ихчам партитура-си. Д.да барча овозлар 3—4 нота йўлига жойлашади ва реал садосида ёзилади.

ДИРЕКЦИОН БУРЧАК - тугри бурчакли координаталар тизимида шим. йўналиш (абсцисса ўқи) б-н берилган йўналиш орасидаги бурчак. У соат мили йўналиши бўйича 0° дан 360° гача ўзгаради; а «арфи б-н белгиланади. Д. б. геофизика, артиллерия ва навигацияда қўлланилади.

ДИРИЖАБЛЬ (франц. dirigeable — бошқарилувчи) — ҳаводан енгил учуш аппарати; бошқариладиган аэростат;

корпусига тўлдирилган газ (гелий ёки водород)нинг кўтариш кучи ҳисобига баландлайди. Асосий қисмлари: корпус, қанот, стабилизатор, бошқариш руллари, одамлар ўтирадиган ва двигателлар ўрнатиладиган қисми — гондола. Д.га бир ёки бир неча винтли двигатель ўрнатилади. Д.нинг юмшоқ, ярим қат-тиқ турлари бўлади. Д. корпуси пишиқ матодан қилинади, баъзиларининг қорин томониға металл ферма ҳам ўрнатилади. Д.ни баландлатиш учун балласт (ортиқча юк)нинг бир қисми ташланади, пастлатиш учун газнинг бир қисми чиқариб юборилади. Д.нинг тезлиги 100—135 км/соат дан ошмайди, ҳажми — 200 минг м³гача. Д.лар бориш кийин бўлган, аэродромлар йўқ жойларга юк ва йўловчилар ташишда, сув ости кемаларини кидиришда қўлланилган. Француз ихтирочиси А. Жиффар буг двигателли бошқариладиган аэростатда биринчи бўлиб парвоз қилган (1852). Д.дан асосан 20-а. 50-йилларигача фойдаланилган. 70-й.ларда қисман тикланган (мас, ГФР, Францияда). Ҳозир Д. ўрниға вертолёт ишлатилмоқда.

ДИРИЖЁРЛИК (франц. diriger - йўналтириш, бошқариш, раҳбарлик қилиш) — мусика ижрочилиги санъатининг мураккаб тури; мусика асарини ижроға тайёрлаш жараёнида қамда бевосита тингловчи — томошабинлар олдида ижрочилар (оркестр, хор, ансамбль, опера, балет жамоалари ва б.) га рақбарлик қилиш. Одатда бир (баъзан, икки) дирижёр томонидан амалға оширилади. Д. жамоавий мусика ижросининг уйғунлиги, бадий ва техник му-камаллигини таъминлайди. Кўп овозли мусика мураккаблашуви ва оркестр ижрочилигининг ривожини натижасида 15-а. 1-ярмида юзаға келиб, уни амалиётға И. Мозель (Австрия), К. М. Вебер ва Л. Шпор (Германия)лар киритган. Л. Бетховен, Г. Берлиоз, Р. Вагнерлар Д. санъати асосчиларидан. Халқаро эътибор қозонган биринчи дирижёр Х.

фон Бюлов (Германия) бўлган. 19-а. охири — 20-а. бошларида чет эл Д. санъати усталари сифатида Х. Рихтер, А. Никиш (Венгрия), Ф. Вейнгартнер ва Р. Штраус (Германия), Г. Малер (Австрия), М. Балакирев, А. ва Н. Рубинштейнлар, С. Рахманинов, С. Кусевиц-кий (Россия) ва б. танилган. Кейинги даврда Г. фон Караян (Австрия), Л. Стоковский, Ю. Орманди, Л. Бернстайн (АҚШ), Б. Вальтер, В. Фуртвенглер, О. Клемперер (Германия), А. Тосканини (Италия), Е. Мравинский, А. Мелик-Пашаев, Е. Светланов, Г. Рождественский (Россия), Ш. Мюнш (Франция), К. Анчерл (Чехия) ва б. Д. соҳасида катта ижодий ютуқларга эришган.

Ўзбекистонда илк дирижёрлар орасида Ф. В. Лейсек, Н. Миронов, В. Успенский ва б. бўлган. Ўзбек давлат филармонияси, Навоий номидаги опера ва балет театри, Муқимий номидаги ўзбек мусиқали драма театрида симфоник оркестрлар ташкил этилган, Н. Олимов, А. Козловский, М. Ашрафий, Б. Иноятов, М. Насимов, Т. Содиқов, Ф. Шамсутдинов, А. Абдуқаюмов, Д. Абдурахмонова, З. Ҳакназаров, Ғ. Тўлаганов, Н. Халилов, Ҳ. Шамсутдинов, Б. Расулов ва б. дирижёрлар етишиб чикди. Республикамизда хор (С. Валенков, А. Султонов, Б. Умиджонов, А. Ҳамидов ва б.), ўзбек халқ чолғулари оркестри (Т. Жалилов, А. Петросянц, С. Алиев, Д. Зокиров, М. Бафоев), 1970-й.лардан камер оркестр (Э. Азимов ва б.) дирижёрлиги ҳам ривож топди. Ўзбекистон миллий консерваториясида операсимфоник ва ўзбек халқ чолғу оркестри дирижёрлиги синфлари мавжуд.

Ад.: Азимов К., Ўзбекистон дирижёрлари, Т., 2001.

Тўхтасин Ғофурбеков.

ДИРИХЛЕ (Dirichlet), Петер Густав Лежён (1805.13.8, Дюрен — 1859.5.5, Гёттинген) — немис математиғи. Берлин ун-ти (1831—55), Гёттинген ун-ти (1855 й.дан) проф. Асосий илмий ишлари сонлар назарияси ва математик ана-

лизга дойр. Биринчи ҳади ва айир-маси ўзаро туб сонлардан иборат бутун сонлар арифметик прогрессиясида туб сонлар чексиз кўп эканлиги ҳақидаги теоремани исботлаган. Математик анализ соҳасида биринчи бўлиб қаторнинг шартли яқинлашиши тушунчасини таърифлаган ва текширган. Узлиш нукталари чекли сонда бўлган бўлакли монотон функцияларни Фурье қаториға ёйиш мумкинлигини исботлаган. Механик ва математик физикаға бағишлаган асарлар муаллифи.

ДИРИХЛЕ ПРИНЦИПИ, «яшиқлар принципи» — $(\alpha+1)$ элементдан иборат бўлган тўпдам p та синфға ажратилганда синфларнинг камида биттасида элементлар сони 2 тадан кам бўлмайди, деган тасдиқ. П. Дирихле номи б-н аталади. Д. п., одатда, ўнға яшиққа ўн битта куённи биттадан жойлаб бўлмайди, деган содда мисол б-н тушунтирилади. Шунинг учун у «яшиқлар принципи» деб ҳам аталади. Д. п. содда ифодаланса ҳам, сонлар назарияси, комбинаторика ва мат.нинг бошқа бўлимларида муҳим теоремаларни исботлашға асос бўлади. Гармоник функциялар назариясида ҳам Д. п. деб аталувчи теорема бор.

ДИРКАЧ Людмила Николаевна (1948.13.5, Курск) — Ўзбекистон Республикаси халқ ўқитувчиси (1999). Самарқанд ун-тининг кимё ф-тини тугатган (1972). 1972—76 й.ларда Самарқанд ш. Сиёб туманидаги 3-мактабда, 1976 й.дан Боғишамол туманидаги 37-мактабда кимё фани ўқитувчиси. Д. илғор ўқитиш усулларини ўрганиб, ўқувчилар қобилиятини белгилашнинг тест, рейтинг тизимларини татбиқ этган ҳолда аниқлашға интилади. Д.нинг «Ўқувчиларнинг кимё фаниға кизиқишини кенгайтириш» мавзуидаги иш услуби кенг оммалаштирилган.

ДИРХАМ (юн. drochme) — 1) 7-а. охири (695 й.)дан 14-а. гача Осиёнинг мусулмон мамлакатларида, Шим. Афри-

ка ва Испанияда муомалада бўлган пул бирлиги — кумуш танга. 14-а. охиридан бошлаб кумуш пул «танга» номи б-н ата-ла бошлади. Д. Ҳиндистонда бобурийлар даврида 16-а.да ҳам зарб қилинган; 2) Бирлашган Араб амирликлари пул бирлиги. 1 Д.= 100 филе. Халқаро ифодаси АЕД. Халқаро валюталар курси бўйича 1 АҚШ доллари=3,67 Д.; 3) Марокко миллий пул бирлиги. 1959 й. окт.дан муомалага киритилган. 1 Д.= 100 сентим. Халқаро ифодаси MAD. Халқаро валюталар курси бўйича 1 АҚШ доллари=9,6 Д. (2001, авг.); 4) Миср ва Суданда қимматбаҳо металллар ўлчов бирлиги (вазни 3,12 г).

ДИС... (лот. dis...) — ясама сўзлар таркибий қисми: қийинчиликни, бузилишни, парокандаликни, бўлинишни, йўқотишни (дисгармония, дистрофия) англатадиган олд кўшимча (ундош ҳарфдан олдин).

ДИСАХАРИДЛАР, биозалар, C₁₂H₂₂O₁₁ — молекулалари икки моносахарид қолдигидан тузилган углеводлар, ҳаммаси гликозидлар типида тузилган. Қайтариш хоссасига эга бўлмаган Д.га 2 глюкоза қолдигидан тузилган трегалоза (микоза), глюкоза ва фруктоза қолдигидан тузилган сахароза ва б., қайтарувчи хоссали Д.га мальтоза, целлобиоза, лактоза ва б. киради. Д. кристалланади, сувда, 45—48°ли спиртда эрийди; чучмал. Кислоталар таъсирида гидролизланганда моносахаридлар ҳосил бўлади. Д. ўсимлик ва ҳайвон организмларида кенг тарқалган. Одатда, табиий манбалардан (мас, сахароза — қанд лавлаги ёки шакарқамишдан, лактоза — ҳайвонлар сутидан) олинади. Аксариси кимёвий ва биокимёвий усуллар б-н синтезланади. Сахароза, лактоза ва мальтоза — қимматли озиқ-овқат ва таъм берувчи моддалар.

ДИСГАРМОНИЯ (дис... ва гармония), муסיқала — гармония ноқислиги;

уйғунсизлик, ҳамоҳангсизлик.

ДИСК (юн. discos — ясси доира. думалоқ пластинка) — 1) машина ва механизмларнинг доира шаклидаги қисми; 2) енгил атлетикада иргитишга мўлжалланган спорт асбоби. Д.нинг диаметри 221 мм, оғирлиги 2 кг; ўсмирларга мўлжалланганининг диаметри 201 мм, оғирлиги 1,5 кг; аёлларга мўлжалланганининг диаметри 182 мм, оғирлиги 1 ёки 0,5 кг. Д. металлдан, ёғочдан ва резинадан қилинади (ёғочдан ясалган Д. гардишига одатда, металл қопланади); 3) ўқ отар қуролларнинг ўқдони.

ДИСКАНТ (due... ва лот. cantus — куйлаш) — 1) болалар (одатда, ўғил болалар)нинг баланд ингичка овози, шунингдек, улар ижро этадиган вокал партия; 2) икки овозли муסיқа тури, полифониянинг илк шаклларида. 12-а.да Европа черков вокал муסיқасида пайдо бўлган. Юқори овоз (дискант) номига нисбат берилган; 3) 15—18-а.ларда кўп (4) овозли вокал (шу жумладан, хор) муסיқасида энг юқри овоз (баланд сопрано); 4) шарқий Белоруссия ва Украинада, шунингдек, Дон казаклари кўшиқларида юқори кўшимча овоз (д и шкант).

ДИСКВАЛИФИКАЦИЯ (дис... ва квалификация) (спортда) — 1) мусобақа қоидаларини техник жиҳатдан бузганлиги учун спортчи (ёки жамоа)ни эришган натижалари, эгаллаган ўрни ва б.дан маҳрум қилиш; 2) спортчини ахлоқий нормаларни бузганлиги ёки спорт квалификацияси талабларига мос келмаслиги туфайли мусобақаларда қатнашишдан четлатиш (баъзан бундам Д. натижасида спортчининг унвони ҳам бекор қилинади). Д. шартли бўлиши мумкин. Д. ҳақидаги қарор спорт клублари, жамиятлари, федерациялари ва спорт қўмиталари томонидан қабул қилинади.

ДИСКЕТА — эгилувчан магнит диск-

ли кассета; компьютернинг маълумотлар сақланадиган қурилмаси. Ҳажмига кўра 3,5 ва 5,25 дюймли хиллари бор, шунга кўра 3 ва 5 дюймли Д. дейилади. Д.дан маълумотларни бир компьютердан иккинчисига ўтказиш учун фойдаланилади.

ДИСКЛАШ, тупрокни дисклаш — ернинг устки ҳайдалма қатламини дискли борона ва юмшатгичлар (лушчилик) б-н ишлаш. Д.да тупрокни юмшатиш, майдалаш, аралаштириш ва қатламни юза ағдариш ишлари бажарилади. Чимли ерларда ажрик ва шунга ўхшаш ўтларни йўқотиш, чим палахса кўчмаслигини олдини олиш мақсадида ер ҳайдашгача ўтказилади. Суғорма деҳқончилик шароитида кумок тупроқларда Д. ер ҳайдашдан олдин ёки далани экин экишга тайёрлашда; палахсали шудгорни ишлашда, ҳали етилмаган ерни баҳорги ҳайдовдан сўнг ёки баҳорги бороналаш кечикканда, оралик экин экиш учун ёзги шудгор вақтида 10—12 см чуқурликда ўтказилади. Ҳайдалган бедаполярда қайта кўкарган ўт ва бедаларни йўқотиш, эски бедаполярда тупроқ аэрациясини яхшилаш, шунингдек, янги пояларни кўкартириш учун Д. яхши самара беради. Бироқ, илдизпояли бегона ўт босган ерларни экишдан олдин Д. даланинг янада ўт босишига олиб келади (илдизпоя майдаланиб, далага ёйилиб кетади).

ДИСКО - 1) 1970-й.лар ўртасида АҚШ ва бир қанча Европа мамлакатларида қарор топган оммабоп мусика услуги. Д.га раксбоп, суръати ўртача тез, оханглири куйчан, шақлан содда намуналар ҳосил. Д.нинг таниқли ижрочилари: «Boney М», «Silver Conventions» (Германия), Гейнор, Дайана Росс, Дана Саммер (АҚШ) ва б. 1970-й.лар охиридан Д. услуги Шарқда, жумладан Ўзбекистонда дискотекаларда, кейинчалик эстрада ва телекиномусикасида одат тусини олмақда; 2) замонавий оммабоп мусиканинг асосий усулларида бири бўлиб, барча электрон мусика чолғулари

(ритм-бокс, оркестратор ва б.) нинг компьютер дастурларига киритилган.

ДИСКОМИЦЕТЛАР - бир неча тар тибни бирлаштирган халтали замбуруғларнинг бир гуруҳи. 4 мингга яқин тури бор. Д.нинг мева таналари очик (апотецийлар), кўпинча гимений қават б-н қопланган, тарелкасимон. Д. орасида сапрофит ва паразитлар бор. Айниқса склеротиниялар данакли, уруғли мевалар ва сабзавотларга катта за-рар етказилади. Кўзиқорин ва б. истеъмоқ қилинади.

ДИСКОНТ (инг. discount — чегирма, лот. computare — ҳисобга олмақ) — 1) қимматли қоғознинг фонд биржасида айни пайтда сотилаётган нархи б-н номинали ёки уни қайтариб со-тиб олишдаги нархи ўртасидаги фарқ (мас, номинали 1000 сўм белгиланган акция биржада 950 сўмга сотиб олинган, Д. 1000—950=50 сўмга тенг); 2) валютанинг форвард курси (битим тузилган пайтда белгиланган, лекин пул тўлови кейинчалик амалга ошириладиган валюта курси) б-н унинг айни пайтда нақд тўлови амалга ошириладиган курси ўртасидаги фарқ (мас, долларнинг форвард курси ярим йилдан сўнг 100 сўм бўладиган бўлса, унинг айни пайтдаги курси 90 сўм, Д. 100—90=10 сўм бўлади); 3) товарнинг турли муддатларда етказиб берилиши б-н боғлиқ нархлари ўртасидаги фарқ (мас, компьютернинг икки ойдан кейин сотиладиган нархи 2 млн. сўм бўлса, учинчи ойда унинг нархи 1,9 млн. сўм бўлиши мумкин (Д. 2—1,9=0,1 млн. сўмга тенг); 4) ишлаб чиқарилган товар сифатининг мавжуд меъёрлар ёки шартно-мага мувофиқ келмаслиги натижасида товар нархининг пасайиши (нархдан ташлама); 5) банклар томонидан векселни муддатидан илгари қайтариб сотиб олиш (вексель ҳисоби); 6) векселни қайта сотиб олгани учун банк ундирадиган фоиз.

ДИСКОТЕКА (диск ва юн. theke — жой) — 1) грамофон пластинка (грам-

пластинка), компакт (лазер) дисклар (CD) мажмуи (қ. Фонотека); 2) ёшлар мусиқа клуби. Грампластинка, магнит тасмаларига механик тарзда ёзилган оммабоп мусиқа намуналарини тинглашга нисбат берилган. Д. дастурини дискжокей (DJ, ди-жей) тузади ва шархлайди. Д. 1960-й. лар бошида Францияда юзага келган ва тез орада бутун дунёда оммавийлашган. Ўзбекистонда Д.лар 1970-й.лардан йирик шаҳарларда таркала бошлади.

ДИСКРАЗИТ (юн. дискрасия — ёмон қотишма) — минерал. Кимёвий формуласи Ag_3Sb . Ромбик сингонияли. Яхлит майда доначалар ҳолида учрайди, Ранги кумушсимон окдан тук, кулранг-гача. Ялтироқлиги ёркин металлсимон. Қат. 3,5—4. Зичлиги 9,8 г/см³. Гидротермал ертомирларда ҳосил бўлади. Д. Ўзбекистонда Қурама тоғларидаги Оқтепа, Конимансур ва Олтинтопган полиметалл конларида топилган. Хорижда Чили, Австралия, Канада, Россияда олтин, кумуш ва полиметалл конларида маълум.

ДИСКРЕТЛИК (лот. discretus — ажра-тилган, узлукли) — 1) муайян ходиса, жараён, тизим ва Б.нинг узлуклилиги, узилувчанлиги; узлуксизликка қарамақарши қўйилади. Мас, физика ва кимёда Д. материал тузилишининг дондорлигини, атомлардан иборатлигини билдиради. Фан тарихи ва ижтимоий ҳаёт Д. б-н узлуксизликнинг бир-бирига қарамақаршилигини эмас, балки уйғунлигини, бир-бирига боғлиқлигини ҳам тасдиқлайди (қ. Узлуксизлик ва узлуклилик); 2) математикада — бутун сонлар тизими ҳақиқий сонлар тизимига нисбатан узлукли (дискрет) ҳисобланади (қ. Узлуксизлик функцияси). Мас, агар нукталар тўплами лимит нуктага эга бўлмаса, бундай тўплам Д. хоссасига эга ҳисобланади.

ДИСКРИМИНАНТ (лот. discriminans -бўлувчи, ажратувчи) —

кўпхад коэф-фициентларидан тузилган ва кўпхад илдизлари орасида бир-бирига тенглари бўлгандагина нолга айланган ифода. Д. нолга тенг бўлиши учун кўпхаднинг илдизлари орасида карралиси бўлиши зарур.

ДИСКРИМИНАТОР (лот. discrimino -ажратаман) — кириш қисмидаги электр сигналининг назорат қилинаётган параметр ўзгаришини чиқиш қисмида кучланиш кутбийлиги ўзгаришига айлантирувчи электрон қурилма; бунда электр тебранишлар параметрлари (фазалар, частоталар давомийлиги ва б.)нинг ўзгаришини амплитуда ўзгаришига айлантирадиган ёки амплитудалари баъзи аниқ қийматдан ошадиган электр импульслар танланади.

ДИСКРИМИНАЦИЯ (лот. diskriminatio — фарқлаш) — давлат, юридик ёки жисмоний шахс ҳуқуқларининг (бошқа давлат, юридик ёки жисмоний шахс ҳуқуқларига нисбатан) чекланиши. Демократик давлатларнинг ички қонунларида ҳамда халқаро ҳуқуқда Д.нинг барча шакллари, жумладан, фуқаролар ҳуқуқларини миллати, irqи, жинси, дини сабабли амалда ёки юридик жиҳатдан камситишга йўл қўйиш тақиқланади.

ДИСЛАЛИЯ — қ. Тили чучуқлик.

ДИСЛОКАЦИЯ, қўшинларни дислокация қилиш — тинчлик пайтида қуруқликдаги қўшинларнинг қисмлари, қўшилмалари ва ҳарбий муассасаларини мамлакат ҳудудида улар учун ажратилган жой (аҳоли яшайдиган пункт, махсус ҳарбий шаҳарча, лагерь) га ўрнаштириш, ҳарбий-ҳаво кучлари қисмлари, қўшилмаларини ўз базасига эга бўлган аэродромларга, ҳарбий-денгиз флоти кемаларини портлар ва ҳарбий-денгиз базаларига тақсимлаш.

ДИСЛОКАЦИЯЛАР (лот. dislocatio силжиш) — 1) кристалларда — кристалл

панжара нуқсонлари; бунда чизиклар бўйлаб ёки уларга яқин жойларда атом қатламларининг тўғри жойлашиши бузилган бўлади. Тугаллан-маган ва бурама Д. энг оддий Д. Кристалл ичидаги бир қатлам тугалланмаган (а расм) ёки кристалл текислиги бурама чизикдан иборат бўлганда (б расм) кузатиладиган дислокация (силжиш) ҳисобланади. Баъзан иккала Д. ҳам бир пайтнинг ўзида содир бўлиши мумкин. Кристаллар ичида атом қатламларидан бири узилган бўлса, тугалланмаган Д. вужудга келади. Бурама Д.да кристалл ичида биронта атом қатламли узилмайди, лекин бир-бири б-н шундай жипслашиб кетадики, кристалл бурама чизик бўйлаб букилган битта қатламдан иборатдай бўлиб қолади. Д. кристаллнинг мустақамлигига, электр ўтказувчанлигига, оптик, магнит ва б. хоссаларига кучли таъсир қилади. Нуқсонлар кристаллар хоссаларининг ўзгаришига сабаб бўлади; 2) геологияда — Ер пўстидаги эндоген (тектоник ҳаракатлар, магматик, метаморфик жараёнлар) ва экзоген (музликлар ҳаракати, кўчки, карст, дарё эрозияси ва б.) жараёнлар нагижасида тоғ жинслари дастлабки ётиш ҳолатининг ўзгариши. Д. бурма ҳосил қилувчи (пликатив) ва узилиш (дизъюнктив)га бўли-нади, гоҳо яна инъектив Д. ажратилади (яна қ. Тектоник деформация).

ДИСМЕНОРЕЯ (due... ва юн. men — ҳайз, rhoïra — кечиш), альгомено-р е я — ҳайзнинг оғрикли кечиши. Д.да, одатда, қорин пасти, бел ва думғаза соҳаси оғрийди. Оғриқ ҳайздан олдин ёки унинг дастлабки кунлари пайдо бўлиб, бутун ҳайз кунлари давомида кузатилади. Баъзан кўнгил айнаши, қусиш, бош оғриғи, умумий аҳволнинг ўзгариши ҳоллари кузатилади. Д. бирламчи ва иккиламчи бўлади. Бирламчи Д. жинсий аъзоларнинг касалликлари б-н боғлиқ бўлмайди, кўпинча туғмаган аёлларда учрайди. Иккиламчи Д. турли гинекологик касалликлар (ўсма, эндометри-

оз ва б.)нинг оқибатидир. Д. мустақил касаллик бўлмай, балки турли касалликлар, ривожланиш аномалиялари ва б.нинг белгиси сифатида намоён бўлади. Д.нинг юзага келишида айниқса, нерв системасининг функционал хусусиятлари ва ўзгаришлари, шунингдек, бошдан кечирилган касалликлар (инфекция, зўриқиш, оғир рухий кечинмалар), инфантилизм, эндокрин бузилишлар муҳим роль ўйнайди. Д.ни даволаш уни юзага келтирган омилларни бартараф этишдан иборат. Бирламчи Д.да нерв системаси фаолиятини тартибга солиш, нормал ҳаёт тарзи, тўғри овқатланиш, руҳиятга зарарли таъсиротларни йўқотиш, турли соматик касалликларни даволаш лозим. Иккиламчи Д.да яллиғланиш касалликлари, эндометриоз ва б.ни даволашга эътибор бериш керак.

ДИСНЕЙ, Дисни (Disney) Уолт (1901.5.12, Чикаго - 1966.15.12, Бербанк) — АҚШ кинорежиссёр-мультипликатори, рссом ва продюсер. 1919 й.дан кино соҳасида ишлаган. Қисқа метражли «Вилли кемаси» (1928) овозли мультфильми б-н АҚШ кинемато-графиясида товуш ва ҳаракатни синхронлаштириш усулини ишлаб чиққан. Д. биринчилардан бўлиб қахрамонлари (ўрдак Дональд Дак, сичқон Микки Маус ва б.) бўлган қисқаметражли фильмларни суратга олди. 1933 й.да АҚШда биринчи бўлиб уч рангли фильм яратди. Унинг йирик фильмлари: «Оппоқой ва етти миттивой», «Бэмби», «Уйкудаги гўзал», «101 ит» ва б. Д. фольклор ва этнографияга, ҳайвонлар ва ўсимликлар дунёсига оид хужжатли фильмларнинг ҳам муаллифи. Фильмлари Ўзбекистонда ҳам намойиш этилган. Д.нинг Анахайм ш. (Калифорния)да очган «Диснейленд» (1955) болалар боғи жуда машхур. Ундаги қатор техник аттракционлар Д. фильмларидаги образларни акс эттиради.

ДИСПАНСЕР (франц. dispensaire — таксимлайман) — беморларнинг ай-

рим гуруҳларига мунтазам даволаш-профилактика ёрдами кўрсатадиган махсус тиббий муассаса. Ўз соҳасига оид беморлар сонини аниқлаш, уларни қисобга олиш, даволаш, аҳволларини кузатиб бориш, иш ва яшаш жойларининг шароитини ўрганиш, бундан ташқари, касалликларга қарши курашиш, олдини олиш чоралари б-н боғлиқ санитария-маорифи масалаларини ишлаб чиқиш, тарғиб қилиш Д.нинг муҳим вазифасидир. Сил, теританосил, онкологик, психоневрологик, наркологик, кардиоревматологик, шунингдек, буқоққа қарши, врачлик физкультура (спорт б-н шуғулланувчиларни кузатиб турадиган) Д.лари бўлади. Ҳар қайси соҳа Д.лари ишининг ўзига хос томонлари бор. Мас, силга қарши Д. аҳолини ялпи флюорографик текширувдан ўтказди (к. Флюорография), беморлар б-н бирга бўлган кишиларни ҳисобга олади; психоневрологик экспертиза ўтказди; врачлик-физкультура Д.и врач назоратини амалга оширади. Д. тар-кибида поликлиника, касалхона, клиникдиагностика ва б. лаб.лар, ихтисослашган даволаш-профилактика хоналари, айрим ҳолларда кундузги ва тунги санаторийлар, меҳнат б-н даволаш устаноналари, парҳез ошхона ва ҳ. к. бўлади. Туман Д.лари ўз ҳудудидаги аҳолига хизмат кўрсатади. Бундан ташқари, шаҳар ва республика Д.лари ҳам бўлади.

ДИСПАША (франц. *dispatche*) — 1) кема ҳалокати (кемани, экипажни, юкни қутқариш)даги жами харажатларни ҳисоблаш; 2) юк ташишни ташкил этган томонлар (юк ва кема эгаси, ке-мани ёлловчи ижарачи) ўртасида харажатларнинг тақсимланиши. Д.ни амалга оширувчи шахс диспашер деб юритилади.

ДИСПЕПСИЯ (дис... ва юн. *perpsis* — ҳазм) — овқат ҳазм қилишнинг бузилиши, меъда-ичак фолиятининг издан чиқиши б-н кечади. Одам ичагининг турли бўлимларида, мас, ингичка ичак-

нинг пастки ва йўғон ичакнинг юқори бўлимида бижғитувчи микроблар, йўғон ичакнинг қуйи қисмида эса чиритувчи микроблар кўп. Соғлом ичакдаги бижғиш ҳамда чириш жараёни маълум мўвозанатда бўлиб, касал қилмайди. Ана шу микроблар ўртасидаги нисбатнинг бузилиши Д.га сабаб бўлади. Болалар Д.си уларни нотўғри овқатлантириш натижасида пайдо бўлиб, ич кетиши, қайт қилиш ва уму-мий аҳволнинг ёмонлашиши б-н кечади. Асосан бир ёшгача бўлган болаларда учрайди. Д.нинг А, Б ва В хиллари фарқ қилинади. А хилида организм сувсизланмайди, Б хилида бир оз сувсизланади, В хилида эса оғир сувсизланиш кузатилади. Д. кўпроқ оддий ва токсик бўлади. Оддий Д. ҳадеб эмиза-вериш (айниқса онанинг сути мўл бўлганида) ёки эмизиб юриб, бирдан сунъий овқатлантиришга ўтиш, овқат таркибининг бола ёшига мос келмаслиги туфайли пайдо бўлади. Болани ҳаддан ташқари иссиқ кийинтириш, ўрабчирмаш ҳам Д.га сабаб бўлиши мумкин; иссиқлаб кетганда суюкликка эҳтиёж кучаяди, бола кўкракка ёпишиб олиб эма бошлайди, лекин эмган сути одатдагича бўлса ҳам, уни ҳазм қила олмайди. Бундан ташқари, боланинг меъда-ичак йўли анатомик функционал жиҳатдан ҳали яхши ривожланмаганлиги учун овқат ҳазм қилиши бузилади. Бунда бола эмизилгач ёки овқат берилгач, бир оз вақтдан кейин эмган сутини ёки еган овқатини қусиб ташлайди, аксари ичи кетади. Қорин шишади, бола безовталаниб, иштаҳаси йўқолади. Касалликнинг дастлабки белгилари пайдо бўлганда дарҳол врачга мурожаат этиш лозим. Бола Д.нинг А хили б-н оғриганда уни эмизаверилади, Б ва В хилида эса врач тегишли доридармонларни буюриб, касалхонага ётқизишни тавсия этади. Токсик Д. овқатланиш тартибига риоя этмаслик ва бактериал инфекция натижасида организмда моддалар алмашину-вининг барча турлари, шунингдек, кўпгина аъзо ва системалар фаолиятининг жиддий бузилишлари б-н

кечади. Кўпинча касалликлар б-н оғриб мадорсизланган, нимжон болаларда кузатилади. Баъзан токсик Д. тўсатдан авж олади, беморнинг аҳволи ёмонлашади, бўшашади, инжиқ бўлиб қолади. Тез-тез ичи кетади, вазни тез камаяди, гоҳо бола хушдан кетади, қайт қилиб, ичи кетганлиги боис кўп сув йўқотиб, организм сувсизланиб қрлади. Беморнинг турки ўзгаради, эс-хуши йўқола бошлайди, юрак фаолияти сусаяди; оғриқни сезмай қўяди, териси бўзаради ёки унда қизил доғлар пайдо бўлади. Томир уриши тезлашади, артериал босим тушиб кетади, кома ҳолати кузатилади. Токсик Д. бола ҳаёти учун жуда хавфли, бунда зудлик б-н тиббий ёрдам кўрсатиш зарур. Боланинг аҳволи бир оз енгиллашгач, жуда кам микдорда за-рурий парҳез овқатлар ёки оз-оз она сути ёки болалар кефири, қатиғи бера бошланади. Кейинчалик овқат микдорини ошира бориш ва бир маромга етказиш, орадан 6—8 кун ўтгач боланинг аҳволидан келиб чиқиб овқат микдорини кўпайтириш, шунингдек, анти-биотиклар, витаминлар тавсия этилади. Парентерал Д., одатда, бирорта касаллик (отит, ўткир респиратор касалликлар, зотилжам) б-н бирга кечади. Д.нинг олдини олиш учун овқатланиш режимига қатъий риоя қилиш, болага ҳаддан ташқари кўп овқат бер-маслик, овқатига оз-оздан мева ва саб-завот шарбатларини кўшиб бериш, боланинг иссиқлаб кетишига йўл қўймаслик керак. Катта кишиларда ҳам меъда ва ичак Д.си (ёғ, оксил ёки уг-леводлар кўплаб истеъмол қилинганда) кузатилиши мумкин.

Хайвонларда асосан 5—7 кунлик бузоқлар, чўчка болалари (ахёнда кўзи ва қулунлар) касалланади. Бўғоз молларни озиклантиришда ва парвариш қилишда зоогигиена қоидаларига риоя қилмаслик, туғилган ёш хайвоннинг сифатсиз оғиз сутини эмиши Д.га сабаб бўлади. Бузоқларда ҳазм жараёни бузилади, ширдон ва ичакларда йиринглаш рўй беради, грамманфий микрофлора кўпаяди, кучли ич кетиши юз беради. Оддий Д.да ич кет-

са ҳам хайвон иштаҳаси сақланади ёки сал пасаяди, гавда т-раси нормал бўлади. Токсик Д.да эса иштаҳа йўқолади, юрак фаолияти сусаяди, гавда т-раси 35° гача пасаяди, кулок, тумшук, оёқ ва дум совийди.

Даволаш: оддий Д.да илиқ физиологик эритма ичирилган ҳолда 6—12 соат оч ҳолда парҳез қилинади, дастлабки кунларда ёш хайвонларга ичириладиган сутнинг суткалик нормаси 35—50% камайтирилади, сут беришдан 10—15 мин. олдин (суткада 3—4 марта) бузоқ ва қулунларга 500—600 мл дан, кўзилар ва чўчка болаларига 50—100 мл дан илиқ физиологик эритма ичирилади. Меъда-ичакдаги бижғиш жараёнини тўхтатиш учун касал хайвонга синтомицин, тетрациклин, фталазол, левомоцилин, колимицин каби препаратлар берилади. Тери остига, венага ёки қорин ичига махсус тайёрланган хлорли препаратлар эритмалари юборилади. Юрак фаолиятини тиклаш учун глюкоза, кофеин ёки камфора мойи ишлатилади.

Олдини олиш: янги туғилган молларни сифатли озиклантириш, бўғоз моллар ва янги туғилган хайвонларни боқишда, шунингдек, бузоқ, кўзилар туғилишида зооветеринария қоидаларига амал қилиш.

Акмал Султанов. Ахрор Рўзимуродов.

ДИСПЕРС СИСТЕМАЛАР - икки ёки ундан ортиқ фазаларнинг текис тарқалган майда зарраларидан тузилган гетероген системалар. Одатда, фазалардан бири узлуксиз дисперсион муҳит ҳосил қилиб, бошқа фазалар (бир ёки бир нечта дисперсион фазалар) эса шу муҳитда майда кристаллар, қаттиқ аморф зарралар, томчилар ёки пу-фақчалар шаклида бир текис тарқалади. Д. с. мураккаб тузилишга эга бўли-ши ҳам мумкин, узлуксиз дисперсион муҳит ҳосил қила оладиган, бир-бирининг ҳажмига сингиб кетган икки фазадан иборат система бунга мисол бўла олади. Д. с. зарраларнинг катта-кичиклигига қараб икки гуруҳга бўлинади: 1) дисперс фаза зарралари 1

мкм ва ундан катта бўлган дағал Д. с. (суспензия, тутун, туман, эмульсия ва б.); 2) дисперс фаза зарралари 1 нм дан 1 мкм гача бўлган коллоид системалар. Дисперс фаза зарралари 1 нм гача (атомлар ва кичик молекулалар ўлча-мига тенг) бўлган зарралардан тузилган системалар чин эритмаларни ташкил этади. Д. с.нинг физик-кимёвий хоссалари дисперс фаза б-н дисперсион муҳит орасидаги молекулалараро боғланишга ҳамда улар орасида ҳосил бўладиган юзага боғлиқ. Д. с.нинг хоссалари коллоид кимёва ўрганилади.

ДИСПЕРСИОН АНАЛИЗ - дисперс фаза заррачалари (ўта майда ғовакли жисмлар ғоваклар)нинг ўлчамларини аниқлаш усуллари мажмуи. Бунда дисперс системанинг дисперелиги ёки солиштирма сирти, яъни фазалар орасидаги умумий сиртни дисперс фаза ҳажмига (ёки массасига) нисбати ҳам аниқланади. Д. а. усулларини учта гуруҳга ажратиш мумкин: 1) айрим заррачалар параметрлари (ўлчами, массаси ва б.)ни аниқлаш ҳамда уларни статистик ишлаб чиқиш натижасида кўп сонли ўлчалар ўтказиш (мас, автоматик системаларни қўллаш) усули; 2) дисперс система заррачаларининг катта-кичиклигига кўра синфларга бўлиш усуллари; 3) маълум бир ҳолатда жойлашган заррачалар хоссаларини аниқлашга асосланган усуллар. Биринчи гуруҳ усулларида заррачаларнинг ўлчамлари оптик микроскоп (одатда 1 мкм дан бир неча мм гача) ёки электрон микроскоп (1 нм дан бир неча мкм гача) ёрдамида ўлчанади; дисперс фаза заррачалари бўлган ингичка найчадан ўтказилаётган суспензия ёруғлик нури ёки электр қаршилигининг ўзгаришини (Культер ҳисоблагичларида заррачаларнинг ўлчамлари 0,1 дан 100 мкм гача, оптик асбобларда эса 5 дан 500 мкм гача бўлганда) ўлчаш имконини беради. Д. а.нинг иккинчи гуруҳи усулларида элак анализи (заррачалар ўлчамлари 1 дан 500 мкм гача бўлганда) ва газ ёки суюқдиклар оқидамида заррачаларнинг ажратирилиши

(заррачаларнинг ўлчамлари 0,1 дан бир неча мм гача) киради. Д. а.нинг учинчи гуруҳи усулларида седиментацией анализмиш бар-ча усуллари тааллуқли. Бу усуллар қолдиқ массасининг тўпланиш кинетикасини қисобга олиш (Фигуровский седиментометри заррачаларнинг ўлчамлари 1 дан 500 мкм гача бўлганда ўлчаш имконини беради) ёки суспензия оптик зичлигининг ўзгаришига асосланган. Д. а.да центрофугаларни қўллаш ўлчалар чегарасини 0,1 мкм гача пайсайтириш имконини беради (ультрацентрифугалар ёрдамида ўлчалари 1 — 100 нм бўлган заррачаларни ўлчаш мумкин). Ёруғлик нурларининг жуда кичик нурланиши, рентген нурлари, нейтронлар ва б. ёрдамида заррачалар ўлчамини аниқлашнинг турли усулларидан кенг фойдаланилади. Солиштирма сиртни аниқлаш учун адсорбцион усуллар (мономолекуляр катламдаги адсорбцияланган модданинг миқдорини ҳам аниқлаш мумкин) қўлланилади. Куқун ҳолдаги моддаларнинг солиштирма сирти адсорбция иссиқдиги (ёки ҳўлланиш) бўйича аниқланади. Д. а.нинг адсорбцион усуллари турлича бўлиб, улар солиштирма сирт 10—103 м²/г (заррачалар ўлчами 10 дан 1000 нм гача) бўлганда аниқлаш имконини беради. Ўлчамлари 1 дан 100 нм гача бўлган эркин дисперс системалар заррачалари диффузия, ультрафилтрация ва б. усуллар б-н аниқланади.

Ад.: Ходаков Г. С., Юдкин Ю. П., Седиментационный анализ высокодисперсных систем, М., 1981; Грег С, СингК., Адсорбция, удельная поверхность, пористость, пер. с англ., 2 изд., М., 1984.

Рустам Маърупов.

ДИСПЕРСНОЙ АНАЛИЗ - математик статистика усулларидан бири; бир неча омилларга боғлиқ тажрибалар натижаларини таҳлил қилишда, бу омилларнинг қайси бири шу тажриба натижасига қандай таъсир қилишини аниқлаш. Бу усулни 1925 й.да инглиз статистик олими Р. Фишер агрономияга

дойр тажрибалар натижаларини урганиш учун таклиф қилган. Д. а.нинг асосий масалаларидан бири — тажрибада кузатилган натижаларнинг жами нормал тақсимотга эга бўлган бир хил тасодифий микдор қийматлари тўплами ёки ўртача қийматлари турлича бўлган нормал тақсимланган бир неча тасодифий микдорлар қийматлари тўплами эканлигини аниқлашдан иборат. Д. а.нинг энг содда масаласи тажриба натижаларига кўра бир хил дисперсияга эга бўлган нормал тақсимланган тасодифий микдорлар гуруҳларининг ўрта қийматлари тенглиги ҳақидаги статистик гипотезани текшириш масаласидир. Д. а.да шунга ўхшаш масалаларни ҳал қилишнинг микдорий усуллари ишлаб чиқилган. Мас, агар тажриба ўтказиш мобайнидаги барча ўлчашлар натижаси тенг чикса ва тасодифий ҳатолар нормал тақсимот қондасига бўйсунса, у ҳолда якуний натижа маҳсус (дисперсион тақсимот) жадваллари ёрдамида аниқланади. Д. а. айниқса к. х. соҳасидаги турли хил аг-рономик усуллари, янги навларни солиштириш б-н боғлиқ бўлган тажри-баларнинг натижаларини тадқиқ қилишда, шунингдек, иқтисодиёт, техника, биология ва б. соҳаларда қўлланилади.

ДИСПЕРСИОН ПРИЗМАЛАР - оптик призмаларнинг бир гуруҳи; нурланишларни тўлқин узунлигига қараб спектрларга ажратишга хизмат қилади. Асосан, спектрал асбобларда ишлатилади. Нурланишларнинг Д. п.да ажралиши шу призмадан ўтаётган нурлар оғиш бурчаги 8 нинг турли узунлик Х даги тўлқинларнинг синиш кўрсаткичлари и га боғлиқлиги натижасидир. Д. п. кузатилаётган спектр соҳасига қараб турли хил материалдан: кўринувчи соҳалар шишадан; ультра-бинафша соҳалар кристалл кварц, флюорит ва б. моддалардан; инфрақизил соҳалар литий, фторит, ош тузи ва б. моддалардан ясалади. Д. п.нинг спектрга ажрата олиши призма ясалган модданинг солиштирма оғирлигига

боғлиқ.

ДИСПЕРСИЯ (лот. dispersio — тарқалиш, сочилиш) — 1) математикада — тасодифий микдор Д.си; тасодифий микдорнинг математик кутилиш атрофидаги зичлиги даражасини акс эттирадиган тушунча. Таърифга кўра Д. тасодифий микдор б-н унинг математик кутилиши орасидаги айирма квадрати-нинг математик кутилишига тенг. 2) физикада — ўрганилаётган физик каттали-нинг тасодифан ўлчанган қиймати унинг ўртача қийматларидан фарқланиши даражаси. Тажрибада эса Д. деб тасодифий ўлчанган қийматларни уларнинг ўртача арифметик қийматидан оғишишлари квадратларининг ўртача арифметик катталиги тушунилади. Физикада, мас, қуйидаги иборалар мавжуд: 1. Электромагнит тўлқинлар Д.си — муҳитда тарқалаётган электромагнит тўлқинлар тезлигининг тўлқин частотаси (тўлқин узунлиги)га боғлиқлиги. 2. Диэлектрик киритувчанлик Д.си — ўзгарувчан электромагнит майдонга жойлашган модда диэлектрик киритувчанлигининг шу майдон тебранишлар частотасига боғлиқлиги. 3. Ёругдик Д.си — ёругликнинг дифракцияланиши, интерферен-цияланиши ва икки муқит чегарасида синиши натижасида монохроматик ташкил этувчиларга, яъни спектрга ажралиши. Хусусий ҳолда, ёруглик Д.си — муҳитнинг мутлақ синдириш кўрсат-кичининг шу муҳитга тушаётган ёруғлик частотасига боғлиқлигини кўрсатади.

ДИСПЕРСИЯ ҚОНУНИ - қуйидаги боғлиқликларни ифодаладиган қонун: 1) тўлқин частотаси ш унинг тўлқин вектори к га боғлиқ; 2) қаттиқ жисм квант назариясида — квант зарра энергияси Е унинг квазиимпульсига боғлиқ; 3) суюклик квант назариясида — суюкликнинг элементар галаёнланиш энергияси унинг импульсига боғлиқ; 4) ёруғлик дисперсияси — ёруғликнинг синишида синдириш кўрсаткичи п ёруғлик частотаси со га

боғлиқ. Бундай дисперсия ёруғликнинг тарқалиш жараёнида спектрга ажралишида (мас, ёруғлик шиша призма орқали ўтганда) рўй беради. Шаффоф моддада ёруғлик частотаси ортиши б-н синдириш кўрсаткичи ҳам катталашиси (нормал дисперсия) кузатилади.

ДИСПЕРСЛАШ (лот. *dispergo* — соча-ман, ёяман) — қаттиқ жисмлар ва су-юкликларни теварак-атрофдаги мухитда ўта майдалаб, дисперс тизимлар (кукун, суспензия, эмульсия) ҳосил қилиш. Суюқдикларни газларда (ҳавода) Д. тўзитиш деб, суюқликларда Д. эса эмульсиялаш деб аталади. Саноатда қаттиқ жисмлар ҳар хил конструкцияли тегирмонларда, товуш ва ультратовуш вибраторларида дисперсланади. Суюқликларни Д. учун ҳар хил гомогенизаторлар (бир жинсли эмульсия ҳосил қилувчи аппаратлар) қўлланилади. Лаб.лар ва дорихоналарда ховончалар кўп ишлатилади. Д. цемент, пигмент, тўлдиргич, ун, озик-овқат ва ем-хашак концентратлари олишда, захарли кимёвий моддалардан фойдаланишда, суюқ ва қаттиқ ёқилғиларни ёқишда ва б. кўпгина технология жараёнларида қўлланилади.

ДИСПЕТЧЕР (инг. *dispatch* — тез бажараман) — и. ч.нинг узлуксизлигини таъминлаш мақсадида, унинг ҳар бир жараёнини махсус техника воситалари ёрдамида оператив назорат қилиш, мувофиқлаштириш ва марказлашган бошқарувни амалга оширувчи хизматчи. Д. диспетчерлик пультада ўрнатилган алоқа воситалари, диспетчерлик сигнализация аппаратлари, диспетчерлик сўзлашув аппаратлари ёки коммутаторлар, факс ва телевизион ускуналари, радиотелефон, компьютер ва б. воситалардан фойдаланиб иш юритади (яна қ. Диспетчерлаш).

ДИСПЕТЧЕРЛАШ — и. ч. ва б. жараёнларни тезкор назорат қилиш ҳамда бошқаришни марказлаштириш; ахборот-

ларни узатиш ва қайта ишлашнинг энг замонавий воситаларини қўллашга асосланади. Д. асосий и. ч. циклидаги барча жараёнларнинг узлуксиз бажарилишини, тежамлилигини таъминлашга, ёрдамчи ва хизмат кўрсатувчи бўлинмаларнинг узлуксиз ишлашини уюштиришга хизмат қилади.

Д.ни диспетчерлик хизмати амалга оширади. Д. ишлаб чиқариш жараёни мураккаб, кўп босқичли корхоналарда катта аҳамиятга эга бўлиб, у кўпгина соҳалар — машинасозлик, металлургия, электротехника, энергетика ва электрлаштириш, кимё, қурилиш ва қурилиш материаллари, енгил ва озик-овқат саноатлари, қишлоқ ва сув хўжалиги, транспорт тармоқлари ва б. соҳаларда кенг қўлланилади: Энергетикани Д.да электр ст-ялар, электр узатиш линиялари ва б. оператив бошқарилади. Энергетика диспетчери бир қанча электр ст-ялари ва электр тармоқларининг биргаликдаги ишини текширади ҳамда мувофиқлаштиради. Саноат корхоналарини Д. да келаётган ахборотни автоматик ишлаш учун мантқиқий қурилмадан ёки бошқарувчи компьютерлардан фойдаланилади. Қурилишни Д. алоқа, автоматик ҳисобга олиш ва назорат қилишнинг ҳозирги замон жиҳозлари ёрдамида амалга оширилади. Бунда қурилиш ўз вақтида ишчилар, материаллар, лойиҳалар, қурилиш машиналари, транспорт б-н таъминланади; қурилиш май-донлари ишлари мувофиқлаштирилади; ишчилар, машиналарнинг бўш туриб қолиши ва б. камчиликлар йўқотилади. Автомобиль, ҳаво, сув ва т.й. транспортларидаги диспетчерлик хизматининг таркиби ва ташкил этилиши айрим турдаги транспортларнинг хусусиятига ва уларнинг техник жиҳозланишига кўра саноат корхоналаридаги диспетчерлик хизматидан фарқ қилади, бунда йўловчи ва юкларни тўхтовсиз ва маромида ташишга асосий эътибор қаратилади. Олий ўқув юрғларида диспетчерлик хизмати дарё жадвалларини тузиш, ўқув аудиторияларини

тасдиқлаш, дарсларни ўтиш жараёнини назорат қилиб бориш вазифаларини ўз ичига олади. Диспетчерлик хизмати и. ч. самарадорлигини таъминловчи тизим бўлганлиги боис, ривожланган мамлакатларда бу тизимни узлуксиз такомиллаштириб бориш ва энг замонавий техник ускуналар б-н жиҳозлашга катта аҳамият берилади. Д. мех-нат унумдорлигини 12—25% оширишга имкон беради. Уни ташкил этишга кетган харажатлар 1—2 йилда тўла қопланади.

Ҳоз. Ўзбекистонда халқхўжалигининг йирик корхоналари (мас, «Тошкент авиация ишлаб чиқариш бирлашмаси» акциядорлик жамияти, Асака автомобиль зди, Бухоро нефтни қайта ишлаш зди ва б.) да энг самарали ишлайдиган, замонавий техник ускуналарга асосланган диспетчерлик тизими ташкил этилган.

Садир Салимов.

ДИСПЕТЧЕРЛИК АЛОҚАСИ - халқ хўжалиги тармоқларида и. ч. жараёнларини бир марказдан бошқариш учун қўлланиладиган симли ёки Симеиз (радио) алоқа. Д. а. бир пункт б-н бошқа пунктлар (мас, диспетчерлик пункти б-н ишчилар, турли цехлар ёки бўлин-малар) орасида алоқа телефон, телеграф, телевидение, почта узели, радиотелефон қурилмалари воситасида амалга оширилади. Энг кенг тарқалган Д. а. воситалари: диспетчерлик телефон алоқаси; кидирув ва чақирув хабарини етказиш воситалари; и. ч. сигнализацияси. Диспетчерлик коммутатори бир вақтнинг ўзига 20—60 ва ундан кўп абонентлар б-н алоқа боғлаб, улар б-н гаплашиш имкониятига эга. Иш жойлари б-н тезкор боғланиш учун махсус чақирув хабарини етказиш мосламалари қўлланилади. И. ч. жараёнлари тўғрисида ахборот берувчи мосламаларнинг тури ниҳоятда кўп бўлиб, улар орқали кичик ишлардан тортиб энг катта жараёнларгача бўлган ҳолатдан диспетчер хабардор бўлиб туради.

ДИСПЕТЧЕРЛИК ПУЛЬТИ - диспетчерлик хизмати ишини амалга оширишга мўлжалланган бошқарув-назорат, хабар бериш қурилмалари ва алоқа воситалари жамланган диспетчерлик иш столи. Пульгта объектлар ҳолати ҳақидаги юборилган ахборотлар тўпланди ва диспетчер қабул қилган қарорлар объектларга узатилади. Ҳоз. вақтда компьютер тизимига асосланган Д. п. ишлаб чиқариш самарадорлигини оширади ва бошқаришни қулайлаштиради. Уни бошқариш бевосита бош диспетчер ва унинг ўринбосарлари ёки смена диспетчерлари томонидан амалга оширилади (қ. Диспетчерлаш).

ДИСПЕТЧЕРЛИК ПУНКТИ - диспетчерлик алоқа тизимининг маркази. Диспетчерлик шчитлари, ахборотларни акс эттирадиган табло (экран)лар, телефон, радио ва телевизион алоқа воситалари, компьютерлар ва б. жиҳозлар, шунингдек, диспетчернинг иш столи Д. п. да жойлаштирилади ва диспетчер улар ёрдамида корхонанинг барча жараёнларини тезкор назорат этиб, марказлашган бошқарувни амалга ошириб туради. Д. п. га доимий равишда маҳсулот и. ч., цех, участкалардаги иш режасининг бажарилиши, дастгоҳлар, конвейерлар, транспортлар ҳаракати ва б. тўғрисидаги ахборотлар келиб туради. Шунга мувофиқ, диспетчер келгуси иш режасини тузади ёки мавжуд иш ҳолати юзасидан зарур чоратадбирларни кўради (яна қ. Диспетчерлаш).

ДИСПЛАЗИЯ (due... ва юн. plasis — ҳосил бўлиш, ўсиш) — эмбриогенез ва тугилгандан кейинги даврда аъзо, тўқима ёки тана қисмларининг нотўғри ривожланиши. Ҳоз. вақтда Д. хавфли ўсмалар ривожланишидан олдин эпителий хужайраларининг тартибсиз ўзгаришларини, яъни хужайралар ва умуман тўқима комплексининг неопластик (ўсма тўқималари ривожланишига томон йўналган ўсиш), нормадан ташқари,

ўсма ҳосил бўлишига мойил ўзгаришини англатади. Илгари Д. фақат яси эпителий хужайраларига хос ўзгариш деб ҳисобланар эди, ҳозирга келиб бу жараённи морфологик жихатдан чуқурроқ ўрганиш у бошқа тўқима хужайралари, мас, призматик, ички секрет безлари эпителийси ва х. к.га ҳам тааллуқли эканлиги маълум бўлди. Хужайра ва тўқималардаги ўзгаришларнинг оғир-енгиллигига кўра, Д.нинг 3—4 даражаси тафовут қилинади. Унинг энг оғир хили «малигнизация» — бутун тўқимани қоплаб олади, ҳатто ўсманинг ин-вазияси б-н тугаши ҳам мумкин. Дисплатик ўзгаришларнинг тобора кучайиб, ривожланиб бориши пировардида ўсма пайдо бўлишига олиб келади.

ДИСПЛЕЙ (инг. display — қайта кўрса-тиш) — матн ёки график кўринишдаги маълумотларни электрон-нурли ас-боб экранига чиқариш учун мўлжалланган қурилма. Монохром (бир рангли) ва кўп рангли хиллари бўлади. Д. бевосита видеоадаптер қурилмаси бошқаруви асосида икки режимда — матн ёки график кўринишидаги ахборот б-н ишлайди. Матнли режимда компьютер экранни белги ўринлари деб аталадиган 25 қатор ва 80 устунга бўлинади. График режимда экран пиксел деб номланувчи нукталар тўпламидан иборат бўлади. Бу нукталар сони ва ранг-баранглик даражаси компьютерда ишлатилаётган адаптерларнинг турига боғлиқ бўлади. Айни вақтда EGA (Enhanced Graphic Adapter — имконияти кенг график режимли адаптер), VGA (Video Graphic Adapter — видеографика матрица), SVGA (Super VGA) — турли рангли Д.лар кенг тарқалган. Бу адаптерлар ёрдамида экранда купини б-н 256 хил рангли 800x600 гача бўлган нукталар ҳосил қилиш мумкин. Д.лар ва уларнинг имконият даражаси тавсифи куйидаги жадвалда келтирилган.

ДИСПНОЭ (dm... ва юн. рноиа — нафас) ритмнинг бузилиши, ҳаллослаш,

тез-тез нафас олиш (гиперпноэ) ёки нафас тўхтаб қолиши (апноэ). Д. крнда карбонат ангидрид кўпайиши (гиперкапния) ва кислород камайиши (гипоксемия) натижасида келиб чиқади. Жисмоний меҳнат вақтида нафас тезлашуви умумий интоксикация натижасидир. Д. оғир патологик ҳолатдан дарак беради ва нафас марказининг каттик зарарланиши натижасида келиб чиқади. Д.ни келтириб чиқарган касаллик даволанади.

ДИСПОНЕНТ (инг. disponense — жойлаштирувчи, тақсимловчи) — 1) фир-манинг ишлари б-н шуғулланиш, шунингдек, унинг мулклари ва маблағларини тасарруф этиш ҳуқуқига эга бўлган шахс (унга ҳуқуқ фирма томонидан берилади); 2) банкнинг комиссиянерлари ва вакил банкларидagi банк ҳисоб-варағида эркин пул маблағлари бўлган жисмоний ёки юридик шахс.

ДИСПРОЗИЙ (Dysprosium, юн. disprositos — топилиши қийин), Dy — Менделеев даврий системаси III гуруҳининг лантаноидлар туркумига мансуб элемент; тартиб рақами 66, ат. м. 162,50. Д.нинг 7 та барқарор изотопи маълум: ^{156}Dy , ^{158}Dy , ^{160}Dy , ^{162}Dy , ^{163}Dy ва ^{164}Dy . Радиоактив изотоплари сунъий йўл б-н олинган. Д. — оч кул-ранг металл. Зичлиги 8,56 г/см³. Бирикмаларда уч валентли. Оддий шароитда ҳаво кислороди таъсирида секин, қиздирилганда (100° дан юқори ҳароратда) тез оксидланади. Минерал кислоталар (HF дан ташқари) б-н ўзаро ре-акцияга киришиб, Dy(III) тузларини ҳосил қилади. Ишқорий эритмалар таъсирига чидамли. Азот, водород, хлор, бром ва йод б-н қиздирилганда шиддатли реакцияга киришади.

Д. оксид Dy₂O₃, — рангеиз кристалл модда. Моноклин ф- Dy₂O₃) ва кубик (а- Dy₂O₃) панжарали модификациялари маълум. Зичлиги 8,16 г/см³, а-Dy₂O₃ 2070° да р- Dy₂O₃ га айланади. Суюқланиш т-раси 2400°. Dy₂(C₂O₄)₃,

Dу(NO₃)₃ ва б. ни 800—1000° да парчаш усули б-н олинади.

Д. хлорид DуCl₃ — рангеиз кристалл модда. Моноклин панжарали. Су-юкланиш т-раси 654°, қайнаш т-раси 1627°; зичлиги 3,617 г/см³; сувда яхши эрийди. 200° дан юкори т-рада Dу₂(C₂O₄)₃ га хлор ва тетрахлорметан аралашмасини таъсир эттириб, шунингдек, Д.ни хлорлаб олинади.

Д. фторид DуF₃ — орторомбик панжарали рангеиз кристаллар, зичлиги 7,466 г/см³; 1030° да гексагонал модификация айланади. Суюқданиш т-раси 1157°, қайнаш т-раси 2200° дан юкори. Сувда эрмайди. Д. бирикмаларига фторид кислота, Д. га фтор таъсир эттириб олинади. Д. DуCl₃ ёки DуF, ни кальций, натрий ёки литий б-н кайтариб олинади. Д. нурланган моддаларни нейтрон радиографик текширишда, DуJ, кўча ва стадионларни ёри-тувчи чироклар и. ч. да, DуO, кизил рангда шуъаланувчи люминофорлар компоненти сифатида ва махсус ши-шалар олишда қўлланилади. Д.ни 1886 йилда француз кимёгари П. Э. Лекок де Буабодран кашф этган.

ДИСПРОПОРЦИЯ (дис... ва лот. *proportio* — мутаносиблик) — номутаносиблик; бир бутун нарсанинг қисмлари, бўлаклари орасидаги тенгсизлик, мутаносибликнинг йўқлиги.

ДИСПРОПОРЦИЯЛАНИШ РЕАКЦИЯСИ — бир модда молекулалари ёки эркин радикаллари ўртасида атомлар ёки атом гуруҳларининг қайта тақсимланиши. Бунинг нагижасида модда икки ёки ундан кўпроқ бошка моддага айланади, булардан баъзиларида атомлар ёки уларнинг гуруҳлари бошлангич моддадагига нисбатан камроқ, баъзиларида эса кўпроқ бўлади. Д. р.нинг аксарияти оксидланиш-кайтарилиш жараёнларидан иборат бўлиб, бунда кислород ёки водород атомлари қайта тақсимланади.

Д. р. кимёда кенг қўлланилади.

ДИСПРОПОРЦИЯЛАР

— иктисодиётга хос бўлган мутаносиблик (турли соҳалар ўртасидаги нисбат)ларнинг бузилиши, издан чиқиши. Д. юз берганда жами талаб б-н таклиф, и. ч. б-н истеъмол, жамғарма б-н истеъмол, саноат б-н к. х., ишлаб чиқариш б-н транспорт, экспорт б-н импорт, пул массаси б-н товарлар ва хизматлар массаси ва б. ўртасидаги мутаносиблик бузилади. Жами талаб ва таклифнинг ўзаро мос тушмаслиги Д.ни келтириб чиқарувчи асосий сабаб ҳисобланади. Д. нагижасида иктисодий танглик ва ҳатто бўҳронлар пайдо бўлиши мумкин. Д. келиб чиқиш сабабига кўра иктисодий Д. (иктисодий субъектларнинг якка ва тарқоқ бўлиши, улар фаолиятининг бозор орқали ўзаро тўла уйғунлашмаганлиги), табиий Д. (табиий шароитнинг қулай келмаслиги, турли офатларнинг бўлиши, қутилмаганда табиий ресурсларнинг етишмай қолиши), сиёсий Д. (сиёсий бекарорлик туфайли хўжалик алоқаларининг вақтинча узилиб қолиши, иктисодий талафот келтирувчи уруш ҳаракатларининг юзага келиши) мавжуд. Д. ўткинчи характерга эга бўлиб, улар муайян вақтдагина юзага келади ва кейинчалик бартараф этилади. Д.нинг барта-раф этилиши бозор механизми ва давлат томонидан иктисодиётнинг тартибланиши орқали амалга оширилади.

Аҳмаджон Ўлмасов.

ДИССЕКТОР (лот. *disseco* — буклай-ман, кесаман) — электр зарядларини узатувчи телевизион трубка. Д.да фотокадот ҳосил қилган тасвири электрон кўпайтиргич электр сигналларига айлантиради. Д., асосан, телевидениенинг кўшимча автомат тизимларида (мас, ёруғлик манбаи вазиятини аниқлаш учун) ишлатилади.

ДИССЕМИНАЦИЯ (лот. *disseminatio* — ёйилиш, тарқалиш, сочилиш) — патологик жараён, мас, хавфли ўсма хужайралари ёки сил ва б. юқумли касал-

ликлар қўзғатувчиларининг қон ва лимфа орқали бутун организмга тарқалиб, ёйилиб кетиши. Кўпгина касалликларнинг Д. йўли б-н тарқалиши аниқданган.

ДИССЕРТАЦИЯ (лот. *dissertatio* — тадқиқот, мулоҳаза) — илмий даража олиш учун тақдим этилган ва жамоатчилик олдида яқка тартибда химоя қилинадиган илмий асар. Д. химоя қилиш дастлаб ўрта асрларда немис тилида сўзлашадиган мамлакатларнинг ун-ларида пайдо бўлган. 16—17-а.ларда бошқа мамлакатларга ҳам тарқала бошлаган. Ўзбекистонда 1934 й.дан фан номзоди ва фан доктори илмий даражасини олиш учун Д. химоя қилиш жорий этила бошлади. Фан номзоди илмий даражасини олиш учун химоя қилинадиган Д. янги илмий-амалий хулоса ва тавсияларни ўз ичига оли-ши, унинг муаллифи (диссертант) танланган мутахассислик бўйича чуқур илмий-назарий билимга эга эканлигини кўрсатиб бериши лозим. Фан д-ри илмий даражасини олиш учун химоя қилинадиган Д. фан ва техниканинг муайян соҳасидаги катта илмий назарий муаммони ҳал қилиши, фан ва амалиётнинг ривожига улкан ҳисса бўлиб қўшилиши лозим. Номзодлик ва докторлик Д.лари олий ўқув юртлари ёки и. т. институтларида ташкил этилган ихтисослаштирилган илмий кенгашларда химоя қилинади. Химояга тақдим этилган Д.нинг асосий мазмуни алоҳида китоб тарзида ёки жур., илмий тўплам ва б. нашрларда эълон қилиниши лозим. Уларнинг сони ва ҳажми ЎзР Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Олий аттестация комиссияси (ОАК) томонидан белгиланади. Шунингдек, муҳим ихтиро ва кашфиётлар, айрим шахс ёки жамоа томонидан янги машина, бошқариш тизими, турли асбоблар, қурилма ва технологик жараёнлар яратишдаги тугалланган ишлар, бир муаллиф томонидан тайёрланган мустақил илмий ёки илмий методик асар даражасида бўлган оригинал дареликлар ҳам илмий маъруза шаклида Д. ўрнида

химояга тақдим этилиши мумкин. Д. химояси олдидан унинг асосий мазмуни ва хулосалари ёзилган автореферат эълон қилинади. Химоя қилинган номзодлик ва докторлик Д.лари ОАК томонидан белгиланган муддатларда тасдиқлангандан сўнг Д. химоя қилган шахсларга давлат томонидан тасдиқданган намунадаги диплом топширилади. Химоя қилинган Д.лар химоя ўтган илмий муассаса кутубхона-насида, шунингдек, муайян соҳа кутубхоналарида сақланади.

ЎЗРда 2000/2001 ўқув йилидан бошлаб олий таълим тизимида магистрлар учун илмий ёки илмий техникавий мазмундаги магистрлик Д.сини химоя қилиш жорий этилган.

ДИССИДЕНТЛАР (юн. *dissidentes* -қўшилишмаганлар, қаршилар) — 1) давлат дини католицизм ёки протестантизм бўлган давлатларда ҳукмрон динга эътиқод қилмайдиган христианлар. Кучма маънода — ўзгача фикр қилувчилар. 2) 1950—80-й.ларнинг ўрталарида кўпчилик социалистик мамлакатларда мустабид тузумга қарши ҳаракат қатнашчиларининг номи. Ин-сон ва фуқаро ҳуқуқ ҳамда эркинликларига риоя қилиниши учун, ўзгача фикрловчилар таъқиб этилишига қарши турли шаклларда чиқишлар қилишди, совет қўшинларининг Чехословакияга (1968) ва Афғонистонга (1979) киритилишига қарши норозилик билдиришди. Д. маъмурлар томонидан қатағонларга дучор этилди, кўплари жосуслик, давлатга хиёнат қилиш каби сохта айблар б-н айбланиб жазага тортилди, мажбурлаб руҳий касалликлар шифоналарига ётқизилди («жазолаш психиатрияси»), мамлакатдан сургун қилинди ёки муҳожир бўлиб кетишга мажбур бўлди (В. И. Буковский, П. Г. Григоренко, А. Д. Сахаров, А. И. Солженицин ва б.).

ДИССИМИЛЯЦИЯ (лот. *dissimilatio* -ўхшатмаслик) — организмларда мураккаб органик моддаларнинг парчаланиб,

бирмунча оддийроқ моддаларга айланиш жараёни; ассимиляцияга карамакарши бўлган жараён (яна қ. Катаболизм).

ДИССИМИЛЯЦИЯ (тилшунослик-да) — нуткий ҳодиса. Муайян сўздаги бир-бирига ўхшаган ёки қисман ўхшаш товушлардан бирининг ҳосил бўлиши ўрнига, усулига кўра фарқ этувчи бошқа товушга ўхшаши. Д. ассимиляция карама-карши фонетик ҳрдиса бўлиб, у ассимиляция даражасида кенг тарқалган эмас, чунки кўп ҳолларда унда сонор товушларга эга бўлган сўзларгина Д.га учрайди. Д. ада-бий тилларга нисбатан шеваларда кўпроқ. Д.нинг икки тури мавжуд: а) контакт Д. (мас, трамвай — транвай); б) дистакт Д. (мас, зарар — зарал, автобус — аптобус).

ДИССИПАТИВ СИСТЕМАЛАР (лот. dissipatus — тарқалиб кетган, сочилиб кетган) — ҳаракат давомида тўла механик энергияси (кинетик ва потенциал энергиялар йиғиндиси) узлуксиз камая бориб, бошқа энергия шаклларига, мас, иссиқлик, нурланиш ва х. к. энергияга айлана борадиган динамик система-лар. Д. еда механик энергиянинг камая бориш суръатини тавсифловчи функция диссипатив функция дейилади. Д. ени консерватив ва консерватив бўлмаган (энергия олувчи ва берувчи) система-лардан фарқ қилиш керак, чунки Д. еда ташқаридан энергия олин-майди ва ташқарига энергия берилмайди. Суюқлик ёки газ оқимида ҳаракатланадиган ва шу оқим таъсирига учрайдиган жисмлар; бир жиёмнинг бошқа жисмда ишқаланиб ҳаракат қилиши; жиёмнинг қовушқоқ муҳитдаги ҳаракати ва б. унга мисол бўлиши мумкин. Самолётлар динамика-сида, баллистика ва механиканинг бошқа бўлимларида Д. с. алоҳида ўрганилади.

ДИССОНАНС (лот. dissono - уйғунлашмай, мосланмай янграйман) (музыкада) — товушларнинг бир-бирига нисбатан ҳамоҳангсиз янграши. Акси

— консонанс. Кичик ва катта секун-да ва септималар, барча камайтирил-ган ҳамда орттирилган интерваллар Д. ҳисобланади. Мазкур интерваллардан ҳатто бирортасини ўз таркибига олган а к -кордлар ҳам Д. кўптовушлиқлар туркумига қиради. Шарқ мусика назарияси-да Д. интерваллар мутанофир, мунофират бўъдлар дейилади.

ДИССОЦИАЦИЯ, диссоциация ланиш (лот. dissociatio — ажралиш, парчаланиш) — модда молекулалари ради-каллари ёки ионларининг қайтар ҳолда парчаланиши. Д. термик, электролитик ва фотохимёвий турларга ажратилади. Термик Д. — модданинг иссиқлик таъси-рида парчаланиши. Мас, аммоний гидро-сульфид NH_4HS қиздирилганда амми-ак ва водород суль-фидга парчалан-ади. Нефть крекинги, саноатда кўп моддалар-ни олиш (мас, кальций карбонатдан оҳак олиш) усуллари термик Д.га асосланган. Электролитик Д. — электролитлар сувда эритилганда улардаги молекулаларнинг мусбат ва манфий зарядли ионларга пар-чаланиши. Эритувчи, жумладан сувнинг кутбли молекулалари электролит моле-кулаларига таъсир этиб, уларнинг пар-чаланишига сабаб бўлади. Электролитик Д.да ҳосил бўлган ионлар ва эритувчи молекулалари бир-бирига таъсир этади; ионлар сув б-н бириқиб, гидратлар ҳосил қилади (мас, H_2O — гидроксоний). Дис-социацияланган молекулалар сонининг эритилган модда молекулалари умумий сонига нисбати электролитик Д. даража-си деб аталади, бу эса эритилган модда (электролит)нинг табиатига, шунингдек, эритма концентрациясига боғлиқ (эрит-ма суюлтирилган сайин электролитик Д. даражаси ошади). Электролитик Д. даражаси 1 га тенг бўлганда кимёвий мувозанат қарор топали. Электролитик Д. даражасига қараб, электролитлар куч-ли (батамом диссо-циацияланадиган) ва кучсиз (қисман диссоциациялан-адиган) электролитларга бўлинади, аммо бу шартли ту-шунча, чунки бир электролит-

нинг ўзи бир шароитда кучли, бошқа шароитда эса кучсиз бўлиши мумкин (мас, водород хлорид сувда кучли электролит, бошқа баъзи эритувчиларда эса кучсиз электролит хоссаларини намоён қилади). Ёруглик нури таъсирида фотохимёвий Д. содир бўлади.

ДИСТАЛ (лот. *disto* — узокда тураман) — одам ва ҳайвонлар анатомиясида гавданинг бирор қисми унинг маркази ёки ўрта (медиал) текислигидан узокроқ эканлигини билдирувчи термин, проксималнинг тескариси, мас, қўл панжаси биллакка нисбатан Д.

ДИСТАНЦИЯ (лот. *distantia* — масофа) — 1) бирор нарса орасидаги масофа, оралик; 2) сафланган ҳарбий хизматчилар, куроллар, бўлинмалар, кемалар ва шунга ўхшашлар оралигидаги масофа; 3) т. й. хўжалиги турли тармоқдарининг маъмурий бирлиги. Йўл, сигнализация ва алоқа Д.лари, бино ва иншоотлар Д.лари, юк ортиш ва ту-шириш Д.лари ва б. хиллари бор.

ДИСТЕН (ди... ва юн. *sthenos* — куч, қудратдан) — силикатлар синфига мансуб минерал (қ. Кианит).

ДИСТИЛЛАНГАН СУВ - ҳайдаш (дистиллаш) йўли б-н таркибидаги эриган минерал тузлар, органик моддалар ва б. қўшимчалардан тозаланган сув. Тиббиётда ишлатиладиган Д. еда нитрат, нитрит ва сульфат кислоталар, хлор, кальций ионлари, карбонат ангидрид ва б. қўшимчалар бўлмаслиги керак, 10 мл шундай сув буглантирилганда қолдиги 0,5 мг дан ошмаслиги лозим. Тери остига юбориладиган эрит-малар ва қўзга томизиладиган дорилар тайёрлаш учун Д. с. қайта стерилланади ёки қайнатиб олинади. Д. еда организм учун зарур микроэлементлар бўлмаганлиги сабабли ичишга ярамайди, узок, истеъмол қилинганда меъда тўқималаридаги тузларни ювиб кетади, на-тижада эпителий хужайралари

бўкиб, нобуд бўлади. Д. с. кимё ва физика лаб. ларида эритувчи сифатида ишлатилади.

ДИСТИЛЛАШ (лот. *distillatio* — томчилаб оқиш), дистилланиш, ҳайдаш — суюкликларни буглатиб, соф компонентларга ёки ҳар хил таркибли фракцияларга ажратиш, тозалаш. Бунинг учун компонентларга ажратиладиган суюклик киздирилади ва ундан ажралиб чиқаётган буг конденсат ланади. Таркиби ва қайнаш т-ралари ўзгармасдан ҳайдаладиган эритмаларни Д. усули (азеотроп дистилланиш) ҳам бор. Металлургияда рудалар ёки уларнинг концентратларидан рангли металлларни аввал буглантириб (юқори т-рада қайтариб), кейин конденсатлаб ажратиб олиш ҳам Д. дейилади. Д. нефтни фракцияларга ажратиш, спиртни тозалаш, ёғни эритмадан ажратиб олишда ва б. соҳаларда кенг қўлланилади.

ДИСТОРСИЯ (лот. *distorsio* — қийшайиш) — оптик системаларда ҳосил бўладиган тасвир нуксонлари; бунда объект б-н унинг тасвири орасида геометрик ўхшашлик бузилади. Д. тасвирнинг ҳар хил қисми турлича чизикли катталашини натижасида ҳосил бўлади. Кўпинча, тасвирнинг чизикли катталашини ҳар бир нуктасида ҳар хил бўлади. Шунинг учун тасвир аслига ўхшамай чиқади. Мас, Д. хоссасига эга бўлган оптик системада квадратнинг тасвири бузилиб чиқиши мумкин. Д. ходисаси кузатиш асбоблари ва оптик системаларда тасвир сифатига унча за-рар келтирмаса ҳам аниқ масалаларда ҳисобга олинади. Энг яхши фотоаппа-ратлар объективида Д. 0,5% га яқин, аэросуратлар олиш учун ишлатиладиган объективларда тахм. 0,01% бўлади.

ДИСТРИБУТИВЛИК (лот. *distributivus* — тақсимланиш) — икки амалнинг ўзаро боғлиқлигини ифодаловчи қонун. Мас, Д. қўшиш ва кўпайтириш амаллари учун $a(b+c)=ab+ac$ тенглик б-н ифодаланади.

ДИСТРИБЬЮТОР, дистрибутор (инг. distributor — тақсимлаш) — минтақавий (маҳаллий) бозорларда муайян турдаги товарларни кўтара сотиб олиш ва сотиш б-н шуғулланувчи фирма ёки тадбиркор. Д. товар ишлаб чиқарувчи корхона б-н тузилган узоқ муддатли шартнома асосида ўз номидан ва ўз ҳисобидан иш юритади. Маҳсус Д.лик битимида тайёр маҳсулотни со-тув олдидан кўрсатилган хизмат учун товарнинг кўтара нархига қўйиладиган усталар маъёри; товарнинг кўтара нархидан чегирма; товар партиясининг ҳажми ва уни етказиб бериш тартиби; тўлов турлари ва б. акс этади. Устама (чегирма) лар Д.нинг даромад манбаи ҳисобланади. Д. товарни сотишдан ташқари маркетинг хизматини кўрсатади, шунингдек, сотиб олинган техник жиҳозлар, ускуналар (мас, компьютерлар ва унинг ёрдамчи жиҳозлари)ни ўрнатиш, ишга тушириш, улардан фойдаланишга ўргатиш, эҳтиёт қисмларни сотиш, таъмирлаш ва б. ишларни ҳам бажариши мумкин. Бундай хизматлар Д.лик хизмати дейилади. Д. тар-моғининг асосий ваколатхонаси Бош Д. ҳисобланади. Бош Д. товар ишлаб чиқарувчи корхонанинг муайян бозордаги асосий вакили ҳисобланади ва тайёр маҳсулотни сотиш шу вакил ор-кали ёки корхонанинг ўз агентлик тармоғи оркали амалга оширилади.

ДИСТРОФИЯ (дис... ва юн. trophē — овқат, озикланиш) — ҳужайра ва тўқималарда моддалар алмашинуви бузилишининг патоморфологик ва патофизиологик ифодаси; илгари дегенерация— айниш деб аталган. Д. кўпгина (айниқса яллиғланиш б-н кечадиган) касалликларнинг ривожланиш негизи ҳисобланади. Инфильтрация ва шимилиш (мас, неврозда буйрак каналчалари эпителийсига оқсил шимилиши, атеросклерозда артерияларнинг ички пардасига липоидлар шимилиши), оқсиллар синтезининг бузилиши, ёғлар ва угле-

водларнинг оқсилларга айланиши ёки оқсиллар ва углеводларнинг ёғларга айланиши (трансформация) Д.нинг ривожланиш механизмларидир. Бу механизмлар хилма-хил: ҳужайранинг ауто-регуляцияси ферментатив жараёнларнинг ўзгариши рўй беради; овқатланиш тартибининг издан чиқиши гипоксияга олиб келади — бу кўпроқ кузатилади; овқатланишнинг эндокрин ёки нерв системаси томонидан идора этилишининг бузилиши — бу нейроген ва эндокрин Д.га олиб келиши мумкин. Д.га асосан ҳўжайра ҳамда ҳўжайрааро трофиканинг бузилиши, қон ва лимфа айланиши ёки иннервациянинг издан чиқиши, гипоксия, инфекция, интоксикация, гормонлар ва ферментлар балансининг ўзгариши ҳамда ирсий омиллар сабаб бўлади. Д.да моддалар алмашинуви ўзгариб, айниган, парчаланиб улгурмаган моддалар ҳужайралар ва ҳужайралараро сатҳ ҳамда тўқималарда тўпланиб қолади. Моддалар алмашинувининг қайси тури кўпроқ бузилганига қараб оқсил, ёғ, углевод ва минерал Д.си фарқ қилинади.

Оқсил Д.си (диспротеиноз)да ҳужайралар ёки ҳужайралараро сатҳларга нотўғри синтезланган оқсилларнинг патологик шакллари, тўқиманинг тузилишига қирадиган оқсилнинг парчаланиши, баъзан оқсил физик-кимёвий хусусиятларининг ўзгариши (гиаминоз, амилоидоз ва б.) натижасида организмда оқсил тўпланади.

Ёғ Д.си (липидоз)даёғ деполаридаги ёғ камаяди ёки кўпаяди, одатда, аслида липидлар бўлмайдиган жойларда ҳам улар пайдо бўлади, ҳужайра ва тўқималардаги липидлар миқдори ниҳоятда камайиши озгинлик (кахексия)га, ёғ захирасининг ортиб кетиши семиришга, ёғ босишга олиб келади.

Углевод Д.си гликоген ва мукополисахаридлар ҳосил бўлиши балансининг бузилиши б-н кечади (бу ҳолат қандли диабет)да яққол кўринади.

Минерал Д.сида калий, кальций, темир ва б. алмашинуви бузилади. Д. ало-

матлари пайдо бўлганда дарҳол шифокорга мурожаат қилиб кунт б-н давола-ниш тавсия этилади (яна қ. Али-ментар дистрофия).

ДИСУЛЬФИД БОҒЛАР, -S-S- боғлар — икки сульфидрил гуруҳдаги олтингургурт атомларнинг қўшилишидан ҳосил бўладиган боғлар.

ДИСФАГИЯ (due... ва юн. phagein — ютмоқ, емоқ) — овқат ёки сув ютиш-нинг бузилиши. Ҳалқум, ҳиқилдоқ ва қизилўнгач деворларининг шикастла-ниши, уларга ёт жисмлар текилиши, яллиғланиш, истерия ва б. асабий-руҳий касалликларда бу аъзоларнинг то-райиши (спазм), шунингдек, баъзи юкумли касал-ликлар (қоқшол, қутуриш) Д.га сабаб бўлади. Қизилўнгач ракида ҳам Д. куза-тилади. Белгилари: овқат ютган вақтда оғриқ сезилади, бурун, ҳиқилдоқ, кекир-дақ, кўкс оралиғига овқат кетиб қолади. Д.га сабаб бўлган омиллар аниқланиб, тегишли доридармонлар буюрилади.

ДИТРИХ (Diterich) (асл исми ва фам. Мария Магдалена фон Лош) Марлен (1904.27.12 - Берлин - 1992) - не-мис ва америка актрисаси. Кинода 1922 й.дан, 1930 й.дан Голливудда ишлаган. «Мовий фаришта», «Марокко», «Айбловчининг гувоҳи», «Нюренбург процесси», «Гўзал жигало — бахтсиз жигало», «Шанхай экспресси», «Қизил император аёл» каби фильмларда бош ролларни ижро этган. Эстрадада ҳам таниқли хонанда сифати-да кўпгина мамлакатларда концерт бер-ган. Фашизмга қарши аёвсиз курашган.

ДИУРОН, гербатокс, дихлор-фени-дим, кармекс (C₆H₄Cl₂N₂O₂) — сингиб, танлаб таъсир этувчи гербицид. Ранги оқ, 80%ли ҳўлланувчан кукун. Пахтазор-ларда, данакли ва резавор мева боғларда, токзорларда бир йиллик бошоқли (кур-мак, итқўноқ) ва икки паллали бегона ўтларга қарши қўлланилади. Бир йиллик бегона ўт (олабўта, мачин, семизўт, иту-

зум, шамак ва б.)ларга 1,5 — 2,5 ой даво-мида таъсир кўрсатади. Тупроқ намлиги ортган сари препаратнинг гербицидлик хусусияти ҳам орта боради. Ўсимликка илдизи орқали шимилади. Ерга экиш пайтида лента усулида, боғларда эрта баҳорда бегона ўтлар уруғи кўкармасдан олдин пуркалади. Сарф меъёри (таъ-сир этувчи модда ҳисобида) гўза учун 0,4—1,6 кг/га, мевали боғларда 2,5—3,2 кг/га, 0,5—1,75 кг/га сарфланади. Иш суюқлиги 100—150 л/га. Заҳари кам.

ДИФЕНИЛ, фенилбензол (C₆H₅)₂ — ўзаро боғланган иккита фенил ради-калидан ташкил топган рангеиз кристалл модда. Суюқланиш т-раси 71°, қайнаш т-раси 255°, зичлиги 1156 кг/м³ (25°). Сувда эримайди, спирт, эфир, бензол ва б. органик эритувчиларда яхши эрийди. Д. термик барқарор модда. Саноатда бен-зоддан пиролиз йўли б-н олинади. Лаб.да Д. бензол йодидга натрий ёки мис таъсир эттириб, шунингдек, аро-матик бирик-маларни пероксид кислоталар таъсирида оксидлаш усули б-н олинади. Д. бўёқлар и. ч.да муҳим ярим хом ашё ҳисобланади. Унинг дифенилоксид б-н аралашмаси иссиқлик ўтказувчи модда сифатида иш-латилади.

ДИФЕНИЛАМИН (C₆H₅)₂NH₂ - ик-киламчи ароматик амин, ёруғлик таъси-рида қораядиган рангсиз кристалл мод-да. Мол. м. 169,23; зичлиги 1160 кг/м³. Қайнаш т-раси 302°, суюқланиш т-раси 54°. Совуқ сувда эримайди; эфир, метил спирт, бензол, лигроин ва б. органик эри-тувчиларда эрийди. Анилинни анилини гидрохлорид б-н автоклавда 300°да HCl, AlCl₃, NH₄BF₄ иштирокида қиздириб ва б. усуллар б-н олинади. Нитритлар ва нитратлар иштирокида оксидлаб, кўк рангли бирикмалар ҳрсил қилинади. Ин-дикатор сифатида қўлланилади. Д. — по-лимерлар учун ан-тиоксидантлар и. ч.да бошланғич маҳсулот бўлиб, целлюло-за нитратларининг иссиқ ва атмосфера шароитига бардошли стабилизатори,

азобўёқлар синтезида оралик маҳсулот, юмшоқ пўлатни занглашдан сақловчи ингибитор, шунингдек, аналитик кимёда NO₂, NO₃, ClO₃ ва б. оксидловчиларни аниқлашда индикатор сифатида қўлланилади.

ДИФЕНИЛОКСИД, дифенил-эфир (C₆H₅)₂O — рангсиз кристалл модда. Мол. м. 170,21. Суюкланиш т-раси 28—29°, кайнаш т-раси 259,3°; зичлиги 1075 кг/м³. Сувда деярли эрмайди, бензол, муз ҳолдаги сирка кислота, этанолда яхши эрийди. C₆H₅Cl б-н C₆H₅ONa ни мис иштирокида киздириш оркали олинади. Паст т-рада суюкланиши, термик ва кимёвий барқарорлиги сабабли Д.нинг дифенил б-н аралашмаси (дифенил аралашмаси, динил, даутерм А) ёки нафталин б-н аралашмаси (даутерм В) иссиқлик ўтказувчи модда сифатида ишлатилади. Д. хушбўй модда сифатида ҳам қўлланилади.

ДИФИЛЛОБОТРИОЗ - одам ва баъзи ҳайвонлар ичагида паразитлик қилиб яшайдиган сербар лентасимон гижжалар кўзгатадиган касаллик. Касал одам ёки ҳайвон ахлати б-н гижжа тухуми, кўпгина тана қисмлари ташқарига чиқади. Тухум сувга тушса, 3—5 ҳафтадан кейин ундан ғумбаклар пайдо бўлади, улар балиқдарни зарарлайди. Одам хом балиқ, шунингдек, нормал тузланмаган икра егандагина Д. юқади. Бунда одамнинг кўнгли айниб, қайт қилади, баъзан қорни оғриб, жуда камқон бўлиб қолади. Бемор ахлатидан гижжа тухуми ёки тана қисмлари топилгандан кейин ташхис қўйилади. Бемор иложи борича касалхонада даволангани маъқул. Организмдан гижжаларни ҳайдайдиган, шунингдек, камқонликни баргараф этувчи доридармонлар буюрилади. Касалликнинг олдини олиш учун дарё ва кўлларнинг ифлосланишига йўл қўймаслик, балиқни фақат пишириб, қовуриб, дудлаб ёки яшилаб тузлаб истеъмол қилиш керак. Балиқ тузланганда 2—7 кунда безарар бўлиб қолади. Сер-

бар лентасимон гижжа личинкалари музлатилган балиқда —6°, —18° т-рада 7 кунгача тирик сақланади.

ДИФИРАМБ — 1) Юнон истонда май — мусаллас маъбудаси, кайфсафо худоси қисобланган Дионис (ёки Вакх) шарафига айтилган тантанали хор қўшиғи. Мил. ав. 7—5-а.ларда — адабий шакл, лирика жанри (Арион, Пиндар Д.лари). Кейинчалик Д. яккагон қўшиқ турига айланган, унда мусиқа шеърдан устун турган; 2) кўчма маънода — хдидан ташқари (баъзан сохта тарзда билдирилувчи) мактовлар.

ДИФМАНОМЕТР, дифференциал манометр — босимлар фарқини ўлчайдиган асбоб. Босимлар фарқи бўйича суюқликлар сатҳини, буг, газ, суюқликлар сарфини ўлчашда ҳам ишлатилади. Ишлаш тарзига кўра суюқликли ва механик Д.ларга бўлинади. Суюқликли Д.нинг найчали, қалқовучли, ҳалқасимон ва кўнғироксимон турлари бор. Мас, найчали Д. ўз навбатида икки (Усимон) ва бир найчали (идиш ва вертикал найчали ҳамда идишли ва қия найчали) турларга бўлинади. Икки найчали Д.нинг иши суюқлик тўлдирилган туташ идишлардан фойдаланишга асосланган. Усимон Д.нинг ўлчаш диапазони муҳит босими 15 МН/м² (150кг-куч/см²) бўлганда 93 кН/м² (700 мм сим. уст.). Қалқовучли Д. бир найчали Д.га ўхшаб ишлайди; бунда идишдаги суюқлик сатҳининг ўзгаришини асбоб милига узатувчи сифатида қалқовуч хизмат қилади. Ўлчаш диапазони муҳит босими 16 МН/м² (160 кгкуч/см²) бўлганда 0—133 кН/м² (0—1000 мм сим. уст.). Механик Д. мембранали ва сифонли хилларга бўлинади. Мембранали Д.нинг иши эластик металл мембрананинг босимлар ўзгариши ҳисобига эгилишига асосланган (2-расм). Ўлчаш диапазони муҳит босими 60 МН/м² (600 кг-куч/см²) гача бўлганда 133 кН/м² (1000 мм сим. уст.) гача. Сифонли Д. бурмаланган металл

кутича (сильфон)нинг ичидаги ва сиртидаги босимлар фарқи ҳисобига ишлайди. Қалқовучли, ҳалқасимон, қўнғироксимон ва механик Д.ларда кўрсатувчи, ўзи ёзувчи ҳамда электр контактли қурилмалар ҳам бўлади.

ДИФРАКЦИОН ПАНЖАРА - оптик асбоб; ношаффоф экранга қилинган қўп сонли параллель тирқишлар ёки ўзаро бир хил масофада жойлашган кўзгусимон йўллар (штрихлар) маж-муи; уларда ёруғлик дифракцияси ҳодисаси содир бўлади. Д. п. ўзига тушаётган ёруғлик нурларини спектрларга ажратади. Д. п.нинг мунтазам ва номунтазам хиллари мавжуд. Тирқишлари тартибсиз бўлган хили номунтазам, тар-тиб б-н жойлаштирилган хили мунтазам Д. п. дейилади. Оптикада номунтазам Д. п.нинг амалий аҳамияти йўқ. Мунтазам Д. п. ясси ёки сферик сиртга бир хил шаклда (тенг ораликда) чизилган чизиқлар тўплами бўлиб, чи-зиқлар оралиғи d Д. п. даври дейилади. Д. п.га тик тушаётган ёруғлик нурлари ҳар қайси тирқишда ϕ бурчакка синади, натижада нурлар йўли фарқи $d \cdot \sin \phi$ ҳосил бўлади. Баъзи табиий кристаллар ҳам рентген нурларини таҳлил қилиш учун мунтазам Д. п. сифатида ишлатилади.

ДИФРАКЦИЯ (лот. *diffRACTUS* — синган) — тўлқинларнинг ҳаракат йўналишида учраган тўсикларни айланиб утиши. Д. ҳар қандай тўлқин ҳаракатига тегишли; тўлқин узунлиги тўсик ўлчамига тенг ёки ундан катта бўлса, Д. ҳодисаси рўй беради. Товуш, ёруғлик нурлари, рентген нурлари, электронлар, нейтронлар тарқалганда Д. ҳодисаси кузатилади (яна қ. Ёруғлик дифракцияси, Зарралар дифракцияси, Радио-тўлқинлар дифракцияси, Тўлқинлар дифракцияси, Электронлар дифракцияси, Рентген нурлар дифракцияси).

ДИФТЕРИЯ (юн. *diphtherien* — парда, эт), бўғма — асосан ҳикилдоқ, томоқ

шиллик пардаларининг яллиғланиши ва аъзоларнинг зарарланиши б-н кечадиган ўткир инфекцион касаллик. Касаллик кўзгатувчиси кирган жойни зич парда босиши ва умуман организмнинг оғир заҳарланиши (интоксикация) б-н кечади. Д. б-н кўпроқ болалар касалланади. Касаллик кўзгатувчисини биринчи бўлиб немис олимларидан Э. Клебс ва Ф. Лефлер аниқлаган (1883—84). Д.ни дифтерия таёқчаси ёки Лефлер таёқчаси (уни тасвирлаган олим номи б-н аталади) кўзгатади. У атроф муҳит таъсирига анча чидамли: бемор тугган буюмлар (идиш-товоқ, китоб, ўйинчоқ, кийим-кечак ва б.)да бир неча ҳафта сақланиши мумкин, аммо офтобда ва дезинфекцияловчи моддалар таъсирида тезда ўлади. Касаллик асосан бемордан юқади, у бутун касаллик давомида ва, ҳатто, соғайиб кетганидан кейин ҳам бир қанча вақтгача атрофдагилар учун хавфли ҳисобланади. Бемор йўталганда, аксирганда, сўзлашганда Д. микроблари сўлак, шилимшиқ, балғам томчилари б-н ҳавога чиқади. Соғлом одам шундай ҳаводан нафас олганида унга касаллик юқади. Бактерия ташувчи киши ҳам касаллик манбаи бўлиши мумкин. Д. таёқчаси кўпинча бурун-ҳалқум, томоқ ва юқори нафас йўллари (қиқилдоқ, трахеяни) зарарлантиради. Д. таёқчаси шиллик пардага ўрнашиб олади ва ўзидан токсин (заҳар) ажратади, у қон ва лимфа б-н бутун организмга тарқалади. Д. токсини шиллик пардани яллиғлантириб, унда зич парда — караш ҳосил қилади. Д. таёқчасининг ўрнашган жойига ва кўпайишига қараб томоқ, бурун, ҳикилдоқ, кўз, ташқи жинсий аъзолар ва тери Д.си кузатилади. Касалликнинг инкубацион даври 2—10 кун. Томоқ Д.си ҳолсизланиш ва ҳароратнинг кўтарилиши ($38—39^{\circ}$) б-н бошланади. Томоқ оғриб жағ ости лимфа тугунлари шишади; томоқ шиллик пардаси қизаради, муртақ безлари ва юмшоқ танглай оқ ёки кулранг парда б-н қопланади. Д.нинг токсинли шакли ҳам ривожланиши мумкин, у тез авж олади; т-ра 40° гача

кўтарилади, ютинганда томоқ қаттиқ оғрийди, бемор қайтақайта қусади. Умуман дармонсизланади, бўшашади, юрак уриши тезлашади, ранги синикади. Жағ ости лимфа тугунлари соҳасидаги тери ости клетчаткалари шишади ва у бўйинга, баъзан кўкрак қафасига тарқалади. Томоқ шиши Д.нинг илк белгиси бўлиб, бунда муртак безлари ва юмшоқ танглай тўқималари бир-бирига деярли жипс ёпишади. Пардали караш танглай, бурун-ҳалқумни коплаб олиб, бемор хириллаб нафас олишга мажбур бўлади, оғзини сал очиб юради, кейинроқ бурундан кўп шилимшиқ келади.

Бурун Д.си узоқ давом этадиган тумов б-н кечади, кўпинча буруннинг бир томони битиб, қон аралаш шилимшиқ келади. Жараён суёт кечиб, узоққа чўзилганида бир талай Д. таёқчалари чиқиб, теварак атрофдагиларга жиддий хавф тугдиреди.

Ҳикилдоқ Д.си асосан гўдак болаларда учрайди; бола хириллаб йўғалади, овози бўғилади, нафас олиши қийинлашади, ҳикилдоғи шишади, овоз бойламлари тортишади (спазм). Д.га бошқа касалликлар (қизамик, скарлатина) қўшилганда касаллик айникса оғир ўтади. Д. токсини кўпчилик аъзоларга таъсир этиб, оғир асоратлар — буйрак, юрак (қ. Миокардит), нервлар (қ. Полиневрит)нинг зарарланишига олиб келади. Аксари ўпка яллиғланиши — зотилжам кузатилади.

Давоси. Д.га қарши зардоб юбориш яхши наф беради, чунки зардоб дифтерия токсинини зарарсизлантиради. Олдини олиш. Д. б-н оғриган беморни ўз вақтида касалхонага ётқизиш керак. Ўзбекистонда ҳама соғлом болалар мажбурий тартибда 2 ойликдан тортиб 12 ёшгача эмланади. Болалар муассасалари ёки озик-овқат корхоналарида ишлайдиган ходимларнинг томоғидан ва бурнидан шилимшиқ олиб, бактериологик текширувдан ўтказилади. Ясли, боғчага қатнайдиган болалар ҳам шу усулда текширилади. Бактерия ташувчилар болалар муассасаларига ишга қўйилмайди ва

бактерия ташувчиликка икки марта текширувдан ўтиб яхши натижа олингандан кейингина ишга қайтадан рухсат берилади. Соф ҳавода бўлиш, хонани яхшилаб шамоллатиб туриш, врач кўрсатмасига мувофиқ дорилар қабул қилиш бактерия ташувчиликни тезроқ бартараф этишга ёрдам беради. Бола ангина бўлганда дарҳол врачга кўрсатиш зарур. Акс ҳолда Д.ни пайқамай зардоб юбориш вақтини ўтказиб юбориб, бола ҳаётини хавф остида қолдириш мумкин.

Ал.: Хўжаев Ш. Х., Дифтерия, Т., 1993. Шнонисир Шоваҳобов.

ДИФФЕРЕНЦИАЛ (лот. differentia - фарқ, тафовут) — 1) техникада — бир валдан ҳар хил тезликда айланадиган икки валга ёки икки валдан бир валга ҳаракат узатадиган, тишли ғилдираклари бўлган механизм. Автомобиллар ёки бошқа транспорт машиналари бурилатганда етакчи ғилдираклари ҳар хил тезликда айланади, чунки улардан бири кўпроқ, иккинчиси камроқ йўл босади. Д. ана шунга имкон беради. Мас, автомобильлардаги Д. ёрдамида двигатель валидан водило ор-кали сателлитларга (сателлитлар ўз ўқи атрофида ва механизм ўқиға нисбатан айланади), сателлитлардан мустақил марказий ғилдираклардан ҳар қайсисига ҳаракат узатилади. Металл кесиш станокларидаги Д. ёрдамида кинематик занжирлар ростлаб турилади. Д. вариаторлар, редукторлар, муфтлар ва б. қурилмаларда ҳам бўлади; 2) математикада — функция орттирмасининг аргумент орттирмасига нисбатан бош чизикли қисми. Д. тушунчасини фанга Г. В. Лейбниц киритган. Д. ҳоссалари математик анализтгг йирик бўлимларидан бири бўлган дифференциал ҳисобда ўрганилади. У геометрия, механика, физика масалаларини ечишда асосий воситалардан бири ҳисобланади. Д. тушунчаси вариацион ҳисоб, дифференциал геометрия ва функционал анализам умумлаштирилади.

ДИФФЕРЕНЦИАЛ БИНОМ - $xm(ax+bx^n)^l >$ кўринишидаги ифода. Бунда: a ва b — ўзгармас сонлар, t , n , p — рационал сонлар. Д. б.ни элементар функцияларда интеграллашнинг барча ҳолларини кўрсатиш масаласи муҳим. Л. Эйлер Д. б.ни интеграллашнинг уч ҳолини кўрсатган: 1) p — бутун сон; бутун сон. П. Л. Чебишев бундан бошқа ҳол бўлмаслигини исботлаган (1853).

ДИФФЕРЕНЦИАЛ ГЕОМЕТРИЯ - геометрия бўлими. Геометрик образлар (эгри чизиқлар, сиртлар ва уларнинг оилалари)ни координаталар методи асосида дифференциал ҳисоб ва интеграл ҳисоб воситаларида ўрғанади. Д. г.нинг дастлабки муҳим объектлари уч ўлчовли евклид фазосидаги эгри чизиқлар ва эгри сиртлардир. Унинг ўзига хос хусусияти биринчи навбатда чизиқлар ва сиртларнинг ҳар қанча кичик соҳаларига оид хоссаларини текширишдир. 19-а.нинг иккинчи ярмидан бошлаб Д. г. чегаралари кенгайиб, кўп ўлчовли фазоларни ва улардаги геометрик об-разларни текшириш масалаларини ҳам ўз ичига олади. Жумладан геометрик образларнинг аффин ва проектив алмаштиришлар натижасида ўзгармайдиган дифференциал хоссаларини ўрганувчи назария, кўп ўлчовли но-евклид фазолар назарияси ва ҳ. к. Бу назариялар физика (айниқса, нисбийлик назарияси)да кенг қўлланиладиган бўлди. Д. г.нинг асосий тушунчалари: эгрилик, буралиш, сиртнинг биринчи ва иккинчи квадратик шакллари, тўлик эгрилик, геодезик чизиқ ва б.

ДИФФЕРЕНЦИАЛ ПСИХОЛОГИЯ - психология фанининг одамлар ўртасидаги индивидуал-психологик тафовутларни ўрганувчи соҳаси. Д. п. атамасини 1900 й. немис психологи В. Штерн фанга киритган. Д. п. муайян индивидлар б-н бирга, турли ижтимоий синфларга, этник, ёш ва б. гуруҳларга мансуб шахслар психикасининг намоён бўлишидаги тафовутларни аниқлаб бера-

ди. Д. п.да кўпинча индивиднинг кузатиши, тест ёки ўз-ўзини кузатиш натижаларини таҳлил этиш ёрдамида аниқланган шахсий ва интеллектуал хусусиятлари қиёсий тадқиқ қилинади.

Д. п.нинг муҳим вазифаларидан бири индивидуал-психологик хусусиятларнинг намоён бўлиши, диапозони ва характерини очиб, ёритиб беришдан иборат. Индивидуал-психологик тафовутларнинг юзага келиш шартлари ва сабабларини тушуниш учун уларнинг нейрофизиологик омилларини, нерв системасининг асосий хусусиятларини ўрганиш лозим.

Ҳоз. замон Д. п.сила ривожланган математик-статистик аппарат, жумладан, корреляция (ўзаро боғлиқлик), регрессив (орқага қайтиш), дискриминант (чеклаш) ва омилли таҳлил усуллари кенг қўлланилади. Д. п. маълумотлари таълимтарбия амалиётида, психиатрик-психотерапевтик таъсир этишда, индивиднинг у ёки бу касб-хунарга яроқлигини аниқлашда, касбга йў-налтириш ва касб танлашда муҳим аҳамиятга эга.

ДИФФЕРЕНЦИАЛ РЕНТА, табақалашган рента — катта қайтим берадиган қулай ресурслардан фойдаланиш ҳисобига олинадиган қўшимча даромад; қ. х.да ер рентаси шакли бўлиб, Д. р. ернинг хўжалик юритиш объекти бўлишидан келиб чиқади. Д. р. яхши ва ўртача унумдор, қулай шароитдаги ерлардан олинган қўшимча маҳсулотнинг ўртача фойдадан ортик қисмидир.

ДИФФЕРЕНЦИАЛ ТЕНГЛАМАЛАР — номаълум функциялар, уларнинг турли тартибли ҳосилалари ва эркли ўзгарувчилар иштирок этган тенгламалар. Бу тенгламаларда номаълум функция и орқали белгиланган бўлиб, биринчи иккитасида и битта эркли ўзгарувчи t га, кейингиларида эса мос равишда x , t ва x , y , z эркли ўзгарувчиларга боғлиқдир. Д. т. назарияси 17-а. охирида дифференциал ва интеграл ҳисобнинг пайдо бўлиши б-н бир вақтда ривожлана бош-

лаган. Д. т. математикада, айниқса, унинг татбиқларида жуда катта аҳамиятга эга. Физика, механика, иқтисодиёт, техника ва б. соҳаларнинг турли масалаларини текшириш Д. т.ни ечишга олиб келади. 2. Хусусий ҳосилалар Д. т. Бу тенгламаларнинг оддий Д. т.дан фарқи муҳим хусусияти шундан иборатки, уларнинг барча ечимлари тўплами, яъни «умумий ечими» ихтиёрий ўзгармасларга эмас, балки ихтиёрий функцияларга боғлиқ бўлади; умуман, бу ихтиёрий функцияларнинг сони Д. т.нинг тартибига тенг; уларнинг эркили ўзгарувчилари сони эса изланаётган ечим ўзгарувчилари сонидан битта кам бўлади. Бир номаълумли 1-тартибли хусусий ҳосилалар Д. т.ни ечиш оддий Д. т. системасини ечишга олиб келади. Тартиби бирдан юқори бўлган хусусий ҳосилалар Д. т. назариясида Коши масаласи б-н бир каторда турли чегаравий масалалар текширилади.

Ад.: Петровский И. Г., Лекции по теории обыкновенных дифференциальных уравнений, 6 изд., М., 1970; Салохиддинов М. С., Насриддинов Ғ., Оддий дифференциал тенгламалар, Т., 1994.

Фаффор Насриддинов.

ДИФФЕРЕНЦИАЛ ҲИСОБ - математиканинг ҳосилалар ва дифференциалларни ҳисоблаш, уларнинг хоссаларини ўрганиш ҳамда функцияларни текширишга татбиқ қилиш б-н шуғулланадиган бўлими. 17-а.га келиб Европада ишлаб чиқариш кучларининг ўсиши, турли машина ва иншоотларнинг яратилиши, кemasоаликнинг ривожланиши, баллистика (умуман, ҳарбий иш) талаблари аниқ фанлар, жумладан математика олдига жуда кўп янги масалаларни кўйганлиги муносабати б-н Д. х. ва интеграл ҳисоб ғоялари вужудга келди. Д. х.нинг вужудга келишидаги дастлабки ишлар эгри чизиққа уринма ўтказиш масаласини ечишда Ферма, Декарт ва б. математиклар томонидан қилинган. И. Ньютон ва Г. Лейбниц ўзларидан аввалги мате-

матикларнинг бу борадаги ишларини ниҳоясига етказдилар. 17-а. охири ва 18-а. бошларида математик анализ мустақил фан сифатида шаклланди.

Ад.: Азларов Т. А., Мансуров Х., Математик анализ, 1-қисм, Т., 1994.

Турсун Азларов.

ДИФФЕРЕНЦИАЛЛАШ (математикада) — дифференциаллар ёки ҳосилаларни топиш амали (қ. Дифференциал ҳисоб).

ДИФФЕРЕНЦИАЦИЯ (франц. differentiation, лот. differentia — фарқланиш, фарқ), ихтисослашиш — дастлаб бир хил элементлардан иборат бўлган системанинг сифат жиҳатидан фарқ қиладиган бир қанча қисмларга ажралиб кетиши. Д. муайян система функциясининг кенгайиши, интенсивлигининг кўтарилиши ва бу функцияларни унинг таркибий қисмлари ўртасида тақсимланиши б-н боғлиқ ҳолда система ишининг самарасини оширади. Д. бир неча шаклда намоён бўлади. Фелогенетик Д. — яхлит таксоннинг икки ёки бир неча қисмларга ажралиши (мас, адаптив радиация, тур ҳосил бўлиши). Турнинг популяцияларга Д.си табиий ресурслардан унинг оптимал фойдаланишига олиб келади. Морфофизиологик Д. — эволюция жараёнида организмларда ҳар хил функцияларни бажарадиган турли хил структураларнинг ривожланиши. Бундай Д.нинг кетма-кет пайдо бўладиган даврлари организмларнинг асосий тузилиш даражаларига мос келади. Морфобиологик Д. морфобиологик жараён мезонларидан бири ҳисобланади.

ДИФФЕРЕНЦИАЦИЯ, магма дифференциацияси — физик-кимёвий жараёнлар натижасида магмадан кимёвий таркиби турлича ёки турли нисбатдаги бир хил минераллардан ташкил топган жинсларнинг ҳосил бўлиши. Д.ни ликвидацион (ёки асл магматик) ва кристалланиш (ёки гравитацион) турлари бўлади.

Ликвацион Д.нинг тоғ жинсларини ҳосил бўлишидаги роли жуда чекланган бўлиб, бунда магма силикат ангидрид (SiO_2), карбонапиар, темир силикатла-рп, темир оксидлари ва шунга ўхшашлардан ташкил топган қатламларга бўлиниб кетади. Кристалланиш Д.си т-ра ва босимнинг пасайишидан содир бўлади. Магма ўчоғида минераллар бирин-кетин, аввал кийин эрийдиганлари (оливин, пироксен ва б.), кейин осон эрийдиган (амфиболлар, слюдалар, дала шпатлари, кварц ва б.)лари кристалланиб аста-секин чўқади. Базальт магмасидан кристалланиш Д. натижасида маълум тоғ жинсларининг деярли ҳамма хиллари ҳосил бўлади деб ҳисоблайдилар. Магма Д.сида турли тоғ жинсларидан ташқари магматик руда конлари ҳам қосил бўлади.

ДИФФУЗ ТОКСИК БУҚОҚ - қ. Буқоқ.

ДИФФУЗ ТУМАНЛИКЛАР - коинотдаги газ (ёки) чанг туманликлар. Мас, Орион ва Хулкар юлдуз туркумларида жойлашган газ туманлик (қ. Галактик туманликлар).

ДИФФУЗИОН АППАРАТ (диффузор экстрактор) — майдаланган қаттиқ материалдан суюқликда эрийдиган моддаларни экстракция усули б-н ажратиб оладиган аппарат. Киме ва озик-овқат саноатида, асосан, қанд и.ч.да кенг ишлатилади. Қанд и.ч. аппаратларида майдаланган қанд лавлаги ёки шакар камишдан олинган қанд моддаларни сувда экстракция қилиш (сиқиш) усулидан фойдаланилади. Д. а.нинг узлукли (даврий) ва узлуксиз ишлайдиган хиллари бўлади. Узлукли ишлайдиган Д. а. бир-бири б-н ҳалқа тарзда бириктирилган жуфт (12—16 та) диффузор ва шунча оралик иситкичлардан ташкил топган диффузион батареялардан иборат. У ишчилар сони кўп бўлишини талаб қилади. Шунинг учун узлуксиз ишлайдиган Д. а. кўпроқ ишлатилади. Тик ўрнатилган бир ва кўп

колоннали, қия теганали, горизонтал ротацион Д. а. куп тарқалган. Вертикал колоннали Д. а. да майдаланган маҳсулот шнек, парракли ёки занжирли транспортёрлар б-н пастдан юқорига кутарилади ва турп курунишида аппаратнинг юқориги қисмидан солинади. Сув эса юқоридан пастга қараб узлуксиз оқиб, турплар орасидан утади ва диффузион шарбат ко-лоннанинг пастки қисмидан олиб кетилади. Жараён шу тарзда узлуксиз давом этади.

ДИФФУЗИОН КАМЕРА - зарядли зарралар (протон, электрон, а-зарра ва х.к.) нинг ҳаракат траекториясини кузатишга имкон берадиган асбоб. Америкалик физик Л. Лангсдорф ясаган (1936). Усти ва ёнлари шиша, туби металлопластинкадан иборат цилиндр шаклидаги герметик идиш (раем). Д. к. Вильсон камерасит ўхшайди, лекин ҳар доим ионловчи зарраларга сезгир бўлиб, узлуксиз ишлаб туради. Камерага тушган зарядли зарра газ атомлари б-н тўқнашиб, электронларни ажратади, яъни газ ионлашади. Камерадаги суюқлик (спирт) буғи конденсатланади (ка-меранинг таги совилади ва қопқоғи иситилади, натижада т-ра пасайиши туфайли камерада ўта тўйинган буғ ҳосил бўлади) ва зарра камерадан ўтганда суюқлик томчиларидан иборат из қолади. Д. к. ёнидан ёритилади ва зарра изи суратга олинади. Д. к. юқори энергияли зарраларнинг камерадаги газ ядролари б-н ўзаро тўқнашувини ўрганишда, зарралар импульсный аниқлашда, қатта босимли газларни текширишда ишлатилади.

ДИФФУЗИЯ (лот. diffusio — сингиш, тарқалиш) — молекулалар, атомлар, ионлар ва коллоид зарраларнинг тар-тибсиз исиклик ҳаракати натижасида бир модданинг иккинчи моддага ўз-ўзидан ўтиши, бирининг иккинчисига сингиб кетиши. Д. газ, суюқлик ёки қаттиқ жисмларда бўлади ва тезлиги модданинг зичлиги ва қовушоклиги, т-ра, диффузи-

яланувчи зарранинг табиатига ва ҳ. к.га боғлиқ. Т-ра кўтарилиши б-н Д. тезлашади. Бир аралашмали система (бир модда) даги Д. ўз диффузия, кўп аралашмали система (газ, суюқ ёки қаттиқ эритмалар) даги Д. гетеродиффузия дейилади. Фан ва техника соҳаларида Д.нинг аҳамияти катта; кимёда Д. усули эриган модданинг молекуляр оғирлигини аниқлашда қўлланилади. Биологияда озиқ моддаларнинг сўрилиши ва ютилиши ҳамда моддалар алмашинув маҳсулотларининг чиқиб кетишида Д.нинг аҳамияти бор. Техникада терини ошлаш, газламани бўяш, металлларни цементлаш ва азотлаш, металлларда химоя қрплама ҳосил қилишда қўлланилади. Геологияда Д. моддаларнинг қуюқдан суюққа, иссиқдан совуққа, намдан қуруққа тарқалишига айтилади. Фойдали қазилма конларини излашда Д.нинг роли жуда муҳим. Д. натижасида конлар бор жойларда рудаларни бирламчи ва иккиламчи ареал (жой) лари ҳосил бўлади. Булар ўз навбатида маъдан конларини қидиришда асосий омиллардан ҳисобланади. Физикада молекулалар (атомлар) Д.сидан ташқари ўтказувчанлик электронлари, коваклар, нейтронлар ва б. зарралар Д.си ҳам ўрганилади.

ДИФФУЗОР — 1) қувур ёки каналнинг ҳаво, газ ёки суюқлик оқими секинлашадиган ва босими ошадиган қисми. Ҳаво ўтказиш қувурларида, газ, нефть тозалаш ва ҳайдаш ускуналарида, ўлчаш асбобларида Д. бўлади. Автомобиль двигателлари карбюраторларида Д. цилиндрларга юбориладиган ёнилғи аралашмасининг ҳосил бўлиш шароитларини (тўла буғланиши ва чангишини) яхшилайти, ҳаво тезлигини оширади; 2) электротехникада — радиокарнай механик тебранувчи тизимининг бир қисми; ҳавода товуш тўлқинлари ҳосил қилиш учун мўлжалланган; 3) фототехникада — контрасти камайтирилган (юмшоқ) расмнинг фотографик тасвирини олиш учун мўлжалланган мослама; 4) алю-

миний олишда — майдаланган боксит бўлақлари ишқор эритмасида ишланадиган аппарат. Одатда, 12—14 та шундай аппаратни кетма-кет бириктириб, батарея ҳосил қилинади. Батареянинг бир томонидан иссиқ сув берилиб, иккинчи учидан концентрланган натрий алюминат эритмаси олинади.

ДИХЛОРЭТАН, этиленхлорид, $\text{CH}_2\text{Cl}-\text{CH}_2\text{Cl}$ — чучмал ҳидли рангсиз суюқлик, ундан хлороформ ҳиди келади. Мол. м. 98,97. Қайнаш т-раси $83,5^\circ$, зичлиги $1,253 \text{ г/см}^3$. Сувда эри-майди, спирт ва эфирда эрийди. Сув б-н азеотроп аралашма (қайнаш т-раси $71,6^\circ$; таркиби 91,8% Д. ва 8,2% H_2O) ҳосил қилади. Д. саноатда хлор б-н этилендан олинади. Д. техникада экстракция жараёнларида, газмолларни тозалашда, эритувчи сифатида, лок-бўёқ саноатида, кўпгина органик бирикмалар синтезида, антидетонатор аралашмалари тайёрлашда, фумигант сифатида, дистиллашда ва б. мақсадларда қўлланилади.

ДИХОГАМИЯ (юн. *dicha* — икки киём, бўлақча ва *gamos* — қўшилиш) — ўсимлик гулидаги чангчи ва уруғчи органларининг турли муддатда етилиши. Д. ўсимликларнинг ўз-ўзидан чангланишига йўл қўймайди. Чангчиларнинг уруғчидан олдин етилиши протандрия, уруғчининг чангчидан олдин етилиши протогиния деб аталади. Д. кўпчилик ўсимликларга хос. Чангчи ва уруғчиларнинг бир вақтда етилиши гомотегамия деб аталади.

ДИХРОМАТЛАР, бихроматлар — бихромат кислота $\text{H}_2\text{Cr}_2\text{O}_7$ нинг нормал тузлари. Хроматлар эритмасига кислота қўшиш натижасида ҳосил бўлади. Умумий формуласи $\text{M}_2\text{Cr}_2\text{O}_7$. Д. дан калий бихромат $\text{K}_2\text{Cr}_2\text{O}_7$ захарли, сувда яхши эримайдиган қизил-кўнғир рангли кристалл. Д. лаб.да оксидловчи сифатида, техникада эса толаларни бўяшда, читга гул босишда, гугурт ва кўн саноатида

ишлатилади. K2Cr2O7 б-н концентрланган сульфат кислотанинг тенг ҳажмдаги аралашмаси (хромли аралашма) лаб. ларда кимёвий жиҳозларни ювишда қўлланилади.

ДИШАН ҚАЛЪА (ташки қалъа)— Хиванинг рабод қисми. 1842 й.да Хоразм хони Оллоқулихон Хивани ташқи хужумдан сақлаш учун девор (уз. 6250 м, бал. 7—8 м, девор қалинлиги 5—6 м.) б-н ўратган. Қурилишга кўп аҳоли жалб қилиниб, қалъа 6 ҳафтада битка-зилган. Д. қ.да 10 дарвоза бўлган: Ҳазорасп (Қўй), Пишканик, Боғи шамол, Шайхлар, Тозабоғ, Шоҳимардон, Дошоёк, Қўш, Гадейлар ва Гандумиён (Ҳазорасп ва Қўш дарвозаларидан бошқалари сақланмаган). Д. қ.нинг бош кўчалари (Ҳазорасп, Боғи шамол, Шоҳимардон, Қўш) Нуруллабой саройи, Сайидбой мадрасаси ва масжиди, Сайид Моҳи руи жаҳон, Тўрт Шаббоз, Абдолбобо мажмуалари каби кўпгина обидалар сақланиб қолган. Д.қ.да хозир маъмурий ва маиший бинолар, хибёнлар барпо этилган.

ДИЭЛЕКТРИК АНТЕННА - диэлектрик стержень ва коаксиал кабель (сиртига металл сим қопланган кабель) дан ясалган антенна. Радиотўлқинларни узатишда стержень ўқи бўйлаб электромагнит тўлқинлар тарқалади. Стержень сиртида фазалари югурувчи тўлқин қонуни бўйича ўзгарадиган электр ва магнит майдонлардан иборат тангенциал ташкил этувчилар вужудга келади. Д. а. кўпинча учуш аппаратларининг сантиметрли ва дециметрли тўлқинларда ишлайдиган радиоқурилмаларида қўлланилади.

ДИЭЛЕКТРИК КУЧАЙТИРГИЧ - асосий кучайтирувчи элементи сегнетоэлектрикли конденсатордан иборат бўлган электр тебранишлари кучайтиргичи; келадиган кучланиш ўзгарганда конденсатор сифими ўзгариб, электр тебранишлар кучаяди. Кўпинча Д. к.нинг кучайтириш каскадида сегнето-электрикли конденса-

торлар электрик кўприк схемасида уланади. Д. к.нинг бир каскадидан бериладиган кучланиш бўйича паст частотали электр тебранишларни 100 мартагача кучайтириш мумкин. Лампали ва транзисторли кучайтиргичларда кучайтиришни ошириш учун алоҳида кучайтириш каскадлари бирин-кетин уланиши мумкин. Ишлаш тарзи бўйича Д. к. магнитли кучайтиргичга ўхшаш; асосан, автоматика, сигнализация қурилмалари ва б.да ишлатилади.

ДИЭЛЕКТРИКЛАР (диа... ва инг. electric — электр) — электр токини деярли ўтказмайдиган материал (моддалар; солиштирма электр қаршилиги — 107—1020 Омм, диэлектрик киритувчанлиги — 4—104. Д. электр токини ўтказгичларга нисбатан 1015—1020 марта ёмон ўтказади. «Д» атамасини фанга М. Фарадей киритган. Ионлашмаган барча газлар, баъзи суюкликлар ва қаттиқ жисмлар Д. ҳисобланади. Ташқи электр майдон таъсири бўлмаган ҳолларда Д.ни кутбли Д. ҳамда кутбсиз Д.га ажратиш мумкин. Бунда Д. молекулаларининг диполь моментлари нолга тенг (кутбсиз молекулалар) ёки фазодаги йўналишлар бўйича ихтиёрий равишда тақсимланган бўлади (кутбли молекулалар). Иккала ҳолда ҳам Д.нинг йиғинди электр моменти нолга тенг бўлади. Кутбланиш электр майдон кучланишига, т-рага, муҳитнинг электр хоссасига боғлиқ. Кутбли Д.га спирт, тоза сув; кутбсиз Д.га инерт газлар, кислород, водород, бензол, полиэтилен ва б. қиради.

Кутбли молекулалардан ташкил топган Д. электр майдонга жойлаштирилганда, ҳар бир диполни майдон кучланганлиги йўналишида бурувчи таъсир кучлари вужудга келади. Аммо тўла бурилишга иссиқлик ҳаракатлари тўсқинлик қилади. Натижада мусбат зарядлар электр майдон йўналишида, манфий зарядлар эса тескари йўналишда кўчади. Умуман барча турдаги кутбланиш натижасида ташқи майдон кучланганлик чизикдари

Д.дан чиқаётган нукталарда мусбат ва Д.га кираётган нукталарда манфий боғланган зарядлар ҳосил бўлади. Азот, кислород, водород газлари, толуол, бензол суюқликлари ва полистирол, полиэтилен, нафталин каби кат-тик моддалар буларга мисол бўла олади. Кутбланиш электронлар ва ионларнинг силжиши туфайли вужудга келса, бундан Д.нинг диэлектрик киритувчанлиги 4 дан 15 гача кийматларга эга бўлиши мумкин.

Ташқи майдон бўлмаганда ўз-ўзидан кутбланиш қобилятига эга бўлган Д. гуруҳи ҳам мавжуд. Улар сегнето-электриклар деб аталади. Уларнинг диэлектрик киритувчанлиги бир неча мингга етиши мумкин. Сегнетоэлектрикларда деформация вақтида кутбланиши кузатилади. Бу ҳодиса пьезоэлектрик эффект деб юритилади.

Д. каттик (органик, аорганик), суюқ ва газсимон хилларга бўлинади. Каттик органик Д.га целлюлоза, каучук, кат-рон, битумлар, парафинлар, мум, ёғоч, қоғоз, пластмассалар, лок бўёқлар ва б. киради. Булар куч, сигнал ка-белларини изоляциялашда, конденсаторлар, ғалтаклар, кистирмалар тайёрлашда, электр аппаратуралар симлари ва чулғамларининг изоляцияларига шимдиришда ишлатилади. Каттик аорганик Д.га радиотехник керамика, сегнетоэлектриклар, пьезоэлектриклар, электроник шиша, слюдалар ва б. киради. Булардан изоляторлар, юқори частотали конденсаторлар, пьезоэлементлар, баллонлар, электровакуум асбоблар ва б. тайёрланади. Суюқ Д.га куч трансформаторига, юқори кучлинишли улаб-узгичларга куйиладиган минерал мойлар мисол бўлади. Газсимон Д.га элегаз [олтингургурт (VI)- фторид], водород, инерт газлар, ҳаво ва б. киради. Элегазлар конденсатор ва кабелларда, водород турбогенераторларда, инерт газлар ион асбобларда ишлатилади.

ДИҚҚАТ — субъект фаолиятининг бирор объект ёки ҳодисага жалб қилиниши. У ҳар қандай онгли фаолият самара-

дорлигининг зарур шартидир. Бош мия пўстлоғининг муайян жойларидаги оптимал қўзғалиш манбалари Д.нинг физиологик асосини ташкил қилади. Д. икки турга бўлинади: ихтиёрсиз (пассив) Д. ва ихтиёрӣ (актив) Д. Ихтиёрсиз Д. бирон ташки сабаб таъсирида киши хоҳишидан қатъи назар ҳосил бўлади. Бундай Д. одамдан ирода кучини талаб қилмайди. Д.ни жалб қилиш учун қўзғатувчининг кучи катта аҳамиятга эга; мас, нарсанинг чи-ройилилиги, ёрқинлиги, ўткир хидилилиги ва б. хусусиятлари Д. ни беихтиёр тортади. Ихтиёрӣ Д. да психик фаолият оддиндан белгиланган мақсад б-н муайян нарсага онгли равишда жалб этилади. Д.нинг бу тури ирода кучини талаб қилади; шунинг учун бу Д. иродавий Д.деб ҳам аталади. Инсоннинг бутун онгли фаолияти асосан ихтиёрӣ Д. восита-сида амалга оширилади.

Д.нинг барқарорлик, кўчувчанлик, бўлинувчилик каби хусусиятлари, кўлами бор. Д.нинг барқарорлиги унинг ягона, умумий (мас, китоб ўқиш, масала ечиш каби) ишга хизмат қилувчи нарса ёки ҳодисага узоқ муддат жалб бўла олишидан иборат. Бунда ҳаракат объектлари (мас, китоб матни, масалада берилган сонлар ва шу кабилар) ҳамда ҳаракатнинг ўзи (мас, масалани ечиш йўллари) ўзгариб туриши мумкин, лекин фаолиятнинг умумий йўналиши ўзгармай саклани-ши лозим. Кўчувчан Д. бир фаолиятдан ёки нарсадан бошқа фаолият ёки нарсага тез жалб бўлади. Бу хусусият Д.нинг аввалги нарсага қай даражада қаратилганлигига ва янги фаолиятнинг хусусиятига (унинг Д.ни қанчалик қарата олишига) боғлиқ. Д.нинг бўлина олиш хусусияти бир вақтнинг ўзида 2 ёки ундан ортиқ иш-ҳаракат бажаришда акс этиб, кўп касб эгалари (мас, ўқитувчи, шофёр, учувчи) учун айниқса катта аҳамиятга эга. Бу хусусият бир фаолиятни бажариш хийла автоматлашиб, иккинчи фаолият бир қадар таниш бўлиб қолгандан ке-йин таркиб топади.

Д. кўлами унинг энг қисқа вақт ичи-

да (гўё бирданига) ўз доирасига сиғдира олиши мумкин бўлган нарсалар сони б-н белгиланади. Шу жиҳатдан Д. кенг ёки тор бўлиши мумкин. Одатда, кенг кўламли Д. яхши Д. ҳисобланади. Д. кўлами идрок қилинаётган нарсаларнинг ҳамда уларни идрок қилаётган киши фаолиятининг вазифаси ва хусусиятига боғлиқ.

Д.нинг акси паришонхотирликаяр. Бунда одам Д.ини бирор нарсага тўплай олмай, ҳамма вақт бошқа нарсаларга чалғийверади. Шундай ҳолат киши қаттиқ чарчаганда, унинг учун аҳамиятсиз жуда кўп кўзгатувчилар мавжудлигида ёки, аксинча, битга ҳам кўзгатувчининг одам учун аҳамияти бўлмаганда рўй беради. Машқ қилиш б-н паришонхотирликка барҳам бериш мумкин.

Д.нинг турлари ва хусусиятлари одамнинг жуда ёшлик давридан бошлаб ривожланади ва ҳаёти давомида ўзгариб, мураккаблашиб боради.

ДМИТРИЙ ДОНСКОЙ, Дмитрий Иванович (1350.12.10 — Москва—1389.19.5) — Москва (1359 й.дан) ва Владимир (1362 й.дан) улуғ князи. Иван II Красний (1326—59)нинг ўғли. Отаси ўлгач (1359), Олтин Ўрда хони Мурод унга улуғ князлик ёрлиғини берган. Д. Д. Москвада оқ харсангдан Кремль бунёд эттирган (1364). У 1372 й. Тверь ш.ни қамал қилиб, унинг князи Михаилни сулҳ тузишга ва улуғ князлик даъвосидан бутунлай воз кечишга мажбур этган. Сўнг, шу йили Рязань князлигини ҳам ўзига бўйсундирган. Шу тарика Д.Д. барча кўшни князликларни итоат эттириб, Олтин Ўрдага қарши урушга ҳозирлик кўра бошлаган. Аммо, 1377 й. Кўк Ўрда хони Араб-шоҳ (1376—77) Д. Д. кўшинини тор-мор келтириб, Суздаль, Нижний Новгород ва Рязань князликларини ишғол қилган. 1380 й. Д. Д. Олтин Ўрда туманбошиларидан бири — Мамай кўшинлари б-н жанг қилиб, уни енгган (қ. Куликово жанги). 1381 й. Оқ Ўрда хони Тўхтамишхон Д.Д. кўшинини бу-

тунлай тор-мор келтириб, Москвани ишғол қилгач, Русь яна Олтин Ўрдага қарам бўлиб қолган.

ДНЕПР (юн. Борисфен) — Шарқий Европадаги дарё, РФ, Белоруссия ва Украина худудида. Уз. 2201 км. (Европада узунлиги бўйича Волга ва Дунадан кейин 3-ўринда), ҳавзасининг майд. 504 минг км². Валдай қирларидан бошланиб Қора денгизнинг Днепр лиманига қуйилади. Д.нинг ўнг ва чапдан ирмоғи кўп; йириқлари — Друть, Березина, Припять, Сож, Десна, Суда, Псёл, Ворскла, Самара, Рось. Ўрта оқимида Д.нинг водийси кенг (6—18 км), қад. террасалар бор. Қуйи оқимида Д. Қора денгиз бўйи пастгекислигидан оқиб ўтади. Қор ва фунт сувларидан тўйинади. Ўртача сув сарфи 1700 м³/сек. Дек.дан март охиригача музлайди. Д.да қуйилиш еридан 1677 км масофада кема қатнайди. Асосий пристанлари ва портлари: Могилёв, Киев, Ка-нев, Черкасси, Кременчуг, Днепропетровск, Запорожье, Никополь, Херсон. Д. сунъий сув системалари орқали Болтик денгизи ҳавзасининг дарёлари: Фарбий Двина б-н Березина системаси, Неман б-н Днепр-Неман, Фарбий Буг б-н Днепр-Буг каналлари орқали боғланган. ГЭС лар қурилган.

ДНЕПР БЎЙИ ПАСТТЕКИСЛИГИ, Днепр пасттекислиги— Украинадаги пасттекислик, Днепр дарёсининг чап соҳилида. Бал. 50—160 м, энг баланд жойи 226 м, уз. 500—600 км, эни 200 км, Лёсс, лёссимон қумоқ ва флювиогляциал ётқизикдардан таркиб топган, улар устида серунум қоратупроқ пайдо бўлган. Ер юзаси текис, фақат Днепр бўйи қирларига яқин ерларда сойлик ва жарлар бор. Д. б. п. урмондашт, қисман дашт зонасида. Кўп қисмида дехқончилик қилинади.

ДНЕПР БЎЙИ ҚИРЛАРИ - Украинадаги қирлар, Днепр ва Жан. Буг дарёларининг ўрта оқимлари оралиғида. Энг баланд жойи 323 м. Ясси сувайирғичлар

орасида чукур водий ва сойликлар бор. Д. б.к. заминидаги қад. кристалл жинслар устини учламчи ва тўртламчи давр кум, гил, лёсс ва лёссимон кумоклар копланган. Қирлар серунум қоратупрокли ўрмондашт ва дашт ерлардир; кўп қисмида деҳқончилик қилинади.

ДНЕПРОДЗЕРЖИНСК (1936 й.гача Каменское) — Украинадаги шаҳар (1926 й.дан), Днепропетровск вилоя-тида, Днепр дарёсидаги порт. Т.й. станцияси. Аҳолиси 278 минг киши (1997). Металлургия к-ти, кимё, кокс кимёси, машина-созлик (вагонсозлик ва б.) саноати корхоналари бор. Қурилиш материаллари (шу жумладан цемент) ишлаб чиқарилади. Иссиқлик электр маркази, ГЭС ишлаб турибди. Индустрия ин-ти, шаҳар тарихи музейи мавжуд. Д. 1750 й.дан маълум.

ДНЕПРОПЕТРОВСК (1926 й.гача Ека-теринослав) — Украинадаги шаҳар, Днепропетровск вилояти маркази. Днепр дарёсидаги порт. Т.й. тугуни. Аҳолиси 1134 минг киши (1997). Қора металлургия (2 та металлургия з-ди, 2 та қувур прокати зди ва б.), машинасозлик зди, оғир пресс и.ч. бирлашмалари, кон-шахта, металлургия жихозлари, станоксозлик, электровозсозлик, комбайн з-длари, радио завод ва б., кимё (пластмасса, шина и.ч.), кокс кимёси, қурилиш материаллари, енгил, озик-овқат саноати корхоналари бор. Украина ФА нинг илмий маркази, 9 олий ўқув юрти (жумладан 2 ун-т), 5 театр (опера ва балет театри ва б.), 3 музей (шу жумладан бадий ва тарихий музейлар) мавжуд. Д.га 1776 й. асос солинган. Потёмкин саройи (ҳоз. Талаба саройи, 18-а. охири), Преображенский кафедрали собор (19-а.) сақланган.

ДНЕПРОПЕТРОВСК ВИЛОЯТИ - Украина таркибидаги вилоят. 1932 й. 27 фев.да ташкил этилган. Днепр дарёсининг ўрта ва қуйи оқими ҳавзасида. Майд. 31,9 минг км². Аҳолиси 3811 минг киши (1997), асосан украинлар; шунинг-

дек, рус, яхудий, белорус ва б. миллат вакиллари ҳам яшайди. Д.в. 20 туманга бўлинган, 19 шаҳар, 54 шаҳарча бор. Д.в.нинг ер юзаси баланд-паст текислик, ғарбида Днепр бўйи қирлари, марказий қисмида Днепр бўйи пасттекислиги бор. Иқлими мўътадил континентал иқлим. Январнинг ўртача т-раси — 5° дан (Никополь) — 6,5° гача, июлники 21,8° дан (Никополь) 22,6° гача (Павлоград). Йиллик ёғин шим.да 450 мм, жан.да 400 мм. Энг йирик дарёси — Днепр. Тупроғи қоратупроқ. Даре водийлари ва оролларида ўрмонлар учрайди.

Д.в.да саноат етакчи ўринда. Вилоят саноати темир рудаси ва темирли кварцит (Кривой Рог ҳавзаси), марганец рудаси (Никополь қони), титан, никель, боксит, тошқўмир (Ғарбий Донбасс) ва қўнғир кумир (Днепр қўнғир кўмир ҳавзаси), табиий газ (Царичанка тумани), минерал қурилиш материаллари (гранит, каолин, доломит), ўтга чидамли гил захиралари асосида ишлайди. Кривой Рог ҳавзаси, Никополь ва Марганец ш.лари ва жан.-шарқий қисмида қончилик саноати ривожланган. Днепропетровскда қора металлургия, қувур з-длари, Кривой Рогда қора металлургия, машинасозлик з-длари ва б. бор. Кокс кимёси ва кимё саноатлари, қурилиш материаллари, ёғочсозлик саноати ҳам ривожланган. Озиқ-овқат ва енгил саноат гармоқлари муҳим ўрин эгаллайди. Днепр бўйи, Кривой Рог ва Днепродзержинск ГРЭСлари, Днепродзержинск ГЭС ишлаб турибди. Шебелінка — Днепропетровск — Кривой Рог — Одесса, Перешчепино — Днепропетровск газ қувурлари, Кременчуг — Кривой Рог — Херсон нефть қувурлари бор.

Қ.х.да товар маҳсулотлари ҳам етиштирилади. Донли экинлардан кузги буғдой, маккажўхори, баҳори арпа, техника экинларидан кунгабоқар, қанд лавлаги, соя экилади. Боғдорчилик, мевачилик ва тоқчилик ривожланган. Чорвачилигида қорамол, чўчка, қўй-эчки боқилади. Паррандачилик, асаларичилик, ипакчилик ва балиқ овлаш (Днепр

ва унинг ирмоқларида) ҳам муҳим ўрин тутди. Транспортнинг асосий тури — т.й. Автомобиль ва дарё транспортлари, Днепр дарёси катта аҳамиятга эга. Йирик портлари: Днепропетровск, Днепродзержинск, Никополь. 11 олий ўқув юрти, 7 театр, 6 музей бор.

ДНЕСТР (юн.— Тугас) — Шарқий Европадаги дарё, Украина ва Молдавияда. Уз. 1352 км. Ҳавзасининг майд. 72,1 минг км2. Карпат тоғларининг шим. ён бағридан бошланиб, Кора денгизининг Днестр лиманига қуйилади. Қуйи оқимида ўртача сув сарфи 310 м3/сек. Суви суғоришга сарфланади, юкори оқимида ёғоч оқизилади. Сороки ш.дан Дубоссари ГЭС гача ва ГЭС дан қуйилиш жойигача мунтазам кема қатнайди. Ёмғир ва қор сувларидан тўйинади. Ўртача йиллик оқим қарийб 8 км3. Д. қиш илик келганда музламайди. Д. бўйида Бендери, Тирасполь ш.лари жойлашган.

ДОБИЛОВ Аббос (1898, Тахтақўпир тумани—1970.11.1, Нукус)—қорақалпоқ шоири ва оқини. Қорақалпоғистон халқ шоири (1944), Ўзбекистон халқ шоири (1957). Қорақалпоқ халқ оғзаки ижоди ва дostonчилигининг таниқли намояндаси. Ижоди 1915 й.дан бошланган. Ватан, ватанпарварлик, дўстлик, оддий инсоннинг яратувчилик меҳнати Д. ижодининг асосий мавзуларидир. 2-жаҳон уруши йилларида Д. ижоди юксак чўққига кўтарилган («Душманни янч», «Номард йигит нега даркор?», «Жангчиларга зарар етказмадингми?» ва б.). «Баҳодир» (2 китоб, 1946—56) достонида қорақалпоқ халқининг кўп асрлик ҳаёти кенг кўламда тасвирланган. Д.нинг 10 га яқин шеърини тўплами ва 2 жилдли «Танланган асарлар»и (1959) чоп этилган. Шеърларидан намуналар ўзбек тилига таржима қилинган («Шеърлар», 1956). Бердақ номидаги Қорақалпоғистон Давлат мукофоти лауреати (1967).

Ас: Светлый день. Стихи, Нукус, 1956; Шғармалари, 1—2-ж., Нокис, 1959;

Арнаулар (Қрсықлар), Нокис, 1966.

Ад.: Нийетуллаев С, Аббос Дабыловтин творчестволик жолы, Нокис, 1966.

ДОБРОВОЛЬСКИЙ Иван Викентьевич (1780—90 й.лар орасида, Могилёв губерниyasi — 1851, Гродно) — рус мусиқа фольклоршуноси, созанда, капельмейстер, мусиқа-жамоат арбоби. Тахм. 1810 й.дан Астрахонда яшаган. 1816 й.дан «Осиё мусиқа журнали» («Азиатский музыкальный журнал»)ни нашр эттирган. Жур.нинг 8 сони (яъни 1816 й.да № 1 ва № 2, 1817 й.да № 3 ва №4, 1818 й.да № 5—8) чоп этилиб, унда Д. Ўрта Осиё (хусусан ўзбек, туркман, қирғиз ва б.), Кавказ (арман, лезгин, кабардин, черкас, чечен ва б.) халқлари, шунингдек, Астрахон татарлари, қалмоқлар мусиқа фольклори на-муналарини тўплаган ва европача ус-лубда (фортепиано ижроси учун, гармониялаштириб) илк бор нашр этган.

Ад.: Кароматов Ф., Из истории записи музыкального фольклора в Узбекистане.— Вопросы музыкальной культуры Узбекистана, вып. 2, Т., 1969.

ДОБРЮБОВ Николай Александрович [1836.24.1(5.2), Нижний Новгород - 1861.17(29).11, Санкт-Петербург] - рус адабиётшуноси, публицист, Петербургдаги Бош педагогика ин-тини тамомлаган (1857). 1856 й.дан вақтли матбуотда илк мақолалари эълон қилинган. 1857 й.дан «Современник» жур.нинг раҳбарларидан бири, жур.нинг «Хуштак» («Свисток») ҳажвий бўлими муҳаррири (1859). Д.нинг асосий тадқиқотлари, тақризлари, мақолалари «Современник»да чоп этилган. 1860 й. май, 1861 й. июль ойига қадар чет эллар (Франция, Италия)да даволанади. Д. бутун умрини инқилобий йўналишдаги ғояни тарғиб қилишга бағишлади. Асарларида ҳам, ижтимоий фаолияти давомида ҳам монархия тузумини, крепостнойлик ҳуқуқини, аслзодаларга хос бўлган либерализмни қоралади ва деҳқонлар инқилоби ғоясини илгари сурди. У. Н.

Чернишевский б-н 19-а. ўрталарида Россиядаги инқилобий ҳаракатнинг ғоявий раҳнамоси бўлди. Дехқонлар социализми тарафдори си-фатида капиталистик ижтимоий-иқтисодий, сармоёга асосланган тузумни аёвсиз танқид остига олди. Д. ўз мақолаларида жамият тарихи меҳнатқашлар б-н сармоюдорлар ўртасидаги кураш тарихидан иборат, тарихий тараққиётни халқ белгилайди, шахснинг тарихдаги ўрнини ҳам инкор этиб бўлмайдди, деб ҳисоблайди. Аслида, у фалсафий идрок этилган борлиқ ғоясини қўллаб-қувватлайди, идеализмни, динни танқид қилади. Эстетика асослари тўғрисида асарлар яратган. Адабиёт ва адабиётшунослик реалистик тамойилларга суяниши лозимлигини таъкидлаган. «Жаҳолат салтанати», «Обломовчилик нима?», «Қачон ҳақиқий кун келади?», «Жаҳолат салтанати ичра нур» (1859—60) каби тадқиқотларида русларнинг ҳаётида ва адабиётида янги шахс — арбоб, курашчан қаҳрамон пайдо бўлиши ғоясини илгари сурган. Ҳажвий шёърларида ижтимоий зиддиятларни, зулм остида эзилган халқ ҳаётини тасвирлайди, дехқонлар ин-килобини қувватлайди («Оленин тобути устидаги ўйлар», «Розенталга» ва б.). Д. педагогика масалалари тўғрисида ҳам асарлар ёзган («Тарбия жараёнида обрў-этиборнинг аҳамияти», 1857; «Бутун Россияга хос бўлган хом халёллар...», 1858 ва б.).

Ас: Танланган адабийтанқидий мақолалар, Т., 1954.

ДОВГОСТОВ ОЛТИН КОНИ - Навоий вилоятида жойлашган кон, Зарафшон ш.дан 40 км жан.да. 1967 й.да Овминзатов — Белтовнинг марказий қисмидаги тепаликда топилган, разведка ва баҳолаш ишлари 1970—73 й.ларда бажарилган. 1977—82 й.ларда конда мукамал разведка ишларининг 2-нав-бати олиб борилган. Коннинг геологик тузилишида юқори рифей терриген (алевролит, қумтош, сланецлар) ётқиқиклардан иборат бесопан свитаси

иштирок этган. Д.о.к. узунлиги 2,5 км, калинлиги 100—450 м минераллашган зонадан иборат. Руда жисмлари томир-симон, узунлиги бир неча ўн м бўлиб, 150—500 м чуқурликкача давом этган. 16 та руда жисми аниқланган. Д.о.к. асосий рудали минераллари пирит, олтин б-н арсенопирит, антимонит; норуда минераллар — кварц, кальцит, серицит; иккинчи даражалилари — марказит, сфалерит, аргентит. Д.о.к.— захирадаги кон.

ДОВЖЕНКО Александр Петрович (1894.11.9, Чернигов вилояти, Сосни-ци кишлоғи — 1956.25.11, Москва) — кинорежиссёр, ёзувчи, сценарийчи. Кинематография асосчиларидан. Халқ артисти (1950), Украинада хизмат кўрсатган санъат арбоби (1950). Дастлабки фильмлари — «Дипкуррьер сумкаси», «Звенигора» катта муваффақият қозонди. «Арсенал», «Ер» фильмлари жаҳон экранларида ҳам шуҳрат қозонди. Д.нинг илк овозли фильми «Иван», шунингдек, «Аэроград», «Шчорс» бадиий фильмлари, «Халоскорлик» каби ҳужжатли — публицистик ва «Мичурин» бадиий фильмлари кино санъати тараққиётида муҳим роль ўйнади. «Гулдаги ҳаёт» пьесаси ва «Денгиз ҳақида дoston», «Сехрланган Десна» каби сценарийлар, анчагина хикоя, очерклар, кино тарихи ва назариясига оид мақолалар ҳам ёзган. 1957 й. Киев киностудиясига Д. номи берилган.

ДОВИДОВ Михаил Довидович [1913.12(25).5, Андижон - 1981.16.6, Тошкент] — опера хонандаси (лирик тенор), актёр ва педагог. Ўзбекистан халқ артисти (1978). Москвадаги Ўзбек опера студиясини тугатган (1939). 1933 й.дан Ўзбек давлат мусикали театрида артист, 1939 й.дан Навоий номидаги опера ва балет театри яккаҳони. Майин ва ширали овоз соҳиби Д.нинг ижро услуби европа ва миллий хонандалик анъаналарининг мутаносиблиги б-н ажралиб турди. Ўзбек операларидан Назирий (С. Бобоев, «Ҳамза»), Олимжон (Т. Содиков,

Д. Зокиров ва б., «Зайнаб ва Омон») ва айниқса Ҳидоят (С. Юдаков, «Майсаранинг иши»), шунингдек, Ленский (П. Чайковский, «Евгений Онегин»), Шуйский (М. Мусоргский, «Борис Годунов»), Альмавива (Ж. Россини, «Севилья сартароши») каби партияларни маҳорат б-н ижро этган. Концерт репертуаридан ўзбек, тожик, татар ва озарбайжон халқ кўшиқлари ўрин олган. 1966 й.дан Тошкент театр ва рассомлик санъати ин-тида дарс берган.

ДОВИДОВА Берта (1922.20.12, Маргилон) — хонанда, мақом йўллари мохир ижрочиси. Ўзбекистон халқ артисти (1964). Тошкент тиббиёт билим юртини тугатгач (1938), ҳамшира бўлиб ишлаган (1938 — 43). Аввал ҳаваскор хонанда сифатида танилган, кейинчалик Ю. Ражабий, Ш. Соҳибов, М. Юсупов, И. Икромов, Ё. Довидовлар ёрдамида хонандалик маҳоратини оширган. Ўзбекистон радиоси қошидаги хор жамоасида (1943), ўзбек ва тожик ансамблларида (1944—60), «Мақом ансамбли»да (1960—87) етакчи хонанда. Мафтунокор, майин ва ширадор овоз соҳибаси Д.нинг ижро услубида чуқур фалсафий мазмун нафис оҳангдорлик б-н уйғунлашган. Д. репертуаридан ўрин олган «Муножот» (И. Икромов), «Баёт I, II, V», «Наво» мақомидаги «Талқини Баёт», «Насри Баёт», Рост мақомидаги «Насри Ушшоқ», «Уфари Ушшоқ», Дугоҳ мақомидаги «Сарахбори Оромижон», «Уфари Оромижон», шунингдек, «Самарқанд Ушшоғи», «Фигон», «Дугоҳ» ва б. мумтоз ашулалар унинг ижросида нозик, ички ҳиссиётларга бой, юксак бадиий ифодасини топган. Д.нинг ижро дастуридан ўзбек ва тожик халқ кўшиқлари, бастакорлар ашулалари («Дилнавозим», С. Калонов; «Кўнглима», О. Қосимов; «Қиз севгиси», Н. Ҳасанов ва б.) ҳам ўрин олган. Москвада ўтказилган Ўзбек адабиёти ва санъати декадаси (1959) нинг қатнашчиси. Д. ижро этган кўпгина мақом йуллари грампластинка («Берта

Довидова», 1969 ва б.) ва Ўзбекистон радиосида магнитофон тасмаларига эзиб олинган. Хонанда ҳақида телефильм («Муножот», 1975) яратилган. «Эл-юрт хурмати» ордени б-н мукофотланган (1999).

ДОВИЙ (тахаллуси; асл исми Абдулҳоди Абдулаҳад ўғли) (1893 — Кобул — 1982.19.8) — афгон маърифатпарвар шоири, давлат ва жамоат арбоби. Илк шеърӣй китоби («Тошқин», 1945) пушту тилида ёзилган. Садриддин Айнийншнт «Мозий ва ҳол» («Ўтмиш ва бугун») номли шеърига татаббу сифатида «Жаридалар таърифи ва фойдалари ҳақида» («Дар таъриф ва фавойиде жаройид», 1914) сарлавҳали муҳаммас ёзиб, унинг биринчи мисрасида Маҳмудхўжа Бехбудий (1875—1919) томонидан Самарқандда нашр этилган «Ойна» журнали (1913—15) ҳақида ижобий фикр билдиради. Маърифатпарварлик мавзуидаги «Бад набуд» («Ёмон бўлмасди», 1917), «То ба кай?» («Қачонгача», 1918) ҳамда эркпарварлик руҳида ёзилган «Булбуле геррефтор» («Туткун булбул», 1917) номли шеърӣй асарлари шуҳрат қозонган. Д. 1920—21 й.лар Афғонистоннинг Бухоро Республикасидаги Фавқулудда ва Мухтор элчиси вазифасида ишлаган, 1923 й.да эса у Афғонистон ҳукуматининг фавқулудда ҳайъати раҳбари сифатида иккинчи бор Бухорога келиб, расмий кишилар б-н музокаралар олиб борган. Бу сафарлари чоғида Д. Бухоро жадидлари б-н мулоқотда бўлган. Абдурауф Фитрат (1886—1938) у ҳақда яхши фикрда бўлган. Д. сиёсий, ижтимоий, адабий мавзуларда ёзилган 20 дан ортқ китоб, рисола ва таржималар муаллифи.

Ад.: Иномхўжаев Р., Афғонистон маърифатпарварлик адабиёти очерклари, Т., 1999.

ДОВКАМПИР КЎЛИ - Қорақалпоғистон Республикаси Бўзатов туманидаги кўл. Амударё тармоғи Окдарёнинг ўнг соҳилида, Довулбойўзак тар-

могидан ва сизот сувларидан тўйинади. Сув юзасининг майдони (сувга тўлганда 300 гектар) ва чуқурлиги (энг чуқур жойи 1 м) ўзгариб туради. Туби текис, майдонининг катта қисми қамишзор ва турли утлар б-н қопланган. Суви тиниқ ва чучук. Д. к.да чуртан, чавоқ, кизилқанот, таран, тангабалик, олабуға балиқлари бор. Амударёда сув кам бўлган йиллари сув сатҳи пасайиб, баъзан деярли куриб қолади.

ДОВОН — тоғнинг ошиб ўтиш қулай бўлган жойи. Ўзбекистонда Д. сўзи б-н бирга бел, ошув атамалари ҳам ишлатилади. Тарихий манбаларда учрайдиган арт, ақба, кўтал сўзлари ҳам. Д.нинг синонимларидир. Илгарилари Д.дан пиёда ёки от-уловда ошишган. Ҳозир Ўрта Осиёда, жумладан Ўзбекистонда бир қанча Д.лардан автомобиль йўли ўтади. Мас, Қамчиқ Д.идан Тошкент—Қўқон йўли, Тахтакорача Д.идан Катта Ўзбекистон тракти ўтади ва ҳ.к.

ДОВОН — 1) хонаки тўқув дастгоҳининг танда ипни кўтариб турадиган қисми. Асосан икки шоти (ковурға), уларни ўртасидан бириктирувчи ўк ва ўкка кийдирилган ғалтақдан иборат. Наманганда нарвонча, Марғилонда осмадон деб юритилади. Ҳоз. тўқув машиналарида Д. вазифасини махсус ғалтақ бажаради; 2) калавачўп пояларини бирлаштирувчи силлик ёғоч чўп.

ДОВОТ (араб.— сиёҳдон) — қад. Шарқ мамлакатларида, жумладан Ўрта Осиёда кўпинча жездан куйилган ёки лойдан (Хитойда чиннидан ҳам) ясалган сиёҳдон. Қаламдоннинг бир чегига ўрнатилган тури довоқаламдон деб аталган. Европада Д. шиша ва оқ чиннидан тайёрланган.

ДОВУД — Куръонда номи зикр этилган пайғамбарлардан бири. Яҳудий ва христиан диний адабиётларида Давид номи б-н маълум бўлган. Тарихий маълум

мотларга кўра, Д. мил. ав. 11-а.да Исроил ва Иудеяни бирлаштириб, ягона яҳудий давлатини тузган подшо. Куръонда ёзилишича, Д. Жолут (фаластинликлар лашкарбошиси) устидан ғалаба қозонган. «Аллох унга (Д.га) подшоҳлик, пайғамбарлик ва Ўзи хоҳлаган нарсаларидан таълим берди» (Куръон, 2:251), Д. алайҳиссаломга Мусо (ас)дан сўнг самовий китоб — Забур туширилган. Д. темирчиликнинг асосчиси ҳисобланади, ўз кўл меҳнати б-н тирикчилик ўтказган: темирдан хар хил асбоблар ясаб, уни сотиб кун кўрган. Айни чоғда Д. нинг ниҳоятда хушовоз бўлганлиги, тоғлару қушлар унга кўшилиб «тасбеҳ айтиши», даъволашувчи томонларни мурасага келтириш, одилона ҳукм қилиш қобилиятига эга эканлиги ҳақида кўп ривоятлар бор. Д. алайҳиссалом вафотидан сўнг, барча мулк ва пайғамбарлик ўғли Сулаймон (ас)га мерос бўлиб қолган.

ДОВУД «ҚУРУВЧИ», Довуд «Бинокор», Давид IV Георгиевич (1073—1125) — Грузиянинг багратионлар сулоласи давридаги подшоларидан (1089—1125). Грузия князликларини марказлашган яхлит давлатга бирлаштиришга асос солган йирик давлат арбоби. Д. «Қ.» 1097 й. салжукийларга солиқ тўлашни тўхтатиб, Грузиянинг мустақиллигини тиклаган. 1104 й. Кахети, Эрети ва б. шаҳарларни ўз худудига қўшиб олган. 1122 й. Тбилисини ишғол қилган ва пойтахтни Кутаисидан Тбилисига кўчирган. Д. «Қ.» черковдаги юқори лавозимни наслдан-наслга ўтказишга барҳам бериб, унга ҳукумат мансабдорларидан сайлаш тартибини жорий қилган. У зодагонларнинг кўнгилли лашкарларидан ташқари, бевосита подшога қарам бўлган доимий қўшин тузган (1118—20). Д. «Қ.». кипчоқлар улуғ хонининг қизи — Гурандухтга уйланиб, 45 мингдан ортик кипчоқни аскарий хизматга жалб этган. Бундан ташқари у шаҳар, катта (шоҳ) кўчалар, кўприклар, қаср (сарой)лар, қарвон саройлар қуришга, маориф иш-

ларини ривожлантиришга катта аҳамият берган. Гелати ш.даги академияга асос солган. Унинг тараққийпарварлигини назарда тутиб «Қурувчи» деб ном берилган.

ДОВУДБЕК, Чағрибек (? -1061) - Марв ва Хуросон ҳокими (1037—61). Салжуқийлардан. Жанд ҳокими Меккойилнинг ўғли, Салжукнинг набираси. Д. отаси вафотидан сўнг амакиси Ёбғу (Пайғу) ва акаси Тўғрулбек б-н 985 й. сомонишвр хузурига келиб, Нур кишлоғи атрофида истиқомат қилган. 1029 й. қорахонишшраян бўлган Бухоро ҳокими Алитегин б-н салжуқийлар ўртасида низо келиб чиққан; Алитегиннинг фармонига кўра унинг лашкарбошиси Алп қора (Салжукнинг набираси) Юсуфни ўлдирган. Илгари Алитегиннинг ўзи Юсуфни Инонч-Пайғу унвони б-н ўзининг хизматидаги турклар устидан раҳбар қилиб тайинлаганди, 1030 й. мархумнинг амакиваччалари Тўғрул ва Д. кўзғолон қилиб, Алп қора ва унинг 1000 жангчисини қатл этадилар. Алитегин фарзандлари б-н уларга қарши чиққан, аҳоли ҳам уларни қўллаб-қувватлаган. Туркманлар тўла мағлубиятга учрашган, уларнинг мол-мулклари мусодара қилинган, аёллари ва болаларининг бир қисми асир олинган; ноиложликдан Д. акаси б-н Хоразм ҳокими Ҳорун ибн Олтунтош паноҳига ўтган. Ҳорун Масъуд Ғазнавий уюштирган фитна оқибатида ўлдирилгач (1035), Д. акаси б-н Хуросон томонга ўтиб кетган. Д. ва Тўғрулбек бошчилигидаги туркманлар Масъуд Ғазнавий устидан жангда ғолиб чиққач, Нишопурда имзолаган шартнома (1035) га кўра Тўғрулбек Нисога, Ёбғу Фаравага ва Д. Даҳистонга ҳукмдор (волий) қилиб тайинландилар. Уларга дехкон унвони ва волийлик мансабига муносиб совғалар берилди. 1037 й.да Марвда Д. номи б-н танга зарб қилинади. 1040 й. Данданакон жангидан сўнг салжуқийлар Хуросонни, 1043 й. Хоразмни забт этдилар. 1059 й. ғазнавийлардан Иброҳимбек б-н Д. ўртасида тузилган шартномага мувофиқ,

Балх Д. қара-моғига ўтган. Д. вафотидан сўнг салжуқийлар давлатининг Шарқий қисмига унинг ўғли Алп Арслон ҳукмдор бўлиб қолди.

ДОВУДБЕК ДУҒЛАТ, амир Довуд (14-а.) — Амир Темурнинг хос мулозими, сафдоши ва лашкарбошиси ва синглиси Қутлуғ Туркон отонинг эри. Соҳибқироннинг илк фаолияти даврида у б-н елкама-елка турган, кўп жангларида катта жасорат кўрсатган. 1370 й. Амир Темур амир Хусайн устидан узил-кесил ғалаба қозонганидан кейин Д.д. га Самарқанд волийлигини ва девонбеги лавозимини берган. 1374 й. мартада Хоразмга, Жаҳонгир мирзога қайлиқликка Севинбека (Хонзода)ни келтиришга юборилган.

ДОВУЛ — қ. Тўфон.

ДОВУЛ, дўл — гардишининг икки томонига тери қопланган катта шаклдаги урма чолғу. Товуши учи юмалоқ таёкча ёрдамида ҳосил қилинади. Д. ўтмишда асосан ҳарбий чолғу ҳисобланган. Ҳоз. кунда амалиётда деярли қўлланилмайди. Ташки кўриниши, товуш ҳосил этиш йўллари билан Д.га яқин бўлган чолғулар козоқларда — дабил, грузинларда — доли, арманларда — доол, хиндлар, эронликлар, аф-ғонларла — духул номлари б-н юритилади.

ДОВҚОРАЕВ Нажим (1905.5.10, Қўнғирот тумани — 1953.20.7, Нукус) — қорақалпоқ адабиётшуноси, драматург ва адиб. Филол. фанлари д-ри (1951). Олмаота педагогика ин-тини тамомлаган (1926—30). Урал педагогика ин-тида ўқитувчи (1932), Тўртқўл ўқитувчилар тайёрлаш ин-тида кафедра мудири (1934), Қорақалпоғистон Ёзувчилар уюшмасида масъул котиб (1939—42), Қорақалпоғистон Республикаси Вазирлар Кенгашининг бадий хаваскорлик ишлари бўйича бўлим мудири (1942—44), Қорақалпоғистон Ёзувчилар уюш-

маси раиси (1946—48), Ўзбекистон ФА Қорақалпоғистон бўлими тасарруфидаги маданият ва иктисодиёт ин-ти директори (1948—53). Д. «Адабиёт хрестоматияси» (И. Сагитов б-н ҳамкорликда, 1937), «Қорақалпоқ халқ эртақлари» (1949), «Бердақ шоир» (1950) каби рисолалар муаллифи. «Қорақалпоқ адабиёти тарихи очерки» қўлланмаси Д. вафотидан сўнг нашр қилинган (1959—61). «Равшан», «Хизматчи юраги» каби сахна асарлари, айниқса, «Алпомиш» (1940) мусикали драмаси қорақалпоқ драматургиясининг етук намуналаридан бири ҳисобланади. «Кўп кунлардан бири» (1929), «Бибиҳон» (1936), «Бахтли меҳнат» (1949) ва б. қисса камда ҳикоялари бор. Бадиий таржима б-н ҳам шуғулланган. Ўзбекистон Республикаси ФА Қорақалпоғистон бўлими Тил ва адабиёт ин-тига Д. номи берилган. 3 жилдли «Танланган асарлар»и чоп этилган (1970—81).

ДОГА (Doga) Еужениу (Евгений Дмитриевич) (1937.1.3, Молдавия, Мокра қишлоғи) — молдаван композитори. Молдавияда хизмат кўрсатган санъат арбоби (1974), Молдавия халқ артисти (1982), Молдавия ФА акад. (1991). «Лу-чаферул» балети, кантаталар, симфоник ва камер асарлар, театр спектакллари ва 200 га яқин кино ва видеофильмлар учун мусикалар ёзган. Мусика услубига ёрқин ифодавийлик, оҳангдорлик, жўшқинлик ва миллийлик хосдир. Молдаван халқ оҳанглари заминида яратган қўшиқлари («Гуллар уммони», «Шаҳрим ҳақида қўшиқ», «Днестр — менинг фаҳрим» ва б.) ва айниқса, кинофильмлар [«Лаутарлар», «Табор кўка интилади», «Мария-Мирабелла», «Менинг нозик ва ёқимтой коплоним», «Ёв-войи» («Ўзбекфильм»), «Жамила» ва б.] учун ёзган мусикалари машҳур. Молдавия Давлат мукофоти лауреати (1980). Халқаро мусикали фильмлар фестивали (Брно, 1991) да кино мусикаси соҳасида эришган буюк хизматлари учун Гран-при соврини б-н мукофотланган.

ДОГМА (юн. dogma — фикр, қоида, таълимот) — 1) қандай шароитда қўлланишидан қатъи назар, танқид кўзи б-н текширилмай кўр-кўрона қабул қилинаварадиган қоида, далил-исботсиз муҳокама. Догматик фикр билиш йўлига, фан тараққиётига тўсқинлик қилади (қ. Догматизм); 2) илоҳиётда диндорлар учун мажбурий ҳисобланган, муҳокама юритмасдан эътиқод қилинадиган таълимот (қ. Ақида).

ДОГМАТИЗМ, ақидапарастлик — танкидий нуктаи назардан текширмай, аниқ шароитни ҳисобга олмай кўр-кўрона фикр юритиш усули. Фалсафада Д. бирор тезисни фалсафий тизимга асос қилиб олиб, унинг ҳақиқатлигини исбот қилиш шарт эмас деб фикр юритишда намоён бўлади. Қад. даврда фалсафада ҳамма нарсани шубҳа остига олувчи скептикларга қарамакарши ўлароқ ижобий фикр ва таълимотни илгари сурувчиларни догматиклар деб аташган. И. Кант тажриба ва кузатув б-н ҳисоблашмай, инсон ақл-заковати бунга ҳақлими-йўқми деб ўйламай метафизик фикрловчиларни догматиклар деб ҳисоблаган. Д. диний таълимотда қатъий, ҳеч бир эътирозга йўл қўймайдиган ақидаларга риюя қилишда, фан соҳасида эса, тайин тарихий шароитларни ҳисобга олмай ўзгармас қонун ва қоидаларни тан олишда намоён бўлади. Д.га асосланган тафаккур усули илмий билишга зид, назария б-н амалиётнинг бир-биридан ажралиб қолиши натижасидир. Д. ҳукм сурган жойда турғунлик, жаҳолат, қарахлик, қотиб қолиш, мутаассиблик пайдо бўлади. Яқин ўтмишдаги шўролар тузуми даврида фан, фалсафа, иктисодиёт, адабиёт ва санъат соҳаларида догматик фикрлаш усули ҳукмронлик қилди. Иқтисодий, сиёсий ташкилотлар ва улар ишидаги бузилишлар илмда социализмнинг асосий моҳиятини ташкил этувчи томонлар сифатида кўрсатилар ва мутлақлаштирилар эди. Бу хулосалар эса ижтимоий фанларга баҳслашиб

бўлмайдиган догма сифатида киритилиб, назарий фикрларнинг ижодий таракқиётига тўсиқ бўлиб қолган эди. Шундай шароитда кимки янги илмий муаммони кўтариб чиқса, ижодий фикр юритишга уринса, у социализм душмани деб эълон қилинар эди. Натижада ижтимоий фан вакиллари орасида социалистик жамиятни танқидий таҳлил қилиш мумкин эмас, деган фикр кенг ёйилган эди. СССР парчалангандан сўнг илм-фан ва б. назарий ҳамда амалий фаолиятда ижодий фикр юритиш имконияти вужудга келди.

ДОГУЗТОВ ТОРИ - Марказий Қизилқумдаги тоғ. Овминзатов б-н Томдитов тоғлари оралиғида. Энг баланд жойи 444 м. Уз. 6—8 км. Д.т. жан-ғарбдан шим.-шарққа йўналган. Ён бағирлари ўйдим-чукур, қуруқ сой кўп. Туб жинслар ер бетига чиқиб қолганлиги ва уларнинг нураши натижасида вужудга келган тошлоқ жинслар устида қуңғир бўз тупроқлар таркиб топган. Шувоқ, боғалич, биюргўн, кейреук ўсади.

ДОДЕКАФОНИЯ (юн. dodeka - ўн икки ва phone — товуш) — атонал мусиқанн муайян қоидаларга бўйсундириш мақсадида яратилган компози-торлик техникаси. 1910-й.ларда Австрияда Й. М. Хауэр, Ф. Г. Клайн, шунингдек, рус композитори Н. Рославеллар Д.га яқин тарзда асарлар яратишга уринган. Мукамал Д.нинг қонун-қоидаларини австрия композитори А. Шёнберг (10 йилдан зиёдроқ давр мобайнида) ишлаб чиқиб, муҳими, ижодий амалиётда қўллаган (1923 й., фортепиано учун 3 та пьеса). Д.да асарни ташкил этувчи куй ва ҳамоҳангликлар мажмуи серия деб аталиб, турли баландликдаги 12 хроматик, тенг ҳуқуқли товушнинг муайян изчилли-гидан тузилади, бунда регистр, гори-зонтал ва вертикал йўналишлар эркин равишда алмашади. Д. усталари орасида А. Шёнбергнинг шогирдлари А. Берг, А. Веберн, рус ком-

позитори И. Стравинский, поляк В. Лютовславский, итальян муаллифлари Л. Даллапиккола, Л. Ноно, япон композиторлари Ё. Мацудайра, Т. Маюдзуми, К. Фукусима ва б. танилган. Ўзбекистонда илк бор Ф. Янов-Яновский, М. Тожиёв, Н. Зоки-ров, кейинчалик М. Махмудов, Н. Гиёсов, Д. Янов-Яновский ва б. композиторлар Д.нинг айрим хусусиятларидан фойдаланишган.

Ад.: Когоутек Ц., Техника композиции в музыке XX века, М., 1976.

ДОДЕКАЭДР (юн. dodeka — ўн икки ва hedra — томон) — ўн икки ёқли геометрик шакл. Мунтазам кўп ёқлиларнинг беш туридан бири. Мунтазам Д.нинг 12 ёғи, 20 учи ва 30 қирраси бўлади. EtgiarH — мунтазам беш бурчақлар.

ДОДОМА — Танзания Бирлашган Республикасининг пойтахти. Мамлакатнинг марказий қисмида. Ақолиси 204 минг киши (1998). Доруссалом— Кигома т. й. ва Бууюк Шим. автомобиль йўлидаги муҳим транспорт йўллари тугуни. Озиқовқат (вино, мева кон-сервалари, мой и. ч. ва б.) саноати, қ. х. маҳсулотларини қайта ишлаш, ёғочсозлик корхоналари мавжуд. Геол. ва кончилик ишлари и. т. института, геол. музейи бор. Мамлакат пойтахти 1993 й.дан Доруссаяомцан Д.га кўчирила бошланди.

ДОДХОХ, додхо (форс—адолат истовчи) — 1) Қўқон хонлиги ва Бухоро амирлигида: а) қалъа бошлиғи, қўрбоши; б) қозихона ишлари устидан назорат олиб боровчи амалдор, раиси калон; Қўқон хонлигида бу мансаб амалдорлар рўйхатида тўққизинчи ўринда (парвоначидан кейин, бийдан олдин) турган. Д. йилига хон хазинасидан 700 ботмон дон ва 1000 тилла пул олган; 2) Бухоро амирлигида арзчилар шикоятини амирга етказиб, жавобини шикоятчиларга билдирувчи амалдор. Қўқон хонлигида бундай амалдор ҳудайчи деб номланган.

ДОЖ (итальянча doge) — Венеция (7-а. охири — 18-а.лар) ва Генуя (14—18-а.лар) республикалари раҳбари. Умр-бод сайланган, Генуяда эса 1528 й.дан бошлаб 2 йилга сайланган.

ДОЖЛАР САРОЙИ - Италия готика меъморлигининг улкан обидаси (9—15-а.лар). Сан-Марко собори ва кутубхо-наси ҳамда бошқа бинолар б-н уйғунлашган ҳолда шаҳар меъморий ансамблини ташкил этган. Венеция давлати ҳукумат бошлиқлари (дожлар)нинг қароргоҳи бўлган ҳашаматли сарой (18-а. охиридан музей) готика (14—15-а.лар) ва ренессанс (15—16-а.лар) услубида қайта қурилган. «Катта маслаҳат» зали (54x25 м, бал. 15,4 м)да П. Веронезе, Тинторетто, Ж. Б. Тьеполо ва б. машҳур рассомларнинг асарлари, намёнларга ишланган расмлари сақланган. Д. с. меъморлигида Италия ва араб-мусулмонларнинг анъаналари (бош тарзининг юқори қисми яхлит ойнали, пешайвони серустунли, қатор равокли ва б.) уйғунлашиб кетган.

ДОЗА (юн. dosis — порция, бўлак, улуш; бериш) — 1)гиббiettда — дори (препарат)нинг муайян миқдори. Д.ни врач беморнинг ёшига, организмнинг индивидуал хусусиятларига, шунингдек, касалликнинг хилига ва қандай ўтаётганига қараб аниқлайди. Д. дорини организмга киритиш усулига ҳам боғлиқ. Бир маҳал ичишга мўлжаллангани галлик Д., бир кеча-кундузга мўлжаллангани суткалик Д. деб аталади. Галлик ва суткалик Д. фармакопоя томонидан белгилаб қўйилган. Лекин баъзан оғир касалликлар (мас, юкумли касалликлар)нинг ривожланишини тез тўхтатиш учун врач дорини галлик Д.дан ортиқ (зарб) Д.да буюриши ҳам мумкин. Суюқ дорилар дозаси қошиқ (ош қошиқ — 15 мл, десерт қошиқ — 7,5 мл, чой қошиқ — 5 мл) ва томчилар ҳисобида, қурук дорилар грамм ҳисобида қўрсатилади. Гормонлар, витаминлар, антибиотиклар ва айрим бошқа дорилар учун маълум таъсир бирлик (ТБ)

қабул қилинган; 2) физикада ионловчи нурланиш Д.си — модданинг масса бирлигига узатиш учун мўлжалланган ионловчи нурланиш (у- ва рентген нурлар, электронлар, протонлар, нейтронлар, а-зарралар ва ҳ.к.) энергияси. Модданинг масса бирлиги томонидан ютилган энергия ютилиш Д.си дейилади. Халқаро бирликлар тизими СИ да ютилиш Д.си Ж/кг да; тизимга кирмаган бирлиги рад (1 рад = Ю-2 Ж/кг)да ўлчанади. у- ва рентген нурланишининг ионлаш характеристикасига экспозицион Д. дейилади. Бундай Д. ҳавонинг масса бирлигида ҳосил бўлган бир хил ишорали электр зарядлари сони б-н аниқланади. Экспозицион Д.нинг СИ даги бирлиги Кл/кг ва тизимга кирмаган бирлиги рентген. Нурланиш Д. си организмга зарарли таъсир этади.

ДОЗАТОР — суюқ ва сочилувчан моддалар массаси ёки ҳажмини автоматик тарзда ўлчайдиган (дозалайдиган) қурилма. Д.нинг оғирлик ва ҳажмий, даврий (дискрет) ва узлуксиз ишлайдиган, дастаки ва автоматик бошқариладиган, бир ва кўп компонентли хиллари бор. Даврий ишлайдигани технологик жиҳозлар тик ўрнатилган ҳолларда, узлуксиз ишлайдигани ётиқ ўрнатилган ҳолларда қўлланилади. Д.лар таъминлаш, қабул қилиш, ўлчаш қурилмалари (датчик), қайд қилиш ва ростлаш тизими ҳамда ижро этувчи қурилмалардан иборат. Д. хом ашёни те-жаш, материаллар иерофини қамайтириш ва б.га имкон беради. Д. қурилиш ва савдо қорхоналарида, озик-овқат саноати ҳамда дори тайёрлаш ва б.да қўлланилади.

ДОЗИМЕТРИК АСБОБЛАР (дозиметрлар) — ионловчи нурланиш дозаларини ёки доза б-н боғлиқ катталикларни ўлчашда ишлатиладиган асбоблар. Бир турдаги нурланишлар ёки аралаш нурланишлар миқдорини ўлчайдиган хилларга бўлинади. Радиация хавфи даражасини белгилайдиган эквивалент дозасини ўлчаш учун бэрларда даражаларга

бўлинган асбоб бэрметр деб аталади. Газда ҳосил бўлган ионлар токини ўлчашга мўлжалланган ас-боблар ионизация дозиметрлари дейилади. Нурланиш туфайли ионлаш камерасида ҳосил бўлган ток кучи рентген бирлигида даражаланган асбобларда ўлчанади ва улар рентгенометрлар дейилади. Организмга таъсир этувчи нурланиш дозасини аниқлаш учун ишлатиладиган асбоб девори плексиглас, полистиролдан ясалади. Радиометрларда у, Р-нурланиш оқимини ўлчаш учун зарядли зарралар ҳисоблагичлари ва сцинтилляция қисоблагичлари ишлатилади. Д. а. люминесценция, фото, сцинтилляция, яримўтказгич ва б. хилларга ҳам бўлинади. Кўзғалмас, кўчма, қўл ва чўнтак дозиметрлари ҳам бор. Катта дозаларни ўлчаш учун фотографик, кимёвий ва экзэлектрон эмиссияга асосланган дозиметрлар ишлатилади. Дозани аниқлашда эса стрелкали аппаратлар, сезгир фотоплёнкалар қўлланилади.

ДОЗИМЕТРИЯ (юн. *dosis* — улуш, бўлак ва *metreo* — ўлчайман) — амалий ядро физикаси соҳаси; ионловчи нурларнинг жонли ва жонсиз табиат объектларига таъсирини ифодалайдиган физик микдорларни ўрганиш, хусусан нурланиш дозасини (меъёрини) аниқлаш, шу микдорларни ўлчаш усуллари ва асбобларини яратиш б-н шуғулланади. Табиий ва сунъий радиоактив емирилишда, зарядланган зарралар тезлаткичлари (бетатрон, циклотрон ва б.) да, атом реакторларида, рентген аппаратларида радиоактив нурлар сочилади. Радий кашф этилганидан сўнг радиоактив моддалар р- ва у- нурларининг тирик объектларга худди рентген нурлари сингари таъсир қилиши аниқланди. Радиоактив моддалар б-н ишлаш вақтида шу нурларнинг организмга кириш хавфи туғилади. Нурланиш дозасини ўлчашдан асосий мақсад ана шу аппарат ва моддалар б-н ишловчи ходимлар хавфсизлигини таъминлашдир. Радиоактив нурларнинг ҳар хил жисмларга таъсири (физик, кимёвий ва био-

логик таъсири) шу жисмларга ютилган нурлар микқори ва табиати б-н белгиланади. Ютилган доза рад б-н ўлчанади. Радиоактив нурлар (α , β , γ , n) жисмларга тушганда ҳар хил физик ҳодисалар рўй беради. Мас, гамма-нурлар ёки рентген нурлари ютилиши натижасида фотоэлектронлар, комптон электронлари ва электрон-позитрон жуфти ҳосил бўлади. Рентген, гамма (γ), бетта (β)-нурланиш ва нейтронлар дозасини ўлчашда ионлаш камераси, «Кактус» рентгенометри, универсал дозиметрлар ишлатилади. Интенсивлиги кам нурланиш дозасини ўлчашда Гейгер — Мюллер ҳисоблагичи, лаб.да сцинтилляция ҳисоблагичи ишлатилади. Д.нинг фотографик усули кам бор. У нурлар таъсирида фотоплёнканинг қорайишига асосланган. Оксидланиш ёки қайтарилиш реакцияларига асосланган кимёвий дозиметрлар, ферросульфат ва цезий сульфати дозиметрлари ҳам ишлатилади. Нурланишнинг объектларга иссиқлик таъсири калориметрик усул б-н ўлчанади.

ДОЗИМЕТРИЯ НАЗОРАТИ - шахсий таркиб, қурол-яроғ, жанговар техника, транспорт воситалари, ҳарбий анжомлар, озик-овқат, сув ва муайян ҳудуднинг радиоактив моддалар б-н захарланганлик даражасини аниқлаш учун ўтказиладиган тадбирлар мажмуи. Д. н. нурланиш ва радиоактив захарланишни назорат қилишга бўлинади. Нурланиш Д. н. шахсий таркиб радиоактив моддалардан захарланган жойларда ҳаракат қилганида ёки бошқа шароитларда юққан радиация дозасини ўлчашдан иборат. Унинг маълумотларига қараб шахсий таркибнинг радиоактив нурланишдан захарланишини олдини олиш чоралари қўрилади. Радиоактив захарланиш Д. н.да шахсий таркиб, қурол-яроғ., жанговар техника, транспорт воситалари, ҳар-бий анжомлар, озик-овқат ва сувнинг радиоактив моддалар б-н захарланиш даражаси ўлчанади. Унинг маълумотларига қўра шахсий таркибни санитария текширувидан ўтказиш,

қурул-яроғ, техника анжомларини зарарсизлантириш чоралари белгиланади. Бундай Д.н. қўшинлар заҳарланган зонадан чиқарилганидан кейин ўтказилади.

ДОЗОР (рус.)— қўриқлаш, разведка ва алоқа ишлари олиб борувчи ҳарбий қисм. Пиёда (ўқчи) аскарлар, жанговар машина ва ҳарбий-денгиз флоти кемаларидан кичик бўлинма тарзида ташкил топади. Вазифаси — юришда қўшинларни душман ҳужумидан оғохлантириб туриш (қўриқловчи Д.), душ-маннинг қаерда жойлашганини аниқлаш (разведкачи Д.), жанговар тартибдаги қисмлар б-н алоқа қилиб туриш (алоқачи Д.) ва б. Д. таркиби вазифа ва шароитга боғлиқ бўлади.

ДОИМ ЯШИЛ ЎСИМЛИКЛАР - йил давомида барги тўкилмай ям-яшил бўлиб турадиган ўсимликлар. Уларнинг қари барглари узоқ вақт оз-оздан тўкилиб, ўрнига аста-секин янги ёш барглари чиқаверади. Тропик мамлакатларда кенг тарқалган. Бу типдаги ўсимликларга дафна, самбитгул, зайтун, магнолия каби кенг баргли, арча, қарағай сингари игна баргли дарахтлар қиради.

ДОИМИЙ ВАКОЛАТХОНА - халқаро ҳуқуқда вакиллик тусидаги орган (миссия). Давлат томонидан ўзи аъзо бўлган бир ёки бир неча ҳукуматлараро халқаро ташкилотлар ҳузурида таъсис этилади. Д. в. ўз мамлакатаги байроғи ва эмблемасидан фойдаланиш ҳуқуқига эга. Д.в. ва унинг ходимлари ҳуқуқий мақоми, имтиёз ва иммунитетлари даражаси халқаро битимлар, шунингдек, ўзи истиқомат қилаётган мамлакат қонунлари орқали белгиланади. Ўзбекистан Республикаси БМТ, ЮНЕСКО ҳузурида ва б. халқаро ташкилотларда ўзининг Д.в. сига эга. Ўз навбатида Тош-кентда БМТнинг бирлашган ваколатхонаси очилган (1993 й. 24 окт.), Жаҳон банки, Тинчлик корпуси, Қизил Хоч халқаро қўмитаси, Европа ҳамжа-миятининг техникавий ҳамкорликни мувофиқлаштириш бўйича

Ўзбекистон шўъбаси, Германия техникавий ҳамкорлик жамияти, Европа тикланиш ва тараққиёт банки, Конрад Аденауэр жамғармаси, Халқаро валюта жамғармаси, Германия иқтисодиёти вакиллиги каби халқаро ташкилотлар ваколатхоналари ишлаб турибди.

ДОИМИЙ СУҒОРИШ ШОХОБЧАЛАРИ — экин майдонларини сув б-н етарли таъминлашга хизмат қиладиган ариқлар. Ҳар бир хўжалиқнинг сувдан самарали фойдаланиш режасига асосан далага етарли миқдорда сув борадиган қилиб олинади, бунда ариқ дала чегараларидан ўтказилиб, экинларни машиналар воситасида парваришлашга ҳалақит қилмаслиги назарда тутилади. Д.с.ш. ҳар йили кеч куздан эрта кўкламгача, айрим ҳолларда ёз фаслида ҳам тозаланади (яна қ. Суғориш шохобчалари).

ДОИРА, чилдирма, чирманда— юмалоқ шаклдаги ўзбек ва тожик урма мусиқа чолғуси. Унинг асосий қисми (гардиши) ток занги, сўнги йилларда клён (заранг), акация, лўлиларда тол дарахтларидан ишланади. Гардишнинг ташки томонига бузоқ, той ёки эчкининг ошланган териси крпланади. Ички томонига эса маъдандан ишланган халқачалар осилади (ҳалқасизлари ҳам бўлади). Гардиш диаметри 400—510 мм ни ташкил этади. Доирада товуш икки қўл бармоқлари ёрдамида ҳосил қилинади. Ундан якка ижрода (мае. «Қатта ўйин»), «Шодиёна» каби йирик туркум асарларда) ҳамда турли хил миллий чолғу ансамблларида жўрнавоз чолғу сифатида фойдаланилади. Д. қадимий мусиқа чолғуларидан ҳисобланади. Марказий Осиё (Нисо ш., мил.ав. 2-а.)да топилган терракота ёдгорликларида дои-рачи аёллар тасвирланган. 20-а.да ўзбек доира ижрочилиги анъаналарини Уста Олим Комилов, Т. Иноғомов, Д. Соттихўжаев, Р. Исохўжаев, Ф. Азимов, Қ. Дадаев, О. Камолхўжаев, ака-ука Исломовлар, М. Орипов, Р. Отабоев, Т. Сайфидинов, Р. Самадов ва б. танилган.

Д. ва унга яқин урма мусиқа чолғулари тожик, арман, озар, уйгурларда — дап, дапп, дафф, дэф деб номланади.

ДОИРА — текисликнинг айлана б-н чегараланган қисми. Д. юзи πr^2 га тенг; бунда r — айлана радиуси. Уз. 2кг бўлган барча ёпиқ чизиқлар ичида радиуси r га тенг бўлган айлана энг катта юзали сохани чегаралайди.

ДОИРА КВАДРАТУРАСИ - берилган доирага тенгдош квадрат яшаш масаласи. Қад. машхур 3 масала (яъни бурчак трисекцияси, кубни иккилангириш ва Д. к.) нинг бири. Мил ав. 5-а.да юнон олимлари циркуль ва чизғич ёрдамида берилган доирага тенгдош квадрат яшаш масаласи б-н шуғулланишган (мас, Гиппократ ойчалари). Аммо уларнинг уринишлари бехуда кетган. 1882 й.да немис математиги Ф. Линдемман Д. к. масаласини циркуль ва чизғич ёрдамида ҳал қилиб бўлмаслигини қатъий исботлади. Д. к. масаласини, мас, квадратриса ёрдамида ечиш, тақрибий ва механик усуллар (хусусан, Леонардо да Винчи цилиндри) ёрдамида ечиш мумкин. Д. к.ни тақрибий ҳал қилишни, хусусан шунга боғлиқ п.ни тақрибий ҳисоблашни қадимги ўрта осийлик математиклар ҳам жуда яхши билишган. Мас, Муҳаммад ал-Хоразмий, Жамшид ал-Коши ва б. п. сонини катта аниқлик б-н ҳисоблаганлар.

ДОИРА УСУЛИ - қ. Усул.

ДОИРАВИЙ ФУНКЦИЯЛАР - тесқари тригонометрик функциялар. Аркфункциялар деб ҳам юритилади. Мас, $A = \text{Arcsina}$ ни бундай тушуниш керак: x шундай ёйқи, унинг синуси a га тенг. Д. ф. кўп қийматли функция ҳисобланади.

ДОЙЗИ (Doisy) Эдуард Аделберт (1893—1986) — америкалик физиолог ва биокимёгар. АҚШ Миллий фанлар академияси акад. (1938), Гарвард ун-ти проф. (1954). Витаминлар, жинсий гор-

монлар ва ўт кислоталари кимёси устида тадқиқот олиб борган. Эстрон (1930), шунингдек, эстрол ва эстрадиол 17 В ни (1936) кристалл ҳолда олган. К, витамин (фоллихинон)ни соф ҳолда ажратиб олиб, унинг кимёвий тузилишини аниқлаган (1939). Гормонлар ва ўт кислоталарининг алмашину-вини ўрганиб, ўзигача номаълум бўлган ўт кислоталарини кашф этган, уларнинг кимёвий тузилишини урганган ва синтез қилган. Нобель мукофоти лауреати (1943).

ДОЙЛ (Doyle) Артур Конан (1859.22.5, Эдинбург — 1930.7.7, Кроуборо) — инглиз езувчиси. Эдинбург ун-тини тамомлаган. Шифокор. Ижодини «Сэссасса водийсининг сири» (1879) ҳикояси б-н бошлаган. «Бадарға қилинганлар» (1893), «Сардор Жерар жасорати» (1894—95), «Родней Стон» (1896) тарихий-саргузашт романлар, «Йўқолган дунё» (1912), «Заҳарланган минтақа» (1913), «Маракот жарлиги» (1929) илмий-фантастик асарлар муаллифи. Д.га бош қаҳрамони изкувар Шерлок Холмс бўлган детектив жанрдаги «Тўртлар белгиси» (1890), «Баскервиллар ити» (1901—02), «Даҳшатлар водийси» (1914—15) саргузашт кассалари ва «Шерлок Холмс саргузаштлари» (1891—92), «Шерлок Холмс ҳақида хотиралар» (1892—93) ҳикоялар тўпламлари ва б. катта шуҳрат келтирди. Лондонда Шерлок Холмс ёдгорлик музейи ташкил этилган. Д.нинг «Баскервиллар ити» (1971), «Йўқолган дунё» (1983) ва б. асарлари ўзбек тилида нашр қилинган.

ДОЙНА — молдаван ва румин мусиқа фольклорининг асосий жанрларидан; Болгария, Украина, Югославия халқлари ижодида ҳам ўрин олган. Қўшиқ ҳамда чолғу куйларидан иборат. Д. дастлаб 2 қисм (биринчиси — хазин кўшиқ, иккинчиси — шўх ракс куйи)дан иборат бўлиб, кейинчалик шаклан ва мазмунан бойиган. Румин ва молдаван композиторлари (Ш. Няга, Д. Гершфельд, Е. Дога ва б.) Д.

хусусиятларидан ижодий фойдаланган. Молдавия «Д.» давлат хор капелласи фаолият кўрсатмоқда (1930 й.дан).

ДОЙЧЕ БАНК (Deutsche Bank), Немис банки — ГФРдаги акциядорлик банклар концерни, жаҳондаги энг йирик 10 банк каторига киради. Бош идораси Франкфурт-Майнда жойлашган. 1870 й.да Берлинда ташкил этилган, акциядорлик капитали 15 млн. марка бўлган. 2-жаҳон урушидан кейин 1947 й.да Д.б. филиаллари негизда Ғарб мамлакатлари ёрдами б-н 10 минтакавий ворис банклар ташкил этилган. 1957 й.да бу банклар ягона банк бўлиб бирлашди. Банк Германия ва чет элларда юридик ва жисмоний шахслардан иборат мижозларига универсал банкларга хос жами хизматлар кўрсатади (кредитлар бериш, депозитларни сақлаш, қимматли қоғозлар савдоси, лойиҳаларни молиялаш, суғурталаш, маслаҳат хизматлари ва б.). 2494 бўлими, шу жумладан чет элларда жаҳон молия марказларида очилган 803 бўлими бор. Шулардан 550 таси Европа мамлакатларида жойлашган. 286 минг акциядор банк мулкдори ҳисобланади, устав капиталда хусусий шахслар ҳиссаси — 38% ёки 2,5 млрд. немис маркаси (1970 й.да 640 млн. марка). Баланс суммаси 722 млрд. марка, ўз капитали 39,9 млрд. немис маркаси (1995). Баланс миқдорининг ярмидан купи чет элларда жойлаштирилган. Д.б.нинг Ўзбекистондаги ваколатхонаси Тошкент ш.да 1994 й. 2 фев. да очилган.

ДОЙЧЕ ПРЕССЕАГЕНТУР (ДПА), (Deutsche Presseagentur) — Германия халқаро ахборот агентлиги ҳиссадорлик жамияти. 1949 й.да Гамбургда ташкил этилган.

ДОК (инг. dock) — 1) кемаларнинг сувга ботиб турадиган қисмини куриш, сувдан чиқариб кўздан кечириш ва таъмирлаш учун хизмат қиладиган иншоот. Д. курук, сувли ва сузиб юрувчи хилларга бўлинади. Курук Д. гавань ёки хавзанинг

қирғоғига курилади. У деворлари ва туби сув ўтказмайдиган камера, шлюз, насос ст-яси, кемаларни камерага киритиш ва ундан чиқариш жиҳозларидан иборат. Д. ёғоч, тош, пўлат, бетон ва темир-бетондан курилади. Унга сув тўлдирилиб, таъмирланадиган кема киритилади ва сув чиқариб юборилади, шунда кема махсус тўсинларга ўтириб қолади. Сувли Д.да кема камера девори бўйлаб ясалган майдонга ўтиради. Бунинг учун майдонлар орасидаги каналга насос ёрдамида сув тўлдирилиб, кема киритилади ва сув чиқариб юборилади. Сувли Д.да бир вақтда икки кема таъмирланиши мумкин. Сузиб юрувчи Д. четларига кўтариш кранлари ўрнатилган узун пон-тоньян иборат. Кемани Д.га киритиш учун пон-тонга сув тўлдирилиб, кема кирадиган даражада сувга ботирилади ва кранлар орасига тўғри келтирилади, сўнгра насос ёрдамида понтондаги сув чиқариб ташланади, Д. сув бетига қалқиб чиқади ва кема понтон тубига ўтиради. Бундай Д.нинг афзаллиги уни исталган жойга олиб бориш мумкинлигидир. Сузиб юрувчи Д. пўлат ва темир-бетондан ясалади; 2) денгиз сатҳи кескин ўзгариб турадиган жойларда кемалар юк ортиш ёки юк туширишга қўйиладиган порт хавзаси (камераси). Бундай Д.да сув сатҳи ўзгармай туради.

ДОКА — пахта ипидан полатно ўрилишда жуда юпка, сийрак қилиб тўқиладиган газлама. Илгари (19-а. 2-ярмигача) Ҳиндистон, Эрон ва б. мамлакатлардан келтирилган. Маҳаллий Д.лар хонаки дўконларда тўқилган. Д.ларнинг кўпчилиги асосан оқ, баъзилари кўк тусда бўлиб, салла, рўмол, пашшахона ва б. тикилган. Ҳозир тўқимачилик корхоналарида тўқилади. Д. уй-рўзгорда, тикувчиликда, хариталарни ёпиштиришда, айниқса, тиббиётда кенг ишлатилади.

ДОКТОР (лот. doctor — устоз) — 1) оғзаки нутқда врач маъносини англатади; 2) илмий даража (қ. Фан доктори).

ДОКТОРАНТУРА — олий малакали илмий ва илмий-педагог кадрлар (фан д-рлари) тайёрлаш шакли. Ўзбекистонда узлуксиз таълим тизимининг таркибий қисми ва олий босқичи. Д. Ўзбекистан Республикаси ФА, вазирлик ва идоралар тасарруфидаги илмий муассасалар, олий ўқув юртлари ва ташкилотларда очилади. Обрули илмий мактаблар, етарли илмий салоҳият ҳамда зарур лаб.тадқиқот базаларига ва Ихтисослашган илмий кенгашига эга илмий тадқиқот ин-тлари, олий ўқув юртлари, илмий муассаса ва ташкилотлар қошида фан ва техниканинг энг муҳим мутахассисликлари бўйича фундаментал тадқиқотларни ривожлантириш, республика ва унинг минтақаларида илмий-техника тараққиёти ҳамда ижтимоий-иқтисодий ривожланишни таъминловчи давлат илмий-техника дастурларини амалга ошириш мақсадида ташкил этилади. Д.га, одатда, химоя қилинган номзодлик диссертацияга мос мутахассислиги бўйича д-рлик диссертациясига камида 50% ҳажмда асос бўла оладиган, илмий натижалари б-н салмоқли ютуқларга эришган, ўзини қобилиятли ҳамда истикболли илмий ёки илмий-педагог ходим сифатида намоён қилган, фундаментал тадқиқотларни юксак савияда олиб бориш ва халқ хўжалиги ҳамда ижтимоий-иқтисодий муҳим илмий муаммоларни ҳал қилиш қобилиятига эга бўлган 45 ёшдан ошмаган фан номзодлари қабул қилинади. Д.да ўқиш муддати табақалаштирилган тарзда белгиланади (1—3 й.) ва у илмий ёки илмий-педагогик иш стажига қўшилади. Идора ичидан ва идоралараро мақсадли Д. ҳам мавжуд. Мақсадли Д.га тузилган шартнома асосида муассаса ва таш-килотлар томонидан юбориладиган фан номзоди илмий даражасига эга бўлган шахслар қабул қилинади. Д. асосан и.т. ишлари натижаларини, яъни д-рлик диссертациясини Ихтисослаштирилган илмий кенгашларда химоя қилиш б-н яқунланади. Диссертацияни муваффақиятли химоя

қилганларга Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Олий аттестация комиссияси қарори б-н тегишли фан соҳаси бўйича «фан д-ри» илмий даражаси берилиб, давлат томонидан тасдиқланган намунадаги диплом топширилади.

Ботир Мирзахмедов.

ДОКТРИНА (лот. doctrina) — таълим, илмий ёки фалсафий назария, сиёсий тизим, бош назарий ёки сиёсий принцип.

ДОКУЧАЕВ Василий Васильевич (1846.1.3, Милокове қишлоғи, ҳоз. Смоленск вилояти Сичёвский тумани — 1903.8.11, Петербург) — рус табиатшунос олими, Петербург ун-ти проф. (1883—96). «Россия қора тупроғи» (1883), асарида генетик тупроқшунослик асосларини яратди, тупроқшунослик фанининг асосий қоидаларини таърифлаб берди. «Бизнинг даштлар ўтмишида ва ҳозир» (1892) асарида қурғоқчиликка қарши кураш мажмуининг илмий ечимларини кўрсатиб берган. Россияда биринчи тупроқшунослик кафедрасига асос солган (1895). Д. ғоялари табиий геогр., ўрмоншунослик, мелиорация ва б. ривожланишига сезиларли таъсир кўрсатди. Россия Қишлоқ хўжалиги ФА Тупроқшунослик ин-ти ва б. илмий муассасалар Д. номи б-н аталади.

ДОЛГОПРУДНИЙ - РФнинг Москва вилоятидаги шаҳар (1957 й.дан). Москва ш.дан 18 км шим.даги т.й. станцияси. Аҳолиси 73,1 минг киши (1995). Машинасозлик, нафис органик синтез з-длари, кема ремонт-механика зди, театр жиҳозлари ф-каси, Москва физика-техника ин-ти, Гидрометеорология хизмати Бош бошқармаси, Марказий аэрология расадхонаси бор. 30-й.ларда Д.да дастлабки дирижабль куриш верфи курилган.

ДОЛЕРИТ (юн. doleros — алдамчи) — кайнотип магматик тоғ жинси, интрузив тоғ жинсларига нисбатан юзароқда

ҳосил бўлади. Ички тузилиши офит, пойкилофит, интерсертал, ташки тузилиши массив, баъзан тошбодом. Ранги крратир кулранг. Минерал таркибига кўра Д.нинг оливинли, асл ва лейкодолерит хиллари мавжуд. Д.нинг эффузив аналоги базальт деб аталади. Асосан, плагиоклаз, пироксен, озрок оливиндан иборат. Д. базальт таркибли лава оқимлари марказий қисмининг аста-секин совишидан ҳосил бўлади. Гипабиссал интрузив жинслар (дайка, силл) кўринишида учрайди. Континент лар, океан ости Ер пусти, ороллар трапп формацияларида кўп тарқалган. Ўзбекистонда Чатқол, Курама, Нурота, Томди, Бўкантов, Молғузар тоғларида учрайди. Д. б-н мис, никель, кобальт, полиметалл (кўргошин, рух) ва б. конлар боғлиқ. Д. қурилиш материали сифатида ҳам ишлатилади.

ДОЛИВО-ДОБРОВОЛЬСКИЙ Михаил Осипович (1862.21.12, Петербург — 1919.15.11, Германия) — рус электротехниги. Уч фазали ток техникаси ни ихтиро қилган (1888). Германиядаги Дармштадт олий техника билим юртида ўқиган (1881—84). Д.-Д. уч фазали асинхрон двигателни яратган, бир қанча электр машина ва аппаратлар (уч фазали трансформаторлар, фазометр, кучланиш бўлгичи, ишга тушириш реостатлари, ўлчаш асбоблари ва б.) ни лойиҳалаган. Франкфурт-Майнда 1891 й.да ўтказилган Халқаро электротехника кўргазмасида биринчи марта уч фазали ўзгарувчан ток энергиясини узок масофага (=170 км га) узатиш мумкинлигини исботлаган.

ДОЛИМОВ Нўмон Долимович (1906.1.2. - Тошкент - 1977.10.7) - географ олим. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1970). Тошкент кечки педагогика ин-тини тугатган (1940). Геогр. фанлари номзоди (1944), доцент (1945). Ўрта Осиё давлат ун-ти (кейинроқ ТошДУ деб аталган) география фти декани (1945—68). Илмий фаолияти Ўзбекистон табиатини ўрганишга, луғатлар, таби-

ий географиядан дарсликлар, ўқув географик хариталари, атласлар яратишга бағишланган. Ўқув адабиётларини ўзбек тилига таржима қилишда қатнашган.

Ас: Географик терминларнинг қисқача русча-ўзбекча луғати, Т., 1953; Ўзбекистон географияси, Т., 1962 (хаммуаллиф); Ўзбекистон табиий географияси, Т., 1986 (хаммуаллиф).

ДОЛИМОВ Субутой (1907.23.1 - Тошкент — 1991.24.5) — адабиёт-шунос-педагог. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1967). Тошкент педагогика ин-тини тугатган (1939). Пед. фанлари илмий тадқиқот ин-тида илмий ходим, шўъба мудири (1943—57). ТошДУ да ўқитувчи (1957—62), доцент (1963 й.дан). Олий ва ўрта мактаблар учун дарслик («Ваган адабиёти», 1965) ва услубий қўлланмалар («Ўзбек адабиёти тарихини ўқитиш методикаси», 1976; «Адабиёт ўқитиш методикаси», 1978) муаллифи. Огаҳий (Ғ. Каримов б-н ҳамкорликда), Алмай, Лутфий («Гул ва Наврўз»), Гулханий («Зарбул-масал») асарларини, фольклорга оид «Кенг уйнинг келинчағи»ни (1976) нашрга тайёрлаган. «Қобуснома»ни ўзбек тилига таржима қилган (1986).

Ас: Умр сабоқлари, Т., 1982.

ДОЛИМОВ Султон Аминович (1915.5.5 — Тошкент — 1992.12.11) — топограф анатом, хирург. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1975), Ўзбекистонда хизмат кўрсатган врач (1962), тиббиёт фанлари д-ри (1969), проф. (1969). Тош МИ ни тугатган (1937), Сурхондарё вилояти касалхонасининг бош врач ва хирург (1937—39). 2-жаҳон уруши қатнашчиси. ТошМИ оператив хирургия кафедраси доценти (1948—69), проф., айни вақтда ўқув ишлари (1962—65) ва даволаш ишлари (1967—72) буйича проректор, 1972 й.дан Ўрта Осиё педиатрия тиббиёт ин-ти (хоз. Тошкент педиатрия тиббиёт ин-ти) проректори. Сурункали меъда ярасининг модели ва

морфологияси устида тадқиқот олиб борган.

ДОЛИМОВ Тўрабек Нўъмонович (1936.18.8 — Тошкент) — геолог олим. Ўзбекистон ФА акад. (1995). Геол.-минералогия фанлари д-ри (1981), проф. (1985) Н. Долимовнинг ўғли. ТошДУни тугатган (1960). Ўзбекистон ФА Геол. ва геофизика ин-тида аспирант (1962), илмий ходим (1965 — 83). 1973—74 й.ларда Ўзбекистан Геология вазирлиги қошидаги Ўрта Осиё геол. ва минерал хом ашё ин-тида шўъба мудири. 1983 й.дан ТошДУ геол. факультетида кафедра мудири, декан (1985-87). ТошДУ илмий ишлар бўйича проректори (1987—95), 1995 й.дан ҳоз. ЎЗМУ ректори. Илмий ишлари бурмаланган ўлкалардаги вулкан жинсларининг петрологияси ва Тяньшаннинг геодинамикасига бағишланган.

Ўзбекистон «Халқ бирлиги» ҳаракати раиси (1995 й.дан), Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси депутати (1995 й.дан). «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» Бош таҳрир хайъати аъзоси (1997 й.дан), «Меҳнат шухрати» ордени б-н мукофотланган (1998).

Ас: Фациальность гранитных формаций, Т., 1972; Вулканогенные формации Узбекистана, Т., 1971; Рифтогенез в истории развития палеозоид, Т., 1988; Кислый вулканизм складчатых областей на примере Срединного и Южного Тянь-Шаня, Т., 1981; История магматизма Тянь-Шаня, Т., 1989.

ДОЛИНСК МАНЗИЛГОҲИ - Нальчик ш. яқинидаги Долинск шаҳарчасидан топилган жез даври (мил. ав. 2-минг йиллик) ёдгорлиги. Қазииш ишлари Шим. Кавказ экспедицияси томонидан олиб борилган (1930, 1932—33). Ҳар хил катталиқдаги кулба қолдиқлари топилган. Кулбалар томи ва деворлари четандан, усти сомонли лой б-н сувалган. Ҳар бир кулбада бир неча тандирсимон ўчоқ қолдиғи, ғалла сақланадиган ўра, куйган суяк, сопол синиқлари, тош

куроллар учрайди. Кварц, обсидиан ва чакмоқтошдан ясалган пичоқ, қирғич, ўроқ қадамалари ва ойболталар топилган. Д. м.да мазорқўрғонлар кўп. Кулбалар ва қабрлардан топилган ашёлар қад. долинскиликлар чорвачилик ва ибтидоий деҳқончилик б-н шўғулланганини кўрсатади. Уларнинг ижтимоий тузуми матриархат давридан патриархат даврига ўтиш бо-сқичида бўлган.

ДОЛЛАР (инг. dollar, нем. «Taler» сўзидан) — 1) Америка Қўшма Штатлари пул бирлиги. 1786 й.дан муомалага (қумуш Д.) киритилган. 1 Д. = 100 цент. Халқаро ифодаси USD. АҚШ Д. халқаро ҳисоб-китобларда кенг қўлланилади. Муомалада 100, 50, 20, 10, 5 ва 1 Д.ли қоғоз пуллар; 1 ва 0,5, 0,25 0,1 Д.ли тангалар ва 5, 2, 1 центли тангалар ишлатилади. Халқаро валюталар курси бўйича 1 АҚШ доллари = 694 сўм 83 тийин (2002 й. 5 фев.). 2) Австралия пул бирлиги. 1966 й. фев.да Австралия фунти ўрнига муомалага киритилган. 1 Д.= 100 цент. Халқаро ифодаси AUD. Халқаро валюталар курси бўйича 1 АҚШ Д.= 1,97 Австралия Д.; 3) Канада пул бирлиги. 1 Д.= 100 цент. Халқаро ифодаси KYD. Халқаро валюталар курси бўйича 1 АҚШ Д. = 1,53 Канада Д. Шунингдек, Багама, Барбадос Ороллари, Белиз, Бермуда Ороллари, Бруней, Гайана, Зимбабве, Кайман Ороллари, Либерия, Намибия, Сингапур, Соломон Ороллари, Тринидад ва Тобаго, Фижи, Ямайка, Янги Зеландия пул бирликлари ҳам Д. деб аталади.

ДОЛОМИТ (франц. минералоги Д. Доломье номидан) — карбонатлар синфига мансуб минерал. Кимёвий формуласи CaMg(CO₃)₂ Оз микдорда темир, марганец, кобальт, баъзан мис, барий, кўрғошин ва б. бўлади. Сингонияси тригонал. Ромб, донатор, буйраксимон шаклларда учрайди. Ранги кулранг оқ, сарик, кулранг-яшил. Шишасимон ялтироқ. Қаттиқлиги 3,5—4. Зичлиги 2,9 г/см³. Табиатда кенг тарқалган. Д. конлари Рос-

сия (Урал), Украинада бор. Ўзбекистонда Д. гидротермал, полиметалл конларига (Хондиза, Учқулоч, Қўрғошинкон ва б.) кварц, барит, пирит, сфалерит, галенит б-н ертомирлар ҳосил қилган. Зирабулоқ ва Зиёвуддин тоғларида силур даври, Чатқол, Курама ва Нурота тоғларида девон даври чўкинди жинсларида Д.нинг калин қатламлари мавжуд. Д. металлургия, кимё саноатида флюс, термоизоляция материали сифатида ва қурилишда ишлатилади.

ДОЛУХАНОВА Зара (Зарци Агасьева; 1918.15.3, Москва) — опера ва асосан камер йўналишдаги арман хонандаси (меццо-сопрано). Арманистон (1952) ва Россия (1956) халқ артисти. Ереван опера ва балет театри (1939—40), Бутунитифок радио ва телевидениеси (1944 й.дан), Москва филармониясида (1959 й.дан) яккахон хонанда. Ниҳоятда кенг диапазонли овоз соҳибаси. Мукамал вокал техника, нозик дид ва мусикий ифодавийлик, ўзига хос талқин Дижросига хос. Европа, Америка ва Осиё мамлакатларида (жумладан, Ўзбекистонда ҳам) бир неча марта гастролда бўлган.

ДОЛЧИН, дорчин (*Cinnamomum Cassia Blume*) — лаврдошлар оиласига мансуб дарахт. Жан. Хитой, Вьетнам, Лаос, Шри Ланка, Индонезия (Ява, Суматра) ва Лотин Америкасида экилади. Доим яшил ўсимлик. Барги калин, гули майда. Ёш дарахтининг пўстлогини қуришиб, долчин тайёрланади. Д. таркибида 75—90% долчин альдегиди, 1—2% эфир мойи, 2—3% ошловчи моддалар, 1,35% кальций оксалат ва циаманин борлиги аниқланган. Озиқ-овқат саноатида зиравор сифатида, фармацевтикада ва атир-упа и.ч.да (долчин мойи) ишлатилади.

ДОЛЬМЕНЛАР (бретонча *tol* — стол ва *men* — тош) — сўнгги неолит ва илк жез даврига оид дафн иншоотлари.

Мархумларни «доимий уй» б-н таъминлаш мақсадида ҳар бири бир неча тонна оғирликдаги катта тош бўлаклари ва тоштахталар тик ҳолда ерга ўрнатилиб, усти катта хажмдаги бир ёки бир неча массив тоштахталар б-н ёпилган. Д.нинг ичига алоҳида бўлмалар ясаб мархум ўтирган ҳолда дафн этилган. Д.нинг ички деворларига ва шипларига қабартириб нақшлар ва бўёқ б-н суратлар ишланган. Д.нинг ичига улик кўмиш, дафн этилган мурдаларга «озиқ-овқат олиб кириш» ва қайтиб чиқиш учун жануб ёки шарқ томонларида махсус тоштахтадан қилинган «эшик»лари бўлган. Д.нинг ичига юз йиллар давомида ўлик кўмилган. «Жон» ва «рух»ларнинг кирибчикиб туриши учун «эшик»лари тешиб қўйилган. Д. Европа, Осиё ва Африка қитъаларида топилган. Д. Крим, Кавказнинг Кора денгиз соҳилларида, Ўзбекистонда топилди. 1955 й.да Ўзбекистон ФА нинг акад. Я. Ф. Фуломов бошчилигидаги археология отряди Жиззах ш. яқинидаги Қулфсар деган қад. қабристонда Д.ни топди. Унинг икки томони очик, атрофи тош териб ўраб қўйилган, тепасидаги тоштахтада қурбонлик қилинган ҳайвон қони изи бор. Қулфсар қабристонига топилган Д. жез даврига оид деган хулосага келинди.

ДОМ — бирор жонивор (куш, ҳайвон)ни тирик тутиш мақсадида қўйилган тузоқ, тўр, қопқон. Турли усул ва шаклларда ясалади. Майна, саъва каби кушларни тирик тутиш учун махсус қафаслардан фойдаланилади, қашқир, тулки, кийик каби ҳайвонлар учун қопқон қўйилади, хавфлироқ ҳайвонлар учун эса чуқур қазилади.

ДОМ — қад. хинд оғирлик ўлчов бирлиги; Акбаршоҳ (16-а. охири) даврида 1 Д. — 20,963 г бўлган.

ДОМАГК (*Domagk*) Герхард (1895.30.10, Лагов, Бранденбург — 1964.24.4, Кёнигсфельд, Шварцвальд) — немис патологи ва микробиологи. Бак-

териялар кўзгатадиган касалликларни кимёвий препаратлар б-н даволаш устида тадқиқот олиб борган. Сўзакни даволаш учун биринчи самарали дори — долмигон (диметиламиносульфо-акридин) ишлаб чиққан (1934), сил ва ўсмаларни кимёвий усулда даволаш учун янги препаратлар топган. Сульфаниламид препаратларнинг бактерияларга қарши таъсир кўрсатишини асослаб берган ва даволаш амалиётида жорий этган. Нобель мукофоти лауреата (1939).

ДОМЕН (лот. *dominium* — мулк) — 1) Ғарбий Европада ўрта асрларда поместье (вотчина)нинг бир қисми, ер эгаси (феодал) унда ўз хўжалигини юргизган; 2) қиролга тегишли ворисий ерлар йиғиндиси (қирол Д.и).

ДОМЕНЛАР (франц. *domaine* — бу ерда соҳалар, қисмлар) — магнит, электр ёки эластиклик хоссалари б-н ёхуд зарраларнинг тартибли жойлашганлиги ёки эластиклик хоссалари б-н ёхуд зарраларнинг тартибли жойлашганлиги ёки йўналганлиги б-н бир-биридан фарқланувчи бир жинсли муҳит соҳалари. Ферромагнит ва антиферромагнит Д., сегнетоэлектр Д., Ганн Д.и, эластик Д., суяк кристаллардаги Д. ва б. хиллари мавжуд. Ферромагнетикларнинг спонтан магнитланганлиги (атомлар магнит моментларининг параллел йўналганлиги) соҳаси (ўлчами 10⁻⁵—10⁻² см) — ферромагнит Д.ни, сегнетоэлектрикларнинг спонтан магнитланганлиги соҳаси (ўлчами 10⁻⁵ — 10⁻³см) — сегнетоэлектр Д.ниҳосил қилади.

ДОМЕСТИКАЦИЯ (лот. *domesticus* - уйга, яъни хонага тегишли) — қ. Хонакилаштириш.

ДОМИНАНТА (лот. *dominantis* — устувор) — (мусиқада) мажор-минор тизимидаги товушқаторнинг 5-поғонаси ва шу поғонада тузилган аккорд тури. У рақами ёки лотинча D ҳарфи б-н бел-

гиланади. Европа кўповозлик тонал мусиқасида муҳим гармоник функция бўлиб, мусиқа баёнининг тоника (асосий таянч парда) га интилишини кучайтиради.

ДОМИНАНТА — (физиологияда) ҳар қандай ташки ва ички таъсирга организмларнинг муваққат жавоб реакциясини белгиловчи, ўзаро боғланган нерв марказларининг устувор системаси. Д. тўғрисидаги таълимотнинг асосий кридаларини 1911—23 й.ларда рус физиолога А. А. Ухтомский кўрсатиб берган. У бир хил рефлектор хара-катларнинг тормозланиши б-н бирга содир бўладиган, организмнинг муайян фаолиятини бажаришга яширин тайёрлигини белгилайдиган «доминант марказий констеляция» тўғрисидаги тушунчани илгари сурди. Д. асословчи кўзғалиш асосида пайдо бўлади. Бирор нерв марказида кўзғалишнинг пайдо бўлиши бошқа марказда сезиларли тормозланишга олиб келади. Д. нинг озиқланиш, жинсий муҳофаза ва б. хиллари мавжуд. Д. баҳорда бақалар қонида гормонлар концентрациясининг ошиши уларда кучли опичлаш рефлексини пайдо қилади. Шу сабабдан терининг қитикланиши уларда мудофаа рефлекси ўрнига олдинги оёқларни букувчи мускуллар таранглигини оши-рувчи рефлексии пайдо қилади. Шундай қилиб, Д. да ўта кўзғалган марказ бошқа марказлар фаолиятини ўзгартириб, ўзига бўйсундиради ва нерв системасининг бир-бутун яхлит система сифатида фаолиятини таъминлайди. Д. хатти-ҳаракатларни йўналтирувчи сифатида бир қанча мураккаб психик ҳодисаларнинг физиологик асоси ҳисобланади.

ДОМИНАНТЛИК (лот. *dominans* — ҳукмрон, устун) — аллелларнинг гомо ва гетерозигота ҳолатларида белгиларнинг фенотипик намоён бўлиши. Ген аллелларининг ўзаро муносабат шакли Д.да бир аллель бошқа аллель устидан тўлиқ

(тўлиқ Д.) ёки тўлиқсиз (чала Д.) устунлик қилади. «Д» тушунчасини генетика фанига Г. Мендель киритган. Д. қилувчи аллеллар (генлар) катта ҳарфлар (А, В), рецессив аллеллар кичик ҳарфлар (а, в) б-н ифодаланadi. Организмлар генетикида доминант генларнинг йиғилиши кўпчилик ҳолларда ҳаётчанликни оширишга, хўжалик жиҳатдан қимматли белгиларни яхшилашга имкон беради. Д. тиббиёт ва қ.х.да муҳим аҳамиятга эга.

ДОМИНИКА — Кичик Антил о.лари архипелагидаги Шамолли о.лар гуруҳига мансуб вулканик орол. Оролда Доминика давлати жойлашган.

ДОМИНИКА (Dominica), Доминика Ҳамдўстлиги (The Common-wealth of Dominica) — Доминика о.даги давлат. Маъмурий жиҳатдан 10 туманга бўлинади. Майд. 749,8 км². Аҳолиси 74,2 минг киши (1999). Пойтахти — Розо ш. Давлат тузуми. Д. Буюк Британия бошчилигидаги Ҳамдўстликка кирган республика. Амалдаги конституцияси 1978 й. 30 нояб.да қабул қилинган. Давлат бошлиғи — президент (1998 й.дан В. Шоу). У Мажлис палатаси (бир палатали парламент) томонидан 5 й. муддатга сайланади. Конституцияга биноан президент лавозимига фақат бир марта қайта сайланиши мумкин. Қонун чиқарувчи ҳокимиятни Мажлис палатаси, ижроия ҳокимиятни бош вазир бошчилигидаги ҳукумат амалга оширади. Бош вазирни президент Мажлис палатаси аъзолари орасидан тайинлайди.

Табиати. Ер юзаси тоғлик, энг баланд жойи 1447 м (Дьяблотен вулкани). Иқлими тропик ва нам, аммо шим. шарқдан эсувчи пассат шамоли туфайли иссиқ унчалик сезилмайди. Ўртача ойлик т-ра 25—27°. Йиллик ёгин микдори 1500—2500 мм, июлдан сент.гача баъзан довуллар бўлиб туради. Тоғлардан ямшил ўрмонлар оралаб кўпгина майда сой ва дарёлар оқиб тушади, гўзал шаршаралар кўп, уларнинг энг чиройлиси

Розо ш.дан 8 км наридаги Трафальгар шаршарасидир. Мамлакат кўкатлар, айниқса бутазорлар, бамбук ва турли пальмаларга бой. Иссиқ булоқлар, Морн-Труа-Питон миллий боғи бор.

Аҳолиси, асосан африкалик домини-каликлар. Инглиз ва французлар ҳам яшайди. Расмий тили — инглиз тили, мақаллий креол тили кенг ёйилган. Диндорлар орасида католиклар кўпчиликни ташкил этади.

Тарихи. Д.ни 1493 й.да Х. Колумб кашф этган. Узок вақт французлар б-н инглизлар ўртасида талаш бўлиб келди. Париж шартномасига биноан 1763 й.дан узил-кесил Буюк Британия мустамлакасига айланди. 1958— 62-й.ларда Вест-Индия Федерацияси таркибига кирди. 1967 й. 1 мартдан «Буюк Британия б-н уюшган давлат» мақомини олди. 1978 й. июлда Лондонда бўлиб ўтган конференцияда Д. конституцияси ишлаб чиқилди ва унга мустақиллик бериш ҳақида қарор қабул этилди. Ўша йил 3 нояб.да Д. мустақиллиги эълон қилинди. Д.— 1978 й.дан БМТ аъзоси. Миллий бай-рами — 3 нояб.— Мустақиллик куни (1978).

Сиёсий партиялари ва касаба уюшмалари. Д. лейбористлар партияси, 1985 й.да тузилган; Д. меҳнаткашлари бирлашган партияси, 1988 й.да тузилган; Д. Озодлик партияси, 70-й.ларнинг бошларида тузилган; Д. тараққийпарвар партияси, 1990 й.да асос солинган. Фуқаро хизмати иттифоқи касаба уюшма бирлашмаси, 1940 й.да тузилган; Д. ишчилари бирлашган иттифоқи, 1960 й.да асос солинган; Д. касаба уюшмаси, 1945 й.да тузилган.

Хўжалиги. Иқтисодиётининг асосини қ.х. ташкил этади. Ялпи ички маҳсулотда қ.х.нинг улуши 25%, саноатнинг улуши 7,9%. Ернинг кўп қисмини, айниқса соҳилларни бананзорлар, кокос пальмалари, цитрус мевалар, какао, манго, тамаки, тоқзорлар эгаллайди.

Чорвачилик суст ривожланган. Ишчи кучининг салкам 40% қишлоқ ва ўрмон хўжалигида, балиқчиликда банд. Д. са-

ноати к.х. хом ашёсини қайта ишловчи майда корхоналардан иборат. Турли мева шарбатлари ва консервалари, копра (кокос ёнғоғининг мағзи), совун, эфир мойи ва сигара ишлаб чиқарилади. Озроқ миқдорда тўқимачилик маҳсулотлари, маҳаллий ёғочдан тахта ва фанера ҳам тайёрланади. Жил-вир тош ва оҳак тош қазиб олинади. Хорижий сайёҳлик яхши даромад кел-тиради. Ишчи кучининг 20% шу тар-моқда банд. Автомобиль йўллари уз. — 756 км. Халқаро аэропорт ва денгиз порти бор. Четга банан, мева шарбатлари ва консервалари, цитрус мевалар, копра, какао ва совун чиқарилади. Четдан озик-овқат, ёқилғи, турли асбоб-ускуналар, транспорт воситалари келтирилади. Савдо-сотикдаги мижозлари: Буюк Британия, АҚШ, Канада, Кариб ҳамдўстлигидаги мамлакатлар. Пул бирлиги — Шаркий Кариб доллари.

Маданияти. Д.да катта ёшдаги аҳолининг саводхонлик даражаси — 95%. Пед. ин-ти мавжуд. Д.да «Офишл газетт» («Расмий газета», ҳукумат ҳафтаномаси), «Нью кроникл» («Янги хабарлар», ҳафталик газ., 1909 й.дан) газ.лари нашр этилади. «Доминика бродкастинг корпорейшн» ҳукумат радио-эшиттириш маҳкамаси мавжуд. Кабель телекўрсатуви ишлайди.

ДОМИНИКАНА РЕСПУБЛИКАСИ (Republica Dominicana) — Катта Антил о.лари гуруҳидаги Гаити о.нинг шарқий қисмида жойлашган давлат. Майд. 48,4 минг км². Аҳолиси 8,5 млн. киши (1999). Маъмурий жиҳатдан 29 вилоят ва 1 миллий округга бўлинади. Пойтахти — Санто-Доминго ш.

Давлат тузуми. Д. Р. — республика. Амалдаги конституцияси 1966 й. 28 нояб. да қабул қилинган; 1994 й. ўзгартишлар киритилган. Давлат ва ҳукумат бошлиғи — президент, у умумий овоз бериш йўли б-н 4 й. муддатга сайланади. Қонун чиқарувчи ҳокимиятни Миллий конгресс (парламент) амалга оширади. Парламентнинг иккала палатаси — сенат ва де-

путатлар палатаси умумий овоз бериш йўли б-н 4 й. муддатга сайланади. Иж-роия ҳокимиятни президент томонидан тайинланадиган ҳукумат амалга оширади.

Табиати. Д.Р.нинг соҳиллари кўпги-на қўлтиқлар б-н парчаланган. Худудининг ярмидан купи тоғ б-н қопланган. Марказий қисмида Кордильера-Сентраль (Дуарте тоғи, бал. 3175 м гача), шим.да Кордильера-Септентри-ональ (бал. 1249 м гача), шарқда Кордильера-Орьенталь (бал. 701 м гача) тизмалари бор. Жан. соҳили яқинидаги Саона, Каталина, Бата о.лари ҳам Д.Р.га қарайди. Тоғлар оралиғидаги Сибавоа Вега-Реаль водийсининг тупроғи ғоят серунум бўлиб, у ерда к.х. маҳсулотининг кўп қисми етиштирилади, қишлоқ аҳолисининг аксарияти яшайди. Д.Р.даги вулканлар сўнган бўлса ҳам, аммо тез-тез zilзила бўлиб туради. Иклими — тропик, пассат иқлим. Пасттекисликларда ўртача ойлик т-ра 25—27°, тоғларда бундан 10—12° салқинроқ. Йилига 1000—2000 мм ёғин ёғади, тропик довуллар бўлиб туради. Тоғлардан бошланадиган дарёлар мамлакатни бошдан оёқ кесиб ўтади. Йирик дарёларда кема қатнайди. Тоғлар тропик ўрмон, саванна ва бутазорлар б-н қопланган. Қимматбахр ёғоч олинадиган дарахт тури кўп. Минерал булоқлар бор. Миллий боғлари: Арман-до-Бермудес, Дель-Эсте, Лос-Айтисес.

Аҳолисининг асосий қисми домини-канлар, уларнинг 73% испан-неф дурагайлари, 11% негрлар, 15% оқ танлилардир. Расмий тил — испан тили. Аҳолисининг кўпчилиги католиклар. 60% дан ортиқ аҳоли шахарларда яшайди.

Тарихи. Бу ерда 15-а. охиригача уруғчилик босқичидаги индейс қабилалари: сибоней, аравак, тайно, кариб қабилар яшаган. Кўпчилик қабилалар ўтроқ хаёт кечирар, сибонейлар овчилик б-н шугулланар эди. 1492 й.да Х. Колумб оролга келганида уни Испанияга ўхшатиб, Эспаньола деб атади. Аравак қабиласига

мансуб таин индейслари эса уни Гаити дейишарди. Маҳаллий аҳоли оғир меҳнат ва ваҳшиёна муомала оқибатида қирилиб кетди. Шунда испанлар қўшни ороллардан ва Африкадан қулларни олиб келиб, шакарқамишзорларда, чорвачилик ва олтин конларида ишлатишга киришдилар. 16-а. охири ва 17-а. бошларида Франция б-н Буюк Британия оролни эгаллашга ҳаракат қила бошлади. 1697 й. Рисвик сулҳ шартномасига биноан Эспаньола о.нинг ғарбий қисми (ҳоз. Гаити худуди) Францияга топширилди ва Санто-Доминго деб атала бошлади, шарқий қисми (ҳоз. Д.Р. худуди) Испания қул остида қолди. 1795 й. ис-панлар оролнинг шарқий қисмини ҳам Францияга топширди. 1804 й.да мустақиллик учун кураш натижасида французлар оролдан қувиб чиқарилди ва Гаити давлати тузилди. 1844 й. Санто-Доминго озодликка эришиб, Д.Р. деб аталди. 19-а. ўрталаридан мамлакат иқтисодиётига чет эл сармойеси кира бошлади. 1905 й. АҚШ Д.Р.ни асоратга солиб, мамлакат божхоналарини ўз назоратига олди. 1916 й. АҚШ қўшинлари ўз сиёсатига қарши кўтарилган исёни бостириш ниятида мамлакатга бос-тириб кирди ва ҳарбий-оқкупация ре-жимини ўрнатди. Бу режим 1924 й.гача жорий қилинди. 1930 й. АҚШдаги йирик монополиялар кўмагида Р. Л. Трухильо ҳокимиятни эгаллади. У муста-бид режимни ўрнатди. 2-жаҳон урушидан сўнг Лотин Америкасида миллий озодлик ҳаракати кучайиб, Трухильо режимига қарши халқ ҳаракати авж олгач, у собиқ тарафдорлари томонидан ўлдирилди (1961). 1962 й. дек.даги сайловда ғолиб чиққан Х. Бош ҳоки-мият тепасига келди. У миллий иқти-содиётни мустақамлаш, АҚШга қарамликни сусайтириш тадбирларини амалга оширди: аграр ислоҳот ўтказиш, сиёсий ва демократик озодлик ҳақида янги конституция қабул қилди. 1963 й. сент.да реакцион ҳарбийлар Х. Бош ҳокимиятини ағдарди. Мамлакатни ҳарбий хунта идора қила бошлади. У конституцияни бекор қилди, барча демокра-

тик партияларни тақиқлади. 1965 й. апр. халқ кўзғолони ҳарбий хунтани ағдариб ташлади. Мамлакатда Ф. Кааманьонинг конституцией ҳукумати тузилди. АҚШ эса ўз фуқароларини муҳофаза қилиш баҳонаси б-н Д.Р.га бостириб кирди. Ана шундай бир вазиятда (1966 й.да) сайлов ўтказилди. Рефор-мистлар партиясининг раҳбари Х. Балагер 1966—78 й.ларда президент бўлиб, миллий монополия, ер эгалари ва руҳонийларнинг манфаатини ҳимоя қилди. 1978 й. 16 майда ўнг кучларнинг қаршилигига қарамай, инқилобий партия номзоди А. Гусман президент этиб сайланди. 1996 й. 30 июндаги сайловда эса Озодлик партиясининг раҳбари Фернандес Рейна ғалаба қозониб, президент лавозимини эгаллади. 2000 й.дан Д.Р. президенти И. Р. Мехиа Домингес. Д.Р. — 1945 й.дан БМТ аъзоси. Миллий байрами — 27 фев. — Мустақиллик куни (1844).

Сиёсий партиялари, қасаба уюшма бирлашмалари. Демократик интеграция ҳаракати, 1970 й.да реформистлар партиясидан ажралиб чиққан фракция негизда тузилган; Кискейяно (Доминикана) демократик партияси, 1968 й.да тузилган; Доминикана коммунисток партияси, 1944 й.да асос солинган; Доминикана озодлик партияси, 1973 й.да тузилган; Доминикана инқилобий партияси, 1939 й.да тузилган; Реформист социал-христиан партия, 1986 й.да тузилган. Мухтор қасаба уюш-малари конфедерацияси, 1962 й.да тузилган; Меҳнаткашлар умумий қасаба маркази, 1972 й.да тузилган; Доминикана меҳнаткашлари миллий конфедерацияси, 1988 й.да тузилган.

Хўжалиги. Д.Р. — иқтисодий жиҳатдан заиф аграр мамлакат. Ялпи ички маҳсулотда к.х., ўрмон хўжалиги ва балиқчиликнинг улуши 15%, саноатнинг улуши 19,2%. Қишлоқ хўжалигида мамлакат ҳудудининг 35% га яқини фойдаланилади; мамлакат ишчи кучининг 50% шу соҳада банд. Экинзорлар мамлакат шим.даги Сибано ва Вега-Реаль водийларида, жан. сохилларда ва марказий текисли-

кларда жойлашган. Мехнат унумдорлиги ва техника б-н курулланиш паст даражада. Асосий қ.х. экинлари: шакарқамиш, какао, банан, тамаки. Ички эҳтиёж учун шоли, маккажўхори, маниок, батат, ямс, ловия, сабзавот ва б. экилади. Яйлов чорвачилиги бирмунча ривожланган: крра-мол, чўчка, йилки, парранда боқилади.

Саноати заиф, асосан қ.х. ва чорвачилик хом ашёсини қайта ишлайдиган, озик-овқат ва тўқимачилик маҳ-сулотлари ишлаб чиқарадиган майда корхоналардан иборат. Қанд-шакар саноати дурустроқ ривожланган. 2-жаҳон урушидан кейин кончилик тез юксала бошлади. Боксит, ферроникель қазиб олиш кўпайди, мис ва темир рудаси, мрамор, олтин, кобальт, титан қазиб олинади. Цемент, ёғочсозлик, кимё, нефтни қайта ишлаш корхоналари мавжуд. 1975 й.да Санчес-Рамирес вилоятида Лотин Америкасидаги энг катта олтин ва кумуш карьерси ишга туширилган. 20 та эркин иқтисодий зонада кийим-кечак ишлаб чиқарилади. Йилига ўртача 4,6 млрд. кВт-соат электр энергия ҳосил қилинади. Кейинги йилларда чет эл сайёҳлиги ривожланди. Транспорти. Мамлакатда т.й. уз. — 1,6 минг км, автомобиль йўли уз. — 17 минг кмдан кўпроқ. Асосий денгиз портлари: Санто-Доминго, Пуэрто-Плата. 6 та аэропорт, шу жумладан Пунта-Кауседода халқаро аэропорт бор. Д.Р. четга қанд-шакар, ферроникель, олтин, кумуш, кофе, какао, банан, боксит, тамаки, мева ва б. чиқаради. Четдан озик-овқат, машина ва авто-мобиллар, электр асбоб-ускуналари, маъданли ўғит, доридармон, ёқилғи, пахта келтиради. Савдо-сотиқдаги мижозлари: АҚШ ва Европа Иқтисодий ҳамжамияти давлатлари. Пул бирлиги — Доминикана песоси.

Соғлиқни сақлаш. Кўпчилик аҳоли турмушининг тиббийсанитария шароити қоникарли эмас. Давлат бюджетининг 7% соғлиқни сақлашга ажратилади. Аҳолининг жуда оз қисми ижтимоий суғурта қисобига тиббий ёрдамдан фойдаланади. Юқумли касалликлардан таносил, иситма-безгак, сил тарқалган.

Шифокорларни 2 тиббий олий ўқув юрти тайёрлайди.

Маорифи, илмий ва маданий-маърифий муассасалари. Д.Р.да 7—11 ёшдаги болалар учун бепул ва мажбурий таълим жорий этилган, бироқ аҳолининг ярмидан кўпроғи саводсиз. Катта ёшдагилар ва қишлоқ аҳолиси орасида саводсизлар айниқса кўп. Давлат мактабларидан ташқари хусусий ва черков мактаблари бор. Уларнинг ҳаммасида таълим давлат дастури асосида олиб борилади. Ўрта маълумот олиш учун бошланғич мактабдан кейин 3 йиллик 2-поғона мактабни ҳам битириш керак.

Кечки давлат мактаблари савдо, саноат ва қ.х. ходимларини тайёрлайди. Д.Р.да 3 та ун-т, жумладан, Америкадаги энг кад. ун-тлардан бири — Санто-Доминго ун-ти (1538 й.да асос солинган) бор.

Илмий муассасаларида асосан тарих, тилшунослик, тиббиёт соҳаларида тадқиқот олиб борилади. Бир неча хусусий илмий муассасалар: Доминикана академияси, тарих академияси, бир қатор илмий муассаса, жамият ва уюшмалар бор. Ун-т кутубхонаси, Миллий ва муниципалитет кутубхоналари, миллий музей (1927), миллий бадий галерея (1943) мавжуд.

Матбуоти, радиоэшиттириш ва телекўрсатуви. Д.Р.да нашр этиладиган асосий газ.лар: «Информасьон» («Ахборот», кундалик газ., 1915 й.дан). «Карибе» («Кариб газ.», кундалик газ., 1948 й. дан), «Листин диарио» («Кундалик варақа», кундалик газ., 1889 й.дан), «Насиональ» («Миллий газета», кундалик газ., 1966 й.дан), «Нотисиа» («Хабарнома», кундалик кечки газ., 1973 й.дан), «Ульгима ора» («Сўнги соат», кундалик кечки газ., 1970 й.дан). Алоқа бош бошқармаси мамлакатдаги радиоэшиттириш ва телекўрсатувларни назорат қилади. «Радио Телевисьон Доминикана» ҳукумат радио ва телекўрсатув хиз-матидир. Бир неча тижорат радио ва те-лекўрсатув ст-ялари бор.

Лдабиёти испан тилида. 19-а.да би-

ринчи миллий мадхия муаллифи Ф. М. дель Монте янги адабиётга асос солди. Д.Р.да биринчи миллий роман — М. де Х. Гальваннинг «Энрикильо» тарихий асаридир. Аср охиригача индейслар турмуши адабиётнинг асосий мавзуи бўлди. Бу даврдаги адабиёт шиддатли сиёсий кураш шароитида ривожланди.

1930 й.да Трухильо реакция диктатурасининг қарор топиши бир гуруҳ тараққийпарвар адибларни муҳожириликка яшашга мажбур этди. Улардан А. Ф. Рекена «Замин душманлари», «Оловли йўл» романларида мустабид тузумни фош этди. Р. Марреро Аристи, Х. Бош асарлари Д.Р. деҳқонлари ҳаётига бағишланди. Э. Инчаустеги Кабраль, Педро Мир, М. дель Кабраль ва б. шо-ирларнинг асарларида ижтимоий норозилик гоялари акс этди.

Меъморлиги ва тасвирий санъати. Испанлар босқинидан аввал (16-а.га-ча) индейслар санъати (нақшинкор ва жим-жимадор қулоллик, заранг идишлар, тош ва ёғоч санамлар) ривожланган. Дастлабки шаҳарлар, жумладан Санто-Домингога асос солинган, кейинги готика ва илк Уйғониш услубида ҳар хил ибодатхоналар, касалхона, савдо корхоналари, жамоат ва турар жой бинолари барпо этилди. Санто-Домингодаги Торре дель Оменахе соқчи минораси (1503—07), собор (1512—41, меъмори Р. де Льендо, Л. де Моя), Каса дель Амиранте саройи (1510—14) ва б. иншоотлар ҳозиргача сақланган. Шу даврда макбаралар қурилиши, рассомлик, ҳайкалтарошлик ҳам вужудга келди. Кейинчалик меъморлик суёт ривожланди. Ҳозир ҳам вилоят шаҳарларида пастқам ёғоч уйлар, қишлоқ жойларда ёғоч синчли ва томига шох-шабба ёпилган уйчалар кўп. 1930 й.ги довулда вайрон бўлган Санто-Доминго АҚШ меъморлигига тақлидан темир-бетон ва ойнадан қурила бошлади.

Мустамлакачилик даврида арзигулик тасвирий асарлар яратилмади. Янги давр санъати 20-а.дан ривожланди. Рассом ва ҳайкалтарошлардан Л. де Санглес,

А. Грульон ва А. Р. Урданеталар тарихий мавзуда картина, пейзаж, пор-третлар яратдилар. Санто-Домингода биринчи бадий мактабга асос солинган (1908), ёш рассомлар етишиб чика бошлади. Замонавий рассомчилик Америка ва Европа модернистик оқимлари — кубизм (Х. М. Кольсон), абстракционизм (П. Хьюдисельи), сюрреализм (Д. Суро) таъсирида ривожланди. С. Вос-и-Хиль, А. Бонилья, Х. О. Морелларнинг реалистик асарлари яратилди. Санто-Доминго миллий санъат макта-би, Сан-Франсиско-де Магорис ва Сан-Хуан нафис санъат мактаби, Сантьяго ва Ла-Вега пластик санъат мактаби мавжуд.

ДОМИНИКАНЛАР - халқ, Доминикана Республикасининг асосий аҳолиси. Умумий сони 7,4 млн. киши (1990-й.лар ўрталари), жумладан Доминикана Республикасида 7,1 млн. киши. Шунингдек, АҚШ ва Гаити ва б.да ҳам яшайди. Д.нинг тили ерли индейс кабилалари тилларининг таъсирида бирмун-ча ўзгарган испан тилидир. Диндорлари — асосан, католиклар.

ДОМИНИОН (инг. dominion, лот. dominium — қарам ер) — инглиз қироли (қиролича)ни давлат бошлиғи деб тан олиб келган ва Британия империяси таркибида бўлган давлат. Унга генерал-губернатор тайин қилинган. Дастлабки Д.лар — Канада (1867 й.дан), Австралия Иттифоқи (1901 й.дан), Янги Зеландия (1907 й.дан) ва б. Ҳамдўстлик тузилганидан кейин, гарчи кўпгина собиқ Д.лар унга кириб, аввалгидек инглиз қироличасини давлат бошлиғи деб ҳисобласаларда (Канада, Янги Зеландия ва б.), Д. атамаси қўлланилмайдиган бўлди.

ДОМИЦИАН (Domitianus) (51рим-96) — Рим императори (81 й.дан). Фла-вийлар сулоласидан. Бюрократик аппаратни мустаҳкамлаши ва сенат ҳуқуқларини чеклаши б-н аристократи-

янинг каршилигига учраган. Децебал бошчилигидаги дакларпзм енгилган (89 й.). Саройдаги фитна натижасида ўлдирилган.

ДОМКРАТ (голландча *dommekracht*) — оғир юкларни вақтинчалик кўтариб берадиган механизм. Ҳаракатланиш тарзига кўра рейкали, винтли, гидравлик ва пневматик хилларга бўлинади. Д. ихчамлиги, массасининг кичиклиги, кўтариш тезлигининг камлиги (0,01—0,25 м/мин.) ва кўтариш баландлиги (0,15—1 м) б-н ифодаланади. Мах-сус ишларга мўлжалланган Д. бир неча юз т гача юкни бир неча м баландликкача кўтара олади. Д. машиналарнинг ғилдирагини алмаштиришда, таъмирлаш, юк ортиш-тушириш ишларида қўлланилади.

ДОМЛА — 1) мактабхонапярла ўғил болаларга таълимтарбия берган зиёлилар; 2) масжид имом-хатибларининг халқ томонидан юритиладиган номи; 3) олий, ўрта махсус ўқув юргларида фаннинг бирор соҳасидан даре берувчи шахслар (проф., доцент, ассистент, катта ўқитувчи ва ўқитувчи)га нисбатан қўлланиладиган атама; 4) бирор соҳа (мас, фан ва маданият)да обрў-эътибор қозонган, илғор дунёқарашли, эътиқоди ва б. фазилатлари б-н узгаларга намуна бўладиган билимдон, мухтарам шахс.

ДОМЛА ҲАЛИМ, Ибодов Домла Ҳалим (1878, Бухоро — 1940, Тошкент) — устоз хонанда ва созанда. Ўзбекистан халқ хофизини (1931). Тўқувчи оиласида туғилган. 10 ёшидан дойра чертиб, халқ кўшиқларини айтган. Дастлаб Шарафхон Устоздан, кейин Ота Жалол, Ота Ғиёс каби атоқли санъаткорлардан таълим олган. 19 ёшидан ноёб, ниҳоятда кенг диапазонли (b—g² орасидаги), камёб лирик овози, ижро маҳорати б-н халқ орасида шухрат қозонган. 1921 й.дан Бухоро мусиқа мактабида (бу мактаб кейинчалик Домла Ҳалим Ибодов номида) ўқитувчи. Ўзбек мусиқа ва хореография

и. т. институти (1928, Самарқанд) да Т. Содиқов, М. Ашрафий, М. Бурҳонов каби композиторлар, Ш. Соҳибов, Ф. Шаҳобов сингари мақомдон хонандаларга таълим берган. 1931 й.дан умрининг охиригача Ўзбекистан радиосида хизмат қилди. Ижро услуби нафислиги, куйларни аниқ ва эркин куйлаши, айниқса кенг нафаси б-н ажралиб турган. Д. Ҳ. Бухоро Шашмақоми йўлларидан асосан савтлар (Қашқарчаи Мўғулчаи Сеғох, Савти Сарвиноз, Ироқ, Мўғул-чаи Дуғоҳ, Насруллоийи, Қашқарча, Ушшоқ ва б.)ни баланд (катта) авжлар б-н куйлаган. Шу боис, халқ, ва санъат ахли орасида «Авжлар устаси», «Савтхон» деб ном чиқарган. 1937 й. Москвада ўтказилган Ўзбек санъати декадасининг қатнашчиси. Унинг репертуаридаги асарлар грампластинкаларга, фольк-лоршунос Е. Романовская томонидан нотага ёзиб олинган (1935) ва мусиқа-шунослар томонидан ўрганилган.

ДОМНА ГАЗИ, колошник газини — домна печларида асосан углероднинг чала ёнишидан хреил бўладиган газлар. Чўян олишда тошкўмир коксидан чиқади Д. гнинг ўртача таркиби: углерод (IУ)-оксид (карбонат ангидрид) 12—20%, углерод (II)-оксид (ис газини) 20—30%, водород 1—4%, метан 0,5% гача ва азот 55—58%. Кислород б-н тозаланган 1 м³ Д. г. ёнганда 850—1100 ккал иссиқлик ажралади. Д. гдан турли печлар ва буг қозонларини киздиришда фойдаланилади.

ДОМНА ИШЛАБ ЧИҚАРИШИ - металлургия корхоналарининг домна цехларида (ёки алоҳида домнали з-дларда) чўян ишлаб чиқариш. Ҳора металлургия и. ч. циклининг асосий бўғини. Д. и. ч. асоси — домна печи. Домна печи маҳсулотлари асосан (82—84%) қайта ишланувчи чўянлардан иборат. Бундай чўянлар бессемер, томас конверторларида (қ. Бессемер жараёни, Томас жараёни) ва мартен пенила қайта ишланиб, пўлатга айлантирилади. Қуйма

чўянлар домна чўянларининг тахм. 16% ини ташкил қилади. Уларни қайта эритиб, қуймалар олинади. Домна печидан чиқадиган тошқол (шлак) ва домна газни ҳам са-ноатда ишлатилади. Тошқолдан цемент, бетон, ўғит ва қурилиш саноатида ишлатиладиган қуймалар олишда фойдаланилади.

Д. и. ч.да хомашё сифатида темир рудаси, ёкилғи ва флюслар ишлатилади. Руда сифатида кизил, қўнғир, магнит ҳамда шпат темир тошлари қўлланади. Махсус чўянлар олиш учун табиий-легириланган темир ва марганец рудаларидан ҳам фойдаланилади. Эри-тишдан олдин рудалар бойитилади (фойдали минераллар зарарли қўшим-чалардан тозаланади). Ёкилғи сифатида кокс, флюс сифатида, асосан, охактош, доломит ва мартен печидан чиқадиган тошқоллар ишлатилади.

Домна печи колошник орқали шихта (печга ташланадиган материаллар — кокс, агломерат ва б.) б-н тўлдирилади. Шихта аввал руда майдонидаги ураларга ёки вагонларда тўғри бункерлар эстакадасига келтирилади. Кокс ва агломерат (йириклаштирилган руда) тас-мали транспортёрлар ёрдамида кокс батареяси ёки агломерат ф-касидан ҳам келтирилиши мумкин. Шихта арава-бункерлардан аввал тарози-вагонларга, сўнгра скиплар (ўз-ўзидан бўшайдиган аравачалар) га солинади. Икки скип чигир (лебёдка) ёрдамида кўприкдан кўтарилиб, шихтани юклаш қурилмасига тўқади. Шихта тақсимловчи мосламага тушиб, кичик конусни очади ва тукувчи мосламага, сўнгра катта конусни очиб, печнинг ичига тушади. Ҳар бир шихта солиниганидан сўнгра тақсимловчи мослама кичик конус б-н бирга 60° бурилади, натижада шихта текис солинади.

Ҳаво рекуператорларга 800—1160° гача қиздирилиб, махсус насослар ёрдамида тақсимлаш қузури ва фурмалар орқали печга юборилади. Рекуператорларнинг сони печнинг катта-кичиклигига қараб тўрттагача, фурмалар эса 20 тагача

бўлади.

Домна газни қувурлар орқали газ тозалаш қурилмаларига келиб тозаланади. Домнага берилган ҳаво фурма атрофида углерод б-н бирикиб, карбонат ангидрид (СО₂) ҳосил қилади. Домна газларининг т-раси 1900° гача кўтарилади. СО₂ юқори т-рада қисман углерод (II)-оксид (СО) га айланади. Иссикликнинг шихтага сарфланиши ва реакция натижасида домна газларининг т-раси пасайиб, колошникда 200—360° атрофида бўлади. 570° дан паст т-рада темир оксидларидан ажралган кислород СО б-н бирикиб, СО₂ га айланади. Т-ра ошганда (750—900°) темир кислороддан жуда тез ажралиб, соф темир (Fe) ва СО ҳосил бўлади. Бу реакциялар ортикча углерод таъсирида утгани учун қайтарилган темир углерод б-н бирикиб, тоза темирга қараганда пастроқ т-рада суюкландиган чўян ҳосил бўлади (тоза темир 1539° да суюкланади). Чўян ва шлак домна печи горнига йиғилиб, вақт-вақти б-н тешиқдан чиқарилади. Шихта материаллари (руда ва кокс) да бошқа аралашмалар ҳам бўлгани учун кремний, марганец, олтингургурт, фосфор ва б. чўян таркибига утади. Улардан баъзилари (кремний, марганец) фойдали, баъзилари (олтингургурт, фосфор) зарарли ҳисобланади. Домна жараёни улчов асбоблари ёрдамида кузатиб борилади. Олинадиган чўян тури ва асбобларнинг курсатишига қараб шихта таркиби, ҳаво т-раси ва микдори ўзгартириб турилади.

ДОМНА ПЕЧИ, домна — темир рудаларидан чўян олинадиган шахта печь. Бетон пойдеворга ўрнатилган цилиндрик кожухдан иборат. Кожух ичига печь таглиги (лешад) ни ҳосил қилувчи ўтга чидамли ғишт териб чиқилади. Печнинг пастки қисмида горн ва фурма бор. Горнда чўян ва шлак оқиб чиқадиган тешиқлар қилинган. Шахта цилиндрик колошник б-н тугайди. Чўян оқиб чиқадиган тешиқ сатҳидан колошник юқорисидаги юклаш конусигача булган масофа Д. п.нинг фойдали баландлиги дейилади. Ана шу ба-

ландлик орасидаги ҳажм фойдали ҳажм деб аталади. Фойдали ҳажмдан фойдаланиш коэффициентини Д. п. ишининг асосий техник-иқтисодий курсаткичи булиб, у печда 1 суткада эритиб олинadиган 1 т чуянга туғри келадиган фойдали ҳажмни ифодалайди. У қанчалик кичик бўлса, печь шунчалашки ишлайди. ЙириқД. п.нинг иш унумдорлиги суткасига 10000 т дан ортик.

ДОМРА — рус халқ торли тирнама сози. Олимларнинг тахминларига кўра, туркий халқларнинг дўмбира чолғуси негизида пайдо бўлган. Кварта ёки квинта бўйича созланади. Овози ёкимли, диапазон 2,5 октава. Қад. тури 16—17-а.ларда скоморох (масхарабоз) лар ўртасида кенг тарқалган. 1896—1908 й.лари қайта ишланиб, 3 ва 4 торли Д.лари рус халқ чолғулари оркестри ҳамда турли ансамбллар таркибига киритилган.

ДОМЬЕ (Daumier) Оноре Викторъен (1808.26.2, Марсель- 1879.11.2, Вильмондуа, Париж яқинида) — француз рангтасвири устаси, график рассоми ва ҳайкалтароши; танқидий реализмнинг йирик вакили. 1814 й.дан Парижда; 20-й.ларда расм, рангтасвирдан таълим олган, литография санъати асосларини ўрганган. 1830 й. инқилобидан кейин сиёсий карикатуралар, ҳажвий расмлар яратган, улар алоҳида варақларда ёки безакли нашрларда босилган. Сиёсий арбобларнинг ўткир сюжетли бюстлари (1830—36, 36 та бюст сақланган) кейинчалик портрет-шаржлар яратиш учун асос бўлган («Олтин кесимнинг машхур кишилари», 1832—33). Д. литография асарларида («Қонун чиқарувчилар уяси», «Биз ҳаммамиз ҳалол одамлармиз, келинг кучоқлашайлик», «Бунисини озодликка чиқарса бўлади», 1934; «Транснонен кўчаси» ва б. туркумлар) бағритош, манман, иккиюзламачи ҳукмдорларни қаттиқ танқид остига олган. 1834 й.дан кейин Д. асосан маиший ҳажвий расмлар ишлаш б-н чегаралана бошлайди («Робер

Макер», 1836—38; «Марҳаматли буржуа», 1846—49 ва б.). Д. рангтасвири романтизм б-н боғлиқ, образларнинг ўткир тавсифи, эркин ва моҳирона жамланган лирик ва жўшқин ҳаракатли ранг тизими, нурсоя ўйинидаги кескинлик асарларига алоҳида жозиба бахш этган («Кўзғолон», 1848; «Баррикададаги оила» ва б.). Оддий халқнинг ички қудрати ва маънавий гўзаллигини ифода этган «Кир юувчи» (1859), «Учинчи класс вағони» (1862—63) ва б., диний мифологик мавзуда композициялар, портретлар, Дон Кихотга бағишланган қатор асарлар яратган («Дон Кихот», 1868 ва б.).

ДОН (юн. номи Танаис) — РФнинг Европа қисмидаги дарё. Уз. 1870 км. Ҳавзасининг майд. 422 минг км². Ўрта Россия қирларининг шарқий ён бағридан бошланиб, Азов денгизининг Таганрог қўлтиғига қуйилади. Юқори қисми тор водийдан оқади; ўнг қирғоғи баланд (90 м гача), соҳилида жар қўп. Чук. 20 м гача. Д.га ўнгдан Северский Донец, чапдан Медведица, Сал ирмоқлари қуйилади. Д.нинг қуйи қисмида Цимлянск сув омбори ва ГЭС бор. Ростов-Дон ш.дан қуйида Д.нинг дельтаси (майд. 340 км²) бошланади. Ўртача сув сарфи 935 м³/сек. Д. кема қатнайдиغان Волга-Дон канали орқали Волга б-н боғланган. Асосан қор ва ёмғирдан сув олади. Нояб. ва дек.да муз б-н қопланиб, мартда муздан бўшайди. Д.да Сосна дарёси қуйилиш еридан 1604 км гача, Лиски ш.дан 1355 км масофада мунтазам кема қатнайди. Бал и к, овланади. Д. бўйида Калач-Дон, Ростов-Дон, Азов ш.лари жойлашган.

ДОН, донча (caryopsis) — ғалла экинлари меваси ёки дуккакли дон ўсимликлар уруғи; деҳқончиликда етиштириладиган асосий маҳсулотларнинг бири. Д. одам истеъмол қиладиган озиқ-овқат, ун, пиво, крахмал-патока, спирт, аралаш ем тайёрлаш учун хом ашё ҳамда к.х. ҳайвонлари учун тўйимли озука. Д.ни қайта ишлаб олинган маҳсулотлар

нон, макарон, кандолатчилик корхоналарида ишлатилади. Инсоният оксилнинг 50%, угле-водларнинг 70%, ёғларнинг 15% ини Д. маҳсулотларидан олади.

Ғалла экинлари дони бир уруғли куруқ мева; буғдой, жавдар, маккажўхори ва арпа б-н сулининг яланғоч донли шаклларида пўстсиз ҳамда сули, арпа, шоли, тарик ва б.да юпка пўстли бўлади. Д.нинг асосий қисми эндоспермдан иборат. Д. тегирмонда тортилганда эндоспермдан уннинг муҳим қисми ҳосил бўлади. Эндосперм хужайраларининг кўп қисми крахмал ва оксил моддалар б-н тўлган. Эндоспермнинг охири қавати — алейрон қават оксил ва ёғга бой. Навли ун тортишда бу қават кепакка қўшилиб кетади (одам организмда яхши ҳазм бўлмайди).

Д.нинг ички тузилиши ундаги крахмал дончаларининг жойлашиши ҳамда хоссаларига, оксилларнинг хоссалари ва тақсимланишига қараб шаф-фоф (шишасимон), ярим шаффоф ва унсимон бўлади. Д.нинг учки қисмида муртак бўлиб, унда оксил, ёғ, қанд, витаминлар ва ферментлар кўп. Буғдой дони вазнининг 81—84,2% эндосперм, 6,8—8,6% алейрон қават, 1,4-3,2% муртак ва 3,1—5,6% пўстдан иборат. Д.нинг озик-овқатлик ва емлик қим-мати ундаги моддалар ва уларнинг таркибига боғлиқ.

Дуккакли Д. экинларининг пишган донида эндосперм бўлмайди. Уруғ пуст (қобиғи) б-н қопланган, унинг остида муртак жойлашган.

Д. таркибидаги углеводларнинг асосий қисми крахмалдир. Клетчатка б-н гемицеллюлоза хужайра қобиғи таркибига киради. Қандлардан мальтоза, глюкоза ва фруктоза бор. Буғдой донининг оксиллари, асосан, глиадин ва глютелинларга киради. Буғдой оксиллари хамир қоришда сув б-н бирикиб клейковина ҳосил қилади, хамирнинг чўзилувчанлиги, ғоваклиги ва ноннинг хажми клейковинанинг миқдори ҳамда сифатига боғлиқ бўлади. Дуккакли дон экинлари донининг оксиллари, асосан

глобулинлар ва озроқ альбуминлардан иборат. Улар ғалла экинлари оксилларига Караганда тўйимлироққир. Ёғлар асосан муртакда, ер ёнғоқ б-н сояда уруғпалларда кўп бўлади. Д. кули таркибида фосфор, калий, магний, кальций, кремний ва б. элементлар бор. Ферментлар (амилаза, мальтоза, сахароза, липаза ва б.), асосан, муртакда тўпланган. Д. таркибида витаминлардан тиамин (В₁), рибофлавин (В₂), пиридоксин (В₆), никотинамид (РР), аскорбат кислота (С) ва б. бор.

Д.нинг сифати янгилиги, ранги, хиди, таъми, тоза-ифлослигига, зараркунанда ҳамда касалликлар б-н зарарланиш даражаси ва б. кўрсаткичларга қараб баҳоланади. Омборларда сақла-надиган Д. намлиги 14—17%, ифлослиги 1% дан ортиқ бўлишига йўл қўйилмайди (яна қ. Дон экинлари, Дуккакли дон экинлари).

Рихсивой Жўраев.

ДОН ЕТИЛИШИ, дон тўлишиши — ғалла экинлари донининг истеъмол қилинадиган даражада пишиши. Д.е. думбўллик ,ва туда (техник) пишиш (мум каби юшқокроқ) даврларига бўлинади. Сутланиш даврида дон туда шаклланган, ранги яшил, таркибида 50% атрофида сув бўлади, куруқ модда тўпланиши давом этади, бармоқ б-н эзилганда ичидан сутга ўхшаш суюқлик чиқади. Ўсимликнинг энг пастки биринчи ва иккинчи тартиб барглари сарғайган, қолганлари яшил рангда бўлади. Мум пишиш даврида дон сал сарғаяди. Бу даврнинг бошларида донда куруқ модда тўпланиши тўхтади, у анча юшқоқ, сернам бўлади. Шу даврнинг охирига бориб, дондаги нам 22—30% гача камаяди, дон зичлашади. Бошқоли экинларда асосий поя сарғаяди, фақат поянинг юқори қисмигина яшиллигича қолади. Тўла пишиш даврига ўтганда ўсимлик тупи учигача сарғаяди, дони қотади. Маккажўхори, оқ жўхори, тарик, шолида дон етилиши ва поялар қориши ўзгача ўтади. Мас, маккажўхорининг айрим навларида дон тўла етилганда ҳам

поя ва барглари яшил ҳолда қолаверади. Бу эса дон учун экилган маккажўхори пояларини силос қилиш имконини беради.

ДОН ЖАМҒАРМАЛАРИ ЗАРАР-КУНАНДАЛАРИ — к. Омбор зараркунандалари.

ДОН ЖУАН, Дон Жуан (Don Juan) -ўрта асрларда Европада яратилган кўпгина адабиёт ва санъат асарларининг қаҳрамони; маишатбоз, ахлоқий ва диний меъёрларни бузувчи, ҳаётини айш-ишратга бағишлаган рицарь образи. Унинг биринчи бадий талқинини испан драматурги Тирсо де Молинанинг «Севилялик шўх бола ёки Тош меҳмон» (1630) пьесасида кузатиш мумкин. Ундаги Д. Ж. аёлларни йўлдан уришга устасифаранг, шаҳватпараст шахс. Бу образ ижтимоий жиҳатдан ғоят типик бўлганидан кўпгина ёзувчилар, мусиқачилар, рассомларнинг эътиборини тортган. Француз драматурги Мольер ҳам Д. Ж. ҳақидаги халқ афсоналарини қайта ишлаб, «Дон Жуан» реалистик комедиясини (1665) яратди. Д. Ж. образига 19-а.даги романтик ёзувчилар Э.Т.А. Гофман, А. Мюссе, инглиз шоири Ж. Байрон, рус шоири А. С. Пушкин ва б. ҳам мурожаат қилишган.

ДОН ЙИҒИШ КОМБАЙНИ, ғалла йиғиш комбайни — бошокли дон экинлари (буғдой, арпа, шоли)ни бир йўла ўриш, ғалла массасини уюмдан ажратиш олиш ва бошокларини янчиб дони ажратиш, тозаланган донни бункерга узатиш, сўнгра транспорт воситаларига ортиш, похол ва сомонларни уюм қилиб далада қрлдириш ёки майдалаб далага сочиш ва б. ишларни бажарадиган қ. х. машинаси. Уни махсус мосламалар б-н жиҳозлаб, узел ва механизмлари иш режимини ўзгартириб ундан дон ўриш машиналари б-н ҳосил қилинган уюмлар қаторини йи-ғишда, силос бостиришда ва донга мўлжалланган маккажўхори, кунгабоқар ва б. экинларни ўришда фойдаланиш мумкин.

Д. й. к.нинг ўзиюлар ва тиркама хиллари бор. Тиркама Д. й. к.нинг иш органлари тиркалган тракторнинг қувват олиш валидан ёки комбайндаги двигателлар ердамида ҳаракатлантирилади. Ўзиюлар Д. й. к. эса комбайнга ўрна-тилган двигателдан ҳаракатланади. Дастлабки Д. й. к. 19-а. охирида АҚШ да тайёрланган. Бу комбайн 20—30 от б-н тортиб юрилган. 20-а. 20-й.ларига келиб анча такомиллаштирилган; барча ёғоч қисмлар металлга алмаштирилган. Иш органлари ички ёнув двигателлари б-н ҳаракатга келтирилган. От ўрнига дастлаб локомотив, кейин трактордан фойдаланилган. 30-й.ларда кўпроқ тиркама Д. й. к. тайёрлашга эътибор берилган. Кейинчалик тиркама комбайнлар и. ч. кескин қискарди. 1962 й.дан бошлаб Россияда СК-4, СК-5, СК-5А «Нива», СК-6 «Колос» СК-6-8 русумли ўзиюлар комбайнлар чиқарила бошланди. Д. и. к. вазифасига, энергетика воситасига қўшилишига, ўрилган ғалланинг комбайн ичида ҳаракатланиш йўналишига, юриш қисми ва иш қурилмаларининг турига, бункер, мотор ва кабинанинг жойлашиш ўрнига ҳамда иш унумига қараб таснифланади. Д. й. к. ғалла ўриш, уюмлар қаторини йиғиш, янчиш-ажратиш-тозалаш, похол-сомонни ғарамлаш қисмларидан иборат. Янчиш қисми кўндаланг жойлашган бир ёки икки барабанли ва бўйлама йўналишда жойлашган аксиал-роторли бўлади. Бир барабанли Д. й. к. ҳаракатланганда моторило пояларни қирқиш аппаратига узатади, қирқилган поялар шнек ердамида қия камерага узатилади. Камера ичидаги транспортёр ғаллани юқориға, янчичининг қабул битерига, қабул битерининг тишли планқалари ғалла-пояларни қисман маидалаб ва текис ёйиб, янчиш барабани (савағичли ва тишли) га узатади. Унда бошоклар барабан остлигига зарб б-н урилиб ишқаланади. Бошоклардан ажралган дон ва майда хасчўплар барабан остлиги кўзларидан ўтиб пастга, элаш тахтасига тушади. Похол ва унинг ичида қолган бошоклар ва донлар

қайтариш би-тери ердамида клавишли похол элагичга узатилади. Унда эланган бошоклар ва донлар ажралиб, элаш тахтасига тушади. Элаш тахтаси тебранганда донлар куйи қатламда, енгил сомон-кипиклар эса устки қатламда силжийди. Донлар тароқ кўзларидан тўкилиб, устки ғалвирнинг бошланиш қисмига, сомон-кипиклар эса тароқ сиртидан ғалвирнинг ўрта қисмига тушади. Тоза дон остки ғалвирга, ундан элеватор орқали бункерга узатилади. Енгил сомон-кипикларни вентилятор олиб кетади. Янчилмаган бошоклар устки ғалвир охиридаги жалюзали узайтиргич кўзларидан тўкилиб, бошоклар шнегига, ундан қайтариш битерига узатилади. Битер аралашмани қайта янчиш бара-банига узатади. Похол-сомонлар ғарамлагичда зичланади. Похол-сомонларни анғизга уюм шаклида тўкишда ғарамлагич ва узатгичлар ечиб олинади. Похолларни маидалаб далага сочиш лозим бўлганда пичокли ва вентиляторли махсус мослама ўрнатилади.

Аксиал-роторли Д. й. к. (Россиянинг Дон-2600, АҚШ нинг «Массей фергусон» дон йиғиш комбайнлари) куйидагича тузилган (2-расм). Олд томонга қия ўрнатилган роторнинг бош қисмига жуда мустаҳкам икки куракли винтсимон паррак ўрнатилган. Пар-рак занжир-планкали қия транспортёрдан ғаллани қабул қилиб олиб, роторнинг иш қисмига йўналтиради. Роторнинг олдинги қисмида бошоклар янчилади, кетинги қисмида эса похолдаги донлар ажратилади. Роторнинг янчиш қисмига винт йўналишида савағичлар ўрнатилган, ажратиш қисмига эса, оддий тўғри планкалар бириктирилган. Барабан остлигидан ўтган донлар тўрт қатор ўрнатилган шнекларга, булардан эса шамол-ғалвирли тозала-гичнинг устки, сўнгра остки жалюзали ғалвирларига, булардан эса дон шнегига тушади. Ҳаво оқими кучли диаметрал вентилятор б-н ҳосил қилинади. Ротор б-н барабан остлиги орасидаги тирқиш катта бўлганидан, донлар шикастланмайди, янчиш жараёни ротор

бўйлаб давом этгани учун бошоклар тўлиқ янчилиб, кўпроқ дон олинади. Похол-сомонлар пичоқ б-н майдаланиб далага сочилади ёки қатор уюмга ташланади.

ДОН КУЯСИ (*Sitotroga cerealella* Oliv.) — хавfli омбор зарраркунандаси. Қурти (личинкаси) маккажўхори сўталари, арпа, шоли, буғдой, жавдар, шунингдек, сули, оқ жўхори ва дупкакли экинлар донини шикастлайди. Қаалаги 6—9 мм, каноти ёзилганда 11 — 19 мм. Олдинги қанотлари учли, учида ингичка тилларанг попуғи бор, каноти асосидан қора чизик ўтган. Қурти 7—8 мм, оқиш, боши кўнғир, ҳаракатчан, дон мағзини еб, шу жойда ғумбакка айланади. Ғумбаги 6—6,5 мм, ранги тўқ кўнғир. Д. к. пиллага ўралган куртлик ҳолида кишлайди, кўкламда ғумбакка айланади. Ғумбаклик даври 10—15 кунга боради, кейин капалакка айланиб, урғочиси дон юзасига 200 тагача тухум кўяди. Бир йилда 5—8 насл беради. Тухуми ривожланиши учун 27— 28° ҳарорат ва дон намлиги 12%дан юқори бўлиши керак. Тухумдан 10—15 кунда қурт чиқади, дон б-н овқатланади, Кузда омборнинг девор ва полига ўрмалаб чиқиб, пилла ўрайди. Ўзбекистоннинг жанубий р-нларида дала экинларига ҳам зарар етказади.

Қураш чоралари: омбор ичи, асбоб-ускуналар янги ҳосил қабул қилингунча инсектицидлар ва б. пре-паратлар суспензияси ёки уларнинг эмульсияси б-н дориланади, эшик ва деразалари зич ёпилиб, метил бромид, хлорпикрин ёки дихлорэтан препаратлари б-н дезинфекция қилинади.

Лутфи Мирмаксудова.

ДОН ОТ ЗОТИ — салт миниладиган ва аравага кўшиладиган от зоти. Дон казаклари томонидан Дон дарёси хавзасидаги дашт минтақасида маҳаллий отларни, 15—19-а.ларда маҳаллий жан. Россия зотларини Қорабоғ, форс, араб, соф насли туркман от зотлари б-н ча-

тиштириб яратилган. Д.о.з. нинг туей малла, жийрон, гавдаси йирик. Ёзнинг жазирама иссиқ ва қишнинг совуқларига бардошли. Яғрини бал. 160—163 см, тана кия уз. 162—165 см, кўкрак айланаси 195—198 см, поча айланаси 20—21 см. Чопқирликда уч ёшлиси 2400 м масофани 2 мин. 43,2 сек.да босиб ўтган. Россиянинг Ростов, Қозоғистоннинг жан. вилоятларида урчитилади. Кўпгина мамлакатларда, жумладан, Ўрта Осиёда махаллий от зотларини яхшилашда фойдаланилади.

ДОН ПАРВОНАСИ, омбор парвонаси (*Ephestia elutella* Нв.) — парвоналар (*Pupalididae*) оиласига мансуб омбор зараркунандаси. Кавказ, Ўрта Осиёда кўп учрайди. Қурти дон, дон маҳсулотлари, какао дуккаги, кофе дони, мева қоқилари ва б. зарарлайди. Капалаги қаноти ёзилганда 12—17 мм. Олдинги қанотлари оч кулранг, чети қизғиш ёки қўнғир. Тухуми оқ, думалок, (диаметри 0,35—0,45 мм). Курти 12—13 мм, дуксимон, хира оқ. Ғумбаги 0,5—6,5 мм, сарғиш-қўнғир. Куртлик даврида қишлайди. Урғочиси 150 тагача тухум қўяди. Тухумдан 4—5 кунда курт чиқади. Куртлик даври 40—80 кун, ғумбаклик даври 6—11 кун. Йилига 2—4 авлод беради.

Кураш чоралари: омборлар янги ҳосилни қабул қилишдан олдин девор ёриқлари гексахлоран дусти аралаштирилган лой б-н сувалади, бино атрофи тозаланади. Бино ичи, асбоб-ускуналар препаратлар суспензияси ёки эмульсияси б-н дориланади ва аэрозол шашкалар таттилади, омбор дераза ва эшиклари зич ёпилиб, метил бромид (1 м3 ҳажмга 40 г), хлорпикрин (1 м3 ҳажмга 25—40 г) ва дихлорэтан (1 м3 ҳажмга 280—300 г) б-н дезинфекция қилинади.

Лутфи Мирмақсудова.

ДОН СЕЯЛКАСИ - буғдой, арпа, сули ва б. донли экинлар уруғини қаторлаб экиш учун мўлжалланган машина (қ. Сеялка).

ДОН ЭКИНЛАРИ, донли экинлар — дон учун экиладиган энт муҳим қ. х. экинлари гуруҳи; Д. э. дони инсоннинг асосий озиқ-овқат маҳсулоти; саноатнинг кўпгина тармоқлари учун хом ашё, шунингдек, чорва моллари учун ем. Донининг таркиби ва маҳсулоти истеъмол қилиниши жиҳатдан ғалладошларга мансуб ғалла экинлари (буғдой, жавдар, арпа, июли, сули, маккажўхори, жўхори ва б.), шу жумладан ёрмабон экинлар (тарик, жўхори ва маржумак ва б.), дуккақдошларга мансуб дуккакли дон экинлари (ловия, нўхат, соя, вика ва б.) бўлинади. Д. э. ичида ғалла экинлари етакчи роль ўйнайди. Ботаник шакли хилма-хиллигига карамай, улар кўпгина умумий морфологик хусусиятларга эга. Пояси — ҳавол похолпоя (буғдой, шоли, сули) ёки юмшоқ тўқималар б-н тўлган (маккажўхори, жўхори). Барги кин ҳамда тасмасимон шаклдаги барг пластинкаси дан иборат. Қиннинг барг пластинкаси б-н туташ жойида ингичка тилча бўлиб, у похолпоя б-н туташган бўлади. Тилчанинг ҳар иккала томонида қулоқчалар жойлашади, аммо айрим ғалла экинлари (сули, шоли) да қулоқчалар бўлмайди. Тўпгули бошоқ (буғдой, жавдар, арпа) ёки рўвак (сули, тарик, шоли, жўхори). Ғалла экинлари тўпгули бир қанча бошоқлардан ташкил топади, улар бошоқ дўнғчаларида ёки рўвакнинг марказий ва ён шохчаларида жойлашади. Гуллари икки жинсли, маккажўхорида айрим жинсли. Меваси донча. Ғалла экинлари дони таркибида углеводлар (қуруқ моддага нисбатан 60—80%), оксил (қуруқ моддага нисбатан 7—20%), ферментлар, витаминлар В., РР ва провитамин А куп. Вегетация даврига қараб Д. э. кузги ҳамда баҳорги (эртаги ва кечки) га бўлинади.

Д. э. дунёнинг деҳқончилик қилинадиган жами минтақаларида тарқалган. Унинг жан. ва шим. тарқалиш чегаралари деҳқончилик чегаралари б-н мос келади. Буғдой барча қиъаларда экилади, шоли Осиёда, маккажўхори

Шим. Америкада, жавдар Европада, сули Шим. Америкада ва Европада, тарик ва сорго Осие ва Африкада энг куп майдонларни эгаллайди. Жахон бўйича Д.э.нинг жами майдони 679983 минг га, ялпи ҳосил 2064178 минг т, хреилдорлик 30,3 ц/га ни ташкил этади. Жумладан, бугдой 215272 минг га, ялпи хреил 583624 минг т, ҳосилдорлик 27,1 ц/га, маккажўхори 139214 минг га, ялпи ҳосил 600418 минг т, хреилдорлик 43,13 ц/га, арпа 56410 минг га, ялпи ҳосил 130064 минг т, ҳосилдорлик 23,06 ц/га, шоли 155128 минг га, ялпи ҳосил 596485 минг т, ҳосилдорлик 38,4 ц/га (1999). Ўзбекистоннинг суғориладиган шароитида 20-а.нинг 90-й.ларидан бошлаб Д. э. дан бугдой, маккажўхори, арпа, шоли ғўза-ғалла-беда алмашлаб экишда асосий экин сифатида экилади. Республикада дон экинлари майдони 1611,9 минг га, шу жумладан бугдой 1354,8 минг га, шоли 129,8 минг га майдонга экилди (2000).

Ялпи хреил жами дон экинлари бўйича 3915,7 минг т, ҳосилдорлик 26,9 ц/га, шу жумладан бугдой бўйича тегишлича 3521,7 минг т, 27,5 ц/га, шоли — 154,8 минг т, 23,9 ц/га, маккажўхори (дон учун) — 131,4 минг т, 31,6 ц/га бўлди. Д. э. ўтмишдоши ғўза ва унга йўлдош экинлар ҳисобланади. Суғориш шароитида Д. э. дан юқори ҳосил олишнинг асосий шартлари: серҳосил навларни экиш, ўғитни илмий асосланган меъёردа солиш, ўз вақтида суғориш, бегона ўтларни йўқотиш, ўсимликларни касаллик ва зараркунандалардан ҳимоя қилиш, алмашиб экиш қоидаларига риоя қилиш. Ўзбекистонда Д.э.ни етиштириш бўйича асосий ишлар (тупроққа ишлов бериш, экиш, ҳосилни йиғиб олиш ва б.) тўла механизациялашган.

Кўзибой Душамов.

ДОН ЎРИШ МАШИНАЛАРИ, галла ўриш машиналари — бошоқли ва дуккаклидон экинларини ўриб, далада қатор уюм шаклида қолдирувчи машиналар.

Ўриладиган экин турига кўра галлаўргич, шолиўргич ва нўхат-ўргичларга; тракторга уланишига кўра тиркама ва ўрнатма хилларга бўлинади. Асосий қисмлари: мотовило, қирқиш (ўриш) аппарати, тасмали транспортёр ва тракторнинг кетинги қувват олиш валидан ҳаракат уза тиш механизмдан иборат. Мотовило 5 ёки 6 планкали бўлиб, ғалла пояларини пичоққа, қирқилган пояларни эса транспортёрга узатади. Планкалар хаскашлар (тароқсимон жойлашган чивиклар) б-н жиҳозланган. Хаскашни эксцентрикли механизм ёрдамида ҳаракат йўналишига нисбатан олд томонга —15° ёки орқага +15—30° қиялантириш мумкин. Сегмент-бармоқли қирқиш аппаратининг трапециясимон сегментли пичоқини кривошип-шатунли механизм илгариланмақайтма ҳаракатга келтиради. Кўзгалмас бармоқларга қарши қирқиш пластиналари бириктирилади. Қатор уюмни шакллантириш усулига қараб бир, икки вауч оқимли Д. ў. м. бўлади. Қатор уюмларда ғалла кўпи б-н 7 кун ётганда пояларнинг намлиги камаяди, донлари эса тўлишиб етилади, сўнгра дон йиғиш комбайнлари б-н йиғиб олинади. Комбайн керакли нагрузка б-н ишлаши учун қатор уюмнинг 1 м узунликдаги вазни 2,5—4 кг бўлиши лозим. Асосий кўрсаткичлар: қамраш кенглиги 5 ва 6 м (АҚШ нинг Кейс 8200 Д. ў. м.да 6,4—10,67 м); пичоқ йўли 76,2 мм; қирқиш бал. 50—400 мм; мотовилонинг айланиш тезлиги 32—50 айл/мин; иш тезлиги 7—12 км/соат. Тракторларга тир-каб ишлатилади.

ДОНА ГУЛ — қоракўл териси гулининг бир тури. Шакли ловияга ўхшашлигидан ловия гул деб ҳам аталади. Д. г. худди қалами гуллилари каби ёпик, жингалак учлари гул тагига деярли бу-ралиб қирган. Бундай қоракўл терилари қиммати жиҳатдан қалами гуллилардан сўнг иккинчи ўринда туради. Тўлик жингалакдан чиройли гуллилари соф зот қоракўл кўйлари учун хос белгидир. Д. г. қиска, энига нисбатан 1,5—2 марта

узунроқ (уз. 8—13 мм). Д. г.нинг узунлиги, катта-кичиклиги тери сифатини белгилайди. Д. г.лари майда терилар — флер ва кирпук навга; Д. г. лари ўртача терилар — юпқа жакет; катталари — қалин жакет навга киради. Булардан иккинчиси қимматли ҳисобланади. Д. г.лар, асосан, терининг ёнбош ва сон қисмида, қарчиғайида, тўла сағри ва орқа чўкки қисмида кам шаклланган бўлади.

ДОНА ШЎРА [Gamanthus gamosarpus (Mog.) Vge.] — шўрадошлар (шўрагуллилар оиласи)га мансуб бир йиллик ўт. Пояси ингичка, сершоҳ, барглари цилиндрсимон, этли, поядагилари кетма-кет жойлашган, гул олди барглари қарамақарши ўрнашган, туби эса бири бири б-н бирикиб кетган. Ҳар бир барг кўлтиғида биттадан гул етишади. Д. ш. май ойида гуллаб, авг.да уруғ беради. Д. асосан тақир ерларда, шўрхоқ тупроқда, кумларда ва гил тупроқларда ўсади. Куз ва қишда қўй ҳамда туялар учун яхши озуқа.

ДОНАДОР ОЗУҚА (чорвачиликда) — аралаш ем, ўт уни ва б.дан қаттиқ ғўлак кўринишида тайёрланадиган озуқалар аралашмаси. Юмалоқ, цилиндрсимон, куб шаклида, ўлчамлари (кўндаланг кесими) 1 мм дан 25 мм гача бўлади. Д.о.да озик ва минерал моддалар, витаминлар яхши сақланади, ташиш ва фермаларда молларга бериш қулай. Бундай озуқаларни моллар яхши ейди ва улар осон хазм бўлади. Д.о. махсус дондорлаш машиналарида тайёрланади. Д.о. ғалла омборлари ва минораларида сақланади.

ДОНАДОР ЎҒИТЛАР — майда донали (катталиги 1—4 мм гранула) ўғитлар. Аммиакли селитра, аммофос, мочевино (карбамид) ва б. кўпгина мурраккаб ўғитлар дондор ҳолда ишлаб чиқарилади. Сочилувчан, нам тортмайди, яхши агротехник хусусиятларига эга. Сочиб солинган Д. ў. нинг тупроқ,

микрофлора ва ўсимлик б-н ўзаро таъсирлашиши кукунсимон ўғитларниқидан фарқ қилади. Дондорланган суперфосфат тупроқ б-н анчагина кам таъсирлашади, фосфорнинг оз қисми ўсимлик қийин ўзлаштирадиган шаклга ўтади. Суперфосфат донлари тупроқда концентрацияси ҳар хил фосфорли манбалар ҳосил қилади; шунинг учун Д. ў. ўсимликларнинг озик моддаларни ўз табиатига мос келадиган манбалардан ўзлаштириб олишига имкон беради. Фосфор дондан ташқарига капилади ва гравитацион сув ёрдамида тарқалади (диффузияланади). Ўсимликлар фосфорни доннинг айнан ўзидан эмас, балки уни ўраб турган тупроқдан (1,5—3 см ва камдан-кам 7 см гача радиусда) олади. Сувда эрийдиган минерал ўғитларни дондор ҳолда, фосфорит уни, оҳақ ва б. ни кўпроқ кукун ҳолида ишлаб чиқарилган маъкул. Олмалиқ «Аммофос», Чирчиқ «Электримёсаноат» акциядорлик жамиятлари, Самарқанд кимё зидида Д. ў. ишлаб чиқарилади.

ДОНАК — оғирлик ўлчов бирлиги. Жуда қадимдан қўлланилиб келинган. Мавжуд адабиётларда Д.нинг доник ва данак кўринишлари ҳам учраб туради. Д.ни баъзан донг ҳам дейишади. Донг Д.нинг араблаштирилган кўринишидир. Бухорода 1 мисқол 4,8 г бўлгани учун 1Д.=1 донг = 0,80 г бўлади; Хоразм мисқоли (14—15 а.ларда) 4,53⁴,55 г бўлгани учун 1Д.=1 донг=0,755-Ю,7583 г ёки яхлитланган ҳолда 0,76 г га тенг бўлган.

ДОНАТЕЛЛО (Donatello, асли Донато ди Никколо ди Бетто Барди, тахм. 1386 — Флоренция — 1466.13.12) — италиялик ҳайкалтарош, Италия Уйғониш даври ҳайкалтарошлиги асосчиларидан. Д. ижодида Уйғониш даврига хос бўлган воқеликни тасвирлашда янги, реалистик тасвир воситаларини излаш, инсонга ва унинг руҳий ола-мига эътибор ўз аксини топган. Флоренция собори ён

пештоқлари учун ишланган авлиёлар хайкаллари (1406—08)да готикага хос хусусиятлар сақланган. Авлиё Георгий хайкали (мармар, 1416)да инсонпарварлик ва ватанпарварлик ғоялари кўтаринки руҳда акс эттирилган. Д. бўртма тасвир (рельеф)да чизик перспектива имкониётларидан фойдаланиб ўзига хос нафис рельеф санъатини яратишга муяссар бўлган (Падуядаги Сант-Антонио черкови меҳробига ишланган рельеф, 1446—50), антик давр шакллари Уйғониш даврига мослаштириб хайкалтарошлик намуналарини («Давид», бронза, 1430), Уйғониш даврининг биринчи дунёвий хайкалини («Гаттаметелате», бронза, мармар, 1447—53 ва б.) яратган.

ДОНГ — Вьетнам пул бирлиги. 1946 й.дан Вьетнам Демократик Республикасида муомалага киритилган. 1 Д.=10 хао (1 хао = 100 су). 1955—78 й.ларда Шим. Вьетнам ва Жан. Вьетнамда алоҳида-алоҳида янги Д. муомалада бўлди. 1978 й.дан Вьетнамнинг ягона пул бирлигига айланди. Халқаро ифодаси VND. Халқаро валюталар курси бўйича 1 АҚШ доллари =15075,8 Д. (2002, янв.).

ДОНГ —1) динор ёки дирҳамининг 1/6 га тенг оғирлик ўлчови ва шу вазндаги акча; 2) тарихий манбаларда учрайдиган ва қиймати бўйича гознинг 1/6 ига тенг бўлган ўлчов бирлиги. Агар газ ўртача 71 см бўлса, 1 Д.= 1/6 газ = = 1/6-71 см =11,83 см бўлади. Газнинг бошқа ўлчамлари кўйилса Д.нинг қий-мати ҳам ўзгаради; 3) юза ўлчов бирлиги; жуда қадимдан Ўрта Осиёда асосан ернинг юза ўлчов бирликлари 1/6 танобии ва 1/6 жарибларни белгилашда қўлланилган. 1 газ 71 см деб олинса, 1 таноб = 1 жариб = 1814,76 м² бўлади. Бу ҳолда 1Д. =1/6 таноб =1/6 жариб = 1814,76 м²/6 = 302,46 м².

ДОНЕЦК (1924 й.гача Юзовка, 1961 й.гача Сталино) — Украинадаги шаҳар (1917 й.дан). Кальмиус дарёси бўйида.

Донецк вилояти маркази. Т.й. тугуни. Аэропорт бор. Аҳолиси 1075 минг киши (1997). Ёндош шаҳарлар б-н бирга саноат тугуни ва шаҳар агломерациясини ташкил этган. Оғир саноатнинг энг йирик марказларидан. Донецк тошкўмир ҳавзасиан кўмир казиб олинади. Қора ва рангли металлургия, машинасозлик (қон, металлургия жиҳозлари ва б., музлатгич, кабель, велосипед ва б. ишлаб чиқарилади), кимё (кимёвий реактив, пластмасса з-длари), қурилиш материаллари, кокс кимёси, озиқ-овқат, энгил (шу жумладан ипгазлама) саноат корхоналари бор. Украина ФА нинг и. т. институтлари, олий ва ўрта махсус ўқув юртлари (шу жумладан ун-т), 3 театр (шу жумладан опера ва балет театри), ўлкашунослик музейи ва бадиий музей мавжуд. Д.га 1869 й. асос солинган.

ДОНЕЦК ВИЛОЯТИ (1961 й.гача Сталино вилояти) — Украина таркибидagi вилоят. 1932 й. 17 июлда ташкил этилган. Украинанинг жан.-шарқида. Майд. 26,5 минг км². Аҳсиси 5125,4 минг киши (1997), асосан, украинлар, шуниингдек, яхудий, белорус ва б. миллат вакиллари ҳам яшайди. 18 туманга бўлинган, 49 шаҳар, 139 шаҳарча бор. Маркази — Донецк ш.

Д.в.нинг кўп қисми дарё водийлари, жарлар ўйиб юборган тўлқинсимон текисликдан иборат (бал. 200 м гача). Шим.-шарқида Донецк қирлари (бал. 350 м гача), ундан ғарбда Днепр бўйи пастте-кислиги, жан.да Азов бўйи қирлари бор. Иқлими мўътадил континентал. Январининг ўртача т-раси шим.-шарқда —7,8°, жан.да —5,4°, июлники шим.-шарқда 20,8°, жан.да 22,8°. Йилига 450—500 мм ёғин ёғади. Йирик дарёлари: Северский Донец, Самара, Волчья ва б. Тупроғи кўп қисмида қора-тупроқ. Ўрмонлар бор. Азов денгизи соҳилида чўл ўсимликлари ўсади.

Д.в.да оғир саноат (кўмир казиб олиш, металлургия ва машинасозлик) ривожланган. Д.в. тошкўмир казиб олишда

МДХда Россиядан кейин 2-ўринда туради. Қора металлургияда ма-ҳаллий кокс ва Кривой Рог ҳамда Керчь рудаси ва Никополь марганеци ишлатилади. Артёмовск рангли металл 3-ди, Константиновка «Украинк» зди, Никитовка симоб к-ти ва Часовни Яр ўтга чидамли буюмлар кти ишлаб турибди.

Д.в. оғир машинасозликнинг йирик марказларидан. Кокс кимёси 3-длари бор. Йирик қурилиш материаллари саноатида цемент, ойна, йиғма темир-бетон, шифер, асбест ишлаб чиқарилади. Славянскда йирик калам ф-каси бор. Енгил ва озиқ-овқат саноати ҳам ривожланган. Энергетика хўжалиги ма-ҳаллий кумир ва қисман бошқа ерлардан келтириладиган нефть б-н ишлайди. Йирик ГРЭСлар бор.

К-х. кўп тармокли, юксак даражада механизациялашган. Ғалла ва техника экинлари, сабзавот-полиз, картошка ва ем-хашак экинлари экилади. Боғдорчилик ҳам ривожланган. Токзорлар кенгайтирилмоқда. Чорвачиликда кўпроқ қорамол боқилади; чўчкачилик, кўйчилик ва паррандачилик ҳам ривожланган.

Т.й.нинг асосий магистраллари: Донбасс—Харьков ва Донбасс—Днепр бўйи ва б. Т.й.лар электрлаштирилган. Автомобиль йўллари уз. 8,2 минг км. Аэропортлари: Донецк, Мариуполь. Азов денгизи бўйидаги йирик порти — Мариуполь. Олий ўқув юртлари, жамоат кутубхоналари, музейлар, театрлар ишлаб турибди.

ДОНЕЦК КРЯЖИ - Шарқий Европа текислигининг жан.даги қир. Украинанинг жан.-шарқи ва РФнинг ғарбий қисмида. Шим.да Северский Донец водийсига тик тушган. Уз. 370 км, эни 120 км. Д. к. асосан тошкўмир даври қумтошларидан, сланец ва охактошлардан таркиб топган. Энг баланд жойи 367 м (Могила-Мечетная тепалиги). Карст рельеф шакли куп. Д.к. дашт зонасида жойлашган. Сувайирғичлари тўлқинсимон текислик бўлиб, хайдалиб

экин экилади. Январнинг ўртача т-раси —6° дан —8° гача, июлники 20,9—22,9°. Йиллик ёғин 556 мм (ғарбида). Д. к. чеккаларида қоратупроқ, марказида сур тусли подзоллашган тупроқ тарқалган. Д. к. худудида Донецк кўмир хавзасининг бир қисми, рангли металл рудаси конлари бор.

ДОНЕЦК ТОШКЎМИР ХАВЗАСИ - Европадаги муҳим кўмирли хавза. Украинанинг Луганск, Донецк, Днепрпетровск, қисман Полтава, Харьков ва РФнинг Ростов вилоятларида жойлашган. Майдони 60 минг км². Шундан Украинадагиси 40 минг км² дан кўпроқ. Кўмирнинг баланс захираси А+В+С, тоифа бўйича 56 млрд. т, С2 тоифа бўйича 18,1 млрд. т. Украинадаги кўмирнинг захираси юкридидаги мувофиқ 48,6 ва 14,2 млрд. т. Д. т. х.нинг тектоник тузилиши Украина кристалли қалқони б-н Воронеж кристалли массиви оралиғидаги синклинорийдан иборат. Хавзанинг геологик тузилишида юқори палеозой, мезозой ва кайнозой эраларига мансуб чўкинди жинслар иштирок этган. Кўмир қатламлари карбон даври ётқизикларида жойлашган. Бу ётқизиклар охактош, аргеллит ва алевролитлардан ташкил топган. Д. т. х.нинг кўмирга самарадорлиги ўрта карбон даврига тўғри келади. Д. т. х.да 330 га яқин кўмир қатлами маълум. Булар куйи, ўрта ва юқори карбон ётқизикларида. Кўмир таркибидаги учувчан моддаларнинг микдори ва б. хоссаларига кўра Д.т.х. кўмири 8 марказга бўлинган. Ёнганда 7150 ккал/кг дан 8600 ккал/кг гача иссиқлик чиқаради. Д.т.х.нинг гидрогеологик шароити қатламлардан кумир олишга жуда қулай. Шахталарни деярли сув босмайди. Д.т.х.да тошкўмир дастлаб 1721 й. Кундариуч дарёси ўзанидан топилган. 1864—70 й.ларда хавзанинг биринчи геологик харитаси тузилган. Кумир дастлаб оддий усулда олинган. 1892—1926 й.ларда мукамал геологик съёмка ўтказилган. Дастлабки шахта 1895 й.да Луганск металлургия здини ёқилғи б-н таъминлаш

мақсадида қурилган. Д.т.х.да кумир шахта усулида қазиб олинади. Д.т.х. кўмири кора металлургия, иссиқлик электр стаясида ва б. мақсадларда ишлатилади.

ДОНИЁЛБЕЙ(1785)-манғитларнинг нуфузли бийаридан, оталиқ. Бухоро амири Муҳаммад Раҳимнинг қатта амакиси. 1758 й. 24 мартда Муҳаммад Раҳим вафотидан сўнг унинг ўғиллари бўлмагани учун хонлик тахтига вояга етмаган набираси Фозилтўра ўтказилган, Миёнқол ҳокими бўлган Д. унга оталиқ қилиб тайинланган. Бундан норози булган вилоят ҳокимлари, кенагас, юз, баҳрин, буркут ва сарой қабилалари амирлари марказлашган ҳокимиятга қарши исён кўтариб, 10 минг йигитни қуроллантириб Бухоро томон юришган. Уларга қарши чиққан Д. исёнкор вилоят ҳокимлари б-н бир битимга келишган. Унга кўра, Фозилтўрани тахтдан тушириб, урнига аштархоний шахзодалардан булган Абулғози хонлик тахтига ўтказилган (1758— 85). Д. ҳам оталиқ мансабини, ҳам амалдаги ҳукмдорликни ўз кўлида сақлаб қолган. Д. оталиқ даврида ҳам ўзаро урушлар давом этиб, Кармана, Ўратепа, Нурота, Шеробод, Бойсун ва б. жойларда маҳаллий кучлар бош кутариб, пойтахт измидан чиқишга ҳаракат қилганлар. 1781 й. Россия ҳукумати Бухоро б-н савдо битими тузишни таклиф этганида Д. бу битимни 92 ўзбек қабиласи бошлиқлари розилигисиз им-золай олмаслигини билдирган. Бу ҳолат Д. даврида Бухоро амирлигидаги сиёсий марказлашув даражаси Муҳаммад Раҳим давридан анча паст бўлганидан дарак беради. Бу табиий сурагда Бухоро ш. аҳолисининг норозилигига сабаб бўлган. Бундан ташқари Д. кўшин таъминоти учун кўплаб кўшимча солиқлар жорий этиб, бу б-н пойтахтдаги хунармандлар ва савдо аҳлини ўзига қарши қаратиб кўйганди. 1784 й. Бухорода кўзғолон кўтарилиб, унда мингга яқин киши ўлдирилган. Д. ҳокимиятни шахарликлар орасида обрў-эътибори баланд бўлган ўғли Шоҳмурод (1785—

1800) га топширишга мажбур бўлган. Бухоро хонлигини бирлаштириш ва марказлаштириш учун курашни Шоҳмурод давом эттирган. Шоҳмурод Д. жорий этган солиқларни бекор қилган.

Манғитлардан бўлган бухоролик тарихчи Муҳаммад Ёқубнинг ёзишича: «Д. саҳий ва мурувватли ҳоким сифатида машҳур бўлган, лекин давлат (молия) ишлари б-н қизиқмаган. Бирон ишни бошлашдан олдин ишнинг кўзини биладиган кишилар б-н маслаҳатлашган». Д. хонлик унвонини қабул қилмаган, оталиқ унвони б-н қаноатланган.

Д. даврида меъморий ёдгорликлардан Халифа Худойдод мажмуаси (масжид, Мадраса, сардоба ва мазор, 1777) қурилиши бошланган.

ДОНИЁР ҚЎҒИРЧОҚБОЗ (асли Шахсуворов Дониёр, 1876—1962, Бухоро) — халқ кўғирчоқ театри устаси. Томошани ўзбек ва тожик тилларида кўрсатган. Бобоси Абдулла, отаси Шахсувор санъаткор бўлганлар. Д.к. сурнай чалишни отасидан ва Ашир қора меҳтардан ўрганган. Қўғирчоқкўйinatiшни эса машҳур кўғирчоқбоз Зариф мискарга шогирд тушиб ўзлаштирган (ҳам «чодир жамол», ҳам «чодир хаёл» театрини ўрганган). Зариф мискар бошчилигида Бухоронинг Лаби ҳовузида, амирнинг шаҳардан ташқаридаги боғида ҳам томошалар кўрсатган. Д.к. 1910 й.да ўз тўпини тузган ва Қўрхожи, Кенжа Жумаев каби кўғирчоқбозлар б-н ишлаган. Асосан «чодир жамол» кўғирчоқ театрини ривожлантирган. «Офтобхон ва Мохтобхон» номли янги комедия яратган.

ДОНИЁРОВ Тошпўлат (1892 — Тошкент — 1953) — ўзбек халқ кўғирчоқбози, янги шаклдаги давлат кўғирчоқ театри ташкилотчиларидан. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби (1944). «Чодир хаёл» кўғирчоқ театрининг моҳир ижрочиси бўлган. Қад. кўғирчоқ ўйинлари анъаналаридан моҳирона фойдаланган ва уларни тарғиб қилган. 1928

й. Тошкентда иш бошлаган Рус ё'ш томошабинлар театри қошида Ҳ. Абдуллаев, М. Солиев, А. Ҳалимтоев ва б.дан иборат ўзбек кўғирчоқбозлари труппасини ташкил этган. Саҳналаштирган «Салтанат» (С. Абдулла) спектакли б-н Москвада ўтказилган ўзбек санъати декадаси (1937) да қатнашган. Кўғирчоқ концертларида иштирок этган. Д. ёғоч-

дан, кейинроқлатта ва қоғоздан қахрамонлар характериға мос кўғирчоқлар ясаган. З. Исоқова, А. Сайдалиев, Н. Зайниддинов, М. Раҳматуллаева ва б. Д.нинг шоғирдларидир.

Ад.: Кодиров М., Ўзбекский традиционный театр кукол, Т., 1979.

ДОНИШМАНД ҲОЖИБ (13-а.) чингизхон ва унинг ворислари давридаги нуфузли шахслардан бири. Чингизхоннинг кўпгина махсус топшириқларини бажарган. Мовароуннахрни мўғуллар томонидан истило қилинишида муҳим роль ўйнаган (мас, Зарнуқни эгаллашда, Чингизхон номидан Муҳаммад Хоразмшоҳнинг онаси Туркон хотуннинг кўнглига ғулгула солувчи, уни хиёнат йўлига чорловчи мактубни элтишда ва б.). Хоразмшоҳлар давлати кулагач, саройдаги аёллар мўғул амалдорларига бўлиб берилган. Д.х. Қутбиддин Ўзлокшоҳнинг синглисига уйлانган.

ДОНИШМАНДИЯ ДАВЛАТИ - Каппадокия вилояти худудида бўлган қад. давлат (1071 — 1165). Пойтахти — Сивас ш. Д. д.га туркман амирларидан бири — Ғози Аҳмад ибн Али ибн Наср Донишманд (7—1106) асос солган бўлиб, аббосий халифа Ал-Қоим Биамриллоҳ (1031—75) унга ўзи Румда фатҳ қилган ерлар (Малотия ёки Мелитена, Сивас) ни инъом этган. Кейин, у ўз давлати худудини Қастамуний ш.га қадар кенгайтирганда, Никсор (Никсар) ни қамал қилаётганда шаҳид бўлган. Унинг авлодлари (Ғози Муҳаммад ибн Донишманд, Ёғий Басон Абулмузаффар

Низомуддин ибн Муҳаммад, Ғози Жамоуддин ибн Низомуддин, Иброҳим ибн Муҳаммад ибн Донишманд, Абулфидо Исмоил ибн Иброҳим) Амосия (Понт), Анқира (Анкара), Корум ва б. бир қанча шаҳарларни фатҳ этиб, Д. д. худудини янада кенгайтирганлар, византияликлар ва салибчиларга қарши муваффақиятли уруш олиб борганлар, Малотия остонасида франкларнинг тор-мор келтирганлар. Д. д. 1165 й. салжукийлар томонидан тугатилган.

ДОНИШМАНДЧАХОН - Чиғатой улуси ҳукмдорларидан бири. Чингизхоннинг учинчи фарзанди Ўқтойхоннинг олтинчи пушти ҳисобланади. Амир Қазағон (ҳукмронлик йиллари 1346—58) Қозон Султонхонни қатл (1346) этиб, Д.ни хон деб эълон қилади ва унинг номи б-н танга зарб эттиради. Д. Мова-роуннахр хони саналсада, аслида давлат ишларини Қазағоннинг ўзи бошқарган. Улуғбекнинг таъкидлашича, Д. Чиғатойхон авлодидан бўлмаганлиги боис амир Қазағон томонидан ўлдирилган (1348). Амир Темур ҳокимият тепасига келгач, Д.нинг ўғли Суюрғатмишни хонлик шохсупасига (1370—88) кўтарган.

Ад.: Шарафиддин Али Яздий, Зафарнома, Мовароуннахр воқеалари, 1360—1370, Т., 1994; Мирзо Улуғбек, Тўрт улус тарихи, Т., 1994; Абулғозий, Шажарайи турк, Т., 1992.

«ДОНИШНОМА» - Ибн Синонинг фалсафий асари. 1031—39 й.ларда ёзилган деб тахмин қилинади. Форс тилида ёзилган. «Д.» Ибн Синонинг кўп жилдди «Китоб аш-шифо» асарининг қискартирилган нусхаси. «Д.» 4 бўлим: мантиқ, метафизика (илм ул-илохий), физика ва мат. (риёзиёт) дан иборат. Асар Ибн Синонинг дунёқарашини аниқлашда муҳим аҳамиятга эга. Унда мантиқ илмининг моҳияти, тушунчалари, билишдаги роли, илмлар таснифи, умумий фалсафий тушунчалар, оламнинг моҳияти, вужудга келиши, модданинг абадийлиги,

харакати, умумий табиатшунослик (на-турфалсафа), геом., арифметика, мусика тушунчалари ҳақида қисқа ва изчил фикр юритилади. «Д.» биринчи марта 1891 й.да Ҳайдарободда нашр этилди. 1957 й.да дастлабки 3 бўлими, 1967 й.да 4-бўлими Душанбада биринчи марта рус тилида чоп этилди. «Д.» нинг бир қисми ўзбек тилида босилган.

ДОНОР (лот. dono — ҳадя қиламан, бағишлайман) — бемор (реципиент) га куйиш учун қонини, кўчириб ўтказиш учун кўмик, тери ёки бирор аъзосини берувчи киши. Қон бериш бўйича Д.лик кўпроқ тарқалган. Д.лик — ихтиёрий ҳисобланади. Ҳоз. бошқа мамлакатлардаги каби Ўзбекистонда ҳам асосан қон ўрнига унинг компонентлари — эритроцитлар, лейкоцитлар, тромбоцитлар концентратлари, плазма ва препаратлари ишлатилади. Шунинг учун Д.ликка қони беморга ирсият бўйича мос келадиган, қавмқарин-дошларда қон препаратларига бўлган эҳтиёжни қоплаш учун эса ихтиёрий (бадалсиз) қон берувчи барча соғлом кишилар жалб этилади.

ДОНОР (физикада) — яримўтказгичларда ўтказувчанликни вужудга келтирувчи электронлар б-н таъминловчи аралашма атоми. Маълум концентрацияли бирор Д.ни киритиб, керакли физик хусусиятга эга бўлган яримўтказгичли асбоблар яратилади. Яримўтказгичнинг кристалл панжара тугунларида жойлашган айрим атомларнинг валентлиги асосий атомлар валентлигидан битта қатта бўлган атомлар б-н алмаштирилганда электронлар б-н таъминланиш содир бўлади. Мас, германий панжарасидаги тўртта валент электронларга эга бўлган битта германий атоми бешта валент электронга эга бўлган аралашмалар (фосфор, мишьяк ёки сурма) атоми б-н алмаштирилган бўлсин. Аралашма атомнинг қўшни атомлар б-н ковалент боғланиш ҳосил қилиши учун тўртта электрони етарли. Унинг бешин-

чи валент электрони гўё ортиқча бўлиб қолади ва у атомдан иссиқлик ҳаракати энергияси ҳисобига осонгина ажралиб, бетартиб ҳаракат қилувчи эркин электронга айланади. Электр майдон таъсирида яримўтказгич кристаллидаги бундай электронлар тартибли ҳаракатга келиб, электрон ўтказувчанликни вужудга келтиради. Бундай яримўтказгичлар одатда п-турдаги яримўтказгичлар деб аталади. я-турдаги яримўтказгичларнинг электр, оптик ва б. хусусиятлари Д. кон-центрациясига боғлиқ.

ДОНОР-АКЦЕПТОР БОҒ, коорди национ боғ — кимёвий (ковалент) боғнинг бир тури. Д.-а. б. бир атом (донор)нинг бир жуфт электронига бошқа атом (акцептор)нинг бўш (тўлмаган) электрон қавати тўғри келганда содир бўлади. Бу боғланишда ҳам электронлар икки атом учун умумий бўлади. Аммиак б-н водород иони (протон) нинг ўзаро таъсири натижасида аммоний иони ҳосил бўлиши бунга яққол мисолдир. Ушбу реакция пировардида тўртинчи ковалент боғ N—H ҳосил бўлади. Аммоний ионидаги барча N—H боғлар ўзаро тенг кучлидир. Бу ҳолда аммиак молекуласи — донор, протон — акцептор (яна қ. Кимёвий боғ).

ДОНХҲҲР ҚҲНҒИЗЛАР (Bruchidae) - ўсимликхўр қўнғизлар оиласи. 1200 га яқин тури бор. Баргхўр қўнғизлар оиласига яқин туради. Танаси уз. 5 мм дан ортиқ. Яхши учади. Тухумдан эндигина чиққан личинкаларининг уч жуфт оёғи бўлиб, улар кейинчалик йўқолиб кетади. Улар, асосан, дуккакдилар уруғида, баъзан печакгулдошлар, соябондошлар ва б. ўсимликлар уруғида ривожланади. Нўхат, ловия Д.қ.лари, хитой Д.қ., тўрт нуқтали Д.қ. Ўзбекистонда ташқи карантин объекти ҳисобланади. Д.қ. ўсимликлар уруғи б-н осонгина тарқалади. Бир қанча тури (мас, ловияхўр, нўхатхўр ва б.) дуккакли ўсимликлар уруғини зарарлайди. Д.қ. тухумини дуккакдилар гулига ёки қўзоғига

кўяди, қуртлари кўзоқ қобиғини кемириб, уруғи ичига кириб олади. Уруғ ичида қуртлари барча ривожланиш даврларини ўтайди (кураш чоралари ҳақида қ. Омбор зараркуналари).

ДОПИНГ (инг. doping, dope — наркотиклар бермоқ) — организмнинг руҳий ва жисмоний фаолиятини қисқа муддат кучайтирадиган моддалар. Спорт ўйинлари натижаларини яхшилаш мақсадида қўлланилган. Спортчилар орасида Д.дан заҳарланиш ва ўлим ҳолатлари кузатирилганлиги учун 1967 й.дан Халқаро олимпиада қўмитаси спорт ўйинлари чоғида Д. қабул қилишни ман этган ва қатъий назорат ўрнатган. Д. ишлатган спортчилар ўйиндан четлаштирилади.

ДОПЛЕР ЭФФЕКТИ, Доплер ҳодисаси — тўлқинлар манбаи уларни қабул қилувчи воситага нисбатан ҳаракатланаётганда тўлқин тебранишлар частотасининг ўзгариши. Биринчи бўлиб австрия физиги ва астрономи Х. Доплер аниқлаган (1842). Барча тўлқинлар (ёруғлик, товуш ва б.)га хос. Манба ва қабул қилгич ўзаро яқинлашганда частота ортади, узоклашганда камаяди. Мас, яқинлашаётган паровоз қичқирғи баландроқ, узоклашганиники пастроқдек туюлади. Радиолокация ва гидролокация, Ер сунъий йўлдошларини кузатиш ва б. соҳаларда Д. э. ҳисобга олинади.

ДОР — 1) дорбозлар ўйин кўрсатадиган қурилма. Махсус ёғоч, арқон, чиғирик, мачта, «киндик», ҳавозадан иборат. Икки томонга тўсин, дор маркази (ўртаси)га ёғочдан ясалган баланд мачта ўрнатилади, ҳар икки чекка баландлигига текис тахта («киндик») ўрнатилади, икки томонга чиғирик ва арғимчоқ, сал пастроққа «қулоқчўп» боғлаб қўйилади, қурилма тепасига «гумбаз» ишланади. Д. баландлиги 40 м гача бўлган ва ён арқонларни 20—30 томошабин белига боғлаб тортиб турган. Ҳозир Д. бир-бирига уланган трос

(«арқон»)дан тортилади, дорбознинг оёғи сирғанмаслиги учун бинт ёки изолента б-н ўралади. Ҳозир Д. баландлиги 12—15 м бўлади. Баъзида Д. б-н ёнма-ён симдор қурилади; яна қ. Дорбозлик; 2) осиб ўлдиришга ҳукм этилган жиноятчилар учун қурилган махсус қурилма. Оғир жазо сифатида Шарқ мамлакатларида қадимдан маълум; 3) ювилган кийим-кечакни қуриштириш, уй жиҳозлари, кийимларни шамоллатиш учун тортилган арқон; 4) келиннинг уйига келин-куёв сепини намойиш қилиш учун тортиладиган мослама.

ДОР ул-БАҚО (араб. — абадий уй) — ислом динида абадийлик дунёси, охираг (нариги дунё) ҳақидаги тушунча. Бунга кўра, у дунёда ўлим йўқ, доимий ҳаёт ҳукм суради, ноз-неъматлар завоқ топмайди, таомлар ўз-ўзидан ҳазм бўлади, чиқиндилар бўлмайди. Қуръонда охирагнинг абадийлигига далолат қилувчи оятлар бор.

ДОР ул-ФАНО (араб. — ўткинчи уй) — ислом динида инсон яшаётган дунё (бу дунё) «фоний» (ўткинчи) эканлигини билдирувчи тушунча. Унга кўра, бу дунё яхши ва эзгу амаллар, савоб ишлар қиладиган жой. Д. ул-ф.да дор ул-бақо учун тайёргарлик кўрилади. Тасаввуфда «фано филлоҳ», яъни Аллоҳ йўлида ўзини фоний ҳисоблаш мақоми қайд этилган. Бунда бу дунёга бефарқ қараш, дунё лаззатларидан воз кечиш каби хусусиятлар кўзда тутилади. Бу дунёни Д. ул-ф. деб аташ 9—10-а. ларда маломатийлар тариқатида айниқса кенг расм бўлган.

ДОР УССИЁДАТ («Сайидлар уйи») — Шаҳрисабздаги меъморий ёдгорлик (1379—80). Амир Темур қурдирган. 19—20-а. бошларида қисман таъмирланган. Фарзанди Жаҳонгир Мирзо мақбараси (Ҳазрати Имом мақбараси) ва Амир Темурга мўлжалланган ер ости гўрхонаси сақланиб қолган. Дор ут-тиловат б-н бир ансамблни ташкил қилган. Шарафуддин

Али Яздий «Зафарнома»сида ёзилишича, Амир Темури Шахрисабзда махсус бино қурдирган, унда ўз ўғли Амирзода Жаҳонгир ва б. амалдорлар ҳамда бузрукворларнинг дахмалари қўйилсин, деб фармон берган.

Д.ус-с. тарҳи Яссавий мажмуасига ўхшаш, асосий ғарбий тарзи равоғи 20 м кенгликда бўлиб, кириш йўли худойихона (ёки саройга), ундан қок ўртадаги Амир Темурга мўлжалланган ер ости сағанаси жойлашган бинога олиб боради. Хонанинг муюлишидаги узун йўлакдан ён хоналарга ўтилади. Бу хоналар ошхона, масжид, кутубхона, меҳмонлар турадиган хужралар бўлган деб тахмин қилинади.

Жақонгир мақбараси Ҳазрати Имом мақбараси номи б-н машхур. Ислом дунёсида йирик олим ҳисобланган Эрон (Рай ш.)да вафот этган қуфалик Имом Муҳаммад ибн ал-Ҳасан ибн Воҳид Абу Абдуллоҳ Шайбоний хоки Амир Темур томонидан Шахрисабзга қўчирилган (1384) деган ривоят бор (тарихий манбалар буни тасдиқламайди). 1868—69 й.ларда ўрнатилган мақбара эшигида Ҳазрати Имом номи ўйиб ёзилган.

Мақбара ичкараси мурабба тарҳли, юза равоқлар ичи ва гумбаз ости бағаллари муқарнас б-н тўлдирилган. Ташқарисида 16 қиррали пойгумбаз устига баланд қулоқий гумбаз ўрнатилган. Бу меъморий услуб Хоразм меъморлигига хос бўлиб, қурилишда хоразмлик усталар қатнашганлиги ҳақида «Зафарнома»да ёзилган. Ичкарида бағаллар остига зангори бўёқ б-н «Доно киши буюк мақсадлар б-н ҳаракат қилади, тентак одам юксак мақсадни тутиб туради» деган маънодаги ўғитлар ёзилган. Тарзлари сиркор ғиштчалар б-н қопланган. Жан.-ғарбий бурчагидаги минора сақланган. 19-а. ўргаларида мақбара ёнига синқор қатта айвон, хужралар ва гумбазли хонақоҳжоме масжиди барпо этилган. Масжид қурилиши вақтида Амир Темурнинг ер ости гўрхонасининг қуббаси очилган.

1995—96 й.ларда археологик

қазилмалар натижасида мажмуанинг тарҳи аниқланди, пойдеворлари мустаҳкамланди, атрофи ободонлаштирилди. Умумий таъмирлаш тадбирлари Амир Темур таваллудининг 660 йиллигини нишонлашга тайёргарлик қўриш ва нишонлаш даврида амалга оширилди.

Умумий ўлчамлари: Д.ус-с. — 70x50 м, Жаҳонгир мақбараси — 25x15 м, Амир Темур гўрхонаси 5x5 м, масжиди 35x20 м.

ЛЛ.Маньковская Л. Ю ., Қашқадарё воҳасининг архитектура ёдгорликлари, Т., 1979.

ДОР ут-ТИЛОВАТ (Қуръон ўқиладиган, тиловат қилинадиган жой) — Шахрисабз марказида Дор уссиёдат мажмуаси ғарбида темурийлар хонадонига мансуб қад. иншоотлар — Шамсиддин қулол мақбараси, Гумбази Саййидон ва Мадраса ўрнида барпо этилган Қўк гумбаз масжидишн иборат мажмуа жойлашган.

Амир Темур томонидан барпо этилган мақбарага 1370 й.да вафот этган пири Шайх Шамсиддин Қулол, кейинчалик пойига отаси Амир Тарағой дафн этилган. Мақбара қурилиши Улуғбек ҳукмронлиги даврида ниҳоясига етган. Унинг қаршисида масжид, жан. да яна бир мақбара қад қўтарган. Мақбарадаги ёзувларда «Бу мақбара улуғ олимларнинг олими... (султонларнинг) аъло-си... қонунчилик ва билимда... дин ва эътиқодда тенги йўқ олий ҳазрат Султон Улуғбек Қўрагонийнинг фармони б-н бунёд этилди, Аллоҳ унинг подшоҳлигини ва султонлигини узок қилсин, 841 й. ҳижрий» деган ёзув сақланган. Мақбара ичида қўшни қабристондан 15—18-а. ларда қўчириб келтирилган бир неча сағаналар бор. Уларнинг айримларидаги ёзувларда термизлик саййидларнинг номи сақланган.

Ҳовли томонга қаратиб қурилган масжид, мақбаралар ва Д.ут-т. мадрасасининг дархонаси, хужралари бузилиб, ўрнини кейинчалик қурилган қўшимча

хоналар эгаллаган. Д. мажмуасида 18—19-а.ларда қурилган бинолар ҳам бор, бироқ уларни бадий жиҳатдан Амир Темур ва Улуғбек даври меъморлиги б-н қиёс қилиб бўлмайди. 1994—96 й.ларда олиб борилган археологик тадқиқотлар асосида жоме масжиднинг икки тарафидаги гиштин ра-воқли айвон қолдиқлари, Мадраса, дарвозахона ва миноранинг пойдевор қолдиқлари аниқланди. Мажмуанинг тарихий шаклини тиклаш мақсадида масжид айвонлари, мадрасасининг бир қисми, минора тикланди. Кўк гумбаз ва Гумбази Саййидонда ҳам таъмир ишлари олиб борилди.

ДОРБОЗЛИК, дор ўйин — баланд дор устида томоша кўрсатиш санъати, цирк санъати жанри. Дор устида ҳар қандай нотурғун ҳолатда ҳам гава мувозанатини сақлаш маҳорати намойиш этилади. Д. тахм. 2,5 минг йил муқаддам Шарқда пайдо бўлган, сўнг бутун дунёга тарқалган. Д. дастлаб паст қурилган, машқлари ҳам содда бўлган. Давр ўтиши б-н дор тобора баландроқ қурилиб, ўйинлари мураккаблаша борган. Д. ўйинлари аввал очиқ майдонларда, 18-а. охиридан эса цирк сахнасида намойиш этиладиган бўлди ва цирк санъатининг ажралмас қисмига айланди, янги тараккиёт даврини бошлади.

Ўзбекистонда Д. қадим тарихга эга. Баъзи манбалар Амир Темур саройида ажойиб дор ўйинлари кўрсатилганини тасдиқлайди. Д. Ўзбекистоннинг барча йирик шаҳарларида, айниқса Кува, Асакада тараққий этган. Ўтмишда ўзбек дорбозлари Хитой, Хиндистон, Афғонистон, Эрон, 18—19-а.ларда Россияда ўз маҳоратларини намойиш этганлари тўғрисида маълумотлар бор. Ўзбек дорбозлари 25 — 30 м баландликдаги устунларга қия қилиб тортиладиган арқон устида лангар-чўп б-н бўладиган ўйинларни: югуриш (олга, орқага), сакраш, оёқларга пичоқ ёки патнис боғлаб, шунингдек, кўзни боғлаб, бошга халта ёки қозон кийиб юриш, якка ва қўш чиғирикда ўйнаш

каби турли-туман машқларни бажарган. Дор ўйинлари дор тагида раққосларнинг ўйинлари, қизиқчилар, аскиячиларнинг чиқишлари ҳамда анъанавий цирк турларидан симдор, ёғочоёқ, найрангбозлик, бесуяк, муаллақчилик, ўргатилган айиқ, илон, маймун, от, эчки ўйинлари б-н бирга олиб борилган.

20-а.да ўзбек Д. санъатини янги мазмунда ривожлантиришда ва анъаналарни давом эттиришда Асака дарбозлари сулоласининг атоқли намояндаси Тошканбой Эгамбердиевнинг хизмати жуда катта (қ. Тошканбоевлар), 20-а.нинг ўрталаридан бошлаб ўзбек дорбозлари репертуарига бирмунча ўзгаришлар киритилди. Муҳофаза воситаларидан фойдаланиш натижасида дор устида янги, мураккаб ўйинлар ижро этила бошлади. Якка киши машқлари б-н бир қаторда 2, 3, 4 киши ижро этадиган машқлар кўрсатиладиган бўлди. Жумладан, икки дорбознинг бир-бирини елкасида ёки бошида туриб дордан ўтиши, обкашнинг икки томонида ўтирган дорбозларни олиб ўтиш, дорда ўтирган дорбоз устидан сакраб ўтиш, умбалок ошиш, елкаси б-н дорга тиралиб, оёқни тепага чўзиш, икки дорбоз елкасига ўрнатилган тахта кўприкча устида тик туриш ва ҳ. к. Бу каби мураккаб ўйинлар 1950—70 й.лар фаолият кўрсатган Шокиржон Тошканбоев, Одамбой Иброҳимов, Усмонжон Нишонбоев, Эргаш ва Ҳакимжон Парпиевлар, Қосим Абдуллаев, Жўрахўжа Норхўжаев раҳбарлигидаги жамоаларда намойиш этилган. Ҳоз. кунда Юнусали Ғозиев, Ноибжон Ҳакимов, Тўлқин Болтабоев, Аҳаджон Муродов, Аҳаджон Набиев, Анвар Мўйидинов раҳбарлигидаги жамоалар Д. анъаналарини давом эттириб келмоқда. Д. санъатини ривожлантириш ва тарғибот қилиш мақсадида мунтазам равишда дорбозлар кўриктанлови ўтказилади. Мурод, Тохир ва Бехзод Тошканбоевлар «Уч кишилиқ устун» ўйинини намойиш этмоқда.

Мустақилликдан сўнг ўзбек дорбозлари ўз санъатларини дунёнинг турли

мамлакатларида намойиш этмоқдалар. «Ўзбекдавлатцирк» республика бир-лашмасининг Олимжон, Тоҳир ва Мурод Тошканбоевлар раҳбарлигидаги «Ўзбекистон дорбозлари» жамоалари қад. Д. анъаналарини замонавий циркнинг бадиий ифода воситалари б-н бойити келмоқда.

Пўлат Тошканбоев.

ДОРЕ (Dore) Гюстав (1832.6.1, Страсбург — 1883.23.1, Париж) — француз график рассоми, иллюстрация устаси. Д. ижоди камолотида О. Домье санъатидан илҳрмланган. Романтик хусусиятга эга бўлган жўшқин тасвирий, ҳажвий иллюстрациялари, ҳаётий қизиқ воқеалар, енгил юморли асарлари б-н ҳикоянавис уста рассом сифатида шуҳрат қозонган. Ф. Рабле («Гаргантюа ва Пантагрюэль», 1854), О. Бальзак («Қизиқ хикоялар», 1855— 56), Данте («Илохий комедия», 1861), Сервантес («Дон Кихот», 1862— 63) ва б. асарлари, Инжил (1864—66)га ишлаган расмларида Д.нинг ниҳоятда бой ҳаёлот ва ўзига хослиги намоён бўлган. Маиший жанрда асарлар яратган («Кўприкдаги қашшоқлар. Лондон», 1873 ва б.), ҳайкалтарош сифатида ижод қилган (А. Дюма ёдгорлиги, бронза, 1882 ва б.).

ДОРИ — касалликларни даволаш ёки олдини олиш учун ишлатиладиган модда. Ҳар қандай Д.ни одамларга қўллашдан олдин ҳайвонларда синаб кўрилади ва клиникаларда кузатилади. Д.лар кимё-фармацевтика з-дларида синтетик моддалардан, ўсимлик, ҳайвон ёки микробиологик маҳсулотлардан, тез бузиладиган айрим Д.лар эса дорихоналарда тайёрланади. Д.лар турли хилда, мас, суюқ (қайнатма, тиндирма, эритма, суспензия ва б.), юмшоқ (суртма, линимент, крем, паста ва б.), каттик (сочма, таблетка, драже, гранула ва б.) ҳамда алоҳида инъекция мақсадлари учун ампула ҳолида чиқарилади.

Таъсирига кўра, юрак Д.лари, сурги,

сийдик ҳайдайдиган, оғриқ қолдирадиган, иссиқ туширадиган, наркотик, уйқу келтирадиган ва бошқа Д.лар бўлади. Бево-сита касалликнинг қўзғатувчисига таъ-сир қиладиган Д.лар алоҳида гуруҳни ташкил этади, буларга безгак, захм, силга қарши ва бошқа Д.лар киради. Улар кимёвий терапевтик воситалар деб аталади. Д.ларнинг шифобахш таъсири беморнинг ёши, аҳволи ва дозата боғлиқ. Катта доза организмни захарлаши, кам доза эса касаллик қўзғатувчисини ўша Д.га чидамли қилиб қўйиши мумкин. Шунинг учун Д.ни фақат врач буюрган дозда қабул қилиш керак.

Д.лар сиртга ишлатилади, ичирилади, нафас йўли орқали юборилади ва инъекция қилинади. Уларнинг кучи, таъсири организмга қай йўл б-н ва қанчалик тез киритилишига боғлиқ. Баъзи Д.лар та-крор юборилганда организмда тўпланиб таъсир этади (қ. Кумуляция). Д.ни кўр-кўрона қабул қилиш ярамайди, чунки кўп касалликлар белгиси бир-бирига ўхшайди, унинг учун кераксиз Д.ларни қабул қилиш соғлиққа зарар еткази-ди. Организмга кирган Д.лар қисман парча-ланади ва ўзгаради, кейин буйрак, ҳазм ва нафас йўллари, тер ва б. орқали чиқиб кетади.

Д.лар уйда болаларнинг бўйи етмай-диган жойда сақланиши керак. Ҳар бир Д.ни ярқилилик муддати ёрлиғида қайд қилинади, белгиланган муддатдан узок сақпанганда таъсирини йўқотади. Кейин-ги йилларда хориждан келтирилган Д.лар хили бир қадар ортди, шу боис уни фақат врач маслаҳати б-н қабул қилиш зарур.

Ўзув Зокиров.

ДОРИ ЧАНГИТИШ - ўсимлик зар-рар кунандалари ва касалликларига, шу-нингдек, бегона ўтларга қарши кукунси-мон пестицид(дуст)ларни сепиш; махсус чанглатгичлар б-н сепилади. Д.ч. вақтида препарат заррачалари шамол таъси-рида вазнга қараб ҳар хил узокликка тарқалади. Заррачаларнинг ишлов бера-диган юзага тушиш вақти уларнинг катта-

лиги ва оғирлигига боғлиқ; дуст заррачаларининг катталиги ер аппаратлари учун 15—25 мкм бўлиши керак. Д.ч. асосан эргалаб ва кечқурун, фақат ҳаво салқин вақтларда кундузи ўтказилади, чунки баргларнинг нам сатҳи дустлар заррачаларини яхшироқ ушлаб қолади. Чангитиш муддати к.х. экинлари зараркундаларининг ва касаллик қўзғатувчиларининг биологик хусусиятлари ҳамда иқлим шароитига қараб белгиланади. Д.ч.ни шамол тезлиги 2 м/с бўлганда ўтказиш лозим. Баъзан препаратларнинг физик хусусиятлари таркибига 3—5% минерал мойлар қўшиб яхшиланади (бонификация). Баъзи пестицидларнинг чанглагичлардаги ҳаракати натижасида заррачалар электр зарядланади, бундан препаратларнинг ёпишқоқлиги ва барг сатҳида ушланиши ортади. Бундан ташқари, сертук, буришган, горизонтал жойлашган ва нам баргларда чангсимон препаратлар кўпроқ ушланиб қолади. Д.ч.нинг афзаллиги оддийлигидадир, камчиликлари — шамол таъсирида пестицидларнинг катта майдонларга тарқалиб кетиши, препарат сарф нормасининг юқорилиги, дустлар самарадорлигининг пастлиги. Шу сабабли к.х.да Д.ч. ўрнига пестицидларни қўллашнинг пуркаш усули кенг қўлланилмоқда. Лекин чигирткалар маконида уларнинг ривожланишига қарши курашда Д.ч. асосий усул ҳисобланади. Ғўза майдонларида пайдо бўлган ўргимчаккана ўчоқларига олтингугурт чангитилади. Д.ч. ўтказишда пестицидлардан заҳарланишнинг олдини олиш учун эҳтиёткорлик чораларига амал қилиш керак (к. Хавфсизлик техникаси).

Шомил Хўжаев.

ДОРИ ҚУТИЧА, аптечка — биринчи тиббий ёрдам кўрсатишда, шунингдек, ўз-ўзига ва ўзаро ёрдам беришда ишлатиладиган доридармонлар, бог-лов материаллари ҳамда тиббий анжомлар жойлаштирилган қутича. Қандай мақсадда ишлатилишига қараб, оналар ва болалар Д.к.си, индивидуал Д.к., шунингдек, би-

ринчи ёрдам кўрсатиш, универсал Д.к.си ва б. турларга бўли-нади. Д.к.да, асосан, аналгин, нитроглицерин, корвалол ёки валидол каби дорилар ҳамда бинт, пахта, бактерицид лейкопластир, 5% ли йод, калий перманганат ва б. бўлиши керак.

ДОРИВОР ЎСИМЛИКЛАР - одам ва ҳайвонларни даволаш, касалликларнинг олдини олиш учун, шунингдек, озик-овқат, атир-упа ва косметика sanoатида ишлатиладиган ўсимликлар — гиёҳлар. Ер юзида Д.ў.нинг 10—12 минг тури борлиги аниқланган. 1000 дан ортиқ ўсимлик турининг кимёвий, фармакологик ва дориворлик хоссалари текширилган. Ўзбекистонда Д.ў.нинг 700 дан ортиқ тури мавжуд. Шулардан табиий шароитда ўсадитан ва маданийлаштирилган 120 га яқин ўсимлик турларидан илмий ва халқ табобатида фойдаланилади. Ҳоз. даврда тиббиётда қўлланиладиган доридармонларнинг қарийиб 40—47% ўсимлик хом ашёларидан олинади. Ўсимликлар мураккаб тузилишига эга бўлган жонли табиий кимёвий лаб. бўлиб, оддий ноорганик моддалардан мураккаб органик моддалар ёки бирикмаларни яратиш қобили-ятига эга. Д.ў.нинг қуритилган ўти, куртаги, илдизи, илдизпояси, туганаги, пиёзи, пўстлоғи, барги, гули, ғунчаси, меваси (уруги), данаги, шарбаги, қиёми, тошчойи, эфир мойи ва б.дан доридармон тарзида фойдаланилади.

Д.ў.ни 2 хил таснифлаш қабул қилинган: 1) таъсир қилувчи моддаларнинг таркибига қараб — алкалоидли, гликозидли, эфир мойли, витаминли ва б., 2) фармакологик кўрсаткичларига қараб — тинчлантирувчи, оғриққолдирувчи, ухлатувчи, юрак-томир тизимига таъсир қилувчи, марка-зий нерв системасини қўзғатувчи, қон босимини пасайтирувчи ва бошқалар. Д.ў.нинг таъсир этувчи моддалари алкалоидлар, турли гликозидлар (антрагликозидлар, юракка таъсир этувчи гликозидлар, сапонинлар ва б.), флавоноидлар, кумаринлар, ошловчи ва шиллик моддалар, эфир мойлари, витаминлар,

бўёқ моддалар, ферментлар, фитонцидлар, крахмал, оксиллар, полисахаридлар, азотли моддалар, мой ҳамда мой кислоталари ва б. бирикмалар бўлиши мумкин.

Д.ў.нинг организмга таъсири унинг таркибидаги кимёвий бирикмаларнинг миқдорига боғлиқ. Бу бирикмалар ўсимликнинг қисмларида турли миқдорда тўпланади. Д.нинг таъсирчанлик қуввати ҳамда сифати юқори бўлиш даври уларнинг гуллаш ҳамда уруғлаш даврининг бошланиши вақтига тўғри келади. Доривор моддалар баъзи ўсимликларнинг куртаги, барги ёки поясида, баъзи ўсимликларнинг гули ёки мевасида, баъзиларида илдизи ёки пўстлоғида тўпланади. Шунинг учун ўсимликларнинг асосан биологик актив моддалари кўп бўлган қисми йи-ғиб олинади. Ўсимликларнинг илдизи, илдизпояси, пиёзи ва туганаги, одатда, ўсимлик уйкуга кирган даврда — кеч кузда ёки ўсимлик уйғонмасдан олдин — эрта баҳорда тайёрланади. Ўсимликнинг мева ва уруғлари пишиб этилганда йиғилади, чунки улар бу пайтда дори моддаларига бой бўлади. Янги йкғиб олинган доривор ўсимлик маҳсулоти таркибида (ер устки аъзоларида 85% гача, илдизида 45% гача) нам бўлади. Бу нам йўқотилмас (қуритиш йўли б-н), ўсимлик чириб, дори моддалари парчаланиб, яроксиз бўлиб қолади.

Одамлар қадим замонлардан табиат неъматларидан фойдалана бошлаганидан буен доривор ўтлардан касалликларни даволашда фойдаланиб келганлар. Бундан 3—4 минг йил илгари Ҳиндистон, Хитой, Қад. Миср мамлакатларида шифобахш ўсимликлар ҳақида маълумотлар берувчи асарлар ёзилган. Шарқда, хусусан Ўрта Осиё халқ табобатида Д.ўдан фойдаланиб даволаш ўзининг қад. анъаналарига эга. Шифобахш ўсимликлардан тиббий мақсадларда фойдаланиш борасида Абу Али Ибн Синонинг «Ал-қонун» асарида 476 га яқин ўсимликнинг шифобахш хусусиятлари ва уларни ишлатиш усуллари тўғрисида маълумотлар келтирилади.

Ҳоз. вақтда Д.ўнинг тури кўпайиб, халқ табобати шифобахш ўсимликлар б-н бойиган. Д.ўдан кўпроқ, анор, аччиқмия, бодом, дўғбуй, доривор гулхайри, ёнғок, жағ-жағ, зубтурум, исириқ, итбурун, омонқора, писта дарахти, сачратқи, чойўт, шилдирбош, ширинмия, шувок, янток, ялпиз, кийикўт, тоғрайхон, қизилча, қоқиўт ва б. тарқалган. Аччиқмиядан пахикарпин, окқурайдан песни даволашда қўлланиладиган псорален, исириқдан гармин, итсигекдан анабазин, омонқорадан галантамин, шилдирбошдан сферофизин ва б. алкалоидлар олинади. Анор пустидан гижжа ҳайдовчи пельтерин танат ва экстракт тайёрланади. Доривор гулхайри препаратлари балғам кўчирувчи ва юмшатувчи, жағ-жағ ва лагохилусдан тайёрланган дорилари кон кетишини тўхтатувчи, писта бужғуни ва чойўтдан тайёрланган дорилар меъда-ичак касалликларини даволашда ишлатилади. С.К. Ислombeков номидаги Тошкент фармацевтика здида Ўзбекистонда ўсадиган ва экиладиган Д.ўдан турлитуман дорилар тайёрланади. Д.ў.ни топиш ва улардан алкалоидлар олишда Ўзбекистон ФА Ўсимлик моддалари кимёси институтининг хизмати катта. Интда 4000 дан ортиқ ўсимликнинг турли органлари алкалоид олиш мақсадида ўрганилиб, улардан 1000 га яқин табиий бирикмалар ажратиб олинган. Шу асосда цитизин, галантамин каби 20 дан ортиқ кимматли препарат яратилган ва тиббиётга жорий қилинган. Ўзбекистон ФА Ботаника ин-ти ва Ботаника боғининг эфир мойли, доривор ва бўёқли ўсимликлар лаб. илмий ходимлари мутахассислар б-н ҳамкорликда Ўрта Осиё худудида кўп тарқалган юкумли касалликлардан энг хавфлиси сариқ (гепатит)ни даволашда экологик жиҳатидан тоза, самарадорлиги юқори бўлган Д. ў. лар хом ашёларидан тайёрланган «Сафро ҳайдовчи Ҳожиматов йиғмаси»ни яратдилар ва бу йиғма илмий тиббиётда қўллашга ва ишлаб чиқаришга руҳсат этилди (1997). Шунингдек, СамДУ Ботаника кафедра-

сида, Тошкент давлат фармацевтика интида Д.ў.ни экиб етиштириш технологияси ўрганилмоқда. Тошкент, Наманган, Жиззах, Самарқанд, Қашқадарё, Сурхондарё вилоятларида ва Хоразм Маъмун академиясида Д.ў. етиштирадиган махсус хўжаликлар бор. Ёввойи Д.ў. хом ашёлари асосан «Ўзфармасаноат» республика давлат-акциядорлик концерни, матлубот ширкатлари ва Ўзбекистан Қишлоқ ва сув хўжалик вазирлигининг «Шифобахш» ишлаб чиқариш бирлашмаси хўжаликлари томонидан тайёрланади (яна қ. Фитотерапия).

Ад.: Холматов Х.Х., Ҳабибов З. Х., Фармакогнозия [Дарслик], Т., 1967; Набиев М, Шифобахш гиёҳлар, Т., 1980; Ҳожиматов Қ., Оллоёров М. , Ўзбекистоннинг шифобахш усимликлари ва уларни муҳофаза қилиш, Т., 1988; Холиқов К., Ўзбекистон жанубидаги доривор ўсимликлар, Т., 1992; Ҳожиматов Қ.Х., Йўлдошев К.Й., Шогуломов У.Ш., Ҳожиматов О.Қ., Шифобахш гиёҳлар дардларга малҳам (Фитотерапия), Т., 1995; М урдохаев Ю.М. Культура лекарственных растений в Узбекистане, Т., 1988.

Қаххор Ҳожиматов.

ДОРИЙЛАР — Юнонистоннинг тўрт асосий қабилаларидан бири. Мил. ав. 12-а.да Шим. ва Ўрта Юнонистондан Пелопоннеснинг жан.-ғарбига (Арголида, Мессения, Лакония), кейинчалик Родос, Крит, Кос о.лари ва Кичик Осиё (Книд) ҳамда Жан. Италия, Сицилиянинг турли жойларига бориб ўрнашганлар. Д. деҳқончилик ва чорвачилик б-н шуғулланган. Пелопоннесда Д. хукмрон элат бўлган, и. ч.да қулар меҳнатидан фойдаланилган, давлат вужудга келган. Д. бошқа юнон қабилаларидан ўзининг ҳарбий интизоми, барқарор уруғчилик урф-одатлари, мағрурликлари ва оддий ҳаёт тарзи б-н ажралиб турган. Булар Спарта ақли учун хос бўлган. Д. шева-си адабий тил ҳисобланган. Маданият соҳасида Д. бошқа юнон қабилаларидан,

айниқса ионияликлардан анча ортда қолганлар. Д. яшаган ҳудудларда йирик қулдорлик давлатлари вужудга келган.

ДОРИЛФУНУН (араб.) - Яқин Шарқ мамлакатларидаги ўқув юртларининг номи. Баъзи мамлакатлар (мас, Эрон) да ўрта ўқув юрти, бошқа айрим мамлакатлар (мас. Туркия)да эса олий ўқув юрти (ун-т) маъносида қўлланилади. 1920—30 й.ларда Ўрта Осиёда ҳам ун-т маъносида ишлатилган.

ДОРИМИЙ, Абу Муҳаммад Абдуллоҳ ибн Абдурахмон ибн Баҳром ибн Абдусамад ат-Термизий ас-Самарқандий ад-Доримий (798— Самарқанд, Дорим қишлоғи — 869) — буюк муҳаддис. Дастлаб ўз юртида диний ва дунёвий фанларни, айниқса, ҳадис илмини ўрганди, кейин Қоҳира, Дамашк, Бағдод, Макка, Мадинада, шунингдек, Хуросоннинг таникли олимларидан сабоқ олди. Д., Имом ал-Бухорийнинг устози ҳисобланади. Д. ҳадис, тафсири, фикҳ илмларининг алломаси даражасига кўтарилди. Д.нинг «Ал-Муснад» («Таянч»), «Аттафсир» («Қуръон шарҳи»), «Ал-Жомеъ» («Тўплам»), «Ас-Сулосиёт фил ҳадийс» («Ҳадислардаги учликлар, яъни уч ўзак ҳарфли феъллар»), «Китоб ас-сунна фил ҳадийс» («Ҳадислардаги суннатлар ҳақида китоб») асарлари унинг илмий-маънавий меросини ташкил этади. Д.нинг энг муҳим асари «Ал-Муснад» бўлиб, «Сунан ад-Доримий» номи б-н машҳур. 2 жилддан иборат бу асар 1996 й.да Байрутда чоп этилган. Бу асарда ҳаж, закот, рўза, никоҳ ва талок, васиятнома ва б. қўлаб тушунчалар мазмуни, Муҳаммад (ас)нинг мусулмонлар ижтимоий ва маънавий ҳаётининг ҳамма соҳалари юзасидан айтган фикрлари тушунтириб берилди. Бу асар «Ассихаҳ асситта» (олтита саҳиҳ) китоблари жумласига (Ибн Можанинг «Саҳиҳ»и ўрнига) киритилган. Д. айрим манбаларга кўра, Самарқанд вилоятининг Тойлоқ тумани худудида дафн этилган.

Маҳфуза Алимова.

ДОРИСОЙ — Навоий вилояти Навоий туманидаги сой. Зиёвуддин тоғларининг ғарбий ён бағридан оқиб тushадиган 14 та ирмоқнинг қўшилишидан ҳосил бўлади. Зарафшон дарёсига етиб бормасдан Кармана ш.дан 3 км ғарбда тугайди. Уз. 18 км. Мавсумий қор ва ёмғир сувларидан тўйинади. Баҳорда, айниқса кучли жала қуйганда суви кўпаяди.

ДОРИХОНА, аптека — дори воситаларини тайёрлаш, қадоқлаш, уларнинг сифатини назорат қилиш ҳамда тайёр дори воситалари, тиббий буюмлар, санитария ва гигиена ашёлари, маъданли сувлар, даволаш-косметика маҳсулотларини сақлайдиган ва сотадиган тиббиёт муассасаси. Д.да тўсатдан касал бўлиб қолган ёки бахтсиз ходисага учраган кишиларга тез тиббий ёрдам ҳам кўрсатилади.

19-а.нинг 2-ярмида Ўзбекистоннинг баъзи шаҳарларида ташкил этилган госпиталь ва лазаретлар қошида Д.лар бўлган. Биринчи расмий Д. 1874 й. май ойида Тошкент ш.да маҳаллий аҳоли маблағи ҳисобига очилган.

Д. муассасалари мулкчиликнинг шаклига кўра, акциядорлик, жамоа ва хусусий Д.ларга, и.ч. хусусиятига кўра тайёр дори воситаларини сотадиган ҳамда дори тайёрлаб берадиган (рецептга мувофиқ), шунингдек, улгуржи савдо қиладиган ва касалхона ҳамда поликлиникалар қошидаги Д.ларга бўлинади.

Фармацевтика фаолияти б-н шуғулланаётган барча жисмоний ва юридик шахслар, шу жумладан, Ўзбекистон Республикаси ҳудудида фармацевтика фаолияти кўрсатаётган чет эл ваколатхоналарининг субъектлари ушбу фаолият б-н шуғулланишлари учун лицензиялари бўлиши шарт.

ДОРО — қад. Эрондаги ахоманийлар сулоласига мансуб подшоҳлар: Д. I, Дарайавахш (мил. ав. 522—486 й.ларда ҳукмронлик қилган). Камбиз I

ўлимидан фойдаланиб ҳокимиятни қўлга олган кохин Гауматапш ўлдириб, тахтни эгаллаган. Мил. ав. 522—21 й.ларда 10 минг кишилик хос қўшини ёрдамида Бобил, Эрон, Мидия, Марғиёна, Элам, Миср, Саттагидия, Парфия, Сўғд, Хоразм, Бактрия ва б. мамлакатлардаги кўзғолонларни бостирган. Д. I Ҳиндистоннинг шим.-ғарбий қисмидаги бир қанча ўлкаларни ҳам ўз давлатига қўшиб олган (мил. ав. 518). Қора денгизнинг шим.даги скиф қабилалари б-н урушиб мағлубият б-н қайтган (мил.ав. 514). Д. I даврида юнонлар б-н эронликлар ўртасида бошланган уруш бир неча йил давом этган (қ. Юнон-форс урушлари). Д. I мамлакатни бир неча ҳарбий-маъмурий вилоятлар (сатраплик) га бўлиб, уларга форс зодагонларидан ҳоким (сатрап)лар тайинлаган; янги солиқ тизимини жорий қилган. Мамлакатдаги мавжуд қарвон йўлларининг мустаҳкамланиши ва янги савдо йўлларининг очилиши, Нилдан Сувайшгача бўлган каналнинг таъмир қилиниши, олтин танга (қ. Дарик) зарб қилиниши ўша даврдаги халқаро савдонинг ривожланишига муҳим ҳисса қўшди. Д. I даврида ибодатхоналар (Мемфисда), қасрлар (Сузада), шоҳ қароргоҳи (Персеполда) қурилди. Д. I ҳукмронлик қилган йиллар ахоманийлар давлатининг энг юксалган даври ҳисобланади. Д. I даврида содир бўлган воқеалар, хусусан Турон қабилаларининг миллий озодлик ҳаракатлари Биҳистун китобаларида акс эттирилган.

Д. II, қад. эронча Вахука, юнонча Нот (мил. ав. 423—404 й.ларда ҳукмронлик қилган). Артаксеркс I нинг ўғли. Д. II даврида Мидияда ахоманийлар зулмига қарши кўзғолон кўтарилган (мил. ав. 409), Миср мустақил вилоят бўлиб ажралиб чиққан (мил. ав. 404), Ахоманийлар давлатига тобе бўлган бошқа вилоятларда ҳам ҳокимларнинг марказий ҳукуматга қарши ҳаракатлари ва ўзаро урушлари кучайган.

Д. III, Кодоман — ахоманийлар сулоласининг энг охириги подшоси (мил. ав.

336—300). Мил. ав. 335 й.нинг охирида Мисрни қайта бўйсундирди, бироқ Искандар Зулқарнайн кўшинидан Исс (мил. ав. 333) ва Гавгамела жанги (мил. ав. 331) да тамоман мағлубиятга учраб, Шарқий Эронга қочган. Ўз амалдори, Бактрия сатрапи Бесс томонидан ўлдирилган.

ДОРО — пул бирлиги. Доро I ўз мамлакатада ягона пул бирлиги — доро (1Д. = 8,416 г соф олтин) ни жорий қилди. 3000 Д. энг юқори пул ва вазн бирлиги бўлган талантни ташкил этган.

ДОРО ҚАБРИ КИТОБАЛАРИ - Шероз ш. (Эрон) дан 50 км шим.-шарқда, Доро I қабри устидаги тошларга миҳхат б-н ўйилган битиклар. Унда Доро I томонидан босиб олинган ўлка ва вилоятлар, жумладан Туроннинг қад. вилоятлари (Парфия, Бактрия, Суғдиёна, Хоразм) ва халқлари, жумладан Амударёнинг ўнг соҳилида яшаган саклар, Сирдарёнинг ўрта ва қуйи оқимларида яшаган чўкки қалпокли саклар ҳақида ҳам маълумот келтирилган.

ДОРОЙИ (ахоманийлар давлати шоҳи Доро I номидан) — 1) ипакдан юпка, нозик қилиб тўқилган йўл-йўл мато; 2) рўмол тури. Оқ ипакдан нафис, бежирим қилиб шарфга ўхшатиб тўқилади, уз. 2—2,5 газча келади. Ўриш ипи хом (ишқорланмаган) ипакдан, арқоқ ипи пишиқ (ишқорланган) ипакдан тўқилганлиги б-н шарфдан фарқ қилади.

ДОРОЙИБОФЛИК — шойи-атлас, бекасам тўқишнинг қад. усули; доройи тўқиш касби. Доройининг эни, тиг ва гуласи шойи-атлас, бекасамнинг эни, тиг ва гуласидан анча кенг бўлгани учун доройи тўқиш бошқа газламаларни тўқишдан қийин бўлган. Илгари бу иш б-н махсус усталар (доройибофлар) шуғулланган. 1920 й.лардан сўнг Д. sanoат артелларига уюшган ҳолда давом эттирилди. Д. касби 20-а.нинг 50-й.ларигача давом этди.

ДОРОШУКУҲ (1616-59) - Оллоҳобод, Панжоб ва Мўлтон ҳоқими. Бобурийлардан. Шоҳ Жаҳоннинг қатга ўғли ва валиаҳди. Д. отаси бетоблик кезларида унинг номидан салтанатни идора қилган. Шунда укалари — Шоҳ Шужо, Аврангзеб ва Муродбахш ҳасад қилиб унга қарши жангга ҳозирлик кўрган. 1657 й. дек.да Муродбахш Оллоҳободни, Шоҳ Шужо эса Бенгалияни эгаллаб, ўзларини мазкур ерлар подшоҳи деб эълон қилганлар. 1658 й. мартда Аврангзеб ва Муродбахш Ужайн ш. яқинида учрашиб, Д.га қарши курашиш учун ўзaro битим тузганлар. Сўнг, кўп ўтмай Баҳодирпурда икки томон кўшинлари ўртасида дастлабки тўқнашув содир бўлиб, унда Д. енгилган. 1658 й. 29 майда эса Агра яқинидаги Самугарх ш.да бўлган ҳал қилувчи жангда Д. кўшинлари бутунлай тор-мор келтирилиб, Аврангзеб салтанат тахтини эгаллаган. Д. қочиб, бирмунча вақт яшириниб юрган, аммо Дадар вилояти ҳоқими Малик Жевоннинг хиёнати сабабли қўлга олиниб, 1659 й. 30 авг. да қатл қилинган.

Д. олим, адиб ва шоир эди. Унинг «Мажмаъ ул-бахрайн» («Икки денгизнинг кўшилиш жойи»), «Сафийнат ул-авлиё» («Валийлар кемаси»), «Ҳасанот ул-орифийн» («Орифлар амали солиҳлари»), «Ҳақнома» номли насрий асарлари ва шеърӣ девони мавжуд. Шунингдек, у санскрит тилидаги бир неча асарни форсчага таржима қилган (мас, «Сирр ул-асрор»).

Турғун Файзиев.

ДОРПЕЧ — уй безаги; кашта тикиб безатиладиган бадий буюм. Духоба, сидирға шойи, сагинга ранг-баранг ипакларда қўлда кашта тикиб тайёрланади. Уй тўри—тахмон қисми деворининг юқорисига тутилиши б-н зарде-вордан фарқ қилади. Ҳозир бадий буюмлар ф-калари (мас, Тошкент, Андижон бадий буюмлар ф-каси ва б.)да попоп машиналарида ҳам тикиб тайёрланади. Қизларнинг сепига кирган.

ДОРТМУНД — Германиядаги шаҳар, Шим. Рейн-Вестфалия ерида, Эмшер дарёси ва Дортмунд — Эмс канали бўйидаги порт. Аҳолиси 591,7 минг киши (1998). Германиянинг йирик саноат, айниқса қора металлургия саноати марказларидан бири. Транспорт йўллари тугуни, Рур саноат рининг шарқий «дарвозаси». Огир машинасозлик, станоксозлик, электротехника, кимё, озиқ-овқат саноати корхоналари бор. Д.да йирик банклар, савдо ва саноат фирмалари жойлашган. Улгуржи савдо маркази. Ун-т, илмий тадқиқот ин-тлари, театр ва б. бор. Д. ёзма манбаларда дастлаб 885 й.дан Тротманния номи б-н тилга олинган. 12-а.да шаҳар ҳуқуқини олган. 12—15 а.ларга оид меъморий ёд-горликлар сақланган.

ДОРУССАЛОМ (араб. — Тинчлик уйи) — Танзаниядаги шаҳар, Соҳилбўйи вилоятининг маъмурий маркази. Аҳолиси 1,7 млн. киши (1998). Мамлакатнинг иқтисодий, сиёсий ва маданий маркази. Иқлим субэкваториал, ўртача т-раси авг. да 23°, янв.да 28°. Йилига 1500 мм ёгин ёғади.

Д. 1862 й.да Занзибар султони томонидан балиқчиларнинг Мзизима қишлоғи ўрнида бунёд этилган. 1887 й.да Германиянинг Шарқий Африка компанияси томонидан босиб олинган. 1891 й.дан Германия Шарқий Африкаси маъмурий маркази. 1919 й.да инглиз қўшинлари томонидан эгалланди. 1919—61 й.ларда Англиянинг Таньганика мустамлакаси маъмурий маркази, 1961 й.дан мустақил Таньганика давлатининг, 1964 й.дан 1993 й.гача Танзания давлати пойтахти. 1993 й.дан пойтахт Додома ш.га кўчирилди.

Д.мамлакатнинг Ҳинд океани соҳилидаги энг йирик порти. Автомобиль ва т. й. тугуни. Аэропорти халқаро аҳамиятга эга. Нефтни қайта ишлаш, цемент, тайёр қисмлардан автомобиль йиғиш, тўқимачилик, электротехника, озиқ-овқат (гўшт-консерва, тама-ки, ун тортиш), пойабзал ва б. саноат корхона-

лари бор. Мебель, металл идишлар, лок ва бўёқлар ишлаб чиқарилади. Кемасозлик ривожланган. Балиқовланади. Д.дан Замбияга нефть қувури ўтказилган. Ун-т, ботаника боғи, тарих-этно. музейи бор. Шаҳар яқинида 13-а.да қурилган масжид қолдиқлари сақланган.

ДОРУҒА, дарухачи, доруғачи (мўғулча — назоратчи, шаҳар бошлиғи) — 1) Мўғуллар давлатиш маҳаллий ҳокимлар ҳузуридаги улуғ қоон вакили, ноиб. Д. зиммасига қуйидаги вазифалар юклатилган: аҳолини рўйхатга олиш; маҳаллий халқдан қўшин тўплаш; почта алоқаларини йўлга қўйиш; солиқлар йиғиш; тўпланган солиқ-тўловларни улуғ қоон саройига етказиш; 2) Темурийлар ва шайбонийлар даврида вилоят, шаҳар ҳокими. Д.нинг вазифасига шаҳарни идора қилиш, аҳоли рўйхатини олиш ва уни ҳисоб-китоб қилиб бориш, солиқ ундириш қабилар қирган; 3) Бухоро хонлигида Д. шаҳарнинг ҳарбий коменданти.

Ад.: Ҳофиз Таниш ал-Бухорий, Абдуллонома (Шарафномаи шоҳий), 1-ж., Т., 1999; Мирза Бади' Диван, Мадж-ма' ал-аркам, М., 1981; Бартольд В.В., Сочинения, т.1, М., 1963.

ДОССЕ (Dausset) Жан (1916) — француз иммунологи. Франциядаги биринчи иши трансплантацияга оид. Асосий ишлари иммуногематологияга, жумладан эритроцитлар, лейкоцитлар ва тромбоцитлар иммунологиясига бағишланган. Лейкоцитар антигенларнинг янги системасини аниқлади ва уларнинг трансплантологиядаги ролини тадқиқ қилди. Бўйрак етишмовчилигини даволаш йўллари ишлаб чиқди. Нобель мукофоти лауреати (1980, Б. Бена-серраф ва Ж. Д. Снелл б-н ҳамкорликда).

ДОСТОЕВСКИЙ Фёдор Михайлович [1821.30.10(11.11), Москва — 1881.28.1 (9.2), Санкт-Петербург] — рус ёзувчиси. Ижодий фаолияти 1844 й.да бошланган. Биринчи романи — «Бечора

одамлар»да (1846) хўрланган, ижтимоий адолатсизликка дучор бўлган «кичкина одамлар»нинг қисмати ҳикоя қилинган. «Қиёфадош» (1846), «Оқ тунлар» (1848) қиссалари ҳам ижтимоий мавзуда. Н. Добролюбов, В. Белинский каби демократ зиёдиларнинг инқилобий ғояларига маҳлиё бўлиб қолган Д. 1847 й.дан рус инқилобчиси ва хаёлий социалисти М.В. Петрашевский тўғарагига фаол қатнашиб, хаёлий социализм ғоясини қўллаб-қувватлайди. Мазкур тўғарақда қатнашиб, мавжуд давлат тузумини куч ишлашиб ўзгартиришга ҳаракат қилгани учун Д. ўлим жазосига ҳукм қилинади (1849). Нуфузли давлат ва жамоат ар-бобларининг аралашувидан сўнг, подшо Александр II ўлим жазосини 4 йиллик қаторга сургуни б-н алмаштиради. Ёзувчи Омск қаторга қамокхонасида (1850—54) ва Семипалатинскда интизомий ҳарбий хизматда бўлди (1854—59). 1859 й.дан Петербургда Узоқ муддатли тутқунлик ва сургун Д. ижодида ўз ифодасини топади, тушқунлик устувор мавзуга айланади. «Степанчиков кичлоғи ва унинг аҳолией» (1859), «Хўрланганлар ва ҳақоратланганлар» (1861), «Ўлик хонадондан мактублар» (1861—62) асарлари жаҳолат ботқоғига ботиб, инсоний қиёфасини йўқотган руслар ҳаётига бағишланган.

Д. М.М. Достоевский (акаси) б-н ҳамкорликда «Время» (1861—63), «Эпоха» (1864—65) жур.ларини нашр этади. Буларда Россиядаги крепостнойлик тартиби, аслзода (дворян) ларнинг маънавий-ахлоқий тубанлиги, меҳнаткашлар шафқатсиз эксплуатация қилинишини фош этишдан ташқари, миллатчилик, буюк давлатчилик (шовинизм) ғоялари, хусусан, чор Россияси томонидан Туркистоннинг забт этилиши тарғиб қилинади. «Биз Европага бостириб борсак, улар бизни варварлар сифатида қарши олади, Осиёда эса бизни маданиятли миллат каби кутиб олишади», деб, Кауфман, Скобелев сингари ҳарбийлар Туркистонни босиб олишга даъват этилади.

«Жиноят ва жазо» (1866), «Телба» (1868) романларида рус халқининг маънавий муаммолари бадий бўёқларда яққол акс эттирилган. «Жинлар» (1871—72), «Ўсмир» (1875) романларида эса рус «оксуяклари» табақаси, амалдорлари орасида маънавий қашшоқлик, амалпарастлик, очкўзлик ва худбинлик каби иллатлар чуқур илдиз отгани кўрсатилган, ички-миллий муаммоларни бошқа бир халқ ҳисобига ҳал этиб бўлмаслиги эътироф этилган. «Оға-ини Карамазовлар» (1879—80) романида жамият ва шахс ўртасидаги чуқур зиддият, рухий инқироз ва фожиа ўз ифодасини топган.

Д. ижоди, гарчи зиддиятли бўлсада, рус ва жаҳон адабиётига катта таъсир кўрсатган. Д. 19-а.даги реалистик роман жанрини янги ўзига хос томонлар б-н бойитди. Адиб тўлақонли бадий образларда нафақат воқеалар оқимини, инсонлар тақдирини, қалб курашини, балки жамият маънавий ҳаётидаги фожиавий конфликтларни ҳам бера олди. Ўзининг интеллектуал романларида фикрларнинг кескин курашини, ғоя ва дунёқарашнинг фожиавий тўқнашувини маҳорат б-н тасвирлади. Д. романлари вазмин тасвир услуби эмас, аксинча, соф драматик жанрларга хос кескинлиги ва лиро-публицистик пафоси б-н ажралади.

Д.нинг «Жиноят ва жазо», «Телба» ва б. асарлари Иброҳим Ғафуров томонидан ўзбек тилига таржима қилинган.

Ас: Хўрланганлар ва ҳақоратланганлар, Т., 1966; Телба, Т., 1981.

Ад.: Ф.М. Достоевский туғилган кунининг 150 йиллиги (эсдаликлар), Т., 1971.

Набижон Боқий.

ДОСТОН, поэма — лиро-эпик жанр; шу жанрдаги бадий асар. Ўзбек халқ оғзаки ижоди ва ўзбек мумтоз адабиётида кенг тарқалган. Д.да муайян воқеа лиро-эпик тасвир воситалари ёрдамида ҳикоя қилинади. Унда ҳаёт, воқелик кенг қўламда қамраб олинади, бир ёки иккита бош қахрамон иштирок этади, персонаж-

лар эса кўп бўлади. Сюжети сертармок, ранг-баранг. Халқоғзаки ижодидаги Д.лар назм ва насрав., ёзма адабиётдаги Д.лар назмда бўлади, бунда наср воқеаларни боғловчи вазифасини ўтайди. Ёзма адабиётдаги Д.ларда лиризм кучлироқ, айниқса, хоз. замон Д.ларида лирик асос янада салмоқлироқдир. Жаҳон мумтоз адабиётидаги Д.лар кенг қамровлиги ва ҳажмининг катталиги, кўтариб чиққан ижтимоий, сиёсий, ахлоқий муаммолари, сюжетининг сертармоқлиги ва драматизмининг ўткирлиги, персонажларининг кўплиги б-н ажралади. Бундай асарлар марказида жамият ва халқ тақдири туради, жамият, халқ ва қаҳрамон яхлит, бир бутунликда тасвирланади, улар ўртасида зиддият бўлмайди, балки шу халқ, шу қаҳрамон б-н ташки душманлар ўртасидаги кураш, яхшилик б-н ёмонлик ўртасидаги зиддият тасвирланади. Уларда ватанпарварлик, қаҳрамонлик, инсонпарварлик, меҳр-муҳаббат, дўстлик ва садоқат, меҳнатсеварлик ғоялари илгари сурилади. Илк дostonлар Юнонистонда пайдо бўлди. Уларда афсонавий қаҳрамонларнинг жасорати, худоларнинг каромати ҳақида куйланган. Гомернинг «Илиада» ва «Одиссея», Дантенинг «Илоҳий комедия», Фирдавсийнинг «Шоҳнома» асарлари Д. жанрининг кад. намуналаридир. Д.лар, ўз моҳиятига кўра, қаҳрамонлик («Алпомиш», «Фарход ва Ширин»), саргузашт-детектив («Саббаи сайёр»), ишқий-романтик («Тоҳир ва Зухра», «Лайли ва Мажнун»), жангнома («Юсуф ва Аҳмад», «Садди Искандарий»), тарихий-мемуар («Шайбонийнома»), «Жиззах кўзғолони»), фалсафий («Хайрат ул-аброр»), фантастик-аллегорик («Лисон утгайр»), дидактик («Кутадғу билиг») турга бўлинади. Қаҳрамонлик Д.ларида халқ, жамият тақдири тасвирланса, ишқий-романтик Д.ларда ошиқ-маъшукларнинг саргузашти бош ўринда туради. Тарихий-мемуар ёхуд тарихий-биографик Д.ларда бирор тарихий шахслар рамзийлаштирилиб, бўрттириб тасвирланади. Умуман,

Д.ларда идеаллаштириш, муболағали тасвир устун бўлади, уларда турли афсоналар, асотирлар, ҳикоятлар, дев, парилар, хизр, аждар, ажабтовур отлар («Алпомиш»даги Бойчибор), сеҳр-жоду кўп иштирок этади. Халқ Д.лари бахши, дostonчи ва халқ шоирлари томонидан дурор, дўмбира ва халқ чолғу асбоблари жўрлигида ижро этилади. Фольклордаги Д.лар б-н ёзма адабиётдаги Д.лар шакл-шамойили жиҳатидан бир хил кўринишда бўлсада, ёзма адабиётдаги Д.лар ёзувчининг дунёни ўзига хос тарзда идрок этиши, баҳолаши ва ўз фикр-ғоялари, орзу-армонларини ифодалаш тарзи, усулида фаркланади. Гарчанд, Навоийнинг аксар Д.лари, жумладан, «Лайли ва Мажнун», «Садди Искандарий» асарлари асосида фольклор мавзуи турган бўлсада, шоир уларни ўз эстетик қарашлари ва бадий ниятидан келиб чиқиб тубдан қайта яратган.

Ўзбек Д.чилиги асрлар давомида ўсиб, камол топиб, шакли ранг-баранглашиб борди. Ўрхун-Енисей ёзувида, Авестоя, «Девону луғотит турк» даги қадимги Д. парчаларида, туркий халқлар мулки бўлмиш «Китоби додам Қўрқут»да ва айниқса «Алпомиш», «Гўрўғли» туркум Д.ларида ўзбек Д.чилигининг тараққиёт йуллари, даврларини куриш мумкин. Навоий «Хамса»си ўзбек Д.чилиги тарихида юксак чўкки бўлди. «Хамса»да, Гегель ибораси б-н айтганда, «дунёнинг қаҳрамонлик ҳолати»ни тасвирлаш кучли, унинг фалсафий-ахлоқий мазмуни чуқур, унда шахс баркамоллиги, фозил инсон ва адолатли жамият тарғиб этилади, яхшилик ва ёмонлик илдиэлари кидирилади. 20-а.га келганда, ўзбек Д.лари ҳажман торайди, лиризм кучайди. Дунёни, воқеликни ва инсон руҳий оламини, руҳий кечинмаларини идрок этиш ва ҳаққоний тасвирлаш бош фазилат бўлиб қолди (Миртемирнинг «Сурат» дostonи). Ҳоз. Д.ларга афсона, асотирлар ҳам фаол кириб келди. Э. Воҳидовнит «Рухлар исёни», А. Ориповнинг «Жаннатга йўл» Д.ларида ана шу

янгиликлар яққол куринади. Ҳоз. замон ўзбек Д.ларида драма жанри белгилари (конфликт, диалог), айниқса эпик тасвир унсурлари фаоллашди. (Э. Воҳидов, «Истанбул фожиаси», О. Матжон, «Пахлавон Маҳмуд» ва б.).

Бундан ташқари, шоирнинг хис-туйғулари, таассуротлари, ўй-мушоҳадалари, кечинмаларидан иборат бўлган лирик Д.лар ҳам яратилмоқда. 20-а. ўзбек адабиётида Д.лар камайишини роман жанри ривожига б-н изоҳлаш мумкин. Вокелики афсона, асотирлар ва эртаклар асосида баён этиб, болаларга мўлжалланган йирик шеърӣ асарлар ёзишда ҳам Д. жанридан фойдаланилади. Салоҳиддин Мамажонов.

«ДОСТОНФИЛЬМ» — киностудия. 1993 й.да ишга тушган «Достон» давлат ижодий и. ч. бирлашмаси асосида 1996 й.да ташкил топди. Шу йиллар ичида студияда «Авлоднома», «Ўйғониш», «Шоҳизинда», «Ҳур», «Марказий Осиё — ядро қуролидан холи зона» каби хужжатли фильмлар, Амир Темур 660 йиллик таваллудига бағишланган 12 номдан иборат туркум фильмлар суратга олинди. Бу туркум фильмларни яратишда М. Абзалов, М. Туйчиев, Н. Аббосов, Ж. Қосимов, Д. Салимов, Х. Иброҳимов, Н. Маҳмудов ва б. жонбозлик кўрсатдилар. Студиянинг бадий раҳбари — Даврон Салимов.

ДОСТОНЧИЛИК — халқ оғзаки поэтик ижодидаги қад. эпик аъна. Дастлаб кўшиқ шаклидаги, мусика асбобисиз қуйланадиган асарлар яратилган. Кейинчалик (10— 11-а.лар) дўмбира журлигида айтиладиганлари юзага келган. Д.нинг бундай намуналари Каспий ва Орол денгизлари бўйларидаги қад. кўчманчи туркий қабилалар орасида вужудга келган. Эпик достонларни яратувчи ва қуйловчи бадиҳагўйлар кўпайиб борган сари устоз-шогирдлик аъналарини вужудга кела бошлади. Натижада 15—16-а.ларга келиб кўпгина достончилик мактаби пай-

до бўлди. 17—18-а.лар Д. тараққиётида жиддий кўтарилиш босқичи, 19—20-а.лар эса унинг энг ривожланган даври ҳисобланади. Бу даврда бахшилар репертуарида 150 дан ортиқ халқ достонлари бўлиб, уларни Тилла кампир, Султон кампир, Жолмон бахши, Бўрон шоир, Жуманбулбул, Жоссоқ, Хонимжон халфа, Буви шоира, Суяв бахши, Амин бахши, Йўлдошбулбул, Султонмурад, Қурбонбек, Йўлдош шоир, Суяр шоир, Шерна юзбоши каби машҳур бахшилар қуйлаб келганлар. Эргаш Жуманбулбул ўғли, Фозил Йўлдош ўғли, Пўлкан, Ислом шоир, Саидмурад Паноҳ ўғли, Берди бахши, Абдулла Нурали ўғли, Умир шоир, Бола бахши, Аҳмад бахши каби етакчи санъаткорлар узларига замондош бошқа бахшилар б-н биргаликда бу эпик аънаани давом эттирдилар. Д.да қатъий тартибга риоя қилинган: достон эшитиш учун махсус кечалар уюштирилган, тўй-ҳашамлар ҳам бахшиларсиз ўтмаган. Тингловчилар бахшини тўрга ўтказиб, атрофида кўр тўкиб ўтирганлар. Бахши дўмбирасини созлаб, тингловчиларга «Нима айтай» термаси б-н мурожаат қилган, «Кунларим», «Дўмбирам» термаларини айтиб, тингловчилар эътиборини ўзига жалб этган. Бахши ижро давомида достондаги ҳар бир тасвирга мос сўз топиб, ўша сўзларга монанд хатти-ҳаракатлар қилган. Тингловчиларни қизиқтириш б-н, ўзи ҳам тобора авжга чиққан. Иқтидорли достончилар икки-уч кеча мобайнида, ҳатто ойлаб достон қуйлай олганлар. Мас, Шерназар Бердиназар ўғли етти кеча давомида достон айта олган. Баъзи достонларнинг ҳажми ҳам икки-уч кеча муттасил ижро этишни тақозо этган. Достончи, одатда, воқеа энг қизиқ жойга етганда қуйлашни тўхтатиб, танаффус қилган, бу эса тингловчиларнинг қизиқишини яна ҳам оширган. Д. кечаларига икки-уч бахши ташриф буюрган. Бундай ҳолларда достончилар ўзаро тортишувга киришганлар: бир-бирларининг иқтидорларини, сўздаги чечанлигини, соз чалишдаги

маҳоратларини синаганлар. Тингловчилар уларга баҳо берганлар. Халқ олқишини ололмаган дostonчи даврандан чиқиб кетган.

Д. анъанаси ҳоз. кунда ҳам давом этмокда, аммо куйлаш тартиби ва шароитларида бирмунча ўзгаришлар бор. Эндиликда бахшилар театрларда, концерт залларида, катта сайил ва ҳашарларда, радио ва телевидение орқали уюштирилган олимпиада ва танловларда ўз маҳоратларини кенг томошабинлар олдида намойиш этмокдалар.

Ад.: Мирзаев Т., Халқ бахшиларининг эпик репертуари, Т., 1979; Раззоков Х., Мирзаев Т. ва б., Ўзбек халқ оғзаки поэтик ижоди, Т., 1980.

Тура Мирзаев.

ДОСТОНЧИЛИК МАКТАБИ - бахшилик санъати маркази. Ўзбек фольклоршунослигида Булунгур, Нарпай, Кўрғон, Хоразм, Шахрисабз, Шеробод каби йирик дostonчилик мактабларидан ташқари, Қамай, Пискент, Қулбуқон, ўзбеклақай ва б. шундай марказлар ҳам маълум. Улар репертуарлари, услуби, маълум ижод тамойили ва ижро усулларига кўра бир-бирдан ажралиб туради. Мас, 19-а.да Қашқадарё вилояти, Қамаш туманининг Қамай қишлоғи б-н боғлиқ Қамай Д. м. мавжуд бўлган. Бу мактаб Деҳқонобод ва Ғузор туманлари агрофида яшовчи Абдукарим Жуйрук (19-а.), Мулла Холназар ўғли (1910 й. в.э.), Бозор Шеркул ўғли (1887—1953), Ҳазраткул бахши Худойбердиев (1920 й. т.) каби 60 га яқин бахшиларни бирлаштирган. Улар Шахрисабз дostonчилик мактаби б-н ижодий ҳамкорликда бўлган. Қамай Д. м. вакиллари халқ дostonларининг лирик йўналишига алоҳида эътибор беришган. Улар поэтик шакллар таракқиётида Шеробод дostonчилик мактаби вакилларига нисбатан илгарилаб кетганлар. Қамай дostonчиларидан «Нуралининг ёшлиги» (1972, 1977), «Хонимой» (1963) ва б. дostonлар ёзиб олинган. Пискент Д. м. Берди бахши номи б-н боғлиқ. Мазкур мактаб

лирик йўналишга мойил, баъзи жиҳатдан Эргаш Жуманбулбул ўғлининг ота-боболари асос солган Кўрғон дostonчилик мактаби бахшиларига яқин поэтик услубга эга булган. Жан. Тожикистонда яшовчи ўзбеклақай бахшилари Данғара туманининг Жорубқўл қишлоғи б-н боғлиқ. Ҳайбат Шамол ўғли (19-а.), Тула Ҳайбат ўғли (1884-1966), Мустафокул Кундуз ўғли (1883—1966), Шомурод Шамол ўғли (1883—1964) ва б. бу мактабнинг истеъдодли вакилларидан ҳисобланган. Бу бахшилар репертуарининг асосини «Гўрўғли» дostonлар туркуми ташкил қилган. Уларнинг магни ниҳоятда киска, ихчам. Наманган вилояти Янгиқўрғон тумани худудида Қўлбуқон Д. м. шаклланган. Ҳайдар Бойча ўғли, Раззоқ Қозок ўғли, Усмон Маматкул ўғли, Бўри бахши, Маллавоё Ҳошимовлардан ёзиб олинган халқ оғзаки ижоди намуналари бу мактабга Булунгур дostonчилик мактаби таъсири кучли бўлганлигини кўрсатади.

Ад.: Раззоков Х., Мирзаев Т., Собиров О., Имомов К., Ўзбек халқ оғзаки поэтик ижоди, Т., 1980.

ДОТАЦИЯ (лот. dotatio — тухфа) — 1) маълум харажатларни қоплаш учун иктисодиётнинг бир субъекта томонидан иккинчисига қайтариб бермаслик шarti б-н пул маблағи берилиши. Д., одатда, давлат бюджетидан ажрагилади. Аммо фирмалар, корпорациялар ва уюшмалар ўз таркибига кирувчи турли булинма ва шохобчаларга ҳам молиявий кўмак тариқасида Д. беради. Д.дан мақсад молиявий кўмакка мутожларнинг қўшимча харажатларини қоплаб, уларнинг даромад ва харажатларини мувофиқлаштиришидир. Бюджетдан бериладиган Д. аҳолини ижтимоий химоялашни ҳам мўлжаллайди. Бунда корхона ва ташкилотларнинг ижтимоий аҳамиятга эга бўлган товар ва хизматларни арзон нархда соғишидан курадиган зарари қопланади. Ўзбекистонда бозор ислохотларипчнт дастлабки кезларида барча аҳолини кимматчиликдан химоя

етиш учун истеъмол товарлари халққа арзон нархда сотилиб, бундан кўрилган зарар давлат бюджети Д.си ҳисобидан қопланди. Шунингдек, коммунал уй-жой хизматларига ҳам Д. берилди. Бундай Д. учун 1988 й.да Ўзбекистан Республикаси бюджетидан 14,4 млрд. сўм, 1999 й. эса 19,3 млрд. сум Д. ажратилди; 2) муайян фуқаро ёки ало-ҳида ташкилотларга қурилган зарарни қоплаш ёки белгиланган мақсадлар учун давлат томонидан пул маблағларининг ажратилиши.

ДОУ-ЖОНС ИНДЕКСИ - АҚШнинг етакчи компаниялари акциялари курсининг Нью-Йорк биржасидаги ўрточа кўрсаткичи, биржа индикатори. Бу индекс дастлаб 1884 й.дан «Доу-Жонс энд компани» фирмаси томонидан 11 компания акциялари курси бўйича «Уол стрит жорнэл»да эълон қилиниб борилган. 1928 й.дан 30 та компания акциялари бўйича ҳисобланиб, мунтазам матбуотда эълон қилиб бориладиган бўлди. Ҳозир Д.-Ж. и. акциялар курсининг биржа ёпиладиган чоғда ҳар кунги ўрточа қийматларини кўрсатади, муайян вақтдаги акцияларнинг ўрточа нархи олдинги даврдаги нархга солиштирилади. Мас, олдинги нарх индекси 10, 100 ёки 1000 бирлик деб қабул қилинган бўлса, кейинги нарх шунга таққосланиб, нарх ошса, янги индекс 10,6, 106,1, 1010,5 деб баҳоланиши мумкин. Акциялар курси индексининг кўтарилиши унинг харидорларини кўпайтиради ёки аксинча. Компаниялар акцияларининг курс индексига қараб иқтисодий вазиятга баҳо берилади. Д.-Ж. и. фақат иқтисодий эмас, балки сиёсий вазиятга қараб ҳам ўзгариб туради.

ДОУ ЦЗЯНЬ-ДЭ (572-621) - Хитойда Суй давлати зулмига қарши кўтарилган деҳқонлар кўзғолони (610— 624) нинг раҳбарларидан бири. Шаньдун вилоятидаги кишлоқлардан бирининг оксоқоли бўлган вақтида кўзғолончиларга ёрдам бергани учун таъкиб остига олиниб,

бутун уруғ-аймоғи қириб ташланган. Шундан сўнг у 617—621 й.ларда Хэбэй вилоятидаги кўзғолонга раҳбарлик қилган. Кўзғолончилар қўшини сони 100 минг кишидан ортган. Кўзғолончилар қўл остига ўтган ҳудудларда Д. Ц.-д. раҳбарлигида Ся номли деҳқонлар подшолиги ўрнатилган. Суй давлати кулагач, Д. Ц.-д. қўшинлари Тан ҳукуматига қарши курашган. Жанглардан бирида ярадор бўлиб, асир олинган ва қатл этилган.

ДОЦЕНТ (лот, dosene — таълим берувчи) — бир қанча мамлакатларда олий ўқув юртлари ўқитувчиларининг илмий унвони ва лавозими. Ўзбекистонда Д. унвони кафедра мудири ва б. лавозимларга танлов бўйича сайланган ёки шу лавозимларда шартнома асосида ишлаётган ёхуд олий ўқув юртининг ректори (ўқув ва илмий ишлар бўйича проректори), малака ошириш ин-ти ва унга тенглаштирилган ўқув юртининг директори (директор ўринбосари) лавозимларини эгаллаб турган, уларда ўқув йили давомида муваффақиятли фаолият юритган, олий ўқув юртлари ёки малака ошириш ин-тларида камида 3 й. педагог бўлиб ишлаган ҳамда пед. амалиётида фойдаланилаётган, шу жумладан диссертация ҳимоясидан кейин матбуотда эълон қилинган илмий ва ўқув-методик ишларга эга бўлган фан д-рлари ва номзодларига берилади. Олий ўқув юртида камида 5 й.лик педагоглик иш стажига эга, коллеж, лицей, гимназия, ўрта махсус ва касб-хунар ўқув юртлари учун дарслик ёки ўқув қўлланмалари, умумий ўрта таълим мактаблари учун дарсликларнинг якка муаллифлари бўлиб, танлов бўйича ёки шартнома асосида кафедра мудири Д. лавозимига тайинланган ва мазкур лавозимларда ўқув.йили давомида муваффақиятли ишлаган олий маълумотли юқори малакали мутахассисларга ҳам илмий даражаси бор-йўқлигидан қатъи назар, Д. унвони берилиши мумкин. Д. унвонини, қайси идорага бўйсунушидан қатъи назар республика олий ўқув юрт-

лари ва и. т. муассасалари илмий (илмий-техника) кенгашларининг тавсиясига биноан ЎЗР Вазирлар Маҳкамаси кузуридаги Олий аттестация комиссияси беради. Д.ларга белгилаб қўйилган намунадаги аттестатлар топширилади. ЎЗР да Олий аттестация комиссияси ташкил этилгандан бери (1992) 2002 й. 1 январь гача 3088 киши Д. унвонига эга бўлган.

ДОШУМОВА Тамара Ғаниевна (1954.10.3, Нукус) — хонанда. Қорақалпоғистон (1977), Ўзбекистон (1980) ва Тагаристон (1981) халқ артисти. Тошкент давлат театр ва рассомлик санъати ин-тининг драма ва кино актёри ф-тини тугатган (1986). 1968—96 й.лар Бердақ номидаги Қорақалпоғистон давлат филармонияси қошидаги «Ойкулаш» ансамблининг яккахони, 1996 й.дан «Аму тўлкини» ансамблида хонанда. Кучли, нафаси кенг, баланд ва ёқимли овозга эга. Репертуаридан қорақалпоқ халқ («Нолиш», «Ғулпак» ва б.), хоразм («Бўлмас» ва б.) кўшиқлари, қорақалпоқ ҳамда ўзбек композитор ва бастакорлари асарлари («Кўнгил кўнгилдан сув ичар», Н. Муҳаммеддинов; «Кўшиғимга ўзинг қанот бўласан», «Сенинг бу дунёда борлигинг», «Ёр этма», Х. Турдиқулов; «Бесик жыры» М. Жиёмуратов; «Йўлларим», М. Ашрафий ва б.) ўрин олган. Ҳамза номидаги Ўзбекистон Давлат мукофоти лауреати (1981).

ДОШЧОНОВ Мухтор Бешчонови (1909.1.1, РФ Оренбург вилояти Буртин тумани — 1975.24.5, Тошкент) — инженер-мелиоратор-ўрмоншунос, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1969), к. х. фанлари д-ри (1965), проф. (1966). Тошкент ирригация ва к. х. ни механизациялаш инженерлари ин-тини тамомлаган (1936). Тошкент қишлоқ хўжалиги ин-тида доцент, ўрмончилик ва ўрмон мелиорацияси кафедраси мудири (1949—67), Ўрта Осиё ўрмончилик и. т. ин-ти директори (1967—73). 1973 й.дан Тошкент қишлоқ хўжалиги ин-тида

ўрмон мелиорацияси кафедраси мудири. Илмий асарлари Ўзбекистоннинг тоғ ён багирларида тупроқ эрозией ва сел оқимларига қарши кураш, агроўрмон мелиорацияси масалаларига бағишланган.

Ас: Регулирование селевых потоков в русле горных рек Узбекистана, Т., 1944; Влияния террасирования и облеснения горных склонов на поверхностный сток, Т., 1965.

ДОБИЙ (тахаллуси; асл исм-шарифи Хожа Муҳаммад Юсуф Охунд) (1824 — Хива — 1909) — ўзбек шоири. Хива ва Бухоро мадрасаларида таҳсил кўрган. Хивадаги Араб Муҳаммадхон мадрасида мударрис, шаҳар жоме масжидида воиз (ваъз айтувчи) бўлиб хизмат қилган. Чин севги ва садоқат, мурувват ва адолат, ҳақгўйлик ва замона носозлигидан шикоят Д. шеърларининг асосий мавзуини ташкил этади. Д. адабий меросининг умумий ҳажми 5 минг мисрага яқин, 2 та девони бор. Унда Д. битган газаллар, Навоий, Феруз, Рожий ва Мунис ғазалларига мухаммаслар ҳамда мустаҳзод, мураббалар жамланган. Айрим ғазал ва мухаммаслари 20-а. бошларида Хивада тузилган кўпгина баъз ва тазкираларда ҳам учрайди. Мазкур қўлёзмалар Ўзбекистон ФА Шарқшунослик ин-ти фондида сақланади (инв. № 906/III, 908/11, 1152, 1172, 2036, 1143, 1195, 1128, 1131 ва б.).

ДОЯХОТИН ГАЗ-КОНДЕНСАТ КОНИ — Бухоро вилоятининг Қорақўл туманида, Газли ш.дан 80 км ғарбда жойлашган. Дояхотин структураси 1952 й.да геологик съёмка натижасида аниқланган. 1966 й.да юра карбонатли ётқизиклар горизонтдан суткасига 139,5 минг м³ газ олина бошлаган. Конда 1969 й.гача 8 та бурғи қудуғи қазилган. Қудуқларнинг ўртача чуқ. 2000 м. Коннинг геологик тузилишида юра, бур, палеоген ва неоген-тўртламчи ётқизиклари иштирок этган. Тектоник жиҳатдан Дояхотин структураси Чоржўй поғонасининг шим.-ғарбий қисмида жойлашган брахиантиклинал-

дан иборат. Унинг шим.-ғарбий қаноти кия, жан.-шарки тикрок. Структуранинг уз. 10 км, кенглиги 7 км, бал. 100 м. Саноат аҳамиятига молик газ юра даври карбонатли жинсларининг турли горизонтларида жойлашган. Д. г.-к.даги газ энгил, ҳавога нисбатан с от. 0,628—0,637, метан 90,99—91,7%, этан ва углеводородлар 0,77—1,91%. Газнинг таркибида олтингургурт водороди 0,11—0,12%, карбонат ангидриди 1,75—2,45%, азот оз. Конденсатнинг потенциал миқдори 32,5 см³/м³, зичлиги 0,7596—0,7737 г/см³.

ДОЯХОТИН КАРВОНСАРОЙИ

- Туркменистондаги 12-а.га оид мейморий ёдгорлик. Қад. Амул (Чоржўй) дан Хоразмга борадиган карвон йўли (Амударёнинг чап қирғоғи)да жойлашган. Маҳаллий аҳоли орасида Бой хотин карвонсаройи номи б-н ҳам маълум (афсонага кўра, машхур бир бой хотин қурдирган). Бинонинг тарҳи тўғри тўртбурчак (112х 125 м), ташқи бурчаклари бурж-минорали бўлиб, тўғри тўртбурчакли кўрғон ўртасига қурилган. Карвонсарой ўртасида агрофи токили айвонлар б-н ўралган катта ҳовли (53х53 м) бўлган. Унда йўловчилар учун хужралар, от-уловга эса чўзинчоқ хоналар қурилиб, тепаси балхи гумбаз б-н беркитилган. Ҳовлининг ҳар тарафи ўртасида пештоқли айвон ва чорси хона, ҳамда молхона ва хужраларга равоқлар орқали қирилган. Деворларнинг ташки ва ички томони пишиқ ғиштдан, ораси эса хом ғиштдан терилган. Д. к.нинг олд (шим.-шарк) томони улкан, гўзал пештоқ б-н безалган, ғиштлири бўйлама ва кўндаланг («арча» усулида) терилиб, қуфий хагида тўрт халифа (Абу Бакр, Умар, Али, Усмон)нинг номи ёзилган. Д. к. Буюк ипак йўлидаги йирик жамоат савдо-сотиқ иншооти сифатида Ўрта Осиё мейморлиги санъатини ўзида мужассам этган ноёб намуна.

ДОҒ, доғ тушиши (ўсимликларда) — қ. х. экинларининг барг, поя, мева ва б.

қисмларида нобуд бўлган хужайралардан вужудга келган доғ б-н тавсифланувчи касаллик. Некрозларни бир кўриниши. Д. тупрокда озиқ моддаларнинг етишмаслигидан, саноат чиқинди газларининг ҳавони ифлослантиришидан, ўсимликларнинг куйиши, замбуруғлар (қ. Замбуруғли касалликлар), бактериялар (қ. Бактериал касалликлар), вируслар (қ. Вирусли касалликлар) б-н касалланиши ва б. дан пайдо бўлади. Доғ ҳосил қилувчи кўзғатувчилар, одатда, тўқималарга тарқалиш жараёнида ўсимлик-хўжайин томонидан кўрсатиладиган механик ва кимёвий тўсиққа дуч келади. Механик тўсиқ соғлом ва касалланган тўқималар ўртасида ҳосил бўлиб, инфекция ўчоғини чегаралаб қўядиган пўкак катлам кўринишида намоён бўлади. Кимёвий тўсиқ ўсимликнинг касалланган ва унга қўшни хужайраларида паразит учун захарли бўлган фенолли моддаларнинг тўпланиши б-н боғлиқ. Д.нинг ташки кўриниши паразит б-н ўсимлик-хўжайиннинг ўзаро муносабатига боғлиқ бўлиб, уларнинг ўзига хос хусусиятлари б-н белгиланади. Патоген ўсимликка кирганда химоя реакцияси кучли бўлса, унда майда некротик Д. вужудга келади ва паразитнинг ривожланиши тўхтайтиди. Агар химояланиш суст бўлиб, юкумни чегаралаб қўйишга кучи етмаса, унда Д. ҳажми аста-секин катталашиб боради (мас, гўза, помидор, картошкада макроспориоз, лавлаги фомози ва б.).- Баъзан Д.да кон-центрик ҳалқа кўринишидаги тўхтаб турувчи зона кўзга яққол ташланади (зонал Д.).- Патоген замбуруғлар келтириб чиқарадиган турли шакл ҳамда рангдаги курук Д. юзасида замбуруғ спораларини кузатиш мумкин. Бактериал Д. майда, рангсиз хошия б-н ўралган бўлиб, баъзан улардан елимшак томчилар чиқиб туради (мас, гўза гоммози). Вирусли Д. барг томирлари бўйлаб жойлашади ёки ўзига хос ҳалқалар, шакллар ҳосил қилади. Д. ранги қизил, тўққўнғир, кулранг, қора, оқ бўлиши мумкин. Д. барг, мева, поя қисмларининг қуриб қолишига

сабаб бўлиб, ўсимликнинг фотосинтетик сатҳини камайтиради ва ҳосилдорликни пасайтиради.

Қарши кураш чоралари ҳавола кўрсатилган мақолаларда берилган.

Абдукарим Зикирёев.

ДОГВОЙ (*Codonopsis clematidea*) — кўнғирокгулдошлар оиласига мансуб, кўланса хидли кўп йиллик ўт. Бўйи 50—80 см. Илдизи бақувват, дуксимон. Барглари, асосан, қарамақарши ўрнашган. Гули кўнғироксимон. Тоғбарглари оч хаворанг. Июнда гуллаб, авг. охирида мева беради. Тошкент, Самарканд, Қашқадарё ва Сурхондарё вилоятларидаги тоғларнинг зах ерларида ва дараларнинг тубида ўсади. Д.дан кодонопсин ва кодонопсинин алкалоидлари олинади. Поя ва баргларида алкалоидларнинг умумий микдори 0,04—0,08%. Маҳаллий халқ Д. пояси ва баргларида тайёрланган дамламани бош оғриғи, офтоб уриши, сариқ касаллиги ва турли тери касалликларини даволашда ишлатади.

ДОГИСТОН, Доғистон Республикаси — Россия Федерацияси таркибидаги республика. Майд. 50,3 минг км². Аҳолиси 2120 минг киши (1999). Пойтахти — Махачкала ш. 41 туман, 10 шаҳар ва 17 шаҳарча бор.

Давлат тузуми. Д. — республика. Давлат ҳокимиятининг олий органи — Давлат Кенгаши. Қонун чиқарувчи органи — парламент (Халқ мажлиси). Ижроия ҳокимият — ҳукумат.

Табиати. Д. Шим. Кавказ тоғларининг шарқий қисмида жойлашган. Шарқда Каспий денгизига туташади. Қирғоғи (уз. 530 км) кам парчаланган. Рельефи жихатидан Д. худуди 4 қисмга бўлинади: Пасттекислик қисми — Каспий бўйи пасттекислигининг жан.-ғарби (бу худуднинг анчагина қисми океан сатҳидан паст), Тоғ этаклари, Ички тоғли Д. — кенг плато ва камбар тизмалардан иборат. Бал. 2500 м гача. Дара ва каньон кўп. Энг чуқури Сулак дарёсида (1800 м

гача). Баланд тоғли Д. — Катта Кавказнинг Бош тизмаси ёки Сувайирғич тизма ва унинг Ён тизмаси. Д.нинг энг баланд жойи — Бозордюзо чўққиси (4466 м). Д. заминида фойдали қазилмалардан нефть, ёнғунчи газ, тошқўмир, олтингургурт, мергель, кварц кумлари, 200 дан ортиқ, минерал булоқ бор. Иқлими умуман иссиқ ва қуруқ. Январнинг ўртача т-раси пасттекисликда 1,4° дан —3° гача (тоғларда —5° дан —11° гача), июлда 24° гача. Йилги пасттекисликнинг шим.-шарқида 200—300 мм, тоғларда 600—800 мм ёгин ёғади. Асосий дарёлари: Терек, Сулак, Самур. Терек ва Сулак дарёлари этакларида кўл кўп. Тупроғи пасттекислик ва тоғ этакларида каштан тупроқ, баландроқда тоғ қоратупроғи, тоғ-ўрмон ва тоғ-ўтлоқи тупроқлари. Пасттекисликда ва тоғ этакларининг куйи қисмида чўл шувок-шўра, чала чўл бошоқли-шувок ўсимликлари ўсади. Тоғ ён бағирларида асосан дуб, граб, қорақайин, қайин, қарағай ўрмонлари мавжуд. Баланд тоғли жойларида доғистон тақаси, безоар эчкиси, элик, тоғ эчкиси, кўнғир айик, асл бугу, баъзан қоплон ва б. сут эмизувчилар учрайди. Қушлардан тоғ қурқаси (улар), каклик, бургут ва б. яшайди. Каспий денгизидан турли хил балиқ овланади.

Аҳолиси. Республикада авар, рус, даргин, кўмиқ, лазгин, лак, озарбайжон, табасаран, тат, чечен, нўғай ва б.лар яшайди. Шаҳар аҳолиси — 44%. Муҳим шаҳарлари: Махачкала, Дарбанд, Хасавюрт.

Тарихи. Д. худудида одам палеолит давридан бошлаб яшаб келади. Мил. ав. 1-минг йилликнинг охирида Д. аҳолиси Озарбайжон худудида вужудга келган йирик давлат — Кавказ Албанияси фуқаролигига ўтган. Мил. 3-а.да жан. Д.ни сосонийлар босиб олган. 4-а.га келиб Каспий соҳилларини гуннлар эгаллаган. 664 й. Д.ни араблар эгаллаб, аҳоли ислом динини қабул қилган. 11-а. ўрталарида Озарбайжонни ва Д.нинг кўпгина қисмини салжукийлар босиб олди. 12-а. охирида Авар хонлиги деган

йирик давлат вужудга келди. 13-а.нинг 20-й.ларида Д.га мўғуллар бостириб кирди ва мамлакат узоқ йиллар Олтин Ўрда зулми остида яшади. Марказлашган рус давлати ташкил топгач (16-а. ўрталарида), Россиянинг Д.га қизиқиши ошди. 1722 й. Пётр I кўшинлари Д.нинг денгиз сохилларини босиб олди. Ганжа шартномаси (1735) дан сўнг бу жойлар Эронга топширилди. Гулистон сулҳ шартномаси (1813)га биноан Д. Россия қарамоғига ўтди. Аммо подшо ҳукуматининг мустамлакачилик сиёсати тоғликларнинг кўзғолонларига сабаб бўлди. 19-а.нинг 30-й.ларида муридлик байроғи остида тоғликларнинг мустамлакачиликка қарши миллий озодлик ҳаракати бошланди. Ҳаракатга Д. ва Чеченистон имомлари — Ғози Муҳаммад, Ҳамзатбек ва Шомил раҳбарлик қилди. Кавказ урушлари (1817—64) натижасида кўзғолон бостирилди. 19-а. ўрталарида, айниқса 90-й.ларда Д.да бочкасозлик, нефть ҳайдаш з-длари, арқон ва қоғоз ф-калари, босмаҳона ва б. вужудга келди, 20-а. бошларида корхоналар кўпайди. 1917 й. 1 дек.да Петровск-Портдаги митингга Шўро ҳокимияти ўрнатилганлиги эълон қилинди. Аммо, 1918—20 й.ларда немис-турк қўшинлари ва оқ гвардиячилар уни босиб олдилар. 1920 й. март ойида қизил армия кучи б-н Д.да яна Шўро ҳокимияти тикланди.

1920 й. 13 нояб.да Д. халқларининг фавқулодда қурултойида большевикларнинг тазйиқи б-н Шўро мухториятини тузиш ҳақида қарор қабул қилинди. 1921 й. 20 янв.да Бутун Россия МИК декрети б-н РСФСР таркибида Доғистон АССР ташкил қилинди. Шу даврдан то 1991 й. майгача Д.даги иқтисодий тараққиёт, маориф, фан ва маданиятнинг ривожини бир ёқлама йўлдан борди. 1991 й. майдан Д. Республикаси деб номланди.

1970 й. 14 май куни Д.да қаттиқ зилзила бўлди. Табиий офат шаҳар ва қишлоқларга катта зиён етказди. Шу муносабат б-н Ўзбекистон ҳам Д.да уй-жой қурилиши ишларида катта ёр-

дам кўрсатди. Д.даги «Ўзбекистон» микрорайони ўзбек ва Д. халқлари дўстлигининг рамзидир.

Хўжалиги. Саноат маҳсулотининг 80% озик-овқат, машинасозлик, енгил саноат (гиламдўзлик)га тўғри келади. Иқтисодиётида электр энергетика ва нефть чиқариш, қурилиш материаллари, кимё саноати ҳам муҳим роль ўйнайди. Энг йирик электр ст-ялари — Чирюртов ГЭС, Гергебиль ГЭС ва Чиркей ГЭС. Табиий газ қазиб олинади. Терек-Кума пасттекислигининг шим. да нефть ва газ конлари бор. Машинасозлик ва металл-созлик корхоналарида (Махачқала, Избербаш, Дарбанд, Қизилюрт, Буйнакск) металл қирқувчи станоклар, кема механизмлари, дизеллар, электротермик асбоблар, электротехника аппаратлари, сепараторлар, насослар, турли хил прибор ва автоматика воситалари ишлаб чиқарилади. Қурилиш материаллари саноати йирик шиша зди, уйсозлик к-ти ва темир-бетон конструкциялари зидан иборат. Кимё саноати корхоналари (Махачқала) лок, бўёк ва шиша тола ишлаб чиқаради. Чирюртовда йирик фосфор тузлари зди бор. Озик-овқат саноати ривожланган. Тўқимачилик (асосан ип ва жун газлама), трикотаж, тикувчилик, кўн-пойабзал саноати ҳам мавжуд. Д. гилам тўқиш, заргарлик ва б. б-н азалдан машхур.

Қ. х. боғдорчилик, тоқчилик ва ғалла (буғдой, арпа, маккажўхори, шоли) етиштиришга ихтисослаштирилган. Чорвачиликда қўйчилик асосий ўринни эгаллайди. Кўпроқ гўшт-жун берадиган қўйлар боқилади, майин жунли қўйлар ҳам кўп.

Т. й.лар уз. 435 км, автомобиль йўллари уз. 9600 км. Ҳаво транспорти Махачқалани бошқа шаҳарлар б-н боғлайди. Махачқала йирик денгиз порти ҳамдир.

Соғлиқни сақлаш. Д.да 10 мингдан ортиқ ўринли касалхоналар, амбулатория-поликлиника ёрдами кўрсатадиган муассаса, 7,7 минг врач (10 минг кишига 40,1 врач) ишлайди. Бир неча санаторий

ва дам олиш уйи, 100 га якин шифобахш сув манбаи, Талги курорти ҳамда Махачкала, Ричалсув, Гуниб, Буйнакск каби оромгоҳлар бор.

Маорифи, илмий ва маданий-маърифий муассасалари. 295 мактабгача тарбия муассасасида 308 мингга якин бола тарбияланади. 1589 умумий таълим мактаби (395 минг ўқувчи), 27 та махсус ўқув юрти (20,8 минг ўқувчи) бор. 5 олий ўқув юрти, жумладан Доғистон ун-ти (1957 й. ташкил этилган; 8 мингга якин талаба) да 27,3 минг талаба ўқийди. 842 оммавий кутубхона (6,4 млн. китоб ва жур.), 1066 клуб муассасаси, 8 музей (жумладан, Махачкаладаги тасвирий санъат музейи, С. Стальский уй-музейи ва б.), 7 театр, 898 кино курилма бор. Д.да 20 и. т. муассасаси ишлайди.

Адабиёти — кўп тилли (авар, лазгин, тат, нўғай ва б.). Д. халқларининг қад. кўшиклари, ёдномалари, эртақ, афсона, мақол ва хикматли сўзлари бу адабиётнинг яратилишига асос бўлган. Лакча «Парту Патима», «Нодиршоҳнинг тормор этилиши ҳақида», аварча «Хочбар ҳақида кўшик», кўмиқча «Ойғози ҳақида кўшик» каби кўшикларда халқларнинг жабр-зулмга ва Эрон босқинчиларига қарши кураши куйланади. 17—18-а. ларда халқ оғзаки ижодида бахшичилик санъати ривожланди. Ёзма адабиётда эса зуллисонайн ижодкорлар кўпайди (Ҳожи Муҳаммад ибн Муса ал-Қудутли, Ҳожи Довуд ал-Ўсиший, Муҳаммад ибн Али ал-Убрый ва б.). Араб графикаси асосида «ажам» ёзуви пайдо бўлди (18-а.).

19-а.да Д. адабиётида демократик ғоялар чуқур илдиз ота бошлади (кўмиқ Йирчи Қозоқ, лазгин Етим Эмин, даргин Умарла Ботирай ва Мунги Аҳмад, ругужилик авар Элдарилав, батлайчалик То-жутдин ва б. ижодида). Бу даврда лирика яна ўсди. Даргин Суқур Курбон, лак Маллей, авар Маҳмуд, кўмиқ шоирлари Анхил-Марин ва Патимат, лазгин Г. Алқодирий, лак Г. Гузунов ва Ю. Муркелинский, кўмиқ М. Албеков, М. Осмонов, Н. Ботирмирзаев каби ижодкор-

ларнинг асарларида жамият турмушини ўзгартириш, таълимтарбия ҳақидаги илғор фикрлар илгари сурилган.

20-а.да С. Стальский, Ҳамзат Цадаса, С. Габиев, Г. Саидов, З. Ботирмирзаев, Р. Нуров, А. Иминоғоев, Ҳожи Ахтинский, тлохлик Муҳаммад каби шоир ва ёзувчилар ижод қилди. Драма асарлари яратила бошлади (Г. Саидовнинг «Мискарлар», З. Ботирмирзаевнинг пьесалари ва б.). 20—30-й.ларда авар З. Гажиев, даргин Р. Нуров, А. Иминоғоев, кўмиқ А. П. Салаватов, А. Магомедов, Б. Остемиров, Т. Бойбула-тов, лак И. Курбоналиев, М. Чаринов, лазгин А. Фатахов каби ижодкорлар етук бадий асарлар яратишди.

2-жаҳон уруши йилларида Ҳ. Цадаса, Қозия Али, А. Ғафуров, А. Ажиев, А. В. Сулаймонов, Ю. Хаппалаев каби шоирлар халқни фашистларга қарши курашга чақирди. Урушдан кейинги йилларда Д. адабиётининг кўлами кенгайди, хилма-хил бадий шакл, услуб ва жанрлар вужудга келди. Д. халқ шоири Р. Ҳамзатов «Туғилган куним», «Қалбим тоғларда», «Тоғ қизи» каби достонлари, жўшқин шеърлари б-н дунёга машҳур бўлди. Кейинги даврда Фазу Алиева, А. Саидов, С. Рабаданов, Г. Багандов, С. Изгияев, М. Отабоева, М. Аминовлар баракали ижод қилдилар. Д.да болалар адабиёти ҳам ривож топди (Р. Рашидов «Мен хуш кўрган болалар», «Овулимизга киш келди»; Р. Ҳамзатов «Бобом»; З. Гажиев «Водий кушчалари», «Қорбобо тоғда»; А. Магомаев «Бобо ва набира»; Д. Атилов «Биринчи дарс» ва б. тўпламлар). Драматургияда ҳам етук асарлар юзага келди (М. Алиев «Рамазонвлар оиласи»; М. Гаирбекова «Учрашув»; А. Ажаматов «Келинлар»; Т. Хурюгский «Ошиқ Сайд»; А. Курбонов «Қайтмаснинг тўйи»; Г. Рустамов «Райҳон» ва б.). Д. адабиётида барча адабий жанрлар, жумладан, кинодраматургия (Аҳмаджон Абу Бакар «Булултар тарқалди», «Адам ва Хева») ва адабиётшунослик ривожланган.

С. Стальский шеърлари, Р. Ҳамзатовнинг «Юксак юлдузлар» шеъ-

рлар тўплами ва «Доғистоним» аса-ри ўзбек китобхоналарининг ҳам мулки бўлиб қолди.

Меъморлиги ва тасвирий санъати. Узунлиги 40 км дан ортиқ Дарбанд му-дофа истехкомининг тош деворлари ва қалъалари 6-а.да барпо этилган. 8—9-а.ларда араб меъморлигининг таъсири кучайди (Дарбанддаги жоме масжид). Д. меъморлиги асрлар давомида, асосан халқ меъморлиги асосида ривожланган (бу ерда яшовчи ҳар бир халқ ўзига хос меъморлик усулига эга). Тоғли жойлар-да овуллар узун тор йўлакли ва зинали кўчалардан иборат бўлиб, тошдан турар жой, жоме масжид ва б. қурилган. 14—15-а.лар ва 17—18-а.лардаги ёдгорликлар Озарбайжон меъморлигига яқин услубда барпо этилган, Дарбандда маҳаллий меъ-морлик мактаби шаклланган. 18—19-а.ларда уйлар тоғларда тошдан, текислик-да сомонли лойдан қурилиб, асосан ички беазага (нақшлар, ёғоч ўймақорлиги ва б.) аҳамият берилган.

20-а.да уйларнинг ташқарисини уй-мақори нақшлар б-н безаш авж олган. 19—20-а.ларда Д.да рус классицизма. услубида бинолар барпо этилди. Кейин-ги даврда эски шаҳарлар қайта қурилди, кўплаб маиший-маъмурий ва турар жой бинолар (Махачқалада — ҳукумат уйи, меъмор А. М. Алхазов; «Доғистон» меҳмонхонаси, меъмор Г. Гримм; Драма театри, меъмор Г. Я. Мовчан ва б.) замонавий услубда яратилди.

Д. ҳудудида неолит ва жез даврлари-га оид сопол буюмлар, нақшланган тош-лар, бадий металл буюмлар топилган. Ўрта асрларда тоғдаги овулларнинг купи хунармандик буюмлари ишлашда турли соҳалар бўйича ихтисослашган. Кўп ту-манларда гилам, гулдор пайпоқлар жуда қадимдан тўқилади.

20-а.нинг 2-ярмида тасвирий санъат ривожланди. Рассомлардан М. А. Жа-мол, Ю. А. Мўллаев, ҳайкалтарош Х. Н. Аскарсарижа Д. тасвирий санъатига асос солдилар. 1950—60-й.лардан А. И. Авгу-стович, К. А. Мурзабеков, А. И. Шари-

пов, ака-ука Сунгуровлар каби рассомлар ижод қила бошлади. 1959 й. Махачқалада М. А. Жамол номидаги Бадиий санъат билим юрти очилган.

Мусиқада қаҳрамонликни куйлаш алоҳида ўринда туради. Меҳнат ва муҳаббатни мадҳ этиш одат тусига ки-риб қолган. Пуфлама созлардан — зурна, дудук, балабан, кшул, торли мусиқа ас-бобларидан — ёғоч-қўмуз, тара, тамур, саз, каманча, урма чолғулардан — тэп, гавал, диплипито, шунингдек, баян, ба-лалайка, мандолина, скрипка, гитара, кларнет каби хилма-хил чолғу асбоблари жўрнавозлигида куйлаш одат тусига кир-ган. Лезгинкалар б-н бирга шўх рақслар кўп тарқалган. Устозона мусиқа намо-яндалари (лазгин ва лакларда — ошиқ, қўмиқларда — йирчи, аварларда — шоир, кочохон, даргинларда — далалайла ёки уста)нинг ижоди анъанавий мусиқа санъ-атининг асосий қисмини ташкил этади.

Д.да мусиқа билим юрти, симфоник оркестр, халқ чолғу асбоблари оркестри, ашула ва рақс ансамбли, филармония, мусиқа билим юрти ва бир неча мусиқа мактаби мавжуд.

Театр санъати қўмиқ, авар, лазгин, лак, даргин ва б. халқлар ижодидан ташкил топган. Пахлавон-акробатлар, дорбозлар, жонглёр ва халқ кизикчилари («домбай-лар») санъати кенг тарқалган. 1914 й.да лезгинларнинг, 1915 й.да лакларнинг, 1916 й.да кумикларнинг ҳаваскор драма тўғарақлари вужудга келди. 30-й.ларда қўмиқ, лазгин, авар, лак мусиқали дра-ма театрлари очилди. Шу театрларнинг ташкил топиши ва ривожланишида А. П. Салаватовнинг пьесалари, Р. Фатуевнинг «Тоғликлар», А. Ажаматовнинг «Ансор», М. Хуршиловнинг «Ўтган кунлар» каби асарлари муҳим аҳамиятга эга бўлди. Р. Ҳамзатовнинг «Тоғ қизи», Б. Айдаевнинг «Сулаймон Стальский», У. Мантаевнинг «Такдир», М. Сулаймоновнинг «Тоғдаги қалъа» ва б. пьесалари Д. театрининг кей-инги даврдаги асосий маҳсулидир. Д. те-атр арбобларидан Б. М. Муродова, А. С. Курумов, С. А. Кухмазов, З. Н. Набиева,

Г. А. Рустамов, М. Р. Рашидхонов, Ш. Абдуллаев, М. Абдухоликов, А. Курбонова ва б. машхур.

ДОҒИСТОН ТИЛЛАРИ - Кавказ (ибер-кавказ) тилларинкит энг кўп тармоқли гуруҳи. Мазкур тилда сўзлашувчи элатлар Доғистон, Шим. Озарбайжон, Грузиянинг айрим жойлари, Чеченистон, Ингушия ҳудудларида тарқалган. Д. т. тиллар гуруҳи ва айрим тилларга бўлинади: 1) авар-анддидой (цез) гуруҳи. Бу гуруҳга авар, анд, ботлих, каратин, ахвах, багулал, тиндин, чамалин, годобери, дидой (цез, хварши, гинух, бежитин ёки капичу, гунзиб) тиллари киради; 2) лак тили; 3) даргин тили. Бу тиллар бир-биридан кескин фарқ қилувчи бир неча диалектларга бўлинади (буларнинг баъзилари (мас, кубачи, қай-тоғ)га, ҳатто алоҳида тил сифатида қаралган); 4) лазгин тиллари гуруҳи (лазгин, табасаран, оғул, рутул, цахур, крыз ёки жек, будух, хиналуг, удин, арчин); 5) тат тили. Бу тиллар таркибида лаҳжа ва шевалар ҳам мавжуд. Д. т. ичиди фақат авар, лак, даргин, лазгин ва табасаран тилларигина ёзувга эга (1917 й.дан сўнг юзага келган). Аввал булар ёзуви араб алифбосига асосланган, 1928—38 й.ларда лотин графикасига ўтган, 1938 й.дан бошлаб кирилл алифбоси асосида. Ўзига хос товушларни ифодаш мақсадида «ъ», «ь», «і» белгилари қўшиб фойдаланилади.

Д. т. бўйича илк маълумотлар 18-а. охирларида пайдо бўла бошлайди. 19-а. 2-ярмида П. К. Усларнинг Доғистондаги йирик элатлар тилига бағишланган ишлари нашр этилади. 20-а. бошларида А. М. Дирр баъзи Д. т.ни тавсифини беради. 20-а. 20-й.ларидан бошлаб Д. т. (грамматикаси, луғати, диалектлари тавсифи, қиёсий-тарихий тадқиқи) ҳар томонлама ўрганила бошланди.

Д. т. фонетик ва грамматик курилиши ўзига хос жиҳатлари б-н ажралиб туради. Талаффузда мураккаб консонант товушлар — латерал, увиляр бўғиз ва ҳиқилдоқда ҳосил бўладиган ундошлар

мавжуд. Грамматикаси учун эрготив тузилмалар, кўп микдордаги ўрин келишиги, кўпчилигига 2 дан то 4 тагача от категорияси хос.

ДОҒИСТОН ТОҒ ҚҶЙ ЗОТИ - майин жунли, гўшт-жун берадиган қўй зоти. Доғистонда дағал маҳаллий гуниб қўйларини Вюртемберг (Германия) майин жунли қўчқорлари б-н чатиштириб етиштирилган (1933—50) ва олинган 2-бўғин дурағайларини танлаш ва саралаш, тоғ яйловларига мослашиш қобилиятини ўрганган ҳолда яратилган. Тоғ-яйлов иклимига яхши мослашган. Пуштдорлиги 130—135%. Қўчқорларининг тирик вазни 80—85 (айримлари 130) кг гача, совлиқлариники 50—45 (баъзида 95) кг. Қўчқорларидан 5,5—6,0 (10 кг) гача, совлиқларидан 3,3—3,5 (6,5 кг) гача жун қирқиб олинади. Тоза жун чиқиши 55—58%. Жуни оқ, толасининг уз. 8—11 см. Соф жун (тола) чиқими 55—56%. Д. т. қ. з. дағал жунли қўйлар сифатини яхшилашда фойдаланилади.

ДОҒЛАРЖА Фозил Хусну (1914, Истанбул) — турк шоири. Илк китоби «Ҳавога чизилган дунё» (1935). «Бола ва Аллоҳ» (1940) шеърый тўплами Д.га шуҳрат келтирган. Д. ўз даврининг энг сермахсул ижодкори ҳисобланади. 40 дан ортик шеърый тўпламлари нашр қилинган. Шеърларида одамларнинг ички ва ташки дунёсини поэтик ифода-лашга алоҳида эътибор берган («Тош даври», 1945; «Уч шахид достони», 1949). «Тупроқ она» (1950), «Истиклол кураши — Инонулар» (1951), «АСУ» (1955), «Чанакқалъа достони» (1965), «Ғози Мустафо Камол Отатурк» (1973), «Ер юзи болалари» (1974), «Дилдаги билимсевар» (1992) ва б. асарларида гуманист шоир сифатида инсонни улуғлайди. Шеърлари Тилак Жўра томонидан ўзбек тилига таржима қилинган (1980).

ДОҒЛИ АНТРАКНОЗ — ўсимликнинг поя, барг ва меваларида

замбуруғ таъсирида пайдо бўладиган касаллик (қ. Антракнозлар).

ДРА, Водий-Дра — Марокаш жан. даги дарё. Уз. 1150 км чамасида, ҳавзасининг майд. 15,1 минг км². Юқори Атлас тоғларидан бошланиб, Сахрои Кабирнинг ғарбий чеккасидан оқади. Тоғлардаги қорлар эриган мавсумдаги-на Атлантика океанига етиб боради. Дарёнинг бошланиш қисми (200 км чамаси) да сув мунтазам оқади, куйи қисмида суғоришга сарфланади. Д. водийсида аҳоли зич.

ДРАВА — Европадаги дарё, Дунайнинг ўнғ ирмоғи. Уз. 749 км, ҳавзасининг майд. 40,4 минг км². Альп тоғлари (Италия ва Австрия ҳудуди)дан бошланади. Асосан Ўрта Дунай текислигидан (Словения ва Хорватия)дан оқади. Ёз ва куз ойларида тошади, қишда суви камаяди. Куйилиш жойида ўртача сув сарфи 610 м³/сек. Д.га йирик ГЭСлар қурилган. Куйилиш еридан Филлах ш.гача (650 км масофада) кема қатнайди.

ДРАВИДЛАР — Жан. Ҳиндистонда яшовчи халқлар гуруҳи (телугулар, тамиллар, малаялилар, каннаралар, гондлар, ораонлар ва б.). Покистон ҳамда Эрон ва Афғонистоннинг қўшни р-нларида (брагуилар) яшайди. Жан. хинд ирқига мансуб. Дравид тилларида сўзлашади. Ҳиндистон я. о.нинг туб жой аҳолиси. Д. ҳақидаги илк маълумотлар (Упанишад, Махабхарата) қад. хинд адабий ёдгорликларида келтирилади. Бу эса Д. орий қабиаларининг шим. Ҳиндистонга бостириб киргунига қадар туб аҳоли бўлганини кўрсатади. Баъзи тадқиқотчилар Д.ни мил. ав. 4-минг йилликда Ғарбий Осиёдан кўчиб келган деб ҳисоблайдилар. Д. тарихий тараққиёт давомида ўзларининг бой маданиятлари (Хараппа маданияти, Мохенжода) ни вужудга келтирганлар. Д. орасида хиндуизм, христианлик, ислом, тоғли ва ўрмонзор р-нларида яшайдиган

аҳоли ўртасида ибтидоий диний тасаввурлар ёйилган. Аҳолининг кўпчилиги қишлоқларда яшайди. Дехдончилик (гуручдан йилига икки марта ҳосил олинади, кокс пальмаси, чой, кофе, каучук дарахти), чорвачилик (қўй, эчки), хунармандчилик б-н шуғулланадилар (қ. Ҳиндистон).

ДРАЙЗЕР (Dreiser) Теодор Герман Альберт (1871.27.8, Теппе-Хот - 1945.28.12, Голливуд) — Америка ёзувчиси ва жамоат арбоби. «Чикаго дейли ньюс» («Chicago Daily News») газ. муҳаррири (1892). Биринчи йирик асари «Бахти қаро Керри» (1900) ва «Женни Герхардт» (1911) романларида оддий қизлар тақдиридаги ижтимоий-ахлоқий масалалар тасвирланган. «Истак трилогияси» («Молиячи», 1912; «Титан», 1914; «Матонат» 1947) юлғичликнинг фойдасизлигини тушуниб етган молиячи ҳақида. «Даҳо» (1915) ва «Америка фожиаси» (1925) романларида пулнинг санъат устидан фожиали ҳукмронлиги ва қандай йўл б-н бўлмасин, ижтимоий «ютуққа» эришишга интилган «ўрта ҳол» йигитнинг маънавий ҳалокати ҳикоя қилинади. «Таянч» (1946) романи, «Йигирма эркак» (1919), «Қатта шаҳар ранглари» (1923), «Занжирлар» (1927) «Аёллар галереяси» (1929) новеллалари, «Барабан қоқ!» (1920), «Фожиавий Америка» (1931) ва б. публицистик тўпламлари нашр этилган. Д. Амстердамда ўтказилган тинчлик ва маданиятни сақлаш бўйича конгресс ташкилотчиларидан бири (1932). Д. уз ижодида реализм б-н натурализм тамойилларини бирлаштирган. «Бахти қаро Керри» (1973), «Америка фожиаси» (1976), «Женни Герхардт» (1982) романлари ўзбек тилида нашр қилинган.

ДРАКОН ТОҒЛАРИ — Африканинг жан.-шарқдаги тоғлар. Шим.да Саби дарёсидан жан.да Грейт-Кей дарёсигача 900 км масофага чўзилган. Д. т.нинг ўрта қисмига Лесото тоғлигининг шарқий чеккаси ҳам қиради. Жан. Африканинг

энг баланд чўққилари (Табана-Нтленьяна тоғи, 3482 м ва б.) шу ерда. Ҳинд океанига қараган ён бағри зинапоясимон пасайиб тушган. Д. т. Ҳинд океани ҳавзасига оқувчи қисқа дарёлар б-н Оранж дарёси юқори оқими ўртасидаги сувайирғичдир. Асосан, кумтош ва базальтлардан тузилган. Шарқий ён бағрига йилига 2000 мм гача ёгин ёғади, тропик ўрмон, бутазор ва тоғ ўтлоқлари б-н қопланган. Ғарбий ён бағрида иқлим кескин континентал, саванна ва бутазорлар бор. Миллий парклар ташкил этилган.

ДРАКУНКУЛЁЗ (лот. drakunculus - кичкина аждаҳо) — гижжа касаллиги (қ. Ришта).

ДРАМ — Арманистон Республикаси пул бирлиги. 1993 й. 22 ноябдан муомалага киритилган. 1 Д.= 100 лумма. Халқаро ифодаси AMD. Халқаро валюталар курси бўйича 1 АҚШ доллари = 565,16 Д. (2002, фев.).

ДРАМА (юн. drama — ҳаракат) — 1) бадиий адабиётнинг 3 асосий туридан бири (эпос, лирика б-н бир қаторда). Д. театрға ҳам тааллуқли. Сюжетлилиқ, ҳаракатларнинг зиддиятга асосланиши ва уларнинг сахна, эпизодларга бўлиниши, баённинг йўқлиги, персонажлар муносабатларининг ўзаро сўзлашувга асосланиши Д.нинг ўзига хос хусусиятидир. Ижтимоий (конкрет тарихий ва умуминсоний) муаммоларни акс эттирувчи драматик зиддиятлар қахрамонларнинг хатти-ҳаракатларида, аввало диалог ва монолоғларда ифодаланади. Д. матни кўришга (имо-ишора, ҳаракат), шунингдек, эшитишга мўлжалланади; у сахнавий макон, замон ва театр техникаси (мизансценалар қурилиши) имкониятларига ҳам мувофиқ келади. Д. адабий асар сифатида актёр, режиссёр томонидан сахнада ўз талқинини топади. Д. туфайли театр санъати юзага келган ва у кино санъати учун ҳам асос бўлган (қ. Кинодраматургия). Д. жанрлари: трагедия, комедия,

драма (жанр сифатида) ва трагикомедия. 2) Драматургия жанрларидан бири. Маърифатпарварлик даври (Дидро, Лессинг)дан бошлаб Д. бадиий адабиётнинг етакчи жанрларидан бирига айланган. Унда инсоннинг зиддиятли ҳаёти ифодаланади. Тарихий Д.га фоживийлик хос. Ўзбек драматургияси 20-а. бошларигача оғзаки шаклда мавжуд эди. 20-а.нинг 1-ярмида дастлабки ёзма миллий сахна асарлари яратилди: «Падаркуш ёки ўқимаган боланинг холи» (Бехбудий), «Тўй» (Нусратулла Қудратулла ва Ҳожи Муъин), «Бой ила хизматкор», «Кўкнор», «Мазлума хотин» (Ҳожи Муъин), «Жувонмарг», «Аҳмоқ» (Абдулла Бадрий), «Бахтсиз куёв» (Абдулла Қодирий), «Захарли ҳаёт», «Илм ҳидоят» (Ҳамза), «Пинак», «Адвокатлик осонми?» (Авлоний) ва б. Булар Д. жанри имкониятларини ўзида тўла ифодалади. 20—30-й.ларда ўзбек драматургияси Ғулом Зафарий, Фитрат, Чўлпон, Зиё Саид, Хуршид Собир Абдулла ва б. драматурглар ижоди туфайли янада ривожланди. 40-й.лар драматургияси 2-жаҳон уруши ва урушдан кейинги давр вазибаларига мувофиқ тараккий этди. Замонавий драматик асарларда ўзбек халқи тарихи, буюк сиймолар кўпроқ ёритилди. Ҳ. Олимжон, Иззат Султон, Уйғун, Шайхзода қабилар инсонпарварлик ва ватанпарварлик руҳи б-н суғорилган «Муқанна», «Жалолидин», «Алишер Навоий», «Мирзо Улуғбек» каби трагедия ва драмалар яратдилар. Ўзбек драматургиясининг етук намуналари бу жанрнинг энг яхши анъаналари асосида яратилди. Д.да давр муаммолари ва ҳаётий зиддиятларни ички руҳий кечинмалар асосида ифодалаш ўзбек сахна асарларининг етакчи хусусиятига айланди. А. Қаҳҳорнинг «Шоҳи сўзана», «Тобутдан товуш», И. Султоннинг «Имон», Уйғуннинг «Парвона», Ў. Умарбековнинг «Қиёмат қарз» пьесалари шулар жумласидан.

Ад.: Белинский В. Г., Танланган асарлар, Т., 1955; Раҳмонов М., Ўзбек театри тарихи (XVIII асрдан XX аср аввали-

гача), Т., 1968; Имомов Б., Жўраев Қ., Ҳакимова Ҳ., Ўзбек драматургияси тарихи, Т., 1995.

Мурод Иброҳимов.

ДРАМА ТЕАТРИ — қ. Театр.

ДРАМАТУРГИЯ (юн. *dramaturgia*) — 1) муайян санъаткор, давр ва халққа мансуб драматик асарлар мажмуи. Мас, Ҳамза, Фитрат Д.си, антик давр Д.си, Уйғониш даври Д.си, инглиз Д.си, ўзбек Д.си ва б.; 2) кино ва спектаклнинг образли талқини концепцияси. Театр Д.си бадиий драма асосида юзага келган, лекин хоз. театрда у режиссёр сценарийсн ёрдамида амалга оширилади. Киносанъат учун сценарий шаклидаги Д. хос (яна қ. Драма).

ДРАНҒИЁНА, Дранга (қад. Эрон битикларида Zranka, сўнгра Zarang, антик давр муаллифларидаги Зарангиана номи шундан олинган) — қад. Эрон вилояти; Хамун кўли ҳавзаси ва Ҳилманд дарёсининг қуйи оқими бўйларида жойлашган (хоз. Эрон б-н Афғонистоннинг кўшни р-нлари). Д.га сакларнинг келиши (мил ав. 2-а.нинг охири) б-н Д.нинг янги — Сакастан (Сейстон) номи жорий бўлган.

ДРАП (франц. *drap* — мовут) — жун матонинг бир хили. Йигирилган жун ипдан тўкилади. Патли ёки патсиз, сидирга ёки гулдор хиллари бўлади. Д. калин, кўш қатлам бўлганлигидан киши танасини иссиқ тутади. Сиртки қатлами ички қатламига қараганда сифати юқорироқ жундан тўкилади.

ДРАХМА (юн. *drachme*) — 1) юнон оғирлик ва пул бирлиги; мил. ав. 6-а. дан бошлаб қумуш танга шаклида зарб қилинган, дастлабки вазни 4,25 г, кейинчалик 4,32 г бўлган; 2) Греция пул бирлиги. 1954 й.да муомалага чиқарилган. 1Д.= 100 лега. Халқаро ифодаси GRD. Халқаро валюталар курси бўйича 1 АҚШ доллари = 385,57 Д., 10 Д. = 17,58 сўм

J2002, фев.).

ДРАХМИЙ — тиббиётда кўп қўлланиладиган оғирлик ўлчов бирлиги. Беруний ва Ибн Синолар ўз асарларида бу ўлчов бирлигидан фойдаланганлар. Улар қўллаган Д.нинг оғирлиги 4,25 г га тенг бўлган. Бошқа манбаларда 1 Д. юнон Д.сига, яъни 3,3105 г га тенг эканлиги кўрсатилган.

ДРЕЗДЕН — Германиядаги шаҳар, Эльба дарёси бўйида. Саксония ерининг маъмурий маркази. Аҳолиси 452,8 минг киши (1998). Мамлакатнинг йирик саноат ва маданият марказларидан бири. Даре порти, т. й. ва автомобиль йўллари тугуни. Халқаро аэропорт бор. Машинасозлик, айниқса электротехника ва радиоэлектроника, приборсозлик, оптика буюмлари и. ч. ва аниқ, машинасозлик (рентген ва кино аппаратуралари) саноати ривожланган. Қадимдан чинни ва шиша буюмлар ишлаб чиқарилади. Тикувчилик, трикотаж, пойабзал, кимё-фармацевтика, полиграфия, мебель ва озиқ-овқат (айниқса, тамаки ва шоколад) корхоналари бор.

Д. шаҳар сифатида дастлаб 1216 й.дан тилга олинган. 1485 й.дан Веттин герцоглари қароргоҳи, 1806 й.дан Саксония қиролигининг пойтахти. Наполеон урушлари даврида (1813 й. 26—27 авг.) Д. ёнида қатта жанг бўлган. 2-жа-ҳон уруши охирида (1945 й. фев.) Д. қаттиқ бомбардимон қилинган.

Д.да меъморий ёдгорлик кўп, жумладан Япон саройи (1715—41), Пильниц сарой-боғ мажмуаси (1720—24), курфюрстлар қасри (1200), Цвингер саройи (1711 — 1722) ва б. Янги қурилган меъморий бинолари: Матбуот уйи (1960-68), Маданият саройи (1970) ва б. Дрезден картиналар галереяси, тарих музейи, чинни буюмлар музейи, халқ санъати музейи, техника ун-ти, пед. институти, йирик кутубхоналар бор. Д. ядро тадқиқотлари маркази. Туризм ривожланган.

ДРЕЗДЕН КАРТИНАЛАР ГА-ЛЕРЕЯСИ — рангтасвир асарлари тўпланган жаҳоннинг йирик музейларидан. Дрезден ш. (Германия)да. 1560 й.да сарой тўплами тарзида асос солинган. 1722 й.да кенгайтирилиб, омма учун очилган, махсус қурилган (1847—56) бинода жойлашган. 2-жаҳон уруши даврида музей биноси вайрон бўлган, санъат асарларининг бир қисми шикастланган. 1956 й.да музей қайта тикланган биносида ишга тушириди. Д. к. гда нодир санъат асарларининг асл нусхалари, кекса санъаткорлардан Я. ван Эйк, Жоржоне, Рафаэл, Тициан, Коррежо, Веронезе, А. Дюрер, П. П. Рубенс, Рембрандт, Д. Веласкес, Н. Пуссен ва б., 19—20-а.лардаги бадиий мактаблар намояндалари асарлари ва б. нодир бадиий буюмлар сақданади.

ДРЕЗИНА (нем. Draisine) яқин масофага юк ёки одам ташийдиган, рельсда ҳаракатланувчи транспорт машинаси. Немис ихтирочиси К. Ф. Дреза (1785—1851) номи б-н аталади. Аввалги тўрт ғилдиракли Д. қўл б-н бошқарилган. Ҳозирги Д.ларга автомобиль ёки мотоциклнинг ички ёнув двигатели ўрнатилади (қ. Автодрезина).

ДРЕЙК (Drake) Фрэнсис (1540—96) — инглиз денгиз сайёҳи, вице-адмирал (1588). Вест-Индияга қилинган қароқчилик экспедициясининг раҳбари; 1577—80 й.ларда Магелландаи сўнг 2-бўлиб дунё бўйлаб сузиб чиққан. Испанларнинг «Енгилмас армада»сини тор-мор қилишда амалда инглиз флотини бошқарган (1588).

ДРЕЙК БЎҒОЗИ — Оловли Ер архипелаги ва Жан. Шетленд о.лари оралиғида жойлашган. Атлантика океанини Тинч океан б-н боглайди. Уз. 460 км; дунёдаги энг кенг бўғоз (1120 км гача). Чук. 5249 м гача (энг саёз жойи 276 м). Кучли бўронлар бўлади. Қиш ойла-

рида жан. қисми муз б-н қопланади; ёзда айсберг (музтоғ) кўп. Бўғоз ўша жойдан 1578 й.да сузиб ўтган инглиз денгизчи сайёҳи Ф. Дрейк номи б-н аталган.

ДРЕЙССЕНАЛАР (Dreissenidae) - икки паллали моллюскалар оиласи. Чиганоғи яшил ёки кўнғир тусли бир хил ёки ҳар хил паллалардан иборат; олдинги учки қисми ингичкалашган, кейинги қисми кенгайган; қулфи тишсиз. Оёғидаги биссул иплари ёрдамида сув тубидаги нарсаларга туда бўлиб ёпишиб олади. Айрим жинсли, тухумлари сувда уруғланади. Личинкаси велигер планктонда эркин ҳаёт кечиради; кейинроқ сув тубига чўқади ва шўрланган сувларда тарқалган. Атлантика океанининг тропик қисми сохилларида, Европа, Кичик Осиё, Қора денгиз, Каспий ва Орол денгизининг сохиллари яқинида тарқалган. Орол денгизида дарё Д. (*Dreissena polymorpha*) ва Каспий Д. (*D. kaspia*) сувнинг унча чуқур бўлмаган, қирғоққа яқин жойларида учрайди. Дарё Д. жуда тез кўпаяди. Уларнинг сони 1 м² сув тубида 10000 гача, биомассаси 7 кг гача етади. 7 — 8 йил яшайди. Д. — фаол филтрловчилар; муаллақ заррачаларни чўктириб, сувнинг биологик тозаланишига имкон беради. Ёш Д. балиқлар учун озик. Айрим сув ҳавзаларида Д. тез кўпайиб кетиши туфайли сув ўтказадиган қувурларга тикилиб қолиб, уларни ишдан чиқаради. Д.га қарши курашда гидротехник қурилмаларда катодли ва ультратовуш химоя воситалари қўлланилади.

ДРЕЙФ ОҚИМ (голландча *drijveh* — сузиш, ҳайдаш) — шамол ва оқим таъсирида океан ва денгиз суви устки қатламининг ўзига хос ҳаракатга келиши. Ишқаланиш таъсирида сув денгиз таги-га томон туша боради. Д. о. назариясини Ф. Нансен яратган; бу назарияни швед геофизиги ва океанографи В. Экман 1906 й.да математик йўл б-н исбот қилган. Ернинг айланиши натижасида Д. о. денгиз юзасида шим. ярим шарда 45° ўннга, жан.

ярим шарда 45° чагга бурилади. Денгиз тагига чукурлашган сари оким кўпрок бурилади ва муайян чукурлик (200 м) да оким сув юзасидагига нисбатан бошқача йўналишда оқади.

ДРЕЛЬ (нем. Drilbohrer — бурғилаш, пармалаш) — металл, ёғоч ва б.да кичик (50 мм гача) тешиklar очиш учун мўлжалланган асбоб. Пармаса дастаки, электр ва пневматик ҳаракатлантириладиган хиллари бор. Электр Д. электр двигател, корпус, тишли узатма ва парма ўрнатиладиган патрондан иборат. Бундай Д. ўзгарувчан ток б-н, пневматик Д. компрессор ҳосил қиладиган сиқик ҳаво б-н ишлайди.

ДРЕНА (инг. drain — қуритмоқ, зах қочирмоқ) — тупроқ-грунтдаги ортикча сувларини йиғиш ва чиқариб ташлаш ҳамда тупроқ аэрациясини яхшилаш учун қуриладиган ёпиқ канал (қувур). Д. коллектор-дренаж тармоғининг сув сатҳини тартибга солиш қисмидаги бирламчи бўғиндир. Доимий ёки муваққат бўлади. Доимий Д. мунтазам дренаж учун, муваққати эса ер шўрини ювиш даврида қурилади.

ДРЕНАЖ (тиббиётда) — жароҳат ёки тана бўшлиғидаги суюқликни шимиб ва сўриб ташқарига чиқариш учун қўлланиладиган махсус буюмлар, уларга шаша дока турундалар, резина ёки хлорвинилдан ясалган найчалар қиради. Бу мосламалар кўкрак бўшлиғи, ўт йўли, сийдик йўли ва қовуқни дренажлаш учун ишлатилади. Д.лар фаол ва пассив, ички ва ташқи, клапанли ва клапансиз, резина ва пластмасса турларига бўлинади. Қайси аъзога қўлланилишига қараб: махсус ясалган баллонли, кўп каналли, резина пардали, ёпиқ система шаклида ишланган Д.лар танланади.

ДРЕНАЖ, қишлоқ хўжалиги ерларини дренажлаш — қ. х. мелиорациясининг муҳандислик усули; экинлар-

нинг нормал ривожланишига ҳалақит берадиган ортикча тупроқ-грунт сувларини ва сувда эрувчан зақарли тузларни тупроқ қатламларидан чиқариб ташлаш учун қуриладиган гидротехника иншоотлари тизими. Грунт сувлари тўпланиб қоладиган ёки унинг оқиб кетиши қийин бўлган жойларда шўрланиш ва ботқокланишга учраган тупроқларда Д. барпо қилинади. Бундай ерларда Д. қуриш гурунт сувларининг оқиб кетишини ва натижада тупроқ қатламининг тадрижий шўрсизланишини, юза грунт сувлари сатҳини пасайтиришни таъминловчи мелиоратив комплекснинг асоси ҳисобланади. Шўрланган қурғоқчил зонадаги р-нларда гидротехник Д. грунт сувлари сатҳини шўр ювишни ўтказишга имкон берадиган чукурликкача пасайтириш; дренажланадиган тупроқ-грунт қатлампидан шўр ювишда сувда эрийдиган зақарли тузларни чиқариб ташлаш; чуқуқлаштирилган грунт сувлари сатҳини илдиз тарқаладиган тупроқ қатламини шўрланишга олиб келмайдиган даражада саклаш қабиларни таъминлайди.

Суғориладиган деҳқончилик минтақаларида горизонтал дренаж, вертикал дренаж ва комбинацияланган дренаж: типлари қўлланилади. Д.нинг турли типлари ҳудуднинг геологик-литологик ва хўжалик шароитларига қараб қўлланилади. Уларнинг конкрет шароитдаги самарадорлиги грунтларнинг суффизик хоссалари ва дренажланадиган объектнинг гидро-геологик-мелиоратив хусусиятлари (грунт сувларининг босими, уларнинг озикланиш шароитлари) б-н белгиланади.

Ўзбекистонда ҳоз. суғорилаётган ва келгусида суғоришга яроқли ҳудудлар гидрогеологик шароитлар ҳамда Д. турини қўллаш бўйича типларга бўлинган (қ. Мелиоратив районлаштириш). 90-й. лар бошида Ўрта Осиёдаги деярли 7 млн. га суғориладиган ерларда 125 минг км очик ва 30 минг км дан ортик. ёпиқ Д. тармоқдари, 5000 дан ортик вертикал Д. бурғи қудуқлари қурилган. Яна қ. Шўр

ерлар мелиорацияси.
Машариф Бокиев.

ДРЕНАЖ МАШИНАЛАРИ - қ. х. да экин майдонларининг ҳолатини яхшилаш мақсадида сизот сувлари сатҳини пасайтириш, уларни тўллаш, яъни очиқ зовурлар қазиб ва дренлар ётқизиш (дренаж қуриш) учун фойдаланиладиган машиналар. Доимий ва муваққат дренаж қуриш машиналарига бўлинади. Доимий дренаж қуриш машиналари вазифасига қараб эни ка-мида 0,5 м ли хандақ (траншея) казиб, кетидан дренаж (сопол) қувур ётқизадиган; эни 0,1—0,4 м ли тор хандақ қазиб, бир йўла сопол (диаметри 100 мм) ёки пластмасса (диаметри 75 мм гача) қувурлар ётқизадиган; тупрокни тилиб, эни 0,2 м гача бўлган тир-қиш тубига пластмасса қувурлар ётки-задиган хилларга бўлинади. Д. м. ер қазиб, хандақ очувчи (занжирли кўп чўмичли, ротор-куракли, шнекли, занжир-куракли) ёки тилиб тирқиш очувчи (пичокли) иш органи ва хандақ (тирқиш) тубига дренаж қувурлар ётқизувчи мосламадан иборат. Хандақ чуқурлиги оғир кумок ерда 0,8—1 м, ўртгача аралаш тупрокли ерда 1,0—1,2 м ва торфли ерда 1,5—1,8 м қазилади. Қувурларни узунасига зарур нишабликда ётқизиш учун Д. м. хандақ очувчи иш органларини бошқарувчи нишаблик автомати б-н жиҳозланади. Муваққат дренаж қуриш машиналари сизот сувли оғир кумок ерларда 0,7—1,5 м чуқурликда дренаж туйнук ёки торфли ерларда 1,2—1,5 м чуқурликда дренаж тирқишлар ясайди. Д. м. тракторнинг орқасига осиладиган пичок ва дрендан иборат. Босим остида сув юбориб, дренаж қувурларни чўқиндилардан тозалайдиган машиналар ҳам Д. м. туркумига киради.

ДРЕНАЖ ОҚИМИ — муайян вақт давомида мелиорацияланадиган майдондан коллектор-дренаж тармоғи (ёки унинг қисмлари) орқали чиқариб юбориладиган сув ҳажми (ёки сарфи); л/с, м³/с, м³/га б-н (ой, йил ва б. учун) ифодаланади.

Д. о. миқдори грунтнинг сув ўтказиш имконияти, майдонни дренажлаш даражаси, коллектор-дренаж тармоғи чуқурлиги, грунт сувларининг тўйиниш шароити, дренаж: оқими модули миқдори ва б. омилларга боғлиқ. Суғорма деҳқончилик зоналари учун ерларнинг қулай мелиоратив ҳолатини таъминловчи Д. о. миқдори сугоришга берилган сувнинг 15—35% ини ёки йилига 1,5—10,0 м³/га ни ташкил этади (қ. Ерларнинг мелиоратив ҳолати). Дренажни лойиҳалашда Д. о. турли усуллар б-н аниқла-нади. Ўртгача йиллик ва ўртгача ойлик Д. о. миқдори сув баланси ҳисоблари асосида топилади. Ишлаб турган коллектор-дренаж тармоғи тизимларида Д. о. гидрометрик постларда сув сарфини ўлчаб ёки оқим модули миқдорини топиш мақсадида унинг айрим элементлари ишини ўрганиш йўли б-н аниқланади.

ДРЕНАЖ ОҚИМИ МОДУЛИ - захи қочириладиган майдон бирлиги (гектар) га тўғри келадиган сизот (грунт) суви оқимининг миқдорий тавсифи. Д. о. м. (цд) 1 га учун л/с да ўлчанади. Д. о. м. оптимал мелиоратив режим сақланган шароитларда дрена ва коллекторлардаги сув сарфини аниқлашда фойдаланилади. Суғориладиган ерларда Д. о. м. 1 га майдонга 0,15—0,40 л/с тўғри келади. Унинг қиймати ҳисоблаш (аналитик) ва тажриба (экспериментал) усуллари б-н аниқланади. Грунт ва ер ости сувларининг дренаж иншоотларига энг кўп оқиб келиши даврида уларни қандай жадалликда оқизиб юбориш учун коллектор-дренаж тармоғининг доимий ва муваққат иншоотларини иқтисодий фойдали мутаносибликда қўллаш масаласи Д. о. м. қиймати асосида ҳал этилади.

Машариф Бокиев.

ДРЕНАЖ ҚУВУРЛАРИ — горизонтал ёпиқ дренажнинг сув йиғиш ва уни оқизиб юбориш вазифаларини бажа-рувчи қисми. Д. қ. сопол, асбест-цемент, бетон, темир-бетон, пластмасса,

говак материаллар (пластобетон, керамзит-шиша) ва б.дан ясалади. Сопол Д. к. кенг тарқалган, унинг девори бир хил ғовакли, зангламайди ва узоқ муддат чидайди (тажриба участкаларида улар 40 йилдан ортик хизмат қилади). Ҳозирги шароитларда мелиорацияда қ. х. ерларидаги дренаж шохобчаларини тўла механизациялашга имкон берадиган ва технологик жараённинг узлуксизлигини таъминлайдиган эгилувчан гофриланган (қовурғали) пластмасса қувурлар кенг қўлланилмоқда. Ўзбекистонда ернинг мелиоратив ҳолатига қараб диаметри 100—300 (сопол), 160—410, 100—250 (пластмасса), 500 (темир-бетон), 125—600 (канализация сопол қувурлари) мм ли Д. к. ишлатилади. Д. к. ётқизиш механизациялашган (кувурётқизгичлар ёрдамида) ва ярим механизациялашган (траншеялар драглайн экскаваторлари б-н қавланади, қувурлар қўлда ётқизилади) усулларда бажарилади.

ДРЕСВА — тоғ жинсларининг нурашидан ҳосил бўлган цементланмаган ҳосилалар (майда шағал). 1—10 мм катталикдаги ўткир киррали, тоғ жинси ёки минерал бўлақларидан иборат. Кўпинча туб жинслар атрофида йиғилади. Д.ни сунъий йўл б-н тошларни майдалаб ҳам олинади. Ўзбекистонда Чаткол, Қурама, Нурота, Зирабулоқ, Зиёвуддин, Қоратепа ва б. тоғларда интрузив жинслар — габбро, граноди-орит, гранит ва аляскитларнинг ер юзасида очилиб қолган жойларида уч-райди. Қурилишда ишлатилади.

ДРЕССИРОВКА (франц. dresser — ўргатмоқ) — қ. Ҳайвонларни ўргатиш.

ДРИОПИТЕКЛАР (*Dryopithecinae*) — кирилиб кетган одамсимон маймунлар кенжа оиласи. Д.нинг скелет қолдиқлари (асосан тишлари, жағларининг синиқлари, баъзан бош суяги ва қўлоёқлар скелети) миоцен ва илк плиоцен ётқиқиқларидан Ғарбий Европа, Жан. Осиё ва Шарқий Африкада топилган.

Айрим Д.да горилла ва шимпанзеникига ўхшаш белгилар пайдо бўла бошлаган. Кўпчилик олимларнинг фикрича, Д. кам ихтисослашган чала маймунлар ҳисобланади. Уларга ҳоз. Африка одамсимон май-мунлари сифатида қараш мумкин. Улар орасида қолдиқлари Ўрта денгиз чўкиндилари (*Австрия*)да топилган дарвин дриопитеги (*Dryopithecus darvini*) бошқаларига нисбатан одамга энг яқин туради.

ДРОБОВ Василий Петрович (1885.30.7 — 1956.27.8, Тошкент) — ботаник олим, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1945), биол. фанлари номзоди (1938), проф. (1920), 1918 й.да Ўрта Осиё ун-тини ташкил этишда қатнашган. Ун-т (1920—30) ва Тошкент қ. х. ин-ти ботаника кафедрасининг мудир (1930—56). Ўрта Осиё бўйлаб ўтказилган кўп экспедицияларда қат-нашган. Ўрта Осиё, айниқса, Ўзбекистон қумлоқлари, қум ва тўқай ўсимликларининг генезисини ва динамикасини аниқлаган. 82 янги ўсимлик турини топган. «Ўзбекистон флораси»ни тузишда иштирок этган.

ДРОГОБИЧ — Украинанинг Львов вилоятидаги шаҳар. Тисменица дарёси бўйида, Карпат тоғлари эстагиди. Т. й. ва автомобиль йўллари тугуни. Аҳолиси 79 мингдан зиёд киши (1990-й.лар ўрталари). Нефтни қайта ишлаш, машинасозлик ва металлсозлик (автомобиль кранлари, газ аппаратуралари ва б. ишлаб чиқарилади), кончилик, кимё, ёғочсозлик, энгил ва озиқ-овқат саноати корхоналари, пед. ин-ти, олий ва махсус ўрта ўқув юртлари, театр, ўлкашунослик музейи бор. Д. агрофидан нефть қазиб олинади. Д. шаҳар сифатида 1238 й.дан маълум. Роман минораси (14-а. бошлари), готика костёли (15-а.). Воздвиженье (17-а.) ва авлиё Юра ёғоч черковлари сақланган. 1952 й. т. й. вокзали қурилган.

ДРОЗДОВА Галина Владимировна (1955.13.1, Тошкент) — Ўзбекистон Ре-

спубликаси халқ ўқитувчиси (1995). Тошкент пед. ин-тини тугатган (1988). 1976 й.дан Тошкент ш.даги 3-кечки, 151-мактабда рус тили ва адабиёти ўқитувчиси, 1979 й.дан Ўзбекистон Маориф вазирлигида меҳнат таълими ва касбга йўналтириш бўйича катта методист, 1982 й.дан Ҳамза туманидаги 103-интернат мактабда ўқитувчи-дефектолог. У дарсларда тикиш-бичишдан назарий билимлар бериш б-н бирга, олинган билимларни амалда қўллашга ўргатади. Ноанъанавий ҳамда ижодий дарс шаклларида унумли фойдаланади. Ёрдамчи мактабларнинг 4—9синфлари учун «Меҳнат таълими» дастури муаллифи.

ДРОЗОФИЛАСИМОНЛИЛАР, мева пашшалари (*Drosophilidae*) — хашаротлар оиласи. Майда сариқ ёки қўнғир рангли, танаси 1—5 мм. Қанотлари ялтироқ, кўзлари қизил. Личинкалари органик қолдиқларга бой муҳитда яшаб, асосан шу муҳитдаги ачитқилар ва чиритувчи микроорганизмлар б-н ҳамда чириётган мева б-н озиқланади. Д. тоқзорларда, боғларда кўплаб учрайди. Мевани қайта ишлаш з-дларида, айниқса, *Drosophila funebris*, *D. fasciata* ва *Citona beckeri* турлари кўп учрайди. Кузда бу турлар хонадонларга учиб киради. *Drosophila* уруғига кирадиган *D. melano gaster* Mg. ва унга яқин турлар биологик тадқиқотларда, хусусан генетика тадқиқотларида фойдаланилади (уларда мутагенез жараёни ўрганилган).

ДРОК (*Genista*) — бурчокдошлар (дуккакдошлар) оиласига мансуб бута ва чала буталар туркуми. Бўйи 1 м ча, барги оддий, баъзан уч бўлакли, гули зигоморф, сариқ, баъзан оқимтир. Кў-пинча тиканли, 70 тури бор. Улар асосан Ғарбий Европа, Ғарбий Осиё, Африка ва Канар оролларида усади. Уруғдан кўпаяди. Барги, пояси ва гулларида сариқ бўёқ олинади, қайнатмаси сурги дори сифатида ишлатилади.

ДРОМЕДАР (*Camelus dromedarius*), бир ўрқачли туя — туянинг бир тури. Ўрқачининг битталиги б-н бактрия туясидан фарқ қилади (қ. Бактри-ан). Жусаси икки ўрқачли тўяларга қараганда кичикроқ. Бўйи 210 см га боради, ранги кизгиш-қулранг. Бўғозлик даври 13 ой, 2—4 кг жун қирқиб олинади (қ. Туя).

ДРУЗА (нем. *Druse*) — кристаллар гуруҳидан иборат минераллар шакли, бунда кристаллар бир учи б-н умумий асосга (очиқлиб қолган ёриқеки бўшлиқ деворига) тақалиб ўсади. Уларнинг эркин қолган иккинчи учи тоғ жинслари бўшлиқларига йўналган, юзаси яхши қирраланган бўлади. Кварц, аметист (сафсар), кальцит, гипс, антимонит минераллари кўпинча Д. ҳосил қилади. Д.ларнинг тароксимон ва чўтқасимон хиллари маълум.

ДРУЗЛАР (араб, дуруз) — шиаликда вужудга келган фирка (диний гуруҳ). Асосан Ливанда ва Сурияда яшайдилар. Уларнинг қарашлари исмоилийлар қарашларига яқин. Фирқанинг пайдо бўлиши 10—11-а.ларда фотимийлар сулоласидан бўлган халифа Ҳаким номи б-н боғлиқ. Ҳаким умрининг охирида ўзини худо деб эълон қилган ва ўзига эътиқод қилишни талаб этган. У сирли равишда ўлгач, Ливан ва Антиливан тоғларида яшовчи халқлар унга худо деб эътиқод қила бошлаганлар. Д. номи халифа Ҳакимнинг тарғиботчиларидан бўлган Дарозий (1019 й. в. э.) исми б-н боғлиқ. Д. ақидасига кўра, худо одам қиёфасига кириб, инсонлар ўртасида пайдо бўлиши мумкин (шунинг учун улар Ҳакимнинг қайтишига ишонадилар). Д. Куръон мазмунини мажозий талқин қиладилар. Жоннинг кўчиб юриши тўғрисидаги тасаввур туфайли ўлимга бефарқ қарайдилар, ислом дини маросимларини бажаришни шарт деб ҳисобламайдилар. Диний байрамлардан фақат қурбон ҳайитини ва шиаларда мотам маросими ҳисобланган ашурони нишонлайдилар. Д. сунний-

лар томонидан таъқиб қилингани учун шиаларга хос бўлган тақийя талаблари-га амал қиладилар. Барча исмоилийлар каби Д. ҳам шариатни тан олмайдилар. Д. икки қисмга; «омий» («беҳабар») ва «уққол» («билимдонлар», «хабардорлар»)га бўлинадилар. Д.да масжидга бориш, намоз ўқиш одати йўқ. Уларнинг ибодатхоналари «халво» деб аталади. Бу ерда пайшанба кунлари фақат «уққол»ларгина тўпланадилар. Ўрта асрлардан бошлаб Д. ўзларининг меросий мулкларига ва хукмдор амирлар сулоласига эга бўлган. Ливанда друз амирлари ҳокимияти, айниқса, Фахриддин II Маон (1590—1633) ва Башир II Шихоб (1788/9 — 1840) даврларида жуда юксалган. Д. Сурия халқининг 1925—27 й.ларда французлар хукмронлигига ва 1958 й.да Исроилга қарши чиқишларида фаол иштирок этишган. Ҳоз. вақтда Д. Ливан миллий-ватанпарварлар кучлари таркибида жамиятни қайта қуриш учун кураш олиб бормоқда.

ДУАЙЕН (франц. doyen — сардор, бошчи) — дипломатик корпус бошчиси, ўзи ишлаётган мамлакатдаги ҳамкасблари орасида дипломатик даражаси катта ва аввалроқ аккредитация қилинган дипломатик вакил.

ДУАЛА — Камерун ғарбидаги шаҳар, Ури дарёси бўйида, Гвинея қўлтиғидан 21 км ичкарида. Соҳилбўйи провинциясининг маъмурий маркази. Аҳолиси 884 минг киши (1990-й.лар ўргалари). Муҳим савдо, саноат, сиёсий ва маданий марказ. Мамлакатдаги энг катта океан порти, транспорт йўллари тугуни. Аэропорти халқаро аҳамиятга эга. Д. орқали четга ёғоч, какао, кофе, пальма ёнғоғи ва мойи, пахта, алюминий чиқарилади. Кемасозлик, металлсозлик, ёғочсозлик, озик-овқат, тўқимачилик, кимё саноати, пойабзал корхоналари, ойна 3-ди мавжуд. Кўплаб савдо фирмалари ва банклар, Панафрика ривожланиш ин-ти бор.

ДУАЛИЗМ (лот. dualis — икки ёқлама) — бир-бири б-н бирлаштириб бўлмайдиган ҳолатлар, тамойиллар, фикрлаш тарзи, дунёқараш, интилиш ва гносеологик тамойиллар ёнма-ён мавжудлигини тарғиб қилувчи таълимот. Д. плюрализм кўринишларидан бири. Д. терминини немис файласуфи Х. Вольф (1679— 1754) киритган. Д. қуйидаги жуфт тушунчаларни ифодалайди: ғоялар дунёси ва воқеий дунё (Платон), худо ва иблис (яхшилик ва ёмонлик тамойили), худо ва дунё, рух ва материя, табиат ва рух, жон ва тан, объект ва субъект, билим ва эътиқод, у дунё ва бу дунё, табиат салтанати ва илоҳий марҳамат салтанати ва б. Д. фалсафий, диний, антропологик, этик шаклларда намоён бўлиши мумкин. Қад. даврда диний-этик Д. Авестода учрайди. Унда дунё таракқиёти жараёни бир томондан яхшилик, ҳақиқат, ёруғлик, иккинчи томондан, ёмонлик, жаҳолат, қоронғулик ўртасида абадий кураш сифатида тасаввур қилинади. Д. фалсафада дунёнинг негизда бир-бирига боғлиқ бўлмаган икки мустақил нарса — рух ва материя мавжуд деб билишида кўринади. Бу айниқса Р. Декарт ва И. Кант қарашларида кўзга яққол ташланиб туради. Гегель Д.ни идеалистик монизм асосида, яъни мутлақ ғоя ва борлик ўртасидаги қарама-қаршилиқни диалектик синтез асосида бартараф қилишга уринади. Монизмнинг бошқа шакллари ҳам шу йўлдан боради. Д. кейинги вақтда психологиядаги психофизик параллелизм на-зариясига асос бўлди.

ДУАНТЛАР — тезлатгичнинг фаол қисми. Циклотрон ёки фазотронда тезлатувчи кучланиш беришга ва тезлатишга ноқулай бўлган майдон фазасида зарраларни экранлашга хизмат қиладиган тезлатувчи электродлар. Ташқи кўриниши D га ўхшагани учун шундай аталади. Цилиндр шаклли металл кутини тенг иккига бўлинса, иккита дуант ҳосил бўлади (расмга қ.). Д. (Z>, ва D2) юқори частотали генераторга уланади; генератор ҳосил

қилган катта кучланишли электр майдони таъсирида ионлар тезланиш олади (ионлар манбаи Д. марказига жойлаштирилади). D2 дуант Dt дуантга нисбатан мусбат потенци-алли бўлиб, манфий ионларни ўзига тортади ва уларга тезланиш беради. Д. ичида ионларга электр кучи таъсир қилмайди. Ионлар магнит майдони таъсирида айланма ҳаракатланиб, у — ярим давр вақтдан кейин яна икки дуант ўртасида пайдо бўлади. у вақт ичида Д. потенциалнинг ишораси ўзга-ради (D2 манфий, D) мусбат бўлади), ионлар 2), га тортилиб, яна тезланиш олади. Ионлар Д. орасида кўп марта тезланиш олади. Д. вакуум камерага жойлаштирилади.

ДУБ ИПАК ҚУРТИ — к. Эман ипак қурти.

ДУБАЙ, Дибай — БАА таркибидаги шаҳар. Дубай амирлигининг маъмурий маркази. Арабистон я. о.нинг шим. шаркида. Аҳолиси 669,1 минг киши (1995). Форс қўлтиғи соҳилидаги йирик порт. Аэропорти халқаро аҳамиятга эга. Нефть олинадиган р-н маркази. Алюминий 3-ди, курук док (дунёда энг йирик), автомобиль таъмирлаш устахоналари, газ суюлтириш корхоналари, халқаро кутубхона бор. Д. жаҳондаги олтин савдоси марказларидан бири.

ДУБЛЕТЛАР (франц. doublet — иккиланма, қўш), спектрал дублетлар — энергия сатҳининг иккига ажралиши натижасида ҳосил бўладиган, бири-бирига яқин жойлашган спектр чизиқлар гуруҳи. Битта ташқи электронли атомлар (ёки ионлар) спектрларида кузатилади. Д. асосан ишқрри металлларнинг атом спектрларига тегишли; уларнинг атом спектрлари чизикли, яъни ҳар бири атом электрон қобиклари орасидаги ўтиш энергиясига мос чизиклардан иборат бўлади. Д. орбитал моментнинг электрон спини б-н таъсирлашуви натижасида ҳолат энергияси икки ташкил этувчига ажралишидан ҳосил бўлади.

ДУБЛЁР (франц. doubler — икки баравар оширмақ) — 1) бир хил ишни параллел бажарувчи шахс, ташкилот (мас. Д. корхона; космонавтнинг Д.и — бир хил тайёргарликдан ўтувчи ва керак бўлганда асосий космонавтни алмаштирувчи); 2) театрда асосий роль ижрочисини алмаштира оладиган актёр, шунингдек, кинода фильмни дубляж қилишда матн таржимаси бўйича овоз берувчи актёр, махсус тайёргарликни талаб этувчи мураккаб ва акробатик машқларни актёр ўрнига бажарувчи шахс — каскадёр.

ДУБЛИН — Ирландия пойтахти. Ирландия о.нинг шаркида, Лиффи дарёсининг Дублин қўлтиғига қуйилиш ерида жойлашган. Аҳолиси 953 минг киши (1996, шаҳар атрофи б-н). Иқлими денгиз иқлими. Июлнинг ўртача т-раси 15—17°, янв.ники 5°, йилига 842 мм ёғин ёғади. Д. тўғрисида дастлабки маълумот Ирландия манбаларида 291 й.дан учрайди. 9-а.дан Д.ни норманнлар босиб олган. 1170 й.да инглиз-норманн феодаллари қўлига ўтди. 1922 й.дан мамлакат пойтахти. Д. мамлакатнинг сиёсий, иқтисодий ва маданий маркази. Транспорт йўллари тугуни, Ирландия денгизи соҳилидаги мамлакатнинг энг йирик порти. Халқаро аэропорт бор. Д. порти орқали четга чорва моллари, гўшт, тери ва бошқа қ. х. маҳсулотлари чиқарилади. Саноатининг етакчи тармоқлари — озиқ-овқат (пиво пишириш, виски тайёрлаш, гўшт консерва ва б.) ва энгил саноат. Тўқимачилик (17-а.дан поплин тўқиш б-н машхур), тикувчилик, кўн-тери, жут корхоналари бор. Кимё, кemasозлик, машинасозлик (электротехника, приборсозлик, қ. х. машинасозлиги), қурилиш саноати тармоқлари ривожланган. Меъморий ёдгорликлардан Дублин қасри — ҳоз. Адлия саройи (13-а.), Крайстчерч черкови (1038), Сент-Патрик собори (1190), ратуша (1769) ва б. сақланган. Дублин ун-ти (1591), Миллий ун-т, Қиролик мусика академияси, кутубхоналар, музейлар,

хайвонот боғи, Миллий галерея (1864), театрлар бор.

ДУБЛЯЖ (франц. *doublage*), кинофильмлар дубляжи — фильмни бир тилдан иккинчи тилга таржима қилиб яратилган янги фонограмма. Диалоглар таржимаси мазмун жиҳатдан тўғри, фильм қахрамонларининг сўзлашувига — оғиз харакатига мос бўлиши шарт. Таржимон ёки янги матн муаллифи, муҳаррир, реж., актёр, овоз оператори, монтажчи, матн жойлаштирувчидан иборат ижодий гуруҳ амалга оширади. Аввал таржимон Д. қилинадиган фильмни синчиклаб кўриб, ундаги монолог ва диалоглар қайси ва-зиятда, қандай ҳолатда талаффуз қилинишини, аниқ билиб олиши лозим. Таржимадан сўнг муҳаррир ҳар бир сўзни актёр талаффузига солиштириб тахрир қилади. Диалог пайтида лаб ҳаракати айтилаётган сўзга мувофиқ бўлиши лозим. Реж. фильм қахрамонлари овозига мослаб актёр танлайди. Ниҳоят актёр овозига турли шовқинлар (автомобиль, самолёт, шамол, денгиз тўлқини, хайвонлар овози ва б.) қўшиб ёзилади. Муסיқа ва табиий товушлар, одатда, фильмнинг аслидан олинади, баъзан янги вариант ҳам тайёрланади. «Ўзбекфильм»да ҳар йили 70—80 фильм Д. қилинади. Р. Аҳмедова, О. Юнусов, Т. Тожиев, О. Бакирова, Д. Исмоилова, М. Раҳимова, Ё. Аҳмедов, А. Рафиков ва б. Д. санъ-атиға муносиб хисса қўшиб келмоқдалар.

Моҳина Аширова.

ДУБНА — РФ Москва вилоятидаги шаҳар (1956 й.дан). Дубна дарёсининг Волга дарёсига қуйилиш ерига яқин жойда, Москва ш.дан 128 км шимолда. Т. й. станцияси. Аҳолиси 67,4 минг киши (1992). Халқаро Бирлашган ядро тадқиқотлари ин-ти бор. Д.дан Москва номидаги канал бошланади (Катта Волга пристани). Иваньково ГЭС ишлаб турибди. 1960 й.дан Д. таркибига Иваньково ш. ҳам кирган.

ДУБРОВНИК РЕСПУБЛИКАСИ — ўрта асрларда муҳим роль ўйнаган аристократик шаҳар республикаси. Адриатика денгиз соҳилида жойлашган. Дубровник ш. (республика маркази) ни, Далмациянинг соҳил бўйи қисмини, Млет, Ластово о.лари ва б.ни ўз ичига олган. Д. р. Византия (1205 й.гача), Венеция (1358 й.гача), Венгрия (1526 й.гача), Туркия (19-а.бошларигача)нинг вассали бўлсада, амалда 13-а.нинг 2-ярмидан мустақил бўлган. 1806 й.да Д. р.ни Франция босиб олиб, республикани бекор қилган (1808 й.), худудини Иллирии вилоятлари таркибига киритган.

ДУВАХОН, Тувахон (? - 1307) - Чигатой улуси хони (1305—07). Бароқхоннинг ўғли. Иқтидорли чингизий шахзодалардан. Чигатойхон авлоди. Хайду нинг содиқ иттифокчиси, унинг бошқа мўғул давлатларига қарши юришларида мунтазам иштирок этган. Хайду вафоти (1303) дан сўнг унинг ўғли Чопар тахтга ўтирган. Д. унинг даврида ҳам дастлаб бош маслаҳатчи (оталик) бўлиб турган. Чингизий шахзодаларнинг ўзаро низоларига хотима бериш, мўғуллар салтанатини федерация шаклида бўлса ҳам тиклаш учун ҳаракат қилган. Режага кўра, алоҳида мустақил бўлган мўғул давлатлари номигагина бош бўлган коон кўл остида ўзаро тотув яшашлари лозим бўлган; мўғуллар салтанатининг бу-тун худудида савдо қилиш мутлақо эркин бўлиши керак эди. Бу режани коон маъқуллайди, бироқ Ўрта Осиёдаги чингизий шахзодалар ўртасидаги низолар бу режани амалга оширишга имкон бермаган. Чопар кўшини чигатой шахзодалар б-н жанг қилиб ғалаба қозонган. Бироқ Д. бунда шахзодаларнинг томонини олиб, 1305 й. Чопарни тахтдан ағдариб уни ўзи эгаллаган. Шундан сўнг чигатой истилоҳи Ўрта Осиёдаги мўғуллар давлатини англаувчи расмий номга айланган. «Чигатой» давлатининг ҳарбий кучини ташкил этган кўчманчилар сулоланинг аждоди Чигатойхон номи б-н чигатойлар

деб аталганлар, кейинчалик Амир Темур ва темурийлар даврида тўлик шаклланган эски ўзбек адабий тили ҳам «чиғатой тили» деб атала бошлаган. Чингизхоннинг биронта ўғли ҳам Чиғатой каби халқ хотирасида шунчалик мустақкам ўр-нашиб қолмаган. Тарихчи Вассонинг маълумотига кўра Д. 1307 й. фалаж хасталигидан вафот этган.

Ад.: Бартольд В. В., Сочинения, т. 11(1), М., 1963; Мирзо Улуғбек. Тўрт улус тарихи, Т., 1994.

Фахриддин Ҳасанов.

ДУВОЗДАҲ МАҚОМ - к. Ўн икки мақом.

ДУГГА — Тунисдаги қад. Меъморий ёдгорликлар сақланган шаҳар, мил. ав. 4-а.да финикияликлар шаҳри номи б-н машҳур бўлган. Мил. ав. 2-а.да юксак даражада ривожланиб, хашаматли шаҳар деворлари харобалари, Атебан макбараси (мил. ав. 200 й., меъмори карфагенлик Абариш; мурабба тархли, бал. 21 м.га яқин, 3 қатламли минора тепаси пирамидасимон шаклда тугалланган), Рим ҳукмронлиги даври (мил. ав. 46 й.)да эса каптолий форуми харобалари, Лициний терми (мил. ав. 260 й., 370 й.да қайта қурилган; кошин б-н безатилган), 3 минг томошабинга мўлжалланган театр (мил. ав. 168—169 й., диаметри 63 м), цирк (мил. ав. 224 й.), Север Септимий (мил. ав. 205 й.) ва Север Александр (мил. ав. 226 й.) зафар арки, турар жой, куббасимон цистерн, Танит (ёки юнонликлар) ибодатхонаси (мил. ав. 222—223 й.лар), пунияликлар анъаналари асосида қурилган бинолар сақланган. Д.даги қурилишларда асосан тошдан фойдаланилган, кўп қисми хайкал ва кошин б-н безатилган. Ҳозир Д.да Бардо миллий музейи ташкил этилган.

ДУГДОН — хонаки пиллакашлик корхонасида хом ипакка тоб берадиган дастгоқ. Ром шаклида, тепадон, тагдон,

мунчоклик, гўшлик, бағара каби қисмлардан иборат бўлиб, девчарх воситасида ҳаракатга келтирилади.

ДУГОҲ (форс. — икки жой, икки парда, икки пайт) — 1) Ўн икки мақом тизимидаги шўба номи. Дастлаб бутун тон (204 цент) оралиғида жойлашган икки таянч пардали оҳанг ифодаси бўлиб, мазкур тизимдаги Ҳусайний, Ҳижоз каби мукамал (7 поғонали) товушқаторлар асосида ривожлантирилган. Кейинчалик Ҳусайний мақомининг товушқаторига сингиб кетиши натижасида «мақом» номи б-н юритила бошланган; 2) Шашмақом ва Хоразм мақомлари туркумларида 4- мустақил мақом номи. Фартна—Тошкент мақомларида Дугоҳ-Ҳусайний I—VII ашула йўллари, шунингдек, сурнай Д.и, Мушқилоти Д. каби чолғу йўллари мавжуд.

ДУГОҲИ ҲУСАЙНИЙ, Дугоҳ Ҳусайн — 1) Ўрта аср Ўн икки мақом тизимида Ҳусайний мақомининг Дугоҳ шўбаси; 2) Бухоро Шашмақомда Дугоҳ мақомининг наср йўлидаги шўбаларидан бири; 3) Тошкент — Фарғона мақом йўларидаги туркум. У парда тузилиши ҳамда куй-оҳанглар муштараклигида турли вазн-усуллар негизида 7 қисмдан иборат туркумни ҳосил қилади.

ДУГУЙЛАН ҲАРАКАТИ (мўғулча ду-гуйлан — тўғарак) — 19-а.нинг 2-ярми — 20-а.нинг бошида мўғул аратларининг Ички Мўғулистон (Хитой) ва 1903—05 й.ларда Ташқи Мўғулистондаги демократик озодлик ҳаракати. Бирон-бир масалани муҳокама этиш чоғида ҳаракат қатнашчилари тенглик белгиси сифатида айлана бўлиб ўтириб, ҳар бир кишини фикр-мулоҳазасини эшитгач, ҳужжатга айлана бўйлаб имзо чекишган. Тайпин кўзғолони (1851—64) таъсирида юзага келган. Д. х. кенг қўламга ёйилиб Ички Мўғулистоннинг кўп қисмини камраб олган. 10 мингдан ортиқ хона-

донни ўз сафига бирлаштириб, оммавий кўзғолончилар ҳаракатига айланган Ордоснинг Ушэн, Оток ва б. р-нларида дугуйланлар 3 й. (1905—08) давомида халқ ҳокимиятининг органи — халқ кенгашлари (хитойча гуйхуй) ҳисобланганлар. Улар мансабдан четлаштириш, мажбуриятларни бекор қилиш, соликларни йиғиш, суд қилиш, мансабдор шахсларни тайинлаш ва б. б-н шуғулланишган. Д. х. манжур-хитой кўшинлари томонидан бос-тирилган.

ДУДБУРА (форс.) — 1) темирчилар кўраси (учоғи) ёки кулоллар хумдонининг тутунни ташқарига чиқариб юборадиган карнайга ўхшаш қисми. Мўри, мўркон деб ҳам аталади; 2) кўра (ўчок) нинг шохнайза (дам келадиган қувур) ўрнатилган қисми.

ДУДЛАШ, фумигация, газлаш — 1) гўшт ва балиқ маҳсулотларини тутун дуди б-н қайта ишлаш. Маҳсулотларнинг сақлашга чидамини ошириш ва унга ўзига хос таъм, ранг ва хушбўйлик бериш мақсадларида қўлланилади. Д.дан олдин маҳсулот енгилроқ намақобга ботириб олинади. Д.да қисман сувсизланиш (қуриш), шунингдек, дуднинг оксидланишга қаршилиқ хусусияти ва бактерицидлик таъсири вужудга келади. Маҳсулотнинг таъми ва хиди дуд таркибидаги фенол бирикмалари ва органик кислоталарнинг маҳсулотга сингишига боғлиқ. Дуд ҳосил қилиш учун ўтин ва аксарият қаттиқ ёғочларнинг пайраҳаси ва қипиғи маҳсус жиҳозланган камераларда ёқилади вадудлаш печларига ўтказилади. Совук Д. (18—22° — тузланган гўшт маҳсулотлари, 20—40° — балиқ маҳсулотлари) ва иссиқ Д. (30—50° — гўшт маҳсулотлари, 80—170° — балиқ маҳсулотлари) усуллари бор. Дудловчи моддалар таркибида ароматик углеводородлар (мас, 3,4-бензипирен) бор. Шу сабабли Д.да канцероген моддалари бўлмаган дудловчи суюқликлар б-н тутунсиз Д. усулларини жорий этиш

бўйича ишлар олиб борилмоқда. Д.да ишлатиладиган суюқликлар дуд концентрини дистиллаш, бир қатор кимёвий маҳсулотларни аралаштириш ва б. усулларда олинади. Бундай суюқлик Д. жараёнида маҳсулот таркибига киритилади (қолбаса маҳсулотлари) ёки муайян муддат маҳсулот эритмада ивитиби қўйилади (балиқ);

2) пестицидлар гуруҳига кирадиган кимёвий моддалар (фумигантлар) ёрдамида қ. х. ўсимликлари зараркундалари ва касаллик кўзгатувчиларига қарши кураш усули. Қаттиқ, суюқ, газсимон ҳолатдаги кимёвий моддалар ҳосил қиладиган заҳарли газ, тутун, аэрозоллардан фойдаланишга асосланган. Д.ни маҳсус жиҳозланган, пестицидлар буғи ёки газининг таъсир кўрсатувчи микдорини сақлай оладиган жойларда фумигантларни ёкиш ва буғлатиш йўли б-н ўтказилади.

3) мевачилиқда — қуриштиладиган мевалардан мева қоқилари ва майиз солишда маҳсулотга газсимон сульфит ангидрид (олтингургурт газ) б-н ишлов бериш. Маҳсулот рангини ва сифатини яхшилаш, узоқ муддат бузилмай сақланишини таъминлаш мақсадида қўлланилади. Маҳсулотни сифатли Д. ва олтингургурт тутунни бир текис таъсир этиши учун мева ва узум тахта идишларда юпка қатлам қилиб ёйилган ҳолда камераларда ёки фанердан ясалган маҳсус қутиларда дудлатилади. Идишларнинг сатҳи тахм. 60—90 см бўлса, қутининг уз. 120, эни 80, бал. 110 см бўлади. Олтингургурт чуқур-роқ жойда ёки маҳсус тайёрланган ерда ёндирилади. Мева ва узумларни Д.да донатор олтингургурт ишлатилади. Ўрта ҳисобда қутининг 1 м³ га 250 г олтингургурт сарфланади. Дудлаш 30—120 мин. давом этади. Олтингургурт микқори ва Д. муддатига алоҳида эътибор бериш керак. Қуритилган маҳсулотда сульфат ангидрид қолдиги 0,01% дан ошмаслиги лозим. Д.да кўп камерали Д. бўлимининг уз. 3,5, эни 3,5, бал. 3,5 м. Ҳажми 27—30 м³ га тенг бўлади. Бун-

дай каме-ралар хом ғиштдан курилади. Ҳар бир хоначанинг резина қистирмали эшик-часи бўлади. Эшикча тўғрисидаги де-ворда олтингугурт ёндириладиган печка ўрнатилади. Тагидан ўтин б-н иситиладиган чўян плитада олтингугурт ёндирилади. Олтингугурт гази махсус тешикчадан камерага ўтади. Боғдорчилик хўжаликларига ғиштдан куриладиган, уз. ва эни 3,5 м, бал. 2,5 м, ҳажми 27—80 м³ бўлган махсус Д. камера (хо-на)лари курилади. Камеранинг ҳар бир хонасига бир йўла 200 т тахта патнис (ҳар бир патнисда 6—6,5 кг узум) жойланади. Бир иш кунда камерадан 3—4 марта фойдаланилади. Бир мавсумда камеранинг ҳар бир хонасида 100 т узумни Д. мумкин.

Рихсивой Жўраев, Рустам Ризаев.

ДУДУҚЛАНИШ — тутилиб гапириш; нутқ маромининг бузилиши, ҳарф ва бўғинларни тутилиб-тутилиб ёки бир неча марта қайтариб талаффуз қилиш. Кўпроқ болаларда учрайди. Туғма ирсий омиллар (алкоголизм, гиёҳвандлик), кўпинча кўрқши, ҳаяжонланиш (камдан-кам ҳолларда таклид қилиш), ҳомиладорлик давридаги турли зарарли иллатларнинг ҳомила жисмига таъсири, баъзан гўдакликда энди нутқ шаклланаётганда рухий касалликлар б-н оғриш, бош мия шикастлари ва б. касалликлар сабаб бўлади. Айрим ҳолларда дудук боланинг беихтиёр қўл, оёқлари кимирлаб, юз мускуллари учиб туради. Дудуклар уялганда, ҳаяжонланганда кўпроқ тутилиб қолади. Ўз вақ-тида тўғри даво қилинмаса, бола мактабга борганида Д. янада кучаяди, айниқса, ўсмирлар Д.дан уялиб, кам гапиришга, ўз фикрларини бош ва қўл ҳаракати б-н тушунтиришга интилишади. Д. ёш улғайган сари камайиб боради, баъзан Д. умрбод сақланиб қолади (яна қ. Логопедия).

ДУЙСБУРГ — Германиядаги шаҳар, Шим. Рейн-Вестфалия ерида. Рейн дарёсининг ўнг соҳилида, Рейн-Херне канали бошланишида жойлашган. Аҳолиси

523,3 минг киши (1998). Германиядаги энг катта дарё портларидан, ден-гиз кемалари ҳам кира олади (йилига 1 млн. т дан зиёд юк ортилади ва туширилади). Т. й. тугуни, Рур ҳавзасининг ғарбий «дарвозаси», асосий саноат мар-казларидан бири. Металлсозлик, пўлат конструкциялар и.ч., машинасозлик, дарё кема-созлиги, нефтни қайта ишлаш, кимё, озик-овқат саноати корхоналари, шаҳар атрофида тошқўмир конлари бор. Д. порти оқали четга кўмир, кокс, металллар, машиналар чиқарилади; четдан руда, нефть, ёғочтахта, ғалла келтирилади. Дарё кема-созлиги ва металл пайвандлаш ин-тлари бор. Шаҳар 13-а.дан маълум.

ДУК, йик — момик пахта ёки пилладан ип йигириш ва пишитиш мосламаси (қ. Урчук).

ДУКАТ (лот. ducatus — герцоглик) — кад. кумуш ва олтин танга (баъзан, цехин ёки флорин деб ҳам аталган). Ғарбий Европанинг бир қанча мамлакатларида муомалада бўлган. Д. дастлаб Венецияда (1140), кейинчалик кўпгина ғарбий Европа мамлакатларида зарб этилган. 1559—1857 й.ларда Германия ва Австриянинг давлат пули ҳисобланган. Оғирлиги 3,44 г атрофида. Голландияда 1875 й.гача, Австрия-Венгрия 20-а. бошларигача муомалада бўлган.

ДУКЕНТСОЙ - Тошкент вилояти Оҳангарон туманидаги сой. Оҳангарон дарёсининг ўнг ирмоғи. Чатқол тизмасидаги Музбел довонининг жан. ёнбағирларидан оқиб тушувчи 60 дан зиёд ирмокнинг қўшилишидан ҳосил бўлади. Юқори оқимида (чап ирмоғи — Чилтонсой қуйиладиган жойгача) Олатанги, сўнг Д. деб аталади. Уз. 33 км, ҳавзасининг майд. 242 км². Д. қор-ёмғир ва булоқ сувларидан тўйинади, ўртгача кўп йиллик сув сарфи 3,41 м³/сек, ўртгача лойқалиги 120 г/м³. Д. йиллик оқимининг 70—80% март—июнда оқиб ўтади. Ёзнинг 2-ярми, куз ойларида

эса суви 0,30 м3/сек гача камаяди. Д.дан апр.-майда кўпинча сел келади, сув сарфи секундига 56 м3 гача ортади. Қишда кўпинча музлайди.

ДУКИРЛАР, кокилдор антилопалар— кувушшоҳилар оиласига мансуб сут эмизувчилар 2 та уруғининг умумий номи. Танасининг уз. 55—145 см, оғирлиги 4—80 кг. Урғочиси эрка-гига нисбатан йирикроқ. Бошида бир тутам узун юнги ва бир жуфт калта конуссимон шохи бор. Кокилдор, яъни ўрмон Д. и уруғига 15 тур, бутазор Д.и уруғига 1 тур киради. Африканинг Сах-рои кабирдан Жануброқдаги пасттекисликлари ва тоғларидаги ўрмон ва бута-зорларида яшайди. Барг ва мевалар, баъзан ҳашаротлар, қушлар ва ҳайвонларнинг ўлимтиклари б-н озикланади. Овланади.

ДУКИДИ-КАШИАС - Бразилиянинг жан.-шарқидаги шаҳар, Рио-де-Жанейро штатида. Аҳолиси 770,8 минг киши (2000). Штатнинг энг йирик савдо ва саноат марказларидан. Машинасозлик, рангли металлургия, фармацевтика, кимё, тўқимачилик ва озик-овқат саноати корхоналари, нефтни қайта ишлаш зди бор. Шаҳарга 16-а. охирида асос солинган.

ДУККАК — дуккакдошлар меваси; битта уруғчибаргдан ҳосил бўлади. Кўпинча юкорисидан пастгача иккита чок б-н очилади (нўхат, ловия ва б.), баъзи турларида очилмайди (қашқарбеда, себарга, ерёнғоқ). Ерёнғоқнинг дуккаги тупроқ ичида етилади. Д.да кўпинча бир нечта уруғ бўлиб, уруғбандчалари б-н корин чокига бирикади. Д.нинг катталиги, шакли ва тузилиши ҳар хил: кўпчилик турларда тўғри, ясси (нўхат, ловия ва б.), бошқаларида думалок, спиралсимон (беда). Айрим тур ўсимликлардан Д. бир уруғли бўлақларга бўлинади. Ёввойи дуккакли ўсимликларнинг Д. тез буралиб очилади ва уруғлари сочилиб кетади.

ДУККАКДОШЛАР, дуккакдилар (Fabaceae, Leguminoasae) — икки паллали ўсимликлар оиласи (кўп йиллик ва бир йиллик ўтлар, чала буталар, буталар, лианалар ва дарактлар), 500 дан ортиқтуркум, 12000 турни ўз ичига олади. Ер юзининг ҳамма ўлкаларида кенг тарқалган. Айрим систематикаларда Д. 3 кенжа оилага — мимозадошлар (Mimosaceae), цезалпиндошлар (Caesalpinaceae) ва капалакгулдошлар (Papilionaceae) ёки Fabaceae) ажратилган. Кўп турлари дехқончиликда етиштирилади. Барглари мураккаб, пат шакли (жуфт ёки ток), 3 бўлакли ёки панжасимон. Барглари асосида турли шакл ва катталиқда ён баргчалари бор. Меваси бир уяли, битта мевабаргдан ташкил топган дуккак. Якка ёки тўпгулга йиғилган. Гулкўрғони 4—5 бўлакли, косача ва гултожга бўлинади. Гултожи эгри-бугри, 5 тож-баргдан иборат: 1 йирик (елкан), 2 ўртача (эшкак) ва 2 кичикроқ кемача ҳосил қилади. Чангчиси 10 та, баъзан 9—5 та, одатда, 9 таси иплар б-н бириккан бўлиб, биттаси эркин бўлади. Уруғчиси битта, усти тугунчали.

Д.нинг барча турлари ўсимликни азот б-н таъминловчи азот тўпловчи мик-роорганизмлар б-н симбиоз ҳолатда яшайди. Шунингучун ҳам дуккакли дон экинлари бошқа экинлар учун энг яхши ўтмишдош ҳисобланади. Д. қимматбахр озик-овқат, техника, озукабоп ҳамда манзарали ўсимликлардир. Дуккакли дон экинлари халқ хўжалиги учун катта аҳамиятга эга, дони оксил (мас, нўхат, соя, ясиқ ва ҳ.к.), крахмал ва мойга бой (соя, ерёнғоқ ва б.). Суғорма дехқончиликда Д.да энг қимматлилари кўп йиллик ва бир йиллик экинлар ҳисобланади. Мас, беда ғўза-беда алмашиб экишнинг асосий экини. Айрим турларининг пўсти ҳамда ёғочлик қисмида қимматли техник моддалар — гумми, бальзам, смолалар бор. Д.дан дрок (сарик гулли дуккакли чўл ўсимлиги), индиго ва б.дан бўёқлар олинади. Айрим Д. — акация, кўк нўхат, печакгул, бўридуккак манзарали, баъзилари эса — ширинмия ёки қизилмия,

термопис, сано, кассия ва б. доривор ўсимликлардир. Д.нинг кўпчилик турлари заҳарли, ўзида ҳар хил алкалоидлар ҳамда гликозидлар тўплайди.

Ад.: Саҳобиддинов С. С., Ўсимликлар систематикаси. Т., 1969; Ҳамидов А., Набиев М., Одилов Т., Ўзбекистон ўсимликлари аниқяғичи, Т., 1987.

Кўзибой Душамов.

ДУККАКЛИ ДОН ЭКИНЛАРИ - дон (уруғ) олиш учун экиладиган ўсимликлар; дуккакдошларнинг (*Fabaceae*) ка-палакгуллилар кенжа оиласига (*Papilionaceae*) мансуб; шунингдек, улардан тупроқ унумдорлигини ошириш учун алмашлаб экишца фойдаланилади. Дунё бўйича Д.д.э.нинг 17 туркумига мансуб 60 дан ортиқ тури маълум. Осиёда, жумладан Ўзбекистонда ўрис-нўхат, соя, ловия, ясиқ, бурчоқ, вика, нўхат, люпин ва б. тарқалган. Пояси тик (нўхат), чирмашиб (ловия), ўрмалаб (вика) ёки ер бағирлаб (мош, ясиқ) ўсади. Барглари мураккаб патсимон ёки панжасимон. Илдизи ҳар хил шаклда, гул тузилиши капалакгуллиларники сингари. Меваси — дуккак (2—9 уруғли). Уруғи майда (мас, ясиқ) ва жуда йирик, думалоқ, буйраксимон, япаски ва б. шаклда, батамом ёки нуқтали рангли пўстлоқ б-н ўралган. Уруғининг ўзига хос белгиси — уруғ кер-тимининг борлигидир. Ўрта Осиё ша-роитида ўсув даври 60—90 кундан (ўриснўхат, ясиқ) 90—160 кунгача (нўхат, соя, ловия) давом этади. Ғунчалаш ва гуллаш даврида ер устки қисмлари кучлироқ ўсади. Кўпчилик Д.д.э. мевалари бирин-кетин, пастдан юқорига қараб жойлашади, шунинг учун уруғлар баравар пишиб егилади. Соя, ловия иссиққа анча талабчан, майсалари 10—13°, люпин, нўхат уруғлари 5—6°, ясиқ, бурчоқ 3—4° т-рада униб чиқади. Ўриснўхат, бурчоқ майсалари — 8°, соя — 4° гача чидамли, ловия эса — Г да нобуд бўлади. Д.д.э. дон тўли-шиши ва унинг пишиб етилиши фазасида иссиқликни кўп талаб қилади. Соя, люпин намга анча талабчан. Нўхат

ва бурчоқ кургоқчиликка чидамли. Д.д.э. енгил кумлоқ ва кумок тупроқларда жуда яхши ўсади. Нўхат, вика ҳамда дуккак-клилар нейтрал реакцияли туп-роқларда, ловия ва соя ним нордон, люпин нордон тупроқларда яхши усади. Д.д.э. фосфорли-калийли ўғитларга талабчан. Д.д.э. озик-овқат ҳамда озуқа аҳамиятига эга, оксилга бой дон олиш учун экилади. Дони, айникса, тўла пишиб етилмаган дони оксил (12—60%), углевод (11—60%), ёғ (0,5—52%); куруқ модда ҳисобида), витамин, каротинга бой. Пишиб етилган дони бе-восита таомларга ишлатилади. Улардан ёрма, ун тайёрланади. Думбул мевалари сабзавот сифатида фойдаланилади. Д.д.э. дони, кунжараси, пояси ва по-холи чорва моллари ҳамда паррандалар учун қимматбаҳо, протеинга бой озуқадир. Д.д.э. тупроқни азотга бойитади ва экинлар учун муҳим ўтмишдош ўсимлик ҳисобланади. Суғорма деҳқончилик минтақаларида Д.д.э. анғиз ёки оралик экин сифатида (якка ўзини ёки бошоқдошлар б-н қўшиб куз-қиш ва қиш-баҳор даврида) экилади. Кўк масаси қорамол учун озуқа ёки кўкат ўғит сифатида ишлатилади.

Кўзибой Душамов, Ҳалима Отабоева.

ДУКЧИ ЭШОН ҚЎЗҒОЛНИ - қ. Андижон қўзғолони.

ДУКЧИЛИК, йикчилик - дук (йик) ясаш касби. Газлама қўлда тўқилган даврларда бу касб кенг тарқалган. Ўтмишда деярли барча шаҳар ва айрим йирик қишлоқ бо-зорларида Д. дўконлари бўлган. Дўконда дукчи ўз ўғиллари ёки 1—2 халфа ва шогирди б-н ишлаган. Газлама ф-када тўқила бошлагач, Д. касби деярли барҳам топди.

ДУЛО — кад. туркий булғорлар (протобулғорлар) уруғи. Дунайбўйи Булғорияси ташкил этилгунга қадар маълум бўлган кад. хонлар сулоласи Д.дан бошланган. Биринчи Булғор подшолиги вужудга келган пайтдан эътиборан (681 й.)

унинг вакиллари 739 й.гача мамлакатни идора этган. Сулоланинг машхур намояндалари — Кубратхон (584—642), Аспарух (643-701), Тервель (701-718).

ДУЛЬБЕККО (Dulbecco) Ренато (1914) — америкалик вирусолог. Миллати италян, 1947 й.дан АҚШ да. Таркибида дезоксирибонуклеин кислота (ДНК) бўлган онкоген вирусларнинг нормал хужайралар б-н ўзаро таъсирлашиш механизмини тадқиқ қилди. Вируслар ДНК си хўжайра геномларида жойлашиб, унинг таркибий қисмига айланиб кетишини тажрибада биринчи бўлиб исботлаб берди. 8V40 вирусининг ts — мутанти хусусиятини аниқлади (1973). Нобель мукофоти лауреата (1975).

ДУМ — умуртқали хайвонлар танасининг кейинги қисми. Д. сувда ҳаёт кечирувчи хайвонларда тана б-н бир текис қўшилиб кетган думсузгични ҳосил қилади. Кўпчилик курукликда яшайдиган хайвонларда Д. ҳаракатланиш функциясини бажармайди, фақат судралиб юрувчилар ва думли сувда ва курукликда яшовчилар Д.и ҳаракатланишга ёрдам беради. Қушларнинг Д. қисми қиска бўлиб, унга бошқарув патлари бириккан. Сут эмизувчи хайвонлар (маймунлар, опосум, айрим чумолихўрлар) Д.и дарахт шохларига илашиш, сакровчи хайвонлар (кенгуру, кўшоёқ, ер товушқони)да Д. таянч ва бошқарув ёки парашют (олмаҳон, тийн) вазифасини бажаради. Китсимонларнинг калта Д.ида сузгичлари жойлашган. Бир қанча сут эмизувчилар (одамсимон маймунлар) Д.и йўқолиб кетган. Кўп ҳолларда умуртқасиз хайвонлар танасининг кейинги қисми ёки ўсимтаси ҳам Д. дейилади.

ДУМА (рус. — фикрламок) — Россиядаги қонун чиқарувчи-кенгашувчи, ва-колатли муассаса (Боярлар думаси, Давлат думаси); шаҳарнинг ўзини-ўзи бошқариш органлари (шаҳар думаси).

ДУМАЛОҚҚЎЛ - 1970 й.ларгача Амударёнинг қуйи оқимида мавжуд бўлган қўл. Майдони 720 га, ўрғача чуқ. 2,5 м бўлиб, майдонининг 70%ни қамишзор ташкил этган. Қўл атрофини қалин тўқайзорлар ураган. Д. Амударёнинг кичик тармоқларидан келган сув ҳисобига тўйинган. Кўлдан тангабалик, чавоқ ва қизилқанот балиқлар, ондатра овланган. Сув остида водород сульфид гази борлигидан балиқлар қирилиб турган. Д. кейинги йилларда қуриб қолган.

ДУМБА — думбали қўй зотларининг дум илдизи ва думгаза остонасида, тери остида ҳосил бўлувчи ёғ тўплами (думба ёғи номи б-н маълум). Д.ли қўйлар 10—15 кг гача, бўрдоқига боқилганда ўта семиз кўчқорлар 40—45 кг гача Д. ёғи тўплайди. Д.ли қўйлар асосан қурғоқчил ва дашт иқлимли зоналарда бо-қилади. Организмда Д. тўпланиши хусусияти қурғоқчил зона шароитларига мослашув тарзида пайдо бўлган. Йилнинг қулай келиши ва табиий ўтлоқларнинг серҳосил мавсумларида, ем-хашак кўп бўлган шароитларда қўйлар танасида Д. ва б. ёғлар захирасини тўплайди. Қиш фасли, ноқулай об-ҳаво шароитлари, озука тақчиллиги пайдо бўлганда Д. озиқ модда ва сув манбаи тарзида организм эҳтиёжлари учун сарфланади. Сўйилган қўйлар Д.сининг ёғи ўзининг тўйимлилиги, мазаси б-н айниқса Эрон, Афғонистон, Ўрта Осиё мамлакатларида кадрланади.

Ад.: Амиров А. К., Мясосальная продуктивность овец, разводимых в Узбекистане, Т., 1981.

ДУМБАДЗЕ Нодар Владимирович (1928.14.7 - Тбилиси - 1984.5.3) -грузин ёзувчиси. Илк ҳикоялар тўплами — «Қишлоқ болалари» (1958). Дастлабки йирик асарлари — «Мен, бувим, Илико ва Илларион» (1960) қиссаси ва «Қуёшни кўряпман» (1962) романида 2-жаҳон уруши йилларидаги грузин қишлоқларининг оғир ҳаёти акс этган. «Қуёш кечаси»

(1967), «Оқ байроқлар» (1972) романларида замонавий муҳим ижтимоий-ахлоқий масалалар кўтарилган. «Абадият қонуни» (1978)да инсоннинг жамиятдаги ўрни, яшашнинг маъноси мавжуд ҳаётнинг лавҳалар, шахслар орқали акс эттирилган. Д. асарлари чуқур лиризм б-н суғорилган, уларда драматизм юмор б-н уйғунлашиб кетган. Асарлари ўзбек тилига таржима қилинган («Қуёшни кўряпман», 1969; «Кўркманг онагинам», 1982; «Абадият қонуни», 1983 ва б.). «Абадият қонуни» асари асосида ўзбек тилида телеспектакль яратилган (1985).

ДУМБА-ЖИГАР — яхна таом. Қад. чорвадор қабилаларнинг ошхонасига мансуб. Қозоқ ва қирғиз пазандалигида «куйруқ бовур» номи б-н ҳозиргача сақланиб келади. Қўйнинг думба ва жигари яхлитлигича алоҳида-алоҳида идишларда суест оловда думба 45 мин., жигар эса 30 мин. пиширилади. Пишган думба ва жигар совутилгач, япроқ-япроқ (қалинлиги 1—2 см, эни 2—3 см, уз. 4—5 см) қилиб кесилади. Ликобчада бир бўлак жигар устига думба қўйилиб, дастурхонга тортилади.

ДУМБАЛИ ҚЎЙЛАР - гўшти ва ёғи учун боқиладиган дағал ва ярим дағал жунли думбали қўй зотлари. Чўл ва чала чўл минтақаларида боқишга мослашган, ўт-хашак танламайди, узоқ масофаларга ҳайдашга чидамли. Асрлар давомида яйлов шароитида боқилиши туфайли кескин экологик шароитларга мослашган. Йирик Д.к.дан ҳисори, саража, эдилбей қўйлари машҳур. Қўчқорларининг тирик вазни 110—130 (баъзан 180) кг гача, совлиқлари 60—85 кг (баъзан 130 кг) гача боради. Думбаси қўйнинг семизлик даражасига қараб 6—15 кг, баъзи зотлар (ҳисори қўйлари) бўрдоқларида 45 кг гача бўлиши мумкин. Думбасининг шаклига қараб «дўнгалак куйруқ», «тегирмон куйруқ», «айри куйруқ», «кетмон куйруқ», «солфи куйруқ» деб юритилади. Бу зотлар яхши гўшт беради. Д.к.

сўйилганда гўшт чиқиши 53—60%, жун бўйича маҳсулдорлиги паст — 2,0—2,2 кг жун беради. Жуни дағал ва бир текис бўлмагани учун дағал мовут, гилам, кийгиз ва б. маҳсулотлар тайёрланади. Д.к. совлиқларидан 120 кг гача сут соғиб олиш мумкин. Серпуштлиги 105—120%. Эрон, Афғонистон, Арабистон я.о. мамлакатларида, Кавказ, Россиянинг жануби, Ўрта Осиё, Қозоғистонда кўпроқ боқилади.

ДУМБУЛЛИК — 1) дон экинлари уруғи (эндосперм)нинг етилиши бошланадиган фаза; доннинг сут ва мум пишиш даври. Экинлар гуллаганидан 12—16 кун (сутка) ўтганидан кейин бошланади, 7—15 кун давом этади. Бу вақтда уруғда сув (50% га қадар), эрувчан углеводлар ва азот бирикмалари кўп бўлади. Д. даврида муртак тўлик шаклланган ва эндоспермда озик моддалар кўп тўпланади (қ. Дон); 2) пишмаганлик, хомлик, ғўрлик (меваларда).

ДУМЛИ АМФИБИЯЛАР (Caudata Urodela) — амфибиялар синфининг бир туркуми. Д.а. Шим. ярим шарнинг ўрта минтақасида, бир нечта тури Жан. Америкада тарқалган. Ҳаммаси бўлиб 150 га яқин тури бор. Уларнинг ташқи кўриниши калтакесакка ўхшайди. Думи узун, оёқлари қалта, баъзан рудимент хрлда (амфиумада), баъзилари (сирен)да оёқ бўлмайди. Оёқлари сузишда иштирок этмайди. Танаси ва думи ёрдамида сузади. Бўйи 100 см ча. Сирень, протей каби турларида жабра ва ён чизиги умрбод сақланиб қолади. Териси силлиқ, майда шилимшиқ безли бўлади. Д.а. кўпинча сувда яшайди; баъзилари фақат кўпайиш учун сувга тушади. Баъзи турларида неотения содир бўлади. Бир қанча турларида ички уруғланиш юз беради. Бунда эркагининг сперматофори урғочисининг клоакасидаги уруғлик халтасига тушади. 2 тадан бир неча юзтагача тухум қўяди. Баъзилари тирик тугади ёки тухумдан бола очади. Майда умурткасиз хайвонлар

б-н озикланади. Сувда ва нам ерларда ҳаёт кечиради. Асосан, Шим. ярим шарнинг ўрта минтақасида тарқалган. Ўзбекистон ҳудудида Д. а. учрамайди. Аквариумда тритонлар боқилади.

ДУМЛИ ҚҶЙЛАР - тери олиш ва жуни учун боқиладиган, думба ўрнида 12—24 умуртқадан иборат думи бўлган қўйлар. Зотига қараб думи қиска, ориқ («қотма»); узун, ориқ; қиска, ёғли; узун, ёғли бўлади. Романов қўй зотининг дум умуртқаси 12 тагача, ёғсиз, эчки думига ўхшаш, решетилов, цигаъи ва барча меринос зотларининг дум умуртқаси 24 тагача, узун, қотма, сирти жун б-н қопланган. Қорақўл қўйларининг думи ёғли, узун, учи деярли ёғсиз. Кейинги йилларда думбапи қўйлар жунини яхшилаш мақсадида меринос қўйлари б-н чаптиштириб қотма ва ёғсиз думли дурагаъи қўйлар олинмоқда. Бу қўйлар маҳаллий шароитга чидамли, жунининг сифати яхши (қ. Қўйчилик).

ДУМЛУПИНАР — Ғарбий Анadolудаги қишлоқ. Грек-турк уруши даврида Д. ёнида Мустафо Камол (қ. Отатурк) қўмондонлиги остидаги турк армияси 1922 й. 30 авг.да грек босқинчилари устидан ғалаба қозонган. Бу ғалаба Антанта давлатларининг босқинчи қўшинларига қарши туркларнинг зафарли юришини бошлаб берган.

ДУМПАЛЬМА (Nurphaene) — пальмадошлар оиласига мансуб ўсимликлар туркуми. 30 дан ортик тури бор, айниқса, Африкада, МАРда кўп тарқалган. Шохшабаси кенг ёйилган. Барглари шохларининг учида елпиғичсимон жойлашган. Тўпгули кучаласимон, гуллари айрим жинсли, сарғиш ёки қизил. Меваси данакли, эти юмшоқ, ширин. Д.нинг машхур турлари: асл дум-пальма (Н. thebaica) ва дашт дум-пальмаси (Н. согіаsea). Асл Д. Мисрнинг дарё соҳилларидаги ўрмонларда, дашт Д.си эса Шарқий Африка саванналарида, Мадагаскар оро-

лида ўсади, улар тропик мамлакатларда кўплаб экилади. Баргидан сават, бўйра ва чипта тўкилади ҳамда тўшакларга солинади.

ДУМПАРАСТ, узунқуйруқ (Terpsi-phone-paradisi) — чумчуксимонлар туркумининг пашшахўрлар оиласига мансуб қуш. Катталиги чумчукдек. Нарининг иккита дум пати жуда узун, 50 см гача етади. Д. номи шу тарика юзага келган. Жан. Маньжурия ва Приморьедан Ўрта Осиёгача тарқалган. Ўзбекистонда (Фарғона водийси, Тошкент, Самарқанд, Сурхондарё вилоятларига) кеч баҳорда келиб, куз бошларида учиб кетади. Д. тоғ ҳамда тоғ этакларидаги ўрмон ва боғларда яшайди. Дарахтда уя қуради. 4—5 дона тухум қўяди. Турли ҳашаротлар б-н озикланади. Ўзбекистонда алоҳида муҳофазага муҳтож.

ДУМПЕР (инг. dump — ағдармоқ) — сочилувчан юк (қум, шағал ва б.) ларни яқин (2 км гача) масофага ташиш учун мўлжалланган ихчам ўзиағдарар машина. Чаққонлиги, иш унумдорлиги юқорилиги, юкни тез ортиш ва бўшатиш имкони борлиги, қайрилиб олиши шарт эмаслиги (иккала йўналишда ҳам бир хил тезликда ҳаракатлана олиши) б-н оддий (катта) ўзиағдарар машиналардан фарқ қилади. Д. кузови ҳайдовчи ўриндиғининг олдида жойлашган, ҳайдовчининг ўриндиғи буриладиган қилиб ясалган, бошқариш қурилмалари Д.ни орқага ҳам ҳайдашга имкон берадиган қилиб тузилган. Д. қурилишда, санат корхоналарида, аэропорт ва вокзалларда ишлатилади.

ДУМПКАР (инг. dumper) — юкларни қиска масофага (2 км гача) ташиб, ўзи ағдарадиган тепаси очиқ вагон. Д.да кумир, руда, қурилиш материаллари ва б. ташилади. Д. кузови пневматик ёки гидравлик қурилма ёрдамида юкни ён томонга ағдаради. Д.га 60—180 т гача юк ортиш мумкин. Бошқа вагонлардан аф-

заллиги шуки, у исталган юкни 1,5 мин. да ағдарилган имкон беради.

ДУМСИЗ АМФИБИЯЛАР (Salientia, Ecaudata, Anura) — амфибиялар син-фининг бир туркуми. 2500 тури маълум. Кенг тарқалган, амфибияларнинг энг юқори тузилган гуруҳи. Тузилиши бақага ўхшайди. Танаси калта, япалоқ ва кенг; думсиз, оёқлари яхши ривожланган, орқа оёғи олдингисига нисбатан анча узун бўлиб, сакраб юришга мослашган. Итбалигида дастлаб орқа оёқлари, кейин олдинги оёқлари пайдо бўлади. Бўйни жуда қисқалигидан боши танасидан яққол ажралиб турмайди. Д. а., асосан, хашаротлар б-н озикланади. Тухуми (увилдириғи) сувда уруғланади. Метаморфоз орқали ривожланади. Тухумдан чиққан итбалиғи жабра орқали нафас олади, сувда яшашга мослашган. Умуртқаларининг тузилишидаги тафовутларга қараб Д. а. 6 та кенжа туркумга бўлинади: 1) бирламчи думлилар — жуда қадимги Д.а. бўлиб, ҳозир қирилиб кетган, қолдиқлари қазилма ҳолида учрайди; 2) силл икоёқ бақалар; 3) увиллоқ бақалар — пипалар, пихли бақалар ва б.; 4) сассиқ бақалар, 5) қурбақалар — бақақуруллоқлар, қисқабошли бақалар ва б.; 6) бақалар — тор оғизли ва курак оёқли бақалар ва б. Д. а.нинг типик вакиллари бақа ва қурбақатр. Ўзбекистонда яшил қурбақа ва кўл бақаси тарқалган.

ДУМҒАЗА (sacrum) — 1) бешта думғаза умуртқасидан таркиб топган яхлит суяк; 15—16 ёшгача умуртқа оралиқ тоғайларидан иборат бўлади, кейинчалик суякляниб, бир бутун Д. су-яғига айланади. Д.нинг икки ёнбошидаги қулоксимон юзаси ёнбош суягининг шу хил юзаси б-н бирлашиб, чаноқ бўшлиғини ҳосил қилишда иштирок этади. Д. умуртқаларининг кесимталаридан вужудга келган тешиқлар орқали қон томир ва нервлар ўтади; 2) хайвонларда бир неча умуртқадан тузилган дум суяғи ва устидаги гўшт б-н ёғ ҳам Д. деб аталади.

ДУНАЕВСКИЙ Исаак Осипович [1900.18(30). 1, Лохвица, ҳоз. Полтава вилояти — 1955.25.7, Москва] — композитор, дирижёр, Россия халқ артисти (1950). Замонавий рус оперетта ҳамда мусиқали кинокомедия асосчиларидан, кўшиқ жанрининг йирик устаси. 12 та оперетта, 3 балет, кантаталар, драматик спектаклларга мусиқалар ёзган. Айниқса, «Қувноқ йигит-қизлар», «Дарвозабон», «Цирк», «Капитан Грант болалари», «Бой келин», «Волга-Волга», «Қубань казаклари» каби фильмлар учун яратган, симфонизм б-н йўғрилган мусиқалари ва кўшиқлари оммавийлашган. Ижодий услуби куйчанлик ва хатто гармониялари оҳангдорлиги, хилма-хиллиги, жаз ритмларидан унумли фойдаланилганлиги б-н ажралиб туради. Оммабоп кўшиқ жанрининг янги турларини кашф этган: кўшиқ — марш («Спорт марши», «Энтузиастлар марши», «Қувноқ ша-мол ҳақида кўшиқ» ва б.), кўшиқ — вальс («Мактаб вальси», «Вальс кечаси») ва б. Д. га бағишланган «Дунаевский оҳанглари» номли фильм ишланган (1963). Ўғли Максим Д. (1945, Москва) — отаси анъаналари давомчиси, «Емелянинг бахти» (1975), «Капитан Грант болалари» (1987) каби мюзикллар, 30 дан ортик, фильмлар («Хайр, Мэри Поппинз», «Уч мушкетёр» ва б.)га эсда қоларли мусиқалар яратган.

ДУНАЙ (юн. Istros — Истр; нем. Donau; венгерча Duna; болгар ва сербча Дунав; чехча Dunaj; руминча Dunărea) — Европадаги дарё, уз. хажатидан Волгадан кейин 2-ўринда. Уз. 2850 км, хавзасининг майд. 817 минг км². Бошланиш жойи куйилиш жойидан 678 м баланд. Шварцвальд тоғларининг (Германия) шарқий ён бағридан бошланиб Қора денгизга қатта дельта ҳосил қилиб куйилади. Германия, Австрия, Словакия, Венгрия, Хорватия, Сербия, Болгария, Руминия, Украина худудларидан оқиб ўтади. Д. оқиш тавсифига кўра юқори, ўрта ва қуйи Д.га бўлинади. Юқори Д. (Вена ш.гача) — тоғ

дарёси, чукур ва тор водийдан оқади. Ўзанининг кенглиги 350 м гача. Ўрта Д. (Венадан Темир Дарвоза тангисигача) Ўрта Дунай текислигидан оқади. Водийси кенг (5—20 км). Тоғ ва тепаларни кесиб ўтган жойларда тангилар (Венгрия Дарвозаси, Вишеград йўлаги, Темир Дарвоза ва б.) ҳосил қилган. Бу жойларда ўзани 150 м гача торайиб, чуқ. 20—70 м га етади. Д.нинг Сербия-Руминия чегараси бўйлаб ўтган Жердап деб аталувчи 120 км узунликдаги водийси жуда тор (0,6—1,5 км). Дарёнинг серостона ва тезокар жойларидаги ўзани кемалар ҳаракатини анча қи-йинлаштиради. Қуйи Д. (Темир Дарво-задан қуйилишигача) Қуйи Дунай текислигидан оқади. Водийсининг кенглиги 7—20 км. Қуйилиш жойидан 80 км юқорида дельтаси (майд. 3500 км²) бошланади. Дельта қисмида 3 та асосий тармоққа бўлинган.

Д.нинг режими мураккаб: баҳорда тўлиб оқади, ёз ва кузда тошиб, қишда суви камаяди. Ўртача сув сарфи юқори оқимида 420 м³/сек, ўрта оқимида 1900 м³/сек, қуйилиш жойида 6430 м³/сек. Бир йилда келтирган сувининг ўртача ҳажми 203 км³. Д. Қора денгизга йилига 120 млн. т. оқизик ва минерал моддалар келтиради. Киш со-вуқ келганда 1,5 ой-гача музлайди. Д.нинг 300 ирмоғи бор, шундан 34 тасида кема қатнайди. Энг йирик ирмоқлари: ўнгдан — Инн, Драва, Сава, Морава; чапдан — Морава, Тиса, Олт, Серет ва Прут. Д.нинг иқтисодий аҳамияти катта. Дарёдан транспорт қатнови, гидроэнергия олиш, суғориш, шаҳар ва саноат марказларини сув б-н таъминлашда фойдаланилади, балиқ овланади. 2 та йирик ГЭС (Руминия ва Сербия чегарасида), ГЭСлар каскади (Австрия ва Германияда) бор. Дельтасида камишзор кўп. Регенсбург ш.дан (Германия) бошлаб Д.да йил давомида кема қатнайди. Даре бўйида 100 дан ортик. порт, шаҳар ва пристань жойлашган. Энг йириклари: Регенсбург, Вена, Брагислава, Будапешт, Белград, Русе, Галац, Измаил ва б.

Д. — халқаро дарё. Дунайда кема қатнаш режими ҳақидаги 1948 й.да қабул қилинган конвенцияга кўра кемалар дарёда эркин сузиш ҳуқуқига эга; Дунайбўйи давлатларидан бошқа давлатларнинг ҳарбий кемалари қатнаши ман этилган; конвенциянинг бажарилишини назорат қилувчи Дунай комиссияси (барча Дунайбўйи давлатлари аъзо) тузилган.

ДУНАЙ МАДАНИЯТИ - неолит, энеолит ва жез даври археологик ёдгорликлари. Археологик тадқиқотлар Ўрта Дунай ҳавзаси (ҳоз. Австрия, Венгрия ва Чехия ҳудудлари) йирик маданият марказларидан бири бўлганини кўрсатади. Д. м. Дунай бўйида яшаган қабилалар ҳаётига оид. Бу даврларда кулолчилик кенг ривожланган. Сопол идишлар нақшлар б-н безатилиб, оқ, сарик, қизил ранглар б-н бўялган. Аёл хайкалчалари кўп топилган. Бу даврларда аҳоли, асосан, овчилик, ибтидоий деҳқончилик ва хонаки чорвачилик б-н шуғулланган. Ойболта, теша, тўрт қиррали мис бигиз ва б. меҳнат қуроллари пайдо бўлган, от қўлга ўргатилган. Мис халқалар, билагозук ва бўйин такин-чоклари, турли шаклдаги жўмракли, қулокли, дастали, оёкли сопол идишлар бу давр маданиятининг асосий ёдгорликларидир. Топилган хилма-хил жез қуроллар, безаклар, олтин ва қумуш исирга ва б. тақинчоқларнинг ху-сусиятига кўра, бу даврда металл ишлаш техникаси анча ривожланган. Дунай бўйи ақолиси Миср ва Месопотамия б-н яқин маданий алоқада бўлган. Д. м. заминида Гальштат маданияти вужудга келган.

ДУНАСР (форс, ду — икки ва араб, наср — ёрдам, ғалаба) — анъанавий мумтоз мусиқа шаклларининг таркибий тузилмаси; қуй ривожини таъминловчи воситалардан бири. Д., асосан, мақом йўллари, шунингдек, бастакорлик ижодиётига молик ашула ва чолғу намуналарида учрайди; унда одатда бошланғич қуй тузилмаси (сархат ёки даромад) бир окта-

ва баландликка кўчирилиб (ўзгармай ёки қисман ўзгарган ҳрлда) такрорланади.

ДУНБУЛОҚ — Қирғизистоннинг Ўш вилоятидаги қад. турар жой харобаси (Ўзгандан 5 км шим.да, Ясси дарёсининг чап соҳилида). Майд. 30x270 м. Ички қўргонининг майд. 90x50 м. Уч томони хандақ б-н ўралган, тўртинчи томони жар. Археологик қазилар натижасида Д.нинг қалин маданий қатлами (10 м атрофида) очилган. У 3 босқичдан иборат. Биринчиси мил. ав. 3—1-а.ларга оид, ундан чизикли оч қизил нақш солинган кулолчилик буюмлари топилган; иккинчиси милоннинг дастлабки асрларига оид; унда сопол идишлар б-н бирга бўртма нақш солинган идишлар, ёргучок, идиш бўяғич ҳамда тош ва суяқдан ишланган зеб-зийнат буюмлари кўп учрайди; учинчиси 6—8-а.ларга оид; бу босқичда қўлда ясалган ва чизикли, кабарик ва кунгурали нақшлар солинган идишлар тарқалган. Д. ёдгорликлари Фарғона водийси қабиаларининг антик ва илк ўрта даврларига оид дехқончилик маданиятини аниқлашга ёрдам беради.

ДУНГАН ТИЛИ — дунганлар тили. Сино-тибет тили оиласига мансуб. Бу тил вакиллари Шинжон вилояти (Хитой) ва Марказий Осиёда (асосан Қирғизистонда, қисман Қозоғистон ва Ўзбекистонда) истиқомат қилади. Д.т.да тахм. 70 мингдан ортиқ киши сўзлашади (1990 й.лар ўргалари). Д.т. таркибида туркий, араб, форс тилларидан ўзлаштирилган сўзлар кўп. Ёзуви кирилл алифбоси асосида.

ДУНГАНЛАР (ўзларини лаохуэйхуэй ёки чжуньюаньжин деб атайдилар) — Марказий Осиёда яшайдиган халқ. Умумий сони 70 минг киши атрофида (1990-й.лар ўргалари). Қозоғистон, Қирғизистон, қисман Ўзбекистонда яшайди. Дунган тилида гаплашади. Д. Хитойдаги хуэй халқи б-н этногенетик жиҳатдан бирдир. Д. рус графикасига асосланган ўз ёзувига эга. Ислоннинг сунна ва ши

мазҳабларига эътиқод қилишади. Д. аждодларининг келиб чиқиши фанда ҳали узил-кесил ҳал қилинган эмас. Баъзи олимлар Д. араблар б-н аралашган хитойлар, баъзилар эса Хитойга келиб ўрнашиб қолган форс, турк қабиалари деб ҳисоблайди. «Дунган» номи Синьцзянь вилоятида 18-а.да пайдо бўлиб, Хитойнинг ички вилоятларидан кўчиб келиб, ўтроклашиб қолган ҳарбий хизматчилар, савдогарлар, хунармандлар ва б.ни ифодалаган (баъзан «Дунган»нинг этимологиясини тун гань — ҳаммаси Гань-судан» ёки двун янжинь — «Хитойда яшовчилар» деб талкин этадилар). Хитойнинг Ганьсу, Шэньси, Ланьжоу ва б. вилоятларида яшаганлар. 1861—78 й.ларда Хитойнинг шим.-ғарбида Цинь сулоласи зулмига қарши дехқонлар кўзғолони бўлиб ўтди. Кўзғолонда Д. ва б. халқларнинг камбағал табақаси асосий куч эди (қ. Тайпин кўзғолони). Кўзғолон энгилди, натижада 1877—78, 1881—84 й.ларда Д. тўда-тўда бўлиб Қозоғистон ва Қирғизистон ерларига қочиб ўта бошлади ва шу ерларда ўрнашиб қолди. 20-а. бошларида Д. халқ бўлиб шаклланди, тили, маданияти, адабиёти ва ўз мағбутига эга бўлди. Д. асосан, дехқончилик (буғдой, шоли, жўхори, қанд лавлаги, тамаки ва б.), боғдорчилик, хунармандчилик б-н шуғулланади.

ДУНЁ — 1) барча материя шакллариининг бир бутун мажмуи, ер курраси ва ундаги барча мавжудот; 2) моддий бойликлар мажмуи; 3) маълум бир ижтимоий тузумга, ўзига хос маданий, ижтимоий-тарихий хусусиятларга эга бўлган кишилик жамияти (мас, қадимги Д.); 4) диний тасавурларда ердаги ва охирагтаги ҳаёт (бу Д., у Д.). Илмий қарашлар бўйича Д. моддий ва маънавий Д.га ажратилади.

ДУНЁ (биологияда) — организмлар системасит энг юкори таксономик категория.

ДУНЁ ВАҚТИ — бошланғич мери-

дианнинг ўртача Куёш вақти. Бошланғич меридиан қилиб шартли равишда Гринвич (Буюк Британия) расадхонасидаги меридиан олинади. Д. в. ярим тундан ҳисобланади ва Тошкент вақтидан 5 соат кеч бўлади (мас, Тошкентда соат 17 бўлганда Д. в. 12 бўлади). Астрономик йиллик журнал ва таквимларда астрономик ҳодисаларнинг юз берадиган пайти Д. в.да берилади.

ДУНЁ ОКЕАНИ — Ер шарини ўраб турган сув қоплами (қ. Океан).

ДУНЁ ТОМОНЛАРИ (уфқ томонлари) — уфқ (горизонт)нинг 4 асосий нуқтаси: шимол (Ш. ёки N), жануб (Ж., S), шарқ (Ш., O ёки E), ғарб (Ғ., W). Баъзан уфқнинг тегишли чораги (шим., жан., шаркий ва ғарбий) томонларини ҳам Д. т. дейилади.

ДУНЁ ЎҚИ - қ. Олам ўқи.

ДУНЁ ҚУТБЛАРИ (Шимолий қутб ва Жанубий қутб) — қ. Олам қутблари.

ДУНЁВИЙ ЧИЗИҚ - нисбийлик назариясида тўрт ўлчовли фазода моддий зарранинг ҳаракати траекториясини ифодаловчи чизик. Тўрт ўлчовли фазо координаталари (x, y, z) га вақт координатаси (?) ҳам қўшилади. Тўрт ўлчовли фазода ҳар қандай зарра ҳаракатини ўзига мос Д. ч. б-н солиштириш мумкин. Бу чизикда ётган нуқта (дунёвий нуқта) вақт оралиғида зарра ҳаракати координатасини ифодалайди. Хусусий ҳолда зарранинг текис ва тўғри чизикли ҳаракати тўғри Д. ч. мос келади. Д. ч. тушунчасидан махсус ва умумий нисбийлик назариясида кенг фойдаланилади.

ДУНЁВИЙ ЭФИР — қадимда бутун дунё бўшлиғини, шу жумладан жисмлардаги атомлар ва молекулалар оралиғини ҳам тўлдириб туради, деб тахмин қилинган яхлит муҳит (қ. Эфир).

ДУНЁНИНГ ЕТТИ МЎЪЖИЗАСИ -қ. Етти мўъжиза.

ДУНЁҚАРАШ — дунёга ва инсоннинг ундаги ўрнига, кишиларнинг ўз атрофидаги воқеликка ва ўз-ўзига муносабатига бўлган умумий қарашлар тизими, шунингдек, бу қарашларга асосланган одамларнинг эътиқодлари, идеаллари, билиш ва фаолият тамойиллари. Д. кишининг ёши, ҳаётий тажрибаси, билими, мафқураси б-н боғлиқ. Д.да жамиятда шаклланган фалсафий, илмий, диний, сиёсий, ахлоқий, ҳуқуқий, эстетик билимлар, қарашлар ўз аксини топади. Шахснинг Д.и ижтимоий муносабатлар б-н ҳамбарчас боғланган. Д. инсоннинг ўзини ва дунёни зарурий равишда англаши ҳамда баҳолаши асосида шаклланади. Бу жиҳатдан Д. воқеликнинг инсон онгидаги субъектив инъикосидир. Айрим индивиднинг онги б-н боғланган индивидуал Д., муайян ижтимоий гуруҳ, қатлам, синф, миллат ва жамият миқёсидаги ижтимоий онг б-н боғланган ижтимоий Д. мавжуд. Булар бир-бирини тўлдиради, бир-бирига таъсир қилади, бир-бирини ривожлантиради. Дастлаб индивид дунёни ҳиссий сезади (дунёни ҳис қилиш). Бунда индивид воқеликни бевосита ҳиссий инъикос этиш натижасида англайди. Кейин воқелик ҳақида тўплаган билимлари асосида индивиднинг Д.и пайдо бўлади. Бу дунёни англаш дейилади. Шахснинг дунёни англаши орқали унинг ўзини англаши ҳам шаклланиб боради. Шу тариқа дунё ҳақидаги барча билимлар юксак даражада умумлаштирилади ва яхлит Д. шаклланади. Д. инсониятнинг тарихий тараққиёти мобайнида ривожланиб борган. Унинг қуйидаги шаклларини курсатиш мумкин: 1. Мифологик ёки афсоналарга таянувчи Д. У воқелик ҳақидаги мифологик билимлар тўпланган ва тизимга солинган бир даврда вужудга келган, борлиқнинг инсон онгидаги ҳаёлий инъикоси сифатида қад. давр кишилари учун хос бўлган. Улар воқеликни турли ривоятлар ва афсо-на-

лар асосида тасвирлаб, уни қахрамонлар, ёвуз ва хайрли кучларни акс эттирувчи образлар тарзида билишган. Табиатдаги жонсиз жисмларни жонлантириб, олов, сув, ҳаво, табиат ҳодисаларини ҳам муайян жонли образларнинг намоён бўлиши деб ҳисоблашган. 2. Диний Д. У оламдаги воқеа ва ҳодисаларнинг сабабларини илоҳий, ғайритабиий куч б-н боғлаб тушутиради. Диний эътиқод, туйғу, диний ақидаларга ишониш, илоҳий кучларга сифиниш диний Д.нинг муҳим жиҳатлари ҳисобланади. 3. Турмуш б-н боғланган (қундалик) Д. Унда ақлга сиғадиган тасаввурлар, олам ва одам тўғрисидаги оддий анъанавий қарашлар акс этади. 4. Фалсафий Д. Унда бутун борлиқ, табиат, жамият, инсон руҳияти ва тафаккурининг энг умумий жиҳатлари идрок этилади, шу асосда оламнинг умумлашган назарий модели яратилади. Фалсафий Д. дунёқарашнинг бошқа шакллари таянади, улардаги умумий қонуниятларни, жиҳатларни англашга ҳаракат қилади. Фалсафий Д.нинг шаклланиши ва ривожланиши фалсафанинг пайдо бўлиши б-н узвий боғлиқ. Инсон воқеликка муайян мақсад, манфаат ва қизиқишлардан келиб чиқиб ёндашади. Д.нинг мафкура б-н боғланганлигининг сабаби ҳам шундадир. Д.нинг қўлами, мазмуни, маркази ёки таянч нуқтаси каби жиҳатлари бор. Д. қўлами индивиднинг бутун ҳаёти мобайнида ривожланиб, кенгайиб борувчи жиҳатини ифодалайди. Д. мазмуни индивид онгида воқеликнинг хилма-хил жиҳатлари қай даражада қамраб олинганлигини акс эттиради. Д. маркази ёки таянч нуқтаси деганда, индивиднинг қандай шахсий ҳамда ижтимоий манфаатлар мажмуаси доирасидан туриб олам ҳақида фикр юритиши тушунилади. Инсон ўз ҳаётида ўзидан илгари ўтган кишиларнинг турмуш тажрибасига, тўплаган билимларига таянади. Д. кишиларнинг ахлоқ меъёрлари, ҳаётдаги интилишлари, қизиқишлари, меҳнат ва турмушларига таъсир кўрса-тиб, катта амалий маъно касб этади.

Бахтиёр Тўраев.

ДУНИМСАР — 1) оғирлик ўлчов бирлиги; қиймати 1 ман нинг 1/16 улушига тенг. Ўрта Осиёда кенг қўлланган. Оғирлик ўлчов бирлиги маннинг улушли қиймати ишлатилган ва жойига қараб ҳар хил булгани учун Д.нинг қиймати ҳам ҳар хил бўлган. Бухорода 2,5 истор ҳам Д. деб юритилиб, 54 г га тенг бўлган (1 Д.=2,5 истор = 2,5-21,6 г = 54 г). Бухоронинг 25,6 кг ли мани бўйича 1 Д.=1,6 кг бўлган. 19-ада катта Д. катта (16 пудли) маннинг 1/16 улуши, яъни 16,38 кг бўлган ва 1 пуд деб, кичик Д. кичик (8 пудли) маннинг 1/16 улуши, яъни 8,19 кг булган ва 0,5 пуд деб юритилган. Д. Тошкент, Фарғона, Хўжанд ва б. вилоятларда қарийб қўлланилмаган; 2) бугдой экиладиган ер майдонини ҳам тахм. белгилашда қўлланилган бирлик; 1 Д. бугдой экиладиган ер майдони 1 Д. майдон ҳисобланади.

ДУНИТ (Янги Зеландиядаги Дунтоғи номидан) — ута асосли интрузив тоғ жинси. Асосан оливиндан (85—100%) иборат. Қўшимчалари хромит ва магнетит. Ранги қора, тўқ ва оч яшил. Д. бор жойда платина, никель, кобальт, хром, тальк, хризотил-асбест конлари учрайди. Д. одатда қисман серпентинлашган бўлади. Ўзбекистонда Томди тоғларининг шим.-ғарбида кичик линзасимон шаклда топилган. РФ (Урал, Байкалбўйи), Арманистон ва б. жойларда учрайди. Д.дан ўтга чидамли материаллар тайёрланади.

ДУНКАН (Duncan) Айседора (1878.27.5, Сан-Франциско — 1927.14.9, Ницца) — америкалик раққоса. «Модерн» раке мактаби асосчиларидан. Мумтоз рақс мактабини инкор қилган ва «эркин ҳаракат»ни тарғиб этган. Юнон пластик ҳаракатларидан фойдаланган, балет кийимини юнонларнинг ички кийими — хитон б-н алмаштирган, оёқ яланг рақсга тушган. 1921—24 й.лар Россияда яшаган

ва Москвада шахсий студиясини ташкил этган. 1922 й.да С. Есенинга. турмушга чиқиб, совет фуқаролигини қабул қилган.

ДУНС СКОТ (Duns Scotus) Иоанн (тахм. 1266, Макстон, Шотландия — 1308.8.11, Кельн) — шотланд схоласт илоҳиётчиси, файласуф. Унинг таълимоти (скотизм) томизмга қарши эди. Фома Аквинскийни кескин танқид қилди. Фалсафа б-н илоҳиётни бир-бирдан ажратишга, фалсафани черков таъ-кибидан халос қилишга уринди. Д. С.нинг қарашлари ўз даврида Рим папаси хукмронлигига қарши қаратилган кучлар манфаатини ёқлади.

ДУНТИНХУ — Хитой шаркидаги қул. Цзянхань текислигида, Янцзи дарёсининг унг соҳил водийсида жойлашган. Қирғоқлари паст, ботқоклашган. Майдонни қиш ойларида 4—5 минг км² дан ёз ойларида 10—12 минг км² га етади. Сув сатҳи мавсумий, 10—15 м гача узгаради. Чук. 8 м гача. Д.га кема қатнайдиغان Сянцзян, Юаньцзян, Лишуй ва Цзишуй дарёларининг суви қуйилади. Янцзи дарёси оқимини (5 та ирмоғи орқали боғланган) тартибга солиб туради, ёз (май— сент.)да дарёнинг 40 дан 60% гача тош-кин сувларини қабул қилади. Кўлда кема қатнайди, балиқ овланади. Д. атрофида шоличилик б-н шугулланилади.

ДУН-ХУ («Шарқий ху») — қадимда Шарқий Мўғулистон ва Жан. Манжурияда яшаган қабилалар гуруҳининг хитойча номи. Мил. ав. 3-а. охирида хунлар томонидан тор-мор этилган. Д.-х.ларнинг қолган-қутганлари кейинчалик ухуанлар ва сяньби номи б-н машхур бўлган.

ДУНЬХУАН — Хитойдаги қад. шаҳар, Ганьсу провинциясининг чекка ғарбида. Д. 1-минг йилликда Хитойни Жан. ва Ғарбий Осиё орқали Европа б-н боғлайдиган Буюк ипак йўлида муҳим ман-зил бўлган. Д.дан 14 км жан.-ғарбда ғорларга жойлашган будда монастири

— Цяньфодун («Мингта Будда ғори»; 353—366) бор. 480 га яқин ғор сақланиб қолган (энг каттаси Могао, 366). 1899 й. ғорлардан бирида Хитой, Ҳиндистон, Марказий Осиё ва Кичик Осиё я. о.да яшаган халқлар тилида ёзилган 20 мингдан ортиқ кўлёзма топишган. 1907 й. бу топилмаларнинг кўп қисми А. Стейн экспедицияси томонидан Англияга олиб кетилган ва Британия музейига топширилган, бир қисми Пекин кутубхонасида сақланмоқда.

ДУО — худога илтижо қилиб, ўзи ёки бошқалар учун узок умр, бахт, нажот тилаш ва ёмонликни қайтаришни сўраш. Бунда Д. килувчи маълум бир хатти-ҳаракатни адо этади (мас, мусулмонларда икки кўлини юзига тортиб фотиҳа қилади). Д. барча динларнинг асосий элементларидан бири ҳисобланади. У ибтидоий даврда сўзнинг сеҳрли кучига ишониш, унинг ёрдамида илоҳий кучлардан фойдаланиш мумкин деган ишонч асосида шаклланган. Д.ни қайси тилда қилишнинг аҳамияти йўқ. Лекин ислом дини ақидаси бўйича, агар талаффузини ўрнига қўя олса ва мазмунидан огоҳ бўлса, дуони араб тилида қилиш афзалдир. Д.нинг икки тури бўлади. Биринчиси, «маъсура», яъни матни Куръон, ҳадис ёки бошқа диний манбаларда аниқ белгилаб кўйилган Д.лар. Уларни бузмай, қўшмай, қандай кўрсатилган бўлса ўша тарзда ўқийдилар. Иккинчиси, «мухтараа», яъни Д. матнини ўзи тўқиб, эркин ҳолатда илтижо қилиш. Бут, санам ва сохта маъбудаларга ёлвориб илтижо қилиш ҳам Д. турига қиради. Исломи ақидаси бўйича, фарзанд ато этиш, шифо бериш, балоқазодан асраш, инсофтавфик каби хожатлар фақат Аллоҳнинг ўзидан сўралади. Ундан бошқадан сўрашлик ширк ва куфр саналади.

ДУОБАСОЙ — Сурхондарё вилояти Сариосиё ва Узун туманларидаги сой. Юқори оқимида Чормоголсой, қуйи оқимида Чошсой деб номланади. Тўполон

сув омборига қуйилади. Бойсунтоғ тиз-масининг Хўжапирён ва Хурсанд-тоғ тармоклари шарқий ён бағирларидан оқиб тушадиган 50 дан ортиқ ирмоғи бор. Уз. 33 км, сув тўплаш майд. 244 км². Д. юқори ва ўрта оқимида нишаби катта, чуқур ва тор водийда тез оқади. Ҳавзаси нисбатан баланд ва нам ҳаво оқимларига рўпара жойлашганли-гидан ёғин кўпроқ ёғади. Шу сабабли Д.да сув анча кўп, ўртacha сув сарфи 5 м³/сек чамасида. Д. кор-музликлардан тўйинади. Тўлинсув даври май—июнда бўлади, дек.—январда суви камаяди. Д.дан Чош қишлоғи сув ичади.

ДУОДЕНОСТАЗ — ўн икки бармоқ ичак (қ. Ингичка ичак) ҳаракат фаолиятининг бузилиши. Бунда ичакда суюқ бўтқага ўхшаш овқат лукмаси (химус) туриб қолади. Ўн икки бармоқ ичак йўлининг механик сабабларга кўра қисман тўсилиб қолиши (яллиғланиш, ўсма ва ҳ. к. туфайли), унда нерв таъминотининг бузилиши ва б. сабаб бўлади. Меъда ва ичак соҳасида оғрик, айниқса овқат истеъмол қилгандан сўнг кўнгил айниши, қусиш кузатилади. Рентгенологик, фиброскопик, монометрик ва б. текширишлар асосида ташхис қўйилади. Касаллик асосан жарроҳлик йўли б-н даволанади.

ДУОЙИ БАД (форс— қарғиш) — кимнидир қарғаб, унинг зарарига қилинган дуо. Мас, ота-она қарғиши, маз-лум қарғиши ва ҳ.к. Хадиси шарифда ота-она, мусофир ва мазлум (зулм қилинган)ларнинг дуолари шаксиз қабул қилиниши таъкидланган. Д. б.нинг зидди — дуойи хайрдир. Дуойи хайрда кимнидир алқаб ёки олқишлаб, унинг ҳаққига қилинган дуо тушунилади. Пайғамбарлардан Нух (ас) ўз қавмларини Д. б. қилганлар. Натижада уларга Аллоҳ таоло тўфон балосини юборган. Ислom динида Д. б. қилиш тавсия этилмайди. Бир инсон ёки ҳатто фарзанд ёмонлик қилиб, кўп зарар келтирган тақдирда

ҳам, уларнинг шаънига фақат дуойи хайр қилиб, яратгандан уларга инсофтавфик сўрашлик улуғ инсоний фазилатлардан эканлиги уқтирилади.

ДУОТУЗИ, манглайтузи — якка ҳолда пешонага, жуфт ҳолда чаккага тақиладиган тақинчок; зийнат буюми. Хоразм аёлларининг ёмон кўздан асровчи тумори. Тузилиши энгил шабака усулидаги айланма нақшлар б-н қопланган зарҳалланган қумуш турунж шаклида бўлиб, атрофи зигираклар б-н хр-шияланган. Қуйи қисмига шокилалар ўрнатилган. Юзасига қуръон оятлари битилган кўк рангли шишадан, атрофи феруза кўзлар б-н ўралган садафдан жилолаб тайёрланган хиллари ҳам бор, шунингдек, ичига дуо ёзилган қоғозча соладиган садафдан тайёрланган ҳуққача — қутича тури ҳам учрайди. Д. бош кийимига илгак б-н мустаҳкамланади. Ҳозир урфдан қолган.

ДУОХОНЛИК — дуо ўқиш, дам солиш б-н шуғулланиш. Ислom анъаналари бўйича Қуръони карим ва хадиси шарифларда кўрсатилган муайян дуолар ўқиб турилади. Айни вақтда ман-тиксиз, пойма-пой сўзларни ўзича ўқиб дам солиш ҳоллари ҳам учрайди. Ислom дини нуқтаи назаридан булардан биринчиси руҳсат этилган бўлиб, уни тўғри ўқиб, кўрсатилган тартибда ижро этиш мумкин; иккинчиси эса мутлақо ман этилади ва у б-н шуғулланиш фирибгарлик, алдамчилик ва гуноҳ ҳисобланади. Умуман Д. касби б-н кифояланиб, жисмоний ёки ақлий меҳнат б-н шуғулланмаслик шаръан салбий хусусиятлардан биридир (яна қ. Азайимхонлик).

ДУПЛЕКС АЛОҚА (лот. duplex — икки томонлама, қўш) — икки томонлама электр алоқа усули; бунда хабарларни бир вақтнинг ўзида ҳам узатиш, ҳам қабул қилиш мумкин. Д. а. пунктларининг ҳар бирида узатувчи ва қабул қилувчи икки аппарат ёки узатиш ва қабул қилиш зан-

жирлари бир-бирдан ажратилган битга аппарат бўлади (қ. Симплекс алоқа).

ДУПЛЕКС ЖАРАЁН (металлургияда) — кетма-кет жойлашган икки эритиш агрегатида пўлат олиш усули. Конвертер-мартен печи, конвертер-электр печи, индукцион вакуум печи-ваккумли ёй печи Д. ж.га мисол бўла олади. Сифатли пўлат олиш учун ав-вал чўян конвертерда (бес-семер ёки томас конвертериди) пўлатга айлантирилади, суяқ пўлат мартен пе-чига куйилиб, олтингургурт, фосфордан тозаланади ва кимёвий таркиби яхшила-нади. Д. ж. болғаланувчан чўян олиш ва кулранг чўяндан сифатли куймалар тай-ёрлаш учун ҳам ишлатилади. Бунда чўян аввал вагранкааа эритилиб, сўнгра алан-гали печь ёки электр печда қиздириб иш-лов бериш йўли б-н қиёмига етказилади.

ДУПЛИКАЦИЯ (лот. duplicatio — икки марта ортиш) — хромосомалар бир қисмининг икки ёки кўпроқ марта ортиши туфайли уларнинг ўзгариши. Д. хромосомалар қисмларининг ўзаро ал-машинуви ёки гомологик хромосомалар ўртасидаги кроссинговер бир хил тен-гликда содир бўлганида кузатилади. Хро-мосомаларнинг Д. бўлган қисмида шу жойда жойлашган генлар такрорланади. Бундай кўшимча генлар ўша хромосо-ма ичида ёки унинг учларидан бирида жойлашиши, баъзан бирор бошқа хромо-сомага бирикиши мумкин. Д. янги ген-ларнинг ҳосил бўлиш жараёнида муҳим аҳамиятга эга (яна қ. Мутация, Хромосо-малар).

ДУР, инжу (хитой тилидан) — 1) моллюскаларнинг мантия терисида шарсимон ёки нотўғри шаклда пайдо бўладиган маҳсулот. Д.нинг таркиби чиганоклар таркибидан фарқ қилмайди ва асосан кальцитдан иборат. Жуда оз миқдорда сув, органик ва б. моддалар бўлади. Энг йирик ва юқори сифатли Д.лар илик сувли океанларда ҳамда чу-чук сув ҳдвзаларида яшайдиган Pteria ва

Margaritana деб аталадиган икки тавақали моллюскаларда топилган.

Д.га ҳар хил ранглари б-н жилоланиб турадиган концентрик тузилишдаги мар-варид қатламлари хос бўлади. Табиатда пушти ранг ёки сарғиш оқ, баъзан қора рангдаги, қаптар тухумидек келадиган Д. энг қимматбаҳо ҳисобланади. Д. Баҳрайн ороллари, Қи-зил денгиз, Япония, Шри-ланка, Австралия қирғоқлари яқинида ва б. жойларда яшовчи моллюскалардан олинади. Россиянинг Мурманск вило-яти, Узок, Шарқ, Хитой, Шим. Америк-ка атрофларидаги денгизларда ҳам Д. бор. Д.нинг табиий заҳиралари озайиб кетганлиги сабабли 20-а. бошларидан сунъий йўл б-н кўпайтирилмоқда (мах-сус ҳавзалар ва оқиб юрувчи катта идиш-ларда кўпайтирилади. Бунинг учун ёш чиганокларнинг мантия териси сиртига майда шарсимон кум зарраларини жой-лаштириб, тахм. 10 йил давомида бокиб йириклаштирилади). Бу усул ҳозир Япония ва Хитойда кенг қўлланилади; 2) зеб-зийнат буюми. Д.нинг йирик ва майда (марварид) доналари тақинчоқлар (тиллақош, исирға, узук, тўғноғич ва б.) ни безашда ишлатилади. Шунингдек, саралаб олинган йирик Д.лардан ипга тизиб тайёрлангани (мунчок) бўйинга тақилади. Д. қадимдан заргарликда кенг фойдаланилган, қимматбаҳо металллар (олтин, кумуш ва б.)дан тай-ёрланган бу-юмларга қимматбаҳо тошлар б-н бирга қадалган.

ДУР ЗИРАСИ, зира-ад-дур — узун-лик ўлчов бирлиги; мусулмон мамла-катларининг кўпчилигида қўлланилган. Қиймати 50,3 см га тенг бўлган.

ДУРАГАЙ — ирсий белгилари б-н бир-бирдан фарқ қиладиган орга-низмларни жинсий ёки вегетатив усул-да ўзаро чагиштириб олинган наел. Ўсимликшуносликда тур ичи ва узок, шакллар (турлараро, туркумлараро) Д.лар учрайди. Тур ичи Д.лари бир турга мансуб икки навни, тур хилларнинг ин-

дивидларини частиштириш йўли б-н олинади. Географик узок Д. (хар хил геномли) бир туркумга оид икки турни, икки ёки ундан ортик, турга мансуб навларни, бир оилага мансуб икки туркумни частиштириб олинади. Ҳоз. даврда қ.х. экинларининг тезпишарлиги, ҳосилдорлигини ошириш, ҳосил сифатини яхшилашда биринчи бугин Д.лардан фойдаланиш кенг йўлга қўйилган. Мак-кажўхори, кунгабоқар, помидор, қанд лавлаги ва б. уруғчилигида биринчи ав-лод Д. уруғларидан фойдаланиш юқори самара беради (қ. Гетерозис).

Ўзбекистонда Д. ипак қурти селекциясида катта ютуқларга эришилган. Чорвачилиқда хар хил тур, авлод ёки зотларга мансуб ҳайвонларни ўзаро частиштириш натижасида олинган янги наел Д. дейилади.

ДУРАГАЙ УРУҒ — ирсияти хар хил навлар, турлар ва туркумларни частиштиришдан олинган уруғ. Д. у. ота-оналари генларининг кайта жуфтланиши ва трансгрессия (қўшилиб таъсир этиши) асосида янги белги ва хусусиятларни ўзида мужассам этади. Генлар назоратидаги белги ва хусусиятлар дурагайларнинг хар бир бўғинида янгидан ри-вожланади. Д. у. олиш усули ва тартиби сунъий дурагайлашган, яъни бир навнинг гулини (оналигини) иккинчи навнинг чанги (оталиги) б-н чанглашдан иборат. Д. у. генетик тадқиқотлар, шунингдек, селекцияда янги навлар яратишда ота-она организмларининг бирон-бир муҳим белгиларини янги навларга ўтказишда қўлланилади. Биринчи бўғиндаги Д. у. гетерозис белгиларига эга бўлади.

Дехкончиликда Д. улардан ғўза, маккажўхори, оқ жўхори, қанд лавлаги, бодринг, сабзавот экинлари ҳамда кўпчилик ем-хашак экинлари ҳосилдорлигини оширишда кенг фойдаланилади. Айниқса маккажўхорининг Д. у.ни етиштириш бўйича махсус уруғчилик хўжаликлари тармоғи ташкил этилган. Шунингдек, буғдой ва мойли

экинларнинг Д. уларидан фойдаланиш имкониятлари ҳам ўрганилмоқда. Асосан, биринчи бўғин Д. улар экилади. Иккинчи ва ундан кейинги бўғинларда уларнинг ҳосили пасаяди. Д. уларни кўплаб олиш усуллари топилган ҳолдагина улардан унумли фойдаланиш имконияти туғилади.

Д. уларни етиштириш усуллари ўсимликнинг биологик хусусиятларига, чу-нончи, гуллаш типига қараб белгиланади.

ДУРАГАЙЛАР КЎЧАТЗОРИ - энг яхши ўсимликларни танлаб олиш мақсадида дурагайларни ўстириш, кўпай-тириш ва ўрганиш учун барпо этиладиган дала (майдон), бошланғич уруғлик материали экиладиган кўчатзор. Д.к.га 1-, 2-, 3-бўғин (Ғр F2, F3), ахёнда — юқори бўғин дурагайлари экилади ва ўрганилади. Д. к.да нисбий генетик барқарорлаштириш ишлари ўтка-зилади ва селекция кўчатзорига экиш учун F3 дан энг яхши элита ўсимликлари танланади. Агар дурагайлашда гомозигота ота-она шаклларидан фойдаланилган бўлса, Д. к.да танлаш F2 дан, агар гетерозиготали (мураккаб частиштиришларда) ота-она шаклларидан фойдаланилган бўлса F, дан бошланади. Д. к.да қиёсий баҳолаш учун дурагай комбинацияларининг ота-она шакллари ёки асосий районлаштирилган стандарт нав ҳам экилади.

ДУРАГАЙЛАШ — ирсий белги ва хусусиятлари б-н фаркланувчи ўсимликлар ва ҳайвонларни ўзаро частиштириш. Натижада ота-она организмларининг белги ва хусусиятларига эга бўлган дурагай организм пайдо бўлади. Д.да частиштириш учун олинган ота ва она организмлар Р ҳарфи б-н (Р, — она; Р2 — ота), она шакли 9 (кўзгу) оталик — сf (қалқон ва найза), частиштириш эса х белгилари б-н; дурагай авлодлари (бўғинлари) лот. F ҳарфи остига қўйилган тартиб рақамлари б-н ифодаланади (мас; F, — бирин-

чи, F2 — иккинчи ва ҳ.к. авлодлар). Д. жинсий хужайралар иштирокида ҳамда вегетатив тана органлари иштирокида ўтказилади. Жинсий хужайралар иштирокидаги Д.да асосан ирсий белгиларни белгиловчи генлар, хромосомалар катнашади. Бунда оналик ва оталик шакллари ген ва хромосомаларининг ўзаро фавқулодда қўшилиши эвазига кўплаб рекомбинантлар — янги белги ва хусусиятларга эга ўсимликлар F2 ва келгуси авлодда ажралиб чиқади ҳамда бу селекция ишини олиб бориш учун катта манба ҳисобланади.

Жинсий хужайралар иштирокида Д. табиий ва сунъий бўлиши мумкин. Табиий Д. табиатда жуда кенг тарқалган ҳодиса бўлиб, фақат тур-хиллар, турлар ўртасидаги рўй бериб қолмай, ҳар хил турлар, ҳатто туркумлар ўртасида ҳам юз бериши мумкин. Пайдо бўлган табиий дурагайлар эволюция ёки селекция жараёнида танлаш учун материал бўлиб хизмат қилади. Сунъий Д. тезпишар, серҳосил, касаллик ва ҳашаротларга чидамли янги навларни, чорвачиликда эса сермахсул, табиий иқлим зоналарига мослашган ҳайвон зотларини яратишда қўлланилади. Дурагай популяциялари ичидан танлаш керакли белгилар мужассамланган янги навлар ва зотлар яратиш имкониятини беради. Д. генетика ва селекция фанлари асосида келиб чиққан бўлиб, генетикада ирсий белги ва хусусиятларнинг авлоддан-авлодга ўтиш қонунларини, белгиларнинг ўзаро узвий боғланиши — корреляция кўрсаткичларини ўрганиш ва б. мақсадларда; касалликларга ва ҳашаротларга чидамли, серҳосил, ҳосилнинг сифати юқори бўлган қ. х. экинларининг янги навларини, чорвачиликда сермахсул ҳайвон зотларини яратишда қўлланилади.

Д.нинг бир қанча услублари ва шакллари мавжуд. Д. тур ичида Д. (бир турга мансуб, лекин генетик жиҳатдан фаркланувчи индивидларни чагиштириш), турлараро Д. (ҳар хил турга мансуб индивидларни чагиштириш) ва тур-

кумлараро Д. (турли туркумга мансуб индивидларни чагиштириш), навлараро Д. (генетик фаркланувчи иккита навга мансуб индивидларни чагиштириш) ва б.га бўлинади. Турлараро ва туркумлараро Д. географик узок шаклларни дурагайлаш ёки генетик узок, Д., тур ичида ва навлараро, нав ичида чагиштириш тур ичида Д. дейилади. Географик узок, Д.нинг генетик ҳамда селекцияда амалий ва назарий аҳами-яти катта, чунки унда тур ичида дурагайлашда ҳосил қилиб бўлмайдиган» белги ва хусусиятларга эга шакллар пайдо бўлади. Генетик узок, Д. имкони-ятлари бир қатор омиллар: турларнинг хромосомалари сони ёки уларнинг генетик конституцияси б-н фаркланиши; турларнинг географик ажралиб қолиши; кўпайиш цикллариининг мос келмаслиги; жинсий кўпайиш органлари тузилишидаги фарқлар; чанг найчалари ва уруғчи тўқималарининг номуто-носиблиги сингари четдан чангланишга тўсқинлик қилувчи омиллар; қўшилувчи гаметаларнинг генетик номутаносиблиги, ядро ва цитоплазманинг физиологик номутоаносиблиги; зиготанинг яшаш шароитига мослаша олмаганлиги туфайли ривожланишнинг бошлан-ғич даврида нобуд бўлиши ва б. б-н чекланган. Мас. гўзада хромосомалари ҳар хил турларнинг узок Д.да чагишмаслигини бар-тараф этиш учун пайванд қилиш йўли б-н олдиндан вегетатив яқинлаштириш усули, ота-она ўсимлик турларининг чанги аралашмаси б-н чанглаш, F, дан воситачи сифатида фойдаланиш, чанглашни оналик гуллари устунча ва тумшукчаларининг турли хил ривожланиш босқичларида ўтказиш, оналик шакллари гулининг тумшукчасини ўсишини тезлаштирувчи моддалар б-н ишлаш, колхицин таъсир эттириб диплоид ота-она турларининг хромосомалари сонини икки баравар ошириш каби усуллардан фойдаланилади.

Д.нинг бир қанча усуллари бор. Оддий Д.да — ота ва она сифатида олинган (икки хил ирсий хусусиятга эга бўлган)

бир турга мансуб икки ўсимлик бир-бири б-н частиштирилади (Ах Б). Оддий частиштириш икки нав, икки тур, икки авлод ўртасида олиб борилиши мумкин. Мураккаб Д.да хар хил шаклларни — бир турга мансуб бир неча навни ўзаро частиштиришдан олинган дурагайлар яна бир-бири б-н частиштирилади [(АхБ) х (БхГ)]. Такрорий частиштириш да оддий частиштиришдан олинган дурагай яна ўша она (А) ёки ота (Б) форма б-н частиштирилади [(Ах Б) х А ёки (Ах Б) хБ]. Погонали частиштиришда оддий дурагай (АхБ) хар йили бошқа-бошқа формалар б-н частиштирилади [(АхБ) х В]. Реципрок частиштиришда биринчи галда она сифатида олинган ўсимлик иккинчи галда ота, ота эса она сифатида олинади (АхБ ва БхА). Бек кросс Д. — биринчи ёки учинчи бўғин дурагайларини ота-она шаклларининг бири б-н бир ёки кўп марта қайта частиштиришдир. Булардан ташқари, яқин қариндошлик частиштириш (инцухт — ўсимликларда, инбридинг — ҳайвонларда) усули ҳам мавжуд. Бунда четдан чангланувчи ўсимлик 5—6 йил ўзидан частиштирилса, инцухт линия хосил бўлади. Бундай икки хил линиялар ўзаро частиштирилса, линиялараро дурагай, икки хил линиялараро дурагай ўзаро частиштирилса, кўш линиялараро дурагай хосил бўлади. Оддий ва мураккаб Д. чорвачиликда янги зот етиштириш ва айрим ирсий белгиларни яхшилаш мақсадида, ўсимликшу-носликда эса янги нав етиштириш б-н бирга ўсимликнинг гетерозис формаларини яратиш, экинлар хрейддорлигини оширишда қўлланади.

Вегетатив Д.нинг (тана қисмлари) куртак пайванд (куртаклар кўчаклар пўстлогига ўтказилади) ва искана пайванд кўринишлари бор (қ. Пайванд). Вегетатив Д. асосан мева-боғдорчиликда қўлланилади.

Д. микроорганизмларда ҳам ўтказилади. Бунга генетик инженерия ва биотехнология услубларида бир хужайрали организмдан ДНК таркиби ажратиб олинади ва унинг ўрнига инсон

ёки бошқа ДНК моддаси киритилади ва шу ДНК топширигига биноан янги дурагай организм ишлай бошлайди. Шу усулда ўстириш гормони, инсулин каби ўта керакли моддалар ишлаб чиқарилади.

Йўлдош Узоқов.

ДУРАДГОРЛИК — ёғочсозлик хунари; касб-хунар тури. Д. уйсозлик, асбобсозлик, аравасозлик, қайиқсозлик, жавонсозлик, эшиксозлик, бешиксозлик, эгарсозлик, элаксозлик, сандиксозлик, панжарасозлик сингари жуда кўп тармоқлардан иборат. Д. б-н шуғулланувчилар халқ орасида уста, дурадгор, дурезгар, нажжор, эшиксоз, аравасоз, элаксоз каби номлар б-н аталади. Д. тармоқларининг ҳаммаси учун умумий бўлган иш жараёни — ёғоч қирқиш, тилиш, йўниш, рандалаш, пармалаш ва х. к. Шу туфайли Д. усталари ишлатадиган асбоблар (қ. Дурадгорлик асбоблари), хом ашёлар (тут, ёнғок, жийда, чинор, қайрағоч, тол, терак, эман, қарағай, арғувон, олча, олма, ўрик, нок ва б. дарахт тахталари, гўлалари, елим, темир миҳ, ёғоч миҳ ва х. к.) ҳам деярли бир хил.

Д. хунарамдликнинг энг қад. турларидан. Жамият тараққиёти жараёнида инсон учун зарур хар хил буюмлар Д. усталари етишиб чиқишини тақозо этган. Ибтидоий жамиятда овчилик, балиқ овлаш, ўсимлик илдизларини кавлаб олиш каби жараёнларда тош асбоблар қатори Д.нинг ибтидоий буюмлари ҳам қўлланилган. Тош даврига оид топилмалар орасида тош қуролларнинг ёғоч соплари, ёғоч қуроллар (таёқ, ёй, найза) ва х. к. учрайди. Темир ва жез даври ёдгорликлари Д. касбининг анча мураккаблашганини, Д. буюмларининг хили кўпайганини кўрсатади. Кишиларнинг ғорлардан чиқиб уйлар (чайла, чордоқ, ертўла, пахса уй ва б.) қура бошлаши, чорвачилик ва дехқончилик урф бўлиши [мол кўралар қуриш, омов, ғалтакарава, ариқ қазиладиган буюмлар ва сув чиқариш воситалари (чигир, тарное) ясаш, меҳнат қуроллари (белкурак, болта,

кетмон, ўрок, пичок) учун соплар ишлаш] Д.нинг турли тармоқларига оид дастлабки на-муналар вужудга келишига сабаб бўлди. Сув бўйида яшайдиган аҳоли орасида балиқ овлаш ва алоқа воситалари (ов асбоблари, соллар, қайиқлар) пайдо бўлди. Шу тарзда Д. хунармандликнинг муҳим қисмига айланди, мустақил касб сифатида ажралиб чиқди. Жамият тараққиётининг кейинги даврларида Д. тармоқларининг ҳар бири мустақил ривожланди ва мураккаблаша борди. Мас, энг қадимги юк ташув воситаларидан бири бўлган ғалтакрава ўрнини арава эгаллади (от, эшак, туя, ҳўкиз каби ҳайвонлар қўлга ўргатилгач) ва Д.нинг аравасозлик (эгарсозлик ҳам шунинг ичида) тармоғи ривожланди. Уйсозликнинг дастлабки кўринишлари (чайла, чордоқ, ертўла кабилар қуриш) тараққий этиб, пахса, тош, ғишт, ёғоч уйлар қурила бошлаши б-н бу тармоқ ичида янги-янги касблар (эшиксозлик, деразасозлик, панжарасозлик, жавонсозлик ва б.) юзага кела бошлади. Уйсоз дурадгорлар асосан уйнинг синч, устун, хари, тўсин, васса, шарафа каби қисмларини ясаб, уларни жой-жойига қўйганлар. Эшиксоз, деразасоз ва панжарасозлар уй учун махсус эшик, дераза, панжара, дарво-за ва х. к. тайёрлаганлар. Сандиксоз, бешиксоз дурадгорлар уй ичи жиҳозлари ясашга мутахассислаша борди. Кўп ҳолларда дурадгорлар бирваракайига Д.нинг бир неча тармоғи бўйича ҳам ишлайверганлар (мас, жавонсоз уста сандик ҳам, дераза ҳам ясайверган). Уйсоз дурадгорлар сафига кейинчалик полсоз, шифтсоз дурадгорлар қўшилди. Уй-рўзғор буюмларини ясайдиган дурадгорлар бора-бора Д.нинг махсус тармоғини ташкил этди. Д.нинг бир неча минг йиллик тараққиёти унинг баъзи тармоқларининг санъат даражасига ўсиб чиқишини таъминлади. Асбобсозлик, ёғоч ўймакорлиги, панжарасозлик, сандиксозлик касбида ишловчи

Д. усталар бу тармоқларнинг етук санъат намуналарини яратдилар. Мусика

асбоблари (датор, сетор, чортор, танбур, ғижжак, чанг, дойра, най, сурнай ва х. к.) ясовчи Д. касблари пайдо бўлди. Д. тарихида Хитой ёғоч пардозлаш (сайқал, жило бериш, бўяш, локлаш) санъати, Европа кемасозлиги, ўзбек ўймакорлиги ва х. к. машхур. Ўзбекистон худудида қадимда қурилган масжид ва мадрасаларнинг эшиклари ўймакор нақшлар б-н безатилган. Самарқанд, Бухоро, Кўхна Урганч, Хива, Панжикент ва б. шаҳарлардаги 9—12-а.ларга оид кўхна ёдгорликларда ишлатилган ёғоч материаллардан Д. меъморликнинг ажралмас қисми бўлганлигини кўриш мумкин. Бу даврга оид ўймакорлик ва асбобсозлик буюмлари турли-туман гул ва ислимий нақшлар, Қуръон оятлари ва шеърӣ мисралар б-н безатилган. 14—15-а.ларга оид меъморий ёдгорликларида (айниқса Амир Темури даврида қурилган бино ва иншоотларда) Д. тармоқларининг янада мукамаллашгани кўринади. Д. услубларида ёғочларни йўниш, уларга ишлов беришда, муайян композиция асосида уларни бирлаштиришда, деталларнинг аниқ, ихчам ва силликлигида давр руҳи акс этди. 19-асрнинг ўрталаригача ўзбек усталари анъанавий Д.ни давом эттирдилар, унинг баъзи тармоқларини шакллан-тирдилар. 19-а. охири ва 20-а. бошларидан ўзбек дурадгорлиги Европа ва рус Д. элементлари б-н бойиди. Д. махсу-лотларининг янги — европача нусха ва турлари пайдо бўлди. Собиқ Иттифок даврида Д.нинг ўзбек халқига хос анъанавий тармоқлари (аравасозлик, бе-шиксозлик, эгарсозлик ва б.) ўрнига мебель (стол, стул, шкаф, диван, пианино ва б.) ясаш авж олди, уйсозлик, дастгоҳсозлик, хўжалик жиҳозлари ясаш каби тармоқлар ривожланди. Ўзбекистон мустақилликка эришгач, ўзбек халқининг анъанавий Д. услублари қайта тикланиб, қадимий Д. услублари янгидан ривожланмоқда. Д.да Ўзбекистондаги ҳар вилоятнинг ўзига хос анъаналари ва услублари қайта тикланмоқда.

ДУРАДГОРЛИК АСБОБЛАРИ — ёғочни қайта ишлаш учун мўлжалланган дастаки ёки механик асбоблар. Д. а., асосан, рандалаш, арралаш, пармалаш-ўйиш, ўлчаш-белгилаш ва ёрдамчи асбобларга бўлинади. Ёғоч рандалашда ранданинг қуйидаги хиллари ишлатилади. Шерхебель — ёғочни бўйлама ва кўндаланг йўналишда дастлабки дағал рандалаш учун ишлатиладиган, пўлат кескичи ярим айлана шакли энсиз ранда. Оддий ранда, арраланган ва шерхебель б-н рандаланган ёғоч устидан ишлов беришда қўлланилади. Пўлат кескичининг тиғи тўғри ва энли бўлади. Кескич ранданинг тағи (кафти) б-н 45— 50° бурчак ташкил этади. Пайраҳа синдиргичли ранда, ёғоч сиртини узил-кесил силлиқдаш учун қўлланилади. Пўлат кескичига ўтмас учли «тилча» маҳкамланади. «Тилча» пайраҳаларни синдириб туради. Жапс ранда (фуганка), катта юза ва узун қирраларни узил-кесил рандалашда қўлланилади 4). Шлифтик — икки кескичли калта ранда. Олдинги рандалашдан қолган но-текисликларни йўқотиш учун ишлатилади. Цинубель, ишлов берилган юзаларда майда ғўдирликлар ҳосил қилиш учун ишлатилади. Пўлат кескичи майда тишли қилиб ясалади, 5). Металл асосли ранда— рандаларнинг такомиллашган хили. Пўлат кескичи болға б-н урмасдан маҳкамланади. Ранданинг қуйидаги хиллари профилли (нақшдор) юзаларни рандалашда ишлатилади. Букри ранда (горбач), ёғоч асосининг кафти бўйлама йўналишда ботик ёки қабарик бўлиб, эгри юзаларни рандалашда ишлатилади. Кониш ранда (зензубель) — асоси баланд ва энсиз, кескичи куракча шакли ранда. Деталь чеккаларидан чорак ва тирноқ, (фальц)лар очиш ҳамда тозалашда қўлланилади. Фальцгобель — тахтада тирноқ ва чораклар очиш учун ишлатиладиган ранда. Кескичи битта бўлади. Гратобель — фальцгобелнинг бир тури. У б-н кўнадаланг кесими учбур-чак шакли тирноқ очилади. Шпунтубель (пазник), тахта ёнлари ёки юзасида тўғри

бурчакли ўйик (шпунт) очиш учун ишлатиладиган ранда. Унда бир-бирига винт б-н бирлаштирилган иккита асос бор. Қўшқулок ранда (грунтубель), асосига иккита даста ўрнатилган, кескичи бир тиғли; илмоқ шакли, трапеция шаклида очилган ўйикларни текислаш ва тозалаш учун ишлатилади. Нов ранда (калевка), тахта четларида турли нақшли профиллар очиш учун ишлатилади, 12). Ёғочларни арралашда саржин арра, бурч арра, дастарра ҳамда калта аррадан фойдаланилади. Ёғочда уя, ўйик ва тешик ўйиш учун пероли марказловчи парма, қўл парма, чуқур пармалайдиган бурғи ва исканадан фойдаланилади.

Дурадгорлар ёғочни йўниш, текислашда теша, пойтеша ва б.дан фойдаланишади. Механик қирқиш асбоблари га турли электр арралар, мас, занжирли электр арра; диски электр арра, электр ранда ва фреза, силлиқлаш станоклари ҳамда комбинацияланган (арралайдиган, фрезалайдиган ва пармалайдиган) станоклар қиради.

Ўлчаш - белгилаш асбобларига рулетка, метр, бурчаклик — ғўния, кронциркуль, , рейсмус, ватерпас, шовин, штангенциркуль, микрометр ва б. қиради. Ёрдамчи асбоблар эгов, болға, омбур, қирққич (кусачка), ясси омбур, гайка калитлари ва отвёртка, шунингдек, ёғоч болғалардан иборат.

Ад.: Гурвич А. О., Дурадгорлик ишлари, Т., 1966.

ДУРА-ЕВРОПОС — Фурот дарёсининг ўрта оқими бўйида жойлашган қад. шаҳар харобаси (мил. ав. 300 — мил. 256 й.). Подшоҳ Салавк I томонидан бунёд этилган. Мил. ав. 2-а.нинг 2-ярмидан Парфия подшолиги, мил. 165 й.дан Рим империяси таркибида. 256 й. Эрон б-н бўлган урушдан кейин сосонийлар қўшини томонидан вайрон қилинган. Шаҳарнинг ижтимоий-иқтисодий тарихига оид папирус ва пергаментга битилган бизгача сақланиб қолган кўпгина хужжатлар, салавкийлар давридани калъа,

агора (халқ мажлиси ўтқа-зиладиган майдон), ибодатхоналар колдиклари, парфянлар давридан эса сарой, деворий нақш солинган кўплаб ибодатхоналар харобалари, Рим давридан бўлса истехкомлар, термалар (ҳаммомлар), черков, синагога ва Митра ибодатхонаси харобалари сақланган. Д.-Е. Сурия б-н Эрон ўртасидаги карвон савдосининг йирик маркази ҳамда мамлакат чегарасидаги муҳим қалъа вази-фасини ўтаган.

ДУРАНГО — Мексикадаги шаҳар, Фар-бий Сьерра-Мадре тоғи этагида. Дуран-го штатининг маъмурий маркази. Аҳолиси 350 минг кишидан зиёд (1990-й. лар ўргалари). Муҳим транспорт йўллари тугуни. Кончилик (олтин, кумуш, темир рудаси, қалай) ва қ. х. райони маркази. Металлургия, ёғочсозлик, тўқимачилик, тери, озиқ-овқат саноати корхоналари, Хуарес ун-ти (1933), шаҳар ёнида йирик темир руда конлари бор. Д.га 1563 й.да асос солинган.

ДУРАНГО — Мексикадаги штат. Майд. 119,6 минг км². Аҳолиси 1445 минг киши (2000). Маъмурий маркази — Ду-ранго ш. Йирик шаҳарлари: Гомес-Паласьо, Сьюдад-Лердо. Штатнинг шар-қий қисми Мексика тоғлигида жойлашган, Сьерра-Мадре тоғлари унинг ғарбини Тинч океан соҳилидан ажра-тиб туради. Икклими курук, иссиқ, тоғларда мўътадил иклим, сернам. Январининг ўртача т-раси 12°, йиллик ёғин ўртача 450 мм. Тоғларда саноат аҳамиятига эга бўлган игна баргли ўрмонлар сақланган.

Д. аграр штат, қ. х. етакчи ўринда. Озиқ-овқат (маккажўхори, ловия) ва техника экинлари экилади. Пахта тозалаш з-длари бор. Тоғ олди р-нларида ёғоч тайёрланади, кичикроқ тахта тилиш корхоналари жойлашган. Д.да кончилик саноати ривожланган. Дуранго ш. яқинида мамлакат қора металлургия саноатининг асосий базаси бўлган йирик темир руда конлари бор. Олтин, кумуш, қалай олинади. Шоссе ва т.й. орқали мамлакат-

нинг шим. районлари ва Тинч океан б-н боғланган.

ДУРАФТОР — нақш тури; нақш му-жассамотида икки таноб ёки икки банд-нинг жуфт ҳолда такрорланишидан таркиб топади. Мас, икки йўлли илон изи шаклидаги нақш. Амалий санъатда кенг қўлланилади.

ДУРБАН, Порт-Наталь — ЖАР нинг шаркидаги шаҳар, Наталь провинциясида. Ҳинд океани соҳилидаги йирик порт, йиллик юк ортиб-тушириш 18 млн. т. Аҳолиси 720 минг кишидан зиёд (1990-й.лар ўргалари). Кимё, нефтни қайта ишлаш, озиқ-овқат, тўқимачилик, ойнасозлик, қоғоз, кемасозлик ва кема таъмирловчи корхоналар, т. й. устахоналари мавжуд. Наталь провинцияси ун-ти факультетлари бор. Иклим курорти. Европаликлар Д.га дастлаб 1824 й.да келиб ўрнашган.

ДУРБЕК (14-а. охири — Балх — 15-а. боши) — ўзбек шоири. Унинг «Юсуф ва Зулайҳо» дostonигина етиб келган. Д.нинг «Юсуф ва Зулайҳо» дostonи 1409 й. ёзилган. Дoston асосини Шарқда машҳур Юсуф ва Зулайҳо ҳақидаги ривоят ташкил этган. Шарқ адабиётида сайёр сюжетга айланиб кетган бу мавзу ўзига хос услубда қайтадан (ўзбек тилида) баён этилган. Д. ўзи яшаган давр манзараларини дoston руҳига сингдириб юборган. Асарда Балх ш.нинг қамал қилиниши, шаҳар халқи бошига тушган оғир фожиалар юксак маҳорат б-н тасвирланган. Қамал туфайли юз берган очлик, сувсизлик каби қи-йинчиликларни шаҳар ташқарисидаги маъмурчиликка қарамақарши қўйган. Дostonдаги қахрамонлар фаолияти Марказий Осиё шаҳар ва қишлоқларига хос табиат манзаралари, турмуш ҳодисалари, халқ урф-одатлари тасвири орқали акс этирилган. Шоир бош қахрамон Юсуфнинг тақдири ва унинг ҳаётга бўлган муносабатини турли ва-зиятларда тасвирлайди. Юсуф-

нинг инсоний фазилатлари унинг зеҳни ва заковати одамларга, ўз элига мухаббатыда кўзга яққол ташланади. У беҳуда қон тўқмасдан, ақл-идрок б-н мамлакатни бошқарувчи одил шоҳ даражасига кўтариллади. Д. хотин-қизлар латофати ва заковатини янги жихатлар б-н бойитган, Зулайҳо тимсолида садоқатли севги соҳиббаси образини ярата олган. «Юсуф ва Зулайҳо» достонининг қўлёзма нусхаси Ўзбекистон ФА Шарқшунослик ин-тида (инв. №185), Париж ва Истанбул кутубхоналарида сақланади.

ДУРБИН (форс. — узокни кўрувчи), бинокль — узокдаги нарсаларни кўриш ва кузатиш учун хизмат қиладиган оптик асбоб. Ҳар қандай Д. бир-бирига ёнма-ён ўрнатилган икки трубага маълум тартибда жойлашган объектив линза ва окулярдан иборат. Д.нинг узокка қаратиладиган катта «кўзлари» объектив, кузатувчи қарайдиган кичик «кўзлари» окуляр дейилади. Амалда икки хил Д.дан фойдаланилади: 1) Галилей Д.и 2,5—4 марта катталаштириб кўрсатади. Бу Д.даёруғликни ёювчи линза окуляр вазифасини ўтайди. Галилей Д.и оддий, ихчам, ёруғликни яхши ўтказадиган, аммо кўриш майдони тор бўлганлиги учун кўпинча театр томошаларини кўришда ишлатилади; 2) призмали Д. — фойдаланиш учун қулай. Кўриш майдонининг бурчаги катта, стереоскопга хос хусусиятлари яхшилانган Д. ёрдамида масофаларни ўлчаш ҳам мумкин. Амалда қўлланилаётган Д. нарсаларни 2—22 марта катталаштириб кўрсатади.

ДУРБОР (форс, дарбор — қабул маросими, зал, шоҳ саройи) — Яқин ва Ўрта Шарқ давлатларида ўрта аерларда под-шоҳ хузуридаги сарой амалдорлари кенгаши, тантанали қабул маросими.

ДУРГАПУР — Ҳиндистон шим.-шарқидаги шаҳар, Дамодар дарёси бўйида, Ғарбий Бенгалия штатида. Аҳолией 426 минг кишидан зиёд (1990-й.лар

ўрталари). Муҳим транспорт йўллари туғуни. Ҳиндистондаги энг йирик кўмир-металлургия рнининг маркази. Metallургия к-ти, оғир машинасозлик, кимё ва махсус пўлат тайёрлаш з-длари бор. Д. яқинида Дамодар гидроэнергосистемасининг йирик тўғони қурилган.

ДУРГ-БХИЛАИНАГАР - Ҳиндистоннинг марказий қисмидаги шаҳар. Декан тоғларининг ғарбида, Мадхья-Прадеш штатида жойлашган. Аҳолиси 500 минг кишидан зиёд (1990-й.лар ўрталари). Дург ва Бхилаи саноат марказларининг бирлашувидан вужудга келган.

ДУРДА — 1) сариёғ эритилганда ҳосил бўладиган қуйқа жизза; 2) сариёғга қатик қўшиб тайёрланадиган тамадди; сариёғни паст оловда киздириб, унга қатик ва туз солиб қайнатилади. Тайёр бўлгач, дурданинг устки қисми тилла рангда қумок-қумок бўлиб қолади, тагида эса жигарранг жизза ҳосил бўлади. Д. нордонрок, ёқимли ва мазали бўлиб, нонга қўшиб истеъмол қилинади, баъзида таомларга ҳам қўшилади.

ДУРДИ ҚИЛИЧ (1886 - Тошхөвүз вилояти Тахта тумани Хожақумбат қишлоғи — 1950.14.12) — Туркманистон халқ шоири (1946), бахшиси ва халқ оғзаки ижодининг билимдони. Болалигидан кўзи ожиз бўлган. Бахшилардан дoston айтишни ўрганган. Ижоди 1916 й.дан бошланган. 20—30-й.ларда ёзган шеърларида Туркманистоннинг ўтмиши, қишлоқ меҳнаткашларининг ҳаёти («Эшакли», «Чиғир» ва б.), туркман аёлларининг ҳақ-хуқуқини ҳимоя қилиш масалалари ўз ифодасини топган («Туморли»). «Халқим», «Халқлар дўстлиги» шеърлари 30-й.лардаги туркман шеърятининг юксак намуналаридан. 2-жаҳон уруши йилларида жанговар рухда қўшиқлар яратиб, кишиларни ғалабага рухлантирган. Шеър ва қўшиқлари, туркман ва қорақалпоқ халқлари ўртасида кенг тарқалган.

ДУРДИЕВ Ота (1910.1.1, Кеши кишлоғи — 1981.5.11, Ашхобод) — туркман актёри. Туркменистан халқ артисти (1955). Туркман театр санъатининг асосчиларидан. 1929 й.дан Муллонапасов номидаги Туркман драма театрида ишлаган. Ҳажвий ва характерли роллар устаси сифатида танилган. Яратган об-разлари индивидуал хусусиятларнинг ёркинлиги, сатирик ўткирлиги б-н ажралиб туради. Энг яхши роллари: Бобохон («Тоҳир ва Зухра»), Абу Сар-дор («Каймир-Кўр»), Муродов («Чўпон ўғли»), Хоразм хони («Махтумқули»), Кент («Қирол Лир»), Ота («Алланнинг оиласи») ва б. «Дурсун», «Чўпоннинг ўғли», «Махсус топширик» каби фильмларда суратга тушган.

ДУРМУСОГЛУ Ефимос Хурмузос (1917.7.11, Греция - 1976.31.12, Тошкент) — кинореж, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби (1975). Тошкент театр ва рассомлик санъати интени тугатган (1955). «Ўзбекфильм»да (1956—65), Ўзбекистон илмий оммабоп ва ҳужжатли фильмлар киностудиясида (1965—76) реж. Фильмлари: «Ватаним, сени ўйлаб», «Чўл ха-кида кисса», «Кучёшли Ўзбекистон», «Венгриядаги учрашувлар», «Ўзбеки-стоннинг ўсимлик ва ҳайвонот дунёси» ва б.

ДУРОВЛАР— цирк артистлари, мас-харабозлар ва ҳайвон ўргатувчилар оиласи. Сулола асосчилари: Анатолий Леонидович (1864—1916) — машҳур масхарабозсатирик, публицист, кичик уй ҳайвонлари б-н ишлаган, унинг акаси Владимир Леонидович (1863—1934), ҳайвонларни ўргатиш соҳасида янги рус мактаби (ҳайвонларни жонини оғритмай, эркалаб тарбиялаш)нинг асосчиси. Ака-укалар сатирик монологлар ижро этишган. Улар анъанасининг давомчилари Владимир Леонидовичнинг қизи Анна Владимировна (1900—78), Анатолий Леонидовичнинг набираси Владимир

Григорьевич (1909 — 1972), Владимир Леонидовичнинг набираси Юрий Владимирович (1909/10—1971), унинг қизи Наталья Юрьевна (1934), 1978 й.дан В. Л. Дуров номидаги ҳайвонлар театрининг бади-ий раҳбари. Цирк мавзусида яратилган қисса ва ҳикоялар муаллифи. Шунингдек, Д. оиласининг бошқа вакиллари ҳам циркда ишлашади.

ДУРРА, майло (*Sorghum durra*) — донли жўхорининг бир тури, ғалладошлар (ғаллагуллилар) оиласига мансуб бир йиллик ўсимлик; озиқ-овқат (ун, ёрма) ва ем-хашак (кўк масса, пичан) экини. 16 тури мавжуд. Бошоқчаси ва шаклига қараб қуйидаги кенжа турларга бўлинади: Эфиопия жўхориси (*S. durra* ssp. *aethiopicum*); нубия жўхориси (*S. durra* ssp. *nubicum*); арабистон жўхориси (*S. durra* ssp. *arabicum*). Бўйи 2—3 м га боради. Иссиқсевар, қурғоқчиликка бардошли. Гули ғуж жойлашиб (оқ жўхорига ўхшаш) рўвак ҳосил қилади. Рўвагининг зичлиги, тик ўсганлиги, бармоқсимон тўпгули б-н оқ жўхоридан фарқ қилади. Д. АҚШ, Африканинг тропик минтакаларида, Афғонистон, Жан. Европа мамлакатларида, Япония ва Ўрта Осиёда экилади. Ўсиш даври 3—4 ой. Д. су-ғориладиган ерларда ғалла экини сифатида экилади. Д.нинг уни деярли оқ. Қуруқ поялари чорва молларига берилади. Я шил майсасида захарли дуррин гликозиди, баъзиларида цианид кислота бўлади. Шунинг учун молларга бошқа озуқаларга аралаштириб бериш тавсия қилинади (қ. Жўхори).

ДУРРЕС — Албания ғарбидаги шаҳар. Адриатика денгизининг Дуррес қўлтиғи бўйида. Дуррес ретининг маъмурий маркази. Аҳолиси 70 минг ки-шидан зиёд. Мамлакатнинг энг катта порти. Шоссе ва т. й.лар тугуни. Кемасозлик, металлсозлик, озиқ-овқат, тамаки, кўн, резина саноати корхоналари, шаҳар четида курортлар бор. Йирик балиқ овлаш базаси. Иклими юмшоқ, янв.нинг ўртача

т-раси 5°, июлники 25°, йиллик ёгин 1100—1800 мм. Шаҳарга мил. ав. 7-а.да асос солинган. Антик шаҳар колдиклари сақланган. Туризм ривожланган.

ДУРРОНИЙЛАР — афғонларнинг йирик қабилалар уюшмаси. Умумий сони 3 млн. дан ортиқ (1996). Афғонистоннинг жан.-ғарбий қисмида, шунингдек, мамлакатнинг йирик шаҳарларида, қисман Покистонда яшайдилар. Пушту тилида гаплашади. Исламнинг сунна мазҳабига эътиқод қилади. Д. илгари абдаллар деб номланган. Афғон давлатининг асосчиси Аҳмадшоҳ томонидан Дурроний деб ўзгартирилган (1747). Д. зирак ва панжпо тармоқларига бўлинади. Зирак папалзои, ал-козои, баракзои ва атсакзои қабилалари, панжпо нурзои, ализои, исҳоқ-зои қабилаларидан иборат. Дех-қончилик, кўчманчи ва ярим кўчманчи чорвачилик б-н шуғулланадилар (яна қ. Афғонистон, Дурронийлар давлати).

ДУРРОНИЙЛАР ДАВЛАТИ - дастлабки мустақил афғон давлати (1747—1818). Асосчиси — Аҳмадшоҳ Дурроний. Нодиршоҳ салтанати емирилгач пайдо бўлган. 1761 й.га келиб, Д. д.га шарқдан Панжоб, Кашмир, Синд ва Белужистон, ғарбдан Хуросон ва Шарқий Сеистон, шим.дан Жан. Туркистон (Балх, Бадахшон ва б.) кирган. Бу даврда Афғонистон шаҳарларининг иқтисоди, маданияти ривожланди. Транзит савдо кўпайди, Ҳиндистон ва Эрондан асир олинган хунармандлар келтирилди. Пойтахти — Қандаҳор ш. (1773/74 й.гача). Темурушоҳ (1773—93) эса пойтахтни Кобулга кўчирди. Дурроний шохлари саройида Ҳофиз Раҳматхон, Абдулҳамид, Афзалхон Хаттак каби етук шоирлар ижод қилган. Афғон қабила хонларининг йирик мулкдорларга айланиши мамлакат бирлиги учун қаттиқ зарба бх.ди. Аҳмадшоҳнинг невараси Замоншоҳ (1793—1801) мулкдорларнинг ўзаро урушлари, сардорларнинг бебошлигига чек қўйишга уринсада, унга эри-

шолмади. Панжоб ва Жан. Туркистонда кўзғолонлар кўтарилиб (1768, 1779, 1789), мустақил амирликлар (Ҳирот, Кобул, Қандаҳор, Пешавор ва б.) вужудга келди (1818).

ДУРУН — ўрта асрларга оид шаҳар харобаси. Жан. Туркменистоннинг Баҳарден т. й. станциясидан 5 км шарқда. Мустаҳкам арққалъа, шаҳристон ва рабоддан иборат бўлган. Арққалъа тўртбурчак шаклида, майд. 120х50 м, бал. 11 — 12 м. Шаҳристоннинг мудофаа деворлари жан. ва ғарб томондан арққа туташган. Шаҳар атрофи очик. Д. 15-а. манбаларида тилга олинади. Энг қад. ёдгорликлари 9-а.га оид. Шаҳарнинг гуллаган даври 14-а.га тўғри келади.

ДУР-ШАРРУКИН - Оссурия подшоши Саргон II (мил. ав. 722—705) томонидан қурилган шаҳар. Мил. ав. 7-а. охирида мидияликлар томонидан вайрон қилинган. Ҳоз. Д.-Ш. ўрнида Хорсабод ш. (Ироқ) жойлашган. Д.-Ш. дан қад. истехкомлар, саройлар, ибодатхоналар, ҳайкалтарошлик намуналари ва б. топилган.

ДУРҶА (форс, ду — икки, рўй — юз) — 1) икки томонлама гулли мато; 2) икки томонлама қоплаб тикиладиган бадий чок тури; 3) икки томони ҳам пардозланган эшик табакаси.

ДУСАННИ — Оссуриянинг Мидиядаги Сапарда вилояти аҳолиси оксоқоли (дохийси). Мил. ав. 676—670 й.ларда (тахм. 672 й.дан сўнг) Каштарити ва Мамитиаршулар б-н биргаликда Оссурияга қарши кўтарилган кўзғолонга раҳбарлик қилган. Кўзғолон натижасида мустақил Мидия подшолиги вужудга келган.

ДУСЕН (*Malus pumila* var. *praesox*) — паст бўйли олма дарахтининг бир тури, қаламча ва пархиш б-н кўпайтирилади. Бал. 5—6 м га боради. Ним пакана пайвандтаг сифатида кўп ишлатилади. Бар-

ча навларига мос келади. Д.нинг ЕМ-II, ЕМ-III, ЕМ-IV, ЕМ-V пайвандтаг типлари кенг тарқалган. Д.га пай-ванд қилинган дарахтларнинг бўйи 5—7 м, илдиз тармоғи бирмунча юза жойлашади. Кўчати ўтказилгач, 3—4-йили ҳосил беради. 30—40 й. яшайди. Курғоқчиликка, шамолга чидамли.

ДУСТЛАР (инг. dust — чанг) — кукун шаклидаги пестицидлар. Экинларга тушган зараркундалар, бегона ўтларга қарши сепилади, уруғларни упалашда ишлатилади. Инсектицид, фунгицид, акарицид ёки гербициднинг инерт тўлдиргич б-н оддий аралашмасидан иборат. Тўлдиргич сифатида тальк, пирофилит, бўр, каолин, трепел, сили-кагель ва ҳар хил таркибли тупроқдан фойдаланилади. Кўпинча пирофилит ва тальк қўшилади, чунки улар ўсимликка яхши ёпишади. Д. чангининг учиб кетишини камайтириш учун 3—5% ли минерал мой аралаштирилади (қ. Минерал мойлар). Суғорма деҳқончилик минтақаларида кемирувчи зараркундалар (кузги тунлам, симкуртлар ва б.), ўргимчакканага қарши (олтингугурт кукуни) курашда яхши натижа беради.

ДУТОВ Александр Ильич (1879—1921) — рус генерал-лейтенанти (1919). 1917 й. сент.дан Оренбург казаклари атамани, 1917 й. нояб.да Оренбургдаги шўролар ҳокимиятига қарши қуролли чиқишга раҳбарлик қилган. 1918—19 й.ларда Оренбург армияси кўмондони. 1919 й. сент.да Туркистон фронти (кўмондон — М. В. Фрунзе) кўшинларидан энгилгач, Хитойга қочган ва ўша ерда ўлдирилган.

ДУТОР (форс — икки тор) — 1) торли чертма миллий мусиқа чолғуси. Ўзбек, тожик, уйғур, туркман, қорақалпоқ халқлари орасида кенг тарқалган. Ўзбек Д.и мулоим, нафис ва ши-рали овози б-н бошқа чолғулардан аж-ралиб туради. У асосан тут, ўрик ёғочларидан

ясалади. Чолғунинг қосахонаси (резонатори) 8—12 та юпка, бир-бирига ёнма-ён ёпиштирилган тахтача (қовурға)дан ишланади. Қосахонанинг устки, очик қисмига юпка қопқоқ ёпилади ва қосахона бўғиз орқали дастага уланади. Д.нинг узун ва ингичка дастасига 13—17 та парда боғланади. Қосахона ва дастага суяк ва садафдан ишланган безак нақшлар ўйиб ёпиштирилади. Торлари ипак ипларидан эшилади. Улар Танавор сози (кварта), Муножот сози (квинта), Кўштор сози (унисон)га созиланади. Уйғурларда Д. қатгароқ шаклда, Туркманистонда факат ўйма (қазма) тури, Хоразм ва Қорақалпоғистонда қосахонаси қовурғалик Д.лар б-н бирга ҳажми кичик, ўйма хиллари ҳам учрайди. Д. яқканавоз ва жўрнавоз чолғу сози бўлиб, созандадан қатта ижро маҳоратини талаб этади. Д.да яқка зарб, қўшзарб, билак зарб, бирдатма, тесқари зарб каби ижро усуллари мавжуд. Д. ҳақидаги дастлабки ёзма маълумотларни Навоийнинг замондоши Заънулобидин ал-Хусайний «Мусиқанинг илми ва амалий қоидалари» номли рисоласи (16-боби)да учратамиз. 16—17-а.ларда «Дуторий» та халлуси б-н ижод этган (хиротлик Юсуф Мавдудий Дуторий, машҳадлик Мирқулий Дуторий каби) созандаларнинг номлари манбаларда сақланган. Ҳозирда миллий Д. ижрочилигининг ўзига хос услублари 4 та асосий (Андижон, Тошкент, Самарқанд ва Хоразм) мактаблари орқали намоён бўлади. 20-а.да Андижон мактаби намояндаларидан Дорип дуторчи, М. Нажмиддинов, О. Рустамов, К. Жабборов, Фарғонада Кўзихон Мадраҳимов ижросида «Нолиш», «Чўпон», «Андижон Курди», «Андижон Сайқали», «Туя бўзлок», «Кўштор»; Тошкент мактаби йирик вакилларида Солихон Ҳожи, А. Ваҳобов, Ф. Содиқов, М. Юнусов, Т. Алимагов, З. Обидов, С. Йўлдошевлар талқинида «Шароб 1, 2», «Шафоат 1, 2, 3», Тошкент Сайқали», «Тошкент Курди», «Ражабий 1, 2», «Кураш», «Дутор Баёти», «Дутор Навоси»; Самарқанд мактаби устозлари-

дан Ҳожи Абдулазиз, Қори Сирож Юсуповлар ижросида «Гулзурим», «Бебокча», «Бозургоний», «Гуллар водийси»; Хоразм мактаби вакилларида Н. Болтаев, Ю. Жабборовлар ижросида «Корадали», «Алиқамбар», «Сақили Наво» сингари мумтоз куйларда ўз ифодасини топган. 1970-й.лардан яқка Д.да Шашмаком чолғу ва ашула йўллари ҳам ижро этила бошланди. Ўзбек бастакорларидан Н. Ҳасанов «Гилос», Ф. Содиков «Дуторим», С. Йўлдошев «Дил куйласин», З. Обидов «Тоғ гўзали», О. Қосимов «Янгра созим» каби асарларни Д. учун яратганлар; 2) дутор-алът — анъанавий Д.ни 1930-й.ларда қайта ишлаш натижасида пайдо бўлган тури. Торлари капрон (ёки бошқа полимер иплари)дан ишланади. Дастасига хроматик тартибда жойлашган ёғоч ёки суяк пардалари елимлаб ёпиштирилади. Репертуаридан асосан ўзбек компо-зиторлари томонидан қайта ишланган (гармонизациялашган) халқ куйлари, фортепиано жўрлигида ижро этилаётган асарлар ўрин олган. Мазкур Д. асосида (Ўзбек халқ чолғулари оркестрига мослаб) турли ҳажмдаги Д. хиллари (Д.— бас, Д.— контрабас) ишланди.

Жасур Расултоев, Абдурахим Ҳамидов.

ДУТОРЧИ ҚИЗЛАР АНСАМБЛИ, Ўзбекистон Телерадиокомпаниясининг Ғанижон Тошматов номидаги дуторчи қизлар ансамбли — хотин-қизлардан ташкил топган миллий мусиқа ансамбли. Дастлаб Ўзбек давлат филармонияси қошида («Дуторчи қиз-жувонлар» ансамбли (1939 й.) ташкил этилган. Бадиий раҳбари — Л. Саримсоқова, мусиқа раҳбари — Ю. Ражабий, балетмейстер — Г. Раҳимова. Репертуаридан ўзбек халқ ва бастакорларининг куй ва кўшиқлари ўрин олган: «Ўзганча», «Қулинг», «Танавор», «Ҳақкалакам ўйнасам ман», «Ёргинам» ва б. 2-жаҳон уруши йилларида ансамбль аъзолари фронт концерт бригадалари таркибида концертлар берган. Репертуаридан ўзбек, рус, козок, татар, то-

жик, уйғур ва б. халқларнинг кўшиқлари ўрин олган. Кейинчалик у «Ашула ва ракс ансамбли» деб номланган. Ансамблда Р. Богданова, К. Исмоилова, Ўзбекис-тонда хизмат кўрсатган артист М. Аб-дуллаева ва б. хизмат қилган. 1958 й. янгидан «Дуторчи хотин-қизлар ансамбли» ташкил этилган (бадиий раҳбари — М. Абдуллаева). 1964 й.да тарқалган.

1977 й.да Тошкент шаҳар Маданият уйида А. Илёсов бошчилигида «Дуторчи қизлар ансамбли» тузилди. Мазкур ансамбль иштирокчилари 1979 й. Ўзбекистон радиоси ва телевидениеси қошида ташкил этилган Д.к.а. таркибига кирган. Бад. раҳбари ва ташкилотчиси Ғ. Тошматов, мусиқа раҳбарлари — Ўзбекистонда хизмат кўрсатган артист З. Раҳматуллаева (1979—84 ва 1990 й.дан), З. Суюнова (1985—90); 1994 й.дан бадиий раҳбари — З. Суюнова. 1996 й.дан — Ғанижон Тошматов номида, 30 кишидан иборат (2002). Етакчи хонанда ва созанда-лар: Ўзбекистонда хизмат кўрсатган артистлар З. Раҳ-матуллаева, С. Каримова ва К. Эсонова; артистлар О. Мадраҳимова, Р. Ҳожиева, Д. Мухамедова, М. Қурбонова, Х. Шорақмедова ва б. Ансамбль Фарғона-Тошкент миллий кўшиқчилик анъаналарини давом эттирмоқда, унинг ижрочилигига маҳорат, мусиқий дилкашлик хос. Репертуаридан юзлаб ўзбек халқ кўшиқлари («Чаманнор», «Ёр-ёраҳон-Гулёраҳон», «Симсим оралаб», «Йўл бўлсин», «Ёр-ёр» лар, лапарлар, ўланлар), бастакор ва композитор (Ғ. Тошматов, К. Жабборов, С. Калонов, Ф. Содиков, М. Муртазоев, Қ. Искандаров, А. Исмоилов, Р. Турсунов, Т. От-абоев, Қ. Комилов, Сайфи Жалил ва б.) лар асарлари («Қошинг қароси бало», «Бахтимдан», «Диёримсан», «Уёламан», «Келасан», «Таманно», «Хумо», «Аввал Ватан, кейин жон», «Севги»), шунингдек, ансамбль иштирокчилари (З. Суюнова, З. Раҳматуллаева, Қ. Эсонова) басталаган кўшиқлар («Бой кайнона», «Аёл», «Гул очилса», «Узоқ кутдим» ва б.) ва турли халқлар (афғон, хинд, уйғур, коракалпок,

испан) қўшиқлари ўрин олган. Ансамбль Тожикистон, Россия, Франция, Германия, Туркия мамлакатларида гастролда бўлган.

Ўзбекистон вилоятлари ва ўқув юрталарида ҳам Д.к.алари (мас, Нукус ш. 1-Маданият уйи котила «Қирқ қиз» Д.к.а., 1967; Фаргона давлат пед. ин-тининг «Ниҳол» Д.к.а., 1977) ташкил этилган.

ДУХОБА — ипак ёки сунъий ипакдан тўқилган патли газлама (қ. Бахмал).

ДУХОВОЙ МУСИҚА - қ. Пуфлама созлар мусиқаси.

ДУХОВОЙ ОРКЕСТР - қ. Пуфлама созлар оркестри.

ДУЧАВА, дучўба (форс— икки чўп) — 1) анъанавий ўзбек ногора ва дойра усулларидан. Айрим турларини Уста Олим Комиловдан Илёс Акбаров ногага ёзиб олган. «Қатта ўйин» рақслар туркумидаги асосий рақслардан бўлиб, унда ногора чўплари дамбадам урилгани учун шу номни олган; 2) дорбозлар ўйинлари жўрлигида фойдаланиладиган куй ва усул; 3) «Шодиёна» усуллар туркумининг 9-қисми; 4) сурнай йўлларидаги албат қисмларидан бири; 5) ўзбек халқ ашулаларидан (Д. усулидан ижодий фойдаланган ҳолда, Ҳамид Олимжон шеъри б-н О. Алимаҳ-сумов ва б. айтадиган «На бўлғай...» машҳур).

ДУШ (итал. doccia — сув қувури) — сувнинг баданга зарб б-н урилишидан иборат сув муолажаси; гигиеник ва даволаш мақсадида қўлланилади. Сув оқимининг шаклига қўра ёмғирсимон (сув 1—2 мл ли майда найлардан отилиб чиқади), циркуляр (бунда бирталай ингичка сув оқимлари ҳамма томондан бир текис баданга урилади), оқимли (Шарко Д., 1—4 ат. босимдаги сув оқими навбатма-навбат баданнинг турли қисмига йўналтирилади) ва б. Д. фарқ қилинади. Сув т-раси совук, (20°дан паст), салқин

(20—33°), илиқ (34—38°), иссиқ (40° атрофида ва ундан юқори) бўлиши мумкин. Бир-бирига зид бўлган, яъни гоҳ иссиқ, гоҳ совук оқимли Д. шотланд души дейилади. Сув оқимининг йўналишига қараб бир текис, кўтарилувчи, тушувчи, шунингдек, сув босимига кура паст (0,3—1 ат.), ўртача (1,5—2 ат.) ва юқори (3—4 ат.) босимли Д.лар ажратилади.

Сув ичида ўтказиладиган массаж-Д. ҳам муҳим муолажа ҳисобланади. Бунда ваннадаги иссиқ сувда ётган кишининг бадани қўл б-н эмас, балки махсус аппарат орқали босим остида юбориладиган сув оқими б-н массаж қилинади. Сувнинг т-раси ва баданга урилиши Д.нинг физиологик таъсир этиш негизидир.

Нерв системаси ва моддалар алмашинувининг бузилиши б-н боғлиқ функционал касалликларда Д. дан даво мақсадида фойдаланилади (яна қ. Сув билан даволаш).

ДУШАН ФАЙЗИЙ (1927.5.2, Кизилтепа тумани) — шоир ва драматург. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби (1977). 2-жаҳон уруши қатнашчиси. Самарқанд ун-тининг филология ф-тини тугатган (1952). Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси Самарқанд вилояти бўлими котиби (1957—72), Самарқанд вилояти телевидение ва радиоэшиттириш қўмитаси раиси (1972—77), СамДУ проректори (1977—94), «Имом ал-Бухорий» Халқаро хайрия жамғармасининг раиси ўринбосари (1996 й.дан). Ижоди 2-жаҳон уруши йилларида бошланган. «Туғилган куним» (1957), «Қалбим сеники» (1961), «Наво» (1965), «Ёр хаёли»

(1967), «Онаизор» (1969), «Буюклик» (1970), «Самарқанднома» (1973), «Севгилим» (1980) ва б. шеърий тўпламлар муаллифи. «Зарафшон қизи» (1961), «Биринчи учрашув», «Келин келди» (1964), «Қорасоч» (1966), «Ғазал ва муҳаббат» (1968), «Ўн етти ёшлилар» (1972) ва б. сакна асарларида хотин-қизларнинг меҳнат жасорати, ёшлар ҳаёти ёритилган. Д.Ф. нинг «Дўстлик қўшиғи»

(1968), «Асрим монологи» (1969), «Ургут касидаси» (1994), «Те-мурнома» (1996) дostonлари, «Имом ал-Бухорий» (1998) шеърӣ романи бор. «Дӯстлик» ордени б-н мукофотланган (1997).

Ас: Танланган асарлар. Т., 1976; Сайланма, 1-жилд, Самарқанд, 1997.

ДУШАНБА (форс.) — ҳафтанинг биринчи куни (к. Ҳафта).

ДУШАНБА (тож. Душанбе; 1929-61 й.ларда Сталинобод) — шаҳар, Тоҷикистон Республикаси пойтахти (1929 й.дан). Ҳисор водийсида, Варзоб дарёсининг денгиз сатҳидан 750—930 м баландликдаги кенг террасаларида жойлашган. Д.ни Варзоб дарёси шим.дан жан.га, Кофарниҳон дарёси шарқ.дан ғарбга кесиб ўтган. Термиз—Душанба ва Душанба—Кофарниҳон т.й. ва шоссе йўллар тугуни. Халқаро аэропорт бор. Иклими континентал. Январнинг ўртача т-раси 7°, июлники 28°, йилига 625—630 мм ёғин ёғади. Майд. 125 км². Аҳолиси 512,5 минг киши (1997). Д.да 4 та шаҳар тумани бор.

Д.— Тоҷикистоннинг йирик саноат маркази, республика саноат и.ч.нинг қарийб 1/3 қисми жойлашган. Машинасозлик ва металлсозлик саноати, тўқимачилик машинасозлиги, қ.х. машинасозлиги, савдо машинасозлиги, рўзғор совиткичлари, арматуралар, «Тоҷиккабель», йўл қуриш машиналари ремонт и.ч.лари мавжуд. Қурилиш материаллари (цемент, ёғочсозлик корхоналари, уйсозлик к-ти, темир-бетон конструкциялар з-ди) ишлаб чиқарилади. Шаҳар саноатида енгил (тикувчилик, қўн пойабзал, ип газлама, трикотаж, шойи ф-калари) ва озиқ-овқат, (сут к-ти, қандолатчилик, тамаки ф-калари, вино, пиво, нон, ёғ-мой з-длари) саноати корхоналари ҳам салмоқли ўрин тутди. Д.ни Душанба-Вахш энергетика системаси (шаҳар иссиқлик электр маркази, Норак, Перепадная, Марказий, Бош ГЭСлар ва Варзобдаги ГЭСлар) электр энергия б-н

таъминлаб туради. Шаҳар ичида автобус ва троллейбус қатнайди.

Д. дастлаб Варзоб дарёсининг бўйидаги учта кичик ёндош қишлоқ — Сароисиё, Шоҳмансур ва Душанба ўрнида пайдо бўлган, булардан энг йириги Душанба қишлоғи эди. Шаҳар ҳудудидан юнон-бактрия даври (мил.ав. 2-а.)га оид археологик ёдгорликлар топилган. Қўлёмаларда Душанба қишлоғи 17-а. бошидан тилга олинган. 1924 й.дан Тоҷикистон Мухтор республикаси пойтахти (1925 й.дан шаҳар). 1926 й. Д. аҳолиси 5,6 минг киши бўлган. Кейинги йилларда Д.да кўплаб чиройли маъмурий, ўқув, маданий ва маиший би-нолар (Ҳукумат уйи, Мажлиси Олий, С. Айний номидаги опера ва балет театри, Фирдавсий номидаги республика миллим кутубхонаси, «Тоҷиккон-церт», Борбад номидаги киноконцерт зали, «Душанба», «Тоҷикистон» меҳ-монхоналари, Тоҷикистон давлат миллии ун-ти, аэровокзал, «Рохат», «Саодат» чойхоналари, «Садбарг» маиший хизмат уйи, Касаба уюшмалари Са-ройи, ёзувчилар уйи) ва кўп қаватли турар жой бинолари қурилган. Вахдат, Ғалаба, Вокзал одди майдонлари, Айний номидаги боғ бор. Тоҷик мумтоз адабиёти аеосчиси Абу Абдулло Рудакийга, Абу Али ибн Сино ва Садриддин Айнийга ҳайкал ўрнатилган, Айний ва Мирзо Турсунзодага макбара барпо қилинган. Ботаника боғи, минералогия музейи ва б. бор.

Д. 20-а. ўргаларидан йирик илмий ва маданий марказга айланди. Д.да Тоҷикистон Республикаси ФА ва илмий тадқиқот ин-глари ишлаб турибди. 15 олий ўқув юртида қарийб 50 минг толиб, ўрта махсус ўқув юртларида 6 мингга яқин ўқувчи, хунар-техника билим юртлари, лицей ва коллежда 6 мингдан зиёд ўқувчи таълим олмақда.

Д.да 7 театр (С. Айний номли Академик опера ва балет театри, А. Лоҳутий номли Тоҷикистон академик драма театри ва б.), филармония, цирк, 8 кинотеатр, «Тоҷикфильм» киностудиям, Фирдавсий

номли Миллий кутубхона, ФА нинг Марказий илмий кутубхонаси, А. Лохутий номли шакар Марказий кутубхонаси, қарийб 180 жамоат кутубхонаси, 7 музей, Халқ хўжалиги ютуқлари кўрғазмаси, радио, телемарказ, республика телеграф агентлиги ва б. бор. Д.да полиграфия к-ти, «Ирфон», «Адиб», «Маориф», «Дониш», «Шарқи озод» нашриётлари, Тожикистон эн-циклопедияси Бош илмий тахририяти мавжуд. 30 га яқин номда тожик, ўзбек, рус, инглиз ва б. тилларда газета, 13 номда журнал нашр этилади. Шаҳарда 27 касалхона, 60 врачлик амбулатория-поликлиника муассасаси (шумумладан 10 та махсус диспансер), 8 санитария-эпидемиология ст-яси, 5 стадион, спорт са-ройи, 7 сузиш ҳавзаси мавжуд. Д. ат-рофидаги (Ҳисор тоғларининг жан. ён бағирларида) манзарали тоғ дараларида дам олиш уйлари ва санаторийлар бор.

ДУШОХАСОЙ — Навоий вилояти Конимех туманидаги сой. Уз. 20 км. Мавсумий қор ва ёмғирлардан тўйинади. Баҳорда қучли жала пайтларида суви кўпаяди. Д.нинг суви қуйи оқида қумга сингиб кетади. Умумий уз. 72 км бўлган 25 та ирмоғи бор.

ДУЭРО (португалча — Дору) — Пиренеи я. о.даги даре. Испаниядаги Иберия тоғларидан бошланиб, Португалиянинг Порту ш. ёнида Атлантика океанига қуйилади. Уз. 925 км, ҳавзасининг майд. 95 минг км². Эски Кастилия ясситоғлигини кесиб ўтган қисмида чуқ. 30—40 м ли каньон ҳосил қилган. Португалия ҳудудида кенг водийдан оқади. Қиш ва баҳорда серсув, бу мавсумларда сув сатҳи даралардан ўтган жойида 15—20 м гача кўтарилади. Қуйилиш жойида ўртacha сув сарфи 700 м³/сек. Қуйилиш жойидан бошлаб 200 км масофада кема қатнайди. Сув омбори ва ГЭС қурилган. Д.дан суғоришда фойдаланилади.

ДУЭТ (лот. duo — икки) — 1) икки

ижрочидан иборат ансамбль. Мазкур ансамбль учун мўлжалланган созлар жўрлигидаги ёки жўрсиз мусиқий (асосан вокал) асар. Мустақил жанр сифатида ҳамда мусиқий-сахнавий (опера, мусикали драма) ва вокалсимфоник (оратория, кантата ва б.) асарлар таркибига киради.

ДУЮНОВА Вера Илларионовна (1945.11.4, Краснодар) — волейболчи, икки карра олимпиада чемпиони. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган ёшлар мураббийси (1995), хизмат кўрсатган спорт устаси (1968). ТошДУ журналистика ф-тини тугатган (1975). 1965—78 й.ларда «Автомобилист» (Тошкент) волейбол жамоаси ҳамда Ўзбекистон волейбол терма жамоаси ўйинчиси. Олимпиада ўйинларида 2 марта олтин медаль б-н тақдирланган (1968, Мехико; 1972, Мюнхен). Жаҳон чемпиони (1970, Болгария), Жаҳон кубогининг (Уругвай) ва Бутунжаҳон универсиадасининг ғолиби (Москва, 1973). Жаҳон биринчилигининг кумуш медаль совриндори (Мексика, 1974). 1982 й.дан Тошкентдаги б-болалар ва ўсмирлар олимпия ўринбосарлари спорт мактаби директори. I даражали «Соғлом авлод учун» ордени б-н мукофотланган (1997).

ДУЯК (форс — икки-бир) — қад. ноғора-доира усулларидан. Доираи Д. деб ҳам аталади. Икки қиска ва бир узун бўғинли «бака-бум» усулига мувофиқ келади. Бу усул тузилишининг оддийлиги, кўтаринки, шодиёна кайфият уйғотиши б-н таърифланади. Шу сабабли ноғора базмлари қадимдан Д. усули б-н бошланган. Халқ кўшиқларининг жўрлик усули сифатида ҳам кенг қўлланилади, макомларда сарахбор усулига яқин.

ДУҒЛАТ — қад. туркий қавмлардан бири. Булар 13-а.да Чиғатой улусининг шарқий минтақаларида яшовчи етакчи қабилалардан бўлган. Д.лар Шарқий Туркистонда, Исиккўлнинг жан.да, Фарғона

водийсининг шим. р-нларида кўчиб юрганлар. Асосий машғулотни чорвачилик бўлган. Мўғулистон давлатига итоат қилмаган Д.лар ўз мустақилликлари учун бетиним курашиб, 1427—28 й.ларда Қашқарни эгаллайди ва бу вилоятни то 16-а.нинг 1-чорагигача мустақил идора қилади. Захириддин Муҳаммад Бобуршт онаси Қутлуғ Нигор хоним ва «Тарихий Рашидий» муаллифи Мирзо Муҳаммад Ҳайдар Д.дан бўлганлар. 15—16-а.лар давомида Д.лар бир қанча гуруҳларга бўлиниб кетган. Улар Фарғона, Тошкент, Самарқанд, Қораегин ва Ҳисор вилоятларига келиб жойлашган. Д.лар ҳозирда ўзбек, қозоқ ва қирғиз халқлари таркибига сингиб кетган.

ДУҲУЛ (урдуча — катта ноғора) — кад. дўл ноғора, Туркистон ва Ҳиндистон халқлари орасида ҳарбий юришлардан, овга чиқишдан ва жазолаш пайтидан дарак бериш учун чалинган. Қоровул алмашувида, лашкар йиғишда ҳам Д. кўлланган (яна қ. Довул).

ДҲАРМА (санскритча) — 1) ҳинд фалсафаси ва кўпгина динларидаги бир неча маънога эга бўлган асосий тушунчалардан бири; абадий ахлоқий қонун; тўғри яшаш учун белгиланган ахлоқий-ижтимоий қоида (бурч) — бу маънода ҳар қайси одам ўз Д. сига эга. 2) Будда диний таълимотига кўра, — бутун мавжудот ва одам ҳаёти психофизик белгиларининг бирламчи унсурлари. Д. абадийдир, доимо пайдо бўлиб, йўқолиб туради; уларнинг туғёни азоб-уқубатлар манбаи бўлиб, нирвана ҳолатида тўхтайд.

ДЪЁР — Венфиянинг шим.гарбидаги шаҳар, Раба дарёси бўйида, Дъёр-Шопре медъесининг маъмурий маркази. Аҳолиси 127,4 минг киши (1997). Мухим т. й. тугуни, дарё порти. Будапешт ва Мишкольцдан кейин 3-ўриндаги саноат маркази. Асосий саноат тармоғи — машинасозлик (вагонсозлик ва станоксозлик). Тўқимачилик, озиқ-овқат, кимё

саноати корхоналари бор. Лок, бўёқ, сунъий чарм, мебель, қурилиш материаллари ҳам ишлаб чиқарилади. Пед. ин-ти, театр, музей ва б. бор. Ўрта асрларга оид меъморий ёдгорликлар сақланган.

ДЪЯКОВО МАДАНИЯТИ - юкори Волга ва Ока дарёси хавзаларида яшаган кад. (мил.ав. 1-минг йилликнинг 2-ярми — милонинг бошлари) фин-ўғур қабилаларидан қолган археологик ёдгорликлар. Биринчи марта Дьяковское қишлоғи (Москва вилояти) да топилгани учун шу ном б-н юритилади. Дастлаб 19-а. охирларида ўрганилган. Д. м. девор ва хандаклар б-н ўралган кичик-кичик турар жойлардан иборат. Улар патриархал уруғчилик жамоа қишлоқлари бўлиб, асосан, дарёларнинг тик қирғоқларида қурилган. Аҳолиси овчилик ва балиқчиликдан деҳқончилик ва чорвачилик б-н шуғулланишга ўтган. Жез ва темирчиликдан ташқари тўқимачилик ва ўймакорлик (суяк ва шохларга нақш солиш) ҳам ривожланган. Сопол идишлар кўлда ясалиб, катак нақшлар б-н безатилган.

ДЪЯЧКОВ Иван Никитич (1905.23.8, ҳоз. РФ Воронеж вилояти Терновка тумани Ново-Троицкое қишлоғи — 1985.18.8, Самарқанд) — зоотехник олим, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1980), Ўзбекистонда хизмат кўрсатган зоотехник (1959), қ. х. фанлари д-ри (1969) проф. (1971). Москва кўйчилик ин-тини тамомлаган (1932). Самарқанддаги қорақўлчилик и.т. интида катта илмий ходим, лаб. ва бўлим мудири (1935—60), ин-т директорининг илмий ишлар бўйича ўринбосари (1943—54 ва 1970—75). Илмий ишлари қорақўлчиликда селекция ва наслчилик масалаларига бағишланган. Беруний номидаги Ўзбекистон Давлат мукофоти лауреати (1970).

ДЭВИССОН (Дейвиссон) (Davisson) Клинтон Жозеф (1881.22.10, Блумингтон

— 1958.1.2, Шарлотсвилл) — америкалик физик, АКШ Миллий ФА аъзоси. Чикаго (1908) ва Принстон (1911) ун-тларини тугатган. Илмий ишлари термоэлектрон ва термоион эмиссия, термоэлектрон микроскоп, иссиқлик нурланиш, кристаллар физикаси, Борнинг атом назариясига бағишланган. Америкалик физик Л. Жермер (1896— 1971) б-н ҳамкорликда ва Ж. П. Томсондан мустақил равишда никель монокристаллида электронлар дифракцияси ҳодисасини очган (Д. ва Жермер тажрибаси, 1927) ва Л. де Бройльнинг материянинг тўлқин хусусияти тўғрисидаги гипотезасини амалда тасдиқлаган. Нобель мукофоти лауреати (Ж. П. Томсон б-н ҳамкорликда, 1937).

ДЭН СЯОПИН (1904, Сичуан - 1997, Пекин) — Хитой давлат ва сиёсат арбоби, Хитой Компартия (ХКП) маслаҳатчилар Марказий комиссиясининг раиси (1982— 87). ХХР Марказий ҳар-бий кенгаши раиси (1983—90). 1975— 76 ва 1977—82 й.ларда ХКП Марказий Комитети раисининг ўринбосари. ХКП МК бош қотиби (1956—66). ХХР Давлат маъмурий кенгаши бош вазирининг ўринбосари (1952—54), ХХР Давлат кенгаши бош вазирининг ўринбосари (1954-66). ХКП МК Ҳарбий кенгашининг раиси (1981—89). «Маданий ин-қилоб» даврида (1966—76) «Мао Цзедунга қарши қаратилган йўлни ўтказганлиги» учун Д. С. таъқибга учраган ва сургун қилинган. Мао Цзедун ўлиmidан кейин (1976 й. сент.) раҳбарлик ишига қайтарилди ва аввалги ҳамма ла-возимларига тикланди (1977). ХКП МК II-чақириқ 3-пленимида (1978 й.дек.) Д. С. ташаббуси б-н мамлакат микёсида туб иқтисодий ислохотлар ўтказиш, бозор тизимини яратиш, хорижий мамлакатлар б-н савдо, саноат, молия соҳаларида ҳамкорликни кенг йўлга қўйиш ва б. йирик тадбирлар мажмуи ишлаб чиқилди ва муваффақиятли амалга оширила бошланди. Д. С. бутун дунёда «Хитойни қайта қуриш меъмори», «Хитой ислохотининг отаси» сифатида

тан олинди. Унинг Хитойда бозор муносабатларини қарор топтиришга оид фикрлари «Ҳозирги Хитойнинг асосий масалалари» китобида (1988) баён қилинган.

«ДЭУ» КОРПОРАЦИЯСИ (DAEWOO Corporation) — Жанубий Кореянинг йирик саноат компаниялари гуруҳи, жаҳондаги энг йирик корпорациялардан бири. Асосан автомобиллар, шунингдек, қурилиш, кemasозлик, оғир саноат жиҳозлари, станоксозлик, ас-бобсозлик, телекоммуникация жиҳозлари, электротехника, маиший ас-боб-ускуналар ишлаб чиқариш, савдо, молиявий хизмат кўрсатиш, телекоммуникация хизмати, меҳмонхона бизнеси ваб. б-н шуғулланади. «ДЭУ»нинг тўқимачилик маҳсулотлари и. ч. ва уни экспорт қилиш б-н шуғулланадиган биринчи компанияси — «Daewoo industrial Co.Ltd.» 1967 й.да ташкил қилинган. 1975 й.да умумий савдо компанияси мақомини олди. 1976—80 й.ларда қурилиш, молиявий хизмат, кemasозлик, оғир саноат, автомобилсозлик (1978 й.дан), алоқа, электроника ва б. тармоқларда фаолият бошлади. 1982 й.дан трансмиллий корпорацияга айланди. 1995 й.да чет элларда 102 ваколатхонаси очилди, унга қарашли 155 компания ишлади. 1990—95 й.ларда «ДЭУ» ўзининг умумий менежмент режасига мувофиқ энгил автомобиллари б-н Европа бо-зорида савдо қила бошлади. 1995 й.да корпорация дунё бўйича 636 минг дона автомобилларини сотди. Шу давр мо-байнида «ДЭУ» Польша, Руминия, Чехия, Ўзбекистан, Вьетнам, Мексика ва Лотин Америкаси давлатларига асосий инвестицияларини киритди.

1992 й.да Ўзбекистон Республикаси ва «ДЭУ» корпорацияси ўртасида «ЎзДЭУавто» қўшма корхонасини тузиш бўйича битим имзоланди ва 1996 й. мартга келиб з-д ишга туширидди (қ. Асака автомобиль заводи). Бундан ташқари «ДЭУ» Ўзбекистонда коммуникация соҳасида ҳам фаолият юритади (мас, «ДЭУ юнитель» уяли алоқа восита-

лари компанияси). «ДЭУ» Африка, Осиё, Шарқий Европа, Лотин Америкаси, Шим. Америкадаги 85 дан ортик мамлакатда 380 инвестиция лойиҳаларида қатнашди, жами савдо ҳажми 72 млрд. АҚШ доллариға етди (1998). 1997—98 й.ларда Жан.-Шарқий Осиё мамлакатларида юз берган молиявий инқироз «ДЭУ»ни ҳам четлаб ўтмади. 2001 й.да автомобилсозлик соҳасида «ДЭУ мотор» акцияларининг 35 фоизини АҚШнинг «Женерал Моторс» компанияси сотиб олди.

Ҳамид Азизқориев.

ДЮ Винью Винсет (1901.18.5, Чикаго — 1978.11.12) — америкалик биокимёгар. Сент Луисдаги Ж. Вашингтон ун-ти (1932 й.дан) ва Корнелл ун-ти Тиббиёт коллежи проф. (1938 й.дан). Илмий ишлари асосан гормонлар, витаминлар, антибиотиклар кимёсига оид. Д. инсулиннинг кимёвий тузилишини текширган, окситоцин (1932) ва вазопрессинларнинг ҳар бири ёпиқ қалка шаклидаги S—S боғлар ҳосил қилувчи 8 та аминокислотадан ташкил топганлигини аниқлаган. Австриялик биокимёгар Э. Туппига боғлиқбўлмаган ҳолда окситоцинни кристалл ҳолатда ажратиб олган (1953). Пенициллинни синтез қилиш мумкинлигини кўрсатиб берган, В гуруҳи витаминларининг олиниш усулларини ишлаб чиққан. Нобель мукофоти лауреата (1955).

ДЮБА, Дю Бойс (Dudois, Du Bois) Уильям Эдуард Бёркхард (1868. 23.2, Грейт-Баррингтон, АҚШ,— 1963.27.8, Аккра, Гана) — америка ёзувчиси, тарихчиси, жамоат арбоби, АҚШ даги замонавий негр адабиётининг асосчиларидан. 1895 й.да фалсафа д-ри унвонини олган. Атлантадаги ун-т иқтисодиёт ва тарих проф. (1897—1910), ижтимоий ф-т декани (1933—44). 1961 й.да Ганага кўчиб келиб, «Африка энциклопедияси» («Encyclopedia Africana») нашрига раҳбарлик қилган. Д. бутун Африка халқларини бирлаштиришга бағишланган бир нечта

конгрессларнинг (1си — 1919, охириги — 1945) ташаббускори бўлган. Негр халқи ҳақидаги тарихий ва ижтимоий асарлар муаллифи. «Қора кишилар қалби» (1903) очерклар тўплами, «Қумушранг тери излаб» (1911) романи, «Тим қора сув» (1920) хикоялар, очерклар ва шеърлар тўплами, «Қора аланга» («Мансарт синовда», 1957; «Мансарт мактаб қурмоқда», 1959; «Қора аланга», 1961) трилогияси ва б. асарларида негр халқининг сўнги бир ярим асрдан ортик вақт мобайнидаги меҳнати, ирқчиликка ва ижтимоий адолатсизликларга қарши кураши ўз бадиий ифодасини топган.

ДЮГОНЬ, дюгонлар (Dugong dugong) — сиреналар туркумига мансуб сут эмизувчи ҳайвон. Сувда яшайди. Битта тури бор. Гавдаси дуксимон, уз. 3,5 м ча, оғирлиги 140—170 кг гача, танасининг охирида кўндаланг жойлашган икки бўлакли сузғич қаноти бор. Олдинги оёқлари куракка айланган, орқа оёқлари скелетидан фақат рудимент ҳолдаги чанок суякларни саклаиб қолган. Эркагининг уз. 7 см гача бўлган курак тиши филникига ўхшаш ташқарига чиқиб туради. Ҳомиладорлик даври 1 йилгача. Битта бола туғади. Қизил денгиз, Африканинг шарқий қирғоқлари, Ҳиндистон ярим ороли, Ҳинд-Малайя ва Филиппин архипелагида, Тайвань, Янги Гвинея, Шим. Австралия, Соломон, Янги Каледония оролларида тарқалган. Гўшти ейилади, терисидан тағчарм тайёрлади. Д. ҳозир кам қолган. Халқаро Қизил китобга киритилган.

ДЮЙМ (голландча duim — бош бармоқ) — 1) инглиз ўлчовлар бирлиги да улуший узунлик бирлиги. 1Д.= 1/12 фут = 0,0254 м. 2) метрик бирликлар тизими қабул қилингунга қадар рус узунлик бирлиги. 1 Д.= 1/12 фут = 2,54 см.

ДЮКЕР (нем. Duker), қайнама — канал сувини дарё ёки бошқа канал ўзани, чуқур водий, йўл ва ш.к. тўсиқлар

б-н кесишган жойдан ўтказиш учун ётқизиладиган қувур шаклидаги босимли сув ўтказгич. Каналдаги сув сатҳи, и кесиб ўтиладиган тўсиқ сатҳига яқин бўлган ва акведук орқали сувни ўтказиш мумкин бўлмаган ҳолларда қўлланилади.

Д. бетон, темир-бетон, пўлат, ёғочдан қилинган бўлиши мумкин. Материал сув босими кучига қараб танла-нади. Босим 30—50 м бўлганда бетондан, 50—100 м бўлганда олдиндан кучлантирилган темир-бетондан, 100 м ва ундан ортиқ бўлган ҳолларда ва босими паст бўлсада, дарё ўзани остидан ўтказилса, металлдан қурилади. Ёғоч Д. узок чидамаслиги учун камдан-кам қўлланилади.

Д. конструкцияси бўйича бир қувурли ёки кўп қувурли; шакли (кўндаланг кесими) тўғри бурчакли ёки айлана бўлади. Д. узунлиги кесиб ўтиладиган жойнинг катта-кичиклигига қараб бир неча ўн м дан бир неча км гача бўлиши мумкин. Д. дарё ва канал остидан ўтказилганда махсус ўйилган чуқурликка ётқизилиб, 1 м дан кам бўлмаган қалинликда тупроқ б-н кўмилади. Д. сувсиз сойликларни кесиб ўтганда кўмилмай, очик қолдирилади. Канал Д. боши ва қайнама участкаси б-н равон бирлаштирилади. Қувурнинг лойқа босишига йўл қўймаслик учун Д. да кўпинча оқим тезлиги 1,5—4,0 м/с оралиғида қабул қилинади. Оқизиклар чўкиб тўпланишини бартараф қилиш мақсадида кум ушлагич ва балчиқ тўсгич қудуқлар қурилади. Д. бошида чўп-хасларни ушлаб қоладиган панжара ўрнатилади. Д.нинг сув ўтказиш қуввати муайян материал (ёғоч, темир-бетон, металл)дан ясалган босимли қувурлар каби махсус гидравлик ҳисоблаш йўли б-н аниқланади.

Д. конструкцияси эксплуатация қилиш даврида иншоотни мунтазам кузатиб туриш, тузатиш ва тозалашни; қувурлар уланган ва Д. боши канал б-н туташтирилган чоклардан сув сизмаслигини; канал тозаланаётган ёки сув боғланмаган даврларда уни сувдан бўшатишни таъминлаши лозим.

Ад.: Гидротехнические сооружения: [Учеб. пособие], Под ред. Н. П. Розанова, М., 1985; Хусанхўжаев З. Х., Гидротехника иншоотлари, Т., 1968.

Машариф Боқиев.

ДЮЛЛЕН Шарль (1885.12.5, Йен, Савойя — 1949.12.12, Париж) — француз реж., актёр, педагог. 1922 й. «Ателье» Париж театрига асос солган (1940 й. гача ишлаган). 1940 й.дан «де Пари театри», «Сара Бернар театри» каби театрларда реж. ва актёр. Ўзи саҳналаштирган спектаклларда бош ролларни ижро этган. «Мария Магдалина», «Ҳаёт шираси», «Ишбилармон», «Архипелаг Ленуар» ва б. энг яхши спектаклларида. Миллий театрнинг танилган актёр ва реж.лари сулоласини етиштирди.

ДЮЛОНГ ВА ПТИ ҚОНУНИ - каттик жисмнинг иссиқлик сиғими ўзгармас ҳажмда т-рага боғлиқ эмас ва у тахм. 6 кал/(моль·К) ёки 25,12 Ж/(моль·К) га тенг эканлиги ҳақидаги эмпирик қоида. 1819 й.да француз физикалари П. Дюлонг (1785-1838) ва А. Пти (1791-1820) топган. Д. ва П. қ. кўпгина кимё-вий элементлар ва оддий бирикмалар учун хона т-расида ўринли.

ДЮМА (Dumas), Александр [Дюма-ота; 1802.24.7, Виллер-Котре (Эн департаменти) — 1870.5.12, Пюи (Куйи Сена департаменти)] — француз ёзувчиси. Адабий фаолиятини драматург сифатида бошлаган — «Ов ва муҳаббат» (1825) кичик пьесаси. «Генрих III ва унинг саройи» (1829) драмаси ёзувчига муваффақият келтирди. Д.нинг «Антони» (1831), «Нель минораси» (1832) ва б. пьесалари романтик театр тарихидаги муҳим воқеадир.

1835 й.да Д. биринчи тарихий романи «Изабелла Баварская»ни эълон қилди. 19-а.нинг 40-й.ларида кетма-кет «Уч мушкетёр» (1844), «Йигирма йилдан сўнг» (1845), «Виконт де Бражелон» (1848—50) тарихий-саргузашт роман-

лари пайдо бўлди. Трилогияни ташкил этган бу романларнинг қахрамонлари умумий — асардан-асарга утиб юради. «Қиролича Марго» (1845), «Монсоро хоним» (1846), «Қирқ беш» (1847—48) — Генрих Наваррский ҳақидаги трилогиядир. «Граф Монте-Кристо» (1845—46) замонавий ҳаёт ҳақидаги саргузашт роман. Д. романлар ва пьесалардан ташқари эсдалиқлар, йўл очерклари ва б. асарлар ёзган. «Париждан Астрахонгача» (1858) кито-би Россияга саёҳати ҳақида. Д.нинг романлари кизиқарили, уларда ҳаётга фаол муносабат сезилиб туради, воқеалар тез ривожланади, қахрамонлари жасур, хушчақчақ, топқир, қийинчиликларни осон бартараф қилади ва ҳамиша ғолиб чиқади.

Д.нинг бир қатор асарлари дунёнинг турли мамлакатларида экранлаштирилган. «Граф Монте-Кристо», «Уч мушкетёр» романлари ўзбек тилида нашр этилган. «Нель минораси» пьесаси «Ажал минораси» номи б-н ўзбек тилида саҳналаштирилган (1972).

ДЮНА (нем. Dune) — шамол туплаган кум тепалари. Денгиз, дарё, қуларнинг тўзийдиган қумли соҳилларида пайдо бўлади. Д.нинг шамолга қараган томони сал қия (8—20°), шамолга терс томони тик (30—40°) бўлади. Бал. 10—30 м, баъзан 100 м га етади. Д. шамол таъсирида йилига бир неча м силжиб туриши мумкин. Ғарб адабиётида ҳар қандай қум уюми, иқлим шароити ва шаклидан қатъи назар, Д. деб аталади. РФ да чўлдан бошқа ерлар (денгиз, кўл, дарё қирғоқлари, зандр далалари)даги кум уюмлари Д. дейилади. Шамолга рўпара томони узун ва олдидаги тик томони дўмбоқ бўлиши б-н Д. чўлдаги барҳаня-ашан фарқ қилади.

ДЮПОНЛАР — АҚШдаги молия гуруҳи. Бу гуруҳ оилавий тарзда шаклланди ва таракқий этди, асосчиси Э. И. Дюпон бўлиб, у 1802 й.да Делавэр штатида порох зди курди. Д. 1812—14 й.лардаги

инглиз-америка урушида, АҚШнинг Мексика б-н бўлган урушида (1846—48), АҚШ фуқаролар урушида (1861—65), айниқса биринчи (1914—18) ва 2-жаҳон урушларида кўп маҳсулот сотиб бойиб кетди. Германия урушда мағлубиятга учрагач, Д. фирмаси «И. Г. Фарбениндустри» патентларига эга бўлди ва дунёдаги йирик кимёвий трестга айланди. Д.нинг саноат узагини «Дюпон де Немур» кимё ва нефтьгаз кимёси концерни ташкил қилади. Концерн 1982 й.да АҚШдаги «Коноко» нефть фирмасини сотиб олиб, уз қудратини янада мустаҳкамлаб олди. АҚШда концерннинг синтетик толалар, пластмассалар, газ, нефть, кимёвий моддалар, ҳарбий маҳсулотлар ишлаб чиқарадиган, кўмир қазиб оладиган унлаб корхоналари фаолият курсатди. Шунингдек, Буюк Британия, Франция, Германия, Бельгия, Нидерландия, Швейцария, Испания, Норвегия, Япония, Канада, Аргентина, Бразилия, Чили, Колумбия, Венесуэла ва б. давлатларда ҳам з-длари бор. Д. «Юниройял», «Рокуэлл интернэшонал» каби энг йирик саноат корпорацияларини, бир қанча молия-кредит интларини назорат қилади. Морганлар б-н мустаҳкам алоқаси бор.

ДЮРАЛЮМИНИЙ, дуралюминий, дюраль (нем. Durek — алюминий ва қотишмалар ишлаб чиқариш бошланган биринчи шаҳар номидан) — алюминийнинг мис (2,2—5,2%), мағний (0,2—2,7%) ва марганец (0,2—1,0%)ли қотишмаси. 500° га яқин т-рагача киздирилгандан кейин сувда тобланади ва табиий ёки сунъий тарзда чиниктириб мустаҳкамланади. Д. транспорт ва авиация машинасозлигида конс-трукцион материал сифатида кенг ишлатилади. Д.нинг коррозияланиш (занглаш) хоссаси юқори бўлмаганлиги сабабли, улардан тайёрланган листларга тоза алюминийнинг юққа қатлами копланди.

ДЮРЕР (Durer) Альбрехт (1471.21.5 — Нюрнберг — 1528.6.4) — немис ранг-

тавири устаси, график рассоми, ўймакор наққоши (гравёр), санъат назари-ётчиси; немис Уйғониш даври санъа-тининг асосчиси. Заргарлик санъатини отасидан урганган; М. Вольгемут устахонасида рангташвирдан таълим олган (1486—89). Дастлаб сунгги готика услу-бида гравюралар, китобларга расмлар ишлаган. Италия сафарлари (1494—95 ва 1505—07) таъсирида ижодида ин-сонпарварлик ғоялари кучайган, бадиий билишда илмий асосланган услубларга таянган, натурадан расм ишлашга алоҳида эътибор берган («Кул буйидаги уйча», тахм. 1495—97 ва б.). Умум-жаҳон тарихий узгаришларини кутили-ши ифодаланган «Апокалипсис» гравюралар туркуми (1498)да рассомнинг бадиий ифода воситасида сунгги немис готикаси б-н италия рассомлик услублари уйғунлиги, композиция тугалли-ги, образ аниқлиги кузга ташланади. Куплаб портретлар, автопортретларида инсонни шахс сифатида тасвирлаган («Автопортрет», 1498; «Ёш йигит портрети», 1521 ва б.); расмлар (900 дан ортук) ва гравюралар яратиш соҳасида кўп ижод қилган («Одам Ато ва Момо Ҳаво», 1504; «Оила байрами», 1506; «Тўрт ҳаворий», 1526 ва б.). Санъат назариётчиси сифатида илмий-назарий соҳада самарали меҳнат қилган. «Ўлчов олиш учун қўлланма» (1525), «Инсон танаси нисбатлари ҳақида тўрт китоб» (1528) ва б. асарларида унинг ижодига хос аниқлик, борликни билишга бўлган кучли иштиёқ намоён бўлган.

ДЮРКХЕЙМ (Durkheim) Эмиль (1858.15.4, Эпиналь - 1917.15.11, Париж) — француз социолоғи, француз социологик мактаби асосчиси. Индивидуал-психологик ва биологик йўналишларга қарши чиққан, жамиятга индивидлар мажмуи бўлмаган реаллик деб қараган. Айни вақтда жамиятда «коллектив онг»нинг ҳал қилувчи ролини алоҳида кўрсатган. Меҳнат тақсимотини ижтимоий бирдамликнинг асоси деб ҳисоблаб, ижтимоий низоларни жамият илллати деб

талқин қилган. Асосий асарлари: «Ижтимоий меҳнат тақсимоти ҳақида» (1893), «Ўз-ўзини ўлдириш» (1897), «Диний ҳаётнинг оддий шакллари» (1912).

ДЮССЕЛЬДОРФ — Германиядаги шаҳар, Дюссель дарёсининг Рейн дарёсига қуйилиш ерида жойлашган. Шим. Рейн-Вестфалия ерининг маъмурий маркази, мамлакатнинг йирик иқтисодий марказларидан. Аҳолиси 568,4 минг киши (1998). Д. тарихий ман-баларда 12-а.дан, шаҳар сифатида 1288 й.дан тилга олинган. Транспорт йўлларининг муҳим туғуни. Дарё порти, халқаро аэропорт бор. Рурнинг иқтисодий-молиявий маркази. Пўлат эритиш ва прокат и. ч., умумий ва транспорт машинасозлиги, станоксозлик, электротехника, кора металлургия ва кон саноати учун ускуналар и.ч., кимё, ойна, ёғочсозлик, тўқимачилик саноати корхоналари бор. Д.да Германиядаги асосий банкларнинг бўлимлари, кўпгина концернларнинг бошқарув органлари жойлашган. Ун-т (1965), тиб-биёт академияси, БА, маъмурий хўжалик академияси, кора металлургия ин-ти, Бадиий, иқтисод ва Гёте музейлари, консерватория, опера театри бор. Д. — машҳур немис шоири Гейненинг ватани. Шаҳарда ўрта асрларга оид меъморий ёдгорлик кўп.

ДЎЗАХ, жаҳаннам — кўпчилик диний таълимотларга кўра, дин талабларини бажармаган гуноҳкорлар охиратда жазоланадиган жой. Яҳудийлик, христианлик, ислом динларидаги асосий ташунчалардан бири. Қуръонда Д. ҳақида бир неча ўринда таъкидлаб ўтилган (6:128; 11:106, 107). Диний ақидага кўра, Д.ни Аллоҳ кофирларга ва гуноҳкор бандаларга жазо бериш учун яратган. Д. ичида олов ёниб турадиган даҳшатли чуқурликдир. Д.га маҳкум қилинган бандалар шу оловга ташланади, улар қайноқ сув ичишади, у ерда ўсадиган заққум дарахтининг (шайтон бошига ўхшаган) меваси б-н овқатланишади ва б. азоблар чекишади. Қуръонда «қачонки терилари

куйиб битиши б-н ҳақиқий азобни тотиб кўришлари учун ўрнига бошқа териларни алмаштирамиз» деб кайд этилади (4:56). Д. азобларидан яна бири — ачиштирувчи совукдир. Д. бир неча табақадан иборат бўлиб, ҳар бир гуноҳкор ўз гуноҳига қараб табақаларда азобланади. Д.нинг етти дарвозаси бор: Ҳовия — энг чуқурликда жойлашган бўлиб, ундан мунофиқлар, Фиръавнга ўхшаган ашаддий кофирлар киради; Жаҳим — мушриклар; Сақар — диндан қайтган муртадлар; Лазо — шайтон-Иблис, унинг дўстлари ва мажуслар; Ҳугама — Аллоҳнинг амрига бўйсунмаган кофир кимсалар; Саир — Аллоҳга ширк келтирган насоролар; Жаҳаннам — гуноҳи кабиралар қилиб, тавбасиз ўтган мусулмонлар кирадиган дарвозалардир. Д.ни Молик исмли фаришта бошчилигидаги фаришталар куриқлайди. Қалбида Аллоҳга имони бўлган бандалар Д.да маълум вақт азоб тортганларидан сўнг ўша имонлари шарофати б-н Д.дан чиқарилиб, жаннатга киритилади. Фақир-фуқаро, етим-есирларга раҳм-шафқатлилиқ, мусулмонлар ва инсон боласининг оғирини енгил қилиш кўплаб бандаларнинг Д. ўтидан озод этилишига сабаб бўлади. Аммо, иймонсиз кишилар, кофир ва мушриклар Д.дан чиқмай доимий азобда қолади.

ДЎҚОН (араб.) — 1) мол чакана сотиладиган жой — магазин; 2) хунарманд, косибнинг устахонаси, хунар-мандлик ишхонаси; 3) тўқувчининг дастгоҳи; 4) Кавказ ва Яқин Шарқ мамлакатларида вино сотиладиган кичикроқ майхона.

ДЎЛ — юмалоқ ёки турли шаклдаги муз парчаларидан иборат атмосфера ёғини. Катталиги 5—55 мм ва ундан ортиқроқ, баъзан товук тухумидек ҳам бўлади. Йилнинг илиқ вақтларида (т-ра 20° дан юқори бўлганда), одатда, тўп-тўп ёмғирли булутлардан кундузи жала б-н бирга ёғади. Ёғиннинг жадаллиги 0,21 дан 60 мм/с ўртасида ўзгариб туради; 1 сек.дан то 50 мин. гача давом этиши

мумкин. Чўл минтақаларида Д., одатда, март—апрель, водийларда эса май—июнь ойларида ёғади.

Д. кишлоқ хўжалигига катта зарар етказиши; экинзор, токзорлар, боғларни нобуд қилади. Д. келтирадиган зарар ҳажми унинг жадаллиги ва давом этиш вақтига, дўл доналарининг катталиги, зичлиги ва тезлигига, шамолнинг кучи ва селнинг кўламига, ўсимликнинг тури ва ривожланиш фазасига боғлиқ. Д. айниқса ғуза майсалари униб чиққан ва шоналаш даврида, ҳосилдор мевали боғлар ва узумзорларга кўпроқ зарар келтиради. Купгина мамлакатларда Д. га қарши махсус оператив кураш хизмати ташкил қилинган. Зенит артиллерияси, ракета-лар ва б. воситалар ёрдамида Д. ҳосил қилувчи булутга кимёвий реагент (одатда, кумуш йод, карбонат кислота) сочилади. Реагент ута совуған томчиларни музлатади ва уларни майда доначаларга айлантиради. Майда Д. эса уз навбатида атмосферанинг ерга яқин қатламларида эриб, ёмғир томчилари қуринишида ер юзасига ёғади. Реагент етказиладиган жой (Д. ўчоғи) радиолокатор ёрдамида аниқланади. Д. га қарши курашнинг замонавий воситаларини амалда қўллаш к. х. экинлари ҳосилига етказиладиган зарарни бирмунча камайитиришга имкон тугдиради.

Ўзбекистонда «Бошгидромет» таркибида гидрометеорологик жарёнларга фаол таъсир кўрсатиш бошқармасининг махсус хизмати Фаргона водийси, Самарқанд, Қашқадарё вилоятларида Д. хавфи бўлган 1 млн. гектарга яқин майдондаги к. х. экинларини Д. дан ҳимоя қилади (2002).

Ад.: Опасные гидрометеорологические явления в Средней Азии [Под ред. А. Д. Джураева], Л., 1977.

Ҳамидулла Абдуллаев.

ДЎЛАНА (*Crataegus L.*) — раънодошлар оиласига мансуб дарахт ёки бута. Бал. 6—10 м, танасининг йўғонлиги 40—50 см, сершоҳ. 890 тури бор, шун-

дан 10 тури Ўзбекистонда ўсади, Хи-той, Испания, Италия, Жазоир, Америка ва б. мамлакатларда ҳам тарқалган. Барг чети йирик тишли ёки патсимон бўлинган, пояга кетма-кет ўрнашган. Гули майда, тўпгулга йиғилган. Меваси 1—5 данакли. Д.нинг манзарали ўсимлик сифатида ўстириладиган, шунингдек, бўриқўз Д., сариқ Д., кизил Д. деган турлари бор. Д. ёввойи ҳолда Ўзбекистоннинг тоғли туманларида, денгиз сатҳидан 1000—1500 м баландликда, кўпинча, якка ҳолда усади, баъзан кичик Д. зорлар ҳам учрайди. Баъзи турларининг меваси йирик, кўп истеъмол қилинади. Сарик Д. гули нектар (гулшира)га бой. Д. май—июнда гуллайди, сент. охирларида пишади, 25—30 ёшли дарахти 70—80 кг хосил беради. Меваси таркибида 11,5—15,9% қанд, 8% ёғ, 0,67—0,88% олма кислота бор. Халқ табобатида иштаҳа очувчи, ични котирувчи дори сифатида қўлланилади. Д. барги, пўстлоғи ва илдизи қайнатмаси б-н матоларни сариқ ва қўнғир рангга бўйаш мумкин. Д. олма, нок, беҳи учун яхши пайвандтаг бўлади. Уруғи, илдизи, илдиз бачкиси ва илдиз поясидан, паршиш йўли б-н ҳам қўпайтирилади.

Данагининг қобиғи жуда қаттиқ, экилгандан кейин 2- ёки 3- йили униб чиқади. Уни сульфат кислотага 12 соат солиниб, нам кумда бахрргача сакланса, 1-йилиёқ унади. Д. совуққа, курғоқчиликка чидамли. Д.дан яшил девор ва ихота дарахтзорлари қосил қилишда, эрозияга қарши тоғ ён ба-ғирларини мустаккамлашда фойдаланилади.

ДЎЛАНА КАПАЛАГИ (*Arogia stataegi* L.) — оқ капалаклар оиласига мансуб, мева дарахтлари (олма, нок, олхўри, ўрик ва б.)га қатта зарар етказадиган зараркунанда ҳашарот. Евросиё, Шим. Американинг мўътадил минтақаларида тарқалган. Ўрта Осиёнинг тоғли зоналарида учрайди, дарахт куртаги, барги, гули б-н озикланади. Кўп урчиган йиллари мевали дарахтларини ялан-ғочлаб, хўжаликка жиддий зарар

ет-казади. Д.к.нинг қатталиги қанотлари ёзилганда 6—6,5 см, ок. Қанотлари хира оқиш, қанот томирлари қора ва йўғон. Қурти 4,5 см, танаси калта туклар б-н қопланган. Қуртининг орқа томонида узунасига ўтган учта кул-ранг ва иккита сарғиш йўли бор, ост-ки ва ён томонлари кулранг. Ғумбаги кўп қиррали, уз. 2 см, ранги сарғиш-оқ ёки оч яшил, қора доғчалари бор. Д. к. дарахт шохларида қуртлик даврида кишлайди. Апр.да уясини ташлаб чиқиб, дастлаб куртак, кейинроқ ёш барглар б-н озикланади. Қуртлар май бошларида ғумбакка айланади, 1,5 ҳафтада капалак чиқади. Урғочи капалаклар барг устига 30 дан 200 тагача тухум қўяди, икки ҳафтада тухумдан курт чиқади. Д. к. йилига бир марта наел беради.

Кураш чоралари: Д. к. нингқиш-ки уялари йиғиб олинади, дарахтлар нугор, молфос, митак, фозалон препаратлари б-н дориланади.

ДЎЛБАСОЙ — Сурхондарё вилояти Қумқўрғон туманидаги сой, Қўшчекасойнинг чап ирмоғи. Боботоғнинг ғарбий ён бағридаги Оқбулоқ булоғидан бошланади. Битта ирмоғи бор. Уз. 24 км. Д.нинг сув тўплаш майдони кичик ва ёғин кам ёғадиган паст тоғларда жойлашганлигидан ёмғирли мавсумларда-гина суви кўпаяди.

ДЎЛҒОНЛАР, долганлар (ўзларини дулгаан, тиакхи, саха деб атайдилар) — элат, Таймир миллий округининг асосий аҳолиси. Умумий сони 7 минг киши (1992). Ёқут тилининг дўлгон шеvasида гаплашадилар. Диндорлари — православлар. Д.нинг аждодлари Таймир я. одан узокда, Лена да-рёсининг Вилюй ва Муна ирмоқлари рнида яшаган. 18-а. давомидида шим.-ғарбга силжиб, ҳоз. яшайдиган жойларига кўчиб келганлар. «Дўлгон» 19-а.даги уруғлардан бирининг номи. Д.нинг ўзагини асли тунгус бўлган дўлгон, эжен, каринтуо, донгот уруғлари ташкил этган. Д. буғучилик, ов-

чилик (мўйна тайёрлаш), баликчилик б-н шуғулланадилар.

ДЎЛМА — куюк таом тури. Мол ёки қўй гўштнинг қоракесак жойидан кесиб олиб, майда тўғраб ёки қиймалаб, баъзида гуруч қўшиб тайёрланади. Д.нинг карам Д., болгар Д., чарви Д., помидор Д., коваток Д. ва б. турлари бор. Карам Д.— суяклари ажратилган гўшт гўштқиймалагичдан ўтказилгач, гуруч, майда тўғралган пиёз, туз, мурч ва 2—3 дона помидорнинг суви ва бир дона тухум солиб аралаштирилади. Карам қайнаб турган сувга 5—10 мин. солиб, юмшагач, барглари ажратиб олинади. ҳар бир карам баргига қиймадан солиб бир чеккасидан думалатиб бодрингсимон Д. лар ўралади. Қозонга гўшддан ажратилган суяклар солиниб, сўнгра Д.лар териб чиқилади ва сув қуйиб, усти зич қопқоқ б-н беркитилади. Баъзан ёғ қиздирилиб, гўшт, пиёз, помидор солиб қовурилади, сўнг бир оз сув қуйилиб устига Д.лар терилади. Қозон қайнагач, устига ликопча ёпилади ва паст оловда 40—45 мин. димланади. Тайёр Д.лар лаганга сузилади, устига тўғралган кўкатлар сеипб дастурхонга тортилади. Болгар қалампир Д.— болгар қалампирининг банд томони очилиб, уругидан тозаланиб ювилади. Қиймаси карам Д.ники сингари тайёрланади. Қалампирнинг ичи қийма б-н тўлдирилади ва қозонга терилиб 35 мин. чамаси пи-ширилади (яна қ. Коваток).

ДЎЛТАЛИТОВ ҚИРИ - Қашқадарё вилоятидаги қир. Карши чўлининг шарқий қисмидаги Нишон даштининг шарқий чеккасида жойлашган. Энг баланд жойи 512 м (Дўлталитов), уз. 12 км, жан.-ғарбдан шим.-шарққа йўналган. Д. қ.да усти ясси тепаликлар бор, қуруқ ўзан кўп. Неогеннинг қумтош, гил, конгломерат ва куйи тўртламчи даврнинг лёссимон жинслари қатламларидан таркиб топган. Бўз тупроқларда қаррак, илок, оққурай, коврак, қўзи-қулоқ тарқалган. Д. қ.нинг этагидан Карши магистрал ка-

нали ўтган.

ДЎЛЧА — рўзғор буюми. Мисдан чуқур косага ўхшатиб ясалган, кандақори на-қшлар б-н безатилган. Идишдан сув олишда ишлатиладиган дастали Д. ҳамда жўмракли Д. (кўпроқкобжувозчилар фойдаланган) тури бор. Шунингдек, Шахрисабзда сополдан чой ичиш учун ишланган идиш ҳам Д. деб аталади.

ДЎМБИРА (танбура сўзидан) — торли чертма халқ мусика чолғуси. Ўзбек ва қозоқ Д. турлари мавжуд: 1) ўзбек Д.сининг дастаси силлик, пардалари белгиланмаган бўлади. Чолғунинг асосий қисми (қосахона ва даста) ўрик, тоғолча ёки арча дарахтидан яхлит тарзда, қосахонаси ўйиб ишланади. Пай торлари кварта, квинта, баъзида октава оралигида созланади. Диапазони тахм. 2 октава бўлади. Асосан Сурхондарё, Қашқадарё ва Самарқанд вилоятлари, шунингдек, бошқа вило-ятларнинг айрим туманларида тарқалган. Мазкур чолғудан бахшилар халқ достонларини, термаларни қуйлашда жўровоз сифатида, дўмбирақашлар эса «Чўпонча», «Дўмбира куй», «Бахши куй», «Келиной», «Кўнғироти» каби Д. куйларини ижро қилишда фойдаланадилар. Ташқи кўриниши, тузилиши ва тембри Д.га ўхшаш бўлган чолғу созлари олтойларда (топшур), тожикларда, афғонларда (дўмбирок) мавжуд; 2) қозоқ дўмбираси нинг 2 асосий тури мавжуд. Ғарбий Қозоғистон Д.си ноксимон, қосахонаси ўйилган, узун ва тор дастасида 13—14 парда боғланади. Унда асосан Қўрманғози, Даулеткерей, Байсерке, Таттимбет, Қазанғап каби қозоқ куйшилари басталаган чолғу куйлари ижро этилади. Шарқий Қозоғистон Д.си учбурчак ёки куракча шаклида бўлиб, унинг нисбатан кенг ва калта дастасига 7—9 парда боғланади. Кўпроқ, оқинпар томонидан жўровоз соз сифатида фойдаланилади. Қозоқ Д.си ижро усулларининг хилма-хиллиги, ифодавий имкониятларининг кенглиги туфайли қозоқларнинг энг се-

вимли халқ ҳамда профессионал (18-а. дан) мусиқа чолғусига айланган. 1930-й.лардан ўзбек ва қозоқ Д.сининг қайта ишланган турлари (прима, альт, тенор, бас, контрабас) халқ чолғулари оркестрлари таркибига киритилди.

Ад.: Кароматов Ф., Ўзбекская домбровка музыка, Т., 1962.

ДЎНГ ҚУМЛАР — ўсимликлар б-н мустаҳкамланган ёки чала мустаҳкамланган айлана ёки узунчоқ шаклдаги кум уюмлари. Д. қ. сочилувчан («тўп кумлар») ва зичланган кумларга бўлинади. Д. к. айникса Марказий Осиё чўлларида, кўпинча чучук ёки шўртоб ер ости сувлари 3 м дан 5 м гача чуқурликда бўлган жойларда вужудга келади. Ўрта Осиёда Қизилкум, Қоракум, Қорақалпоқ чўлида кўпроқ учрайди.

ДЎНОН — уч ёшга тўлиб, тўрт ёшга ўтган от ёки туя. Д.лик даври, асосан, ҳайвоннинг тишига ва б. белгиларига қараб аниқланади. Мас, Д. Отнинг ҳамма сут тишлари ўрнига доимий тишлар чиқади. Ёли, думи, туёк[^]пари ўсган бўлиб, кўриниши катта ёшдаги отларга ўхшайди, жинсий вояга етади, наслчилик ишларида фойдаланила бошлайди.

ДЎППИ — енгил бош кийими. Кадимдан эрон ва туркий халқлар орасида кенг тарқалган. Туркистон халқлари орасида (айникса Ўзбекистон ва Тожикистон ҳудудида) миллий кийим турига айланган. Бошқа халқлар Д.ларидан ўзбек Д.лари ўзига хос шакли, безаги б-н фарқланади. Д. уч қисмдан — тепа (айлана ва тўртбурчак шаклида бичилади), кизак (гардиш шаклида) ва жиякдан тузилган, республиканинг турли жойларида турлича безатилади; қисмлари бирлаштирилганда турлича кўринишга эга бўлади. Д. тикувчи уста дўппидўз, Д. тикиш касби эса дўппидўзлик деб аталади.

Д. асосан бахмал, сидирға шойи, сатинга ип, ипак, зар иплар б-н кашта тикиб тайёрланади. Тайёрланган жойи

(Чуст, Марғилон, Тошкент, Шахрисабз ва б.), мўлжалланган кишиларнинг ёши ва жинси (эркак, аёл, болалар), шакли (ўткир учли, коннуссимон, ярим дойра, чуқур тубли, думалок, каржли ва б.)га кура Д.лар хилма-хил ва ранг-барангдир. Дастлабки Д.лар шакли ўткир учли қилиб салла б-н кийишга мўлжаллаб кизаги кенг жи-якли қилиб тайёрланган. 20-а. 20-й.ларидан Д. шакли ўзгарди: тепаси дума-лок ёки мурабба шаклга эга бўлди, кизакдаги жияги ингичкалашди.

Ўзбекистонда Чуст, Андижон, Тошкент, Самарқанд, Бухоро, Бойсун, Шахрисабз Д.лари машҳур. Чуст Д.си тўқ яшил шойи ёки сатиндан 4 каржли қилиб тайёрланади: тепасининг ҳар бир каржида калампирнусха ёки бодом шакли, кизагининг ҳар бир каржида 4 тадан меҳроб (ярим дойра) шакли кашта б-н сидирға қошлаб оқ (ип ёки ипак) ипда тикилади. Тайёр Д.нинг тепаси кизагидан мурабба шаклида бўртиб чиқади (бошқа Д.ларнинг тепаси ярим дойра шаклида бўлади). Шакли кўп жиҳатдан чуёт Д.сига ўхшаш бўлган марғилон Д.си гуллари (нисбатан ингичка ва узун калампир шакли)нинг сидирға қопланмаслиги б-н фарқланади.

Тошкентнинг духоба Д.си сидирға бахмалдан, бухоро Д.си сидирға ёки гулли бахмалдан тайёрланади; бухоро Д.сига ранг-баранг ипак ипларда йўрма усулида кашта тикиб безатилган жияк тутилади.

Ироқи Д. Шахрисабзда кенг урф бўлган, кейинчалик бошқа жойларга тарқалиб, ҳар бир маҳаллий жойнинг ўзига хос безак усулида яратила бошланди. Д.нинг бу турида кашта иплари суғирилиб тўр ҳолига келтирилган мато (сурп)га рангли ипак ёки ингичка толали пахта ипи б-н ироқи чок (терма ва босма усули)да тикилади (номи шундан). Ироқи Д.нинг энг яхши намуналари Шахрисабз ва Китоб дўппидўзлари томонидан тайёрланади. Тошкент ва Фарғона водийсида кенг тарқалган ироқи нусха Д.нинг нақш мужассамоти ранг-баранг гулли новдалар, улар орасидаги яшил, кўк тус-

ли қушча (булбул)лар шаклидан иборат. Тошкентнинг ироқи Д.сида оқ заминга атиргуллар тўқ ва оч кизил ипакларда (баъзан «Раъно», «Гули», «Фарғона тонг отгунча» ва б.) ёзувлар кўшиб тикилади.

Шахрисабзнинг тепа ва кизаги яхлит (ипак ва ипдан) тўкилган гилам Д.си ҳам машҳур. Самарқанд (Ургут) ва Сурхондарё (Бойсун)нинг думалок, шаклли пилтадўзи Д.сининг нақши содда, гуллари марказга томон йўналган, кавик чоклари эса ковуғғали юзани ҳосил қилади. Бухоро зардўзларининг зардўзи-гулдўзи ва зардўзи-заминдўзи («Юлдуз», «Товус» ва б.) Д.лари бадий жикатдан юқори баҳоланади. Тошкентнинг сидирға парчадан 4 каржли (каржлари ўзаро қора хршия йўллар б-н бўлинган, ҳар бир каржга ёрқин гуллаган новдалар тикилган) Д.си ва б. Д.лар жозибали қилиб тайёрланади.

Гулноз Шарипова.

ДЎППИДЎЗЛИК — дўппи тикиш касби; бадий ҳунаромандликнинг кенг тарқалган соҳаси. Дўппи бахмал, сидирға шойи, сатиндан бичилиб, ип, ипак, зар иплар б-н кашта тикилади. Кашта тикиб безатилган бўлақлар (тепа, кизак) га астар ёпиштирилиб майда нозик чокда қавилади, кавиклар орасига пахта ёки қоғоздан пилта урилади. Сўнг тайёр бўлақлар бир-бирига уланади, кизак атрофи жияк (тасма) б-н ҳошияланади. Елимланган дўппилар тахтакачга қўйилади. Тайёр бўлган дўппи бичими-га қараб мурабба, конуссимон (думалок) шаклга эга бўлади. Д. б-н асосан аёллар, қис-ман эркеклар ҳам шуғулланади.

20-а. 20-й.ларидан ҳунароманд усталар артелларга бирлаштирилди, кейинчалик ф-каларда меҳнат қила бошладилар. Д. хочир Бухоро («Зардўз» акциядорлик жамияти), Тошкент («Шарқ гули» LTD), Чуст ва б. корхоналарда, қисман хонадонларда давом эттирилмоқда.

Сайёра Маҳкамова.

ДЎРМОН — ўзбек кавмларидан

бири. Д. мўғулча тўрт демақдир. Тўртта уруғдан ташкил топгани учун шундай аталган бўлиши эҳтимол. Д. қабиласи Абулхайрхон (1428—68), умуман Ўзбек улусида катта нуфузга эга бўлган. Д.лар Ўзбекистон, Тожикистон ва Афғонистон худудларига Дашти Қипчоқтн 16—17-а. давомида келиб ўрнашган. Д.лар Бухоро амирлигининг сиёсий ҳаётида фаол қатнашиб келган. Ўзбекистон худудида Д. қавми кичик-кичик гуруҳларга бўлиниб тарқок ҳолда яшаган. Булар, асосан, Зарафшон дарёсининг ўрта оқими, Сурхондарё вилоятидаги Қоратоғ дарёсининг ўрта оқими, Сурхон дарёсининг юқори оқимларида, Боботоғ этақларида, Тошкент воҳасида, қисман Хоразм вилоятида жойлашган. Д. қавмининг таркибида оқ қўйли, увок, уч уруғ, кўк челақ, нўғай, гурдақ, ой тамғали ва б. бўлинмалари бўлган. Марказий Осиёда Д. атамаси жой номлари сифатида сақланиб қолган (мае. Тошкент ш. яқинидаги Дўрмон қишлоғи ва б.).

ДЎРМОНТЕПА — қад. шаҳар харобаси (мил. ав. 3-а.—13-а. боши). Самарқанддан 2 фарсах (12—14 км) нарида, Пастдарғом туманида. Умумий майд. 25 га. Икки қисм — шахристон I (арк б-н бирга) ва шахристон II дан иборат. Шахристон I нинг майд. 16 га, шахристон II ники 6 га бўлиб, арк тарҳи 115x110 м ни ташкил этади. Д. Самарқандни Бухоро б-н боғлаган Буюк ипак йўлида жойлашган ва савдо қарвонлари учун муҳим қўнимгоҳ вазифасини ўтаган. Тарихчи ва археологлар уни ўрта аср ёзма манбаларида қайд этилган Хохсар (Ёқут ал-Ҳамавий асарларида — Ал-Хохасро) деб қисоблашади. Д. 13-а. бошида мўғуллар томонидан вайрон қилинган.

ДЎСМАНАҒИ ТОҒИ - Сурхондарё вилоятидаги тоғ. Боботоғтизмасининг жан. давоми. Бал. шим.да ва марказий қисмида 670 м дан зиёд, жан.да қарийб 480 м. Уз. 12—14 км. шим.дан жан.-ғарбга томон йўналган, куруқсой кўп. Шарқий

ён бағри тик. Неоген ва палеогеннинг кумтош, гил ва конгломератларидан ташкил топган. Дағал механик таркибли тўқ бўз тупроқларда ранг, кўнғирбош, ялтирбош, шувоқ ўсади. Яйлов сифатида фойдаланилади.

ДЎСПАНОВ Ўроқбой (1938.4.3, Мўй-ноқ ш.) — қорақалпоқ тилшуноси. Қорақалпоғистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1989), филол. фанлари д-ри (1981), проф. (1992). Қорақалпоғистон давлат педагогика ин-тини тугатган (1960), шу ин-тда ўқитувчи (1960—61), Ўзбекистан ФА Қорақалпоғистон бўлими Н. Довқораев номидаги Тил ва адабиёт ин-тида илмий ходим (1961—81), бўлим мудири (1981—92), директор ўринбосари (1985—89), Нукус давлат педагогика ин-тида кафедра мудири (1992-94), декан (1994 й.дан), Қорақалпоғистон Республикаси Вазирлар Кенгаши ҳузуридаги Атамашунослик кўмитаси раисининг ўринбосари (1993—94). Илмий ишлари қорақалпоқ тилининг тарихи, диалектологияси, грамматикаси, лексикография, лингвогеография каби масалаларга бағишланган. Д. олий ўқув юртлари ва ўрта мактаб ўқувчилари учун қорақалпоқ тилидан дареликлар муаллифи. «Қорақалпоқ тилининг имло лугати» (1980—90), «Қорақалпоқча-русча луғат» (1990), «Русча-қорақалпоқча луғат» (1995) каби бир қанча луғат тузувчиларидан бири.

Ас: Қорақалпоқ исмлари, Т., 1994; Қорақалпоқ адабиёти классиклари асарлари тили, Т., 1995.

ДЎСТ МУҲАММАД ибн Сулаймон (7—1550) — хаттот ва мусаввир. Сафавийлардан Баҳром Мирзо ва шоҳ Таҳмосб саройида хизмат қилган. Баҳром Мирзо кутубхонасида тузилган мураккаб сўз боши сифатида хаттотлик ва мусаввирликка оид рисола битган (1544—45, Истанбулдаги Тўпкопу музейида). Тадқиқотчилар рисола ни «Ҳолати хунарварон» («Санъаткорлар аҳволи»)

деб номлаган. Унда хат-ёзувнинг келиб чиқиши, марказий осийлик, таълиқ ва настаълиқ ёзувлари усталари, мусаввирлик санъати ва мусаввирлар (жумладан Абдулхай Жаҳонгир Бухорий ва б.) ҳақидаги маълумотлар баён қилинган. Д. М. кўчирган қўлёзма ва хат намуналари Санкт-Петербургдаги оммавий кутубхонада сақланади.

«ДЎСТ» СОНЛАР — ҳар бири иккинчисининг бўлувчилари йиғиндисига тенг бўлган икки сон (т ва п). Мас, 220 ва 284 «Д» с.дир. 220 сонининг бўлувчилари: 1, 2, 4, 5, 10, 11, 20, 22, 44, 55, 110; буларнинг йиғиндиси 284 га тенг. 284 сонининг бўлувчилари: 1, 2, 4, 71, 142; буларнинг йиғиндиси 220. «Д».с. тушунчасини дастлаб Пифагор киритган. У шу мезон ёрдамида 17296 ва 18416 сонларнинг «дўст»лигини кўрсатган эди (κ=4 га тўғри келади). Бу «Д» с.ларни Ферма ва Декарт 17-а.да қайта топдилар. «Д» с.нинг чекли ёки чексиз эканлиги маълум эмас.

ДЎСТИ ХУДО МАСЖИДИ - Фарғонадаги меъморий ёдгорлик (20-а. бошлари). Маҳаллий эшон Алихон буюртмаси б-н уста Ёқуб раҳбарлигида қурилган. Халфа Тилло мажмуасининг шим. қисмида жойлашган. Халфа Тилло макбараси б-н масжидни улар ўртасидаги дарвозахона ўзаро боғлаб туради. Масжид миллий меъморлик анъналари асосида серхашам безатилган. Ёғоч устунлар танаси қиррали, кўзагиси кунгира-симон, шаклдор, каллаги муқарнаслар б-н яқунланган. Шифтларидаги рангбаранг ислимий нақшлар заминиди кўк, тўсинлардаги жимжима хошиялар ичидаги гул безаклари заминиди қизил ранг устунлик қилади. Шифт ўртасидаги турунж ўзига хос ёрқин рангли бўлиб, тўсинлардаги нафис нақшлар б-н уйғунлашиб кетган. Шийпонга ўхшаш икки қатор устунли дарвозахона шифти ҳам масжидники сингари серхашам.

ДЎСТЛИК — ижтимоий-ахлоқий ва психологик тушунча. Ўзаро хурмат, ёқтириш, манфаатларнинг умумийлиги, яқинлик, бир-бирини тушунишга асосланган кишилар ўртасидаги муносабат шаклини ифодалайди. Кишиларнинг мулоқот шакли сифатидаги Д. қонқардошлик, ўртоқлик, биродарлик тушунчаларига яқин, лекин психологик нуқтаи назардан эса улардан ўзининг алоҳидалиги, танлаш хусусияти, ҳис-туйғу б-н фарқ қилади. Ахлоқий-психологик ҳодиса ва шахсий ҳислат сифатида Д. одамнинг ёши (болалик, ўсмирликдаги Д.), шахснинг шаклланиши б-н (мактабдаги, талабалик йилларидаги, армиядаги Д.) ўзгариб боради. Ижтимоий-ахлоқий муҳит, кишиларнинг турмуш тарзи Д.нинг мазмун-моҳиятини белгилайди. Ўзаро манфаат (Эпикур, утилитаризм намояндалари), «табиий ёқтириш» ҳисси (А. Смит), бахтга эришишга қўмаклашиш (18-а. француз маърифатпарварлари) ва б. Д.нинг асоси сифатида қаралган. Ҳақиқий, мустақкам Д. юксак, ижтимоий аҳамиятга эга бўлган мақсад ва идеаллар муштараклигини англаш асосида шаклланади. Д. миллат ва халқлар ўртасидаги ижобий алоқаларда ҳам ўз ифодасини топади. Ҳоз. даврда кўп миллатли Ўзбекистоннинг ривожланиши учун халқлар ўртасидаги Д. ниҳоятда муҳим. Халқлар, миллат ва элатлар ўртасидаги Д. Ўзбекистонда ижтимоий барқарорликни таъминлашнинг муҳим шартларидан биридир.

ДЎСТЛИК — Жиззах вилоятидаги шаҳар (1983 й.дан). Дўстлик туманининг маъмурий маркази. Вилоят маркази Жиззахдан 52 км. Т. й.станцияси. Шаҳардан йирик автомагистрал йўли ўтган. Аҳолиси 16 минг киши (2000). Асосан ўзбеклар, шунингдек, рус, козок, татар ва б. миллат вакиллари ҳам яшайди. Д.да 2 кўшма корхона, ўсимлик мойи ишлаб чиқарувчи фирма, «Дўстликдон» акциядорлик жамияти, умумий таълим мактаблари, бизнес мактаби, лицей, тиб-

биёт билим юрти, спорт мажмуаси, теннис корти, кутубхона, марказий касалхона, хотира мемориал мажмуаси мавжуд.

ДЎСТЛИК — Сирдарё вилоятидаги шаҳарча, Гулистон ш.нинг таркибий қисми, Дўстлик каналининг ўнг соҳилида жойлашган. Майд. 159,7 га. Энг яқин т.й. станцияси — Гулистондан 1 км. Гулистон—Дехқонобод автомобиль йўли ёқасида. Аҳолиси 7435 киши (2001).

Д.га 19-а. 2-ярмида руслар келиб ўрнашган, 1924 й.гача посёлка, ўша йилдан 1992 й.гача қишлоқ. Мустамлақачилик даврларида маҳаллий бўлмаган номлар б-н аталиб келган, 1992 й.дан ҳоз. номда. Д.да саноат корхоналари йўқ. Маданият уйи, кутубхона, ўрта мактаб, санаторий типидagi соғломлаштириш маркази ва поликлиника бор.

ДЎСТЛИК — Сурхондарё вилояти Денов туманидаги шаҳарча (1992 й.дан). Денов ш.дан 12 км жан.да. Т.й. станцияси. Аҳолиси 3,4 минг киши (1999). Д.да пахта тозалаш зди, тайёрлов идоралари фаолият кўрсатмоқда. Клуб, кутубхона, умумий таълим мактаби, тиббиёт муассасалари бор. Д.дан туман маркази Денов ш.га автобус катнайди.

ДЎСТЛИК — Фарғона вилоятидаги шаҳарча (1981 й.дан). Қувасой шаҳар кенгашига бўйсунди. Фарғона ш.дан 10 км жан.-шарқда, Исфайрамсойнинг ўнг соҳилида жойлашган. Яқин т. й. ст.яси — Қувасой (7 км). Аҳолиси 2600 киши (1998). 25 га яқин миллат вакиллари яшайди. Д.да йирик паррандачилик ф-каси, кўчат етиштириладиган ўрмон хўжалиги бўлими мавжуд. 700 ўринли клуб, 620 ўринли умумий таълим мактаби, 250 ўринли мусиқа мактаби, кутубхона, 5000 ўринли стадион, 22 савдо дўкони, 6 маиший хизмат кўрсатиш шохобчаси бор.

«ДЎСТЛИКДОН» АКЦИЯДОРЛИК ЖАМИЯТИ — озиқ-овқат саноати

корхонаси. Жиззах вилоятининг Дўстлик ш.да жойлашган. «Ўздонмахсулот» давлат-акциядорлик корпорацияси таркибига киради. Асосан бугдой уни ва чор-ва учун аралаш ем, макарон маҳсулотлари ишлаб чиқаради. Куввати: суткасига 300 т бугдой уни (олий, биринчи, иккинчи навли), 250 т аралаш ем ва макарон маҳсулотлари. 1977 й.да Дўстлик дон қабул қилиш корхонаси, 1987—95 й.ларда Дўстлик дон маҳсулотлари к-ти, 1995 й.дан ҳоз. номда ва очик турдаги акциядорлик жамаияти. 1988 й. корхонада 62 минг т сигимли элеватор, 1990 й.да куввати 250 т/сутка бўлган омухта ем цехи, сиғими 2500 т бўлган тайёр маҳсулотлар омбори ишга туширилди. Швейцариянинг «Бюллер» фирмаси технологик ускуналари б-н жиҳозланган.

ДЎСТЛИК КАНАЛИ - Ўзбекистан ва Қозоғистон ҳудудидаги канал. Мирзачўлнинг шим.-шарқида. Сирдарёдаги Фарход ГЭСининг ташлама каналидан сув олади. Уз. 116 км. Сув ўтказиш имконияти 230 м³/с. Канал бошдан охиригача тупроқ ўзандан оқади. Каналда 6 тўғон, сув сарфи 0,2 дан 50 м³/с гача бўлган 45 шохобча каналлар ва 3 та эҳтиёт ташламалар: шарқий ташлама (40 м³/с), шим. ташлама (18 м³/с) ва охириги ташлама (17 м³/с) қурилган. Канал Чордара сув омбори га ташлама б-н тугайди. Дастлаб канални 1891 й.да князь Н. К. Романов каздирган. Канал қурилиши 6 йил давом этган ва Николай I ариғи деб аталган, уз. 84 км бўлган. Канал сувни Хўжанд шаҳридан куйида Қўштегирмон ва Бекобод қишлоқлари оралиғида Сирдарёдан олган. Каналдан биринчи марта 1895 й.да Мир-зачўлга сув оқизилган, 1897 й. тўла ишга туширилган ва 7600 га ерни сув б-н таъминланган. 1917 й.гача князь Романов номи б-н юритилган ва уни халқ Князарик (Кеназарик) деб атаган. 1918—38 й.ларда Шим. Мирзачўл канали деб юритилган. 1923 й.дан канал реконструкция қилина бошлади. 1938 й. каналда Султонҳовуз тиндиргичи (ҳажми 16 млн. м³) қурилди.

Қозоғистон ҳудудида 1939 й. 1- Тўқайли тармоғи ва 400 км дан ортик катта-кичик ариқлар чиқарилди. 1940—41 й.ларда Мирзачўлда янги ерлар ўзлаштирилиши муносабати б-н каналнинг бош иншооти реконструкция қилиниб, сув ўтказиш қобилияти 230 м³/сек га етказилди ва канал 14,5 км узайтирилди, 2- ва 3-Тўқайли тармоқлари, 64 майда шохобча ва 2 та йирик тармоқ — Ўнг тармоқ ва Чап тармоқ (Малик тармоғи) чиқарилди. 1945 й.да канал Фарход ГЭСнинг ташлама каналига уланди. Кейинги йилларда канал узайтирилди ва сув ўтказиш имконияти оширилди. 1972 й.дан каналда хўжаликлараро каналларга сув тақсимлаб бериш теле ва автоматик системалари ишлайди. 1996 й. июлидан ҳоз. ном б-н аталади (1938—97 й.ларда С. М. Киров номида бўлган). 2001 й.да каналдан 230 минг га дан кўпроқ майдон сугорилди (Ўзбекистонда 100 минг га; Қозоғис-тонда 130 минг га дан ортик).

Шариф Ҳамдамов.

ДЎСТЛИК ТУМАНИ - Жиззах вилоятидаги туман. 1970 й. 16 окт.да ташкил этилган. Д. т. вилоятнинг Зафаробод, Мирзачўл, Пахтакор, Фориш туманлари б-н чегарадош. Майд. 0,45 минг км². Аҳолиси 48,9 минг киши (2000). Д. т.да 1 шаҳар (Дўстлик) ва 8 қишлоқ фуқаролари йиғини (Боғзор, Бунёдкор, Истиклол, Мевазор, Наврўз, Саритепа, Янгиобод, Қаҳрамон) бор. Маркази — Дўстлик ш.

Табиати. Д. т. ер юзаси асосан текислик, қисман қир ва адирлардан иборат. Иқлими кескин континентал. Июлнинг ўртача т-раси 28—30°, янв.ники —2° дан —4° гача. Вегетация даври 220—230 кун. Д. т.ни Жан. Мирзачўл каналининг чап тармоқлари кесиб ўтган. Тупроғи унумдор бўз тупроқ. Баъзи ерларни шўр босган. Тупроқнинг мелиоратив ҳолатини яхшилаш тадбирлари кўрилмоқда. Ёввойи ўсимликлардан коврак, оққурай, янтоқ, туяқорин, қамиш ва б. ўсади. Ёввойи ҳайвонлардан бўри, тулки, илон, тошбақа, калтакесак ва х.к. яшайди.

Аҳолиси— асосан ўзбеклар, шунингдек, рус, козоқ, татар ва б. миллат вакиллари ҳам яшайди. Аҳолининг ўртача зичлиги 1 км² га 108 киши. Шаҳарликлар 16 минг киши, қишлоқ аҳолиси 32,9 минг киши.

Хўжалиги. Д. т.да ўндан ортиқ ширкат хўжалиги бўлиб, асосан пахта, ғалла, мевасабзавот, гўшт, сут етиштирилади. Суғориладиган ер майд. 32,6 минг га, шундан 17 минг га ерга пахта, 12 минг га ерга ғалла экилади. Туманда 350 дан зиёд дехқон фермер хўжалиги, 80 дан ортиқ фирма ва кичик корхона, 2 қўшма корхона, ўсимлик мойи ишлаб чиқарувчи «Эл», «Эрк», «Нур» фирмалари, МТП, 120 дан ортиқ маиший хизмат кўрсатиш шохобчаси, 45 савдо дўкони фаолият кўрсатмоқда.

Туманда тиббиёт билим юрти, бизнес мактаби, лицей, 17 умумий таълим мактаби мавжуд. Теннис корти, 16 спорт мажмуаси, 17 кутубхона, 150 ўринли марказий касалхона (туманлараро жарроҳлик маркази фаолият кўрсатмоқда), 9 қишлоқ врачлик амбулаторияси аҳолига хизмат кўрсатмоқда. Туман марказида Хогира майдони барпо этилган. «Дўстлик» т.й. станцияси бор. Дўстлик—Тошкент, Дўстлик— Самарқанд, Дўстлик—Жиззах, Дўстлик — Гулистон, Дўстлик — Арнасой йўналишларида автобус ва такси қатнови йўлга қўйилган. «Дўстлик байроғи» туман газ. 1000 нусхада мунтазам чоп этилади.

ДЎСТАТОВ Дўнан (1905 - Наманган вилояти Норин Тумани Тошлоқ қишлоғи — 1979) — халқ ҳашари б-н амалга оширилган ирригация қурилишлари новатори. 1929 й.дан жамоа хўжалиги (ҳоз. «Бўстон» ширкат хўжалиги) аъзоси, ҳосилот (1936—39), жамоа хўжалиги раиси (1947—48), звено бошлиғи (1949—63). 1965 й.дан шахсий пенсионер. Д. Катта Фарғона капали (1939) қурилишида кундалик меҳнат нормасини кўп марта ортиғи б-н бажаришни бошлаб берган дўстматовчилик

ҳаракатининг ташаббускори. Косонсой сув омбори, Фарҳод ГЭС каби қурилишларда қатнашган. Андижон вилояти Куйганёр қишлоғида ҳайкали қўйилган.

ДЎСТМУҲАМЕДОВ Муҳаммаджон (1898, Чуст — 1952, Наманган) — созанда (танбур) ва ҳофиз. Ўзбекистон халқ ҳофизи (1946). Уста Рўзиматхоннинг шогирди. Ҳофизлик санъатини Азизхон ҳофиз (Чуст), Абдураззоқ ҳофиз (Марғилон), Абдурахмон ҳофиз (Наманган) ва Содирхон ҳофиз (Хўжанд)лардан ўрганган. Д. Наманган ишчи-ёшлар гуруҳида, «Шарк», «Сайёр» труппаларида, Чуст театрида ишлаган. Наманган мусикали драма театрида (1936—39), Муқимий театрида (1939—42) созанда ва ҳофиз. Кучли ва жарангдор овоз соҳиби. Репертуаридан ашула («Оҳким», «Ёввойи Ушшоқ», «Изларман», «Келибсан», «Турфа меҳринг», «Шафоат», «Мактуб» ва б.), Фарғона—Тошкент мақом йўллари («Баёт», «Чоргоҳ» ва б.) ўрин олган. 1940—41 й.лари В. Успенский Д.дан катта ашула ва зикр йўлларини нота ёзувида туширган.

ДЎСТМУҲАМЕДОВА Қизлархон Камоловна (1946.25.11, Тошкент) — раққоса. Ўзбекистон халқ артисти (1984). Тошкент давлат санъат ин-тини тугатган (1977). 1965-72 ва 1982-88 й.лар «Шодлик» ашула ва рақс ансамблида раққоса бўлиб ишлаган. «Гўзал» ансамбли ташкилотчиларидан ва етакчи раққосаларидан (1972—81). 1988 й.дан Тошкент давлат маданият ин-тида педагог. Д. лирик раққоса, рақслари нафис ва жозибали ҳаракатларга бойлиги б-н ажралиб туради. «Гўзал», «Тонг маликаси», «Гўзал тонг», «Интизор», «Бухоро юлдузи», «Севги таронаси», «Нозли» каби замонавий, шунингдек, «Муножот», «Танавор», «Мўғулчай сегоҳ», «Қоракўзим», «Гулузорим», «Сафти мискин» ва б. мумтоз рақслари машҳур. «Шашмақом» телефильмида қатнашган (1972). «Та-

навор» рақс ансамбли (Сизтл, АҚШ) да ўзбек рақсларини саҳналаштирган. АҚШ, Ливия, Франция, Германия, Тунис ва б. мамлакатларда гастролда бўлган. Д. ижодига бағишлаб «Нафосат гулдастаси» номли фильм ишланган (1985). «Эл-юрт хурмати» ордени б-н мукофотланган (2000).

Кизлархон Дўстмухамедова. «Муножот» рақси.

ДЎСТМУҲАММАД (17-а.) - халқ меъмори. Нодир Муҳаммад девонбеги саъй-эхтимоми б-н 1638 й.да Самарқанд ташқарисида Хўжа Ахрор масжид-мадрасасига туташ қурилган мадрасанинг кошинкор безаклари орасида меъ-мор номи ёзиб қўйилган.

ДЎСТМУҲАММАДХОН (1790/93 -1863) - афғон амири (1834-40, 1842-63), баракзоилар сулоласининг асосчиси. Дурронийлар давлати емирилгач, Ғазна ва Кобул амири (1834). Афғон ерларини бирлаштириш мақсадида майда хонликларга қарши курашган. Инглизлар ва афғонлар ўртасидаги урушда асир тушган (1840 й. охири), Ҳиндис-тонга сургун қилинган. 1842 й.да инглизлар урушда енгилгач, Д.ни озод қилишга мажбур бўлган. Д. қайта Аф-ғонистон тахтига чиққан. 1855—63 й.ларда Қандаҳор, Ҳирот ва майда хонликлар (Оқча, Кундуз, Хулм) ни ўз давлатига қўшиб олган. Д. хукмронлиги йилларида Афғонистон хоз. чегарасигача кенгайган.

ДЎСТОБОД — Тошкент вилоятидаги шаҳар (1983 й.дан). Қуйи Чирчиқ тумани маркази. 1996 й.гача Солдатский қишлоғи. Ангрен дарёси Сирдарёга қуйилиш жойига яқин ерда жойлашган. Яқин т. й. станцияси — Кучлуккача 38 км. Д.дан Тошкентгача бўлган масофа 66 км. Аҳолиси 13,6 минг киши (2000), асосан ўзбеклар, шунингдек, қозок, қорейс, рус, тожик ва б. миллат вакиллари ҳам яшайди. Д.да 3 саноат қорхонаси, 2 қурилиш идораси, 3 умумий таълим мак-

таби, 20 дан зиёд маъмурий, давлат ташкилотлари, 40 дан ортиқ хусусий қорхона, 1 қўшма қорхона, 300 ўринли касалхона, поликлиника, маданият уйи, маданият ва ис-тироҳат боғи, спорт мажмуи мавжуд.

Автобус, такси қатновлари мунтазам йўлга қўйилган.

ДЎСТУМ СУЛТОН, Абдулқуддус султон (?—1598) — Тошкент ҳоқими (1580 й.дан). Шайбонийларцғм. Искандархон ибн Жонибекхоннинг ўғли. Абдуллахон II нинг иниси. Дастлаб Кармана (1560 й.дан), сўнг Тошкент (1580 й.дан) ҳоқими. Ҳасанхожа Нисорий 1560—66 й.ларда Карманада Д. с хузурида хизматда бўлган. Д. с шеърятга ҳавасманд бўлиб, ўзи ҳам шеърлар ёзган. 1598 й. жияни Абдулмўминхон томонидан фарзандлари б-н биргаликда Тошкентда қатл этилган.

ДЎСУМОВ Янгибой Муҳаммедович (1905.15.7, Тўрткўл - 1973.14.8V Нукус) — педагог, тарихчи олим, Ўзбекистон ФАнинг муҳбир аъзоси (1956), Қорақалпоғистонда хизмат кўрсатган фан ва техника арбоби (1965). Қорақалпоғистонда биринчи тарих фанлари номзоди (1939) ва д-ри (1961), проф. (1965), Нукус ўқитувчилар ин-ти директор ўринбосари, кейин директор (1935—40), Қорақалпоғистон Маориф халқ комиссари ва Педагогика ин-ти тарих кафедраси мудири (1940—41). 2-жаҳон уруши қатнашчиси (1941—45). Қорақалпоғистон Маориф вазири (1945—49). Қорақалпоғистон Иқтисод ва маданий ин-ти бўлим мудири (1949—59). Ўзбекистон ФА Қорақалпоғистон филиали Тарих, тил ва адабиёт ин-ти директори (1959—64), сектор мудири (1964—73). Илмий ишлари Қорақалпоғистоннинг янги давр тарихига, хусусан, 20-а. 1-чорагидаги маорифи ҳамда ижтимоийсиёсий тарихига бағишланган.

ДЎШАКАЕВ Шомурод (1871-1952) - ўймақор уста, Қўнғирот ва Шуманай

ёғоч ўймакорлиги мактабининг йирик вакили. Уста Дўшака оиласида туғилган. Ўймакорликни отасидан ўрганган. Д. яратган буюмлари нақшларга бойлиги, гўзал ва соддалиги б-н ажралиб туради. У «кўчқор мугуз», «айланма мугуз» ва б. турли-туман шаклдаги нақшлар б-н безаган панжара (эрганак), сандик (аржа), араванинг олд тахтаси, устун ва б. буюмлар машхур. Д. яратган буюмлардан намуналар республика ва чет мамлакатлар музейларида сақланади.

ДЎҲА, Ад-Дўҳа — Қатар давлатининг пойтахти. Арабистон я. о.да, Форс қўлтиғи соҳилида жойлашган. Қатар я. о.нинг шарқий қирғоғидаги йирик порт. Аҳолиси 410 минг киши (2000, шаҳар атрофи б-н). Муҳим савдо маркази. Металлсозлик, цемент, мебель, қурилиш материаллари, гилам, озик-овқат маҳсулотлари, ўғит ишлаб чиқарувчи майда корхоналар, иссиқлик электр ст-яси, халқаро аҳамиятга эга аэропорт, кўплаб масжид ва мактаблар, ун-т бор. Денгиздан балик овланади, марварид олинади.